

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

SEHL B. ABDULLAH ET-TÜSTERÎ
VE TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ

Fatma GEDİK

ANKARA-2019

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

SEHL B. ABDULLAH ET-TÜSTERÎ
VE TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ

Fatma GEDİK

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Vahit GÖKTAŞ

ANKARA-2019

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

SEHL B. ABDULLAH ET-TÜSTERÎ
VE TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ

Tez Danışmanı:
Prof. Dr. Vahit GÖKTAŞ

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Tez Sınavı Tarihi/...../2019

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (...../...../2019)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

Fatma GEDİK

İmzası

.....

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	viii
KISALTMALAR	xi
EKLER LİSTESİ	xii
GİRİŞ	1
I. KONU, KAPSAM ve ÖNEMİ.....	1
II. TEZDE İZLENEN YÖNTEM.....	2
III. KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ	3
1. Tüsterî'ye Nisbet Edilen Eserler.....	3
2. Tüsterî'nin Biyografisine ve Sözlerine Yer Veren Eserler.....	4
3. Tüsterî Hakkında Yapılan Çalışmalar.....	6
3.a. Tezler.....	6
3.b. Makaleler.....	6
3.c. Diğer Çalışmalar.....	7
BİRİNCİ BÖLÜM	8
TÜSTERÎ VE YAŞADIĞI DÖNEME GENEL BAKIŞ	8
I. TÜSTERÎ'NİN YAŞADIĞI COĞRAFYA.....	9
1. Şuşter/Tüster.....	9
2. Abbâdan.....	9
3. Basra.....	10
II. TÜSTERÎ'NİN YAŞADIĞI ASIRDA GENEL DURUM	12
1. Siyasi Durum.....	12
2. İlmî ve Sosyal Durum.....	20
3. Tasavvufî Durum.....	22
III. HAYATI.....	26
1. İsmi, Künyesi, Doğum Yeri ve Tarihi.....	26
2. Ailesi.....	27
3. Çocukluğu ve Eğitim Hayatı.....	29
4. Abbâdan Seyahati ve Ebu Habîb Hamza el-Abbâdânî'ye Hizmeti.....	32
5. Tüster'e dönüşü.....	33
6. Haccı ve Zünnûn el-Mısrî ile Karşılaşması.....	34
7. Diğer Seyahatleri.....	36
9. Basra'ya Sürülmesi.....	40

10. Ömrünün Sonu ve İhtizâr Vakti.....	41
11. Vefat Tarihi ve Vefat Yeri.....	42
IV. İLMÎ VE TASAVVUFÎ ŞAHSİYETİ.....	45
1. İlmî ve Tasavvufî Şahsiyeti.....	45
2. İtikatta ve Amelde Mezhebi.....	52
3. Karakteri.....	59
4. Menkıbe ve Kerâmetleri.....	60
V. HOCALARI.....	68
1. Muhammed b. Sevvâr.....	68
2. Ebû Habîb Hamza b. Abdullah el-Abbâdânî.....	69
3. Zünnûn el-Mısrî (245/859 (?) veya 248/862).....	70
VI. TALEBELERİ, DİNLEYİCİLERİ/RÂVÎLERİ.....	72
1. İbn Sâlim (Baba): Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Sâlim.....	72
2. İbn Sâlim (Oğul): Ebu'l-Hasan ez-Zâhid Ahmed b. Muhammed b. Sâlim el-Basrî (ö. 360/970-71).....	73
3. Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/921).....	75
4. Hasan b. Ali b. Halef Ebû Muhammed el-Berbehârî (ö. 329/940-41).....	76
5. Ebû Yâkup es-Sûsî.....	77
6. Ebû Yakup İshak b. Muhammed en-Nehrecûrî (ö. 332/944).....	77
7. Ebû Hamza Muhammed b. İbrahim es-Sûfî (ö. 269/882).....	77
8. Ebu'l-Hasan el-Bağdadî el-Müzeyyin (ö. 328/939).....	78
9. Ömer b. Vâsıl el-Anberî.....	78
10. Ebû Muhammed el-Cerîrî (ö. 321/933).....	79
11. Abdurrahman b. Ahmed.....	80
12. Ahmed b. Yahyâ.....	80
13. İbrahim b. Şeyban.....	81
14. İbn Dürüsteveyh (258-347/871-958).....	81
15. Abdurrahîm el-Istahrî.....	81
16. Ebûbekir es-Siczî.....	82
VII. ESERLERİ VE ŞİİRLERİ.....	84
1. Dekâiku'l-Muhibbîn ya da Rekâiku'l-Muhibbîn.....	84
2. Mevâizu'l-Ârifîn.....	84
3. Cevâbâtü Ehli'l-Yakîn.....	84
4. Kitâbü'l-Mîsâk.....	85
5. Kasasu'l-Enbiya.....	85

6. Menâkıbü Ehli'l-Hakk ve Menâkıbü Ehlillâh	85
7. Selsebîl-i Sehliyye	85
8. el-Gâye liehli'n-Nihâye	85
9. Makâle fi'l-Menhiyyât	86
10. Risâle fi'l-Hurûf.....	86
11. Risâle fi'l-Hikem ve't-Tasavvuf	87
12. Resâil-i Sehl-i Tüsterî	87
12.a. Kelâmu Sehl (1a-152b).....	87
12.b. Kitabu's-Şerh ve'l-Beyân limâ Eşkele min Kelâmi Sehl (153a-205a)	87
12.c. Kitabü'l-Muâraza ve'r-Red alâ Ehli'l-Firak ve Ehli'd-Deâvî fi'l-Ahvâl min Kelâmi Sehl eydan (205a-242a).....	88
13. Kelimâtu'l-İmâmi'r-Rabbânî Sehlî'bni Abdillâh et-Tüsterî ve Kerâmâtühû	91
14. Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm (Tefsîru't-Tüsterî).....	92
VIII. TESİRLERİ	98
1. Sehliyye Tarikatı ve Kolları.....	98
1.a. Sâlimiyye Kolu.....	99
1.b. Hevvâriyye Kolu	100
2. Fikirlerinden Etkilenen Bazı Şahsiyetler	100
2.a. Serrâc (ö. 378/988)	100
2.b. Abdurrahman b. Muhammed es-Sicillî (ö. 380/990 civarı)	101
2.c. Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996).....	102
2.d. Harkûşî (ö. 406/1015-16)	102
2.e. Sülemî (ö. 412/1021)	103
2.f. Kuşeyrî (ö. 465/1072)	103
2.g. Gazzâlî (ö. 505/1111).....	103
2.h. Sühreverdî el-Maktûl (ö. 587/1191).....	103
2.i. İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240).....	104
2.k. Köprülüzade Numan Paşa (1086-1131/1675-1719).....	104
2.l. İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725).....	106
2.m. Mehmed Feyzî Efendi (1912-1989).....	107
IX. TÜSTERÎ'NİN BAZI MUÂSIRLARI İLE MÜNÂSEBETLERİ	108
1. Muhâsibî (ö. 243/857)	108
2. Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909)	109
3. Bâyezîd-i Bestâmî (ö. 234 veya 261 / 848 veya 875).....	110

İKİNCİ BÖLÜM	112
TÜSTERÎ'NİN TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ	112
I. TASAVVUF	113
1. Tasavvuf Kavramı.....	113
2. Ehl-i Tasavvuf ile İlgili Bazı Kavramlar	118
2.a. Sûfî	118
2.b. Müste'nif ve Mübtedî.....	122
2.c. Mürîd ve Murâd.....	124
2.d. Vâsıl	125
II. TEVHÎD ve ULÛHIYET	126
1. Tevhîd	126
2. Esmâ ve Sıfât	138
3. Ru'yetullah.....	144
III. BİLGİ VE MARİFET	147
1. İlim ve Âlim.....	147
2. Mârifet ve Ârif	155
3. Hikmet	164
4. İlm-i Bâtın ve İşârî Mânâ.....	169
5. İlmü'l-Hurûf.....	172
6. İlm-i Kıyâm.....	176
7. İlm-i Hâl.....	177
IV. NÜBÜVVET VE VELAYET	180
1. Nübüvvet ve Nebî	180
1.a. Muhammed (a.s.).....	185
1. b. Hakikat-ı Muhammediyye	190
2. Velâyet ve Velî	197
2.a. Enbiyâda ve Evliyâda İsmet	205
2.b. Kerâmet	208
3. Ehl-i Velâyet İle İlgili Bazı Kavramlar.....	214
3.a. Sıddıklar	214
3.b. Sâdıklar.....	218
3.c. Sâlihler.....	219
3.d. Ebrâr	220
3.e. Mukarrebler	221
3.f. Müteferridler/Müferridler	222

3.g. Abd-i Sâzic	223
3.h. Abdâl ve Evtâd	223
V. İNSANIN HAKİKATI İLE İLGİLİ KAVRAMLAR	225
1. Rûh	226
2. Nefis	230
3. Akıl	238
3.a. Aslî Akıl	243
3.b. Mürekkebi Akıl	245
3.c. Mükteseb Akıl	247
4. Kalp	255
4.a. Kalp Secdesi	267
VI. MAKÂMLAR VE BAZI TASAVVUFÎ KAVRAMLAR	270
1. Tevbe	277
2. Vera'	289
3. Zühd	295
4. Sabır	303
5. Fakr	315
6. Havf ve Recâ	326
6.a. Havf	326
6.b. Recâ	333
6.c. Beyne'l-Havf ve'r-Recâ	335
7. Huşû' ve Haşyet	344
8. Takvâ	350
9. İhlâs	363
9.a. İman-İhlâs Münasebeti	372
9.b. Niyet-İhlâs Münasebeti	373
9.c. Amel-İhlâs Münasebeti	374
9.d. İhlâs-Sünnet Münasebeti	375
10. Şükür	377
11. Tevekkül	386
11.a. Tevekkül-Sebep İlişkisi	390
11.b. Tevekkül-İman İlişkisi	391
11.c. Tevekkül-Tedbir İlişkisi	392
11.d. Tevekkül-Rızık İlişkisi	393
11.f. Tevekkül-Tedavi İlişkisi	398

11.g. Tevekkülün Sahih Olmasının Şartları	400
12. Rızâ	406
12.a. Allah'ın Kuldân Râzî Olması	408
12. b. Kulun Allah'tan Razî Olması	411
12.c. Kulun Rızâsı İle Allah'ın Rızâsının Birleşmesi	413
13. Yakîn.....	415
14. Zikir	427
15. Edeb	441
16. Üns	449
17. Muhabbet	453
18. Duâ.....	462
19. Sıdk	468
20. Fütüvvet	472
21. Murâkabe	475
22. Hüzün.....	481
VII. TÛSTERÎ'NİN TASAVVUF ANLAYIŞININ ESASLARI/USÛLLERİ.....	486
1. Ahlâkta ve Fiilde Resulullâh'a İktidâ.....	487
2. Helal Yemek.....	493
3. İhlâs	497
VIII. TÛSTERÎ'DE NEFİS TERBİYESİ: MÛCADELE VE RİYÂZET.....	497
1. Nefisle Mücadele ve Riyâzet.....	498
2. Mücadele ve Riyâzetinin Esasları.....	504
2.a. Killet-i Taâm (Cû').....	505
2.b. Killet-i Kelâm (Samt).....	517
2.c. Killet-i Menâm (Seheru'l-leyl).....	520
2.d. Halvet (İ'tizâl ani'n-nâs)	524
SONUÇ	528
BİBLİYOGRAFYA	534
EKLER	550
TEZ ÖZETİ	553
ABSTRACT	554

ÖNSÖZ

Başlangıçta bir zühd hareketi olarak doğan ve zamanla sistemleşen tasavvuf, dinin Kur'ân ve Hadis ilkeleri doğrultusunda son derece titizlikle yaşanmasını ifade eden İslamî disiplinin adıdır. Hemen her devirde bu vasfı taşımakla birlikte özellikle ilk asırlarda Kitâb'ı ve Sünnet'i önceleyen bir tasavvuf anlayışından söz etmek mümkündür.

Hz. Peygamber'in ümmete bıraktığı iki büyük emânete sadâkat ve riâyet bakımından *zâhid*, *sûfî*, *fakîr* gibi adlarla öne çıkan ilk devir mutasavvıflarının, *muhaddis*, *fakih*, *müfessir*, *mütekellim*, *kâri*' gibi adlarla temayüz eden diğer Müslümanlarla ortak değerlere sahip oldukları muhakkaktır. Mesâflerini îmân, islâm başta olmak üzere bilhassa ihsân, takvâ, yakîn, tevekkül, havf, recâ, rızâ gibi kalbin faaliyetleri olan kavramlar üzerine yoğunlaştırmaları, meselelerin dışından ziyade içine, bâtınına nüfuz etmedeki maharetleri, bu yöndeki düşünce, söz ve yaşantıları, bu zevâtı diğerlerinden farklı kılan hususların başında gelmektedir. Bir başka deyişle İslam tarihinde ayrı ayrı kıraat, hadis, fıkıh imamlarından söz edildiği gibi, tasavvuf sahasında temayüz etmiş imamlar da bulunmaktadır. Tasavvufun müstakil bir ilim olarak teşekkülünde büyük pay sahibi olan bu imamlardan biri hiç şüphesiz Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'dir.

Bırakmış olduğu miras, yaşamış olduğu Irak havzasından Sicilya ve Afrika topraklarına kadar yayılmış, görüşleri ve sözleri tasavvufun disiplin haline geldiği klasik eserlerde ziyadesiyle yer almış olan Tüsterî, kendi fikrî-amelî tecrübesiyle tahkik edip yoğurduğu Kitâb ve Sünnet esaslı bir tasavvuf anlayışının sahibi olmuştur. Birikimini, yapmış olduğu sohbetler ve örnek yaşamıyla talebelerine bilfiil aktarmış, daha hayattayken ve sonrasında bazı talebeleri tarafından bu birikim kayda alınmaya başlamıştır.

Onun fikir ve sülûk hayatını mayalayıp şekillendiren temel unsur, özellikle üç yaşında iken dayısı ve ilk mürşidi Muhammed b. Sevvâr'ın kendisine telkini olan “*Allâhu maî, Allâhu nâzirun ileyye, Allâhu şâhidî*” kalbî zikridir ki bu, Tüsterî'nin 80 yıllık ömrü boyunca sürdürüp geliştirdiği, *ilmü'l-kıyâm* ya da *zikru'l-kıyâm* tabiriyle talebelerine tavsiye ettiği esaslı bir yaşam ilkesi olmuştur.

Gazzâlî ve İbnü'l- Arabî çalışmalarıyla mukayese edildiğinde ülkemizde çok az çalışılmış olan bir zâtı, tasavvuf tarihinin bu mühim şahsiyetini ilk defa doktora çapında konu edinip anlamayı, anlatmayı hedeflediğimiz tezimiz: “**Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ve Tasavvufî Görüşleri**” giriş, iki bölüm, değerlendirme ve sonuç, bibliyografya ve eklerden oluşmaktadır. *Girişte* konunun kapsam ve önemi, izlediğimiz yöntem ve başvurduğumuz kaynaklar üzerinde durulmuştur. *Yaşadığı Dönem ve Tüsterî* adlı *birinci bölümde*, Sehl b. Abdullah'ın yaşadığı coğrafya ve asır siyasi, sosyal, ilmî ve tasavvufî bakımdan ele alınmış, ardından doğumundan vefatına kadar Tüster, Basra, Abbâdân başta olmak üzere bu coğrafyadaki tahsil ve sülûk hayatı, seyahat ve sürgünlerinden söz edilmiş, Tüsterî'nin ilmî ve tasavvufî şahsiyeti, itikâdı, karakteri, menkıbe ve kerâmetleri incelenmiş, son olarak hocaları, talebeleri, muâsırlarıyla münâsebetleri, eserleri ve tesirleri işlenmiştir. *Tüsterî'nin Tasavvufî Görüşleri* adlı *ikinci bölümde* ise, tasavvuf, tevhîd ve ulûhiyet, bilgi ve marifet kavramları, nübüvvet ve velâyet, insanın hakikati ile ilgili kavramlar, makamlar gibi başlıklar altında Tüsterî'nin tasavvuf anlayışının esasları ve nefis terbiye usulü tafsilatlı bir şekilde anlatılmaya çalışılmıştır. *Değerlendirme ve Sonuç* kısmında konumuzla ilgili genel bir değerlendirme yapılmış, vardığımız kanaatler paylaşılmıştır. Yararlandığımız kaynakların dökümünü veren *Bibliyografya*'dan sonra *Ekler* kısmında bazı yazma eserlerinden örneklerle tezimiz sonlanmaktadır.

Ana kaynaklarımızdan olan Tüsterî'nin kendi(sine nisbet edilen) matbu ve yazma halindeki eserlerinden hiçbirinin Türkçe çevirisinin bulunmayışı gibi çeşitli

zorlukları büyük ölçüde aşarak iki kapak arasına getirdiğimiz tezimizin muhakkak eksikleri bulunmaktadır. Çalışmanın kemâle ermesi için bunların tespiti, tenkidi ve tashihi bizi ancak sevindirecektir.

Bu vesileyle çalışmam boyunca yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Vahit Göktaş'a, tezin tashihi için kıymetli katkılarından dolayı Prof. Dr. Mustafa Aşkar, Prof. Dr. İhsan Çapçioğlu, Doç. Dr. Hamdi Kızıler, Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Esad Erkaya hocalarıma; çeviri sürecindeki destekleri sebebiyle eşim Dr. Öğr. Üyesi Ahmet GEDİK'e teşekkürü borç bilirim.

Fatma GEDİK

Kastamonu, 2019

KISALTMALAR

(a.c.)	: (Azze ve Celle)
a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
(a.s.)	: (aleyhi's-selâm)
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz.	: bakınız
çev.	: çeviren
DİA	: Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
h.	: hicrî
Hz.	: Hazreti
haz.	: hazırlayan
ktbv.	: kitabevi
ktp.	: kütüphâne
m.	: mîlâdî
ö.	: ölümü
(s.a.v.)	: (sallallâhü aleyhi ve sellem)
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
trc.	: tercüme
ts.	: tarihsiz
TTDS	: Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü
TTS	: Tasavvuf Terimleri Sözlüğü
vb.	: ve benzeri
vr.	: varak
yay.	: yayınları

EKLER LİSTESİ

Ek 1- Kelâmu Sehl'in ilk sayfası (Köprülü Ktp. 727)

Ek 2- Kelâmu Sehl'in son, Kitâbu'ş-Şerh ve'l-Beyân'ın ilk sayfası (Köprülü Ktp. 727)

Ek 3- eş-Şerh ve'l-Beyân'ın son, el-Muâraza'nın ilk sayfası (Köprülü Ktp. 727)

Ek 4- el-Muâraza'nın son sayfası (Köprülü Ktp. 727)

Ek 5, 6- Kelimâtu'l-İmâmi'r-Rabbânî Sehli'bni Abdillâh et-Tüsterî ve Kerâmâtühû'nun ilk ve son sayfaları (34 Ha 121 arşiv numaralı Köprülü nüshası)

GİRİŞ

I. KONU, KAPSAM ve ÖNEMİ

Çalışmamız hicrî üçüncü asırda yaşamış olan Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'nin hayatı ve tasavvufî görüşlerini konu edinmektedir.

Tüsterî, tasavvufun bir ilim olarak teşekkül ettiği, ehli tarafından anlaşılan ıstılahların ortaya çıktığı, hakikat meselelerinin gündeme geldiği, meşhur sufilerin yetiştiği bir dönemde yaşamıştır. Onun bırakmış olduğu amelî ve nazarî miras, kendi döneminden günümüze kadar referans kabul edilmiştir. O, zâhir ile birlikte bâtın ilimlerine olan istidad ve vukûfiyeti hasebiyle kalbin âmâl ve ahvâlinden, marifet ve yakînden söz eden nadir kimselerin başında gelmektedir.¹ Molla Câmî'nin ifadesiyle “imâm-ı Rabbânî”,² Kuşeyrî'nin takdimiyle “vera‘ ve muâmele sahasında sûfiler zümresinin, zamanında benzeri bulunmayan imamlarındandır.”³ İsmail Hakkı Bursevî onu “hakâik-ı eşyadan bahsedene, hikmet-i zevkiyye sahibi, hukemâ-i İlâhiyye” arasında sayar.⁴ Allah'ın, Hz. Muhammed'i, kendi nurundan yarattığını ileri sürmüş olması bakımından “Hakikat-i Muhammediyye” fikrine öncelikle Sehl b. Abdullah'da rastlanır. Tasavvuf tarihinde kitaplaştırılmış ilk “işarî tefsir” Tüsterî'ye aittir. Sehl'in hayatında ve tasavvufî düşüncesinin oluşmasında küçük yaşlardan itibaren tecrübe ettiği “kalp secdesi”nin mühim bir yeri vardır. Yine çok yönlü bir sûfî olan hocası Zünnûn el-Mısrî'nin, ilmî ve tasavvufî şahsiyetine katkısını görmemiz mümkündür. Tasavvuf tarihinin meşhurlarından olan Hallâc-ı Mansûr, Tüsterî'den istifade eden talebeleri arasında zikredilir.

¹ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, 1/433 [2/105].

² Câmî, Mevlânâ Ebü'l-Berekât Abdurrahmân, *Nefehâtü'l-üns min hazerâti'l-kuds*, Kahire 1989, s. 213. [*Nefehâtü'l-Üns: Evliya Menkabeleri*, tr. Lâmiî Çelebi, sad. Abdülkadir Akçiçek İstanbul 2014, s. 213].

³ Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, tah. Ma'rûf Zirîk, Ali Abdülhamîd Baltacî, Beyrut 1413/1993, s. 400 [*Tasavvuf İlmine Dâir Kuşeyrî Risâlesi*, trc. Süleyman Uludağ, İstanbul 1999, s. 108].

⁴ Bursevî, İsmail Hakkı, *Kitâbü'l-Envâr*, çev. Naim Avan, İstanbul, 1999, s. 62.

Tasavvuf tarihinin mühim bir siması olan, hem müfessir hem de mutasavvıf olarak adından daima söz edilen Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, ülkemizde iki yüksek lisans tezi ve birkaç makale dışında henüz doktora tezi çapında etraflıca bir çalışmaya konu olmamıştır. Halbuki mâhiyetini daha iyi anlamak ve tarihini sağlam temellere oturtabilmek için tasavvufun doğuş ve inkişâf dönemleri mutasavvıflarının fikirlerinin iyi bilinmesi önem arz etmektedir.

Tüsterî üzerine yaptığımız bu çalışmada, bilinen ve ulaşılabilen kaynaklar çerçevesinde hayatı, yetişmesi, ilmî ve tasavvufî eğitimi, talebeleri, eserleri, tesirleri, kurmuş olduğu tasavvuf ekolünün temel nitelikleri, tarihsel süreç içerisinde gelişen kolları ve temsilcileri işlenecektir. Yine tasavvufun temel kavramları hakkındaki görüş, yorum ve değerlendirmelerini tesbit ederek tasavvufî düşünceye etki ve katkılarını ortaya koymaya çalışacağız.

II. TEZDE İZLENEN YÖNTEM

Tasavvufun çeşitli konularına ilişkin düşünce ve görüşlerine dair sağlam bir kanaate varabilmek için Tüsterî'nin, kendisine nispet edilen basılı ya da yazma halindeki eserlerini öncelikle temine çalıştık. Ülkemizde hiçbir eserinin Türkçe çevirisi bulunmadığından, öncelikle *Tefsir*'ini tercüme etmekle başladık. Bu arada sözlerini ihtiva eden *Resâil-i Sehl-i Tüsterî* adlı Köprülü Kütüphanesi 727 numaralı yazmanın – M. Kemal Cafer tarafından yapılmış tahkikli baskısını çalışmamızın son safhalarına kadar temin edemediğimiz için– tercümeyle birlikte yazım ve tahkîkini yaptık.

Özellikle *Tefsir*'de ve *Resâil-i Sehl-i Tüsterî*'deki sözlerini, konumuzun kapsam ve sınırlarına uygun şekilde Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'nin hayatı, kişiliği, tasavvufa intisabı, yolculukları ve faaliyetleri, öğrencileri, tasavvufî görüşleri gibi başlıklar altında değerlendirmeye tabi tuttuk.

Bunun yanısıra Tüsterî'nin dönemine yakın tarihlerden itibaren kaleme alınmış ilgili tasavvuf klasiklerini, tabakat türü eserleri, tarih kaynaklarını taradık. Hayatı,

tasavvufî ekolü ve görüşleri hakkında yapılmış olan çağdaş araştırmaları da inceleyip ulaştığımız bilgileri mümkün olduğunca kronolojik olarak sıraladık. Bu arada kaynaklarda geçen malumatın ne derece sıhhat arzettiğini de sorgulayıp, yer yer metin karşılaştırmaları ve kritik çalışmaları yaptık.

Metin içindeki âyetleri tırnak içinde bold ve italik olarak, Diyanet Vakfı Meali'nden vermeyi tercih ettik. Tüsterî'nin sözlerini tırnak içinde italik olarak aktardık.

Kaynak olarak kullanılan eserlerin künyelerini ilk geçtiği yerde tam olarak verdik. Çok kullanılan eserlerin isimlerini ilk geçtiği yer haricinde kısaltarak yazdık. Meselâ *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, "***Tefsîr***"; *Kelimâtu'l-Îmâmi'r-Rabbânî Sehlî'bni Abdillâh et-Tüsterî ve Kerâmâtühû*, "***Kelimât***"; *eş-Şerh ve'l-Beyân limâ Eşkele min Kelâmi Sehl*, "***eş-Şerh ve'l-Beyân***"; *Kitâbü'l-Muâzara ve'r-Red alâ Ehli'l-Firâk ve Ehli'd-Daâvî fi'l-Ahvâl*, "***el-Muaraza ve'r-Red***" olarak yazdık.

Tasavvuf klasikleri ve tabakat türü kaynakların, tercümesinden istifade ettik ise, dipnotta, önce Arapça sayfa numarasını, ardından köşeli parantez içinde tercüme nüshanın sayfa numarasını verdik.

III. KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

1. Tüsterî'ye Nisbet Edilen Eserler

Tüsterî'nin hayatını ve tasavvufî düşüncesini ele aldığımız bu çalışmamızda yararlandığımız öncelikli kaynaklar, Tüsterî'ye nisbet edilen ve günümüze ulaşmış eserlerdir. Bu eserler, talebelerinin ve dinleyicilerinin aktarmış olduğu Tüsterî'ye ait sözlerin, kendisine sorulan sorulara verdiği cevapların derlenerek kaleme alınması sonucu oluşmuştur. Bunların ilki, aynı zamanda çalışmamızın temel kaynağı olan *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm (Tefsîru't-Tüsterî)* isimli işarî tefsiridir. "Tüsterî'nin Tasavvufî Görüşleri" isimli ikinci bölümdeki konu başlıklarını bu eserdeki ayet yorumlarında işlenen konular çerçevesinde oluşturduk. Küçük hacimli bir tefsir olmasına rağmen çalışmamızda Tüsterî'nin görüşlerinden en rahat istifade ettiğimiz eseridir. Kur'ân-ı

Kerîm'in her sûresinden bazı âyetler zâhire ters düşmeden zühd ve tasavvuf açısından tefsir ve tevil edilmiştir. Eserin matbu olan üç ayrı nüshasından istifade ettik.

Tüsterî'ye nisbet edilen ikinci eser ise Köprülü Kütüphanesinde 727 numarada kayıtlı “Resâil-i Sehl-i Tüsterî” isimli mecmuadır. Bu mecmuada *Kelâmü Sehl, eş-Şerh ve'l-Beyân limâ Eşkele min Kelâmi Sehl, Kitâbü'l-Muâzara ve'r-Red alâ Ehl-i'l-Firâk ve Ehli'd-Deâvi fi'l-Ahvâl min Kelâmi Sehl Eydan* isminde üç risale mevcut olup birinci ve üçüncü risalelerde Tüsterî'nin farklı konulardaki sözleri sıralanırken *eş-Şerh ve'l-Beyân*'da Tüsterî'ye ait yüz doksan sekiz adet sözün Ebû'l-Kâsım Abdurrahman es-Sicillî tarafından yapılmış şerhi yer almaktadır. Çalışmamızın ana kaynaklarından biri olan bu mahtût mecmua gerek *Tefsîr*'e gerekse klasik eserlerde yer alan Tüsterî'nin görüşlerine kaynaklık etmesi bakımından son derece önemlidir. Tezimizde bu yazma nüshayı esas almakla birlikte Kemal Cafer'in aşağıdaki çalışmalarından da istifade ettik.

- Cafer, Muhammed Kemal İbrahim, *mine't-Türâsi's-Sûfi liSehli'bni Abdillâh et-Tüsterî*, (Ja'far, Muḥammad Kamāl İbrāhīm. *Min al-turāth al-Tustarī al-şūfi: dirāsa wa taḥqīq*. Cairo, 1974–.)
- et-Tüsteri, Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah Sehl, *el-Muaraza ve'r-red ala ehli'l-firak ve ehli'd-daavi*; tah. Muhammed Kemal İbrâhīm Cafer. Kahire: Dârü'l-İnsan, 1980. 159 s.

Tüsterî'ye nisbet edilen yararlandığımız diğer bir kaynak ise *Risâletü'l-Hurûf* ya da *er-Risâle fi'l-Hurûf* şeklinde isimlendirilen küçük hacimli risaledir.

2. Tüsterî'nin Biyografisine ve Sözlerine Yer Veren Eserler

Tüsterî, tasavvufî kültürünü gerek kaleme alınan sözleri gerekse yetiştirmiş olduğu talebeleri ile sonraki nesillere miras bırakmıştır. Onun söz ve görüşleri günümüze kadar bütün tasavvuf dönemleri eserlerinde yer bulmuştur. Hicrî dördüncü asırdan itibaren telif edilen eserler bize, Tüsterî'nin fikirlerinin izlerini takip etmemiz ve nasıl anlaşılıp yorumlandığını görmemiz açısından yol gösterici oldu. Çalışmamızda

faydalandığımız bu eserlerden Ebû Nasr Abdullah b. Ali b. es-Serrâc'ın (v. 378/988) *el-Lüma'* ve Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (ö. 386/996) *Kûtü'l-Kulûb* isimli eserleri, öncelikle müelliflerinin Tüsterî'ye dair bilgi ve sözleri, Tüsterî'nin talebesi olan hocaları İbn Sâlim tarikıyla aktarmaları açısından önem arzeder. Yine Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim el-Kelâbâzî'nin (ö. 380/990) *et-Taarruf li-Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, Ebû Sa'd Abdümelik b. Muhammed Harkûşî'nin (ö. 406/1015-16) *Tehzîbü'l-esrâr fî usûli't-tasavvuf*, Ebû'l-Kâsım Zeynüislam Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *er-Risâle*, Ebû'l-Hasan Ali b. Osman el-Hücvîrî'nin (ö. 465/1072) *Keşfü'l-Mahcûb*, Hâce Abdullah b. Muhammed el-Herevî'nin (ö. 481/1089) *Menâzilü's-Sâirîn*, Gazzâlî'nin (ö. 505/1015-1016) *İhyâu Ulûmiddîn* isimli eserleri istifade ettiğimiz kaynaklar arasındadır.

Mutasavvıfların hâl tercemelerinin anlatıldığı tabakât türü eserlerde detaylı olmasa da Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'ye dair malumat yer almaktadır. Bu kategoride yer alan Ebû Abdurrahman Sülemî (ö. 412/1021)'nin *Tabakâtu's-sûfiyye*, Abdullah el-Ensârî el-Herevî'nin (ö. 481/1089) *Tabakâtu's-sûfiyye*, Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (ö. 430/1038) *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, Ferîdüddîn Attâr'ın (ö. 618/1221) *Tezkiretü'l-Evliyâ*, İbnu'l-Mulakkın'ın (ö. 804/1401) *Tabakâtu'l-Evliyâ*, Abdurrahman Câmî'nin (ö. 898/1492) *Nefehâtü'l-Üns min Hadarâti'l-Kuds*, İbn İmâd el-Hanbelî'nin *Şezerâtü'z-Zeheb*, İman Şa'rânî'nin *Tabakâtu'l-Kübrâ*, Zirikli'nin *el-A'lâm*, Bağdâdî'nin *Hediyyetü'l-Ârifîn* adlı eserlerinden yararlandık.

Tüsterî, müfessir bir sufi olduğu için onun sözlerine yer veren bir diğer kaynak türü ise tefsirlerdir. Abdurrahman es-Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr* ile *Ziyâdâtü Hakâiki't-Tefsîr* adlı eserlerinde “kâle Sehl” formülü ile Tüsterî'nin çok sayıda sözüne yer vermiştir. Kurtubî'nin *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* ve Aliyyü'l-Kârî'nin *Envâru'l-Kur'ân ve Esrâru'l-Furkân* adlı tefsirlerinde Tüsterî'den nakiller yer almaktadır. Osmanlı müfessirlerinden İsmail Hakkı Bursevî de, eserlerinde yeri geldikçe

Tüsterî'den söz ettiği gibi *Rûhu'l-beyân* adlı tasavvufî tefsirinde ondan iktibaslarda bulunmuştur.

3. Tüsterî Hakkında Yapılan Çalışmalar

3.a. Tezler

Tüsterî hakkında batıda yapılmış akademik iki çalışmadan ilki Muhammed Kemal Cafer'e, diğeri Gerhard Böwering'e aittir.

- Gaafar, M. K. I. *The Sûfî Doctrine of Sahl al-Tustarî, with a Critical Edition of his Risâlat al-hurûf*. PhD thesis. Cambridge University, 1966.
- Gerhard Böwering, *A Textual and Analytic Study of the Tafsîr of Sahl At-Tustarî (283-896)*, *McGill theses*, McGill University 1974, 100 sayfa.

Ülkemizde ise Tüsterî hakkında iki yüksek lisans çalışması yapılmıştır:

- Selahattin Siyambaş, *Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ve Tasavvufî Tefsiri*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1993, 112 sayfa.
- Tuğba Başer, *Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'nin (ö. 283/896) Tasavvuf Anlayışı*, Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, 95 sayfa.

3.b. Makaleler

Tüsterî ve eserleri ile ilgili makale ve ansiklopedi maddeleri ise şu şekildedir:

- Furat, A. Subhi, "Sehlü't-Tüsterî", *İA*, İstanbul, 1966, 10/322-324.
- Öztürk, Mustafa, "Sehl et-Tüsterî (ö. 283/896) ve Tasavvufî Tefsiri Üzerine Bazı Tespit ve Değerlendirmeler", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2002, cilt 3, sayı 9, s. 239-265.
- Öztürk, Mustafa, "Sehl et-Tüsterî", *DİA*, İstanbul 2009, 36/321-323.
- Garrido Clemente, Pilar. 'El Tradado de las Letras (Risâlat al-hurûf) del Sufî Sahl al-Tustarî.' *Anuario de Estudios Filológicos* 29 (2006), pp. 87-100.

- el-Ali, Muhammed Nûr Rebi‘, “et-Temyîz Beyne Merviyâtî’s-Sehleyn’t-Tüstereyn ez-Zâhid ve’s-Sağîr”, *Adıyaman Üniversitesi İBF İslami İlimler Araştırma Dergisi*, 2018, cilt 2, sayı 4, s. 100-144.

3.c. Diğer Çalışmalar

- Abdülhalim Mahmûd, *eş-Şeyhu’l-Emîn Sehl et-Tüsterî*, Kahire 1984.
- Ferec Hasan el-Bûseyfî, *Fikru ve Ahlâku’l-Ârifî billah Sehli’bn-i Abdillâh et-Tüsterî*, Beyrut 2008.
- Böwering, Gerhard. *The Mystical Vision of Existence in Classical Islam: The Qur’anic Hermeneutics of the Sûfî Sahl at-Tustarî (d. 283/896)*, Berlin and New York, 1980.
- al-Tustarî, Sahl b. ‘Abd Allâh, *Great Commentaries on the Holy Qur’ân*, translated by Annabel Keeler and Ali Keeler, Canada 2011. Eser Tüsterî’nin *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azim* isimli işari tefsirinin geniş bir mukaddimeyle birlikte İngilizce’ye tercümesidir.
- Numan Paşa, Köprülüzade, *Kelimâtu’l-İmâmi’r-Rabbânî Sehli’bni Abdillâh et-Tüsterî ve Kerâmâtühû*, Köprülü Nüshası, no. 34 Ha 121, 69vr. Numan Paşa bu yazma eserinde Tüsterî’nin farklı kaynaklarda geçen sözlerini derlemiştir.

Ulaşıp istifade ettiğimiz eserlerin dışında Tüsterî’ye dair kaleme alınmış şu iki kaynağın da mevcut olduğunu tesbit ettik:

- Lambert M. Surhone, Miriam T. Timpledon, Susan F. Marseken, *Sahl al-Tustari*, VDM Publishing, 2010, 160 s.
- Jesse Russell, Ronald Cohn, *Sahl al-Tustari*, Book on Demand, 2012, 88s.

BİRİNCİ BÖLÜM
TÜSTERÎ VE YAŞADIĞI DÖNEME GENEL BAKIŞ

I. TÜSTERÎ'NİN YAŞADIĞI COĞRAFYA

1. Şüşter/Tüster

Sehl et-Tüsterî'nin doğum yeri olan ve ömrünün büyük bir bölümünü geçirdiği Tüster, güneybatı İran'ın Huzistan eyaletine bağlı bir şehirdir. Kârun nehrinin kollarının suladığı verimli bir ovaların kenarında dik bir yamaç üzerine kurulmuştur. Tarihi, İslam öncesi Sâsânî ve Elam krallıklarına dayanan şehir, Hz. Ömer zamanında, Basra Valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin emriyle, aralarında sahabeden Ammâr b. Yâsir, Enes b. Mâlik gibi sahabelerin de bulunduğu kumandanlar tarafından, 17/638 yılında fethedilmiştir.⁵

“Tüster” kelimesinin aslı hakkında araştırmacıların farklı yorumları vardır. *Mucemu'l-Büldân*'da, “Tüster”in Farsça'dan türetildiği kaydedilmiştir. Hamza el-İsfahânî, “Şûş” kelimesine ism-i tafdil eki “ter” ilave edilmesiyle “şüşter” olduğunu ve buradan Tüster'e dönüştüğünü söylemiştir. “*Daha güzel, daha hoş, daha nezih*” anlamlarına gelmektedir.⁶

Makdisî de, doğal güzellikleri, etrafını çevreleyen bahçeler ve ırmaklarıyla Tüster'den daha güzel bir yer görmediğini ifade etmiştir. Tüster ipek ve sırmalı kumaşlarıyla meşhur bir şehirdir. Belli dönemlerde Kâbe-i Şerîf'in örtüsünün yapımında kullanılan kumaşlar burada imal edilmiştir. Ahmed b. Yahyâ et-Tüsterî, Nûrullah eş-Şüşterî ve Nimetullah el-Cezâirî Tüsterli ulema arasında zikredilmiştir. Hallâc-ı Mansûr da Sehl b. Abdullah'a talebe olduğu yıllarda birkaç sene bu şehirde yaşamıştır.⁷

2. Abbâdan

Günümüzde *Abadan* olarak bilinen Abbâdân, İbn Battuta'nın verdiği bilgilere göre tuzlu bir ovada kurulduğu için bayındır olmayan, çok sayıda mescid ve ribatıyla

⁵ Rıza Kurtuluş, “Şüşter”, *DİA*, 39/276.

⁶ Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdullah, *Mu'cemu'l-Büldân*, Beyrut 1995, 2/29.

⁷ Kurtuluş, “Şüşter”, *DİA*, 39/277.

meşhur olmuş büyükçe bir kasabadır. Sahile üç mil uzaklıktadır.⁸ Cezîretülhızır veya *Abadan* diye isimlendirilen bir adanın kuzeyinde kurulmuştur. Tüster şehri gibi İran'ın Hûzistan eyaletine bağlı bir şehir olmuştur.⁹

Toprakları tarıma uygun olmayan bu şehir, Basra bölgesinin ticaretine hasır ve tuz üretimi ile katkı sağlamıştır. Hasırların ribatlardaki zâhidler tarafından imal edildiği nakledilmiştir. Halkın geçimini, neredeyse tamamen balıkçılıktan kazandığı bu şehrin arazileri¹⁰ sonraları tuzdan temizlenerek tarıma elverişli hale getirilmiş ve bu arazilere hurma ağaçları dikilmiştir. Günümüzde petrol arıtma tesislerine ve ihraç imkanlarına sahiptir.¹¹

Abbâdân'la ilgili diğer bir husus da, Abbâsîlerin ilk dönemlerinde önemli bir dinî merkez olmasıdır. Oraya, h. 150 senesine doğru Abdülvahid b. Ziyâd'ın müridleri tarafından ilk ribat yapılmış ve bu şekilde şöhret bulmuştur. Ayrıca Abbâdân'da kılınan namaza önem atfedilmiştir.¹² Kendisine keşif nasip olmuş veli bir zât Abbâdân'ın manevî konumuna işaret eden şu sözü söylemiştir: “Bütün serhat boylarının Abbâdân'a, Abbâdân'ın da Harem-i Şerif'in hazinesi ve Mescid-i Haram halkının limanı olan Cidde'ye secde ettiğini gördüm.”¹³

3. Basra

Tüsterî'nin sürgün sebebiyle uzun süre yaşadığı ve vefat ettiği Basra şehri, Hz. Ömer'in emriyle, Utbe b. Gazvan (ö.17/638) tarafından, 14-16/635-637 yılları arasında

⁸ İbn Battûta, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed (ö. h. 779), *Rihletü İbn Battûta (Tuhfetü'Nazzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr)*, Akademiyeye el-Memleke el-Mağribiyye-Rabad h.1417, 2/17, [*İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. A. Said Aykut, Yapı Kredi Yay., Ankara 2000, s.270-271].

⁹ Cevat Rüştü Gürsoy, “Abadan”, *DİA*, 1/6.

¹⁰ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev. Abdülvehhâb Tarzî, İstanbul 1994, s. 139, 257.

¹¹ Gürsoy, “Abadan”, *DİA*, 1/6.

¹² Massignon, Lois, *Doğuş Devrinde İslam Tasavvufu*, çev. Mehmed Ali Aynî, İstanbul 2006, s. 37.

¹³ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-Kulûb fî Muâmeleti'l-Mahbûb*, tah. M. İ. Muhammed Rıdvânî, Mektebetü dâri't-Türâs, Kahire 2001, 3/1265 [*Kütü'l-Kulûb: Kalplerin Azığı*, çev. Dilaver Selvi, Semerkant Yay., İstanbul 2014, 3/514].

kurulmuştur. Şehrin Irak bölgesinde kurulan en eski şehir olduğu ifade edilir. Stratejik konumu sebebiyle önceleri, bölgedeki önemli merkezlerin yollarını kontrol altına almak ve doğuya yönelik fetihler için askerî üs olarak kullanılırken, belli kabilelerin buraya yerleştirilmesiyle meskûn mahal olmuştur. Sonraki dönemlerde İslam tarihinin önemli ilim ve kültür merkezi şehirlerinden biri haline gelmiştir.¹⁴

Basra şehri, sahabeden Enes b. Malik (ö. 93/712), Muğîre b. Şu'be (ö. 50/670), Semura b. Cündeb (ö. 60/679) ve Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/728), İmran b. Husayn (ö. 52/672) gibi tabiîn ulularıyla birlikte bir çok alime ve ârife ev sahipliği yapmış, yine bir çok alim bu ilim ve kültür merkezinde yetişmiştir.¹⁵

Hz. Ömer zamanında siyasî, idarî, ticarî ve sosyal alanlarda gelişip Hz. Osman döneminde refaha kavuşan şehir, Hz. Osman'ın hilafetinin son zamanlarında siyasî çalkantılara sahne olmuştur. Hz. Osman'ın şehit edilme hadisesine bir grup isyancı Basra'dan katılmıştır. Bu sıkıntılı süreç Hz. Ali döneminde de devam etmiş, Basra şehri 36/656 yılında, Cemel Vakası'na şahit olmuştur. Zübeyr b. Avvam, Talha b. Ubeydullah ve Hz. Aişe'ye bağlı çoğunluğu Basralıların oluşturduğu otuz bin kişilik kuvvetle, ekserisi Kufelilerden meydana gelen Hz. Ali komutasındaki yirmi bin kişilik ordu karşı karşıya gelmiş ve yapılan savaşta çok sayıda Basralı hayatını kaybetmiştir. Bu olaylar sebebiyle Hz. Ali'yi destekleyen Şîh Kûfelilerin karşısında Basra şehri, Sünnîliğin merkezi konumuna gelmiştir.¹⁶

Basra'nın önemi Emevîler döneminde daha da artmış, şehir, medeniyet açısından en parlak dönemini Abbâsîler döneminde yaşamıştır. Ne var ki siyasi hareketlilik, devlet içinde isyanlar bu dönemde de devam etmiş, Zencî ve Karmatî isyanları sonucunda bir çok Basralı öldürülmüş, şehir ve köyler yağmalanmıştır.

¹⁴ Abdülhâlik Bâkır, "Basra", *DİA*, 5/108.

¹⁵ Basra'da yaşamış sahabe, tabiîn ve Basra uleması hakkında bakınız: İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Basrî, *Tabakâtü'l-Kübra*, tah. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Beyrut 1990.

¹⁶ Musa Erkaya, "Hicrî III. Asır İtibariyle Basra'da Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", *Fırat Üniversitesi İlahat Fakültesi Dergisi*, 13/1 (2008), ss.177-195, s.179.

İbn Battûta, Basra şehrinde Tüsterî'nin türbesini ziyaret ettiğini belirtir. İbn Battûta'nın ifadesine göre bu kabristanda sahabeden Zübeyr b. Avvam, Talha b. Ubeydullah, Halime Sa'diye (Hz. Peygamber'in süt annesi), Enes b. Malik, Ebu Bekre; tabînden Hasan-ı Basrî, Muhammed b. Sîrîn, Mâlik b. Dinâr, Habîb Acemî gibi zevâtın kabirleri bulunmakta her bir mezarın üzerinde kime ait olduğu ve vefat tarihleri kayıtlıdır.¹⁷ Fakat Sehl et-Tüsterî'nin kabri de dahil Basra'daki bu kabir ve türbeler günümüzde mevcut değildir.¹⁸

II. TÜSTERÎ'NİN YAŞADIĞI ASIRDA GENEL DURUM

Tüsterî'nin hayatı ve tasavvufî düşüncesine girmeden önce yaşadığı bölgenin ve dönemin sosyal ve kültürel durumuna göz gezdirmemiz onun görüşlerini anlamamıza yardımcı olacaktır.

1. Siyasi Durum

Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'nin seksen yıllık ömrü, Abbâsî devletinin en görkemli günleri ile çöküş sebeplerini içinde barındıran iki ayrı döneme¹⁹ şahitlik eder. Bu sürede Abbâsî tahtına on halife oturmuştur. Tüsterî'nin dünyaya gelişi Halife Memun'un hilafetine rastlamaktadır.

Memun'un babası, beşinci Abbâsî Halifesi Harun Reşid, tarihçilerin kendisinden övgüyle söz ettiği, bir çok güzel meziyete sahip, Kur'ân ve Sünnet'e önem veren saygın bir halife idi. Harun Reşid döneminde Emevîler'den sonra yıpranmış kurumlar tamir edilmiş; ilmî, edebî ve kültürel sahalarda çalışmalar hız kazanmıştır. Güçlü bir otorite, refah seviyesi yüksek huzurlu bir toplum, itibarlı bir devlet tesis edilmiştir.²⁰

¹⁷ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 2/15, 4/174 [267, 920].

¹⁸ Abdülhâlık Bâkır, "Basra", *DİA*, 5/110-111.

¹⁹ İbrahim Hasan Abbâsî halifelerini birinci ve ikinci dönem halifeleri olmak üzere ikiye ayırır. İkinci dönemin ilk dilimini ise "Birinci Türk Nüfuzu Dönemi" olarak değerlendirir. Tüsterî, birinci dönem halifelerinden Memun, Mutasım, Vâsık; "Birinci Türk Nüfuzu" döneminden ise Mütevekkil, Muntasır, Müstaîn, Mu'tez, Mühtedi, Mu'temid, Mu'tezid dönemlerinde yaşamıştır. Bkz. H. İbrahim Hasan, *Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, (trc. İsmail Yiğit ve diğerleri), İstanbul ts., 2/362-382, 3/333-360.

²⁰ Nahide Bozkurt, "Hârûnürreşid", *DİA*, 16/258-261.

Harun Reşid, hayattayken ilk olarak büyük oğlu Emin'i, ikinci olarak Memun'u veliaht tayin eder. Onun vefatından sonra Emin hilafeti üstlenir. Emin'in eğlence hayatına düşkünlüğü, devletin idaresini ehliyetsiz kimselere bırakması ve Memun'u veliahtlıktan azledip küçük yaştaki oğlu Musa'yı veliaht tayin etmesi gibi sebepler Emin ve Memun'un arasını açar. İki kardeş arasında başlayan mücâdele, dört yıl sekiz aylık saltanattan sonra Emin'in tahttan çekilmesine kadar devam eder. Bu mücâdelenin sonunda idareyi Me'mun teslim alır. Halife Memun, babası Harun Reşid döneminde hız kazanan bilim-sanat alanındaki çalışmaları bizzat kendisi destekleyerek devam ettirmiştir. Memun dönemi de Harun Reşid hilâfeti gibi Abbâsî Devleti için ilmî ve kültürel faaliyetler açısından parlak bir dönem olmuştur. Bu güzel gelişmelerin yanında Memun'un hilafeti siyasi açıdan karışıklıklara sahne olmuş, devlet içinde farklı bölgelerde ayaklanmalar ve Şîi-Arap çatışmaları baş göstermiştir.²¹

Dini ve siyasi yönü olan *Mihne olayları*²² da Me'mun döneminde başlamıştır. Halife Mansur zamanında siyasi sahada varlığını hissettirmeye başlayan Mutezile,²³ Me'mun devrinde devlete yakınlığını zirveye ulaştırmıştır. Me'mun'un akılcılığa ve bilime önem vermesi, Mutezile düşüncesini benimsemesini kolaylaştırmıştır. Bu süreç "Mutezile'nin altın çağı" olmuştur. Kaynaklarda ilme ve ilim adamlarına saygısı ve onlarla sürekli birlikteğinden söz edilen Me'mun, her türlü konunun tartışıldığı ilim meclisleri tertip ettirmiştir. Mutezile âlimlerinin bu münazaralara katılmaları ve *Halku'l-Kur'ân* meselesinin bu meclislerde tartışılması, Me'mun'un bu görüşü

²¹ Bahriye Üçok, *İslam Tarihi Emeviler ve Abbâsîler*, Ankara Üni. İlahiyat Fak. Yay., 1968, s. 94-101.

²² "Abbâsî halifeleri Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsik dönemlerinde Kur'ân'ın yaratılmışlığı görüşünü devlet gücüyle benimsetmek amacıyla bazı muhaddislerin, kadıların ve âlimlerin sorguya çekilmesi ve bir kısmına eziyet edilmesine ilişkin olaylar ve yönetimin bu konudaki tutumu Mihne diye anılmıştır." Bkz. Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *DİA*, 30/26.

²³ Mutezile Basra'da, Vâsıl b. Atâ'nın, hocası Hasan-ı Basrî'nin ders halkasından ayrılmasıyla doğmuş, Kur'ân'ın mahluk olduğunu ileri süren bir ekoldür. *Halku'l-Kur'ân* meselesinden ilk bahseden Ca'd b. Dirhem (ö. 118 /736), sonra Cehm b. Safvân (ö. 128 /745) olmuştur. İmam-ı Azam Ebu Hanife (70-150 /689-767) konuyla ilgili gerekli izahları yaparak bu görüşün müntesibleriyle mücadele etmiş, ama fitneyi durduramamıştır. Bkz. Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 46; Çelebi, İlyas, "Mutezile", *DİA*, 31/391-401.

benimsemesini neticelendirmiştir.²⁴ Hilafetinin on dördüncü yılı olan 212/827 tarihinde Mutezileyi resmen devletin mezhebi ilan eden Memun'un Kur'ân'ın mahluk oluşu tezine dair taassubu, onu İslam tarihinde "mihne olayı" diye bilinen hadisenin oluşuna sürüklemiştir.²⁵

Halife Me'mûn, 218/833 yılında, ilk defa Cahd b. Dirhem tarafından ortaya atılan halku'l-Kur'ân görüşüne, İslam âlimlerini inanmaya davet etmiş; Bağdat Valisi İshak b. İbrahim'e yazdığı mektupta kadıları ve islam âlimlerini bu konuda sorguya çekmesini, bu fikri benimsemeyenlere resmi görev verilmemesini ve bunların şahitliklerinin kabul edilmemesini emretmiştir. Bazı âlimler inanmış gibi cevap vermiş, bir çoğu ise bu sebepten hapsedilmiş, işkenceye maruz kalmış, hatta katledilmiştir.²⁶

Mihne uygulaması halife Mu'tasım ve Vâsık zamanlarında da devam etmiştir. Halife Mu'tasım zamanında Ahmed b. Hanbel, Kur'ân'ın mahluk olduğunu söylemediği için yirmi sekiz ay hapsedilmiş, kırbaçlarla dövülmüştür. Vâsık zamanında Yûsuf b. Yahyâ el-Büveytî Bağdat'ta zindana atılmış ve orada vefat etmiştir.²⁷

Memun'dan sonra yerine geçen Halife Mu'tasım'ın ilk işi Zut'larla mücadele edip onlara boyun eğdirmek olmuştur. Mu'tasım devlet içindeki ayaklanmalarla mücâdele edebilmek için Türkler'den oluşturduğu ordusuyla Samarra şehrini kurmuştur. Babek isyanını bastırmış, Bizans'ın üzerine yürümüştür. Ne var ki bu dönemde de Mutezile düşüncesinin yerleşmesini isteyenler devletten destek bulmaya devam etmiştir.²⁸

Birinci dönem halifelerinin sonuncusu Halife Vâsık, kendinden önceki iki halife Me'mun ve Mu'tasım'ın politikalarını devam ettirmiştir. Amcasıyla babasının "mihne uygulamalarını tasvip etmediği şeklinde rivayetler bulunmasına rağmen Vâsık,

²⁴ Cemâleddîn el-Kâsımî, *Târihu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile*, Beyrut 1979, s. 62-63.

²⁵ Nahide Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı*, s. 115, 128.

²⁶ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târihu't-Taberî*, Beyrut 1387, İkinci baskı, 8/634.

²⁷ Abdülfettâh Ebû Gudde, "Halk-ı Kur'ân Meselesi", çev. Müctebâ Uğur, *AÜİFD*, XX/309, Ankara 1975.

²⁸ Bahriye Üçok, *İslam Tarihi Emeviler ve Abbâsiler*, s. 101, 102.

hilafetinin üçüncü yılında çeşitli bölgelere mektup göndererek muhaddis ve fakihlerin halku'l-Kur'ân konusunda imtihan edilmelerini emretmiştir.”²⁹

Halife Mütevekkil'in hilafeti, kaynaklarda toplum içinde emniyet ve huzur, bolluk ve bereket, sevgi ve beraberlik, sevinç ve sürur olduğu belirtilen bir dönemdir. Mütevekkil ise tarihçilerin övgüyle bahsettiği bir halifedir.³⁰ Ahmed İbn Hanbel'i ve onun gibi mihne maduru olarak hapsedilenleri hapisten çıkarmıştır. Bu dönemde önceki üç halifenin yaptığı yanlışlardan dönülmüş ve Ehl-i Sünnet itikadı desteklenmiştir.³¹

Halife Mütevekkil ile birlikte “Abbâsîlerde birinci Türk Nüfuzu Dönemi” (232-334/847-946) diye de isimlendirilen ikinci dönem, yani devletin çözülme süreci başlamıştır.³² Bu dönemde artan iç karışıklıklar, Türk komutanların halifeler üzerinde etkin rolü, isyanlar, devlet topraklarında daralma, etnik karşıtlıklar, mezhep çatışmaları, taht mücâdeleleri ve sık halife değişimleri dikkatleri çekmektedir. Mütevekkil'den sonra Tüsterî'nin vefatına kadar sırasıyla Muntasır, Müstaîn, Mu'tezz, Mühtedî, Mu'temid, Mu'tezid, Müktefi hilafete geçmiştir.

Kaynaklar, devletin zayıflama ve yıkılışını hazırlayan birçok sebep sıralar. Arap unsurların ihmal edilip, mülkî, idarî ve askerî makamlara İran ve Türk unsurlarının yerleştirilmesi bunlar arasındadır. Harun Reşid'in anne ve baba tarafından Abbâsî ailesine mensup oğlu Emîn ile, İranlı bir cariyeden olan diğer oğlu Me'mûn arasındaki mücâdele ve bu mücâdelenin sonucunda Me'mûn'un galib gelip İranlıların desteğini alması, Arap unsurunu geri planda bırakmıştır. Ayrıca, annesi Türk bir cariyeye olan Mutasım'ın, Me'mun döneminde orduya alınmaya başlanan Türkler'den, ülke içinde çıkan isyanları bastırmak amacıyla kurduğu ordudaki Türk komutanlarının halifeleri

²⁹ Kadir Kan, “Vâsık billâh”, *DİA*, 42/549.

³⁰ Hasan, *Siyasi, Dînî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, 3/340-341.

³¹ Üçok, *İslam Tarihi Emeviler ve Abbâsîler*, s. 103.

³² Hasan, *Siyasi, Dînî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, 3/333-335.

nüfuzları altına alması; belli dönemlerde halifelerin komutanlarla mücâdele etmek zorunda kalmalarıyla sonuçlanmıştır.³³

Yine devlet içinde ortaya çıkan Hürremiyye, Ravendiyye gibi dinsiz ve zındık grupların devlet aleyhine çalışmaları, bunların yanında Mutezile gibi kelamî mezheplerin ortaya çıkması ve birbirleriyle mücâdelelerinin fitneyi doğurması, çözümlenin bir başka sebebi olarak görülmektedir. Nitekim bu grupların bir kısmı devleti yıkmayı hedef alan faaliyetler göstermişler ve büyük boyutlu isyanlar çıkarmışlardır.³⁴ Abbâsî topraklarında Harun Reşid döneminden itibaren çok sayıda ayaklanma çıkmıştır. Devleti güç durumda bırakmaları, birbirleriyle ilişkili olmaları ve Tüsterî'nin yaşadığı coğrafyaya tesirleri sebebiyle Zenc ve Saffârî ayaklanmalarından ve bu isyana zemin hazırladığı için Babek isyanından kısaca bahsedelim.

Sözü geçen Hürremiyye'nin çıkarmış olduğu, “Babek İsyanı” diye bilinen ayaklanma 201/816 yılında Halife Me'mûn döneminde Azerbaycan'da başlayıp, Mu'tasım döneminde katliamlarla devam etmiştir. Yirmi yıl sürdükten sonra 222/837'de meşhur Türk kumandanı Afşin Bey'in etkisiz hale getirdiği Babek İsyanı³⁵ Abbâsî devletini yıpratmış, aynı zamanda diğer isyanlara da zemin hazırlamıştır.³⁶ Ebulfeyz Elçibey bu isyanın Abbâsî devletine etkisini şöyle dile getirir: “Babekiler hareketi Abbâsîler hilafetine hem iktisâdî, hem de siyasî yönden öyle ağır darbe vurmuştur ki, hilafet bir daha istikrarı sağlayamayıp, dağılma sürecini yaşamaya başlamıştır. Abbâsîler hilafeti Babekîlere karşı yürüttüğü savaşlarda yarım milyonluk ordu kaybetmiştir. Bu eski dünya ve ortaçağ tarihinde görülen nadir olaylardandır. Tarihten bilindiği gibi hilafet kurulduktan dağılıncaya kadar herhangi bir devletle, hatta Sasanîler ve Bizans gibi büyük imparatorluklarla savaşlarda bile bu kadar kayıp

³³ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsiler”, *DİA*, 1/34; Hasan, *Siyasi, Dînî, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi*, 3/334.

³⁴ Hasan, *Siyasi, Dînî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, 3/334.

³⁵ Hakkı Dursun Yıldız, “Bâbek”, *DİA*, 4/376.

³⁶ Ebulfeyz Elçibey, *Tolunoğulları Devleti (868 - 905)*, haz. Fazıl Gezenferoğlu, İstanbul 1997, s. 36.

verilmemiştir. Babekîlerle savaşta hilafetin, diyebiliriz ki, ekonomisi tamamen bozuldu.”³⁷ Elçibey Babek isyanının diğer isyanlara sebep oluşunu da şu şekilde ifade eder: “Zenciler ve Karmatlılar kendi tarikatlarını Babekîlik ideolojisinin sosyal talepleri üzerinde kurmuş, ancak üzerine başka bir siyasî örtü çekmişlerdi.” Elçibey bu güçlü etkiyi belirtmek için Enver Behha'nın şu sözünü de nakleder: “Babek öldürüldü. Fakat Babekizm İran'da gizli olarak yaşadı. Karamita adıyla tekrar canlandı.”³⁸

Tüsterî'nin yaşadığı coğrafyada en etkili isyan, **Zenc isyanıdır**. Bu, *Sâhibü'z-Zenc* diye bilinen Ali b. Muhammed ez-Zencî'nin, Halife Mühtedî zamanında, doğu Afrika'dan getirilip ağır şartlar altında çalışan zenci kölelerin desteğiyle başlatmış olduğu isyandır. Ali b. Muhammed kendisini Hz. Ali'nin soyuna nisbet etmiş³⁹ ve bu köleleri yaşadıkları zor şartlardan kurtarmayı ve özgürlüklerine kavuşturmayı vadetmiştir. Basra bataklıklarında **255/869'da başlayan** isyan on yılda oldukça geniş sınırlara ulaşmıştır. Sehl'in yaşadığı dönemde özellikle Ahvaz, Abbâdân ve Basra Zenciler tarafından işgal edilerek bölge halkının malları yağmalanmış, ahali öldürülmüş ya da esir alınmıştır.⁴⁰

Zenc isyanıyla aynı dönemde Abbâsî yönetimini zor duruma düşüren diğer bir mühim sorun, devletin sınırları içinde bağımsız devletler kurulmasına sebep olan **Saffârîler** ve onların çıkardığı isyan hareketidir. Yakup b. Leys es-Saffâr ve Amr b. Leys adında demircilikle uğraşan, zâhid görünümlü iki kardeşten Yakub'un nüfuzunu

³⁷ Elçibey, *Tolunoğulları Devleti (868 - 905)*, s. 24.

³⁸ Elçibey, *Tolunoğulları Devleti (868 - 905)*, s. 36.

³⁹ Kendisinin Ali b. Muhammed b. Ahmed (b. Ali) b. İsa b. Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib olduğunu iddia eden bu şahısın adının Ali b. Muhammed olup Verzenî'nin ehlinden olduğu kaydedilir. (Bkz. İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzeddin, *el-Kâmil fi't-Târîh*, tah. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Beyrut 1997, 6/263; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, tah. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1992, 12/85)

⁴⁰ Zenc isyanı için bakınız: İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/85; Mustafa Demirci, *Siyah Öfke Ortaçağ İslam Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883)*, Konya 2005; Mustafa Baydar, *Abbâsîler Tarihinde (H. 255-270/M.869-883) Zenci İsyanı, Sebep ve Sonuçları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2007, s. 94; Mustafa Demirci, “Zenc”, *DİA*, 44/249-251.

artırmasıyla, yaptığı bir çok savaşta galib gelip Fars bölgesinde hakimiyet sağlamasıyla baş göstermiş bir problemdir.⁴¹

Kaynakların naklettiğine göre “Saffârî hanedanının kurucusu Yakub b. Leys es-Saffâr, **247/861 tarihinde** Sîstan’a hakim olduktan sonra doğuya doğru ilerleyerek hakimiyet sahasını Gazne, Gerdiz ve Kabûl-Bamiyan bölgesine kadar genişletti. Abbâsî Devleti’nin Kirman, Fars, Hûzistan ve Horasan’daki temsilcileriyle savaştı. Nişabur’u istila edip Tahirîler’in buradaki idaresine son verdi (Şevval 259/Ağustos 873). Bağdat’a elli millik mesafedeki Deyrülâkûl’da Abbâsî kuvvetlerine karşı hayatında ilk defa yenilen Yakub (Receb 262/Nisan 876) bu yenilginin intikamını almak için düzenleyeceği bir seferin hazırlıkları içindeyken öldü (14 Şevval 265/9 Haziran 879).” Yerine kardeşi Amr b. Leys geçmiş, halife Mutemid’e bağlılığını birdirmiş ve kendisine bazı vilayetlerin idaresiyle Bağdat sahibü’s-şurtalık görevi verilmiştir.⁴² Yakup b. Leys Abbâsî ordularına yenilmesine rağmen inatçı tavrı ile halifeleri uzun süre meşgul etmiştir. Onun ölümü Saffarîler’i, Abbasi devletine sorun olmaktan kurtarmıştır.

Sehl b. Abdullâh’ın yaşadığı Tüster şehri bir süre Saffârî hakimiyetinde kalmıştır. Tüster’de Cuma hutbesinde sırasıyla Abbâsî halifesi Mu’temid, Saffârî emiri Yakub ve Ahvaz valisi Ubeydullah el-Kürdî’nin isimlerinin okunduğu kaydedilmiştir. Halife Mu’temid zamanında Ahmed b. Leyseveyh, Tüster üzerine yürüyerek Saffârî valisi Muhammed b. Ubeydullah’ı mağlup etmiş ve şehri ele geçirmiştir.⁴³

Aynı dönemde Übülle, Abâdân, Ahvaz ve Basra’yı işgal edip Vâsıt ve Kûfe üzerinden Bağdat’a yaklaşan ve girdikleri yerin halkını öldürüp mallarını yağmalayan Zenclerin Tüster’i de ele geçirme planları vardı. Onların hazırlıkları, Abbâsî devleti Ahvaz valisi Mesrûr el-Belhî tarafından öğrenilince İbn Leyseveyh yerine şehrin savunması için Tekin el-Buhârî görevlendirilmiştir. Tüster Zencler tarafından kuşatılmış

⁴¹ Erdoğan Merçil, “Saffâr, Ya’kûb b. Leys”, *DİA*, 35/463.

ve tam teslim edilmek üzereyken, şehre ulaşan Tekin el-Buhârî komutasında yapılan Bab-ı Kudde savaşında halkın da desteğiyle Zencler yenilgiye uğratılmıştır.⁴⁴

Tüster, bilfiil Zenclerin işgaline uğramasa da isyanın bu coğrafyada bıraktığı tesirden etkilenmiştir. Çünkü isyancılar çok geniş bir bölgeyi ele geçirmiş, girdikleri yerleri yakıp yıkmış, insanları öldürmüş ya da esir almışlardı. Bu coğrafyada adeta hayat durmuş, tarım engellenmiş, ticaret yapılamaz hale gelmişti.⁴⁵

Zenc isyanından en çok etkilenen şehirlerden biri Tüsterî'nin sürgün hayatı yaşayacağı Basra'dır. Zencler, Basra'ya **16 Şevval 257/6 Eylül 871** günü cuma vaktinde saldırmış ve çok kısa sürede şehri ele geçirmişlerdir. "Ba'de harabi'l-Basra" darb-ı meselinin söylenmesine vesile olan,

"Basra halkı, çocukların saçlarını ağarttığı bir korku gördüler.

Zira Zenciler sağdan, soldan, arkadan, önden ateşleriyle onlara saldırdılar.

Suyu içenlerin ve yemeği yiyenlerin boğazlarında bırakarak yutturmadılar.

Onlar sakınan ve kurtuluş arayanları kılıçlarıyla öldürdüler.

Bir çok kardeş kardeşinin yere düştüğünü gördü...."

mırsalarıyla dile getirilen kıyımı gerçekleştirmişlerdir.⁴⁶ **İsyanın başladığı dönemde Tüster'de olan Sehl b. Abdullah, Zenclerin saldırısından beş yıl sonra Basra'ya sürgün edilmiş** olsa da, Basra halkının isyancılara bedduâ edivermesi konusunda Tüsterî'den talebde bulunmaları⁴⁷ o tarihlerde hala zulmün ve isyan hareketlerinin devam ettiğini göstermektedir.

⁴² Erdoğan Merçil, "Saffâriler", *DİA*, 35/464.

⁴³ Baydar, *Abbâsiler Tarihinde (H. 255-270/M.869-883) Zenci İsyanı, Sebep ve Sonuçları*, s. 89.

⁴⁴ Baydar, *Abbâsiler Tarihinde (H. 255-270/M.869-883) Zenci İsyanı, Sebep ve Sonuçları*, s. 90.

⁴⁵ Baydar, *Abbâsiler Tarihinde (H. 255-270/M.869-883) Zenci İsyanı, Sebep ve Sonuçları*, s. 93-94; Mustafa Demirci, "Zenc", *DİA*, 44/250.

⁴⁶ Baydar, *Abbâsiler Tarihinde (H. 255-270/M.869-883) Zenci İsyanı, Sebep ve Sonuçları*, s. 75.

⁴⁷ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu Ulûmiddîn*, Dâru'l-Marife, Beyrut ts., 4/356.

Sehl b. Abdullah, bu isyanlar esnasında, nizamı koruduklarını ve ümmetin birliğine riayet ettiklerini düşündüğü Abbâsî devlet adamlarınının tarafında olmuştur. Namazlarında onlar için duâ etmiş, ne kadar büyük olsa da şahsî hatalarını görmezden gelmiştir.⁴⁸ Sultana baş kaldıran ve ümmete kılıç çekenleri bid'at ehli olarak nitelemiş, devlet başkanı olan imamları kâfir olarak suçlayanları ağır dille eleştirmiştir. Ebû Tâlib el-Mekkî'nin naklettiği Sehl'in şu sözü bu durumu anlatır: *“Bütün bid'at ehli sultana karşı baş kaldırmayı ve ümmete silah çekmeyi caiz görmektedir. Ayrıca onlar devlet başkanı olan imamları kâfir olmakla suçlarlar.”*⁴⁹

Bununla beraber Tüsterî'den Basra'da isyancı zenclere bedduâ etmesi istendiğinde beddua etmeyip *“Allah'ın öyle kulları vardır ki zâlimlere bedduâ etseler bir gecede yeryüzünde bir tek isyancı kalmazdı. Fakat onlar Allah'ın muradının dışında bir şey istemezler,”*⁵⁰ şeklindeki cevabıyla olaylar karşısında ilâhî iradeye teslimiyetini göstermiştir.

Yine Sehl b. Abdullah, Tüsterî'yi yıllarca hakimiyeti altında tutan isyancı Saffârî lideri Yâkub b. Leys hastalandığında talebi üzerine ayağına kadar gitmiş, onu tedavi etmiştir. Ona yaptığı zulümleri cesurca hatırlatarak bazı yanlışlarını düzeltmesine vesile olmuştur. Yâkub'a duâ etmiş, duâsı bereketiyle iyileşmiştir.⁵¹

2. İlmî ve Sosyal Durum

Siyasî otoritenin zayıflaması, iktisadî sıkıntıların ortaya çıkması gibi olumsuzluklara rağmen hicrî üçüncü asır, ilmî ve kültürel çalışmalar açısından Abbâsî Devleti'nin en parlak dönemidir. Özellikle Halife Me'mun bilim adına bir çok çalışma yapmıştır.

⁴⁸ Massignon, *Doğuş Devrinde İslam Tasavvufu*, s. 98.

⁴⁹ Mekkî, *Kütü'l-Kulüb*, 2/663 [2/407].

⁵⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/356.

⁵¹ Yûsuf bin İsmâil en-Nebhânî, *Câmiu Kerâmâti'l-Evliyâ*, Beyrut 1329, s. 36; Feridüddîn Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 2014, s. 392; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 268 [355]; Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, Beyrut 1405, 4. Baskı, 10/210.

Halife Mansur döneminde başlayan Sanskritçe, Süryanice, Kıptîce ve Yunanca gibi yabancı dilden eserlerin Arapça'ya tercüme çalışmaları Harun Reşid döneminde devam etmiş, Me'mun döneminde ise zirveye ulaşmıştır. Mansur'un sarayda oluşturduğu *Hizânetü'l-Hikme* adı verilen kütüphaneyi Harun Reşid zenginleştirmiş, Me'mun geliştirerek *Beytü'l-Hikme* adıyla ilimler akademisine dönüştürmüştür. Bu dönemde tıp, matematik, coğrafya gibi bir çok müsbet ilimde çalışmalar yapılmış,⁵² gözlem aletleri yapılarak önce Bağdat Şemmâsiyye ve daha sonra Şam'da gökyüzünü gözlemleyebilecek bir rasathane kurulmuştur.⁵³

Sehl b. Abdullah'ın ömrünün bir kısmını geçirdiği Basra şehrinde ilk Arap filolojisi kurulmuş, gramer ve lügat çalışmaları başlamış, klasik dil ve edebiyata dair elde mevcut malzemelerin derlemesi yapılmıştır.⁵⁴

Hicri üçüncü asırda tefsir, hadis, fıkıh, kelam ve tasavvuf gibi İslâmî ilimler müstakil bilim dalı haline gelmiştir. Tefsir alanında ayetlerin genel yorumu yanında Kur'ân'ın metniyle ilgili çeşitli filolojik çalışmalar da aynı zamanda başlamıştır. Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın (ö. 207/822) filolojik Kur'ân tefsiri, Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın (ö. 209/824?) Kur'ân-ı Kerîm'in filolojik yorumuna dair eseri, bunların yanında bazı fikhî ve işârî tefsirler bu dönemde kaleme alınmıştır. Sünnî mezheplerden ikisinin kurucusu olan İmam Şâfî ve Ahmed b. Hanbel bu dönemde yaşamış ve mezhepleri teşekkül etmiştir.

Hicrî üçüncü asır hadis ilmi açısından çok önemli bir dönemdir. Hicrî II. asırda gerçekleşen hadis tedvin faaliyeti, üçüncü asırda tasnif çalışmalarına dönüşmüş, bir çok hadis kaynağı bu asırda yazılmıştır. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i, Darimî'nin *Sünen* 'i, Kütüb-i Sitte olarak bildiğimiz Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim (ö. 261/875)'in

⁵² Mahmut Kaya, "Beytülhikme", *DİA*, 6/89.

⁵³ Sıddık b. Hasan el-Kınnevcî, *Ebcedü'l-Ulûm*, Dimeşk 1978, 2/299-300.

⁵⁴ Hulusi Kılıç, "Basriyyûn", *DİA*, 5/117.

Sahihleri; Tirmizî (ö. 279/892), Ebû Davud (ö. 275/889), İbn Mace (ö. 273/887) ve Nesaî (ö. 303/915)'nin *Sünenleri* bu dönemde telif edilmiştir.

3. Tasavvufî Durum

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi hicrî üçüncü asır İslâmî ilimler açısından parlak bir dönemdir. Diğer ilimlerle birlikte tasavvuf da amacı, metodu, yöntemi olan müstakil bir bilim haline gelmiştir. Tüsterî'nin “*hâze'l-ilm*”⁵⁵ ve “*hâze't-tarîk*”⁵⁶ diye işaret ettiği tasavvufun kavramları, ıstılahları bu dönemde zuhûr etmeye başlamış, makam ve hallerden söz edilir olmuştur. Tüsterî'nin şeyhi, üçüncü asır Mısır sûfisi Zünnûn el-Mısrî, makamlar hakkında ilk konuşan kişi olarak kaynaklara geçmiştir.⁵⁷

Afîfî'nin ifadesiyle üçüncü asır, hicrî ikinci asırda zâhirî hükümleri inceleyen fıkıh ilminin yanında doğan, şeriatın batınını araştıran, tasavvufun (zühhd) olgunlaşmış ve geliştiği bir dönemdir. Bu asırda tasavvuf sahasına *vecd*, *zevk* ve *keşf* gibi kavramlar girmiş; tasavvuf, *ilm-i esrar*, *ilm-i mükâşefe*, *ilm-i ahvâl ve'l-makâmât*, *ilm-i zevk* gibi isimlerle zikredilmiştir.⁵⁸

Sehl b. Abdullah'ın hayatında önemli yeri olan **Basra ve Abbâdân** şehirleri dönemin önemli tasavvuf merkezleri arasındadır. İbn Teymiyye, **sûfilerin ilk ortaya çıktığı yerin Basra** şehri olduğunu belirtmiştir.⁵⁹ **İlk ribat ise Abbâdân'da** kurulmuş, orada kılınan namaza önem atfedilmiştir.⁶⁰

Bu asırda tasavvuf, İslam coğrafyasında geniş alanlara yayılmaya başlamış; Basra, Horasan, Bağdat ve Mısır tasavvufun gerçek kurucuları diyebileceğimiz önemli sûfilere ev sahipliği yapmıştır.

⁵⁵ Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, Köprülü Ktp. 727, vr. 60a, 78b, 148a, 151b, 187a, 235a.

⁵⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 24a, 53b, 68b, 97b, 98a, 103b, 105a, 128a, 135a, 139a.

⁵⁷ Süleyman Uludağ, “*Giriş*” *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcûb*, s. 19.

⁵⁸ Ebu'l-Alâ el-Afîfî, *Tasavvuf İslam'da Manevî Hayat*, trc. Ekrem Demirli, Abdullah Kartal, İstanbul 2012, 5. Baskı, s. 82-85.

⁵⁹ Afîfî, *Tasavvuf İslam'da Manevî Hayat*, s. 83.

⁶⁰ Massignon, *Doğuş Devrinde İslam Tasavvufu*, s. 37.

“Nice defalar sūfîler taifesine mahsus bir nükte ve hikmet kalbime düşer de, Kitab ve Sünnet’ten iki âdil şâhit bunun doğruluğuna şâhitlik etmedikçe bunları günlerce kabul etmem,” diyen Ebû Süleyman Dârânî (ö. 215/830), Tüsterî’nin tasavvuf tecrübesini yaşamaya başladığı erken çocukluk döneminde, onun gibi riyâzeti esas alan sūnnî zâhid bir sūfîdir.

Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), Ebu’l-Hüseyin en-Nûrî (ö. 295/908), Ebû Saîd el-Harrâz (ö. 277/890?), Şiblî (ö. 334/946), Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848?), Zünnûn el-Mısrî (ö. 245/859?), Hâtemu’l-Esam (ö. 237/851), Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857), Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932), Yahyâ b. Muaz er-Râzî (ö. 258/872), Hüseyin b. Mansûr el-Hallâc (ö. 309/922), Ahmed b. Âsım el-Antâkî (ö. 239/853), Ahmed b. Ebi’l-Havârî, Fâtıma-i Nisaburî (ö. 223/838), Bişr el-Hâfî (ö. 227/841), Ebû Türab Nahşebî (ö. 245/859), Seriyü’s-Sakatî (ö. 251/865), Ebû Hafs Haddâd (ö. 260/874), Hamdun Kassâr (ö. 271/884), Ebû Hamza Bağdâdî (ö. 289 /901), Ebû Hamza Horasânî (ö. 299/902), Amr b. Osman el-Mekkî (ö. 291/903), İbrahim Havvas (ö. 291/903), İbn Mesrûk (ö. 298/910), Ebû Osman Hirî (ö. 298/910), Ahmed b. Hadraveyh (ö. 240/854), Mümşâd Dineverî (ö. 299/911), Ebû Abdullah Mağribî (ö. 299/911), Yusuf b. Hüseyin (ö. 304/916), İbn Atâ (ö. 309/921), Şah Kirmanî (ö. 300/912) gibi önemli sūfîler bu dönemde yaşamış ve her biri yaşadıkları bölgelerde tasavvufun gelişmesine önemli katkı sağlamışlardır.

Bu dönemde tasavvufun temel kaynakları sayılan eserler de telif edilmiştir. Bunların başlıcaları şöyle sıralanabilir: Hâris el-Muhâsibî’nin *er-Riâye li-hukukillâh*, Ebu’l-Hüseyin en-Nûrî’nin *Makâmü’l-Kulûb*, Hallâc-ı Mansûr’un *Kitâbü’t-Tavâsîn*, Hakîm et-Tirmizî’nin *Hatmü’l-Evliyâ* adlı eserleri.⁶¹

Bu dönemdeki sūfîler, kendilerinden önceki mirası aktarıcı rol oynamakla birlikte onların oluşturdukları nazariyeler, sonraki dönemlerde sistemleşerek tasavvufun

⁶¹ Reşat Öngören, “Tasavvuf”, *DİA*, 40/121.

muhtevasını teşkil etmiştir. Bu mutasavvıfların atıf yaptıkları tasavvufî konular, kendilerinden sonra talebeleri ve takipçileriyle sistemli hale getirilip ekolleşmeye başlamıştır. Böylece onların fikirleri tasavvufî hafızadan silinmeyecek izler bırakmıştır. “Bu çerçevede III/IX. yüzyıldan itibaren sekr halini önemseyen Bâyezîd-i Bistâmî ile Tayfûriyye, rızâ anlayışı üzerinde duran Hâris el-Muhâsibî ile Muhâsibiyye, melâmet anlayışını benimseyen Hamdûn el-Kassâr ile Kassâriyye, fenâ-bekâ anlayışına dayanan Ebû Saîd el-Harrâz ile Harrâziyye, **nefisle mücâhede, riyâzet ve çileyi esas alan Sehl et-Tüsterî ile Sehliyye**, cömertlik anlayışını vurgulayan Ebü'l-Hüseyn en-Nûrî ile Nûriyye, sahv halini önemseyen Cüneyd-i Bağdâdî ile Cüneydiyye, velâyet konusu üzerinde duran Hakîm et-Tirmizî ile Hakîmiyye, cem'-tefrika anlayışını benimseyen Ebü'l-Abbas es-Seyyârî ile Seyyâriyye, gaybet-huzur halini önemseyen İbn Hafif ile Hafifiyye gibi gruplar meydana gelmiştir.”⁶²

Tüm bu gelişmelerle birlikte hicrî üçüncü asır Mutezilî düşünceyi yerleştirmek adına *mihne* adı verilen baskılı sürecin yaşandığı bir dönemdir. Kaynaklarda fıkıh âlimlerinin yaşadığı bu sıkıntılı süreçte sûfîlerin sessiz kaldığı ifade edilse de aktarılan bilgiler sûfî dünyasının da etkilendiğini göstermektedir. Tüsterî'nin hocası Zünnûn Mısırî'nin de mihne olaylarında zulme maruz kaldığına dair rivayeti Rakkî şöyle anlatıyor:

“Kur'ân'ın mahluk olduğu görüşü resmen açıklandığı ve İbn Hanbel'in de hapiste bulunduğu dönemde, bu düşünceyi benimsediğini açıklamaya zorlamak maksadıyla Zünnûn el-Mısırî de halifenin hapisanesine konulmuştu. Ben Zünnûn'un şöhretini önceden de duymuştum. İnsanlar onu görmeye gidiyorlardı. O dönemde ben çocuktum. Menbic köprüsünün yanına onu görmeye gitmiştim. Ona baktığımda gözüme perişan gözüktü. Çünkü gerçekten de dış görüntüsü itibariyle çok kötü bir durumdaydı. Kendi kendime şöyle ‘Çok büyük bir isme ve şöhrete sahip olan Zünnûn bu olabilir

⁶² Öngören, “Tasavvuf”, *DİA*, 40/121.

mi?’ dedim. O büyük kalabalığın ortasında Zünnûn yüzünü bana döndü ve ‘Ey çocuk! Allah bir kulundan yüz çevirdiğinde, o kulun dili Allah’ın dostlarını eleştirme hususunda uzar,’ dedi. Bunun üzerine ben bayıldım. Ayılmam için üzerime su döktüler. Kendime geldiğimde ben artık bir sûfiydim.”⁶³

Hicri üçüncü asırda sûfî hareketin karşısında, belki de tasavvufun bu derece güçlü ve sağlam inşasında aktif rolleri olan muârizları vardı. Mutezile başta olmak üzere bu dönemde ortaya çıkan firkalar tasavvufu ve mutasavvıfları ağır dille eleştiriyorlardı. Hücvîrî’nin verdiği bilgiye göre “İmamiyye ve Caferiyye, bütün tasavvufî temayülleri reddediyor, bunun şâz ve nâdir bir hayat tarzı olduğunu söylüyordu. Haşviyye veya Hanbelîler de âbidlerin ibâdetten yüz çevirdiklerini ileri sürerek tasavvufun aleyhinde bulunuyorlardı. Mutezile ise ilâhî aşkı inkâr ediyor, bunun nazarî yönden teşbihi, amelî yönden hulûlü icâbettireceğini iddiâ ederek sûfilere karşı çıkıyordu.”⁶⁴

Sûfilerin diğer önemli muarızları, onları bazen bid’atçilikle kimi zaman da küfür ve mühlidlikle itham eden fıkıhçı bir gruptu. Günümüze kadar uzanan fıkıh-tasavvuf ya da ulema-sûfî çatışması bu dönemde başlamıştı. Bu durumun sebebi sayısı az da olsa bazı mutasavvıfların tercüme faaliyetlerinin sonucunda İslam kültür dünyasına giren din dışı düşünce ve görüşlerden etkilenmeleri; bunun sonucu olarak da hulûl, ittihad ve ibâhiyye fikirlerinin yaygın olmasa da tasavvuf câmiasında yer bulmasıdır. Fıkıh ve kelim âlimlerini rahatsız eden bu durum sûfilere karşı tavır almalarına, bazılarının ise sınıırı aşırp adaletsiz hüküm vermelerine yol açmıştır.⁶⁵

Bâyezîd-i Bistâmî, Zünnûn el-Mısırî ve Tüsterî’nin memleketlerini terk etmek zorunda kalmaları, Nûrî ve Semnûn gibi bazı sûfilerin takibata uğraması, Vezir Hâmid’in Mâlikî Kadısı Ebû Ömer el-Hammâdî’den aldığı fetva ile Hallâc-ı Mansûr’u öldürtmesi bu durumlara örnek olarak verilebilir. Fakat bu olumsuz tavra karşı Ehl-i

⁶³ Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü'l-Üns Min Hadarâti'l-Kuds: Evliyâ Menkıbeleri*, trc. Lâmiî Çelebi, sad. Abdülkâdir Akççek, İstanbul 2014, s. 388, 389; Florian SOBIEROJ, “Mutezile ve Tasavvuf”, çev. Sâlih Çift, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 10, sayı 1, 2001, s. 276.

Sünnet çizgisindeki mutasavvıflar, düşüncelerini Kitap ve Sünnet'e dayandırarak talebe yetiştirme, kitap telifi gibi faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.⁶⁶

III. HAYATI

1. İsmi, Künyesi, Doğum Yeri ve Tarihi

Tam adı Sehl b. Abdullâh b. Yûnus b. Îsâ b. Abdullah b. Refî⁶⁷ ya da Râfî'dir.⁶⁸ Künyesi "Ebu Muhammed" olup doğum yerinden dolayı "et-Tüsterî" nisbesiyle meşhur olmuştur.

İran'ın Hûzistan eyâletinin halk arasında "Şüster" diye de bilinen Tüster kasabasında doğmuştur.⁶⁹ Doğum tarihi ile ilgili farklı bilgiler mevcuttur. İbn Hallikân, 200/815 ya da 201/816 senesinde doğmuş olabileceğini belirtirken⁷⁰ bazı kaynaklar 201/816⁷¹ ve 203/818⁷² yıllarını kaydederler. Kemâl Cafer, vefat ettiği seksen yaşında olduğunu zikreden Hafız Zehebî'nin görüşünü⁷³ ve vefat tarihi ile ilgili bilgileri

⁶⁴ Uludağ, "Giriş" *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcûb*, s. 19, 20, 21.

⁶⁵ Uludağ, "Giriş" *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcûb*, s. 19, 20, 21.

⁶⁶ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, 1/43.

⁶⁷ Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *İlk Zâhid ve Sûfiler Tabakâtu's-Sûfiyye*, trc. Abdurrezzak Tek, Bursa Akademi, Bursa 2018, s. 119.; İsfahânî, *Hilye*, 10/189; Muhammed Kemal Cafer, *mine't-Türâsi'l-İslâmî Sehlübnü Abdillâh et-Tüsterî*, Kahire, 1980, s. 9.

⁶⁸ Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist fî Ahbâri'l-Ulemâi'l-Musannifine mine'l-Kudemâi ve Muhaddisîn ve esmâi kütübihim*, tah. İbrahim Ramazan, Beyrut 1997, s. 231; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin Terâcîmü Musannifi Kütübi'l-Arabiyye*, Beyrut, ts., 4/283; A. Subhi Furat, "Sehl-üt-Tüsterî", *İA*, İstanbul, 1966, 10/322.

⁶⁹ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, s. 283; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fî Tezhîbi'l-Ensâb*, Beyrut, ts., 1/216; Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zemân*, Beyrut, ts., 2/429; Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/ 29. (Ebû Talha el-Mâlikî, akşama kadar annesini emmediği için, Tüsterî'nin doğduğu gün oruçlu olduğunu belirtmiştir. Bkz. Ebû Sa'd Abdülmelik b. Muhammed el-Harkûşî, *Tezhîbü'l-Esrâr fî Usûli't-Tasavvuf*, Beyrut, 2006, s. 216; Hücivî, *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcûb*, s. 384.)

⁷⁰ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/429.

⁷¹ Muhammed Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, Kahire 1381/1961, 2/ 46; Furat, "Sehlü't-Tüsterî", *İA*, 10/322.

⁷² Ebu Abdullah Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, tah. Hasan İsmail Merve, Mahmûd el-Arnâvut, Beyrut 1999, 1/254; Fuad Sezgin, *Tarihü't-Türâsi'l-Arabî*, Riyad 1991, c. 1, bölüm 4, s. 130.

⁷³ Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, 1/254.

değerlendirerek Tüsterî'nin doğum tarihini 203/818 olarak kabul eder.⁷⁴ Böwering de aynı şekilde 203/818 tarihini tercih eder.⁷⁵

2. Ailesi

Tüsterî, hem anne hem baba tarafından intikal eden manevî bir mirasa sahiptir. Baba tarafının salah, vera⁶ ve zühd ile mümtaz bir aile olduğuna dair nakil bulunduğu ifade edilirken; hadis rivayetiyle meşgul, Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/748) hayranı sâlih bir dayısının olduğu da kaydedilir.⁷⁶

Muhammed b. Sevvâr⁷⁷ isimli bu dayısının eliyle, üç yaş gibi çok erken bir dönemde tasavvufî tecrübeyi yaşamaya başladığına dair bilgi, öncelikle anne ve babasının Sehl daha küçükken vefat etmiş olabileceğini akla getirmektedir. Kemal Cafer de çocukluğunun dayısının terbiyesi altında geçmesinden Tüsterî'nin babasının yaşamadığı ya da babasının, dayısı gibi onu yetiştirebilecek rûhî bir merkez konumunda olmadığı sonucunu çıkarmıştır.⁷⁸

Tüsterî'nin kardeşlerinin olup olmadığını da bilemiyoruz. Ancak Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ömer et-Tüsterî adında Sehl'in akrabalarından olduğu söylenen, akrabalık derecesi belirtilmeyen bir kimseden söz edilmiştir ki bu zât 273'te doğmuş, Sehl'in vefatından önce ondan bir takım nasihat ve talimatlar almıştır. Sehl vefat ettiğinde on yaşında olan⁷⁹ bu akrabası Malikî mezhebini desteklemiş ve ayrıca Medinelilerin fezâiline dair kitaplar yazmıştır. Bir süre kadılık yapmış 345/956'da yetmiş üç yaşında vefat etmiştir.⁸⁰

⁷⁴ Cafer, *mine't-Türâsi'l-İslâmî*, s. 9.

⁷⁵ Gerhard Böwering, *The Mystical Vision of Existence in Classical Islam: The Qur'anic Hermeneutics of the Süfî Sahl at-Tustarî (d. 283/896)*, Berlin, New York, Walter De Gruyter, 1980, s. 43.

⁷⁶ Cafer, *mine't-Türâsi'l-İslâmî* s. 10.

⁷⁷ Muhammed b. Sevvâr'ın ismi "Süvvâr" ve "Süvâr" şeklinde de geçmektedir.

⁷⁸ Cafer, *mine't-Türâsi'l-İslâmî*, s. 10.

⁷⁹ Cafer, *mine't-Türâsi'l-İslâmî*, s. 10.

⁸⁰ İbn Ferhûn el-Mâlikî, *ed-Dibâcü'l-müzehheb fi Marifeti Ulema*, tah. Dr. Muhammed el-Ahmedî, Kahire ts., 2/193-194.

Keşfü'l-Mahcûb'da, "Tezvîcde Sûfilerin Âdabı" babında geçen bir nakilden, Tüsterî'nin evlendiği ve erkek evladı olduğu anlaşılmaktadır. Oğlunu tüm isteklerinde Allah'a yönelmeye alıştırmaya çalışan bu annenin kerâmet (*zuhûru'l-kudret*) ile neticelenen gayreti, *Keşfü'l-Mahcûb*'da şöyle anlatılmıştır:

"Sehl b. Abdullah'ın bir çocuğu dünyaya gelmişti. Çocuk ne zaman annesinden yiyecek bir şey istese, annesi ona "Bunu Allah'tan iste!" derdi. Bunun üzerine oğlan mihraba gider ve secde için yere kapanırdı. Bu sırada annesi, oğlanın arzu ettiği şeyi hazırlar ve gizlice önüne koyardı. Oğlan, bunun annesi tarafından kendisine verildiğini bilmezdi. Onun için Hakk'ın dergahına avdet ederdi. Bir gün medreseden geldi, annesi evde değildi. Seccade üzerine secde etti. Hakk Teâlâ da ona lazım gelen şeyi peyda etti. Annesi eve gelip, oğlanı bu vaziyette görünce: "Yavrucuğum bu nereden geldi?" diye sordu. Çocuk cevap verdi: "Her zamanki yerden!"⁸¹ Hücvîrî ekliyor: "**Zekeriyya (a.s) ne zaman Hz. Meryem'in yanına gitse, orada kışın yaz meyveleri, yazın da kış meyveleri görür ve hayret ederek: Bunlar sana nereden geliyor, diye sorar ve o da: Allah'ın nezdinden, derdi.**" (Âl-i İmrân, 3/37)

Esas itibariyle "Ebû Muhammed" künyesi de bunu teyit etmektedir. Söz konusu rivayette, oğlunu terbiye ederken uyguladığı yöntemden, eşinin de Tüsterî gibi zâhid, tasavvuf öğretilerini bilen, aralarında küfüvvet bulunan bir hanım olduğu anlaşılıyor.

Tüsterî'nin nesli devam etmiş, kendisinden sonra da onun soyundan sûfî ve alim zatlar yetişmiştir. İbn Battûta *Seyahatnâme*'de Tüster'e geldiğinde Şerefüddin Musa b. Sadreddin Süleyman isminde Sehl b. Abdullah'ın neslinden bir şeyhin medresesinde kaldığını aktarır. İlim sahibi, ahlâklı, erdemli olarak bahsettiği şeyhin, misafiri olarak kaldığı sürece yapılan ikramlardan ve şeyhin tesirli sohbetlerinden övgüyle söz eder.⁸²

⁸¹ Hücvîrî, *Hakikat Bilgisi Keşfü'l-Mahcûb*, s. 423.

⁸² İbn Battûta şu bilgileri aktarır: "Tüster'de Şeyh Şerefüddin Musa b. Şeyh Sadreddin Süleyman'ın meresesinde konakladık. Bu adam ermiş Sehl b. Abdullah'ın neslinden geliyor. Bilgili, ahlâklı, erdemli bir insan. İlim ile dini, olgunluk ile diğergamlığı benliğinde toplamıştır. Ona ait bir medrese ve zaviye var.

3. Çocukluğu ve Eğitim Hayatı

Tüsterî'nin çocukluğu ve eğitim hayatına dair malumatı bizzat kendisinin tahkiyesinden öğreniyoruz. Talebesi Ömer b. Vâsıl'ın aktardığı, Tüsterî'nin hayatına dair belli safhaları ana hatlarıyla özetleyen bu tahkiye, üç yaşı ile belki elli altmış yaşı arası hayatına, eğitimine ve özellikle tasavvuf tecrübesine dair ipuçlarını bünyesinde barındırmaktadır. Metnin üslûbu ve aktaran kişinin Ömer b. Vâsıl el-Basrî olması bize, bu anlatının Tüsterî'nin Basra'ya sürgününden sonra, Basra'da gerçekleştiğini düşündürmektedir. Kuşeyrî'nin *Risâle*'sinde geçen bu tahkiye şu şekildedir:

*“Daha üç yaşındayken kalkar ve sabaha kadar uyumayan dayım Muhammed b. Sevvâr'ın nasıl namaz kıldığına bakardım. Dayım ise bana ‘Git, uyu. Çünkü kalbimi meşgul ediyorsun!’ derdi.”*⁸³ *Tezkiretü'l-Evliyâ*'da rivayetin bu bölümünde şu ilave vardır: *“Derken bir gün dayıma: ‘Çok zor hal içindeyim, sırrımı Arş'in önünde secde*

Sümbül, Kâfûr, Cevher ve Server adında dört yiğit hizmetkârı bulunuyor. Sümbül, zâviyeye bağlı vakıfları idare eder. Kâfûr, misafirler için hazırlanacak sofraya bakar. Server ise aşçıları yönetir, sakalarla muhatap olur, temizlikçileri teftiş eder. Şerefüddin'in yanında on altı gün kaldım. Öylesine düzenli, öylesine temiz ki... Gayet bol veriyorlar yemeği; hiçbir yerde görmedim bu kadarını. Bir misafire sunulan aş neredeyse dört kişiyi doyuruyor: Yağda biberle pişirilmiş pirinç, ateşte kızartılmış tavuk, ekme, et yemekleri ve tatlılar... Hem huy, hem de yüz güzelliğine sahip olan Şerefüddin şehrin büyük camisinde her Cuma günü namazdan sonra halka vaaz verir. Onun vaazındayken Hicaz, Şam ve Mısır'da dinlediğim vaizler gözümde küçülüyordu. Böylesini başka yerde görmedim. Bir defasında nehir kenarında bulunan bahçesindeydi; yanına gelmişim. Şehrin fıkıh bilginleri, ileri gelenleri ve pek çok derviş de oradaydı. Hepsinin karnını doyurdu. Namaz vakti girince öğleyi kıldırdı. Sonra hafızlar güzel sesle makamlı bir şekilde Kur'ân okudular, kalpleri incelttiler, gözleri yaşarttılar. Kendisi de ciddî bir hutbe verdi; tefsir, hadis gibi ilmin çeşitli dallarından meyveler sundu. Sıra sorulara cevap verme faslına gelmişti. Yabancılar merak ettikleri soruları kağıda yazar ve vâize uzatırlar orada. Bu âdetten ötürü her taraftan kağıt parçaları yağdı şeyhin önüne... O da uzatılan kağıtları toplayıp elinde desteledi ve birer birer cevaplamaya başladı. Böylece ikinci vakti girdi. Şeyh namaz kıldırdı halka... Namaz bittikten sonra cemaat dağıldı. Bu adamın meclisi, gerçekten ilim, öğüt ve bereket divanıdır. Tövbe için o sohbe gelenler yemin ettiler, alınlarından bir tutam saç kesildi. Bunlar yirmibeş kişiydi. Onbeşi Basra'dan bu iş için gelmiş ilim aşığı talebe, diğerleri de Tüster ahalisindendi.” Bkz. İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 2/22 [274].

⁸³ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 400 [108]; Gazzâlî, *İhyâ*, 3/74.

eder vaziyette gördüm', dedim. Dayım 'Sakin bunu kimseye söyleme, bu hali gizli tut!' dedi.⁸⁴

Ömer b. Vâsıl el-Basrî'nin aktardığı rivayet Kuşeyrî'nin *er-Risâle*'sinde şu şekilde devam etmektedir:⁸⁵ Bir gün dayım bana "Seni yaratan Allah'ı zikretmek istemez misin?" diye sordu. "İsterim, ama O'nu nasıl zikredeceğim?" diye sordum. Şöyle dedi: "Yatağına girip sağa sola döndüğünde dilini oynatmaksızın kalbinle üç kere 'Allah, benimle beraberdir. Allah bana nâzırdır. Allah bana şâhittir'⁸⁶ de." Buna üç gün devam edip durumu kendisine bildirdim. Bu kez bana "Bunu her gece yedi defa tekrar et" dedi. Bunu da yapıp kendisine bildirdim. Bu kez bana her gece on bir defa bunu tekrar etmemi söyledi. Dediğini yaptım. Bunun neticesinde kalbim bu durumdan haz almaya başladı.

Bir sene sonra dayım bana öğrettiğini iyi muhafaza etmemi, kabre girene kadar buna devam etmem gerektiğini; çünkü bunun dünya ve âhirette benim için faydalı olacağını söyledi. Ben de buna senelerce devam ettim ve neticede sırrım da bu durumdan haz almaya başladı.⁸⁷

Sonra bir gün dayım bana, "Sehl! Allah bir kimseyle birlikte bulunur, ona nazar kılar ve yaptıklarına şahit olursa, acaba o kişi Allah'a âsî olabilir mi? Günahtan sakın!" dedi. Böylece ıssız, sedasız yerlerde halvete çekilmeye başladım. Sonra beni

⁸⁴ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 389.

⁸⁵ Bu rivayet şu isnadla nakledilmiştir: Muhammed b. Hüseyin, Ebü'l-Feth Yûsuf b. Ömer ez-Zâhid'den, o Abdullah b. Abdülhamîd'den, o Ubeydullah b. Lü'lü'den, o da Ömer b. Vâsıl el-Basrî'den aktardığına göre Sehl şöyle anlatmıştır... Bkz. Abdülkerîm b. Hevâzin Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, tah. Abdülhalîm Mahmûd, Beyrut 2003, s. 56.

⁸⁶ Arûsî'nin bu duâyı şerhi şöyledir: "Allah, benimle beraberdir: hıfzıyla. Allah bana nâzırdır: beni, harekâtımı ve sekenâtımı âlimdir, bilmektedir. Allah bana şâhittir: beni ve fiillerimi görmektedir." Bkz. Allâme Mustafa el-Arûsî, *Netâicü'l-Efkâri'l-Kudsîyye fî Beyâni Meânî Şerhi'r-Risâleti'l-Kuşeyriyye*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2000, 1/169.

⁸⁷ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 401 [108]; Câmî, *Nefehâtü'l-Üns Min Hadarâti'l-Kuds:Evliyâ Menkıbeleri*, s. 213-214; Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 389; Ömer b. Ali İbnü'l- Mülakkın, *Tabakâtü'l-Evliyâ*, tah. Nurettin Şeribe, Beyrut, 1986, s. 233.

mektebe⁸⁸ gönderdiler, fakat ben himmet ve gayretimın dağılmasından endişelendiğim için muallime ‘Her gün bir saat ders aldıktan sonra geri dönmeme izin verin!’ dedim. Mektebe bu şekilde devam ettim⁸⁹ ve altı veya yedi yaşındayken Kur’ân’ı ezberledim. On iki yaşına kadar sadece arpa ekmeği yiyerek oruç tuttum.”⁹⁰

İsmail Hakkı Bursevî, hayatlarının başlangıcından itibaren bu şekilde tasavvufî tecrübe içinde yaşayan, sayısı az bazı ehlullahdan söz eder ki “merzûku’l-bidâye” diye nitelendirdiği bu zevâtın biri de Tüsterî’dir.⁹¹ Tüsterî’nin rûhî mizâcı, tasavvufî düşünceye ve sûfî yaşam tarzına istidâdı “merzûku’l-bidâye” olmasının bir parçası olsa gerektir. Maneviyata olan fitrî meyli sebebiyle üç yaşındayken geceleri kalkıp, ibadet eden dayısını ısrarla izlemiş ve bundan zevk almıştır. Bu yaşlarda kendisine telkin edilen zikirleri devamlı ve istikrarlı bir şekilde yapmış; beş yaşında günahlardan uzak durmaya azmedip halvete girmiştir. Altı yedi yaşlarında hafız olmuş, onbir oniki yaşlarında dehr orucu⁹² tutup, arpa ekmeği ile iftar etmiştir.

⁸⁸ Burada sözü edilen mekteb (küttab), küçük yaşta çocuklara Kur’ân hıfzı eğitiminin ve dini eğitimin verildiği yerlerdir.

⁸⁹ Zerrûk, *Hikem-i Atâiyye Şerhi*’nde Tüsterî’nin şöyle söylediğini nakleder: “Beni mektebe -Kur’ân ezberleme küttabına- teslim ettikleri vakit, kalbimin murâkabesiyle meşgul olduğumda ödevim aksıyordu, ödevimle meşgul olursam kalbim zayı oluyordu. Allah’tan istedim, benim için her ikisini cem etti. Bkz. Şihâbüddîn Zerrûk, *el-Hikemü’l-Atâiyye bi Şerhi’l-Ârif billâh eş-Şeyh ebî’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed eş-Şehir bi Zerrûk*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2005, s. 43.

⁹⁰ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 401 [108]; Abdulhalîm Mahmûd, *eş-Şeyhü’l-Emîn Abdullah et-Tüsterî*, Kahire 1984, s. 15-18.

⁹¹ Bursevî bu durumu şu cümlelerle anlatır: “Ve bazıları dahi vardır ki, fitrat-ı asliyyesi üzerine bâkî olup ıslâha muhtaç olmamışlardır ki bunlar nâdirdir. Ve ehlullahdan bu meşrebde bazı havâss vardır ki, sülûkleri tahâret-i asliyyeleri üzerine vâkı olmuştur, Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ve Şeyh Muhyiddîn el-Arabî ve Abdülkâdir el-Geylânî ve emsâli gibi (kaddesallâhu esrârahum), velâkin gayrılarla meâlde beraber olurlar. Yani, mahrûmu’l-bidâye olanlar nihâyette merzûku’l-bidâye gibi olurlar.” Bkz. İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü’n-Netice*, haz. Ali Namlı, İmdat Yavaş, İstanbul 1997, 2/375-376. Tüsterî’nin, tasavvufun vehbîliğine dair söylediği “*Tasarruf ve kesble elde edilemeyen, tekellüfle de elden çıkmayan ilimdir,*” sözü Bursevî’nin bu düşüncesini teyit eder. Bkz. Attâr, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, s. 398.

⁹² Sadece oruç tutulması yasaklanan bayram günlerinde iftar edilmek suretiyle tam bir sene devamlı oruç tutulmasına “Savm-ı Dehr” denir. Bkz. Bilmen, Ömer Nasûhi, *Büyük İslâm İlmihali*, İstanbul 1986, s. 254.

Tüsterî bu tasavvufî eğitimin yanında dayısından hadis ve tefsir dersleri de almıştır. Onun tarîkıyla hadis rivayet etmiş, Kur'ân âyetlerinin tefsirini ondan dinlemiştir. Abdülhalim Mahmud, Tüsterî'nin on bir yaşına geldiğinde zamanının ulemasının çözemediği meseleleri cevaplayabildiğini kaydetmektedir.⁹³ Bu bilgi tefsir ve hadis yanında diğer İslâmî ilimlere vukûfiyetini de göstermektedir.

4. Abbâdân Seyahati ve Ebu Habîb Hamza el-Abbâdânî'ye Hizmeti

Tüsterî, on üç yaşlarında, 216/831 yılında kafasına takılan mühim bir meseleye cevap bulabilmek için önce Basra'ya ardından Abbâdân'a gitmiş, orada bir süre kalmıştır. Kendisi bu durumu şu cümleleriyle anlatır:

“On üç yaşındayken kafama bir mesele takıldı ve ailemden bu meseleyi çözebilmek için beni Basra'ya göndermelerini istedim. Neticede Basra'ya geldim ve meseleyi buradaki âlimlere sordum, fakat hiçbiri beni tatmin edecek bir cevap veremedi. Ebû Habîb Hamza b. Abdullah el-Abbâdânî adıyla tanınan biriyle görüşmek için Basra'dan Abbâdân'a geçtim. Sorumu sordum ve cevabımı aldım. Âdâbı ile edeplenmek ve görüşlerinden faydalanmak için bir müddet onun yanında kaldım. Sonra Tüster'e döndüm.”⁹⁴

Tüsterî'nin burada “ailem” ifadesiyle kimleri kastettiğini bilemiyoruz. Ama metnin başından itibaren sürekli bahsettiği dayısından artık söz etmeyişi dikkat çekmektedir. Muhammed b. Sevvâr'ın, Tüsterî'nin sorusuna cevap bulmak için çıktığı Basra yolculuğundan önce vefat etmiş olduğunu düşünmekteyiz. Tüsterî'nin bu yolculukta ilk durağı olan Basra'da ne kadar kaldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Bunun kısa bir süre olması muhtemeldir. Basra ulemasının verdikleri cevaplar Tüsterî'yi tatmin etmemiş ve yine onların yönlendirmesiyle Abbâdân'a gitmiştir.

Ribatlarıyla meşhur olan Abbâdân şehrinde, meselesine Ebû Habîb Hamza el-Abbâdânî'nin verdiği cevapla mutmain olan Tüsterî, ondan istifade etmek amacıyla

⁹³ Mahmûd, *eş-Şeyhü'l-Emîn Abdullah et-Tüsterî*, s. 26.

⁹⁴ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 400 [108].

belli bir süre hizmetinde kalmıştır. Abbâdân'da kalış süresi hakkında da net bir bilgi bulunmamaktadır. On altı yaşında haccettiğine dair bilgiyi doğru kabul edersek Abbâdân'da on üç-onbeş yaşları arasında kalması muhtemeldir. Bu iki yıllık süreçte, dayısı Muhammed b. Sevvâr ile başladığı tasavvufî eğitimine Ebu Habîb Hamza el-Abbâdânî ile devam etmiş, onun adabı ile edeplenmiş ve görüşlerinden faydalanmıştır.

Tüsterî, kafasına takılan sorunun ne olduğu konusuna da tahkiyesinde bir açıklık getirmemiştir. Sorunun mahiyeti hakkında İbnü'l-Arabî öncesi kaynaklarda herhangi bir bilgi ve yorum bulunmamaktadır. Yine bu kaynaklarda İbnü'l-Arabî'nin meseleyi dayandırdığı “*kalp secdesi tecrübesi*” ile ilgili de malumat yoktur. Sadece Attâr, Sehl'in dayısını geceleri kalkıp izlediği dönemde sırren yaşamış olduğu bir secdeden şu cümlelerle söz eder: “*Henüz üç yaşında iken geceleri kalkıp gece namazı kılan dayım Muhammed b. Sevvar'ı seyrederdim. Dayım: 'Ey Sehl git yerine yat, zira gönlümü meşgul ediyorsun' derdi. Ama ben bazen gizli, bazen açıktan onu seyrederdim. Derken bir gün dayıma: 'Çok zor hal içindeyim, sırrımı Arş'in önünde secde eder vaziyette gördüm', dedim. O da "Küçük! Bu hali gizli tut, kimseye açma!" dedikten sonra sözüne, "yatağına girip bir yandan öbür yana döndüğünde, dilini oynatmadan 'Allah benimledir, Allah nazırımdır, Allah şahidimdir' ifadesini kalbinden geçir!" diye devam etti.*”⁹⁵

Attâr'ın verdiği bu bilgiyi İbnü'l-Arabî'nin “bu yoldaki ilk hali kalp secdesiydi” ifadesi teyit etmektedir.⁹⁶

5. Tüster'e dönüşü

Sehl b. Abdullah, Abbâdan'dan sonra Tüster'e döner. Bu dönüşünden sonra uyguladığı riyâzetinden şu cümlelerle bahseder: “*Sadece bir dirhemlik bir farak arpa ile iktifa edecek kadar gıdamı azalttım. Bu arpa öğütülüyor ve benim için pişiriliyordu.*

⁹⁵ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 389.

⁹⁶ Muhyiddîn İbnü'l-Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, Litera Yay., İstanbul 2006, 6/150; Mahmûd, *eş-Şeyhü'l-Emîn Abdullah et-Tüsterî*, s. 21-22.

Her gece seher vakti bir ukıyye⁹⁷ katıksız saf arpa ekmeği ile tuzsuz ve katıksız iftar ederdim. Bu bir dirhem bana bir sene kâfi gelirdi. Sonra sırasıyla üç, beş, yedi, yirmi beş gecede bir iftar yapmaya azmettim. Yirmi sene böyle yaptım. Bundan sonra senelerce yeryüzünde seyahate çıktım. Sonra Tüster'e döndüm ve geceleri sabaha kadar ibadetle ihyâ ettim."⁹⁸

Sehl b. Abdullah, Serrâc'ın nakline göre Abbâdan dönüşü Tüster'de kısa bir süre kalmış ve 219 yılında, on altı yaşlarında Tüster'den ayrılmıştır.⁹⁹ Furat ise, Kuşeyrî ve Attâr'ın naklettiği pasajdaki "*Sonra sırasıyla üç, beş, yedi, yirmi beş gecede bir iftar yapmaya azmettim. Yirmi sene böyle yaptım. Bundan sonra senelerce yeryüzünde seyahate çıktım,*" ifadesini dikkate alarak Tüsterî'nin Abbâdan dönüşü Tüster'de yirmi yıl kaldığı ve bundan sonra Hicaz'a doğru yolculuğa çıktığını söyler. Bu durumda Furat, metinde geçen "*senelerce yeryüzünde seyahate çıktım*" ifadesinin içine hac yolculuğunu da dahil etmiş olmaktadır. Fakat aynı yerde Furat, Tüsterî'nin vefat tarihi ile ilgili değerlendirmesinde 273'ün, Tüsterî-Zünnûn karşılaşmasının gerçekleştiği hac yolculuk tarihi olduğunu da ifade eder.¹⁰⁰ Görüldüğü gibi Furat'ın vermiş olduğu bilgilerde tutarsızlık bulunmaktadır.

6. Hacı ve Zünnûn el-Mısırî ile Karşılığıması

Tüsterî, Kuşeyrî'nin Ömer b. Vâsıl'dan gelen rivayetinde hac yolculuğundan bahsetmemiştir. Attâr, *Tezkire*'de, Sehl b. Abdullah'ın hac seyahati ile ilgili bilgi verir. Yolculuğa çıkış sebebi olarak onun muhalifi olan bir âlimden söz eder. Bu âlim, Tüsterî'nin "*Günahkârın günahtan, itâatkârın tâatten tevbe etmesi lazım gelir,*" sözünü yanlış bulmuş, halkın arasında onun aleyhinde olumsuz şeyler söylemiş, hatta tekfir etmiştir. Tüsterî, muhalifleriyle nizaya girmeden, sahip olduğu mal varlığını dağıtıp

⁹⁷ Bir, bir buçuk kilogram arası.

⁹⁸ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 401 [108]; Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 390.

⁹⁹ Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, *el-Lüma'*, Beyrut 2001, s. 156 [*el-Lüma':İslâm Tasavvufu-*, çev. H. Kâmil Yılmaz, Erkam Yay., İstanbul 2012, s. 190].

¹⁰⁰ Furat, "Sehl-üt-Tüsterî", *İA*, 10/322-323.

Mekke'ye doğru hac yolculuğuna çıkmıştır. Attâr'ın ifadelerine göre Tüsterî, Mekke'den önce Kûfe'ye de uğramıştır.¹⁰¹

Serrâc ise, İbn Sâlim'den yaptığı rivayetinde Tüsterî'nin haccı ile ilgili şu bilgileri verir: Öncelikle Tüsterî, Bâyezîd-i Bistâmî ve Cüneyd gibi ömründe bir kez hac farızasını yerine getirmiştir. Bunun sebebi Hz. Peygamber'in bir kez haccetmiş olmasıdır. Tüsterî, bu yolculuğa on altı yaşında çıkmıştır. Bu yaklaşık olarak 219/834 yılına tekabül etmektedir. Azığı, unla kızartılmış bir ciğerden ibaret olup acıktığı zaman ondan biraz koklamıştır.¹⁰² Tüsterî, hac öncesi uyguladığı riyâzeti yolculuğu esnasında da devam ettirmiştir.

Sehl b. Abdullah, haccı esnasında Mekke'de Zünnûn el-Mısrî (ö. 245/859) ile karşılaşmış (*lekıye*),¹⁰³ onunla bir süre zaman geçirmiş ve sohbetine katılmıştır (*sahıbehû*).¹⁰⁴ Bazı rivayetler, onların birlikteliklerinin sadece hac mevsimiyle sınırlı kalmadığına, farklı vesilelerle görüştüklerine ve birbirlerini ziyaret ettiklerine işaret etmektedir. Meselâ İbn Salim şöyle demiştir: “Bir gün Sehl'in ziyaretine bir adam geldi. Ona bir çok sorular sormaya başladı. Sehl, bize onu anlattığında onun Zünnûn el-Mısrî olduğunu anladık” demiştir.¹⁰⁵ Fakat İbn Salim, bu ziyaretin zaman ve mekanı hakkında bilgi vermemiştir. *Hilyetü'l-Evliyâ*'da Zünnûn'un Basra'ya geldiğine dair de bilgi mevcuttur.¹⁰⁶ Kemal Cafer, Ebu Nuaym el-İsfahanî'nin Zünnûn el-Mısrî'nin Irak ziyareti ve Samarra'daki muhâdarası¹⁰⁷ sebebiyle bu görüşmenin Basra'da gerçekleşmiş

¹⁰¹ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 390-391.

¹⁰² Serrâc, *Lüma'*, 156 [190].

¹⁰³ Kuşeyrî, *er-Risale*, s.400, İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/389; Hansârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, s.324; Şa'rânî, *Tabakât*, 66, İsfahânî, *Hilye*, 10/190. Sülemî *şâhede* ifadesini kullanır. Bkz. Sülemî, *İlk Zâhid ve Süfîler Tabakâtu's-Süfîyye*, s. 119.

¹⁰⁴ Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, tah. Şuayb Arnavûd, Müessesetü'r-Risâle 1405, 3. Baskı, 13/330.

¹⁰⁵ Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red alâ Ehli'l-Firak ve Ehli'd-Deâvî fi'l-Ahvâl min Kelâmi Sehl eydan*, Köprülü Ktp. 727, vr. 206b.

¹⁰⁶ İsfahânî, *Hilye*, 9/370.

¹⁰⁷ *Hilye'de*, Zünnûn'dan nakledilen “Sıcak bir günde Basra mezarlığında Sa'dun'u gördüm. O Rabbi'ne

olabileceğini söyler. Aynı şekilde Cafer, Tüsterî'nin Zünnûn'u Kahire'de ziyaretine dair nakil mevcut olduğunu aktarır.¹⁰⁸

Tüsterî ve Mısırî arasındaki bağlantı sebeplerinden biri de karşılıklı gidip gelen öğrencileridir. Bu öğrenciler iki şeyh arasında irtibatı devam ettirmişlerdir. Şu rivayet bunun güzel bir örneğidir: “Sehl’in dört ay boyunca ayağının parmağı sarılı kalmıştı. Dervişin biri, “parmağınıza ne oldu?” diye sorduğunda, “Hiçbir şey olmadı” diye cevap verdi. Bu derviş Mısır’a gidip, Zünnûn’un yanına vardığında, onun parmağının da sarılı olduğunu görünce ona, “Ayağınıza ne oldu?” dedi. Zünnûn, “Yara var, ağrıyor” dedi. Derviş “Kaç aydan beri?” diye sorduğunda “Dört aydan beri.” cevabını aldı. Mürîd diyor ki: “Hesap ettim, Zünnûn’un parmağı ağrımaya başladığından itibaren Sehl’in de parmağını sarmaya başladığı kanaatına vardım. Durumu Zünnûn’a anlatınca şöyle dedi: “Derdimize vâkıf olup bize muvâfakat eden biri mevcut muymuş?”¹⁰⁹

Hislerini paylaşmalarına dair bu hâdise bize her ikisi arasında manevî râbîta, “tam bir rûhî bütünleşmeyle birlikte, his ve duygularda kâmil bir alışveriş ifade eden sağlam bir bağlantı, iletişim, rûhî ittisal-telepati” olduğunu göstermektedir.¹¹⁰

7. Diğer Seyahatleri

Kuşeyrî, Sehl et-Tüsterî’yi çok gerekli olmadıkça sefere çıkmayan, ikâmet ve hazar halini tercih eden sûfîlerin arasında zikreder.¹¹¹ Fakat âlimlerden istifade etmek, hac farızasını yerine getirmek, ibâdet etmek, günahtan kaçınmak maksadıyla, ayrıca inzivâyaya çekilmek, insanların arasında fitneye sebep olmamak gibi çeşitli amaçlarla seyahatlere çıkmıştır.

münâcat halindeydi ve yüksek sesle ‘Ehad Ehad: Bir Bir’ diye sesleniyordu,” şeklindeki sözler O’nun Basra’ya gittiğini göstermektedir. Bkz. İsfahânî, *Hilye*, 9/370.

¹⁰⁸ Cafer, *mine’t-Türâsi’l-İslâmî*, s. 29

¹⁰⁹ Attâr, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, s. 391-392.

¹¹⁰ Ca’fer, *mine’t-Türâsi’l-İslâmî*, s. 30.

¹¹¹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 289 [376].

Tefsîr'de Tüsterî'nin Âd el-Ûlâ topraklarında kayalardan inşa edilmiş bir şehir gördüğüne,¹¹² ayrıca Errecân'da¹¹³ bulunduğu dair rivayet vardır.¹¹⁴ Talebesi Ömer b. Vâsıl, Tüsterî'nin on yedi defa azıksız ve heybesiz bâdiyeye gittiğini söylediğini haber verir.¹¹⁵ Tüsterî'nin çöle azıksız gitmesi onun tevekkül anlayışının bir neticesi olup makam ve derecesinin yüceliğine de işaret eder. Bu Allah dostlarına mahsus bir durumdur. Nitekim bir kişi Ebû Abdullah b. Cellâ'ya, çöle azıksız olarak giden kimsenin durumu hakkında sormuş, Ebû Abdullah "Bu, ricâlullâhın fiilidir," diye cevap vermiştir. Adam "Peki bu kimse ya ölürse?" deyince Ebû Abdullah "o zaman diyeti onun canını alana, yani Allah'a aittir" diye karşılık vermiştir.¹¹⁶

¹¹² Tüsterî'nin Âd el-Ûlâ topraklarında bulunuşu ve orada bir cin ile karşılaşmasına dair rivayet şu şekildedir: Sehl dedi ki: "*Âd el-Ûlâ yurdunda taştan bina edilmiş bir şehir gördüm. Orada cinlerin barındığı, kayalardan oyulmuş büyük bir kasır vardı. İbret amacıyla köşke girdim. Kâbe tarafına dönmüş namaz kılan, ayakta, ulu büyük bir şahıs gördüm. Üzerinde taravetli yumuşak beyaz yünden bir cübbe vardı. Cübbesinin taravetine şaşırđım. Namazını bitirinceye kadar bekledim ve "Esselamü aleyk!", dedim. "Ve aleyke's-selam, yâ Ebâ Muhammed! Cübbemin taravetine şaştın. Bu cübbe dokuz yüz yıldan beridir üstümdedir. Bu cübbe içinde Meryem oğlu İsa ile ve Hz. Muhammed (s.a.v.) ile karşılaştım. İkisine de inandım. Yâ Ebâ Muhammed, bilesin ki bedenler elbiseyi eskitmez, onu ancak gayr-ı meşrû mal-mülk yemek ve günahlarda ısrarcı olmak eskitir," dedi. Dedim ki: Sen kimsin? Dedi ki: "Ben Allah Teala'nın onlar hakkında şöyle buyurduğu kimselerdenim: **(Resûlüm!) De ki: Cinlerden bir topluluğun (benim okuduğum Kur'ân'ı) dinledikleri bana vahyolunmuştur.** (Cin 72/1)" Bkz. Tüsterî, *Tefsîr*, s. 179.*

¹¹³ Errecan, İran'ın güneybatısında, Hûzistan ile Fars sınırında yer alan bir ortaçağ şehridir. Bkz. <http://www.iranicaonline.org/articles/arrajan-medieval-city-and-province-in-southwestern-iran-between-kuzestan-and-fars>).

¹¹⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 131; Serrâc, *Lüma'*, 177 [220].

¹¹⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 170. Bu rivayet şöyledir: Ebu'l-Hasan Ömer b. Vâsıl el-Anberî, Sehl'in şöyle dediğini duydum, dedi: "*On yedi defa azıksız yiyeceksiz, içeceksiz, heybesiz, deri kapsız, asâsız çöle girdim. Yiyecek her ne şeye ihtiyaç duyduysam o bana sunuldu. Bir defasında çöle yaklaştım. Adamın biri bana iki hakikî dirhem verdi. Onları cebime koydum ve gittim. Bir süre yürüdüm. Hiçbir şey bulamadım. Yoruldum, zayıf düştüm. Kendi kendime "Yeni ne iş yaptın da senden malumun olan şey engellendi," demeye başladım. Derhal bir ses işittim, şöyle diyordu: "Ceptekini at da gaybda olan sana gelsin!" Derhal cebimde iki dirhem olduğunu hatırladım. Onları çıkarıp attım. Kısa bir süre yürümedim ki aralarında bal bulunan iki ekmeğ gördüm. Sanki onlar fırından daha yeni çıkarılmış idiler. Önceden üzerinde bulunduğum hâle döndüm."*

¹¹⁶ Sülemî, *İlk Zâhid ve Süfîler Tabakâtu's-Süfîyye*, s. 99.

Tüsterî'nin yolculuklarına dair bir bilgi de, *Risâle*'de yer alan tahkiyesinde, “*Sonra sırasıyla üç, beş, yedi, yirmi beş gecede bir iftar yapmaya azmettim. Yirmi sene böyle yaptım. Bundan sonra senelerce yeryüzünde seyahate çıktım*” cümleleriyle ifade eder. Sözünü ettiği bu yolculuğa 33-35 yaşlarında çıkmış olması mümkündür.

Tüsterî'nin Abbâdan'la Basra arasındaki bir adada inzivâyâ çekildiği zamanlar da olmuştur. Bir defasında kerâmetinin ortaya çıkması üzerine fesâda sebep olmamak için Tüster'den bir süreliğine ayrılmıştır. Buna sebep olan hadise şu şekilde cereyan etmiştir: “Adamın biri haccederken Arafat Dağı'nda Sehl'i görmüştü. Memlekete döndüğünde bunu anlattı. Bir başkası da buna inanmadığını, arefeden bir gün evvel Sehl ile beraber olduğunu söyledi. Birinci adam, gördüğünden emin olarak, “doğru söylemiyorsam karım benden boş olsun!” dedi. Adamın karısının boş olup olmadığı meselesi tartışma mevzuu olunca, Sehl'e gittiler ve gerçeği ondan öğrenmek istediler. Sehl: “*Neden sizi ilgilendirmeyen bir mevzuda iddialaşıyorsunuz!?* Bunun yerine, *Allah'ı zikretmekle meşgul olursanız sizin için daha hayırlıdır,*” dedi ve adamın doğru söylediğini, bu sebeple yemininin yerinde olduğunu belirtti. Bu durum halk arasında yayılınca, halktan kaçıp inzivâyâ çekildi.”¹¹⁷

Bazı görüş ve davranışlarının kabul görmemesi sebebiyle de Tüster'den ayrılıp seyahat etmiştir.

8. Hocası Zünnûn'un Vefatı Sonrası İrşad Faaliyetlerine Başlaması

Sehl b. Abdullah, Tüster'e döndüğünde geceleri sabaha kadar ibadetle ihyâ ederek zâhidâne bir yaşam sürmeye devam etmiştir.¹¹⁸ Bir tekkesi ve beytü's-sibâ' adı verilen vahşi hayvanları beslediği bir odasının olduğu Tüster şehrinde, aynı zamanda halka nasihatler verdiği aktarılmıştır. Fakat tasavvuf konusunda hocası Zünnûn el-Mısırî vefat edinceye kadar konuşmamıştır.

¹¹⁷ Nebhânî, *Câmiu Kerâmâti'l-Evliyâ*, s. 35.

¹¹⁸ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 401 [109]; Mahmûd, *eş-Şeyhü'l-Emîn Abdullah et-Tüsterî*, s. 23.

Attâr ve İsfahânî'nin kaydettiği iki ayrı rivayette aktarılan bilgilerden, Sehl b. Abdullah'ın Zünnûn el-Mısırî'nin vefat ettiği 245/859 veya 248/862 tarihlerinde Tüster'de olduğu anlaşılmaktadır. O, daha Basra ve Bağdat'ta haberi yayılmadan Zünnûn'un vefatını aynı gün hissetmiş ve tasavvuf meselelerinde konuşmaya başlamıştır. Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*'da şöyle kaydeder: “Sehl, huzurlarında ve gıyâblarında hocalarına saygı duymuş, onlara karşı tevâzu ve muvafakat göstermiştir. Rivâyetlere göre Sehl'in arkasını duvara verip yaslandığı, ayaklarını uzattığı hiç vâki olmamış ve hiçbir suale cevap vermemişti. Bir gün Tüster'de bağdaş kurup oturmuş, sırtını duvara verip yaslanmış ve “*Aklınıza geleni sorun, sualinize cevap vereyim*” demişti. Bunu görenler “Daha evvel böyle şeyler yapmazdın, şimdi ne oldu?” dediklerinde “*Üstad hayatta olduğu sürece talebin edebe riâyet etmesi gerekir*” demiştir.” Attâr şöyle ekler: “Bu günün tarihini kaydettiler. Zünnûn'un vefat ettiği tarihe denk düştüğünü gördüler.”¹¹⁹

Yine İsfahânî, Tüsterî'den kaydedilen **tasavvufa dair söylediği ilk sözü** şu şekilde aktarır: “*Allah Teâlâ, nefsinin hevâsına uyarak şehvetlere dalan kimselerin iyiliklerini iptal etmez ve cûd ü keremi ile onları hasenattan men etmez (Onları iyilik yapmaktan mahrum bırakmaz). Fakat siddıkların kalplerinde buldukları vecd türü herhangi bir şeyi kalplerinde bulmaktan onları mahrum eder. Ancak helalden zaruret durumu hariç. Çünkü Allah Teâlâ şehvetlere dalan kimseye kalp mevâcidinden bir şey verme konusunda çok kıskançtır, çok onurludur. Ancak zaruret hali hariç.*” Tüsterî'den bu sözleri dinleyen İbrahim, onu yadırgayarak dedi ki: “Kardeşim hayırdır, bu ne iş!?” Tüsterî: “*Bu bana lazım bir haktır.*” dedi. İbrahim'in “Nedir bu lazım gelen hak?” demesi üzerine Sehl, “*Zünnûn öldü?*” diye karşılık verdi. İbrahim: “Ne zaman?” dedi. Sehl: “*Dün,*” diye cevap verdi.¹²⁰

¹¹⁹ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 392.

¹²⁰ İsfahânî, *Hilye* 10/193; Muhammed Kemal Cafer, *Rihle Beyne'l-Akli ve'l-Vicdân*, Mısır 1980, s. 123.

Yine bu iki rivayette dikkat çeken diğer bir husus, Sehl'in, hocası Zünnûn'a hayatta iken gıyabında göstermiş olduğu ihtiram, takdir ve tebcidir. Birbirlerinden kilometrelerce uzakta olmalarına rağmen Tüsterî, hocası hayatta olduğu sürece bağdaş kurup yahut bacağına uzatıp oturmamış, tasavvufî manalardan konuşmamış, rûhî meselelerle ilgili sorulan sorulara dahi cevap vermemiştir.

9. Basra'ya Sürülmesi

Kaynaklar Tüsterî'nin sürgünü ile ilgili farklı bilgiler verir. Serrâc, Sehl b. Abdullah'ın Basra sürgününe, o dönemde Tüster'de yaşayan ulema ile aralarında çıkan fikir ayrılıklarının sebep olduğunu ifade eder. İlmi ve şiddet-i ictihâdı sebebiyle Tüsterî'nin söylediği “*Tevbe kulun üzerine her nefesle birlikte farzdır,*” sözü bir alim tarafından kabul görmemiştir. Bu alim Sehl'i tekfir edip, halkı onun aleyhine tahrik etmiş, bu tahrik üzerine halk ona saldırmış, Sehl Tüster'den çıkıp Basra'ya gitmiştir.¹²¹

Abdülhalîm Mahmûd da, “*Tevbe her nefeste kula farzdır*” sözü üzerine Sehl'in, takriben 261/874 senesinde Basra'ya sürüldüğünü söylemektedir.¹²² İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) verdiği bilgiye göre ise, Sehl “*Melekler, cinler ve şeytanlar benim yanıma gelirler ve ben onlarla konuşurum,*” şeklinde söz sarf etmiş, bu sözden halkın ve zamanın ulemasının tepkisiyle karşılaşmıştır. Ardından Basra'ya sürülmüş, bir daha Tüster'e dönememiştir.¹²³

Bunların dışında, bölgede yaşanan isyanlar ve siyasî karışıklıkların da Tüsterî'nin sürgün sebebi olabileceği düşünülmüştür.¹²⁴ Yakub b. Leys'in önderliğinde, Horasan bölgesinde bazı toprakları zapteden Saffârîler, belli dönemlerde Tüster şehrini de kontrolleri altına almışlardır. Bunun dışında Zencîler'in, Basra civarında başlattıkları, 256/869 yılından 270/883 yılına kadar süren isyan geniş bir coğrafyayı

¹²¹ Serrâc, *Lüma'*, s. 351 [478].

¹²² Mahmûd, *eş-Şeyhü'l-Emîn Abdullah et-Tüsterî*, s. 77.

¹²³ Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, Beyrut, 1405/1985, s. 207.

¹²⁴ Böwering, *The Mystical Vision of Existence in Classical Islam* s. 43-44.

etkilemiştir. Abbâsîler'in isyancılarla mücâdele ettiği bu süreç siyâsî istikrarsızlıkları ve bölgede huzursuzluğu neticelendirmiştir. Hiç kuşkusuz bu siyasi istikrarsızlık ve isyanlar, Tüsterî'yi ve talebelerini etkilemiştir. Fakat bunların Tüsterî'nin sürgün ya da diğer bir ifadeyle hicret sebebi olduğunu düşük bir ihtimal olarak görmekteyiz. Zira gitmiş olduğu Basra şehri, Tüster şehrine göre özellikle Zenc isyanından daha fazla etkilenmiş, işgallerin etkisi Tüsterî'nin sürgün edilip orada yaşamaya başladığı yıllarda da devam etmiştir.

Netice olarak Sehl b. Abdullah, hayatının bazı dönemlerinde farklı yerlere seyahatler yapmak suretiyle Tüster'den ayrılmıştır. Bunun dışında da birkaç kez Tüster'den sürülmüştür. Buna neden olarak yırtıcı hayvanlarla meşgul olması, ulema ile aralarında çıkan ayrılık, siyasi sebepler ve şatahatvârî sözleri gösterilmiştir. Sebebi net olmasa da 261/875 senesinde ömrünün son yirmi küsur yılını geçireceği Basra şehrine sürülmüş ya da kendi iradesiyle hicret etmiştir.¹²⁵

10. Ömrünün Sonu ve İhtizâr Vakti

Sehl b. Abdullah ömrünün sonuna doğru felç geçirmiştir. Namaz vakitleri girince el ve ayaklarının açıldığı, kalkıp namazını kıldığı; namazı bittikten sonra tekrar eski felçli haline döndüğü rivâyet edilmiştir.¹²⁶

Vefat ettiği günü, talebesi İbn Sâlim (ö. 297) şöyle anlatır: “Sehl b. Abdullah'a altmış yıl hizmet ettim. Zikir veya başka bir şey sebebiyle hali değişmedi, sekre düşmedi. Ömrünün son günü adamın biri onun huzurunda, **“Bugün artık ne sizden ne de inkâr edenlerden bedel kabul edilir.”** (Hadîd 57/15) âyetini okudu. Bunun üzerine onun titreyip heyecanlandığını, tedirgin ve muzdarib olduğunu gördüm. Hatta neredeyse düşecekti. Sahv haline dönünce ona bu durumu sordum ve dedim ki: Sizi hiç böyle görmemiştim. Dedi ki: **“Evet dostum, artık zayıf düştüm.”**¹²⁷

¹²⁵ Mahmûd, *eş-Şeyhü'l-Emîn Abdullah et-Tüsterî*, s. 77.

¹²⁶ Kuşeyrî, *er-Risâle*, (Beyrut 2003), s. 536, 552; Nebhânî, *Câmiu Kerâmâti'l-Evliyâ*, s. 35.

¹²⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 162; Kuşeyrî, *er-Risâle*, (Beyrut 2003), s. 513-514.

İhtizar vaktinde yani son demlerinde Sehl'e, "Ne içine kefenlenmek, nereye gömülmek ve vefatından sonra cenaze namazını kimin kıldırmasını istersin?" diye sorulduğunda "Diriyken de ölüyken de ben işimi tedbir ederim. Allah Teâlâ'nın kuluna olan geçmiş tedbiri sayesinde bu ihtiyaçlarım karşılanır," diye cevap vermiştir.¹²⁸

Tehzîbü'l Esrâr'da, Sehl b. Abdullah'ın doğduğu ve vefat ettiği günlerde oruçlu olduğu kaydedilir. Ebû Talha el-Mâlikî, doğduğu gün akşama kadar annesinden süt emmediği gibi, vefat ettiği gün de oruçlu olup rûhunu iftardan evvel teslim ettiğini belirtmiştir.¹²⁹ Ayrıca vefat ettiği güne dair, cenazesi taşınırken, defnedilirken ve definden sonra gerçekleşen bir takım kerametler zikredilmiştir.

11. Vefat Tarihi ve Vefat Yeri

Bazı müellifler Tüsterî'nin 273/886 senesinde vefat ettiğini belirtirken¹³⁰ çoğunluk 283/896 tarihini vefat tarihi olarak kaydetmişlerdir.¹³¹ Sülemî, 293/906 tarihinde vefat ettiğine dair bir görüşü aktarmakla birlikte kendisi bu görüşe katılmamaktadır.

¹²⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 76.

¹²⁹ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 407; Harkûşî, *Tehzîbü'l-Esrâr*, s. 216.

¹³⁰ Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Sifetü's-Safve*, tah. Mahmûd Fâkûrî, Muhammed Ruvâs Kal'acı, Beyrut, 1399/1979, 2.baskı, 4/ 66; İbnü'l-Mülakkın, *Tabakâtü'l-Evliyâ*, s. 232; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fî Tezhîbi'l-Ensâb*, 1/216; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, 2/46; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur (GAL)*, Leiden, 1943, 1/ 204.

¹³¹ Sülemî, *İlk Zâhid ve Sûfîler Tabakâtu's-Süfyye*, s. 119; Muhammed b. Tahir İbnü'l-Kayserânî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, tah. Hamdi Abdülmecîd İsmâil es-Selefî, Riyâd 1415, 12/ 685; İbnü'l-Cevzî, *Sifetü's-Safve*, 4/66; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 2/429; Zehebî, *Siyerü âlâmi'n-Nübelâ*, 13/ 333; Muhammed b.Ahmed Zehebî, *el-İber fî Haberi men Ğaber*, tah. Muhammed es-Saîd b. Besyûnî), Beyrut ts. , 1/407; Câmî, *Nefehâtü'l-Üns:Evliyâ Menkıbeleri*, s. 213; Abdülvahhâb b. Ahmed eş-Şa'rânî, *Levâkihu'l-Envâr fî Tabakâti'l-Ahyâr (Tabakâti'l-Kübrâ)*, Kâhire 1374/1954, s.77; Muhammed Abdurraûf b. Tâci'l-Ârifin b. Alî eş-Şâfî el-Münâvî, *Kevâkibü'd-Dürriyye fî Terâcimi's-Sâdâti's-Süfyye (Tabakâti'l-Münâvî'l-Kübrâ)*, tah. Muhammed Edîb el-Câdir, Beyrut trs., 1/647; Ebu'l-Felâh Abdülhay el-Hanbelî İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zehab fî Ahbâri men Zeheb*, Beyrut 1986, 3/342; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliya*, İstanbul, 1990, 1/55; Nebhânî, *Câmiu Kerâmâti'l-Evliyâ*, s. 36; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, 2/46; İsmail Paşa Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsâru'l-Musannifin*, Beyrut trs., 1/412; Sezgin, *Tarihü't-Türâsi'l-Arabî*, c.1, bölüm 4, s. 130.

Tüsterî'nin vefat yılı olarak 273 senesini kabul etmemiz mümkün değildir. Çünkü Ebû Yusuf Ahmed b. Muhammed b. Kays es-Siczî, dayısı Muhammed b. Sevvâr'a isnaden rivayet ettiği hadisi Tüsterî'den, 275/888-89 senesinde dinlediğini söyler.¹³² Ayrıca Ebû Nuaym *Hilye*'de Sehl b. Abdullah b. el-Ferhân'ın 276 yılında ve Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'den önce vefat ettiğini ifade eder.¹³³ Yine İsmail b. Ali el-Übülli'nin 280 senesinde Basra'da Tüsterî ile görüştüğü anlaşılmaktadır.¹³⁴ Kemal Cafer'e göre, Sehl'in vefatı olarak verilen 273 tarihinin, Tüsterî'nin akrabalarından olan Ebû Abdullah Muhammed'in doğum tarihi ile karıştırılmış olması muhtemeldir. Çünkü Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ömer et-Tüsterî 273'te doğmuş olup, Tüsterî vefat ettiğinde on yaşındaydı.¹³⁵ Furat, vefat tarihi olarak ifade edilen 273 tarihinin Tüsterî'nin Zünnûn el-Mısırî ile tanıştıkları hac yolculuğunun tarihi olduğunu, müteakiben döndüğü Tüster'de bir müddet yaşadığını söyler.¹³⁶ Bu tesbitin gerek Zünnûn el-Mısırî'nin vefat tarihi, gerekse Tüsterî'nin 16 yaşında bir kere hacetmesi yönündeki bilgiye göre doğru olması mümkün değildir. İfade ettiğimiz gibi Sülemî başta olmak üzere çoğunluğun tercih ettiği vefat tarihi 283/896 yılıdır. Bu tarihi İbnü'l-İmâd ve Kemal Cafer, Muharrem 283/Şubat 896 şeklinde kaydetmişlerdir.¹³⁷

¹³² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 15; Cafer, *mine't-Türâsi'l-İslâmî*, s. 10.

¹³³ İsfahânî, *Hilye*, 10/ 212 ve sonrası.

¹³⁴ Ebû Abdillâh Şemsüddîn ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 10/402, Kahire 2006. Übülli şöyle demiştir: 280 senesinde Sehl'in Basra'da şöyle dediğini duydum: “Akıl tek başına, muhdes bir arş üzerinde ezeli bir kadime delâlet etmez. (Cenâb-ı) Hak, bununla kalpler O'na yol bulsunlar ve haddi aşmasınlar diye, bunu bizim için bir delâlet ve alem olarak naspemiş, kalpleri O'nun hüviyetinin mâhiyetini bilmekle mükellef tutmamıştır. Dolayısıyla O'nun arş üzerine istivâsının keyfiyeti yoktur. 'İstivâyı var eden için istivâ nasıl söz konusu olabilir' demek de câiz olmaz.”

¹³⁵ Cafer, *mine't-Türâsi'l-İslâmî*, s. 10.

¹³⁶ Furat, “Sehlü't-Tüsterî”, *İA*, 10/323.

¹³⁷ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 3/342; Cafer, *mine't-Türâsi'l-İslâmî*, s. 10.

Tüsterî'nin vefat yeri ise Basra şehridir.¹³⁸ *Tefsîr'de* bununla ilgili olarak “Hâmid olarak yaşadı, garîb olarak (gurbette) Basra'da vefat etti,” şeklinde kayıt vardır.¹³⁹ Sadece İbnü'l-Mülakkın, “Sehl'in Tüster'de vefat ettiğini zannediyorum,” demektedir.¹⁴⁰ Fakat bu, kendisinin de ifade ettiği gibi tahminden öte bir şey değildir.

Sehl b. Abdullah vefat ettiği Basra şehrine defnedilmiştir. İbn Battûta, *Seyahatnâme*'sinde eski sur içinde ziyaret ettiği kabirlerin içinde Tüsterî'nin kabrini de zikreder. Bu kabirlerin her birinin üzerinde, isimlerinin yazılı sandukalar olduğundan söz eder.¹⁴¹ Fakat günümüzde Tüsterî'nin türbesinden hiçbir iz kalmamıştır.¹⁴²

* * *

Bizim belli başlıklar altında aktarmaya çalıştığımız Tüsterî'nin hayat hikayesini Böwering dört dönem şeklinde değerlendirmiştir:

Birincisi ilk tahsil dönemi (203/818-219/834): Doğumundan hac yolculuğuna kadar geçen süredir.

İkincisi inzivâ dönemi (219/834-245/860): Tasavvufî meselelerde konuşmadığı kaydedilen Zünnûn'a talebelik ve müritlik dönemidir.

Üçüncüsü Tüster'de irşad dönemi (245/860-262/876): Zünnûn'un vefatıyla Basra sürgünü arasındaki dönemdir.

Dördüncüsü Basra'da irşad dönemi (262/876 ya da 263/877-283/896): Sürgün ya da hicret sonrası Basra'da vefatına kadar geçen süredir.¹⁴³

¹³⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 77; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, 4/283; Muhammed Kemâleddîn Harîrîzâde, *Tibyânü Vesâilî'l-Hakâik fî Beyâni Selâsili't-Taraik*, Süleymâniye Ktp., İbrâhim Efendi, nr. 431, vr. 163b; Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, s. 213.

¹³⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 77.

¹⁴⁰ İbnü'l-Mülakkın, *Tabakâtü'l-Evliyâ*, s. 233.

¹⁴¹ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 2/15.

¹⁴² Bâkır, “Basra”, *DİA*, 5/108-111.

¹⁴³ Böwering, *The Mystical Vision of Existence in Classical Islam* s. 43-44.

IV. İLMÎ VE TASAVVUFÎ ŞAHSİYETİ

1. İlmî ve Tasavvufî Şahsiyeti

Sülemî'nin ifadesiyle Tüsterî “sûfîlerin imamlarından ve âlimlerinden olup riyâzet ilimleri, ihlâs ve fiillerin kusurları hakkında konuşanlardandır.”¹⁴⁴ Kaynaklarda, o dönemde Basra şehrinde vaaz ve nasihatte bulunan, yüz yirmi kişi olduğu; bu yüz yirmi kişiden ancak Sehl et-Tüsterî, Subeyhî¹⁴⁵ ve Abdurrahîm'in¹⁴⁶ vaazlarında marifet bilgisi, yakîn, makamlar ve haller hakkında konuştukları kaydedilmiştir.¹⁴⁷

Molla Câmî'nin “imâm-ı Rabbânî” olarak tanımladığı Sehl b. Abdullah'ı¹⁴⁸ İsmail Hakkı Bursevî “hakâik-ı eşyadan bahseden, hikmet-i zevkiyye sahibi olan hukemâ-i İlâhiyye” arasında sayar. Hikmeti, “eşyayı olduğu gibi tanımaktır” şeklinde tarif eden Bursevî, iki türlü hikmetten söz eder: Birincisi “İslâmî ve gayr-i İslâmî *felâsifenin* temsil ettiği *hikmet-i bahsiyyedir*. Diğeri ise Cüneyd-i Bağdâdî, Bâyezîd-i Bistâmî, Sehl et-Tüsterî, Şeyh-i Ekber, Konevî gibi hakâik-ı eşyadan bahseden ve birbirlerine muğâyeretleri bulunmayan *hukemâ-i ilâhiyyenin* temsil ettiği *hikmet-i zevkiyyedir*. Hikmet-i bahsiyye hakâik-ı eşyayı ve havâdisi akılla tayin etmeye çalışmaktır ki, bunların bir kısmı Hakk'a mutabık olmakla beraber ekseri bâtıldır. Özellikle şeriatı reddeder durumda olduğunda. Hikmet-i zevkiyye ise vicdan ve keşifle bilinir, hakâik-ı zâta ve sıfâta müteallık olup hepsi Hak ve vâkıa (gerçeğe) mutâbıktır.”¹⁴⁹

Tüsterî, dayısının gözetiminde üç yaşında kalbî zikir ile başlayıp nafilâ ibadet,

¹⁴⁴ Sülemî, *İlk Zâhid ve Sûfîler Tabakâtu's-Sûfiyye*, s. 119.

¹⁴⁵ Ebû Abdullâh Hüseyin b. Abdullâh b. Bekir es-Subeyhî, muhakeme gücü sağlam, fasîh konuşan bir mutasavvıftır. Serî Sekatî'nin Basra'daki evine otuz yıl gelip giderek ondan ders almıştır. Bkz. İsfahânî, *Hilye*, 10/354.

¹⁴⁶ Tam adı Abdurrahîm b. Yahyâ el-Esved'dir. Hakkında geniş bilgi için bkz. Seyyid Muhammed b. Muhammed el-Hüseyinî Murtazâ ez-Zebîdî, *İthâfî's-Sâdeti'l-Müttakîn bişerhi İhyâi Ulûmi'd-Dîn*, Beyrut 1989, 1/712.

¹⁴⁷ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, 1/433 [2/105]; Gazzâlî, *İhyâ*, 1/78.

¹⁴⁸ Câmî, *Nefehâtü'l-üns: Evliyâ Menkıbeleri*, s. 213.

¹⁴⁹ Bursevî İsmail Hakkı, *Kitâbü'l-Envâr*, çev. Naim Avan, İstanbul, 1999, s. 62.

halvet, uzlet ve riyâzetle sürdürdüğü tasavvuf ağırlıklı yaşantısı ve batın ilmi tahsiliyle birlikte, asrında mevcut olan bir çok ilmi de tahsil etmiştir. Zâhir uleması onun hakkında, “Şeriatla hakîkatin arasını o telif etmiştir,” demişlerdir.¹⁵⁰

Dayısı Muhammed b. Sevvâr, Tüsterî'nin rûhî dünyasının gelişiminde olduğu kadar ilmî şahsiyetinin inşâsına da büyük katkı sağlamıştır. Tüsterî, dayısından telakki ettiği rûhi yaşantı ve sûfî tecrübe ile birlikte bazı Kur'ân âyetlerinin tefsirine dair bir takım görüşler ve hadîs-i şerifler tedris etmiştir. Hatta Tüsterî, bu ilimleri, ilmî münakaşalara katılacak düzeyde öğrenmiştir. Daha sonra Kur'ân ayetlerini bizzat kendisi tefsir etmiş, bazı âyetlerin zâhir ve bâtın yorumlarını yapmıştır.¹⁵¹ Onun bu yorum ve sözlerinden derlenen *Tefsîru'l-Kurâni'l-Azîm* isimli eser, tasavvuf sahasında ilk işârî tefsir¹⁵² olarak kabul edilmiştir.¹⁵³

¹⁵⁰ Hücvîrî, *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcûb*, s. 203; Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 388. Hücvîrî ve Attâr, şeriatla hakîkatin birbirinden farklı şeyler olmadığı düşüncesine sahip oldukları için bu sözün hatalı olduğunu söylemişlerdir. Attâr şeriat hakikat birlikteliğini, “Hakikat şeriatın yağı, şeriat da hakikatın kaymağıdır” sözüyle ifade etmiştir. (Attâr, *a.g.e.*, s. 388.) Hücvîrî bu durumu şöyle izah eder: Zâhir uleması, “O (Tüsterî), şeriatla hakikatın arasını cem ve te'lif etmişti,” demişlerdir ama onların bu sözü hatalıdır. Zira hiçbir kimse bu iki şeyi esasen yekdiğerinden ayırmış değildir. Şeriat hakikatten başka bir şey değildir, hakikat de şeriatın ta kendisidir. Onların böyle demelerinin hükmü ve mânası şudur: Şeyh'in (r.a.) ifadeleri kolay idrak edilmekte, tabiatça daha iyi anlaşılacaktır. Şeriatla hakikatın arası Hakk Teâla tarafından uzlaştırılıp bağdaştırıldığına göre, velilerin bu iki şeyi birbirinden ayırmaları imkansızdır. Hiç şüphe yok ki, ikisi arasında fark hâsıl olunca, birini red, diğeri kabul etmek lazım gelir. Halbuki şeriatı reddetmek ilhaddır, hakikatı reddetmek ise şirkittir. Süffilerin, ikisinin arasını ayırdetmeleri, mânâ bakımından fark görmek değildir, aksine haddi isbattır, bir sınır kabul etmektir. Bu, “Lâilâhe illâllâh”, hakikattir, “Muhammedün Resulüllah” şeriatıdır, demeye benzer. Bir kimse, imanın sıhhatli oluşu halinde, bunlardan birini öbüründen ayırmak isterse, bunu yapmaya kadir olamaz ve isteği bâtıl olur. Özet olarak, şeriat hakikatın fer'i ve dalıdır. Nitekim hakikat da marifetten ibarettir. Ma'rufun ve tanınanın emrini kabul etmek şeriatıdır. İmdi, şu zahirciler var ya, işte onlar tabiatlarına uygun düşmeyen her şeyi inkar ederler. Halbuki Hakk'ın yolunun esaslarından olan bir aslı inkar etmek, kaygı verici ve tehlikeli bir şeydir. İman nimeti için Allah'a hamdolsun. Bkz. Hücvîrî, *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcûb*, s. 203-204.

¹⁵¹ Cafer, *mine't-Türâsi'l-İslâmî*, s. 43.

¹⁵² “İşârî tefsîr, sülûk erbabına açılan ve zâhir mânâ ile bağdaştırılması mümkün olan bir takım gizli anlamlara ve işaretlere göre Kur'ân-ı Kerim'i tefsîr etmektir.” Bkz. Muhammed Abdülazîm ez-Zerkânî, *Menâhilü'l-irfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1995, s.380; Süleyman Ateş, *İşârî Tefsîr Ekolü*, İstanbul 1998, 2. baskı, s. 19.

¹⁵³ Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsîri*, İstanbul 1969, s. 92.

Hiz. Peygamber'e ittibâ ve iktidâyı mezhebinin üç temel esasından biri olarak kabul eden Sehl b. Abdullah, hadis yazılmasına ve rivâyetine de çok önem vermiştir. Ali b. Hüseyin ed-Dakîkî bu konuya dair Tüsterî'nin şu sözünü aktarır: “*Hem dünyayı hem âhireti isteyen hadîs yazsın, çünkü onda hem dünya hem âhiret için menfaat vardır.*” Yine kendisine, “Kişi ne zamana kadar hadis yazar?” diye sorulduğunda, “*Ölünceye kadar hadis yazar. Artan mürekkebi de kabrine dökülür*”¹⁵⁴ diye cevap vermiştir. O, insanlara hadis yazmaları için, savaşa bile okka ve divitleriyle gitmelerini tavsiye etmiş; “*Şayet felâha ermek istiyorsan beyaz kağıt üzerine kalemle yazılmış ‘haddesenâ-bize hadis rivayet etti, bize haber verdi’ ifadelerine, yani hadise sarılın!*”¹⁵⁵ diye nasihatte bulunmuştur.

Tüsterî hakkında aktarılan şu rivayet, onun Hiz. Peygamber'e olan muhabbetinin ve hadis rivayetine verdiği ehemmiyetin bir diğer göstergesidir: “Tüsterî, kendisinden bir yaş büyük olan meşhur muhaddis Ebu Dâvud es-Sicistânî'yi¹⁵⁶ ziyarete gider. ‘Ey Ebû Dâvud, Sehl b. Abdullah seni ziyarete geldi,’ derler. Ebu Davud onun gelişine sevinir, buyur eder. Sehl b. Abdullah, ‘Ey Ebu Davud senden bir isteğim var,’ der. Ebu Davud, ‘İsteğini söyle, elimizden geleni yapalım,’ diye karşılık verince Sehl, ‘Resulullah'ın hadislerini rivayet ettiğin dilini çıkar da öpeyim,’ der.¹⁵⁷ Ebu Davud

¹⁵⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 13/ 330-331.

¹⁵⁵ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-Salikîn beyne Menâzili İyyâke Na'büdü ve İyyâke Nesteîn*, tah. Muhammed el-Mu'tasım billah el-Bağdâdî, Beyrut 1416, 3/117 [*Medâricü's-Sâlikîn-Kurânî Tasavvufun Esasları*, trc. Ali Ataç vd., İnsan Yay., İstanbul 2003, s. 1031].

¹⁵⁶ Ebû Dâvud (202-275/817-889): “Süleyman b. Eş'as b. İshak b. Beşir b. Şeddâd b. Amr b. İmran el-Ezdî es-Sicistanî, Ebu Dâvud. Horasan bölgesinin Sicistan şehriden olup, Irak, Suriye, Mısır vb. pek çok yere ilim seyahati yaptıktan sonra Basra 'ya yerleşmiş ve vefat edinceye kadar ilmi faaliyetlerini orada devam ettirmiştir. Rivayet, dirayet, illel ve sened ilimlerinde temayüz etmiş olan Ebû Davud, hadiste üstatlığının yanında aynı zamanda iyi bir müfessir ve fakihtir. Musa b. Harun, Ebû Davud'un “dünyada hadis, ahirette de cennet için yaratıldığını” söylerken, el-Hâkim, “zamanının hadis ehlinin imamı” demiştir. O sika, sebt, huccet ve imamdır. Kütüb-i Sitte imamlarından et-Tirmizi (ö. 279/892) ve en-Nesai (ö. 303/915) kendisinden tahdiste bulunmuştur.” Bkz. Musa Erkaya, “Hicrî III. Asır İtibariyle Basra'da Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, Elazığ 2008, 13/1, s.190.

¹⁵⁷ Bedruddîn el-Aynî, *Şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd*, tah. Halid b. İbrahim el-Mısırî, Riyad 1999, 1/19.

dilini çıkarır ve Tüsterî, Hz. Peygamber'in pek çok hadisini rivâyet ettiği için, Ebû Davud'un dilinden öper."¹⁵⁸

Tüsterî, İbn Hacer el-Askalânî'nin makbul saydığı bir râvî olan dayısı Muhammed Sevvâr¹⁵⁹ tarikıyla Hz. Peygamber'den hadis rivayet etmiştir. İbn Abbas'dan, Ebû Hüreyre'den, Sevbân, Câbir b. Abdillâh'tan rivayetleri mevcuttur.¹⁶⁰

Tüsterî, sözlerinde Hz. Peygamber'in hadislerine sıkça yer vermiş, bazı Kur'ân âyetlerini hadislerle tefsîr etmiştir. Kendisine sorulan hadis metinlerini açıklamış ve bazılarının işarî yorumlarını yapmıştır. Yorumladığı hadislerden bazıları şu şekildedir:

“Ben sizden biri gibi değilim, kuşkusuz Rabbim beni doyurur yani yedirir ve içirir,” hadisinin manası sorulduğunda *“O'nun yanında yiyecek içecek yoktu. Fakat O, Allah katındaki hususiyetini zikrediyordu. Dolayısıyla yemek yiyen ve içecek içen kimse gibi oluyordu. Zaten Resûlullah Efendimiz yiyecek ya da içeceğe sahip olsa ailesini ve ehl-i suffeyi kendine tercih ederdi,”* şeklinde izah etmiştir.¹⁶¹

Serrâc, *Sûflerin Hadis Yorumları* konusunu işlerken Tüsterî'nin iki hadis-i şerife yaptığı yorumu şöyle aktarır: Hz. Peygamber'in, *“Dünya ve onda mevcûd olan şeyler lanetlenmiştir. Ancak Allah'ın zikri bundan müstesnadır,”*¹⁶² sözünün manası Tüsterî'ye sorulduğunda şöyle cevaplamıştır: *“Burada Allah'ın zikrinden murâd, haramlardan kaçınmak; yani zühd sâhibi olmaktır. Zühd, kişinin haramla karşılaştığı zaman Allah'ı hatırlamasıdır.”*¹⁶³

¹⁵⁸ Ebû Bekir Muhammed b. Abdülganî el-Bağdâdî, *et-Takyîd*, tah. Kemal Yusuf Hût, Beyrut, 1408, s. 282; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 13/213-331; Yûsuf b. Zekî Abdurrahmân abu'l-Haccâc el-Müzzî, *et-Tezhîbü'l-Kemâl*, Beyrut 1980, 11/366; İbn Hallikân, *Vefeyât*; 2/404; Cafer, *mine't-Türâsi'l-İslâmî*, s. 43; Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, Ankara 1981, s. 246.

¹⁵⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, tah. Muhammed Avvâme, Dâru'r-Reşîd, Suriye 1986, 1/482.

¹⁶⁰ Hazret-i Peygamberden hadis rivayetleri için bkz. Tüsterî, *Tefsîr*, s. 15, 20, 21, 23, 24.

¹⁶¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 69.

¹⁶² Tirmizî, *Zühd*, 14; İbn Mâce, *Zühd*, 3.

¹⁶³ Serrâc, *Lüma'*, 112 [134-135].

“Mü'min o kimsedir ki, iyiliği onu sevindirir; kötülüğü de üzer,”¹⁶⁴ hadisinin anlamı ise şöyledir: “(Mü'mini) sevindiren, iyiliği, Allah'ın nimet ve fazlıdır. Onu üzen kötülüğü ise, şayet kendini ona teslim ederse, nefsidir.”¹⁶⁵

Tüsterî ulûm-ı dîniyye yanında müsbet ilimlerle de ilgilenmiştir. İlmi, *din/diyânet, tıp, nücûm* ve *kimya* şeklinde dörde ayırmış, bunların handikaplarına (*âfet* olma durumlarına) da dikkat çekmiştir.¹⁶⁶ Kemal Cafer, Tüsterî'nin bu ilimler taksiminin, nazarî hikmetin tabîi asıllar kısmının sekizinci kategorisinde sıralanan yedi fer' (branş, disiplin)¹⁶⁷ ile uyduğuna işaret eder.¹⁶⁸ Ayrıca Kemal Cafer, Bursevî'nin *hikmet-i bahsiyye* kavramıyla söz ettiği felsefeye ve kelam ilmine de Tüsterî'nin son derece âşinâ olduğunu belirtir. Cafer'e göre hakikatı kavramada vicdan ya da basiretin eşlik ettiği bir düşünmeyi ve ibret almayı benimsemiş bu ekolde fikir ile zevk bir aradadır.¹⁶⁹

Tüsterî tüm bu ilimlerin yanında tabiplik ve ilaç yapım bilgisine de sahiptir. Rahatsızlandığında Yakup el-Leys b. Saffâr'ı tedavi etmiştir.¹⁷⁰ İlaç hazırlayıp gözleri tedavi ettiğine dair işaret *el-Muraza ve 'r-Red*'de geçer. Bu rivayete göre İbrahim b. Şeyban el-Horasanî'nin gözünde iltihap olur. Tüsterî'nin yanına gelip şikâyetini söyleyince, onun gözünü hem okur, hem de sürmesi için kendisine bir kırtas verir. Gözündeki iltihabın iyileştiğini ifade eden İbrahim, yüz dört sene yaşamasına rağmen

¹⁶⁴ Abdurrahmân b. Ebubekir b. Muhammed es-Suyûtî (ö. 911/1505), *el-Câmiu's-Sağîr*, Kâhire 1982, 2/179.

¹⁶⁵ Serrâc, *Lüma'*, 112 [134-135].

¹⁶⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 63a.

وقال: العلم أربعة؛ الديانة، والطب، والنجوم، والكيمياء. فأفة الديانة الكلام في القدر، وأفة الطب التجربة، وأفة النجوم الحكم، وأفة الكيمياء التعرض والإظهار علي نفسه.

¹⁶⁷ Bu yedi fer', tıp, nücûm bilgisi, firaset, ta'bîr, tılsimat, nîrencât ve kimya şeklindedir. Daha fazla bilgi için bkz. Muhammed Ali et-Tahânevî, *Keşşâfü Istulâhâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, tah. Dr. Ali Dahrûc Farsça'dan Arapça'ya çeviren: Abdullah el-Halidî, Beyrut 1996, 1/53.

¹⁶⁸ Cafer, *mine't-Türâsi'l-İslâmî*, s. 46-47.

¹⁶⁹ Cafer, *mine't-Türâsi'l-İslâmî*, s. 43-44.

¹⁷⁰ İsfahânî, *Hilye*, 10/210; Cafer, *mine't-Türâsi'l-İslâmî*, s. 44.

bu tedaviden sonra bir daha gözünün ağrımadığını söylemiştir.¹⁷¹

Yine kimyasal maddeler arasındaki etkileşimlere ve simya ilmine dair bilgisinin olduğu anlaşılmaktadır. *Lüma'* da İbn Salim'in aktardığı şu rivayet buna delil sayılabilir: İbn Sâlim'in anlattığına göre "İshâk b. Ahmed vefat ettiğinde Sehl b. Abdullah et-Tüsterî hüccesine girmiş ve orada içinde iki şişe olan bir sepet bulmuştu. Şişelerden birinde kırmızı bir şey, diğerinde sarı bir şey vardı. Ayrıca yerde altın ve gümüş parçaları göze çarpıyordu. Babam bana bu parçaları Dicle nehrine atmamı, şişede bulunan maddelere de toprak karıştırmamı emretti. Ebû İshâk borçlu ölmüştü. Bu yüzden babam Sehl'e şişelerde bulunanların ne olduğunu sordu. Sehl: "*Kırmızı şişede bulunan şey bir miskal bakır üzerine bir dirhem dökülse altına çevirir. Sarı şişede olan ise birkaç miskal bakır üzerine aynı şekilde bir dirhem dökülse gümüşe çevirir. Şu parçacıklar bu işin denemeleridir*" dedi. Babam kendisine: "Peki, onu bunu yapmaktan alıkoyan nedir? Böyle yapsa da borcunu ödese olmaz mı?" diye sordu. Sehl de: "*İmanına zarar vermesinden korkmuştur*" dedi. Ben (Serrâc) bunun üzerine İbn Salim'e: "Sehl b. Abdullah'ın bununla İshak b. Ahmed'in borcunu ödeyivermesi, onları bozup atmasından daha iyi olmaz mıydı? diye sordum. İbn Sâlim: "Sehl imanını korumada ondan daha titizdi. Onu böyle bir şey yapmaktan alıkoyan vera'dır. Çünkü bu sun'î altın, yetmiş sene sonra tekrar eski haline döner" diye cevap verdi."¹⁷²

Tüsterî'nin bu ilimler hakkındaki bilgisini Zünnûn el-Mısrî'den aldığını söylemek mümkündür. Çünkü kaynaklarda Zünnûn el-Mısrî'nin bâtın bilgisinin yanında iyi felsefe ve kimya bilgisine sahip olduğu kaydedilmiştir. Bazı tarihçiler Zünnûn'u felsefeci saymışlar, kimyadaki bilgisini de Câbir b. Hayyân mertebesinde görmüşlerdir.¹⁷³

Tüsterî'nin, harflerin sırlarının araştırmasına dayalı ilmü'l-hurûf'la da ilgili

¹⁷¹ Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 206a-b.

¹⁷² Serrâc, *Lüma'*, 281 [381].

¹⁷³ Cafer, *mine't-Türâsi'l-İslâmî*, s. 45-46.

değerlendirmeleri vardır. Kur’ân’daki bazı sûrelerin başlarında yer alan hurûf-ı mukattaa ve harflerin özellikleri hakkında bilgiler vermiştir.

İbnü’l-İmâd, *Şezerât’ta* Sehl’in tarîkını Melâmiyye¹⁷⁴ tarîkına benzetir.¹⁷⁵ “Nefisle mücâdele, iyiliklerini gizleme, ihlâsı gerçekleştirme gibi ilk dönem Melâmetîliğinin özelliklerini taşıması sebebiyle Tüsterî, çoğu çağdaşı olan Zünnûn el-Mısrî, Hakîm et-Tirmizî, Cüneyd-i Bağdâdî, Ruveym b. Ahmed, Hallâc-ı Mansûr, Semnûn el-Muhib, Ebû Ali er-Rûzbârî, Dükkî ve Ali b. İbrâhim el-Husrî gibi sûfîlerle birlikte melâmî neşveye sahip sûfîler arasında sayılmıştır.”¹⁷⁶

Tasavvuf tarihinde, hakikat-i Muhammediyye¹⁷⁷ fikrine ilk olarak Tüsterî’de rastlandığı kaydedilmiştir. O, Allah’ın ilk defa, Hz. Muhammed’i kendi nurundan yarattığını ileri sürmüştü, ancak *Hakikat-i Muhammediyye* kavramından açıkça söz etmemiştir.¹⁷⁸

¹⁷⁴ Melâmilik hakkında daha geniş bilgi için bakınız: Diyânet İslam Ansiklopedisi, “Melâmiyye” *DİA*, 29/25-29; Osman Türer, “Melâmîliğe Dair”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Aralık-1985, sayı: 39, ss. 25-51; Mustafa Kara, “Melâmetiyye”, *İÜİFM* (Prof. Dr. Sabri Ülgener’e Armağan), İstanbul 1987, XLIII, sayı: 1-4, ss. 561-598.

¹⁷⁵ İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-Zeheb*, 3/343.

¹⁷⁶ Diyânet İslam Ansiklopedisi, “Melâmiyye”, *DİA*, 35/25-29.

¹⁷⁷ “Hakikat-ı Muhammediye, Hazret-i Peygamberin manevî şahsiyetini ifade etmek için kullanılan tasavvuf terimidir. Hz. Peygamberin altmış üç senelik zamanla sınırlı cismânî hayatından ayrı bir varlığı daha mevcuttur. Allah’tan başka hiçbir şey yokken ilk defa hakikat-ı Muhammediye var olmuş, bütün yaratıklar bu hakikatten ve onun için hakedilmiştir. Âlemin var olma sebebi, maddesi ve gayesi bu hakikattir. Kutsî hadis olarak rivâyet edilen “Sen olmasaydın ben kâinatı yaratmazdım.” (Hadis için bkz. Aclûnî, İsmâil b. Muhammed, *Keşfü’l-Hafâ ve Müzîlü’l-ilbâs amme’shehera mine’l-Ehâdis alâ Elsineti’n-Nâs*, Beyrut, 1988, (3.baskı.), 2/164.) ifadesiyle bu husus anlatılır. İlk ilâhî tecellî olması sebebiyle taayyün-i evvel, sevgi tarzında tecelli olması dolayısıyla taayyün-i hubbî adı da verilen nûr-ı Muhammedî zuhûr ettikten sonra her şey Ondan ve O’nun için yaratılmıştır.” Bkz. Mehmet Demirci, “Hakikat-ı Muhammediyye”, *DİA*, 15/181.

¹⁷⁸ Demirci, “Hakikat-ı Muhammediyye”, *DİA*, 15/180; Mustafa Öztürk, *Kur’ân ve Aşırı Yorum Tefsîrde Bâtînlilik ve Bâtîni Te’vil Geleneği*, Ankara, 2003, s. 276.

2. İtikatta ve Amelde Mezhebi

Tüsterî'nin amelde Mâlikî olup¹⁷⁹ itikatta ehl-i sünnet akidesini benimsemiştir.¹⁸⁰ Tasavvuf anlayışını da ehl-i sünnet çizgisinde oluşturmuştur.

Hayatının her devresinde güçlü bir Ehl-i Sünnet savunucusu olmuştur. Ona göre bir kişinin Sünnî olabilmesi için şu özelliklerin kendisinde bulunması gerekir: “*Cemaatin içinde bulunmak, Peygamber'in ashâbına sövmemek, bu ümmetle savaşmamak, kaderi yalanlamamak, iman konusunda şek duymamak, ehl-i kableden ölen bir kimsenin cenaze namazını kılmak, iki ayağını mesh etmeyi terk etmemek, adaletli olsun veya olmasın her imamın arkasında cemaatle namazı kılmak.*”¹⁸¹

Bu vesile ile Tüsterî'nin Ehl-i Sünnet hakkındaki görüşlerine de yer vermek istiyoruz.

Ehl-i Sünnet, “Hz. Peygamber ile ashab cemaatinin dinin temel konularında takip ettikleri yolu benimseyen” kimseler olarak tarif edilmiştir. İlk defa Hasan-ı Basrî'nin kullandığı ifade edilen *Ehl-i Sünnet* tabirinin yerine kurtuluşa eren zümre anlamında *Fırka-i Nâciye*, büyük çoğunluğu oluşturan ulu kervan anlamında *Sevâd-ı A'zâm* tabirleri de kullanılmıştır. Bu ifadelerle Hz. Peygamber'in ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılacağına dair rivayet edilen hadisindeki *Fırka-i Nâciye*, yani her nesilde ehl-i

¹⁷⁹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zehab*, 3/343; Hayranî Altuntaş, Tüsterî'nin Hanbelî mezhebinden olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Hayrânî Altuntaş, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara, 1991, s. 72. Kaynaklarda bu yönde bir ifadeye rastlamadık. Bununla birlikte Hanbelî mezhebenden önde gelen kimseler Tüsterî'nin talebesi olmuştur.

¹⁸⁰ Şîî yazar Kadı Nurullah Şuşterî'nin, Bâyezîd-i Bistâmî, Cüneyd-i Bağdadî gibi bir çok sûfiyle birlikte Tüsterî'yi de Şîî olarak gösterdiği, onların başka türlü görünseler bile Şîî olduklarına inandığı kaydedilmektedir. Şuşterî'nin kendi zamanında yaşayan sûfileri reddetmesi ve onlara düşmanlık göstermesi, anlayışındaki tezatlığı ortaya koymaktadır. Bkz. Nasrullah Pürcevâdî, “On İki İmam Şiiliğinde Tasavvufa Muhalefet”, trc. Abdullah Kartal, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 11, sayı 1, 2002, s. 240.

¹⁸¹ Ebu'l-Kasım Hibetullâh b. Hasan b. Mansûr el-Lâlekâî, *İ'tikâdü Ehli's-Sünne*, tah. Ahmed Sa'd Hamdân, Riyad, 1402, 1/182-183.

Sünnet akidesini yaşayan, diğer nesillere tebliğ ve beyân etme gayretinde bulunan Müslümanların büyük çoğunluğu kastedilmiştir.¹⁸²

Tüsterî, *“(Her şeyi karanlığı ile) örttüğü an geceye (andolsun)!”* (Fecr 89/4) ayetinde Hz. Peygamber’e, ashâbına ve ümmetine yemin edildiğini ifade etmiştir. Âyetteki karartıyı *Sevâd-ı A‘zam* olarak yorumlamış ve Peygamber Efendimiz’in “Yürütüldüğüm İsrâ gecesinde gök ile yer arasında bir Sevâd-ı A‘zam yani ulu kervan gördüm, dedim ki, ‘Bu kervan nedir ey Cibril?’ Dedi ki: Bu senin ümmetindir. Senin ümmetinin yetmiş bini cennete hesapsız gireceklerdir,” şeklindeki hadisini aktarmış ve şu açıklamada bulunmuştur: *“Bu, Hz. Peygamber’in ümmetidir, sevâd-ı azam olandır. Hatalar onları yaralamaz, dünya ile kirlenmezler, pisenmezler. Ancak Allah’ı bilirler ve tanırırlar.”*¹⁸³

Yine Fatiha suresindeki sırât-ı müstakîmi, Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaatin yolu olarak açıklamıştır.¹⁸⁴

İbn Teymiyye, eserlerinde, Tüsterî’nin Kitap ve Sünnet’e bağlı tasavvuf imamlarından olduğunu dile getirir.¹⁸⁵ Tüsterî’nin ilgili sözleri onun tam bir Ehl-i Sünnet müdafaacısı olduğunu; Ehl-i Sünnet inancını özlü ve net bir şekilde ortaya koyduğunu gösterir. Ona göre mü’min, itikadını Ehl-i Sünnet esaslarına göre bezemelidir. O, bu esasları şu cümlelerle ifade eder:

“İman kavl, amel ve niyettir.”¹⁸⁶ İman ilimle kuvvetlenir, cehâletle zayıflar. Kavil dil ile Lâ ilâhe illallâh Muhammedün Resûlullâh demektir. İman Allah’a, meleklerine,

¹⁸² Yusuf Şevki Yavuz, “Ehl-i Sünnet”, *DİA*, 10/525; Sevâd-ı A‘zam ile ilgili bkz. Hakîm es-Semerkindî, *es-Sevâdü’l-A‘zam*, İstanbul 1304; Muhammed Aruçi, “es-Sevâdü’l-A‘zam”, *DİA*, 36/578-579.

¹⁸³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 193.

¹⁸⁴ Cevziyye, İbn Kayyim, *Medâricü’s-Sâlikîn-Kurânî Tasavvufun Esasları*, s. 62.

¹⁸⁵ Takiyyüddîn Ebû’l-Abbâs İbn Teymiyye, *Mecmuatü’r-Resâil ve’l-Mesâil*, Lecnetü’t-Türâsi’l-Arabî ts., 1/179.

¹⁸⁶ İbn Teymiyye Tüsterî’nin imanla ilgili şu sözünü de aktarır: *“İman, kavil, amel, niyyet, ve Sünnettir. İman amelsiz sadece sözden ibaret olursa küfürdür. Sadece söz ve amel olur niyet yani kalbde iman*

peygamberlerine, dirilişe, (cennet ya da cehenneme) neşre inanmaktır. Amel organlarla namaz kılmak, zekât vermek, ahkâmı yerine getirmektir. Niyet “Ameller ancak niyetlerle değer kazanır. Her kişi için niyet ettiği vardır” hadisi gereğince amelde Allah için ihlastır. Kuvvet (imanın kuvveti) ilimledir, noksan cehâletledir. Allah’a imanın dünyada bizi yükümlü tuttuğu asıl, Allah’a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, senin başına gelecek olanın mutlaka sana isabet edeceğine ve sana isabet etmeyecek olanın ise başına gelmeyeceğini bilecek şekilde (Allah’ın) kazâsına, kaderine, iyisinin kötüsünün, tatlısının acısının (Allah’tan olduğuna) imandır. Resûlullah’tan sonra insanların efdali Ebûbekir’dir. Sonra Ömer, sonra Osman, sonra Ali’dir radiyallahu anhum. Kur’ân Kelâmullah’tır, mahluk değildir. Her iyi ve kötünün yani idarecilerin ve sultanın arkasında namaz (kılınır). Ehl-i kiblede kimse tekfir edilmez. Onlardan kimse için cennetlik ve(ya) cehennemlik(tir) diye şahitlik edilmez. Ahiret ahvâlinden şu sayılacak şeyleri kim ta’n ederse ehl-i bid’attır: Kabir azabı ve kabir nimeti, kıyâmet günü, haşır ve cem, hesap, mîzân, sırat, havuz, şefaât, sırat ve korkusu, cehenneme girmek ve ondan çıkış, cennete girmek ve “ziyade” ki o da Allah’a bakmaktır (nazar). Bunu bile bile inkar eden bid’atçidir. Kur’ân ve eserlerle ona isbat edilir ve o da (bunu) red ve inkar ederse tevbe etmesi istenir (tevbeye davet edilir). Ayak diretirse işte o kâfirdir. Öldüğünde (cenaze) namazı kılınmaz. Hastalandığında ziyaret edilmez. Rahat bırakılmaz.¹⁸⁷ Yine ehl-i Sünnet alimlerinin ortaya koyduğu temel düşünceleri Tüsterî’nin de benimsediğini görmekteyiz. Örneğin, Allah sevgisi farzdır. Peygamber sevgisi farzdır. Ehl-i beyt sevgisi farzdır. Hz.Peygamber’in (a.s) ashabının kusurları hakkında susmak farzdır. Onların faziletlerini ortaya çıkarmak farzdır,¹⁸⁸ mükâfat talebi

olmayınca nifak; sadece kavl, amel, niyet olur Sünnet olmazsa bid’at olur.” Bkz. Takiyyüddîn Ebû'l-Abbâs İbn Teymiyye, *el-Îmân*, tah. Muhammed Nâsiruddîn Elbânî, Amman 1996, 5/138.

¹⁸⁷ Tüsterî’nin ilgili konudaki sözleri için bakınız: Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 66a-b; Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 209b-210a.

¹⁸⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 17a.

için kesret-i âmâlden ziyâde Rabbinin rahmeti daha hayırlıdır gibi görüşlerini verebiliriz.

Ehl-i Sünnet'in karşıtı olan *ehl-i bid'at*, "Asr-ı saadetten sonra ortaya çıkmış, şer'î bir delile dayanmayan bazı inanç ve davranışları benimseyen gruplar anlamında bir tabirdir."¹⁸⁹ Tüsterî, bid'atçileri, "*beraberinde Sünnet olmayan kimselerdir*" diye tanımlamış ve bu türden şeriat dışı mezheb ve unsurlarla ilgili görüş ve eleştirilerini açıkça belirtip, talebelerini ve sonraki nesilleri onlara karşı uyarmıştır.

İlmin aslının tevhîdi ikrar ve Sünnet'e iktidâ olduğunu ifade eden Tüsterî hayvanlar, kafirler, Yahudiler, Hıristiyanlar, Mecusiler, frenklerin rubûbiyete icâbet konusunda müşterek olduklarını; mü'minlerin ise onlardan tevhîdi ikrar ve Sünnet'e iktida ile ayrıldıklarını belirtir. Ona göre kişi, tevhîdi ikrar edip zâhirinden Peygamber (a.s.)'a iktida ettiği vakit muhlistir. Tevhîdi ikrâr edip Sünnet'e uymadığı vakit ise iman yolunda değildir. Ayrıca Sünnet'e ittibâ etmediği için ehl-i bid'atin ameli de sâbit olmayacaktır. Çünkü "***Her kim Resûl'e itâat ederse Allah'a itâat etmiştir***" (Nisâ 4/80) âyeti gereğince, *Sünnette bilinmeyen her emir ve nehiy sahibine merduttur (red ve iâde edilir).*¹⁹⁰

"Böylece bizi öfkelerince onlardan intikam aldık," (Zuhrûf 43/55) ayetinde intikam alınan kimseler, Sünnet'i terkedenden firak-ı dâlleddir. Sünnet'i terketmenin hızlanla sonuçlanacağına işaret eden Tüsterî, âyeti şöyle izah etmektedir: "*Onlar emirlere muhalefet ederek dinde bid'atlar çıkarmak ve hevâ heveslere uyup Sünnetleri terk etmek suretiyle bizi öfkelerince kalblerinden marifet nurunu, sırlarından tevhîd lambasını söküp aldık. Biz onları nefislerine ve tercih ettikleri görüşlere havale ettik. Dolayısıyla saptılar saptırdılar.*" Sonra şöyle ekliyor: "*İş ittibâda ittibâda, iktidâda iktidada! Çünkü bu, selefin yoludur. İttibâ eden sapmamıştır, ibtidâ' edense kurtulmamıştır.*" Tüsterî, Ehl-i Sünnet ile firak-ı dâllenin farkını ortaya koyduğu bu cümlelerde onların

¹⁸⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i Bid'at", *DİA*, 10/501.

¹⁹⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 6b, 66b-67a.

ihdâs ettikleri inanç ve taat sistemlerinin ve itâatsizliklerinin Cenâb-ı Hakkın gazabını celbettiğini dile getirmektedir. Peygamber’e ittiba ve iktida asıldır. Bu olmayınca sahibi tevhiid nurundan bile mahrum kalacaktır. İttibâ eden ise hidâyet ve dosdoğru yol üzeredir.

Kurtubî, **“Şüphesiz bu, benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun. (Başka) yollara uymayın. Zira o yollar sizi Allah’ın yolundan ayırır. İşte sakınmanız için Allah size bunları emretti.” (En’âm 6/153)** âyetinde Tüsterî’nin ehl-i bid’at ile ilgili görüş ve uyarılarını aktarır:

- ✓ “Bid’atçılar hakkında varid olmuş, ‘Allah Teala Cennet’i bid’at sahibinden perdelemiştir,’ hadisinden daha çetin bir hadis bilmiyorum.”
- ✓ “Sizden biriniz bir bid’at ihdas etti mi İblis ona bir ibadet ihdâs eder. Onunla teabbüd eder. Sonra ona (bir başka) bid’at ihdas eder. O bid’atı konuşup dile getirip insanları ona davet ettiği vakit ondan bu hizmeti söküp alır.”
- ✓ “Kim dinine ikram etmek isterse sultanın yanına gitmesin. Kadınlarla halvet olmasın. Hevâ sahipleri ile muhâsama etmesin, hasımlaşmasın.”
- ✓ “Size eser ve Sünnet’e uymayı tavsiye ederim. Çünkü ben korkarım ki yakın gelecekte bir kimse Peygamber (s.a.v.)’den ve O’na iktidâdan söz ettiğinde o kimseyi kınarlar, zemmederler, küçümserler ve zelil ederler. Ondandır nefret edip uzaklaşırlar.”
- ✓ “Ehl-i Sünnet’in elinde (bile) bid’at zuhûr etmiş bulunmaktadır. Çünkü onlar, bid’at ehliyle muzaheret ve mukavele ettiler. Dolayısıyla onların sözleri toplumda yayıldı. Duymayanlar bile o sözleri duydu. Şayet onlar (Ehl-i Sünnet), ehl-i bid’atı terketse ve onlarla konuşmasalardı onlardan her biri, hiçbir şey zuhûr etmeden kalbindeki (inancı, itikadı) ile ölür gider o itikadını beraberinde kabrine götürürdü.”
- ✓ İttiba ediniz, ibtida’ etmeyiniz. Bu durumda Allah size kafi gelir. İttiba size yeter.¹⁹¹

¹⁹¹ Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, 7/91.

Tüsterî, hayatının önemli bir kısmını, Mutezile'nin devlet desteğiyle geliştiği, halkın arasında yayıldığı bir dönemde yaşamasına rağmen onlar hakkındaki düşüncelerini açıkça belirtmekten geri durmamıştır. Bu konudaki düşüncelerinin gerekçelerini de sıralamıştır. Kendisine Mutezile arkasında namaz kılınıp kılınamayacağı ve onlarla nikahın caiz olup olmayacağı sorulduğunda şu şekilde cevaplandırmıştır:

*“Hayır, (câiz) değildir! Bunda kerâmet yoktur. Onlar küffârdır. ‘Kur’ân mahluktur’ diyen, ‘Cennet yaratılmış değildir, cehennem yaratılmış değildir, Allah’ın sıratı yoktur, şefaât yoktur, mü’minlerden kimse cehenneme girmez, Ümmet-i Muhammed’in günahkarlarından kimse de cehennemden çıkmaz, kabir azabı yoktur, münker ve nekir yoktur, âhirette Rabbimizi görmek diye bir şey ve ziyade diye bir şey yoktur, Allah Tealâ’nın ilmi mahluktur’ diyen ve sultanı, cumayı gerekli görmeyen; buna inananları da tekfir eden kimseler nasıl mü’min olabilir!?”*¹⁹²

Tüsterî, nasûh tevbesinin de ehl-i Sünnet ve'l-cemaata tahsis edilmiş olduğu kanaatindedir. *Tevbe-i nasûh*, “Sütün çıktığı memeye geri dönmesinin mümkün olmadığı gibi, tevbe edilen günaha geri dönmek,”¹⁹³ olarak tanımlanır. **“Ey iman edenler! Tam bir hulûsa malik bir tevbe ile Allah’a dönün!”** (Tahrîm, 66/8) âyetinde ifade edilen bir daha o günaha dönmemeyi ifade eden *tevbe-i nasûh*, ehl-i Sünnet ve'l-cemaata mahsus olan tevbedir. Çünkü bid’atçının tevbesi yoktur. Peygamber (a.s.)’ın şu buyruğu onun delilidir: “Allah Teala her bid’at sahibine tevbe etmesini engellemiştir, perdelemiştir.”¹⁹⁴

Aynı hakikatı, **“Şüphesiz ki (emrettiğim) bu (yol) benim dosdoğru yolumdur.”** (En’âm, 6/153) âyetinin tefsirinde de dile getirmiştir: “Tarîk-ı müstakîm, dosdoğru yol

¹⁹² Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, 7/92.

¹⁹³ Cebecioğlu, *TTDS*, s.493

¹⁹⁴ Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, 18/130. Tüsterî’nin nasûh tevbesi ile ilgili diğer yorumları için bkz. Tüsterî, *Tefsîr*, s.171.

dinde heva ve bid'at sahipleri için olmaz. Onların tevbesi yoktur. Nitekim Peygamber (a.s.) den şöyle dediği rivâyet edilmiştir. “Her günahın bir tevbesi vardır, ancak bid'at ve heva sahiplerinin hariç. Kuşkusuz ben onlardan uzağım, onlar da benden uzaktırlar. Allah Teâlâ onlardan tevbeyi esirgemiştir.”¹⁹⁵

Her türlü müdârâyı kabul eden ve gerekli gören Tüsterî, bid'at ehlini müdârâ etmeyi hoş görmemiştir: “*İnsanlarla muhâlata eden onlarla müdâra eder, tartışmaz, münakaşa etmez. İnsanları idare etmek, onlarla iyi geçinmek sadakadır, babayı idare etmek farzdır, akrabayı idare etmek Sünnettir, sultana müdârâ yapmak itâattir, bid'at ehline müdara etmek müdâhane yani yağcılıktır, ahmağı idare etmek şereftir. Şeref görmezden gelmektir.*”¹⁹⁶

“*Asıl, tevhîdi ikrardır. (Aslın) fer'i Peygamber sallallâhu aleyhi ve selleme, ashabına ve (onları) güzelce (izleyen) tâbîîne iktidadır. Onlara iktida eden ulemadan (sayılır). Zikrettiğimiz asıllara –ki onlar bunlardır– muhalefet eden asla ulemaya mensup değildir. Çünkü o zatında âlim, fiilinde câhildir.*”¹⁹⁷

Tüsterî'nin, “*Halkın Allah'a en yakını kadere inanan mü'minlerdir*” sözünü şerhinde Sicillî, insanların en faziletlisinin Ehl-i Sünnet; Ehl-i Sünnet'in en hayırlısının kerametleri ve a'yânın değişimini tasdik edenler olduğunu ifade etmiştir.¹⁹⁸

Netice olarak ifade edebiliriz ki Tüsterî, Hz. Peygamber'e ve Sünnet'e sıkı sıkıya bağlılığının da bir neticesi olarak Ehl-i Sünnet ve'l-cemaatin prensiplerinin tam bir

¹⁹⁵ Nevâdiru'l-Usûl, 2/245; Hilye, 4/138; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 64.

¹⁹⁶ Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Şuabü'l-İman*, tah. Dr. Abdülali Abdülhamîd, Riyâd 2003, 11/35.

¹⁹⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 36a-b.

¹⁹⁸ Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 218a. *DİA* “Keramet” maddesinde Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'ye ait olduğu ifade edilen “insanların en üstününün Ehl-i Sünnet mensupları, Ehl-i Sünnet'in en üstünlerinin ise velîlerin kudretine inanıp kerâmetlerini tasdik edenler” olduğuna dair görüş şârih Abdurrahman es-Sicillî'ye aittir. Bkz. Süleyman Uludağ, “Kerâmet”, *DİA*, 25/268.

takepçisi olmuştur. Bu çizgiye uymayan fikir ve tavırları İslam toplumu için zararlı görmüş ve onlar hakkındaki görüş, endişe ve uyarılarını açık dille ifade etmiştir.

3. Karakteri

Tefsir'de Tüsterî hakkında onu abdâl, evtâd, hatta kutup makamına layık gören bir değerlendirme bulunmaktadır. Muhtemelen talebesi Ebûbekir es-Siczî tarafından yapıldığı anlaşılan bu değerlendirmeye göre Tüsterî, sükût ve tefekkürü tercih eden, muhalefet ve niza'dan hoşlanmayan, yumuşak kalpli ve merhametli bir kimsedir:

“Çokça şükür ve zikretmek onun yol ve siretindendi. Daima susar, düşünürdü. Hilafî azdı. Gönlü zengindi. Asla tutunarak, fer' ile amel ederek, güzel ahlak ile; insanlara rahmet ve şefkat göstererek, onlara nasihat etmekle insanlara efendi olmuştu. Allah onun kalbini nurla doldurmuş, dilini hikmetle konuşurmuştu. Abdalların seçilmişlerindendi. Eğer evtaddandı dersek değirmenin, üzerinde dönüp durduğu kutup olmuştu. Sohbetleri ve ru'yetleri sebebiyle, hiç kimse sahabeyle kıyaslanamaz olmasaydı elbette onlardan biri gibi olurdu. Hamîd olarak yaşadı, garîb olarak Basra'da vefat etti. Rahmetullahi aleyh.”¹⁹⁹

Kendisine güzel ahlaktan sorulduğunda, “*Güzel ahlâkın en alt derecesi eziyetlere göğüs germek, karşılık beklemeden iyilik etmek, zâlîme acımak, merhamet edip onun için istiğfâr etmek ve ona karşı şefkatli olmaktır,*”²⁰⁰ diyen Tüsterî, kendisini anlayamayıp memleketinden çıkaranlara katlanmış, karşılık beklemeden herkese nasihat etmiş, her zaman merhametli davranmıştır. Nitekim Zencler Basra'ya girdiğinde, insanları öldürüp mallarını yağma etmişlerdi. Tüsterî'nin arkadaşları, yanına toplanıp ondan isyancıları def etmesi için Allah'a duâ edivermesini istediklerinde Sehl susmuş ve isyancılara bedduâ etmemiştir.²⁰¹

¹⁹⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 77.

²⁰⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, 3/71.

²⁰¹ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/356.

Yine Sehl'in himmeti ve duâsıyla hastaların şifâ bulduğu anlatılır. Kendisinde ise vefatına kadar bâsür ve romatizma hastalığı devam etmiştir. Son günlerinde ise felç geçirmiştir. Hastalandıklarında insanlara duâ edip şifa bulmalarına vesile olduğu halde, kendisi dost vuruşu (*darbu 'l-habîb*) diye tabir ettiği bu rahatsızlıklara sabırla ve severek tahammül etmiştir.²⁰²

4. Menkıbe ve Kerâmetleri

Tasavvuf kaynaklarında Tüsterî'ye dair birçok menkıbe ve keramet nakledilmektedir. Kuşeyrî, Tüsterî'yi “sâhib-i keramet”²⁰³ ifadesiyle takdim etmiş ve *Risâle*'de konuların içinde yeri geldikçe kerametlerini zikretmiştir. Nebhânî de *Kerâmâtü'l-Evliyâ*'da Tüsterî'nin kerametlerine yer vermiştir. Köprülüzâde Nûman Paşa ise *Kitâbü Kelimâti'l-İmâmi'r-Rabbanî* isimli yazma eserinin sonuna açtığı “Bâbü Zikri'l-Kerâmât” isimli başlık altında Tüsterî'nin kerametlerini sıralamıştır..

Hak Teâlâ'nın “**Ben sizin Rabbiniz değil miyim?!**” (A'râf: 7/172) hitâbını ve annesinin karnında bulunduğu zamanları hatırladığını ifade eden Tüsterî,²⁰⁴ kerâmeti *zuhûru'l-kudret* ve Allah Teâlâ'nın kuluna bir ikramı olarak görür. Keramet hakkındaki düşüncelerini çalışmamızın “Tasavvufi Görüşleri” bölümünde işleyeceğimiz için burada hakkında aktarılan kerametlerden bazılarını zikretmekle yetineceğiz.

Sehl ve Yırtıcı Hayvanlar:

Tüsterî hakkında bilgi veren eserlerde onun arslan gibi bazı yırtıcı hayvanlarla ilgilendiğine ve onlarla ünsiyetine dair bilgi mevcuttur. Tüster'deki tekkesinde, halkın *yırtıcı hayvanlar odası* (*beytü's-sibâ'*) diye isimlendirdiği bir odaya bu hayvanları alır, misafir eder, onlara et yedirir ve salıverirmiş.²⁰⁵ Hocasının bir çok kerametine şahit olan

²⁰² Gazzâlî, *İhyâ*, 4/347; Câmî, *Nefehâtü'l-Üns:Evliyâ Menkıbeleri*, s. 216.

²⁰³ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 400 [108].

²⁰⁴ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 389.

²⁰⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s.77, Nebhânî, *Câmiu Kerâmâtü'l-Evliyâ*, s. 35; Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 393; Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, s. 216; Köprülüzade Numan Paşa, *Kelimâti'l-İmâmi'r-Rabbanî Sehlîbni Abdillâh et-Tüsterî ve Kerâmâtühû*, Köprülü Nüshası, no. 34 Ha 121, vr. 66a.

Ahmed b. Salim, Sehl'in evine girdiğinde kapıdan giremeyecek kadar büyük bir at gördüğünü aktarır.²⁰⁶ Yine başka bir talebesi de evinde koskoca bir yılan gördüğünü belirtir. Serrâc, bu evi ziyaret ettiğini ve Sehl'in vahşi hayvanlarla ilgilenmesi konusunda Tüsterî kimi gördüyse hepsinin aynı şeyi söylediklerini ifade eder.²⁰⁷

Kaynaklarda evliyânın vahşî hayvanlarla ünsiyeti ve hayvanların alışılmadık şekilde velîlere hizmetleri anlatılmıştır. "Ey dünya, bana hizmet edene hizmet et, sana hizmet edeni de hizmetinde kullan."²⁰⁸ şeklinde vârid olan kudsî hadiste de işaret olunduğu üzere Allah Teâlâ'nın velî kulları, mâsivâdan yüz çevirmelerinin neticesinde dünyanın ve içindekilerin kendilerine hizmet etmesi gibi fevkalâde hadiselerle mazhar olmuşlardır. Tüsterî ile ilgili olarak da kendisine zaman zaman bazı hayvanların hizmet ettiği kaydedilmiştir. Bunun güzel bir örneği kendisinin "*Acâib ve keramet olarak gördüğüm ilk şey*" diye ifade ettiği bir ayının abdest suyu getirmesi hadisesidir. Bu olayı Tüsterî şu şekilde anlatır:

"Bir gün تنها bir yere gittim. Benim için hoş bir yerdi. Sanki ben kalbimde Allah'a bir yakınlık buldum. Namaz vakti geldi. Abdest almak istedim. Küçüklüğümden beri adetim her namaz vaktinde abdesti yenilemekti. Su olmadığı için üzülüm. Ben bu halde iken bir insan gibi iki ayağı üzerinde yürüyen bir ayı çıkageldi. Eliyle tuttuğu bir yeşil testi vardı. Uzaktan onu gördüğümde onun bir insan olduğunu zannetmiştim. Bana yaklaşip selam verdi ve testiye önüme koydu. Kendi kendime "Bu testi ve su nereden?" dedim. Bunun üzerine ayı nutka gelip dedi ki: 'Ya Sehl, biz vahşi hayvanlardan bir topluluğuz ki tevekkül ve muhabbet azmi ile Allah'a kendimizi verdik. Biz arkadaşlarla bir mesele hakkında konuşurken birden bize şöyle nida edildi: 'Sehl b. Abdullah abdest

²⁰⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 107.

²⁰⁷ Serrâc, *Lüma'*, s. 274; Hücûrî, *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcûb*, s.295; Nebhânî, *Câmiu Kerâmâti'l-Evliyâ*, s. 35; Ebu'l-Hasan es-Sircânî, *Kitâbü'l-Beyâz ve's-Sevâd*, Leiden Boston 2011, s. 334.

²⁰⁸ Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh el-Hâkim en-Neysâbü'rî, *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs*, tah. es-Seyyid Mu'zam Hüseyin), Beyrut, 1397/1977, (3. baskı), 1/101; Ebu Abdullâh Muhammed b. Selâme b. Cafer el-Kudâî, *Müsnedü's-Şihâb*, tah. Hamdi b. Abdülmecîd es-Selefî, Beyrut, 1407/1986, (2.baskı), 2/325.

için su arıyor!’ Bu testiye elime aldım. Yanımda da iki melek. Nihâyet sana yaklaştığımda bu su havadan testiye döküldü. Ve ben suyun şırıltısını duyuyordum.’ Sehl dedi ki: Olanların tesiriyle bayıldım. Ayıldığım vakit testi yanıma konulmuştu. Ayının nereye gittiğini bilemedim. Onunla konuşamadığım için mütehasirim. Abdestimi aldım. Bitirince ondan içmek istedim. Vadiden bana şöyle seslenildi: ‘Ya Sehl henüz bu suyu içmenin vakti gelmedi. Ben ona bakarken testi sallanarak yanımdan uzaklaştı. Nereye gittiğini bilmiyorum.’²⁰⁹

Hastalıkların Şifa Bulması, Kumların Mücevher Olması

“Günlerden bir gün Saffârî lideri isyancı Yakub b. Leys hastalanmıştı. Ne yaptılarsa derdine çare bulamadılar. Yakub’un durumunu gören birisi Sehl b. Abdullâh adında bir kişinin duâsıyla hastaların şifâ bulunduğunu söyledi. Bunun üzerine Yakub, Sehl b. Abdullah’ı huzuruna çağırttı ve halini arz etti. Kendisine bu rahatsızlıktan kurtulması için duâ etmesini istedi. Sehl b. Abdullah onun karşısında çekinmeden, ‘*Sen zalim bir emîrsin. Zindanda o kadar masum insan var, bunca halkın, üzerinde hakkı var. Onun için sana duâ etsem de kabul edilmez.*’ dedi. Sehl’in sözleri üzerine Yakub tevbe etti, zindandaki suçsuz insanları çıkarttı ve dellal çağırıp halkın haklarını helal etmesini, hakkı olanın da gelip ondan almasını istedi. Bunun üzerine Sehl: ‘*Allahım! Ona günahkarlığın zilletini gösterdin. Şimdi de itâatkârlığın izzetini göster.*’ diye duâ etti ve Yakub anında şifâ buldu. İyileştiğine çok sevinen emîr, ona külliyetli miktarda bir para vermek istedi. Fakat, Sehl parayı reddetti. Daha sonra bazı insanlar ona ‘Neden reddettin? O parayı hiç olmazsa fakir ve muhtaçlara dağıtırdın’ deyince Sehl, önündeki kumlara baktı ve yerdeki kumlar mücevher yığınları haline geldi. Ondan sonra ‘*İhtiyacınız varsa alın işte! Kendisine bu türlü ikram yapılan kimse, emîrlerin bağışlarına tenezzül eder mi?*’ dedi.”²¹⁰

²⁰⁹ Cafer b. Ahmed b. Hüseyin es-Serrâc, *Masâriü’l-Uşşâk*, Beyrut ts., 1/197-198; Nebhânî, *Câmiu Kerâmâti’l-Evliyâ*, s. 35; Numan Paşa, *Kelimâtü’l-İmâmi’r-Rabbanî*; vr. 65b-66a.

²¹⁰ Nebhânî, *Câmiu Kerâmâti’l-Evliyâ*, s.36; Attâr, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, s. 392; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 268;

Ebû Alî b. Vâsîf'ın anlattığına göre, Sehl bir gün zikir mevzuunu konuşuyordu. “Allah’ı hakkıyla zikreden kimse, isterse ölüleri diriltebilir” dedi ve bu sözünü isbat etmek için, elini önünde duran bir illetlinin vücuduna sürdü. Adam anında şifâ buldu.²¹¹

Köse olan bir mürîdi Tüsterî’ye sakallı olmayı istediğini belirtti. Bunun üzerine Tüsterî, “Ey genç! İki defa elini yüzüne sürerek (çenenden) aşağı çek” dedi. Delikanlı söyleneni aynen yaptı ve hemen eline bir tutam sakal geldi.²¹²

Günlerce yemeden oruç tutup rızk-ı sûriye ihtiyaç hissetmemesi ve kendisine gaibden rızık-ı manevî gönderilmesi

Tüsterî’nin hayatında riyâzetin önemli bir yeri vardır. Nefsini açlıkla terbiye amacıyla oruçla başladığı riyâzetini öğünlerin arasını uzatmak ve yemek miktarını azaltmak suretiyle gerçekleştirmiştir. Bunun neticesinde de maddi gıdaya ihtiyaç duymamıştır. İbn Sâlim’in ifadesiyle “O yemeği değil yemek onu terk etmiştir.” Nafile oruç tutmaya altı yaşlarında başlayan Tüsterî’nin, onbeş, yirmi beş, hatta yetmiş günde bir yemek yediğine dair rivayetler mevcuttur. Bu sürelerde sadece su ile orucunu açmıştır. Bu minval üzere yıllarca nafile oruç tutmuştur. Yetmiş gün yemek yemediği zamanlar olmasına rağmen yakınında bulunan kimseler onun yediği zaman zayıfladığını, aç kaldığı zaman ise güçlendiğini ifade etmişlerdir.²¹³

Tevekkülde ulaştığı mertebenin neticesi olarak Tüsterî için zuhûru’l-kudret, ihtiyaç duyduğu her şeyin kendisine sunulması şeklinde de gerçekleşmiştir. Ebu’l-Hasan Ömer b. Vâsîl el-Anberî’nin Sehl’den rivayetine göre on yedi defa azıksız, yiyeceksiz, içeceksiz, heybesiz, kapsız, اساسız çöle girmiştir. Yiyecek-ıçecek dahil her neye ihtiyaç duyduysa gaybdan kendisine gelmiştir. Bunlardan birini Tüsterî şöyle anlatır: “Bir defasında çöle yaklaştım. Adamın biri bana iki dirhem verdi. Onları

İsfahânî, *Hilye*, 10/210.

²¹¹ Kuşeyrî, *er-Risâle* (Beyrut 2003), s. 559; Nebhânî, *Câmiu Kerâmâti’l-Evliyâ*, s. 35;

²¹² Câmi, *Nefehâtü’l-Üns*, s. 216.

²¹³ Nebhânî, *Câmiu Kerâmâti’l-Evliyâ*, s. 35; Kuşeyrî, *er-Risâle*, (Beyrut 2003), s. 535.

cebime koydum ve bir süre yürüdüm. Hiçbir şey bulamadım. Yoruldum, zayıf düştüm. Kendi kendime 'Yeni ne iş yaptın da senden malumun olan şey engellendi,' demeye başladım. Derhal havadan bir ses işittim, şöyle diyordu: 'Cebtekini at da gaybda olan sana gelsin!' Derhal cebimde iki dirhem olduğunu hatırladım. Onları çıkarıp attım. Kısa bir süre yürümedim ki aralarında bal bulunan iki ekmek gördüm. Sanki onlar fırından daha yeni çıkarılmıştı. Önceki durumuma döndüm.'²¹⁴

Cennet narı yediğine dair de nakil bulunmaktadır. *Tefsîr*'de kap kakak, kıyafet, meyve gibi cennet nimetlerinin isim benzerliği dışında hiçbirinin dünyadakilere benzemediğini anlatan Tüsterî, veli bir kulu, cennetten ikram edilen bir narı yerken gördüğünü söyler ve bu narın tadı hakkında bilgi verir. Dünya narına benzemediğini de ifade eder. Bu bilgileri dinleyen talebesi Ebû Bekir, Tüsterî'nin başka bir şahıs olarak ifade ettiği bu kişinin hocasının bizzat kendisi olduğunda şek ve şüphesinin olmadığını belirtmektedir.²¹⁵

Tayy-i Zamân, Tayy-i Mekân

Aynı anda birden fazla yerde bulunabilmeyi ifade eden *tayy-ı zaman* ve *tayy-ı mekân* evliya hakkında çokça bahsedilen keramet türlerindedir. Tüsterî'nin de bir anda farklı mekanlarda bulunduğu dair rivayetler mevcuttur. Örneğin "bir adam Tüsterî'yi arefe gününden bir gün önce Arafat'ta gördüğünü söylerken başka biri de aynı gün memleketinde Tüsterî ile birlikte olduğunu iddia etmiştir. Birinci adamın gördüğünden emin olarak, 'doğru söylemiyorsam karım benden boş olsun!' demesi üzerine adamın karısının boşanıp boşanmadığı meselesi tartışma mevzuu olunca, Sehl'e gelmişler ve gerçeği ondan öğrenmek istemişler. Sehl: '*Neden sizi ilgilendirmeyen bir mevzuda iddialaşıyorsunuz!?* Bunun yerine, Allah'ı zikretmekle meşgul olursanız sizin için daha hayırlıdır' diye söze başlamış ve adamın doğru söylediğini, bu sebeple yemininin

²¹⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 170.

²¹⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 27.

yerinde olduğunu belirtmiştir. Bu kerameti yayılınca, halktan uzaklaşıp inzivâyaya çekilmiştir.”²¹⁶

Sûfîlerden biri de şöyle anlatmaktadır: “Bir Cuma günü namazdan evvel Sehl b. Abdullah’ın evine girdim. Evde bir yılan gördüm. Çekindiğim için ayağımın birini ileri diğerini geri atıyordum. Durumu farkedene Sehl dedi ki: *‘Bir kimsenin imanın hakikatına vâsıl olabilmesi için yeryüzünde korkulan bir şeyin kalmaması şarttır.’* Sonra ilave etti: *‘Mescid-i Nebî’de namaz kılmak ister misin?’* Mescidle aramızda bir gün bir gecelik mesafe var dedim. Elimden tuttu, aradan çok az zaman geçtikten sonra mescidi gördüm. Mescide girdik ve Cuma’yı kıldık, sonra dışarı çıktık. Sehl kapının önünde durdu ve mescidden çıkan halka bakmaya başladı. Şöyle dedi: *‘Lâ ilâhe illallah diyen çok, fakat bu konuda ihlâs üzere olan azdır.’*”²¹⁷

Ebû Osman’ın rivayetine göre Tüsterî bir akşam vakti, talebesi Ahmed b. Salim’e hitaben *“Tedbiri terk et de yatsıyı Mekke’de kılalım!”* demiştir.²¹⁸

Yine Tüsterî’nin bizzat kendisinin anlattığı şu hadise de benzer bir keramettir: *“Tasavvuf yoluna girdiğim sırada bir gün abdest alıp Cuma namazına gitmiş ve ön safta oturmuştum. Hatip hutbe okurken küçük abdestim daraldı ve şiddetle sıkıştım. Bu kadar insanın içinde nasıl çıkacağımı ve çıkarsam namaza yetişip yetişemeyeceğimi düşünürken, yanımdaki tanımadığım bir genç: ‘Ey Sehl, abdestin mi daraldı?’ dedi ve cevabımı beklemeden abâsını çıkarıp üstüme geçirdi, ondan sonra kendimi abdest yerinde gördüm. Hemen abdest aldım ve tekrar camiye gelip namaza yetiştim.”*²¹⁹

Şah Kirmânî’nin ve Zünnûn el-Mısrî’nin Vefatını Haber Vermesi

Sehl b. Abdullah manen kendileriyle irtibatlı olduğu zâtların vefat haberlerini, henüz vefatları şuyû’ etmeden önce haber vermiştir. Bunlardan birisi hocası Zünnûn el-

²¹⁶ Nebhânî, *Câmiu Kerâmâti’l-Evliyâ*, s. 35.

²¹⁷ Nebhânî, *Câmiu Kerâmâti’l-Evliyâ*, s. 35; Attâr, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, s. 393; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 210 [291].

²¹⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 66; Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 132a.

²¹⁹ Nebhânî, *Câmiu Kerâmâti’l-Evliyâ*, s. 36.

Mısırî'dir. Mısır'da vefat eden Zünnûn'un vefat haberini, Basra'da duyulmadan önce çevresindekilere bildirmiştir.²²⁰ Benzer bir olay Şah Kirmânî ile ilgilidir. Talebelerinden birinin ifadesine göre "Sehl, dostlarıyla birlikte otururken bir güvercin gelip önüne konar ve maznûn bir vaziyette durur. Sehl, ona yem ve su verilmesini ister. Kuş uçup gittikten sonra 'Kirmanlı dostum Şâh-ı Kirmânî vefat etmiş, bu kuş bana onun haberini getirdi' der. O günün tarihi ile sonra gelen haber karşılaştırıldığında Şah'ın o gün vefat etmiş olduğu doğrulanmıştır."²²¹

Felçli Olduğu Halde Namaz Vakitlerinde Sıhhat Bulması

Talebesi İbni Salim Tüsterî'nin ömrünün sonuna doğru felç geçirdiğini haber vermiştir. İbn Salim'in ifadesine göre o, elleri ayakları tutmaz bir şekilde yatardı. Namaz vakti girdiğinde ise eski gücüne kavuşur, ayağa kalkar, elleri ayakları açılırdı. Namazını kıldıktan sonra ise tekrar haline dönerdi.²²²

Tüsterî'nin Vefâtı Sonrasında Zuhûr Eden Bazı Kerâmetler

Tüsterî'nin vefat ettiği güne dair cenazesi yıkanırken, tabutu taşınırken ve defin sonrasında gerçekleşen kerametler de kaydedilmiştir. Mürîdleri, teneşir tahtasında yıkanırken sağ elinin işaret parmağını kaldırarak şehadet getirdiği bilgisini vermişlerdir.²²³

Yine tabutu taşındığı esnada, gökten inen melekleri gören bir Yahudi'nin müslüman olduğu nakledilir. Şöyle ki "Sehl vefat ettiği zaman, cenazesinde hazır bulunmak için halk akın etmeye başlar. Şehirdeki yaşlı bir yahudi, insanların akın ettiğini görünce merak edip onları takip eder. Cenazenin olduğu yere geldiğinde hayretler içinde sesini yükselterek 'Benim gördüğümü sizler de görüyor musunuz?' diye

²²⁰ İsfahânî, *Hilye* 10/193; Muhammed Kemal Cafer, *Rihle Beyne'l-Akli ve'l-Vicdân*, Mısır 1980, s. 123.

²²¹ Nebhânî, *Câmiu Kerâmâtî'l-Evliyâ*, s. 35; Attâr, *Tezkiketü'l-Evliyâ*, s. 342; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 236; İsfahânî, *Hilye*, 10/283.

²²² Nebhânî, *Câmiu Kerâmâtî'l-Evliyâ*, s. 35; Kuşeyrî, *er-Risâle*, (Beyrut 2003), 536 [460].

²²³ Ebû Bekir Muhammed b. İshâk Kelâbâzî, *et-Taarruf li Mezhebi Ehl-i't-Tasavvuf*, Beyrut 2001, s. 175 [Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 201, s. 222]

sorar. ‘Ne görüyorsun?’ dediklerinde de ‘Semadan kabileler halinde melekler iniyor ve cenazeyi ziyaret edip teberrük ediyorlar’ der ve şehâdet getirip müslüman olur.”²²⁴

Talebelerinden İbn Sâlim’in aktardığı başka bir hadise de şu şekildedir: Tüsterî hayattayken bir çocuğun elinde kafeste görüp, parasını ödeyerek özgürlüğüne kavuşturduğu bir bülbül, Sehl’in peşini bırakmaz. Evinin bahçesinde bir sidre ağacına konup orayı kendisine mesken tutar. Sehl’in ölümüne kadar oradan ayrılmaz. Bu kuş, cenazesi kaldırılırken naşı üzerinde kanat çırpmaya başlar. Kabrinin yakınına kadar gelir, insanlar onun kabrinden ayrılan dek bir köşede durur. Defin işlemi tamamlanınca kabrin üzerine gelip bir süre titrer ve ölür. Sonra Sehl’in yanına gömülür.²²⁵

Attâr’ın naklettiği diğer bir kerameti şöyledir: “Bir mürîdi Tüsterî’nin kabri başına otururken oradan bir adam geçer. Bu mürîd Tüsterî’nin o kişi hakkında “*Bu adamda bir sır var*” dediğini hatırlar. Mürîd o adama “Şu toprakta yatan efendi sende bir sırrın olduğunu söylemişti. Sana bu sırrı veren Allah için bize bu sırdan haber ver” der. Adam Sehl’in kabrine işaret edip “Ey Sehl! Sen söyle!” der. Bunun üzerine Sehl, mezardan sesini yükseltip “*Lâilâhe illallâhü vahdehü lâ şerîke leh. Yâ fülân! Cehennemlik olmaktan, cennetlik olmak daha iyidir, İslam ol!*” der. Adam kelime-i şehâdet getirip müslüman olur ve Sehl’e sorar “Lâilâhe illallâh diyenler için kabir karanlığı olmaz diyorlar, doğru mu?” Sehl “*Evet, doğrudur.*” diye cevap verir.”²²⁶

Tüsterî’nin kabir toprağından güzel kokular yayıldığına dair bir işaret de İmam Şâtıbî’nin bir beytinde yer alır. Şâtıbî meşhur manzumesinin 144. beytinde²²⁷ dâl harfinin idgam edildiği harfleri sayarken te ve sin harfleri için “türbü Sehl” ifadesini kullanmak suretiyle “Sehl’in toprağı (kabri) yakılmış buhurdan yayılan koku gibi kokar.

²²⁴ Nebhânî, *Câmiu Kerâmâti’l-Evliyâ*, s. 35; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 310.

²²⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 212.

²²⁶ Attâr, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, s. 407-408.

²²⁷ وَلِلدَّالِ كَلِمٌ تُرْبُ سَهْلٍ ذَكَا شَدًّا صَفًّا نَمَّ زُهْدٌ صِدْفُهُ ظَاهِرٌ جَلَا

Orada zühd boldur, Sehl'in sıdkı zâhirdir, aşıkardır.” diyerek Tüsterî'nin kabrinden hoş bir kokunun yayıldığına dair keramete işarete bulunmuştur.²²⁸

V. HOCALARI

Sehl b. Abdullah'ın özellikle şu üç zâttan etkilenip kendilerinden ilim ve feyz aldığı görülmektedir: Öncelikle dayısı Muhammed b. Sevvâr, ardından onüç yaşlarında iken bir probleminin çözümü vesilesiyle hizmetinde bulunduğu Ebû Habîb Hamza el-Abbâdânî (ö. 3/9. yy.'ın ilk yarısı) ve hacda karşılaştığı Zünnûn el-Mısrî (ö. 245/859).²²⁹

1. Muhammed b. Sevvâr

Sehl'in küçük yaşlardan itibaren gözetiminde büyüyüp yetiştiği dayısıdır. İsmi kaynaklarda Muhammed b. Sevvâr olarak geçmektedir. Basralıdır.²³⁰

Dayısının, haccı esnasında Eyyûb es-Sahtiyânî (66-131)'yi gördüğünü nakleden Tüsterî'nin²³¹ *Tefsir*'indeki kayıtlara göre Muhammed b. Sevvâr şu zevattan hadis almıştır: Süfyan b. Uyeyne (107-198),²³² Ebu Âsım en-Nebîl (ö. 212),²³³ İbn Ebî Zi'b (80-158),²³⁴ Süfyân Sevrî (97-161),²³⁵ Ukayl b. Hâlid b. Ukayl el-Eylî el-Ümevi (ö. 141),²³⁶ Malik b.

²²⁸ Numan Paşa, *Kelimâtü'l-İmâmir-Rabbânî*, vr. 69a; İbnü'l-Kâsîh el-Bağdâdî, *Sirâcü'l-Kârii'l-Mübtedî*, Beyrut 1999, s. 51. İbnü'l-Kâsîh Şâtübî'nin bu ifadesi ile suhûlet, sıdk, zühd vb. güzel sıfatlarla muttasıf her mü'minin kabrine işaret ettiği yorumunda bulunur. Fakat Numan Paşa sözlerini ve kerametlerini ayrıca müstakil bir kitapta derleyecek kadar önemseydiği Tüsterî'den dolayı Şâtübî'nin bilakis bu sözüyle Tüsterî'ye ve kerametine işaret ettiğini düşünmektedir. Suyûtî'nin *Şâtubiyye Şerhi*'nde beyitte geçen Sehl, “İbn Abdillâh et-Tüsterî ehadü'z-Zühhâd” şeklinde açıkça şerhedilmiştir. Suyûtî, *Şerhu's-Şâtubiyye*, Müessesetü Kurtuba 2004, s. 56.

²²⁹ Bazı kaynaklarda Tüsterî'nin, dayısı vasıtasıyla istifade edip görüş ve fikirlerinin tesirinde kaldığı Süfyân es-Sevrî (ö.169/785), Mâlik b. Dinar (ö.131/748), Marûf el-Kerhî (ö.201/816), Ebu Amr el-Istahrî gibi bazı sûfîlerden de bahsedilmekle birlikte bu zevattan ne derece etkilendiğine dair bilgi verilmemiştir. Bkz. Furat, “Sehl-üt-Tüsterî”, *İA*, 10/324.

²³⁰ Ebû'l-Fazl Ahmet b. Ali Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Haydarabat 1326, 9/209. İsim benzerliği olan Muhammed b. Sevvâr b. Râşid el-Ezdî ile karıştırılmamalıdır. Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, Beyrut 1400/1980, 25/332.

²³¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 20.

²³² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 24.

²³³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 15.

²³⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 21.

²³⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 48.

Dinar ve Maruf b. Ali.²³⁷ İbn Hacer el-Askalânî Muhammed b. Sevvâr, İbn Hacer el-Askalânî'nin nazarında *makbûl* bir ravidir.²³⁸

Tüsterî, dayısından Kur'ân ayetlerinin tefsirine dair bir takım hadisler ve görüşler almıştır. Kemal Cafer, Sehl'in bu ilimleri öğrenip ilmi konular etrafında âlimlerle münakaşalara katılincaya kadar İbn Sevvar'ın hayatta olduğuna kânidir.²³⁹ Abdülhalim Mahmud ise, 11 yaşına geldiğinde Sehl'in devrin âlimlerinin cevap veremediği birtakım soruları cevapladığını kaydeder.²⁴⁰ Dolayısıyla Sehl'in kendi eğitim sürecini anlattığı metnin baş kısmında dayısından sıkça bahsedip belli süreden sonra hiç söz etmemesi ve dayısının haccı esnasında h. 131'de vefat eden Eyyûb es-Sahtiyânî'yi görmesi dikkate alındığında Muhammed Sevvar'ın, yeğenin Abbâdân seyahatinden önceki bir tarihte vefat ettiği düşünülebilir.

Yine Cafer, Muhammed b. Sevvar'ın, ardında Peygamber Efendimiz'in hadislerini rivayetle meşgul kimseler bıraktığını söyler. Tarâifi'nin güvenilir kabul ettiği Şebâbe b. Sevvâr bunlardan biridir.²⁴¹

2. Ebû Habîb Hamza b. Abdullah el-Abbâdânî

Abbâdân'da yaşayan mu'tekif, zâhid bir zâttır. Kaynaklarda hayatına dair malumat bulunmamakla birlikte o dönemde Basra uleması tarafından tanınan meşhur biri olduğu anlaşılmaktadır. Tüsterî'nin on üç yaşındayken kafasını kurcalayan meseleyi cevaplayacak birini bulmak için Tüster'den çıkmasına sebep olan meseleye çözüm getiren şeyhidir. Tüsterî, onun hakkında "racül" ifadesini kullanırken,²⁴² İbnü'l-Arabî "şeyh" tabirini kullanır.²⁴³

²³⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 42.

²³⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 73.

²³⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, tah. Muhammed Avvâme, Dâru'r-Reşîd, Suriye 1986, 1/482.

²³⁹ Cafer, *mine't-Türâsi'l-İslâmî*, s. 43.

²⁴⁰ Mahmûd, *eş-Şeyhü'l-Emîn Abdullah et-Tüsterî*, s. 26.

²⁴¹ Cafer, *mine't-Türâsi'l-İslâmî Sehlü'bnü Abdillâh et-Tüsterî*, s. 43.

²⁴² Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 401.

²⁴³ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, 4/198.

Tüsterî, hayatının ve tasavvuf tecrübesinin ilk safhalarını özetlediği tahkiyede, dayısı Muhammed b. Sevvar ile birlikte Ebû Habîb Hamza'dan da bahsetmiştir. Bu, Abbâdânî'nin Tüsterî'de bıraktığı tesirin bir göstergesidir. Tüsterî'nin sorusuna onu tatmin edici cevabı vermesi, “bâtınını tenvir yolunu çok iyi bilmesi”yle yorumlanmıştır.²⁴⁴

Tüsterî, cevabını aldıktan sonra feyzinden faydalanmak, kendisinden ilim-edeb öğrenmek üzere belli bir süre Abbâdânî'nin hizmetinde bulunmuştur. Abbâdânî, dilinden hikmet dökülen bir nasihatçi, örnek alınabilecek mümtaz bir şahsiyet ve hizmete layık mübarek bir zâttır. Sehl'le aralarında şeyh mürid irtibatı olduğu anlaşılmaktadır.²⁴⁵

Tüsterî, “*Allah, O'ndan başka tanrı yoktur; O, hayydir, kayyûmdur.*” (Bakara 2/255) âyetinin tefsirinde, kendisi Abbâdân'da iken bir Kadir gecesi bu ifâdeyi semada doğudan batıya doğru uzanan yeşil bir nurla tek satır halinde yazılı olarak gördüğünden bahseder²⁴⁶ ki, bu keşfi muhtemelen şeyhi Ebû Habîb Hamza'nın yanında hizmette bulunduğu sıralarda gerçekleşmiştir.

3. Zünnûn el-Mısırî (245/859 (?) veya 248/862)

Feridüddin Attar'ın Tüsterî'nin “pîri” dediği²⁴⁷ Zünnûn el-Mısırî, “Sudan'lı olup Kıptî asıllıdır. Üst Mısır'daki Ahmîm Köyü'ndendir. Hicrî 245'te vefat etmiştir. İbn Hallikân ve Abdurrahmân Câmî'nin rivayetine göre tasavvufu Şükran el-Âbid ya da İsrâil el-Mağribî'den almıştır. Kimya ilmini Cabir b. Hayyan'dan almıştır. İbn Hallikân Melâmetiyye'den olduğunu zikreder. Bazı sûfî yazarlar onu muhabbet ve marifet yolunun gerçek kurucusu, Mısır'da makâmlar ve hallerden ilk bahseden kimse olarak sayarlar. Keşiften bahseden, şeriatin zahiri ve batını olduğunu söyleyen ilk kişidir.

²⁴⁴ Arûsî, *Netâicü'l-Efkâr*, 1/171.

²⁴⁵ Arûsî, *Netâicü'l-Efkâr*, 1/172.

²⁴⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 37.

²⁴⁷ Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, s. 388.

Kuşeyrî, *Risâle* 'sinde onu tasavvufî anlamda tevhîdi tarif eden, semanın tariflerini yapan, halini tabirde remz kullanan ilk kişi olarak zikreder. Onlarla olan güçlü bağları sebebiyle Bâtînî-İsmâilî inançlarından ve İhvân-ı Safâ'dan etkilenmiştir. Zaten onların kendi batın mezheplerine davet faaliyetlerinin olduğu dönemde yaşamıştır. İlm-i batın, ilm-i ledünnî, ittihad, yaratılışın aslını Nûr-ı Muhammedî'ye ircâ hususunda sözleri olmuştur. Kıptî dilini bildiği için köyündeki Kıptî arkeolojik eserler üzerinde resmedilmiş yazı ve sembollerin çözümünü yapmıştır ki bu ona nûcum, sihir, tılsım dallarını öğrenmesini sağlamıştır. Zünnûn, Yunan kültürüne ve Yeni Eflatunculuk ekolüne, özellikle ilâhiyyata dair Aristo'nun teolojisine vâkîf ilk mutasavvıf sayılır. Bu nedenle onun marifet ve fenaya dair hususi kendi ekolü gnostisizmden etkilenmiştir.”²⁴⁸

Tüsterî, Zünnûn el-Mısırî ile on altı yaşındaki haccında karşılaşmış ve sohbetinde bulunmuştur. Bu dönemde Zünnûn'un 60-64 yaşlarında olması muhtemeldir. Bu birlikteliklerinden sonra da çeşitli vesilelerle bir araya gelerek²⁴⁹ ya da öğrencileri vasıtasıyla irtibatları devam etmiştir. Bunun ötesinde en önemlisi aralarında oluşan manevi rabita ve sevgi bağıdır. Öyle ki Tüsterî, Mısırî'nin ayağındaki yaranın acısını hissetmiş, aylarca aynı ayağını sargıda tutmuştur. Yine henüz Basra ve Tüster'de vefat haberi yayılmadan Tüsterî, Zünnûn'un vefat ettiğini çevresindekilere bildirmiştir.²⁵⁰

Tüsterî'nin Zünnûn'a karşı gıyabında gösterdiği saygı, yıllarca sırtını duvara yaslamadan, ayağını uzatmadan oturması, kendisine sorulan tasavvufî konularda sorulara cevap vermemesi, şeyhe edeb çerçevesinde değerlendirilebilecek ayrı bir konudur.

Tüsterî'nin tasavvuf yanında felsefe, tıp, kimya gibi ilimlere yönelik ilgisini Zünnûn el-Mısırî ile de irtibatlandırmak mümkündür.

²⁴⁸ Mâni' b. Hammâd el-Cühenî, *el-Mevsûatü'l-Müeyyessa fi'l-edyân ve'l-Mezâhib ve'l-Ahzâbi'l-Muâsıra*, editör: Mani' b. Hammâd el-Cühenî, Riyad 1420, 1/254-255.

²⁴⁹ Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 206b.

²⁵⁰ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 391-392.

Kaynaklarda Tüsterî ile uzun birliktelikleri olup kendilerinden istifade ettiği, görüşlerinden etkilendiği bu üç hocası zikredilmektedir.

Öte yandan Hüseyin Vassâf, dayısının irtihâli üzerine Sehl'in, Bağdat'a gelip, Maruf el-Kerhî'den (ö. 200/815) de ders aldığını belirtmektedir.²⁵¹ Ne var ki Tüsterî'nin doğum, Kerhî'nin vefat tarihi dikkate alındığında böyle bir durum söz konusu olamayacağı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte dayısı ya da Ma'rûf el-Kerhî'nin bir talebesi vâsıtasıyla, onun görüşlerinden etkilenmiş olduğu söylenebilir. Zira Muhammed b. Sevvar'ın Maruf el-Kerhî'den rivayeti vardır.²⁵²

VI. TALEBELERİ, DİNLEYİCİLERİ/RÂVİLERİ

Tüsterî, küçük yaşta başladığı eğitiminin semeresini 10-11 yaşlarında almaya başlamıştır. Nitekim o, bu yaşlarda zamanının âlimlerinin çözemediği dini meseleleri çözmüş ve tartışma meclislerine iştirak etmiştir.

Kaynaklar, Tüster ve Basra'da irşad faaliyetlerinde bulunduğu dair bilgiler vermektedir. Özellikle Zünnûn el-Mısrî'nin vefatından sonra bu faaliyetleri yoğunlaşmıştır. Ebû Tâlib el-Mekkî'nin sekiz kişiyi geçmediğini söylediği ders halkalarında Tüsterî'den bir çok kişi istifade etmiştir. Baba ve oğul İbn Sâlimler gibi bir kısmı Tüsterî'ye intisab edip yanında hizmetinde bulunmuşlardır. Belli bir kısmı ise sohbetini dinleyip istişare etmiş, bazıları ise sözlerini nakletmiştir. Tüsterî ile ilişkileri incelendiğinde görüyoruz ki kendisine intisab eden mürîdleri kaynaklarda “sahibe Sehlen” ya da “min ashâb-ı Sehl” ifadeleriyle, arkadaşları ise “sadîku Sehl” tabirleriyle belirtilmiştir.

Bu bölümde tesbit edebildiğimiz kadarıyla Tüsterî'nin müntesibleri, arkadaş ve dinleyicileri hakkında bilgi vereceğiz.

1. İbn Sâlim (Baba): Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Sâlim

²⁵¹ Vassâf, *Sefîne-i Evliya*, 1/55.

²⁵² Sülemî, *İlk Zâhid ve Süfîler Tabakâtu's-Sûfiyye*, s. 44.

Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Sâlim (ö. 297/909) Sehl b. Abdullah'ın en yakın talebelerinden (*ashâb*) olup ondan başka bir şeyhe bağlanmamıştır. Mücâhede ehliendir ve hocası Tüsterî'nin sözlerini hıfzetmiş, çizgisinden ayrılmamıştır. Basra'da kendisine ve oğlu Ebu'l-Hasan'a intisab eden kimseler olmuştur.²⁵³

İbn Salim, Tüsterî'ye 60 yıl (*sittîne seneten*) hizmet ettiğini söyler.²⁵⁴ Bu, onun Sehl'i genç yaşta tanıdığı anlamına gelir. Sehl 283'te vefat ettiğine göre 223 tarihinden itibaren yani Sehl 23 yaşlarında iken İbn Salim ona hizmete başlıyor demektir.

İbn Salim sakin, acele etmeyen bir mizaca sahip olup son derece ağırbaşlı bir kişiliğe sahipti. O, Tüsterî'ye örneği az bulunur bir şekilde, özel ve genel bütün işlerinde ihlasla hizmet etmiştir. Sehl'e ve konuklarına yemek hazırlamıştır.²⁵⁵

Zaman zaman Sehl'in eleştirisi ve sert çıkışlarına rağmen minnet ve itaat rûhu ile Tüsterî'den bir takım öğretiler almıştır. M. Kemal Cafer onun kamil şahsiyetinin, evliya ve siddıkları anlatan şu cümlelerde yansıdığını söyler: “Tatlı sözlü, güzel ahlaklı, güler yüzlüdürler. Gönlü zengindir. İtiraz etmez, her insanın özrünü kabul ederler. Onlar ister sâlih ister talih yani nasipsiz olsun halka rıfk ile muâmele ederler.”²⁵⁶

2. İbn Sâlim (Oğul): Ebu'l-Hasan ez-Zâhid Ahmed b. Muhammed b. Sâlim el-Basrî (ö. 360/970-71)

Ebu'l-Hasan ez-Zâhid Ahmed b. Muhammed b. Sâlim el-Basrî (ö. 360/970-71), Ebû Abdullah İbn Sâlim'in oğludur. Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038) onun da babası gibi Sehl'in mesleğine sülûk ettiğini, kendisinin ona yettiğini, ona intisap etmiş

²⁵³ İbn Esîr, *el-Kâmil*, 6/466; Sülemî, *İlk Zâhid ve Süfîler Tabakâtu's-Süfîyye*, s. 264; el-İsfahânî, *Hilye*, 10/378.

²⁵⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 162; Serrac, *Luma*, s. 164, 256 [201, 339]. İbn Mülakkın'ın naklinde: oğul Ebü'l-Hasan İbn Sâlim “Babam Sehl b. Abdullah'a senelerce (*sinînen*) hizmet etmiştir.” der. Bkz. İbn Mülakkın, *Tabakâtü'l-Evliyâ*, s. 235.

²⁵⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 212.

²⁵⁶ Ca'fer, *mine't-Türâsi'l-İslâmî*, s. 31-32.

arkadaşlarının olduğunu nakleder.²⁵⁷ Babasıyla birlikte Tüsterî'nin yanında bulunmuştur. Her ikisi de Basra'da ikâmet etmişlerdir. Tüsterî'nin en son vefat eden talebesidir. Sâlimiyye ekolünün kurucusudur (*Şeyhu's-Sâlimiyye*). Ebû Talib el-Mekkî'nin şeyhidir. Bazı konularda Ehl-i Sünnet'e muhalif görüşleri vardır. Uzun bir ömür sürmüştür.²⁵⁸

M. Kemal Cafer, oğul İbn Salim'in 270/883 tarihinde doğmuş olabileceğini belirtir.²⁵⁹ Buna göre Tüsterî vefat ettiğinde oğul İbn Sâlim 13-14 yaşlarında olmalıdır. Babası sürekli Tüsterî'nin yanında olduğu için O da küçük yaşlarından itibaren Tüsterî'ye yakın olmuş, gece gündüz yaşantısına şahit olma, sohbetlerini dinleme fırsatı bulmuştur.

Talebesi Ebû Tâlib el-Mekkî şeyhi hakkında şu ifadeleri kullanır: “Şeyh Ebu'l-Hasan b. Salim'in bu yolda birtakım müşâhede, mütalaa ve gaybî seyahatleriyle uhrevi gezintileri olmuştu. Maddi boyut, onun için ters dönerek maneviyat gözü açılmıştı. Mekan mefhumu ortadan kalkmış, Hak Teâlâ'nın velilerinden bin tanesini görmüş ve onların her birinden bir ilim almıştı.”²⁶⁰

İbn Sâlim ileri görüşlü, akl-ı selim sahibi, uyanık, tedbirli, azimli ve gayretli bir kişiliğe sahipti.²⁶¹ Arkadaşlarını rûhî yeterliliğe sahip, öğretilerini kabule istidatlı gördüğü kimseler arasından seçer ve onlarla gece gündüz ilmî ve tasavvufî müzâkereler yapardı.²⁶²

²⁵⁷ İsfahânî, *Hilye*, 10/378. Ebû Nuaym'ın Ebû'l-Hasan İbn Sâlim'le (ö. 360/970) görüşmesi muhtemelen 356/967 yılında çıktığı ve Askerimükrem, Tüster, Ahvaz, Basra, Vâsıt, Kûfe, Bağdat, Mekke ve Eyle gibi ilim merkezlerine giderek buralardaki hadis âlimlerinden rivayette bulunduğu ilmî seyahati sırasında olmalıdır. Bkz. Osman Türer, “Ebû Nuaym el-İsfahânî”, *DİA*, 10/201.

²⁵⁸ Zehebî, *el-İber fî Haber-i Men Ğaber*, 2/109, 326; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 4/318; İsfahânî, *Hilye*, 10/378, Zehebî, *Siyer-i Alami'n-Nübelâ*, 16/272.

²⁵⁹ Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, s. 34.

²⁶⁰ Mekkî, Ebû Tâlib, *Kütü'l-Kulûb*, tah. Âsım İbrahim el-Kiyâlî, Beyrut 2005, 2/125.

²⁶¹ Ca'fer, *mine't-Türâsi'l-İslâmî*, s. 33.

²⁶² Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, (Beyrut 2005), 1/267.

Tefsîr'de –muhtemelen– Ebubekir es-Siczî şu hadiseyi anlatır: Güneş battıktan sonra (akşam vakti) biz Sehl'in yanında idik. Ahmed b. Salim'e dedi ki: “*Hileleri bırak da yatsıyı Mekke'de kılalım!*”²⁶³

3. Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/921)

Ebû Muğîs Hüseyin b. Mansur el-Hallâc (244/858-309/921) İran'ın güney hududu civarındaki Beyzâ'ya yakın Tûr denilen yerde doğmuştur. On iki yaşında, çoğunluğu Hanbelîler'den oluşan ve hâfizlarıyla tanınan Vâsıt şehrinde hıfzını tamamlamıştır.²⁶⁴ On altı yaşında tasavvuf yolunda ilk hocası olan Sehl et-Tüsterî'nin tedris halkasına katılmış ve iki yıl süreyle onun hizmetinde bulunmuştur.²⁶⁵

Yine Hallâc müfessir ve sûfî olan bu ilk hocasından nefisle mücâdele usulleri, kalplerin vecidleri, ibadetler, tenessük, Kur'ân tilavetine mahsus ameli tatbikatlar, Nûr-i Muhammedî, tevhîd gibi konuların yanında siyaset hususunda da istifade etmiştir. Zira isyanlar sebebiyle yaşadıkları coğrafyada siyasi karışıklıklar mevcuttur. Tüsterî de bu durumda Abbâsî devletinin yanında olmuştur.²⁶⁶

Kemal Cafer, Tüsterî'nin gözetiminde ve eğitimindeki Hallâc'ı, “üstadının öğretilerini yansıtan ayna” benzetmesiyle tanımlar. Çünkü Tüsterî'ye uyararak tatbik ettiği visal orucu, iki rekatta hatim gibi sert zühd uygulamaları vardır.²⁶⁷

Belki hocasının tavizsiz duruşu, belki de aralarında oluşan siyasi fikir farklılığı Hallâc-Tüsterî ayrılığına sebep oldu. Bu ayrılığın ne zaman gerçekleştiği konusunda

²⁶³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 66. Aynı olayı *Kelâmü Sehl*'de Ebû Osman anlatmaktadır: “Ebû Osman şöyle derdi: Ebû Muhammed'in şöyle dediğini duydum. Sehl'in yanında Ahmed b. Salim de varken akşam vakti oturuyordum. Sehl dedi ki: *ey Ahmet b. Salim!* (ya da Sehl, Ahmed b. Sâlim'e dedi ki) “*Hile ve tedbiri bırak da yatsıyı Mekke'de kılalım!*” Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 132a.

²⁶⁴ Süleyman Uludağ, “Hallâc-ı Mansûr”, *DİA*, 15/377.

²⁶⁵ Hallâc-ı Mansur'un hayatı ve düşünceleri hakkında bkz: Louis Massignon, *La Passion de Hallâc: Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi*, çev. İsmet Birkan, İstanbul 2006; Yaşar Nuri Öztürk, *Aşk ve Hak Şehidi Hallac Mansûr ve Eserleri*, İstanbul 1996, s. 60-61; Ethem Cebecioğlu, “Hallac-ı Mansûr”, *Ankara Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, sayı 30, s. 329-350.

²⁶⁶ Öztürk, *Aşk ve Hak Şehidi Hallac Mansûr ve Eserleri*, s. 60-61.

²⁶⁷ Cafer, *mine't-Turâsi'l-İslâmî*, s. 35-36.

belli bir tarih verilmemektedir. Massignon h. 260-262 arasında Sehl b. Abdullah, Tüsterî'den sürüldüğünde Hallâc'ın da hocasıyla birlikte gitme ihtimalinin olmadığını belirtirken,²⁶⁸ Cebecioğlu onun, hocasıyla birlikte Basra'ya gittiğini kaydeder.²⁶⁹

Tüsterî'den sonra Amr b. Osman el-Mekkî'ye, ardından Cüneyd'e mürîd olan Hallâc, gizemli ve hareketli tasavvuf yaşantısı sonucunda 309/921 yılında asılarak şehid edilmiştir. M. Kemal Cafer, bu durumun sûfî görüşleri sebebiyle değil, siyasi görüşleri sebebiyle olduğunu düşünür. Yani Tüsterî'den, Amr ve Cüneyd'den aldığı sûfî öğretiler sebebiyle idam edildiğine ihtimal vermez.²⁷⁰

4. Hasan b. Ali b. Halef Ebû Muhammed el-Berbehârî (ö. 329/940-41)

Tüsterî'nin tanıdıkları ve arkadaşlarından biri de asrında Hanbelîlerin şeyhi olan meşhur zâhidlerden Hasan b. Ali b. Halef Ebu Muhammed el-Berbehârî'dir.²⁷¹ “Baharatçı” mânasındaki Berbehârî nisbesiyle meşhur olmuştur. Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) öğrencisi olup, Irak'ta Hanbelî mezhebinin önde gelen şeyhlerindedir. Mervezî'nin ve Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'nin ders halkasına katılmıştır.²⁷²

Berbehârî Sehl'in bazı sözlerini öğrencilerine ve arkadaşlarına zaman zaman nakleder ve bunlarla delil getirirdi.²⁷³ Berbehârî Sehl'in şu sözünü *Tabakât-ı Hanâbile*'de nakleder: “Allah Teâlâ bu âlemi yarattı. Orada âlimleri ve câhilleri de yarattı. En üstün ilim amelin pekiştirdiği (ilim)dir. İhlâssız amel hebâdır. İnsan ilâhi iradenin lütfü olmaksızın tekküd etmez, emin olmaz.”²⁷⁴

²⁶⁸ Louis Massignon, *La Passion de Hallâj: Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi*, s. 108.

²⁶⁹ Ethem Cebecioğlu, “Hallâc-ı Mansûr”, *AÜİF Dergisi*, sayı 30, s. 333-334.

²⁷⁰ Cafer, *mine't-Turâsi'l-İslâmî*, s. 37.

²⁷¹ Zehebî, *el-İber*, 2/222; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, 1/133; Cafer, *mine't-Turâsi'l-İslâmî*, s. 40.

²⁷² Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 11/395; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 4/158; Ebu'l-Hasen İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, tah. Muhammed Hâmid, Beyrut ts., 2/18; Ahmet Saim Kılavuz, “Berbehârî”, *DİA*, 5/476.

²⁷³ Cafer, *mine't-Turâsi'l-İslâmî*, s. 39-40.

²⁷⁴ Cafer, *mine't-türâsi'l-İslâmî*, s. 40'dan naklen İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, s. 299. İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 2/18'de ise bu söz şöyle geçmektedir: “Allah Teala dünyayı yarattı. Orada câhiller ve âlimler yarattı. En üstün ilim kendisiyle amel olunandır. Amel olunan hariç ilim bütünüyle

5. Ebû Yâkup es-Sûsî

Sehl'in sohbetine katılan arkadaşlarındandır. Ebu Yakup İshak b. Muhammed en-Nehrecûrî'nin (ö.332/944) hocasıdır. Kendisinden, Errecân'da bulunduğu bir sırada Tüsterî'nin de orada olduğunu gösteren şu rivayet nakledilmiştir.

“Biz Errecân'da iken bize bir derviş (*fakîr*) geldi. Sehl b. Abdullah da o gün oradaydı. Derviş dedi ki: ‘Siz yardımsever (*ehl-i inâyet*)siniz. Benim başıma bir sıkıntı (*mihnet*) geldi.’ Sehl sordu: ‘(*Anlaşılan*) bu durumla karşılaştığından beri mihnetler divanına kaydolmuşsun! Nedir bu (başına gelen mihnet)!’ Adam dedi ki: ‘Bana dünyalık bir şey açıldı. Onu namahrem biriyle paylaştım. İmanımı da hâlimi de yitirdim.’ Sehl b. Abdullah ‘*Ebâ Yakup! Bunun hakkında ne dersin?*’ dedi. (Ebû Yakup) dedi: Dedim ki: ‘Onun haliyle imtihanı, imanıyla olan imtihanından daha büyüktür’. Bunun üzerine Sehl bana ‘*Senin gibisi böyle söylüyor ha, Ebâ Yakup!*’ dedi.”²⁷⁵

6. Ebû Yakup İshak b. Muhammed en-Nehrecûrî (ö. 332/944)

Tüsterî ve Cüneyd'in sohbetlerinde bulunmuştur.²⁷⁶ Nehrecûrî'nin Tüsterî'ye karşı muhabbeti, hocası Ebû Yakup es-Sûsî vasıtasıyla olmuştur.²⁷⁷

7. Ebû Hamza Muhammed b. İbrahim es-Sûfî (ö. 269/882)

Rusâfe Mescidinde ve Mescid-i Nebevî'de vaaz ve hutbeler vermiş, kıraat ilmini bilen bir alimdir. İmam Ahmed b. Hanbel'in kendine bazı fıkhi meselelerde “Bu konuda

hüccettir. İlimle amel de sahih olanı müstesna hebadır.”

²⁷⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s.131; Serrâc, *el-Luma'*, s. 177 [220]. Kemal Cafer'in yorumuna göre bu adamın eline büyük bir servet geçmiş, fakat bunu kâmilin çarçur edince halini, hatta imanını kaybettiği hissine kapılmış olup, rivayetin sonundaki Tüsterî'nin sözü, Ebû Yakup es-Sûsî'nin hâlet-i rûhiyeyi imandan üstün görmesine yönelik azarlama mahiyetinde itirazını ifade etmektedir. Bkz. Cafer, *mine't-Türâsi'l-İslâmî*, s. 41.

²⁷⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, tah. Dr. Beşşâr Avvâd Maruf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî 2003, 7/433.

²⁷⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 6.

ne dersin ey sūfî?” diye kanaatini sorduğu ilim sahibi yüce şahıstır. Serî es-Sakatî, Ebû Türâb en-Nahşebî, Bişr b. Hâris gibi zevâtla görüşmüş büyük bir sūfidir.²⁷⁸

Ebû Hamza ilim ve edebiyat meclisleriyle birlikte tasavvuf halkalarında bulunmuş olup Tüsterî'nin arkadaşlarından biridir. Bu meclislerde duyduğu ilmî, edebî, kültürel bilgilerini bazen gelip ona arz eder, duruma göre Sehl, dinlediklerini ya eleştirir ya tashih eder ya da uygun bulup kabul ederdi. Bir seferinde Ebu Hamza es-Sūfî, Sehl'in yanına girdi. Sehl ona, “*Ebâ Hamza neredeydin?*” dedi. Ebû Hamza, “*Filan kimsenin yanındaydık. Bize dört tür sarhoşluktan söz etti*” dedi. Tüsterî, “*Onları bana anlat!*” deyince “*İçki sarhoşluğu, gençlik sarhoşluğu, mal sarhoşluğu, saltanat sarhoşluğu*” şeklinde sıraladı. Bunun üzerine Tüsterî, “*Sana söylemediği iki sarhoşluk daha var:*” dedi “*dünyayı sevdiği vakit alimin sarhoşluğu, parmakla gösterilmeyi sevdiği vakit âbidin sarhoşluğu.*”²⁷⁹

8. Ebu'l-Hasan el-Bağdadî el-Müzeyyin (ö. 328/939)²⁸⁰

İlk dönemin zâhid sūfilerinden biri de Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Müzeyyin'dir. “el-Müzeyyinü'l-Kübrâ” diye bilinir. Bağdat'lıdır. Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, Cüneyd-i Bağdâdî ve onların devrinde yaşayan velilerle birlikte bulunup sohbet halkalarına katılmıştır. Mekke'ye mücavir olarak gitmiş ve orada ikâmet ederken 328 senesinde vefat etmiştir. Son derece vera sahibi büyük bir zat olduğu nakledilmektedir.²⁸¹

9. Ömer b. Vâsıl el-Anberî

Ebü'l-Hasan Ömer b. Vâsıl el-Anberî, Sehl b. Abdullah'ın Basra'daki yakın talebelerinden biridir. Zaman zaman geceleri yanında kalmış, ondan ders almıştır.

²⁷⁸ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 1/268.

²⁷⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 91-92; Cafer, *mine't-Türâsi'l-İslâmî*, s. 42-43.

²⁸⁰ Zehebî, *Siyerü A'lâmü'n-Nübelâ*, 15/232.

²⁸¹ Sülemî, *İlk Zâhid ve Sūfiler Tabakâtu's-Sūfîyye*, s. 240; Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî El-Mervezî es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, tah. Abdurrahman b. Yahya el-Yemânî ve diğerleri, Meclisü Dâirati'l-Meârifî'l-Osmânî Haydarâbâd 1962, 12/232.

Tefsir'deki ifadelerde Sehl'e sorular sorduğu, başkasından öğrendiği bilgileri onunla paylaştığı görülmektedir. *Tefsîr'de* on yerde Ömer b. Vâsıl'ın sözleri aktarılmış olup, bunlardan birkaçı onun Sehl'den yaptığı nakillerdir.²⁸²

Hatîb Bağdâdî *Târîhu Bağdâd*'da Ömer'in Basralı olduğunu zannettiğini, Bağdat'da oturduğunu ve orada Sehl b. Abdullah'tan rivayetlerde bulunduğunu söylemektedir.²⁸³

Zehebî *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*'sında Sehl b. Abdullah'ın hikayelerini anlatan zevâtın başında Ömer b. Vâsıl'ın ismini zikreder.²⁸⁴

Sehl'in üç yaşındayken dayısının ona zikir telkini ile ilgili meşhur sözünü²⁸⁵ Ömer b. Vâsıl nakletmiştir. Şu hikaye de ona aittir: "Bir gece Sehl'in yanında buldum. Kandilin fitilini çıkardım. Parmağımı acı duyacağım şekilde biraz yaktı. Sehl bana baktı ve iki saat kadar parmağını koydu. Bundan bir elem duymadı ve parmağı da bundan etkilenmedi. O şöyle diyordu: *Ateşten Allah'a sığınırım.*"²⁸⁶

Başka bir nakli de şu şekildedir: "Nahivci Müberred rûh ve nefsin birbirine muttasıl iki şey olduğuna, birinin öbürü olmadan bulunamayacağına kâildi. Bunu Sehl'e söyledim. Dedi ki: '*O hata etmiş, yanılmış. Doğrusu rûh kesîf (yoğun) tabiî nefis olmaksızın, onun lütfuyla bizzat kâimdir. Bilmezmissin ki Allah Teâlâ rûhun nefsi, aklın fehmi, kalbin fitnatı ve latîf ilimle zerreden ibaret küll'e (her şeye) kesîf tabiat bulunmaksızın hitab etmiştir.*'²⁸⁷

10. Ebû Muhammed el-Cerîrî (ö. 321/933)

Ebû Muhammed Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Cerîrî (ö. 321/933) fıkıh ilmiyle de meşgul olmuş büyük bir sûfidir. Tüsterî ve Cüneyd'in sohbetlerine katılmış,

²⁸² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 43, 44, 49, 73, 129, 134, 170, 174, 175, 188.

²⁸³ Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11/221.

²⁸⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 13/330.

²⁸⁵ Kuşeyrî, *er-Risâle*, tah. Abdülhalim Mahmud, Beyrut 2003, s. 56 [108].

²⁸⁶ Bûsayfî, Ferec Hasan, *Fikru ve Ahlâku'l-Ârif billâh Sehli'bni Abdillâh et-Tüsterî*, Beyrut 2008, s. 14.

²⁸⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 134.

vefatından sonra Cüneyd'in yerine irşad makamına oturmuştur.²⁸⁸ Yapmış olduğu irşad faaliyetleri ve yetiştirdiği talebelerle tasavvuf düşüncesinin gelişimine büyük katkıları olmuştur. Hac için gittiği Mekke'de bir ay itikâfa girmiş olan Ebû Muhammed, Karmatîler'le çıkan bir çatışmada 120 yaşlarında iken susuzluktan vefat etmiştir.²⁸⁹

11. Abdurrahman b. Ahmed

Abdurrahman b. Ahmed, Tüsterî'nin sohbetinde bulunan, onun sevdiği kimselerdendir. Tüsterî kendisine "habîbî" şeklinde hitap etmiştir. *Tefsîr*'de kendisinden kerametlerin zuhûr ettiği konusunda bilgi vardır. Tüsterî'nin keramet konusundaki görüşünü anlayabileceğimiz hadise şu şekildedir:

"Abdurrahman b. Ahmed bir gün Sehl'e dedi ki: Ya Ebâ Muhammed! Doğrusu ben bazen abdest alırken önüme dökülen su altın ve gümüşten bir çubuğa dönüşür. Sehl dedi ki "*Yâ habîbî (dostum) bilmez misin ki sabi çocuk ağladığı vakit meşgul olsun diye çingirakla oyalanır. Onun hangi şey ile uğraştığına bir bak!*"²⁹⁰

12. Ahmed b. Yahyâ

Ahmed b. Yahyâ, Tüsterî ile görüşen kimselerdendir. Riyâzet ehli, kendisinden keramet zuhûr eden bir zattır. Ebu'l-Hasan ed-Deylemî, Ahmed b. Yahya'nın Irak meşayihini görmek için yola çıktığını, Tüster'de Sehl'e uğradığını, Tüsterî'nin ondan, Irak meşayihine bazı soruları soruvermesini rica ettiğini yazmaktadır.²⁹¹ Ebu Yakup en-Nehrecûrî, Ruveym ve Cüneyd gibi şeyhlere uğradıktan sonra tekrar Tüster'e Sehl b. Abdullah'ın yanına gelen Ahmed b. Yahyâ bu görüşmesini şöyle anlatır:

²⁸⁸ Sülemî, *İlk Zâhid ve Sûfîler Tabakâtu's-Sûfîyye*, s. 154.

²⁸⁹ Camî, *Nefehâtü'l-Üns: Evliyâ Menkıbeleri*, s. 342; Mustafa Kara, "Ebû Muhammed el-Cerîfî", *DİA*, 10/190.

²⁹⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 77. Bu hadiseyi Zehebî, İbn Sâlim'den daha kısa ifadelerle şu şekilde nakletmiştir: Abdurrahman, Sehl b. Abdullah'a dedi ki: Doğrusu ben abdest alırken elimden dökülen su altından bir çubuğa dönüşüyor. Sehl dedi ki "*Sabiler çingirakla oyalanırlar*". Bkz. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 13/332-33.

²⁹¹ Ebu'l Hasan Ali b. Muhammed ed-Deylemî, *Sîretü's-Şeyhi'l-Kebîr Ebî Abdillâh Muhammed b. Haffif eş-Şîrâzî*, Kahire 1977, s. 190-193.

“Bundan sonra tekrar Sehl’e gittim. Evine vardığımda bir adam gördüm. Ona Sehl’i görmek istiyorum dedim. Onu göremezsin, dedi. Onu görmeliyim, dedim. Beni alıp odasına götürdü. Sehl’i rüzgar önündeki bir çaput gibi korkmuş, aciz, endişeli, tedirgin gördüm. O adama sordum: Ne oldu? Hadise nedir? Dedi ki: Adamın biri ziyaretine geldi. Kur’ân’dan bir ayeti yüksek sesle okudu. Sonra bu gördüğün vaziyet oluştu. Kendine gelinceye kadar bir saat kaldım. Ona (sipariş ettiği) soruların cevaplarını okudum. Sehl dedi ki: “*Bundan daha iyisi söylenemez.*”²⁹²

13. İbrahim b. Şeyban

Sehl b. Abdullah’tan rivayeti vardır.²⁹³ İbrahim b. Şeyban el-Horasânî 104 yıl yaşamıştır. Gençken, Tüsterî’yi ziyaret etmiş, bu sırada Sehl b. Abdullah onun rahatsız olan gözlerini tedavi etmiştir. Çok uzun yaşamasına rağmen bundan sonra bir daha göz rahatsızlığı yaşamamıştır. Bu ziyaretinde Tüsterî kendisine “yâ Cebelî-ey Dağım” diye iltifatta bulunmuştur.²⁹⁴

14. İbn Dürüsteveyh (258-347/871-958)

Ebu Muhammed Abdullah b. Ca’fer b. Dürüsteveyh b. el-Merzüban el-Fârisî el-Fesevî dil ve edebiyat alimidir.²⁹⁵ Sehl b. Abdullah’ın talebesi (*sâhib*) olup, onun ashâb-ı hadisi görünce onlara: “*Allah’a ancak, yanınızda hokkalar olduğu halde kavuşmaya (ölmeye) çalışınız!*” dediğini nakletmiştir.²⁹⁶

15. Abdurrahîm el-Istahrî

Ebû Amr Abdurrahîm el-Istahrî Hicaz, Irak ve Şam’a seyahatlarda bulunmuştur. Ruveym’in arkadaşıdır. Sehl b. Abdullah’ı görmüştür.²⁹⁷ Ebu’l Hasan Ali b. Muhammed Deylemî’nin, *Sîretü’ş-Şeyhi’l-Kebîr Ebî Abdillâh Muhammed b. Hafîf eş-*

²⁹² Deylemî, *Sîretü’ş-Şeyhi’l-Kebîr*, s. 190-193.

²⁹³ Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Fütüvve*, Amman 2002, s. 22.

²⁹⁴ Tüsterî, *el-Muâraza ve’r-red*, 206a-b. Bu ifadenin “ya habîbî” olması muhtemeldir.

²⁹⁵ M. Reşit Özbalıkçı, “İbn Dürüsteveyh”, *DİA*, 19/420.

²⁹⁶ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, 13/330.

²⁹⁷ Camî, *Nefehâtü’l-Üns*, 1/354 [512-513].

Şîrâzî adlı eserinde İstahrî'nin yolculuğu esnasında Tüsterî'nin tekesinde konakladığına dair bir rivayet mevcuttur.²⁹⁸

16. Ebûbekir es-Siczî

Muhammed b. el-Eş'as el-İstahrî diye de bilinen Ebubekir Muhammed b. el-Eş'as b. Temîm b. Muhâciri'z-Zamân es-Siczî, Sehl b. Abdullah'ın talebesi olup Tüsterî'nin *Tefsîr*'ini toplayıp bugünkü haliyle elimize ulaşmasını temin eden râvisidir. es-Siczî, “275/888 yılında Sehl'in şöyle dediğini duydum” diyerek *Tefsîr*'in mukaddimesine başlamaktadır. *Tefsîr*'in belli yerlerinde “Ebubekir der ki: Başka bir sefer onun şöyle söylediğini duydum” gibi, Siczî'nin *Tefsîr*'in ilk râvîsi olduğunu gösteren ifadeler bulunmaktadır.²⁹⁹ Mesela Ebu Bekir es-Siczi'nin de bulunduğu

²⁹⁸ Deylemî, *Sîretü's-Şeyhi'l-Kebîr*, s. 205-208; Camî, *Nefehâtü'l-Üns*, 1/354-55; [512-513]. “Anlatıldığına göre Abdurrahîm Abbâdân'da bir hangâhta konakladı. Her gece önüne yemek koyuyorlardı. Ertesi sabah yemeği aynı vaziyette kaldırıyorlardı. Böylece hiçbir şey yemeden yirmi bir gün geçti. Bu haber insanların arasında yayıldı. Akın akın yanına geldiler. Abdurrahim durumu bu vaziyette görünce ribatı terketti. Sehl'e gitti ve “Senin konuğunum” dedi. Sehl “*Ne istersin?*” dedi. “Sana anlatacağım şekilde hoş bir sekbaciyye (sirke ile pişirilen et) pişir!” dedi ve tarifini verdi. Sehl dedi ki: “*Arkadaşlarımız et yemezler, fakat onlar senin için bunu hazırlayacaklar.*” Sehl emretti ve istediği şekilde o yemeği hazırladılar. Abdurrahîm dedi ki: “Onu tenceresiyle önüme getirin.” Dediği gibi yaptılar. Ansızın bir dilenci geldi. Olduğu gibi tencereyi ona verdi. Ertesi gün Sehl ona sordu: “*Şimdi ne istersin?*” Aynı şekilde “*Sekbaciyye!*” dedi. Sehl hazırlanmasını emretti. Hazırladılar ve tencereyi olduğu gibi önüne getirip koydular. Sehl, dilenciler onu rahatsız etmesin diye kapıya bir adam koydu. Abdurrahim durumu anladı ve dedi ki: “Dilencileri engellemek mübah değildir.” Sehl o adamı (bekçi) çağırdı ki başka bir dilenci çıkageldi. (Bunun üzerine Abdurrahim) tencereyi olduğu gibi ona verdi. Sonraki gün Sehl, ona, “*Ne istersin?*” diye sordu. Yine “*Sekbaciyye!*” dedi. Sehl emretti ve pişirdiler. Onlar tencereyi ona getirmeden önce Abdurrahim çıktı ve Şîraz'a yöneldi. Otuz gün boyunca bir şey yememişti. Şehre yaklaşınca, bir derenin kenarında oturmuş önüne birkaç kuru ekmeğin parçası koymuş onları suya daldırıp yemeğe başlayan bir derviş gördü. Abdurrahim'e dedi ki: “*essalah*”. Abdurrahim ona doğru ilerledi ve dervişe iştirak ederek kuru ekmeği beraber yediler.”

²⁹⁹ Bkz. Tüsterî, *Tefsîr*, s. 19, 22, 23, 27, 34, 37, 43. *Tefsîr*'in Zâhiriyye 515 (1b) ile Fatih 3488 (181b) nüshalarında mukaddimedeki rivayet zincirinde **Ebû Yûsuf Ahmed** b. Muhammed b. Kays **es-Siczî** ile Sehl b. Abdullah et-Tüsterî arasında **Ebu Bekir Muhammed** b. el-Eş'as b. Temîm b. Muhâciri'z-Zamân **es-Siczî** ismi bulunmaktadır. Dolayısıyla *Tefsîr*'de geçen “Kâle Ebubekir” ifadeleri –Mustafa Öztürk'ün dediğinin aksine– rivayet zincirinin son halkalarında adı geçen Ebu Bekir el-Beledî'ye değil, zincirin başındaki Sehl'in öğrencisi **Ebû Bekir es-Siczî**'ye işaret etmektedir. Bkz. Böwering, *The Mystical Vision of Existence in Classical Islam*, s. 106-107; al-Tustarî, Sahl b. 'Abd Allâh, *Great Commentaries on the*

anlaşılan bir ders halkasında Sehl'e Bakara Sûresinin 197. Âyetindeki takvâ maddesiyle ilgili iki defa soru sorulduğu, üçüncü ve dördüncü soruları Siczî'nin sorduğu ve üstadın bu sorulara cevap verdiği görülmektedir.³⁰⁰

Sehl'in vefatının ardından Cüneyd-i Bağdâdî'ye gidip onunla sohbet eden Basralı sûfiler³⁰¹den biri de Siczî'dir. Nitekim veli kula Kur'ân'ın ya zâhiren ya da bâtınen bir şekilde öğretilceği şeklinde Sehl'in bazı sözleri *Tefsir*'inde nakledildikten sonra gelen şu kayıt bunu göstermektedir: "Ebûbekir es-Siczî der ki: Bu hikayeyi Cüneyd benden dinledi ve dedi ki: Sehl doğru söylemiş."³⁰²

* * *

Kaynaklarda Sehl'den rivayette bulunan başka isimler de geçmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır: Abbâs b. Isâm³⁰³, Muhammed b. el-Münzir el-Hüceymî³⁰⁴, Ahmed b. Ali b. Ebî Humeyr³⁰⁵, Ebu Cafer el- Mesîsî el- Meğâzili³⁰⁶, Ebu'l-Hasan el-Bişrî³⁰⁷, Ebu Eyyûb el-Hammâl³⁰⁸, Bekir b. Muhammed b. Alâ' Ebu'l-Fadl el-Kuşeyrî³⁰⁹, Abdülcebbâr b. Şîrâz b. Yezîd en-Nehrubattî³¹⁰, Ali b. Abdülaziz ed-Darîr es-Sûfî el-Bağdâdî³¹¹, Hevvâr Ebu Bekir b. Hevvâr el-Betâihî³¹², İsmail b. Ali el-

Holy Qur'ân, translated by Annabel Keeler and Ali Keeler, Canada 2011, s. 1; Mustafa Öztürk "Sehl et-Tüsterî", DİA, 36/322.

³⁰⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 34.

³⁰¹ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, 3/1378 [4/101].

³⁰² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 19.

³⁰³ Sülemî, *Fütüvve*, s. 28; Tüsterî, *Tefsîr* s. 88.

³⁰⁴ İsfahânî, *Hilye*, 10/197.

³⁰⁵ Ebû Zekeriyâ Muhiddin b. Şeref en-Nevevî, *Büstânü'l-Ârifîn*, Beyrut 1994, s. 98.

³⁰⁶ Ebû'l-Kâsım Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm, *Büğyetü't-Taleb fî Târîhi'l-Haleb*, tah. Dr. Süheyl Zekkâr, Beyrut ts., 10/4379.

³⁰⁷ Ebu Bekir b. Muhammed b. Abdülğanî el-Bağdâdî İbn Nokta, *Tekmiletü'l-İkmâl*, Mekke 1987, 1/411.

³⁰⁸ Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Sifetü's-Safve*, tah. Ahmed b. Ali, Kahire 2000, 1/506

³⁰⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 15/537.

³¹⁰ İbn Nokta, *Tekmiletü'l-İkmâl*, 3/465; Hamevî, *Mucemu'l-Büldân*, 5/319; İsfahânî, *Hilye*, 10/197-211.

³¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Medînetü's-Selâm*, tah. Dr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut 2001, 13/482

³¹² Ahmed b. Ali er-Rufâî, *Hâletü ehli'l-Hakîka meallahi Teâlâ*, Beyrut 2004, s.167.

Übüllî³¹³, Ebu'l-Abbas b. Yahya eş-Şîrâzî, Hâlid b. Madân, Kâsım b. Muhammed, Minâhî, Hüseyin b. Muhammed, Muhammed b. Hüseyin el-Cûrebî, Abdullah b. Hamdân³¹⁴, Muhammed b. el-Hasan³¹⁵ b. es-Sabâh Ebu'l-Hasan ed-Dâvûdî el-Bağdâdî el-Kâtib³¹⁶.

VII. ESERLERİ VE ŞİİRLERİ

Sehl b. Abdullah'ın kendisinin kitap telif edip etmediğine dair bir kayda rastlamamakla birlikte kaynaklarda ona nisbet edilen çok sayıda eser ismi zikredilmekte olup bunların çoğu günümüze ulaşmamıştır.

Günümüze ulaşan eserlerinden Sehl'e nisbet edilen kitap ve risaleler büyük bir ihtimalle başta İbn Sâlim (oğul) olmak üzere, öğrencilerinin ondan sonra naklettikleri ve kaleme aldıkları sözlerinin derlemeleridir. Ahmed b. Sâlim, Sehl'e ilm-i tevhîd, marifet, yakîn, rızâ, tevekkül konularında beşbin civarında meseleyi yazdığını; kendisinin bu soruları ve Sehl'in cevaplarını ezberlediğini/muhafaza ettiğini ifade etmektedir.³¹⁷

Muhammed Ebû Sa'd el-Vâiz, Ebû Talha el-Malikî'ye Mısır'da Sehl b. Abdullah'ın hikayelerinden okuduğunu söyler ki bu durum Tüsterî'nin sözleri ve sohbetlerine dair elde mevcut yazılı kaynak bulunduğunu ayrıca göstermektedir.³¹⁸

Kaynaklarda Tüsterî'ye nisbet edilen eserler şunlardır:

1. Dekâiku'l-Muhibbîn ya da Rekâiku'l-Muhibbîn

2. Mevâizu'l-Ârifîn

3. Cevâbâtü Ehli'l-Yakîn

İbn Nedîm'in (ö. 385/995), Tüsterî'den yüz yıl sonra, 987 tarihinde kaleme aldığı *Fihrist*'te Sehl'e nisbet ettiği bu üç eser³¹⁹ Münâvî'nin *Kevâkibü'd-Dürriyye*,

³¹³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 10/402.

³¹⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 16a.

³¹⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 19a.

³¹⁶ Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, tah. Mahmud Cîretullâh, 2002 Kahire, s. 38.

³¹⁷ Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-red*, 205b.

³¹⁸ Harkûşî, *Tehzîbü'l-Esrâr*, s. 216.

*Mu‘cemü’l-Müellifîn*³²⁰, *Hediyetü’l-Ârifîn*,³²¹ *Ravdâtü’l-Cennât*’ta da Tüsterî’nin eserleri olarak kaydedilmiştir. Bu eserler günümüze ulaşmamıştır.

4. Kitâbü’l-Mîsâk

Cüneyd’in risalelerini istinsâh eden İbnü’l- Arabî’nin öğrencisi İsmail b. Sevdekîn (ö. 646)’in bahsettiği bu eser, M. Kemal Cafer’e göre muhtemelen, mîsâk ile ilgili A‘raf Suresi 171. âyeti üzerine Tüsterî’nin görüşlerini ihtiva etmektedir.³²² Eser günümüze ulaşmamıştır.

5. Kasasü’l-Enbiya

Tefsîr’de ve yazmalarda geçen peygamber kıssalarına ait pasajların derlendiğini düşündüğümüz bu eseri Kâtip Çelebi ve Bağdâdî zikretmişlerdir.³²³ M. Kemal Cafer, Kâtip Çelebi’nin bu eseri gördüğü kanaatindedir. Fakat bu esere henüz ulaşmamıştır.³²⁴

Fuad Sezgin’in kaydettiği³²⁵ ve Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye tarafından 2004 yılında Kemâl Allâm’ın tahkikiyle basılmış olan “*Letâifü Kasasü’l-Enbiyâ li’t-Tüsterî*”nin *Kasasü’l-Enbiya* ile aynı eser olma ihtimali vardır.

6. Menâkıbü Ehli’l-Hakk ve Menâkıbü Ehlillâh³²⁶

7. Selsebîl-i Sehliyye

Şeyh Senûsî’nin, Sehl’e nisbet ettiği, Hz. Peygamber’in me’sur zikir kalıplarını içeren küçük bir eserdir.³²⁷ Fakat Massignon bu konuda şüphelidir.

8. el-Gâye liehli’n-Nihâye

³¹⁹ İbnü’n-Nedîm, *Kitâbü’l-Fihrist*, s. 237.

³²⁰ Kehhâle, *Mu‘cemü’l-Müellifîn*, 4/283.

³²¹ İsmail Paşa Bağdâdî, *Hediyetü’l-Ârifîn Esmâü’l-Müellifîn ve Âsâru’l-Musannifîn*, Beyrut ts., 1/412.

³²² Cafer, *mine’t-Türâsi’l-İslâmî*, s. 49.

³²³ Hacı Halife Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-Zünûn an-Esâmî’l- Kütübi ve’l- Fünûn*, Beyrut ts., 2/1328; Bağdâdî, *Hediyetü’l-Ârifîn*, 1/412.

³²⁴ Cafer, *mine’t-Türâsi’l-İslâmî*, s. 48.

³²⁵ Sezgin, *Tarîhü’t-Türâsi’l-Arabî*, c.1, bölüm 4, s.130.

³²⁶ Sezgin, *Tarîhü’t-Türâsi’l-Arabî*, c.1, bölüm 4, s.130.

³²⁷ Muhammed Kemal Cafer, *mine’t-Türâsi’s-Sûfi liSehli’bni Abdillâh et-Tüsterî*, 1/82.

*Keşfü'z-Zünûn*³²⁸ ve *Hediyetü'l-Ârifîn*'de³²⁹ Sehl'e nisbet edilmiştir. Eserin adı "*Hulâsatü Ğâyâti ehli'n-Nihâye*" olarak da zikredilmiştir.³³⁰

9. Makâle fi'l-Menhiyyât

Sezgin, Tahran Hukuk Fakültesi Kütüphanesinde mahtût nüshası bulunduğunu söyler.³³¹ Böwering ise Tahran Hukuk Fakültesi Kütüphanesi'nde bulunan ve 1279/1862'de istinsâh edilen *er-Risâletü'l-Menhiyyât* isimli bir eserde Sehl'e *Kitâbu Ziyâi'l-Kulûb* adında bir eser atfedilmekte olduğunu ve *er-Risâletü'l-Menhiyyât*'ın da bu eserden oluşturulmuş bir derleme olduğunu söylemektedir.³³²

10. Risâle fi'l-Hurûf

Kemal Cafer'in ifadesine göre İsmâil Bağdâdî'nin *Zayırçe* diye işaret ettiği eserdir.³³³ Bağdâdî bu ismi, yazmanın hâmişlerinde gördüğü rakamlardan hareketle harflerin adedî kıymetlerinin olduğunu düşünerek vermiş olabilir. Bu eser, harflerin metafizik açıdan hakikatına dair düşünmeye dayanmaktadır.³³⁴

Fuad Sezgin Chester Beatty Kütüphanesi'nde 3/3168 no'da kayıtlı mahtût nüshası bulunduğunu ifade etmektedir.³³⁵

Risâle fi'l-Hurûf, M. Kemal Cafer tahkikiyle 1974'te *mine't-Turâsi's-Sûfi li Sehl İbni Abdillâh et-Tüsterî* isimli eserin dördüncü bâbında (s. 359-392) neşredilmiştir. Daha sonra Pilar Garrido Clemente *Risâle*'yi Anaquel de Estudios Arabes'te *Study and Edition of the Risalat al-Huruf by the Sûfi Author Sahl al-Tustari* adlı makalesinde (2008, v. 19, p. 67-79) tekrar tahkik etmiştir.

³²⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, 2/1193.

³²⁹ Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifîn*, 1/412.

³³⁰ Cafer, *mine't- Tûrâsi'l-İslâmî*, s. 50.

³³¹ Sezgin, *Târîhü't-Türâsi'l-Arabî*, c. 1, Bölüm 4, s. 130.

³³² Böwering, *The Mystical Vision*, s. 8-9.

³³³ Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifîn*, 1/412.

³³⁴ Cafer, *mine't- Tûrâsi'l-İslâmî*, s. 49.

³³⁵ Sezgin, *Târîhü't-Türâsi'l-Arabî*, c.1, Bölüm 4, s.130.

Ayrıca Journal Asiatique’te Michael Ebstein ve Sara Sviri tarafından eser *The So-called Risâlat al-Hurûf (Epistle on Letters) Ascribed to Sahl al-Tustari and Letter Mysticism in al-Andalus* adlı makalede (299.1 (2011): 213-270) şerhedilmiştir.

11. Risâle fi’l-Hikem ve’t-Tasavvuf

Fuad Sezgin eserin adını “*Risâle fi’l-Hikem*” şeklinde vermiştir.³³⁶ Ayasofya 4/4128’de 148-161 varaklar arasında kayıtlıdır. Kemal Cafer bu risaleyi gördüğünü, Sehl’in diğer bazı eserlerinden tam olmayan muharref bir takım özetlemelerden ibaret olduğunu kaydetmektedir.³³⁷

12. Resâil-i Sehl-i Tüsterî

İstanbul Köprülü Kütüphanesi 727 numarayla *Resâil-i Sehl-i Tüsterî* adıyla kayıtlı bu yazma, aynı kalemde çıkma üç risâleyi ihtiva eden mecmua şeklindedir.³³⁸

12.a. Kelâmu Sehl (1a-152b)

Mecmuanın 1a-152b varaklarında bulunan bu risâle altı bölümden (*cüz*) oluşmaktadır. Baş tarafından eksik olup orijinalinde 160-170 varaktan ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Tüsterî’nin çeşitli tasavvuf konularına yönelik sözlerini ihtiva etmektedir. Risale altı cüzden müteşekkil olup bazı cüzlerde bâbü’-dünya, bâbü’-l-muhasebe, itmi’nan, muhlis, müdara ve müdahene, helal, kesb, şüphe ve mekruh, tab‘, samt, ahlak, mübtedi, tedbir, rıza, hususiyet, şükür, nehiy gibi başlıklar altında Sehl’in sözleri sıralanmıştır.

12.b. Kitabu’ş-Şerh ve’l-Beyân limâ Eşkele min Kelâmi Sehl (153a-205a)

Mecmuanın 153a-205a varaklarında yer alan bu risâlede, Sehl’in iki yüz kadar sözü Ebu’l-Kâsım Abdurrahman es-Sicillî tarafından şerhedilmiştir. Şârih Sicillî, sözleri

³³⁶ Sezgin, *Tarîhü’t-Türâsi’l-Arabî*, c. 1 Bölüm 4, s. 130.

³³⁷ Cafer, *mine’t-Türâsi’l-İslâmî*, s. 49.

³³⁸ Yaşar Nûri Öztürk, “*Rasâil es-Sehl b. Abdullâh et-Tüsterî*”, *İslâm Medeniyeti Mecmuası*, İstanbul 1982, 5/89-100.

“Sehl dedi ki,” ifadesiyle verdikten sonra “Abdurrahman dedi ki: Ebû Muhammed’in sözünün manası şudur” diyerek açıklamıştır.

Kitabu’ş-Şerh ve’l-Beyân’ın hicrî 9. Asırda yazılmış Esad Efendi 1623 numaralı talik hatlı bir nüshası daha vardır. Ayrıca Zahiriyye 9595 nolu mecmuada³³⁹ bir nüshasının daha bulunduğu anlaşılmaktadır.

Kelâmu Sehl ile *Kitâbu’ş-Şerh ve’l-Beyân* M. Kemal Cafer tarafından tahkik edilerek 1974’te iki cilt halinde basılmıştır.³⁴⁰

12.c. Kitâbü’l-Muârâza ve’r-Red alâ Ehli’l-Firak ve Ehli’d-Deâvî fi’l-Ahvâl min Kelâmi Sehl eydan (205a-242a)

Mecmuanın 205a-242a varaklarında bulunan bu risâleyi Sezgin ve Brochelman Sicillî’ye nisbet etmişlerdir. M. Kemal Cafer’in tahkikiyle 1980’de basılmıştır.

Bazı kalamî fırkaların, özellikle Kaderiyye ve Mürcie’nin görüşlerine yöneltile bir çok eleştiriyi ihtiva etmekle birlikte büyük bölümü tasavvuf konularına tahsis edilmiş olup bazı sûfî yönelişlerin eleştirilerini de barındırmaktadır.³⁴¹

Sicillî’nin 350’de yaptığı haccından³⁴² hemen sonra Mekke’de iken Sehl’in *Kelâm*’ını semâ edip nakletmiş olduğu, oğul İbn Salim’le bu tarihlerde doğrudan ya da dolaylı olarak iletişime geçmiş olabileceği kaydedilmektedir.³⁴³

Mecmuanın birinci kitabı olan *Kelâmü Sehl*, Tüsterî’nin zühd, tasavvuf ve kelâm ilmine dair veciz sözlerini ihtiva etmektedir ki bunlar baba ibn Sâlim gibi Tüsterî’nin meclisinde hazır bulunanlar tarafından kaydedilmiştir. Sonra oğul ibn Sâlim ya da

³³⁹ <http://www.alukah.net/library/0/82889>

³⁴⁰ Dirâse kısmı çok kıymetli değerlendirmeler ihtiva etmekle birlikte çalışmanın tahkik kısmında bir takım yazım, takdim-tehir, numaralandırma hataları ve bazı hazıflar bulunmaktadır.

³⁴¹ Cafer, *mine’t-Türâsi’l-İslâmî*, s. 52.

³⁴² İhsan Abbas, *el-Arab fi Sicilya*, Beyrut 1975, s. 115.

³⁴³ Cafer, *mine’t-Türâsi’l-İslâmî*, s. 51.

Sicillî tarafından düzenlenip bölümlenen sözlerin bir kısmını Sicillî son iki kitapta yani *eş-Şerh ve'l-Beyan* ve *el-Muaraza ve'r-Red*'de şerhedip açıklamıştır.³⁴⁴

Bu üç kitaptan oluşan Köprülü yazması Sehl'in düşüncesinin ve sülûkünün esaslı bir kaynağını teşkil etmektedir. M. Kemal Cafer'e göre Sicilli bu şerhlerini Kayravan'da 390/999 tarihlerinde yazmıştır ki bu, Sehl'in söz ve görüşlerinin bu tarihten evvel İslam topraklarının sadece doğusunda değil batısında da bilindiğini göstermektedir. Bu da alim, zâhid, sûfi gibi çeşitli statülerdeki hacıların buluşma yeri olarak Mekke'nin oynadığı büyük rol sayesinde.³⁴⁵

Kanaatimizce Köprülü yazması özellikle *Muâraza* kitabının başında verilen bilgilere göre ya Sicillî'nin talebelerinden biri tarafından yazılmıştır, ya da o yazmadan istinsah edilmiştir. *Muaraza*'nın ilk cümlesi "Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Muhammed b. Abdullah ez-Zâhid Kayravan şehrinde bize tahdis etti ve dedi ki:" diye başlar. Yani Abdurrahman es-Sicillî'nin Sehl b. Abdullah'a varan çeşitli rivayet zincirleri Abdurrahman'ın bir talebesi tarafından "haddesenâ, ahberanâ" ifadeleriyle, Sehl'in sözlerine yaptığı bazı izahları da "kâle Abdurrahman" ifadesiyle kaydedilmiştir. *Muaraza*'nın ilk varaklarında dokuz farklı tahdis zinciri ile Sehl'in bazı sözleri ya da onunla alakalı bazı durumlar nakledilir.³⁴⁶ Daha sonra gelen diğer sözlerinde ise herhangi bir rivayet zinciri bulunmamaktadır.³⁴⁷

³⁴⁴ Cafer, *mine't-Türâsi'l-İslâmî*, s. 51-52.

³⁴⁵ Cafer, *mine't-Türâsi'l-İslâmî*, s. 53.

³⁴⁶ *Muâraza*'nın 205b-207b varaklarında Abdurrahman es-Sicillî'nin kendilerinden Sehl'in sözlerini naklettiği râvî zincirleri aşağıdaki gibidir:

1. Muhammed b. Abdullah en-Nihâvendî → Ebu'l-Hasan Ahmed b. Muhammed b. Salim (Basra'da) → **Sehl b. Abdullah.**
2. Muhammed b. Ali eş-Şîrâzî (Mescid-i Nebevî'de) → Muhammed b. Hafîf → **Sehl b. Abdullah.**
3. Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed et-Tarsûsî → İbrahim b. Şeyban el-Horasânî (104 yıl yaşamış) → **Sehl b. Abdullah.**
4. Ebû Muhammed b. Abdullah en-Neferî → Ali b. Mûsâ el-Basrî → Ömer b. Vâsıl → Hasan b. Sâlih el-Abbâdânî → **Sehl b. Abdullah.**
5. Ebû't-Tayyib el-Abbas b. Ahmed el-Hâşimî → Ömer b. Avrî → **Sehl b. Abdullah.**

Bununla birlikte *Kelâmü Sehl* kısmında Sehl'in çoğu sözü sadece "dedi" ifadesi ile verilmiş, bazılarında "Sehl dedi,"³⁴⁸ "Sehl b. Abdullah dedi,"³⁴⁹ veya "Ebu Muhammed'e soruldu," "Sehl'e soruldu," gibi ifadelerle ismi zikredilerek verildiği de olmuştur.

Köprülü yazması üzerine şu tespitlerimizi de kaydetmemiz gerekir: *Kelâmü Sehl*' de herhangi bir konu hakkında geçen sözün ya tamamı ya da bazı kısımları aynı risalede veya *el-Muâraza ve'r-Red*'de tekrar müstakil olarak başka söz şeklinde karşımıza çıkar.³⁵⁰ Aynı sözün sonraki tekrarlarında harf-i cer farklılığı gibi çeşitli

-
6. Ebû't-Tayyib el-Abbas b. Ahmed el-Hâşimî → Ebû Bekir b. ez-Zükâk → **Sehl b. Abdullah.**
 7. Ebu Bekir b. Ali el-Mâvezenî (Mısır'da kendi meclisinde) → Ahmed b. Salim → **Sehl b. Abdullah.**
 8. Abdullah b. el-Huseyn ebû Muhammed el- Mutarriz → Ahmed b. el-Hasan el-Abbas el-Mümte'î el-İstahrî → **Sehl b. Abdullah.**
 9. Ebû Bekir el-Horasânî → Cafer el-Huldî → **Sehl b. Abdullah.**

³⁴⁷ İlk kitapta yani *Kelâmü Sehl*'de de rivayet zinciri verilmemekle birlikte bazı sözlerin başında o sözü Sehl'den nakleden râvî yalnız birinde "Şeyh" olarak zikredilir ki bunun oğul ibn Sâlim olduğu tahmin edilebilir. İsimsiz geçen diğer rivayetler de muhtemelen ondan yapılmıştır. Şöyle ki:

"**Şeyh dedi ki:** Sehl'in şöyle söylediğini duydum" (vr. 58a),

"**dedim ki:** bunu şerhediver" dedi ki "evet" (vr. 89a),

"**Sehl'in arkadaşlarından biri dedi:**" (vr. 96a),

"**dedi ki:** Sehl şöyle dedi." (vr. 125a),

"**dedi ki:** Sehl'e şöyle dedim" (vr. 126a),

"Ebû Muhammed'in şöyle dediğini **duydum.**" (vr.127b),

"O'nun şöyle dediğini **duydum**" (vr. 130a),

"Sehl şöyle düşünüyordu" (vr. 131a),

"Ebu Muhammed'e **dedim ki** hurma şehvetlerden midir? Tebessüm etti ve dedi. Ebû Muhammed yani Sehl dedi ki: "*Ekmek şehvetlerin başıdır.*" Dedim ki: Niyetle yerse şehvet olur mu? Dedi ki: "*Niyet nerede?*" (vr. 132a), [Gazzâlî'nin *İhyâ*'daki şu nakli de râvînin İbn Sâlim olduğunu destekler mahiyettedir: Sehl, İbn Sâlim'e baktı, elinde ekmek ve hurma vardı. Ona dedi ki: "*Hurmayla başla! Onunla yetinirsen ne a'lâ. Değilse ondan sonra ekmekten ihtiyacın kadarını alırsın.*" Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, 3/95 [3/206].]

"**Ebû Osman şöyle derdi:** Ebû Muhammed'in şöyle dediğini **duydum.** Sehl'in yanında Ahmed b. Salim de varken Mağrib vakti akşam vakti güneş batarken oturuyordum. Sehl dedi ki: "*Ey Ahmet b. Salim yatsıyı Mekke'de kılman için hile ve tedbiri terket.*" (vr. 132a)

³⁴⁸ Tüsterî, *Kelâmu Sehl*, vr. 60b, 62b gibi.

³⁴⁹ Tüsterî, *Kelâmu Sehl*, vr. 48b.

³⁵⁰ Meselâ: Dedi ki: "*Eşyâ tümüyle (bütün şeyler) marifette müctemidir, akılda müctemi değildir. Marifet*

farklılıklar, ilaveler veya manayı değiştirip bozacak eksik ifadeler olabilmekte³⁵¹, bir kavramın yerine yazılışı ona benzeyen başka bir kavramın yazıldığı görülmektedir.³⁵²

13. Kelimâtu'l-Îmâmi'r-Rabbânî Sehlî'bni Abdillâh et-Tüsterî ve Kerâmâtühû

Besmele, hamdele ve salveleden sonra ilk cümlesi “Hâzâ kitâbün cema‘tü fihi kelimâti'l-Îmâmi'r-Rabbânî Sehlî'bni Abdillâh et-Tüsterî ve kerâmâtihî” ifadesiyle başladığı için “*Kelimâtü Sehl b. Abdullah et-Tüsteri ve Kerâmâtühû*” diye adlandırılmış olan bu derleme eserin, üç yazma nüshası bulunmaktadır. Aslında % 90 oranında söz konusu derlemeye kaynaklık eden ve daha çok “*Kelâmü Sehl*” diye bilinen Köprülü Kütüphanesi 727 arşiv numaralı kadîm yazma eserin, isim benzerliğinden dolayı zaman zaman bu “*Kelimâtü Sehl*”le karıştırıldığı anlaşılmaktadır.

Yazmada tarih kaydı görülmediği halde katalog bilgilerinde istinsah tarihi olarak 1100 hicri senesinin verildiği 69 varaktan ibaret 34 Ha 121 arşiv numaralı *Köprülü nüshasında* 1a'da uzunca bir cümle içinde, bu risâleyi derleyenin Köprülüzade Numan Paşa olduğu kaydedilmiştir. Aynı sayfada kitabın daha sonra oğlu Hafız Ahmed Paşa (v.

tümüyle (bütün marifet) akılda müctemidir, ilimde müctemi değildir. İlim tümüyle (bütün ilim) akılda müctemidir, Sünnette müctemi değildir. Sünnet tümüyle (bütün Sünnet) amelde müctemidir, ihlâsta müctemi değildir. Amel tümüyle (bütün amel) ihlâsta müctemidir, hilimde müctemi değildir.” Tüsterî, *Kelâmu Sehl*, vr. 40b.

Sehl dedi ki: “*Eşyâ tümüyle (bütün şeyler) marifette müctemidir, akılda müctemi değildir. Marifet tümüyle (bütün marifet) amelde müctemidir, ilimde müctemi değildir. Amel tümüyle (bütün amel) ilimde müctemidir, Sünnette müctemi değildir. İlim tümüyle (bütün ilim) Sünnette müctemidir, amelde müctemi değildir. Sünnet tümüyle (bütün Sünnet) amelde müctemidir, ihlasta müctemi değildir. İhlas tümüyle amelde müctemidir, hatmdede yani işlerin sonlarında (havâtîmü'l-ümûrda) müctemi değildir.”* *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 219a.

³⁵¹ Tüsterî, *Kelâmu Sehl*, vr. 39b, 55b, 123b.

³⁵² Mesela “*Ameller üçtedir: istikâmet, ..*”, “*Ameller üçte altıdır: istiğnâ billâh, ..*” ve “*Ameller üçtür: ihlâs, ..*” anlamlarına gelen şu sözlerde olduğu gibi:

وقال: الأعمال في ثلاثة الاستقامة والإخلاص والهوى. أي خالف هواه ونفسه ورجع إلى الله تعالى و إلى طاعته وأثر الله وطاعته على نفسه وهواه. وما سوى ذلك فهو مردود عليه. [76ب]

وقال: الأعمال ست في ثلاث؛ الاستغناء بالله، والإخلاص والهوى. أي خالف هوي نفسه ورجع إلى الله عزّ وجلّ إلى طاعته وأثر الله وطاعته على نفسه وهواه. وما سوى ذلك فهو مردود عليه. [96ب]

وقال سهل: الأعمال ثلاثة؛ الإخلاص، والاستقامة، والهوى، وما سوى ذلك فهو مردود. [182ب]

1769)'nin mülküne geçtiği bilgisi ile Hafız Ahmed Paşa'nın iki ayrı mührü de bulunmaktadır.

3527/17 arşiv numaralı *Süleymaniye nüshasında* (228b-265b) herhangi bir tarih ya da musannif, müstensih kaydı bulunmamaktadır. Önceki gibi nesih hatla yazılmış olmakla birlikte, o kadar itinalı değildir.

Aynı adla İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde kayıtlı olduğu (AY. Nr. 4089) belirtilen *Üniversite nüshasını* ise henüz inceleme imkanımız olmadı.

14. Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm (Tefsîru't-Tüsterî)

İbnü'n-Nedîm'in *Fihrist*'inde zikredilmemesi gibi birtakım sebeplerle Tüsterî'ye aidiyeti hususunda şüpheler ortaya atılmışsa da Tüsterî'ye nisbet edilen³⁵³ *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*³⁵⁴ işârî tefsirlerin ilki kabul edilmekte,³⁵⁵ Kur'ân'ı sistematik olarak tefsir eden ilk mutasavvıfın Sehl et-Tüsterî olduğu kaydedilmektedir.³⁵⁶

Her sûrenin tamamına değil, bazı âyetlerine yönelik zâhire uygun tasavvufî yorumlar içeren bu eser aslında, kendisine sorulan sorulara Tüsterî'nin verdiği cevapların ve bazı Kur'ân ayetlerine yönelik yaptığı yorumların, öğrencisi **Ebûbekir Muhammed b. El-Eş'as** b. Temîm b. Muhâciri'z-zamân **es-Siczi**³⁵⁷ tarafından yapılan şifahî nakillerinin **Ebûbekir Muhammed b. Ahmed el-Beledî** (ö. 504/1110) tarafından kayda geçirilmesiyle oluşmuştur.³⁵⁸

³⁵³ Zirikli, *el-A'lâm*, Dâru'l-ilm li'l-Melâyîn 2002, 3/143; Sezgin, *Târîhu't-Türâs*, 4/129-130; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, Ankara 1988, 2/16.

³⁵⁴ Kehhâle, kitabın ismini *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm* şeklinde kaydetmektedir. Bkz. Kehhâle, *Mucemü'l-Müellifîn*, 4/284.

³⁵⁵ Goldziher, *Mezâhibü't-Tasavvufi'l-İslâmî*, s. 238.

³⁵⁶ Abdülhamid Birişik, "Kur'ân", *DİA*, 26/418.

³⁵⁷ Böwering, *The Mystical Vision of Existence in Classical Islam*, s. 106-107; Keeler, *Tafsir al-Tustari*, s. 1. Bazı kaynaklarda Sehl'in öğrencisi olarak kaydedilen **Ebû Yûsuf** Ahmed b. Muhammed b. Kays **es-Siczi** aslında *Tefsîr*'in rivayet zincirinde Ebûbekir Muhammed b. El-Eş'as **es-Siczi**'den sonraki halkadır.

³⁵⁸ Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsîri*, s. 92, 220; Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, 2/15. Makalesinde Ebû Bekir el-Beledî'nin kendi görüşlerini sık sık zikrettiğini, kendi görüşlerini kale Ebu Bekir, Tüsterî'nin görüşlerini kale Sehl ifadeleriyle belirttiğini söyleyen Öztürk'e katılmıyoruz. Bkz. Öztürk, *Kur'ân ve*

Kaynaklarda kaydedildiğine göre³⁵⁹ *Tefsir*'in altı adet yazma nüshası bulunmaktadır. Bunlar:

- a. Gotha nüshası: envanter no. 529 (h. 825/1421-22)
- b. Kâhire nüshası: envanter no.1/38, tefsir 68.
- c. Zâhiriyye nüshası: envanter no. 515, 146 vr.
- d. Fâtih nüshası: envanter no. 638 (h. 872/1467-68), 72 vr.
- e. Fâtih nüshası: envanter no. 3488/2 (h. 965/1557-58), 181a- 279a arası.
- f. San'â nüshası: envanter no. 62 (h. 936/1529-30)

1908'de Kahire'de tahkiksiz olarak neşredilen *Tefsîr*'in 1911'de tekrar baskısı yapılmıştır.³⁶⁰

2002'de *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm Şeyhu'l-Ârifîn el-Îmâm et-Tüsterî* adıyla 60 sayfalık bir mukaddime ile Mahmud Cîretullah tarafından tahkik edilerek Kahire'de tab edilmiştir.

2004'te *Mine't-Türâsi's-Sûfîyi'l-Kadîm Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* adıyla 74 sayfalık bir mukaddime ile Tâhâ Abdürraûf Sa'd ve Sa'd Hasan Muhammed Ali tahkikiyle Kahire'de tab edilmiştir.

2007'de *Tefsîru't-Tüsterî* adıyla 13 sayfalık bir mukaddime ile Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd tarafından tekrar tahkik edilen eserin Beyrut'ta iki renkli baskısı yapılmıştır.

2011'de *Tafsîr al-Tustarî* adıyla 60 sayfa kadar bir giriş bölümüyle Annabel Keeler ve Ali Keeler tarafından yapılan İngilizce tahkikli çevirisi tab edilmiştir.

Aşırı Yorum Tefsîrde Bâtûnîlik ve Bâtûnî Te'vil Geleneği, s. 249. Çünkü *Tefsîr'de* toplam on altı yerde Ebû Bekir ifadesi geçmekte ve bunlardan beş tanesi Hz. Ebû Bekir es-Sıddîk olup, diğerlerinde yer alan “kale Ebu Bekir: kîle li Sehl, kale Ebû Bekir: seeltü li Sehl, kale Ebû Bekir: süile Sehl, kale Ebû Bekir: sümme kîle Sehl” gibi ifadelerden bu kimsenin Tüsterî ile görüşen talebesi Ebû Bekir es-Siczî olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca sadece “kale Ebû Bekir” şeklinde başlayan bu ifadelerden sadece bir sözde kanaat bildirilmektedir.

³⁵⁹ Keeler, *Tafsîr al-Tustarî*, s. XXÖ; Tüsterî, *Tefsîru't-Tüsterî*, s. 9.

³⁶⁰ Cafer, *mine't-Türâsi'l-İslâmî*, s. 48.

Mukaddimesinde Kur'ân'ı anlamak isteyenlerin özellikleriyle alakalı bir bölüm (*Bâbü sıfâti tullâbi fehmi'l-Kur'ân*) bulunan eserde, işârî tefsirin yanında zâhire muvafakat edilen noktalar da mevcuttur.³⁶¹

Tefsirini sadece işârî mânâlara tahsis etmeyen Sehl, zaman zaman itikadî mezheplerin öne çıkan bazı görüşlerine cevap vermiş,³⁶² âyet mensûh ise bunu belirtmiş,³⁶³ bazen âyetin içindeki tek bir kelimenin lugavî anlamını vermiş,³⁶⁴ yerine göre Tevrat'tan, Zebur'dan, Hz. Musa, Hz. İbrahim, Hz. Davud'dan nakillerde bulunmuş,³⁶⁵ İbn Abbas'tan gelen rivayetleri nakletmekle birlikte kendisi de huruf-ı mukattaayı yorumlamıştır.³⁶⁶

İsmail Cerrahoğlu'nun *Tefsir* üzerine yaptığı uzunca tahlilin sonunda dediği gibi “sonraki tasavvufî tefsirlerde karşılaşılan sözün uzatılması ve fikirlerin karışıklığı gibi hususların pek görülmediği Tüsterî'nin tefsiri şer'î ve aklî yönden reddedilecek mahiyette değildir. Verdiği işârî tefsir izahları makbuldür ve Kur'ân'ın lâfzına muhalif değildir.”³⁶⁷

³⁶¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 16.

³⁶² “**Denizde başınıza bir musibet geldiğinde, O'ndan başka bütün yalvardıklarınız kaybolup gider.**” (İsrâ, 17/67) Yani o zararın kaldırılmasını ancak O'ndan istersiniz. Kendi havl ü kuvvetinizden uzak durursunuz (teberri edersiniz). O'nun havl ü kuvvetini itiraf edersiniz. İşte bu âyet **ehl-i kadere bir reddiyedir** ki onlar istitâyı Allah'a değil kendilerine nisbet iddiasındadırlar. Tüsterî, *Tefsir*, s. 95.

³⁶³ “**Hurma ve üzüm gibi meyvelerden hem içki hem de güzel gıdalar edinirsiniz.**” (Nahl, 16/67) (Sehl) dedi: Bu âyet içki âyetiyle neshedilmiştir. İbrahim ve Şa'bî böyle demiştir. Tüsterî, *Tefsir*, s. 91.

³⁶⁴ “**Sizi huzurumuza yaklaştıracak olan ne mallarınızdır ne de evlâtlarınız.**” (Sebe, 34/37) (Sehl) dedi: **ez-zülfâ** Allah'a yakınlık demektir. Tüsterî, *Tefsir*, s. 128.

³⁶⁵ “**Bu, gerçekten, çok açık bir imtihandır.**” (Sâffât, 37/106) (Sehl) dedi: Yani rahmet imtihanı sınavı. Görmüyor musunuz onu nasıl rızaya sevketti. (Sehl) dedi: Zebur'da şöyle yazılı olduğunu öğrendik: “Bir mü'mine hoşuna giden ya da hoşlanmadığı her ne kaza hükmettiysem bu onun lehinedir, onun için hayırdır.” Hikâye edildiğine göre Allah Teâlâ İbrahim (a.s.)'a şöyle vahyetmiştir: Kendisine genişlik verdiğim her kimsenin âhretinden o miktar kısarım. Halilim, sen bile olsan. Tüsterî, *Tefsir*, s. 131.

³⁶⁶ İbn Abbas ve Dahhâk dedi ki: **Elif. Lâm. Mîm.**'in manası: Ben Allahım, iyi bilirim, demektir. Sehl dedi ki: “**Elif. Lâm. Mîm. O kitap (Kur'ân)**” (Bakara, 1-2) *Elif: Allah, lâm: kul, mim: Muhammed'dir. O'nu tevhîd ederek ve peygamberine uyararak kul Mevlâsına kavuşsun diye.* Tüsterî, *Tefsir*, s. 25.

³⁶⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2/21.

ŞİİRLERİ

Açıklayıcı ve izaha dayalı diğer ifade tarzlarından farklı olarak, etkileyiciliği, karşıdaki muhatabı büyüleyiciliği âşikâr olan sembolik şiir dili, sûflerin yaşadıkları halleri anlatırken yararlandıkları evrensel bir dildir.³⁶⁸

Sehl b. Abdullah'dan da az sayıda şiir nakledilmiştir. Aslında O, *şeytanın, kaside ihdâs edip ağızlarında kaside dolaşan kimselerin kalplerine, hikmet konuşan câhiliye ehlinin kalplerine mâlik olduğu gibi mâlik olduğunu, kaside okudukça Kur'ân tilavetinden, kasideleri ezberledikçe Kur'ân hızından mahrum kaldıklarını, dolayısıyla yeni yeni kaside ihdas ettikçe Kur'ân'ı anlamaktan mahrum kaldıklarını* söylemekte, *kalpten imanın ve imanla amelin halâvetini alıp götüreren üç şeyden birincisinin kasideler, diğerlerinin şarap içmek ve şarkı söyleyip dinlemek olduğunu* düşünmektedir.³⁶⁹

Bununla birlikte Tüsterî'den nakledilen aşağıdaki şiirlerin âyet ya da hadîse göndermede bulunan dînî içerikli tasavvufî semboller taşıdığı görülmektedir.

Tefsîr'de **“Hayır! Yakında bileceksiniz!”** (Tekâsür 102/3) âyetini *“Benden yüz çeviren kimse bilecek (ve görecek)tir ki: benim gibisini bulamaz”* şeklinde açıkladıktan sonra Tüsterî, şu şiiri inşâd etmiştir:

*“Benden başkasını tecrübe ettiğinde beni anacaksın,
ve bileceksin ki ben, senin hazinen gibiydim.”*³⁷⁰

Yine *Tefsîr*'inde **“(Ey mü'minler! Âhret için) azık edinin. Bilin ki azığın en hayırlısı takvâdır.”** (Bakara 2/197) âyetinde Mekke yolunda bir adamın Sehl'e eşlik ettiği, iki gün (yiyecek) bir şey bulamayınca (adamın) *“Üstad! Gıdaya ihtiyacım var.”* dediği, *“Gidâ (kût) Allah'tır”* cevabını alınca *“cesedi ayakta tutacak bir gıda lazım”*

³⁶⁸ Ebu'l-Alâ Affî, *Tasavvuf İslam'da Manevî Hayat*, çev. Ekrem Demirli-Abdullah Kartal, İz Yay., İstanbul 2004, s. 218.

³⁶⁹ Tüsterî, *Kelâmu Sehl*, vr. 90a.

³⁷⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 203.

سنذكرني إذا جرت غيري وتعلم أنني كنت لك كنزاً

dediği, bunun üzerine Sehl'in "bütün cesetler Allah ile kâimdir" diyerek şu şiiri inşâd ettiği kaydedilmektedir:

"Ey Sevgili, bana ziyade eyle, şevk seni sürekli yağmurlarla sular.

Onların isabeti hüznlerimi ve ızdırabımı artırır.

Kalbimde öyle bir kara sevda var ki beni yakmaktadır.

Ve benim ne zaman sevgim artsa, içim içime sığmaz, coşkumu da artırır bu."³⁷¹

Tefsîr'de (Bakara 2/260), Sehl'e "Kul mükâşefeye (*kifâhu'l-ayân*) ulaşınca bunun beyanda alâmeti nedir?" diye sorulduğu, onun "Şeytanın kovulması ve nefsin olabildiğince küçük düşmesi suretiyle (*kul*) galib olur. Nefis ve şeytan ona yol bulamazlar (ilişemezler). O ikisini kendisinden ancak Allah'ın koruması sayesinde uzaklaştırır" şeklinde cevap verdiği ve ardından şu şiiri söylediği kaydedilmektedir:

"Hüsniüzannımın (nefis ve şeytanla) mücâdele gücü, mağaranın kapısına örümceğin ağ örmesini andırıyor.

Hüsniüzan her engeli aştı. Hüsniüzan ateşin ışığını aştı.

Yakınlaştırılmışın alâmetleri açıktır. Gece yürüyüşü yapan yolcunun gecesi uzak (uzun) olmuş, yakın (kısa) olmuş (birdir, farketmez).

Tanrı'nın, kendisine görüldüğü (ayân olduğu) kimseye, gündüze (çıkana) kadar karar uykusu yoktur.

Tanrı ondan onlar için üç (şey yapmalarını) ister: Bârî Teâlâ'nun lütfunun dilencisi yok mu hiç!

(Köpeğin) yalaması sevgi denizini ne zaman kirletmiş ki! Havlayan bahtsız evimin kapısında bırak!

*Dikkat edin ey nefis ve şeytan! Vesveselerin ve tehlikelerin bâtil ve yok oluşu gibi ikiniz (de) defolup gidin (bakalım)!"*³⁷²

³⁷¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 34:

يا حبُّ زدنې سقاك الشوقُ من ديم يزدني صوبها الأحران والكربا
ودام لي لوعة في القلب تحرقني إنّي متى أزداد حباً زادني طربا

Sülemî *Hakâiku't-Tefsîr*'de, “*sizi mâlikler kıldı*” ibaresini (Mâide 5/20) Sehl'in “*sizi nefislerinize mâlikler kıldı*” şeklinde tefsir ettikten sonra bu manada şu şiiri inşâd ettiğini nakletmiştir:

“*Nefsime mâlik oldum. Bu öyle bir mülktür ki halkın, böylesi bir mülkü yoktur.*

Nefsime mâlik olmak suretiyle hür oldum. ...”³⁷³

Serrac *Lüma*'da, zorluklara sabır hususundaki şu beyitlerin Sehl'e nisbet edildiğini nakletmektedir:

“*Bir saat düşünür müsün ki öldüğün zamanı*

Sen tatlı ve acı o zamanın çocuğusun,

Bilesin ki bu dünyada akşam olur,

Sabah olur; acı da vardır, tatlı da.

Sevgili seni sevinçle doldurmasın;

Hoşa gitmeyen bir şeyle karşılaştığında sabır gerekir.

Dünyada bir günah işlediğin zaman,

Hemen onun ardınca de ki: Ya Rabb bağışla!”³⁷⁴

³⁷² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 38 (şiirin şerhi, s. 38-41):

كفاياتُ الكِفاحِ بحسنِ ظَنِّي كُنسَجِ العنكبوتِ ببابِ غارِ
وحسنِ الظنِّ جاوزَ كلَّ حجبٍ وحسنِ الظنِّ جاوزَ نورِ نارِ
علاماتُ المقربِ واضحاتٌ بعيدٌ أم قريبٌ ليلُ سارِ
فمن كان الإله له عياناً فلا نومَ القرارِ إلى النهارِ
تقاضاه الإله لهم ثلاثاً فهل من سائلٍ من لطفِ بارِ
متى نَجسِ الولوغِ ببحرٍ ودَّ فدع شقي النباحِ ببابِ داري
ألا يا نفسِ والشيطانِ اخسوا كيطانِ الوسواسِ والغمارِ

³⁷³ Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, Beyrut 2001, 1/ 174.

ملكت نفسي وذاك ملكٌ ما مثله للأنام ملكٌ
فصرت حراً بملكِ نفسي فما خلفِ عليّ ملكٌ

³⁷⁴ Serrâc, *Lüma* ' , s. 226, [291]:

ويقال: إنَّ هذه الأبيات لسهل بن عبد الله رحمه الله في الصبر على المكاره:

أتذكر ساعة ألعقت فيها	وأنت وليدها عسلاً وصبراً
لتعلم أن هذا الدهر يمسي	ويصبح طعمه حلواً ومرّاً
فلا يملك محبوبٌ سروراً	وإن وافاك مكروهٌ فصبراً
وإن قارفت في دنياك ذنباً	فقل في إثره يا ربِّ غفراً

Yine Serrac, Sehl b. Abdullah'ın: “*Kul ile Allah arasındaki en kalın perde dâvâdır*” deyip şu şiiri söylediğini nakleder:

“*Ben sevgi iddiasında bulununca, (sevgili) dedi ki: Bana yalan söyledin,
Çünkü senin hiçbir a'zânın (ona/sevgiye) kap olduğunu görmüyorum.*”³⁷⁵

VIII. TESİRLERİ

Hicrî üçüncü asrın önemli sûfilerinden olan Tüsterî'nin fikir ve sözleri sadece yaşadığı zaman ve zemini etkilememiş, sonraki asırlara da tesir etmiştir. Vefatından sonra bazı talebeleri öncülüğünde Sehliyye ekolü teşekkül etmiş ve bu ekol iki kola ayrılmıştır.

1. Sehliyye Tarikatı ve Kolları

Hücvîrî *Keşfü'l-Mahcûb*'da, hicrî beşinci asır fırka ve ekollerinden bahsederken, “Mutasavvıfların tümü on iki firkadır.”³⁷⁶ Bunlardan ikisi merdût, geriye kalan onu makbuldür” der. Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'ye nisbet ettiği Sehliyye ekolünü *Ehl-i Sünnet, muhakkık, makbul ve muteber* firkalar arasında zikreder.³⁷⁷ Sehliyye ekolünün yolu ve usulünün cehd harcama, nefisle mücâhede, riyâzet ve çile çekme yolu olduğunu, müridlerinin mücâhede yoluyla cemal mertebelerine ulaştıklarını belirtir.³⁷⁸

³⁷⁵ Serrâc, *Lüma'*, s. 301, [414]. Beyhakî'nin *Şuabü'l-Îmân*'ında bu şiir Seriyî es-Sakatî'ye nisbet edilmiştir.

و"الدعوى" إضافة النفس إليها ما ليس لها، قال سهل بن عبد الله: أغلظ حجاب بين العبد وبين الله الدعوى، وقال:
وَمَا ادَّعَيْتُ الحَبَّ قَالَتْ كَذَّبْتَنِي فَمَا لِي أَرَى الأَعْضَاءَ مِنْكَ كَوَاسِيَا (ص 301)

³⁷⁶ “Hücvîrî III/IX. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan sûfî gruplarına “fırka” adını vermiş, bunları Muhâsibiyye, Kassâriyye, Tayfûriyye, Cüneydiyye, Harrâziyye, Hakîmiyye, Nûriyye, **Sehliyye**, Hafîfiyye ve Seyyâriyye şeklinde kaydetmiştir. Hâris el-Muhâsibî'ye nisbet edilen Muhâsibiyye'de rıza, Hamdûn el-Kassâr'a nisbet edilen Kassâriyye'de melâmet, Bâyezîd-i Bistâmî'ye nisbet edilen Tayfûriyye'de sekr, Cüneyd-i Bağdâdî'ye nisbet edilen Cüneydiyye'de sahv, Ebû Saîd el-Harrâz'a nisbet edilen Harrâziyye'de fenâ-bekâ, Hakîm et-Tirmizî'ye nisbet edilen Hakîmiyye'de velâyet, Ebû'l-Hüseyn en-Nûrî'ye nisbet edilen Nûriyye'de îsâr, **Sehl et-Tüsterî'ye nisbet edilen Sehliyye'de nefisle mücâhede**, riyâzet ve çile, İbn Hafîf'e nisbet edilen Hafîfiyye'de gaybet-huzur ve Ebû'l-Abbas es-Seyyârî'ye nisbet edilen Seyyâriyye'de cem'-tefrika anlayışına ağırlık verildiğini belirtmiştir.” Bkz. Reşat Öngören, “Tarikat”, *DİA*, 40/98.

³⁷⁷ Hücvîrî, *Hakikat Bilgisi Keşfü'l-Mahcûb*, s. 195.

³⁷⁸ Hücvîrî, *Hakikat Bilgisi Keşfü'l-Mahcûb*, 259.

Sehliyye'nin Sâlimiyye ve Hevvâriyye olarak kaydedilen iki kolu vardır.³⁷⁹

1.a. Sâlimiyye Kolu

Massignon'a göre hicrî üçüncü ve dördüncü asırlarda Mâlikîler arasında teşekkül etmiş, sûfiyâne temayüle sahip, nassa dayanan bir kelam mektebidir.³⁸⁰ Sehl'in talebesi Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Sâlim el-Basrî (ö. 297/909) tarafından kurulmuş ve Şeyhu Sâlimiyye diye bilinen oğul ibn Sâlim yani Ebû'l-Hasen b. Salim el-Basrî (ö. 360/970) tarafından geliştirilmiştir.³⁸¹

Salimiyye ekolünden olan Ebû'l-Kâsım İbn Asakir, İbn Teymiyye'ye Salimiyye ekolü hakkındaki görüşünü sorduğunda İbn Teymiyye genelde sünnî bir mezhep olduğunu, fakat İbn Sâlim'in bazı meselelerde Ehl-i Sünnet'e muhalefet ettiğini ve bid'ate düştüğünü ifade etmiştir.³⁸²

Hücvârî, Sâlimiyye'nin merdût ve bâtlı olarak değerlendirdiği Hulûliyye ile alakası olduğunu düşünür. Salimiyye'nin bu durumunu, Tüsterî'nin muâmelelerini değil ibarelerini almalarına bağlar: “Bu şeyhin yani Sehl Tüsterî'nin üzerinde mücâhedeler cereyan ederdi. Fakat o bu mücâhedelerden azad olmuş, serbest kalmıştı. O, bu ibarelerin aynında, ibarelerden inkıta halinde idi. Onun muâmelelerini bir yana bırakarak ibarelerini mezhep haline getiren taife gibi değildi. Tümü ile muâmele olması lazım gelen bir şeyin, tümü ile ibare haline gelmesi imkansızdır. (Baştan sona kadar amel ve tatbik olan tasavvuf söz ve bilgi haline getirilemez).”³⁸³

³⁷⁹ Öngören, “Tarikat”, *DİA*, 40/103.

³⁸⁰ Massignon, “Salimiyye”, *İA*, 10/133.

³⁸¹ Cihad Tunç, “Salimiyye Mektebi”, *A.Ü.İ.F.D.*, 36/427.

³⁸² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/677.

³⁸³ Hücvârî, *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcûb*, s. 267.

1.b. Hevvâriyye Kolu

Sehliyye silsilesinden Ebû Bekir b. Hevvâr el-Batâihî'ye (IV./X. yüzyıl) nisbetle Hevvâriyye kolunun meydana geldiği ve bu silsileden birçok tarikat doğduğu kaydedilmektedir.³⁸⁴

2. Fikirlerinden Etkilenen Bazı Şahsiyetler

İslam tasavvuf düşüncesinin sistemleşmesine öncülük eden, aralarında Haris el-Muhâsibî (ö. 243/857), Ebu Turâb en-Nahşebî (ö. 245/859), Yahya b. Muâz er-Râzî (ö. 258/871), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909)'nin de bulunduğu, üçüncü asırda yaşamış bir çok sûfî kendilerinden sonraki mutasavvıflar üzerinde ciddi tesirler bırakmıştır. Kuşkusuz Tüsterî de bu sûfilerdendir. Bu yüzdendir ki Tüsterî'den sonraki yüzyıllarda kaleme alınan *Lüma'* ve *er-Risâle* başta olmak üzere tasavvuf klasiklerinin çoğu Tüsterî'nin sözlerine ve düşüncelerine çeşitli yoğunlukta yer vermiştir.

Çalışmamızın bu bölümünde Tüsterî'nin düşüncelerinden ve tasavvuf öğretisinden etkilenen bazı simaları sıralayacağız:

2.a. Serrâc (ö. 378/988)

“Vaktin şeyhi, tâvûsu'l-fukara” gibi lakaplarla anılan³⁸⁵ Ebu Nasr Abdullah b. Ali b. Muhammed es-Serrâc (ö. 378/988) bir tasavvuf klasiği olan *el-Lüma'*nda tasavvuf anlayışını Cüneyd-i Bağdâdî ve Sehl b. Abdullah et-Tüsterî gibi sûfilere dayandırmaktadır.³⁸⁶

Serrâc'ın Tüsterî ile irtibatı³⁸⁷ oğul İbn Salim vasıtasıyladır. Zira “Serrâc, Basra'da iken Ebu'l-Hasan Ahmed b. Muhammed b. Sâlim (ö. 360/970) ile görüşmüş,

³⁸⁴ Öngören, “Tarikat”, *DİA*, 40/98'den naklen Harîrîzâde, *Tibyânü vesâilî'l-hakâik*, III, 262a-263a.

³⁸⁵ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 769; Câmî, *Nefehâtü'l-Üns:Evliyâ Kerâmetleri*, s. 573.

³⁸⁶ Uludağ, “el-Lüma'”, *DİA*, 27/259.

³⁸⁷ *Tezkiretü'l-Evliyâ*'da Sehl b. Abdullah'ı gördüğü, *Nefehât*'ta Tüsterî'nin O'nun hocalarından olduğu yazılmışsa da bu tarihen mümkün değildir. Bkz. Attar, *Tezkiretü'l-evliyâ*, s. 769; Câmî, *Nefehâtü'l-Üns:Evliyâ Kerâmetleri*, s.573; Hasan Kamil Yılmaz, “Giriş” *el-Lüma' İslam Tasavvufu*, s. XXI, XXVI.

onun derslerine katılmış, zaman zaman onunla tartışmalara da girmiştir. Serrac'ın tasavvufî kişiliğinin oluşmasında İbn Sâlim'in önemli bir yeri vardır."³⁸⁸

Tesbitlerimize göre Serrâc *el-Lüma'* da Tüsterî'ye ait toplam 50 söz nakletmiş, yer yer bunlara açıklamalar getirmiştir.

Yine Serrâc eserinde Sehl b. Abdullah'ın memleketi olan Tüster'e gittiğinden ve Sehl'in evini ziyaretinden şu sözleriyle bahseder:

"Bir grup arkadaşla Tüster'e gittim. Sehl'in tekkesine vardım. Bahçede yırtıcı hayvanlara ait olduğu söylenen bir bina vardı. Anlatılanlardan burasının Sehl'in yanına gelen yırtıcı yabânî hayvanları beslediği yer olduğu anlaşılıyordu. Sehl bu hayvanlara et ve benzeri gıdalar verir, sonra da salıverirmiş. Tüster halkının sözüne güvenilir olanları bu olayı doğruladılar."³⁸⁹

2.b. Abdurrahman b. Muhammed es-Sicillî (ö. 380/990 civarı)

Ebû'l-Kâsım İmâdüddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Abdullah el-Bekrî es-Sicillî el-Mâlikî hakîm sûfilerin büyüklerinden olup aynı zamanda muhaddis fakih ve usulcü olduğu ifade edilir. Tüsterî gibi Malikî mezhebine mensuptur.³⁹⁰

Sicilya tasavvufunun en iyi temsilcisi olarak gösterilmektedir. Kayravan'da tahsil hayatına başladıktan sonra doğuya seyahat etmiş ve h. 350'de haccetmiştir.³⁹¹ Haccı esnasında Mekke'de iken Tüsterî'nin öğretisiyle karşılaştığı anlaşılmaktadır. *Kitâbü'ş-Şerh ve'l-Beyân limâ Eşkele min Kelâmi Sehl* isimli risalede Tüsterî'ye ait iki yüz sözünü şerhetmiştir. Ayrıca Tüsterî'ye nisbet edilen *Kelâmü Sehl ve Kitâbü'l-Muâraza ve'r-Red alâ Ehli'l-Firak ve Ehli'd-Deâvî fi'l-Ahvâl min Kelâmi Sehl Eydan* isimli yazma risalelerin de son ravisinin Sicillî olduğu kanaatindeyiz.

³⁸⁸ Yılmaz, "Giriş" *el-Lüma' İslam Tasavvufu*, s. XXIX-XXX.

³⁸⁹ Serrâc, *Lüma'*, s. 274 [369-370].

³⁹⁰ Zirikli, *el-A'lâm*, 3/325.

³⁹¹ İhsân Abbâs, *el-Arab fi Sıkilliyye*, s. 115.

2.c. Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996)

İbn Sâlim'in müntesibi olan Ebû Tâlib el-Mekkî, oğul ve baba İbn Sâlimler vasıtasıyla Tüsterî'nin görüşlerinden yararlanıp feyz almıştır.³⁹² Oğul İbn Sâlim için “şeyhimiz Ebu'l-Hasan b. Salim” ifadesini kullanan el-Mekkî, Tüsterî'yi *imamımız, âlimimiz, şeyhimiz, âlimlerimizden Ebu Muhammed Sehl* ifadelerinin yanında *ulemâ-i ebdâlden biri*³⁹³ şeklinde takdim eder. Kanaatimizce kitabına *Kûtü'l-Kulûb* adını vermesi de, Sehl'in özellikle açlık, oruç ve gıdaya dair sözlerinin Mekkî üzerindeki büyük tesiri şeklinde açıklanabilir.

Malikî mezhebine mensubiyetinde olduğu gibi nefis terbiyesinde yeme içme hususundaki hassasiyetiyle de Tüsterî ile müşterektir. Zira kaynaklar helal yeme gayretiyle bir süre bitkilerden beslendiğini ve vücudunun renginin değiştiğini kaydeder.³⁹⁴ Tasavvuf taraftarlarıyla şeriat taraftarları arasında ciddi ayrılıklar bulunduğu bir dönemde bu iki zümre arasında bir köprü kurma teşebbüsünde bulunanların ilki olduğu da kaydedilmiştir.³⁹⁵

2.d. Harkûşî (ö. 406/1015-16)

Ebû Sa'd Abdülmelik b. Muhammed Harkûşî (ö. 406/1015-16), mutasavvıf, vâiz, fıkıh ve hadis âlimi bir zâttır. Harkûşî'nin, geniş ölçüde Serrâc'ın *el-Lüma'*ından faydalandığı, ancak başka kaynaklarda bulunmayan orijinal bilgiler de ihtiva ettiği söylenen³⁹⁶ eseri *Tehzîbü'l-esrâr fi usûli't-tasavvuf* ta çeşitli bâblar içerisinde³⁹⁷ Sehl b. Abdullah'tan toplam 100 söz nakledilmiştir.

³⁹² Bilal Saklan, “Kûtü'l-Kulûb”, *DİA*, 26/501-02.

³⁹³ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/853 [3/16]

³⁹⁴ Bkz. İbn Hallikân, *Veşeyâtü'l-A'yân*, 4/ 303.

³⁹⁵ Saklan, “Ebû Tâlib el-Mekkî”, *DİA*, 10/239.

³⁹⁶ Süleyman Uludağ, “el-Harkûşî”, *DİA*, 16/167-168.

³⁹⁷ 1, 4, 6-7, 9- 11, 13-22, 24-27, 29, 32, 35, 37, 39, 41-42, 44, 51, 59, 66-68, 102, 105. Bâblarda.

2.e. Sülemî (ö. 412/1021)

Sülemî (ö. 412/1021), *Hakâiku't-Tefsîr* adlı işârî tefsirinde ve özellikle *Ziyâdâtü Hakaiki't-Tefsîr*'de Cafer-i Sâdik'tan sonra en çok Tüsterî'nin sözlerine yer vermiştir.³⁹⁸

2.f. Kuşeyrî (ö. 465/1072)

Sünnî tasavvufu sistemleştiricisi olarak bilinen Abdülkerim Kuşeyrî (ö. 465/1072), en önemli tasavvuf kaynaklarından olan *er-Risâle* isimli eserinde Tüsterî'nin hal tercümesine yer vermiş, hal ve makamları anlatırken özellikle rıza, marifet, edeb, fütüvvet gibi konuları işlerken onun sözlerinden deliller getirmiştir.

2.g. Gazzâlî (ö. 505/1111)

Gazzâlî *İhyâu Ulûmiddîn*'de Sehl'in altmış küsur sözünü nakletmektedir. Bunların büyük bölümü Ebû Talib el-Mekkî'nin *Kûtü'l-kulûb*'undan iktibas şeklindedir.

2.h. Sühreverdî el-Maktûl (ö. 587/1191)

Sühreverdî el-Maktûl'un işrâk/nûr felsefesinde Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'nin mühim bir yeri vardır. Sehl'in "*Kul Hakk'a, Hakk'tan gelen bir latîfe olan nur ile bakar. Bu latîfe, Rabb'in zâtî vasıflarından olduğu için mahluk değildir. Allah'a ne bitişiktir, ne de O'ndan ayrıdır. Bu da sırdan sırra sırdır, gaybden gaybe gaybdır.*"³⁹⁹ ifadeleri Sühreverdî'nin felsefî mesleğinin özünü oluşturur.⁴⁰⁰ Sühreverdî, Hermes'le başlattığı hikmet geleneğinin kendisine nihâyet Zünnûn el-Mısırî ve Sehl et-Tüsterî yoluyla ulaştığını söyleyerek Tüsterî'nin kendi şahsî düşünce silsilesindeki yerini belirtmiştir.⁴⁰¹ Hatta uğraşp da çözemediği bilgi problemini rüyasında çözüveren Aristo'nun, Sühreverdî'ye hakikat bilgisine (huzûrî bilgi) ancak Bâyezîd-i Bistâmî, Sehl et-Tüsterî gibi sûflilerin ulaşabildiğini, gerçek hakîmin de bunlar olduğunu

³⁹⁸ Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, *Ziyâdâtü Hakâiki't-Tefsîr*, tah. Gerhard Böwering, Beyrut 1995.

³⁹⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 31.

⁴⁰⁰ Rıfat Okudan, *İşrak Filozofu Sühreverdî Maktûl ve Eserlerindeki Üslup ve Belağat*, Basılmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üni. SBE, 2001, s. CLXI.

⁴⁰¹ Mahmut Erol Kılıç, "Hermes", *DİA*, 17/232.

söylemesi de Sühreverdî'nin keşf ve sezgiye dayalı mistik ve teosofik düşünce tarzı üzerindeki etkisini göstermektedir.⁴⁰²

2.i. İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240)

Eserlerinde 300'den fazla sūfînin adı geçen⁴⁰³ İbnü'l-Arabî'nin “seçilmiş evliya”, “bizim ashabımız” diyerek özellikle değer verdiği muhakkik sūfîler arasında, kendisinden “imamımız Sehl” diye bahsettiği Tüsterî de bulunmaktadır.⁴⁰⁴ *Fütûhât*'da nebevî halin ve ledünnî ilmin koruyucularını sayarken Tüsterî'nin adını da zikreder.⁴⁰⁵

Tüsterî'nin 13 yaşında karşılaştığı, bu yüzden Basra'ya, ardından Abbâdân'a gidip orada Ebû Habîb Hamza'nın yanında çözümünü bulduğu probleminin (*mes'ele*) “kalp secdesi” olduğunu bize İbnü'l-Arabî haber vermektedir. Daha önceki kaynaklarda, *Risâle*'de, *İhyâ*'da rastlamadığımız bu *sücûdü'l-kalp* açıklaması İbnü'l-Arabî'nin –Feridüddin Attâr'la paylaştığı– yorumu olmalıdır.⁴⁰⁶

2.k. Köprülüzade Numan Paşa (1086-1131/1675-1719)

XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı idaresinde öne çıkmış Köprülüler ailesinin mensuplarından olup Hoca Paşa lakabıyla anılan Köprülüzade Numan Paşa (1086-1131/1675-1719), hayatının her safhasında, aldığı valilik, muhafızlık, vezirlik ve sadrazamlık gibi görevleri esnasında bile ilimle meşgul olmuştur. Kaynaklarda onun Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'nin bazı sözlerini topladığından söz edilir.⁴⁰⁷

⁴⁰² Mahmut Kaya, “İşrâkiyye”, *DİA*, 23/436.

⁴⁰³ Kılıç, Mahmud Erol “İbnü'l-Arabî”, *DİA*, 20/494.

⁴⁰⁴ İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, I, 261. Bir araştırmaya göre İbnü'l-Arabî'deki Tüsterî tesiri doğrudan olmayıp, Sühreverdî el-Maktûl'ün Tüsterî yorumuyla alakalıdır. Bkz. Okudan, *İşrak Filozofu Sühreverdî Maktûl ve Eserlerindeki Üslup ve Belağat*, s. CLIX.

⁴⁰⁵ Seyit Avcı, *Sūfîlerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği*, Konya 2004, s. 198.

⁴⁰⁶ Attâr'ın *Tezkire*'de “sırrımı Arş'in önünde secde eder vaziyette gördüm” şeklinde Tüsterî'den naklettiği “sırrın secdesi” daha üç yaşında iken gerçekleşmiştir. Zerrûk'un *Hikem-i Atâiyye Şerhi*'ndeki naklinde de “kalbin secdesi” vaki olduğunda Sehl üç yaşında gösterilmiştir. Bkz. Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 389; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Zerrûk, *Şerhu'l-Hikemi'l-Atâiyye*, s. 50.

⁴⁰⁷ Abdülkadir Özcan, “Köprülüzâde Numan Paşa”, *DİA*, 26/265-267; Seyyid İbrahim Behcetî, *Silsiletü'l-*

Besmele, hamdele ve salveleden sonra ilk cümlesi “Hâzâ kitâbün cema‘tü fihi kelimâti’l-Îmâmi’r-Rabbânî Sehlî’bni Abdillâh et-Tüsterî ve kerâmâtihi” ifadesiyle başladığı için “*Kelimâtü Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ve Kerâmâtühû*” diye adlandırılmış bu, ilk dönem mutasavvıflarının önde gelenlerinden birinin sözleri ve kerametlerine dair derleme eserin, üç nüshası bulunmaktadır. Aslında % 90 oranında söz konusu derlemeye kaynaklık eden ve daha çok “*Kelâmü Sehl*” diye bilinen Köprülü Kütüphanesi 727 arşiv numaralı kadîm daha büyük bir yazma eser, isim benzerliğinden dolayı zaman zaman “*Kelimâtü Sehl*”le karıştırılmıştır.

Yazmada tarih kaydı görülmediği halde katalog bilgilerinde istinsah tarihi olarak 1100 hicri senesinin verildiği 69 varaktan ibaret 34 Ha 121 arşiv numaralı *Köprülü nüshasında* 1a’da uzunca bir cümle içinde, bu risâleyi derleyen Köprülüzade Numan Paşa olduğu kaydedilmiştir. Aynı sayfada kitabın daha sonra oğlu Hafız Ahmed Paşa (ö. 1769)’nın mülküne geçtiği bilgisi ile Hafız Ahmed Paşa’nın iki ayrı mührü de bulunmaktadır. Güzel bir nesih hatla yazılmış olan nüshanın yazım tarihi, derleyicisinin ve ayrıca müstensihinin Numan Paşa olup olmadığı, dolayısıyla Numan Paşa’nın, amcası Fâzıl Ahmed Paşa gibi icazetli bir hattat olup olmadığı tartışmaya değer olup kritik edilmelidir.

3527/17 arşiv numaralı *Süleymaniye nüshasında* (228b-265b) herhangi bir tarih ya da musannif, müstensih kaydı bulunmamaktadır. Önceki gibi nesih hatla yazılmış olmakla birlikte, o kadar itinalı değildir.

Aynı adla İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi’nde kayıtlı olduğu (AY. Nr. 4089) belirtilen *Üniversite nüshasını* ise henüz inceleme imkanımız olmadı.

2.1. İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725)

Rûhu'l-Beyân adlı işârî tefsirin sahibi İsmail Hakkı Bursevî, “bu yolun reislerinden ve sâdâtındandır”⁴⁰⁸ dediği Sehl b. Abdullah hakkında önemli değerlendirmelerde bulunmuştur. Ona göre Tüsterî, fitrat-ı asliyyesi üzerine bâkî, sülûkü, tahâret-i asliyye üzerine vâki, hem merzûku'l-bidâye hem merzûku'n-nihâye olan ve sırr-ı nübüvvet: ismet taşıyan has ehlullahtandır.⁴⁰⁹ Karargahları makâm-ı kalp, halleri sırf hasenât, ezelen ve ebeden huzur ehli olan, ziyade nâdir bulunan taifedendir.⁴¹⁰ Hukemâ-i ilâhiyyedendir.⁴¹¹

⁴⁰⁸ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, İstanbul 1389, 4/40.

⁴⁰⁹ İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü'n-Neûce*, haz. Ali Namlı, İmdat Yavaş, İstanbul 1997, 2/ 375-376: “Ve bazıları dahi vardır ki, **fitrat-ı asliyyesi üzerine bâkî** olup islâha muhtaç olmamışlardır ki bunlar **nadirdir**. Ve **ehlullahdan bu meşrebde** bazı **havâss** vardır ki, sülûkleri **tahâret-i asliyyeleri** üzerine vâki olmuştur, **Sehl b. Abdullah et-Tüsterî** ve Şeyh Muhyiddîn el-Arabî ve Abdülkâdir el-Geylânî ve emsâli gibi (kaddesallâhu esrârahum), velâkin gayrılarla meâlde beraber olurlar. Yani, mahrûmu'l-bidâye olanlar nihâyette merzûku'l-bidâye gibi olurlar. Şu kadar var ki, **merzûku'l-bidâye** olanlarda **sırr-ı nübüvvet** vardır ki “**ismet**” dedikleri manadır. Evliya ise **mine'l-evvel ile'l-âhir mahfuz olmak** lâzım gelmez, İbrahim-i Edhem ve Mâlik-i Dînâr ve Fudayl-ı İyâz ve Şibli ve emsâli gibi.”

⁴¹⁰ İsmail Hakkı Bursevî, *Mesnevî Şerhi Rûhu'l-Mesnevî*, haz. İsmail Güleç, İstanbul 2004, s. 112: “Ve bu makâm üç veçhe üzere maksûrdur. *Evvelkisi* budur ki, **bazı kümmel** vardır ki, vücudlarında **ahkâm-ı vücûd ve kudûm** ahkâm-ı imkân ve hudûs üzerine gâlib ve râcihtir. Ve bundan maadâ esbâb-ı âriza ve ahvâl-i mâniadan dahi **masun ve mahfuz**dur. Pes bu makuleler rucû-ı ihtiyârî üzerine meftûr olup yol karîb iken vatana dönmüşlerdir. **Hem merzûku'l-bidâye ve hem merzûku'n-nihâyedir**. Egerçi ki, **ziyade nâdir** ise de **Sehl bin Abdullah et-Tüsterî** ve Abdülkâdir el-Geylânî ve Muhyiddîn el-Arabî kaddesallâhu esrârahüm ve **enbiyâ-yı izâm** aleyhimüsselâm dahi bu kabildendir. Hususan **bu sınıfın ekmeli ve** bu zümrenin **efdali** hâce-i âlem ve dibâce-i nüsha-ı vücûd-ı benî âdem sallallâhu aleyhi ve sellem onunçün otuz üç defa mirac-ı rûhânî ve bir kere mirâc-ı cismânî vâki olup müstevâ-yı arşa dek cesedle ve ondan âlem-i terkîb ve tedbirden mufâratat edip isrâ-ı basit ile hüviyet-i zâtîyye mertebesine dek terakkî bulmuş makdûr-ı beşerin gâyetine vusul ile cümleden serefrâz olmuştur. Ve bu tâife **ezelen ve ebeden huzur ehlidir**. Zira karargahları **makâm-ı kalptir**. Kalp ise cennet-i âciledir. Cennetde ise zikir yoktur. Zira zikir tardu'l-gaflet manasıdır. Ve bu mana ise gafleti mûcibdir. Pes gaflet olmayan yerde tard olmaz. Ve tard olmayan yerde dahi zikir olmaz. Belki **huzur-ı mahz** olur, fefhem cidden. *İkinci veçhe* budur ki, bazı nüfus-ı fâzıla vardır ki, gerçi neşelerinde ahkâm-ı vücûb ahkâm-ı imkân üzerine gâlibdir. Velâkin zâtlarında müstecin olan kemâlâtın zuhûru kesb ve teallüme mevkûfdur. İlâc-ı vücûdda kedd-i eyyâm u leyâlî ederek bad-ı zaman maksuda vâsıl olurlar. Bunlar mahrûmu'l-bidâye ve merzûku'n-nihâyedir. Fudayl-ı İyâz ve Mâlik-i Dînâr ve İbrahim Edhem gibi, kaddesallahu esrârahum. Ve bu taife “**فاولئك يبذل الله سيئاتهم حسنات**” dairesindedir. Tâife-i mütekaddimenin **ahvâli** ise **mahz-ı**

2.m. Mehmed Feyzî Efendi (1912-1989)

Sehl b. Abdullah'ın tesiri çağdaş Türk âlimlerinden Kastamonulu Mehmed Feyzî Efendi üzerinde de görülmektedir. Tüsterî'nin söz ve görüşleri için hususî bir defter tutması, bazı sözlerini talebesine hüsn-i hatla yazdırıp odasının duvarında uzun süre asılı tutması, zaman zaman adını zikrederek onun sözlerini sohbetlerine konu edinmesi bu tesirin açık göstergelerindedir.

“*Sehl ibn Abdillah Hazretleri, en büyük kerametini, insanın, nefsindeki kötü bir ahlâkı iyi bir ahlâka tebdil etmesi olduğunu söylüyor.*”⁴¹² “*Sehl ibn Abdillah Hazretleri: “Kerametlerin en büyüğü, kötü bir ahlâkı, iyi bir ahlâka tebdil etmendir” diyor.*”⁴¹³ ifadelerinde adını da zikrederek Tüsterî'nin sözünü aktaran Mehmed Feyzi Efendi, Sehl b. Abdullah'ı o kadar benimsemiştir ki, kendisinden nakledilen “*Farzdan evvel farz: ilim, farz içinde farz: ihlastır.*”⁴¹⁴ “*Davet umumi, hidâyet hususi oldu.*”⁴¹⁵ “*Sıddıklar halt etmez.*”⁴¹⁶ gibi sözleriyle aslında Tüsterî mirasını yansıtmaktadır.

hasenâtdır.”

⁴¹¹ Bahsiyye ve zevkiyye şeklinde hikmeti ikiye ayırarak ele alan Bursevî, “Hukemâ-i İlâhiyye” dediği, “hakâik-ı eşyadan bahseden, birbirlerine muğâyeretleri bulunmayan, hikmet-i zevkiyye sahibi” zevât arasında Sehl b. Abdullâh et-Tüsterî'yi de zikretmektedir. Bkz. İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü'l-Envâr*, çev. Naim Avan, İstanbul, 1999, s. 62: “**Hukemâ-i ilâhiyye**; Cüneyd-i Bağdâdî ve Bâyezîd-i Bistâmî ve **Sehl-i Tüsterî** ve Şeyh-i Ekber ve Ferzendî ve Şeyh-i Ekber Konevî ve gayrilerdir –ki bunlar hakâik-ı eşyadan berî ve fevk-ı esmâ kemâ yenbeğî bahsetmişlerdir- ve bir veçhile ki birbirlerine muğâyeretleri yoktur. Belki bazı ibâratta bile mütteliklerdir. Zira bunlar mebde-i vâhiden ahz etmişlerdir.”

⁴¹² Musa Özdağ, *Feyizler Sultanı Mehmet Feyzi Efendi ve Feyizlerden Damlalar*, Kastamonu 2010, s. 151.

⁴¹³ Özdağ, *Feyizler Sultanı Mehmet Feyzi Efendi ve Feyizlerden Damlalar*, s. 180.

⁴¹⁴ Özdağ, *Feyizler Sultanı Mehmet Feyzi Efendi ve Feyizlerden Damlalar*, s. 241. Tüsterî'nin ilgili sözü şöyledir: “*Farzlara iman farzdır. Onların ilmi (farzları bilmek de) farzdır. Onlarda (farzlar içinde, farzları işlerken) ihlas farzdır. Nâfilelere iman farzdır. Onların ilmi (nafilelerin bilgisi) ise nafiledir. Onlarda (nafileler içinde, nafileleri işlerken) ihlas ise farzdır...*” Bkz. Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 66b-67a.

⁴¹⁵ Tüsterî'nin ilgili sözü şöyledir: “*Allah esenlik yurduna (dârusselâma) davet eder ve dilediği kimseleri dosdoğru yola hidâyet eder*” âyetinin tefsirinde dedi ki: “*Davet geneldir (âmm), hidâyet özeldir (hâss). Çünkü hidâyet meşîete (Allah'ın dilemesine) bağlandı ki o da Allah Teâlâ'nın sâbık kaderidir (ezeldeki takdiridir).*” Bkz. Tüsterî, *Tefsîr*, s. 76.

⁴¹⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, 6b, 7a; Özdağ, a.g.e., s. 160.

“*Tecelli-yi icâdiyyede ilk halkolunan aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz’in Rûh-ı hakîkatı, yani Nûr-ı Muhammedî’dir.*”⁴¹⁷

Tüsterî’nin “*Mezhebimizin usulü üçtür: Helal yemek, ahlâken ve amelen Resûlullah’a uymak, bütüin amellerde niyeti (Allah’a tahsis edip) ihlaslaştırmak.*”⁴¹⁸ sözünü hemen hemen aynen ifade eden Mehmet Feyzî Efendi⁴¹⁹, tasavvufî hayatta izlediği yolu bu sözle açıklamaktadır⁴²⁰ ve Arapça aslını hüsn-i hatla yazdırıp uzun süre duvarında asılı tutmuştur.

Feyzi Efendi’nin “*İbadetleri mutâbaat kasdıyla yapmak lâzım. Aksi takdirde âdet nev’inden olur.*”⁴²¹ sözü de Tüsterî’nin “*İster tâat olsun, ister masiyet, kulun iktidâsız (Peygamber’e uymaksızın) işlediği her fiil nefsin yaşamıdır. İktidâ ederek yaptığı her fiil nefse azaptır.*”⁴²² sözünü hatırlatmaktadır.

IX. TÜSTERÎ’NİN BAZI MUÂSIRLARI İLE MÜNÂSEBETLERİ

1. Muhâsibî (ö. 243/857)

Sehl b. Abdullah’ın fikirlerinde –Tüsterî kırk yaşlarında iken vefat eden– çağdaşı Muhâsibî’nin etkisi açıkça görülür. İhtimal dahilinde olmakla birlikte Sehl’in Bağdat’a gidip Muhâsibî ile bizzat görüştüğüne dair kaynaklarda herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Fakat, çağdaş kaynaklarda Muhâsibî’den etkilenen sûfiler arasında

⁴¹⁷ Özdağ, *Feyizler Sultanı Mehmet Feyzi Efendi ve Feyizlerden Damlalar*, s. 145.

⁴¹⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 165.

⁴¹⁹ “*Her şeyin aslı esası şu üç şeydedir: 1. Sünnet-i Resûlillah’a ittibâ etmek, 2. Helalden yeyip içmek, 3. Amelleri ihlas ile yapmak.*” Bkz. Musa Özdağ, *M. Feyzi Efendi Feyizlerden Damlalar*, s. 141, Hamle Yayın Dağıtım, İstanbul 1994.

⁴²⁰ “Feyzi Efendi Hazretleri mana yolunda, ilmî ifadesi ile tasavvufî hayatı açısından takip ettiği yolu, İslam’ın şu üç ana temeli üzerine oturmuştur. O bu manada şu ifadeleri ile adı geçen esasları ilan ederdi: “Bizim meşrebimiz şu üç esasa dayalıdır: 1. Güzel huylar ve makbul davranışlar konusunda Hz. Peygamber’e uymak, yani Sünnet-i Seniyye’yi takip etmek. 2. Yeme ve içmenin, giyim ve kuşamın helalden olması. 3. Ortaya konulan her türlü işte ihlas üzere olmak.” Bkz. Özdağ, Musa, “Mehmed Feyzi Efendi’nin Manevi Kimliği ve Tasavvufi Yönü”, *Mehmed Feyzi Efendi’nin Feyiz Pınarı Sempozyumu*, İstanbul 1998, s. 56.

⁴²¹ Özdağ, *Feyizler Sultanı Mehmet Feyzi Efendi ve Feyizlerden Damlalar*, s. 215.

⁴²² Arûsî, *Netâicü’l-Efkâr*, 1/172-73.

sayılan Tüsterî'de⁴²³ bu etki bizce Muhâsibî hayranlığı denilebilecek kadar yüksektir. Tüsterî'nin kullandığı dilin ve bazı kavramların Muhâsibî'ninkiyle benzerliği dikkate şayandır.⁴²⁴

Ayrıca, kendisinden küçük olmakla birlikte Muhâsibî'nin öğrencisi olan Cüneyd el-Bağdâdî'nin görüşlerini merak edip ona değer vermesi kanaatimizce, biraz da Muhâsibî'ye olan saygısından ileri gelmektedir.

2. Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909)

Cüneyd-i Bağdâdî ve Tüsterî'nin yüzyüze görüştüklerine dair malumatla karşılaşmadık. Fakat bir takım rivayetlerden Ahmed b. Yahyâ gibi bazı talebeleri vasıtasıyla haberleştikleri ve birbirlerinin görüşlerine dair değerlendirme yaptıkları anlaşılmaktadır. Bu değerlendirmeler genelde takdir ve kabul şeklindedir.

Bu iki büyük sûfî arasındaki haberleşme ve değerlendirmelere örnek olarak denilebilir ki: Tüsterî bir talebesinden Cüneyd'e soru soruvermesini istemiş ve talebe Bağdat'tan dönüp Cüneyd'in cevabını kendisine okuduğunda “*Bundan daha iyisi söylenemez*”⁴²⁵ demiştir. Tevbeyi, “günahı unutmandır” diye yorumlayan Cüneyd'e, Tüsterî'nin “*Tevbe, günahını unutmamandır*” sözü aktarıldığında ondan farklı düşündüğünü “Öyle değil! Bilmez misin ki vefâ günlerinde cefâyı hatırlamak cefadır.”⁴²⁶ açıklamasıyla dile getirmiştir.

Ebû Tâlib el-Mekkî'nin kaydettiğine göre Sehl'in vefatından sonra Basralı sûfiler Cüneyd-i Bağdâdî'nin sohbetlerine devam etmişlerdir.⁴²⁷ *Tefsîr*'in râvîsi Ebû Bekir es-Siczî'nin de bunlardan biri olduğu anlaşılmaktadır.

⁴²³ Zafer Erginli, “Muhâsibî”, *DİA*, 31/15.

⁴²⁴ Mesela ukûbetü'l-kalp, kemed ve hüzün, fehmü'l-Kur'ân, zikru'l-kıyâm, akıl ve hevâ, muhasebe ve müvazene, kalbin iki damarı/tecvifi-nâfizesi, ictimâu'l-hemm, nazar ve istikâmet, adüv, murââtî hukûkiher-riâye lihukûkillâh gibi kavramlar.

⁴²⁵ Deylemî, *Sîretü'ş-Şeyhu'l-Kebîr*, s. 190-193.

⁴²⁶ Harkûşî, *Tehzîbü'l-Esrâr*, s. 76.

⁴²⁷ Mekkî, *Kâtü'l-Kulûb*, 3/1378.

Nitekim es-Siczî, Sehl'in "*Allah Teâlâ Muhammed ümmetinden dost edindiği her velisine Kur'ân'ı ya zâhiren ya bâtinen talim eder. (Bâtın) onu anlamaktır. Onu anlamaksa muraddır (bizden istenen şeydir)*" sözünü Cüneyd'e naklettiğinde Cüneyd: "Sehl doğru söylemiş, bizim Bağdat'ta dili yabancı zenci bir köle vardı. Biz ona Kur'ân'ı âyet âyet sorardık, o da bize güzel cevaplar verirdi. O köle Kur'ân hafızı değildi. İşte bu, velâyetinin delilidir"⁴²⁸ demiş, Tüsterî'nin görüşünü onaylamıştır.

Ferîdüddin Attar, Cüneyd'in Tüsterî hakkındaki "Sehl bir harika olup nihâî noktaların ötesine geçmişti. Ancak gönlü yoktu, melek sıfatlı idi (Meleklerde olduğu gibi kalbi bulunmadığından aşk nedir bilmezdi). Melik sıfatlı değildi. Nitekim Hz. Adem (a.s.) hep ibadet ve dert içindeydi." değerlendirmesini naklettikten sonra şu açıklamada bulunur: "Dertli olmak ise başka bir iştir, demek istemişti. Onlar söylediklerinin manasını bilirler. Bizim işimiz dediklerini nakletmekten ibarettir. Onlardan birini diğerinden üstün tutmak bizim haddimiz değildir."⁴²⁹

Görüldüğü üzere Sehl'in bir meselede "*Bundan daha iyisi söylenemez*" diyerek Cüneyd'i, onun da başka bir meselede "*Sehl doğru söylemiş*" diyerek Tüsterî'yi onaylayıp teyit ettiği örnekler yanında, mesela tevbe meselesinde Cüneyd'in "*O öyle değil!*" diyerek Tüsterî'den farklı bir görüşe sahip olduğunu belirttiği de olmuştur.

3. Bâyezîd-i Bestâmî (ö. 234 veya 261 / 848 veya 875)

Çağdaşı birçok mutasavvıfla ilgili, Bâyezîd'in tasavvuftaki mertebesinin üstünlüğünü anlatan menkıbeleri mevcut olup bu olayların çoğunun mevsuk olmadığı⁴³⁰ kaydedilmekte, Tüsterî de bu zevat arasında zikredilmektedir.

Nitekim, Sehl b. Abdullah'ın marifet konusunda konuştuğu kendisine söylendiğinde Bâyezîd'in şöyle dediği nakledilmiştir: "Doğrusu Sehl marifet sahilinde

⁴²⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 19.

⁴²⁹ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 516.

⁴³⁰ Süleyman Uludağ, "Bâyezîd-i Bistâmî", *DİA*, 5/239.

yürümüŝ. Denizin dalgalarına dalıp boğulmamıŝ. (Peki O nasıl dalıp boğulabilir?) Halkı rüyete dalar da (gönül) yurdu(nu) imardan kesintiye uğrar, durur.”⁴³¹

Bâyezîd bu sözü 234/848 veya 261/875’ten önce söylemiş olmalıdır. Buna göre birinci tarihte Sehl 30 küsur, ikinci tarihte ise 60 yaşlarındadır.

Kanaatimizce Sehl b. Abdullah’ın şu sözü, kendisi hakkında Bâyezîd’in yaptığı bu değerlendirmeye cevap niteliği taŝımaktadır: “*Dünya deniz gibidir. Denizin derinliklerinde yolculuk eden kimse (haliyle) batar boğulur. (Ama) kıyıda yolculuk eden kimsenin esenliği umulur. Kıyıdağının mevzii malumun, muhasebenin ve esenlik talebinin mevziidir.*”⁴³²

Anlaşılan Tüsterî “denizin derinliklerinde yolculuk eden kimse” ile Bâyezîd’i, “kıyıda yolculuk eden kimse” ile de kendisini kastetmektedir.

Çalışmamızın bu bölümünde Tüsterî’nin yaşadığı dönem, hayatı, talebeleri, eserleri ve tesirlerini ele aldık.

⁴³¹ Kâsim Muhammed Abbâs, *Ebü Yezîd el-Bestâmî*, Dimeşk 2006, s. 57, 117.

(حكى لأبي يزيد أن سهل بن عبد الله التستري يتكلم في المعرفة فقال كلامه: إن سهلا على ساحل المعرفة سلك، ولم يغرق في اللجج، وكيف يكون في غرق؟) يغرق على رؤية الخلق، حتى يتعطل عن عمارة الدار.

⁴³² Tüsterî, *Kelâmu Sehl*, vr. 28a.

وقال: مثل الدنيا مثل البحر؛ من سافر في اللجة غرق، ومن سافر في الشطّ يرجى له السلامة، وموضع الشطّي موضع المعلوم والمحاسبة وطلب السلامة.

İKİNCİ BÖLÜM
TÜSTERÎ'NİN TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ

I. TASAVVUF

1. Tasavvuf Kavramı

Anlam zenginliğine sahip bir kavram olan *tasavvufa* dair binleri aşan tanım yapılmıştır. “Sırrın ve rûhun Hakk’a ulaşması, Hak’la beraber istirsâl etmek, yani kulun kendisini kayıtsız şartsız Allah’ın iradesine teslim etmesi, vakitleri muhafaza etmek,”⁴³³ “hakikatleri almak, insanların elindekilerden ümid kesmek,” “kalbin muhalefet pisliklerinden arındırılması,”⁴³⁴ “Hakk’ın hoşnutluğunu kazanmak ve ebedî saadete ermek için nefisleri temizleme, ahlâkı tasfiye, iç ve dışı tenvîr, sûret ve sîreti tezkiye hallerinden bahseden ilim, İslâm’ın rûh hayatı,”⁴³⁵ şeklindeki tanımlar bunlardan sadece bazılarıdır. Efrâdını câmi, ağıyârını mâni bir tanım bulmak neredeyse imkânsızdır. Bununla birlikte yapılan tanımların, Cenâb-ı Hak’ta sükûn, mâsivâyı terk, nefisle mücâdele, tezkiye, ahlâk-ı hamîde, marifet ve muhabbet gibi belli temalar etrafında şekillendiğini söylemek mümkündür. Sûfîlerin kendi rûh hallerini yansıtmış olmaları, buldukları hâl ve makâma göre söz söylemeleri tanımların hem sayı olarak çokluğuna hem de öznelliğine neden olmuştur.⁴³⁶

Tüsterî’ye gelince *Lüma’*, *Tehzîbü’l-Esrâr*, *Risâle*, *İhyâ* gibi klasik kaynaklar bir yana, *Kelâmü Sehl*, *el-Muâraza ve’r-Red*, *el-Keşf ve’l-Beyân lima eşkele min Kelâmi Sehl*, *Tefsîru’t-Tüsterî* gibi doğrudan kendisine nisbet ve sözlerine tahsis edilen eserlerde *tasavvuf* ve türevi kavramları kullanmadığı görülmektedir.⁴³⁷ Kur’ân ve Sünnet’e dayandırdığı bu hayat tarzını ifade etmek için Tüsterî, yine Kur’ânî kavramları tercih etmiştir. *İlim*, *emr*, *tarîk* kavramlarını kullanarak *ilm-i bâtın*, *hâzâ’l-ilm*, *ilmünâ*

⁴³³ Kelâbâzî, *Taarruf*, s. 105, 106 [137, 138].

⁴³⁴ Ethem Cebecioğlu, “Prof. Nicholson’ın Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarifleri”, *AÜİFD*, XXIX, 1987, s. 389.

⁴³⁵ Mahir İz, *Tasavvuf*, İstanbul, 1995, s. 30.

⁴³⁶ Süleyman Ateş, *İslâm Tasavvufu*, Ankara, 1972, s. 8.

⁴³⁷ Bu durum Ebu Hasan Bûşencî’nin “Bugün tasavvuf, hakikatı olmayan bir isimdir. Daha evvel ismi olmayan bir hakikat idi,” sözünü hatırlatmaktadır. Bkz. Hücvîrî, *Keşfü’l-Mahcûb: Hakikat Bilgisi*, s. 105.

hâzâ, hâzâ'l-emr, hâzâ't-tarîk gibi tabirlerle *tasavvufa* işaret etmiştir. *Marifeti* de zaman zaman *tasavvuf* yerine kullanmıştır.

Diğer sûfiler gibi Tüsterî de tanımlarında sâliki gayesine ulaştırarak önemli ilkelere işaret etmiştir. Bu yolda o, marifet ve ahlâk-ı hamîde kesbi, nefisle mücâdele ile kalbin tasfiye ve tahliyesi için gerekli hususları sıralar. Buna göre nefis terbiyesinde yeme içme gibi bedenî lezzetlerden uzaklaşmak; Cenâb-ı Hakk'a yakınlık sırrına erişebilmek için kalben, gerektiğinde de bedenen insanlara mesafeli durmak lüzum eder. Halkın arasında olması gerekiyorsa onlara güzel ahlakla muâmele etmek, doğruluktan ayrılmamak bu yolun gereklerindedir. Îsâr, engin bir mürüvvet, yiğitlik, cesaret, cömertlik, şefkat ve merhamet gibi bir çok güzelliği bünyesinde barındıran meziyetlerle bezenmek ise bu yolun şîârıdır. Tüsterî bu esasları şu tanımlarında vurgular:

Tasavvuf, “*az yemek, Allah'la huzur ve sükûn bulup halktan firâr etmektir.*”⁴³⁸

Tasavvuf, “*sehâ, şecâat ve sıdktır.*”⁴³⁹

Tasavvuf, “*Yüce Allah'ın ahlâkıyla ahlaklanmaktır.*”⁴⁴⁰

Mutasavvıflar *tasavvufun* aslını, Cibrîl hadisinde geçen dinin üç aslından üçüncüsü olan *ihşâna* dayandırmışlardır. Yani bu yolun, Hazret-i Peygamber'in hadisinde “*Allah'a, O'nu görüyormuşsun gibi ibadet etmendir. Sen onu görmesen de kuşkusuz O seni görmektedir,*” şeklinde açıkladığı *ihşândan* ibaret olduğunu kaydetmişlerdir.⁴⁴¹ Açıkça belirtmese de aynı durumun Tüsterî için de söz konusu olması ihtimal dahilindedir.

⁴³⁸ Harkûşî, *Tehzîbü'l-Esrâr*, s. 14; Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 402; Cebecioğlu, “Prof. Nicholson'ın Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarifleri”, *AÜİFD*, XXIX, 1987, s. 391. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Tüsterî tasavvuf kavramını kullanmamıştır. Tanımlardaki “tasavvuf” ifadelerini sonraki müelliflerin eklediklerini düşünmekteyiz.

⁴³⁹ Harkûşî, *Tehzîbü'l-Esrâr*, s. 169.

⁴⁴⁰ Mahmûd, *eş-Şeyhü'l-Emîn Abdullah et-Tüsterî*, s. 68.

⁴⁴¹ Serrâc, *Lüma'*, s. 12 [8]; Zerrûk, *Kavâidü't-Tasavvuf*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2005, s. 23 [*İslâm Tasavvufunun Temel Esasları*, çev. Ali Pekcan-İbrahim Aydın-Mustafa Topçu, Gelenek Yay., İstanbul 2015, s. 27-28].

Tüsterî, Cibrîl hadisini izah ederken ilgili konuyu şöyle şerh eder: “Hz. Peygamber’e (s.a.v.) iman soruldu, bâtından söz etti. İslam soruldu, zâhirden söz etti. İhsân soruldu, zâhir ve bâtıdan⁴⁴² söz etti ve buyurdu ki: Sanki sen bâtında O’nu görüyormuşsun gibi zâhirde Allah’a ibadet etmendir. Sen O’nu görmesen de şüphe yok ki O seni görüyor. Allah Teâlâ **“Doğrusu gözler kör olmaz, fakat göğüslerdeki kalpler kör olur.”** (Hac 22/46) buyurmuştur. Peygamber (a.s.) de, **“(Hakikatte) âmâ, gözü kör olan kimse değildir. Âmâ, basireti (iç gözü) kör olan kimsedir, demiştir.”** “Sanki sen O’nu görüyormuşsun gibi” sözünden maksat gaybdır. Çünkü o muâyenedir.”⁴⁴³ Bu açıklamalar çerçevesinde tasavvuf, Allah’ı görüyormuş gibi kulluk edebilmek için, kulun kendi iradesiyle girdiği, zâhir ve bâtını imar amacına yönelik prensipleri içeren yolun adıdır, diyebiliriz.

Yaşadığı dönemdeki bozulmaya işaret eden ve sözlerinde bu konudaki endişesini dile getiren Tüsterî hicrî üçyüz yılından sonra “bizim bu ilmimiz” (*ilminâ hâzâ*) diyerek artık tasavvuf ilmi hakkında konuşmanın helâl olmadığını belirtmiştir. Zira bu dönemden sonra vecd ve zevkleri, elbiseleri, süslü sözleri ve karınları olan tasannu ehli (*kavmün yetesannaûn*) ortaya çıkacaktır.⁴⁴⁴

Onun *hâze’t-tarîk* diye ifade ettiği bu yolda en önemli hususlardan birisi *ilimdir*. Onun çeşitli sözlerinde *ilmü’t-tevbe*, *ilmünniyye*, *ilmü’l-kıyâm*, *ilmü’l-yakîn*, *ilmü’l-ihlâs*, *ilmü’l-haşyet*, *ilmü’l-vera* gibi bir kavrama muzâf olarak yerini bulan *ilim*, Kitap ve Sünnet’i referans alarak amele dönüştürülmek niyetiyle, kable’l-fiil, o fiilin, makâmın yahud hâlin bilgisidir. Meselâ tevbe fiilinden önce tevbeye dair ilmin öğrenilmesi şarttır. Bu ilimler, kesbî olarak kulun gayretiyle tahsil edildiği gibi sıddıklar ve bazı has kullara mahsus olmak üzere, vehbî olarak, Allah’ın dilemesi ve inâyetiyle de

⁴⁴² Serrâc’ın bu hadisi yorumu kısmen farklıdır. Şöyle ki; Serrâc’a göre “İslâm zâhirdir. İman zâhir ve bâtıdır. İhsân ise zâhirin de bâtının da hakikatidir.” Bkz. Serrâc, *Lüma*, s. 12 [8].

⁴⁴³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 15a-b.

⁴⁴⁴ Mekkî, *Kâtü’l-Kulûb*, 1/448 [2/126].

elde edilebilir.⁴⁴⁵ Vehbî yönüne işaretten Tüsterî tasavvuf için “*tasarruf ve kesble elde edilemeyen, tekellüfle de elden çıkmayan ilimdir,*”⁴⁴⁶ “*Bu işin evveli kendisine erişilmeyen bir ilimdir. Âhirine ise hiç nihâyet yoktur,*”⁴⁴⁷ demiştir.

İlim, ancak kendisiyle amel edip gereğini yapmak suretiyle kişiyi maksûduna eriştirir. İlim-amel ilişkisi sûfilerin önemle üzerinde durdukları bir meseledir. Nitekim Tüsterî de ilmin şükrünün, kişinin öğrendikleriyle amel etmek suretiyle gerçekleştiğini,⁴⁴⁸ zira kesbî olsun vehbî olsun kendisiyle amel edilmeyen ilmin kişinin aleyhine hüccet ve iddiâdan ibaret olduğunu düşünmektedir.⁴⁴⁹ Amelin şükrü de marifetin artmasıdır. Yani amel marifetin ziyadeliğine sebep olurken marifet de yeni bir amelle neticelenir. Bu şekilde ilâ nihaye devam eder gider. Çünkü Cenâb-ı Hak’tan gelen mezîdin sonu yoktur.

Bu yolda, tasavvuf imamlarının her birinin kendilerine mahsus usûl ve yöntemleri vardır. Tüsterî’ye göre “*Bu işin usûlü ve fûrûu Sünnettir, Hz. Peygamber’e iktidâdır.*”⁴⁵⁰ Zira Hz. Peygambere iktidâ, Allah’a ve Kitab’ına ittibâ etmektir. Ayrıca Peygamber’siz ve Sünnet’siz bu yolda yürümek ve ilerlemek mümkün değildir.

Başka bir değerlendirmesinde de Tüsterî, Cenâb-ı Hakk’a güvenmenin (*sükûn*), az yemenin, mahlûktan Allah’a kaçmanın bu işin aslı olduğunu belirtir.⁴⁵¹ Diğer bir sözünde ise tasavvuf anlayışının yedi temel üzerine kurulduğunu ifade eder: “*Allah’ın*

⁴⁴⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 9b.

⁴⁴⁶ Attâr, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, s. 398.

⁴⁴⁷ Câmî, *Nefehâtü’l-Üns: Evliya Menkabeleri*, s. 214.

⁴⁴⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 45b.

⁴⁴⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 54; Serrâc, *Lüma’*, s. 75 [85].

⁴⁵⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 18a.

⁴⁵¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 92a. Kaynakların nakillerinde Tüsterî’nin mezhebinin dayandığı esaslarda farklılıklar bulunmaktadır. Beyhakî’nin naklinde beş asıldan sözedilir ki bunlar “*Kur’ân’a yapışmak, Hz. Peygamber’e uymak, helal yemek, putlardan sakınmak ve hakları edâ etmek*”tır. Bkz. Ebubekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Abdullah b. Musa el-Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühdi’l-Kebîr*, tah. Şeyh Âmir Ahmed Haydar, Beyrut, 1996, 3. baskı, 2/344.

Kitabı'na sımsıkı yapışmak, Resulullâh'a uymak, helal yemek, ezâ vermekten el çekmek, günahlardan çekinmek, tevbe etmek, hakları edâ etmek."⁴⁵²

Bu işin başı nedir? Bu yola giren mübtedîye neler gerekir? Yolun şartları nelerdir? İşin hakikatine nasıl erilir? Tüsterî'nin şu ifadeleri bu sorulara cevap teşkil etmektedir:

*"Ez cümle işin başı emirdir, ardından sırasıyla istihâre, istişâre (meşveret), azim ve tevekkül gelir. Can feda etmek, tedbiri terketmek, mâsivâdan teberrî etmek yolda yürümenin şartlarındandır."*⁴⁵³ *"Bu işin hakikatine ermek için insanları gözünden düşürmek, kalbinden silip yalnız Cenâb-ı Hakk'a nâzır olmak gerekir."*⁴⁵⁴

Bu yolun yolcusunun riâyet etmesi gereken hususlardan biri de kendisini muhasebe etmektir. Şayet bunu yaparsa bütün hâllerinde Allah Teâlâ'nın kendisine nâzır olduğu bilgisine (*ilm-i kıyâm*) vâris olur. Daha sonra Allah Teâlâ onlardan muhâsebeyi kaldırır. Yani Sicillî'nin izahıyla "muhasebenin yerini ilimle murâkabe, yakînle gaybları müşâhede alır."⁴⁵⁵

Tüsterî'ye göre *ilmin aslı* dediği *tevhîdi ikrâr* ile *ilm-i kıyâm* dediği *ihsân* birleşince kul vuslata ermiş olur. Bu sayede kulun gizli ve açık, hareket ve sükûn türündeki her yeni fiili ancak Kitap ve Sünnet'in hududu dâhilinde gerçekleşir. *"Halk bu durumu (hâze'l-mevzi') bilselerdi aralarında ihtilâf olmazdı"* diye düşünen Tüsterî *hâze'l-ilm* diye işaret ederek özü *ihsân* olan tasavvuf ilmini müzâkere etmekten hoşlandığını dile getirir.⁴⁵⁶

⁴⁵² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 73; Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, 399; İsfahânî, *Hilye*, 10/190; Serrâc, *Lüma'*, 199 [252].

⁴⁵³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 17b, 72a.

⁴⁵⁴ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 3/1594 [4/388].

⁴⁵⁵ Ebû Abdurrahman Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân limâ eşkele min Kelâmi Sehl*, Köprülü Ktp. 727, vr. 187a-b.

⁴⁵⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 60a.

2. Ehl-i Tasavvuf ile İlgili Bazı Kavramlar

2.a. Sûfî

Sûfî kavramı için de birbirinden farklı, çok sayıda tanım yapılmıştır. Örneğin Zünnûn el-Mısrî'ye göre “sûfî, taleble yorulmayan, elinden zorla alınmakla usanmayandır. Allah'ı her şeye tercih eden, Allah'ın da onu her şeye tercih ettiği kimsedir.”⁴⁵⁷ Başka bir tanımda ise “sûfî, sûrette koyun yününden aba giyici ve mânâda mukarrebdir.”⁴⁵⁸ Öte yandan “Hakk'a vâsıl olan kişiye *sûfî*; yolda sülûke devam edene de *mutasavvif*” denildiği ifade edilmiştir.⁴⁵⁹ *Sûfî* kavramına yapılan tanımlar, genelde sâlikin bâtınî ve zâhirî halini tasvir eden ya da sâlikte bulunması gereken hasletlere işaret eden ifadelerdir.

Tasavvuf ve *sûfî* kavramlarının aslı konusunda çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Kıyâfetleri, ashâb-ı suffeye benzemeleri, saf ve iyi niyetli olmaları, yüce Allah'ın huzurunda ilk safta bulunmaları bu yolun yolcularına *sûfî* denilmesinin sebepleri arasında sayılmıştır. Köken olarak kelime, ehlinin kalplerini ve Allah'la olan muâmelelerini saf hale getirdikleri için *safâ* kelimesine; giymiş oldukları sert yün elbiselerden dolayı *sûf* kelimesine dayandırılmıştır.⁴⁶⁰

Tüsterî'ye nisbet edilen eserlerde *tasavvuf* kavramı gibi *sûfî* kavramı da yer almamaktadır. Bunun yerine Tüsterî *sâhibü hâze't-tarîk*⁴⁶¹, *ehlü hâze't-tarîk*⁴⁶², *fakîr* gibi ibareler kullanır. Fakat Sülemî, Kuşeyrî, Hücvârî ve Sühreverdî'nin Tüsterî'den yaptıkları nakillerde *sûfî* ibaresi görülmektedir.

⁴⁵⁷ Serrâc, *Lüma'*, s. 27 [24].

⁴⁵⁸ Mustafa Rasim Efendi, *Istulâhât-ı İnsân-ı Kâmil: Tasavvuf Sözlüğü*, haz. İhsan Kara, İstanbul 2013, s. 728.

⁴⁵⁹ Cebecioğlu, *TTDS*, s. 444.

⁴⁶⁰ Kelâbâzî, *Taarruf*, s. 10, 11 [55, 56].

⁴⁶¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 24a, 68b, 97b.

⁴⁶² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 53b, 105a.

Tüsterî'ye göre “*sûfî*, kanını heder, malını mübah gören,⁴⁶³ varlıkları (eşyâ) ancak Allah'tan gören; tesbihi, Allah'ın bütün yaratıklarına rahmet olan kimsedir.”⁴⁶⁴ “*Sûfî*, kederden/kir ve bulanıklıktan safâ bulmuş, kafası ve kalbi tefekkürle dolmuş; gözünde çamur ile altın eşit hale gelmiş, insanları bırakıp Allah'a yakınlık makâmında bulunan kişidir.”⁴⁶⁵

Ebû Bekir eş-Şiblî ile Ebû Türâb en-Nahşebî'den Tüsterî'nin bu son tanımına benzer sûfî tanımları nakledilmiştir.⁴⁶⁶ Husrî de tasavvuf tanımında “muhalefet kirinden ve bulanıklığından sırrın (rûh ve kalbin duruluk ve) safâ içinde olması”ndan söz eder.⁴⁶⁷

Bir sözünde muhataplarına yün (*sûf*) elbise giymelerini tavsiye eden⁴⁶⁸ Tüsterî'ye göre “*sûfî*ye lâzım olan üç şeydir.”⁴⁶⁹ *Tefsîr*'inde “*fakîrin alâmeti (âyet)*” olarak zikredilen bu üç şey “*farzını edâ etmesi, fakrını koruması (sıyânet) ve sırrını hıfzetmesidir.*”⁴⁷⁰

Sûfilerin yardımsever ve hüsnü zan sahibi olduklarını belirten Tüsterî onlarla arkadaş olmayı, onlarla oturup kalkmayı tavsiye etmiştir. “Hangi gruptan insanlarla

⁴⁶³ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 281 [369]; Hücvîrî, *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcûb*, s. 380. Tüsterî'nin [الصوفي من يري دمه هدرا و ملكه ميحا] şeklindeki tanımı sûfinin canını ve malını Hakk'ın ve halkın yolunda fedâ edişini ifade ederken, “*Sûfî, kanı mübah, malı helal olan (yani öldürülebilen ve malı şer'an mü'minlere dağıtılabilen) kişidir,*” şeklindeki tercümesi kanaatimizce hatalıdır. Bkz. Annemarie Schimmel, *Mystical Dimensions of İslam, Tasavvufun Boyutları*, çev. Ergin Kocabıyık, İstanbul 2001, s. 30.

⁴⁶⁴ Harkûşî, *Tehzîbü'l-Esrâr*, s. 14.

⁴⁶⁵ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 402; İbrâhîm b. Muhammed b. Ahmed el-Beycûrî, *Tuhfetü'l-Mürîd alâ Cevhereti't-Tevhîd*, tah. Ali Cuma Muhammed eş-Şafiî, Kahire 2002, s. 340; Cebecioğlu, “Prof. Nicholson'un Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarifleri”, s. 391; Şihâbeddîn Ebû Hafs Ömer es-Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, Beyrut 2005, s. 39 [*Avârifü'l-Meârif: Tasavvufun Hakikatleri*, trc. Abdülvehhab Öztürk, İstanbul 2010, s. 74]; Kelâbâzî, *Taarruf*, s. 19 [60].

⁴⁶⁶ Ebû Bekir eş-Şiblî sûfîyi şöyle tanımlar: [سنل من الصوفي ؟ قال: من صفا من الكدر وخلص من العكر وامتأ من الفكر] [وتساوى عنده الذهب والمدر] Bkz. İsfahânî, *Hilye*, 1/23. Ebû Türâb en-Nahşebî'nin tanımı ise şöyledir: “Hiçbir şeyin kendisini bulandırmadığı, her şeyin kendisiyle duru ve saf hale geldiği kişidir.” Bkz. Reşat Öngören, “Sûfî”, *DİA*, 37/471.

⁴⁶⁷ Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb: Hakikat Bilgisi*, s. 101.

⁴⁶⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 68b; 91a.

⁴⁶⁹ Sülemî, *İlk Zâhid ve Sûfiler Tabakâtu's-Sûfîyye*, s. 120.

⁴⁷⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 191.

arkadaşlık edeyim?” diye soran birine, “*Sûfileri (sûfiyye) tavsiye ederim. Onlardan ayrılma. Zira onlar (sana yaptıkları yardımları hiçbir zaman) çok görmez, (gördükleri kusurlardan dolayı seni) ayıplamazlar. Seni mazur görecek şekilde her davranışını tevî ederler,*” diye cevap vermiştir.⁴⁷¹

Bununla birlikte Tüsterî câhil mutasavvıflar (*el-mutasavvifetü'l-câhilîn*) ile arkadaşlık (*sohbet*) etmekten kaçınılmasını tavsiye etmiştir.⁴⁷² Hâl ve makam davasında bulunanlar hakkında ise “müddeî” tabirini kullanmış, bu iki zümreden şiddetle kaçınılması gerektiğini tembihlemiştir.

“Nefsin kendisine âid olmayan bir şeyi kendisine izâfe etme”, anlamına gelen *iddiâyı* Sehl b. Abdullah, kul ile Allah arasındaki en büyük engel olarak görmektedir.⁴⁷³ Zira onun ifadesiyle müddeîde *havf* olmaz, *havf* olmayan güvende olmaz, güvende olmayan cezaya muttalî olur.⁴⁷⁴ Zındıklardan daha azılı olarak gördüğü bu müddeîler, rahat ve seviç içinde yaşarlar, kendilerinden ubûdiyeti düşürüp istirahat ederler. Zevk alarak kalplerin vecdleri hakkında konuşurlar, yalan söyler, gıybet ederler. Fısku fücra dalar umursamazlar. Saparlar ve saptırırlar. İbadetlerini yaparlar, namaz kılar oruç tutarlar ama faiz de yerler. Bu yüzden müfessirimiz, müddaîlerden yani kendisinde tevekkül, rıza, muhabbet, şevk davası bulunan sahte mutasavvifeden din anlayışının bir gereği olarak uzak durmayı tercih etmiştir. Halbuki o, yine din anlayışının gereği olarak Ümmet-i Muhammed’in fasık, fâcir, katil, zâni, hırsızından bağışlanacakları ümidiyle teberri etmemiştir.⁴⁷⁵

Tefsîr’de Tüsterî’nin, Süfyan-ı Sevrî’den naklettiği şu rivayeti de *sûfi* kavramıyla ilgisinden dolayı zikretmeden geçmeyelim: “Allah Teâlâ Uzeyr’e “Sen insanların ağızlarında bir çiğnem et olmaktan hoşlanmazsan seni katımda

⁴⁷¹ Kelâbâzî, *Taarruf*, s.20 [61].

⁴⁷² Serrâc, *Lüma’*, s.165; Harkûşî, *Tehzîbü'l-Esrâr*, s.239; Gazzâlî, *İhyâ*, 2/172.

⁴⁷³ Serrâc, *Lüma’*, 414.

⁴⁷⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 167.

⁴⁷⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 38a-b, 51a-b, 103b, 217a.

mütevâzîlerden yazmam,” diye vahyetmiştir. Uzeyr (a.s.)’ın, “İlahî sevginde (*meveddet*) **saf kıldığın (*sâfeytehû*) kimselerin alâmeti nedir?**” sorusu üzerine Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Basit rızık ile onu kanaat ettiririm, büyük tehlike için onu harekete geçiririm. Yemesi az, ağlaması çoktur. Seher vakitleri bana istiğfâr eder. Benim için fâcirlere buğzeder.”⁴⁷⁶

Fakîr’in nefsinden yana ne zaman müsterih olacağı sorusunu Tüsterî “*içinde bulunduğu vakitten başka bir vakit görmediğinde*”⁴⁷⁷ diye cevaplandırarak sûfînin ibnü’l-vakit olmasını tavsiye eder. Dolayısıyla vaktini geçmişe üzölmekle, geleceği düşünmekle zâyî etmemelidir.⁴⁷⁸

Yine Allah’a seyr u sefer yapan yolcusu, kınayanın kınamasına kulak asmamalı, insanları ve düşüncelerini önemsememelidir. Tüsterî, kendisine bakarak “*Şunları şunları yap!*” dediği ashabından bir adamın (**fakîr**), “Üstad, insanlar yüzünden bu işi yapamıyorum” demesi üzerine, arkadaşlarına dönerek şu uyarıyı yapar: “*Bir kul şu iki sıfattan birisini elde etmedikçe, bu işin hakikatine ulaşamaz. Ya insanları gözünden düşürür; bu dünyada sadece Yüce Yaraticısına bakar, O’ndan başka kimsenin bir zarar ve fayda vermeye gücü olmadığını bilir. Ya da, insanları kalbinden siler atar; onu hangi halde gördüklerine aldırmaz etmez.*”⁴⁷⁹

Bir başka açıdan “*tasavvuf yolcusunun (**sâhibü hâze’t-tarîk**) muhtaç olduğu olmazsa olmaz üç şey: cömertlik (*sehâ*), şecâat ve sıdktır.*”⁴⁸⁰

⁴⁷⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 111.

⁴⁷⁷ İsfahânî, *Hilye*, 10/193; Attâr, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, s. 406.

⁴⁷⁸ Mehmet Âkif’in şu beyti de mânîdardır:

“Geçen geçmiştir artık, ân-ı müstakbelse müphemdir.

Hayatından nasîbin bir şu geçmek isteyen demdir.” Bkz. Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 1987, s. 130.

⁴⁷⁹ Mekkî, *Kütü’l-Kulûb*, 3/1594 [4/388]; Gazzâlî, *İhyâ*, 2/241; Zerrûk, *Kavâidü’t-Tasavvuf*, s. 114 [242-243].

⁴⁸⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 92a; İbnü’l- Mülakkın, *Tabakâtü’l-Evliyâ*, s. 234.

Sûfi, insanların ellerinde olanlara ümid beslememelidir. Zira onlardan bir şey almanın hazzı sûfinin gönlünden gitmezse, ondan hayır gelmez.⁴⁸¹ Yani sûfinin gönlünde insanlardan gelecek bir hayır, menfaat umudu olmamalı, bununla birlikte onların sahip oldukları en basit dünyalığa tamah duygusu ya da onların para, mal, mülk, makam gibi sahip olduklarına kendisinin de sahip olma arzusu kalbinde bulunmamalıdır. Kısacası onlara güvenmeyi ve özenmeyi terk etmeli, yalnız Allah'a güvenip dayanmalıdır.

2.b. Müste'nif ve Mübtedî

Mübtedî, “yeni başlayan, bir şeyi yeni öğrenmeye başlayan öğrenci, acemi, işin başında” anlamına gelir. Terim olarak “tam anlamıyla kendini Allah'a veren ve seyr ü sülûke azm kuvveti ile başlayan, tarikat edeplerini vazife edinip sağlam bir irade ile hizmete sarılan kişi”ye mübtedî denir.⁴⁸²

Müste'nif ve *mübtedî*, müteradif iki kavram olmakla birlikte Tüsterî'nin, müste'nifi daha çok mübtedîden bir önceki safhayı ifade etmek için kullandığı anlaşılmaktadır. Yani tevbeyle niyet eden kimse *müste'nif*, tevbe ile bu yola giren kimse *mübtedîdir*. Tüsterî'ye göre, kendisine gerekli görülen vazifeleri hakkıyla yerine getirdiği takdirde *müste'nif* veya *mübtedînin* nihâyet *bedil* ya da *sıddık* mertebesine yükselmesi mümkündür.

Tüsterî'ye göre bu yola girmek isteyen hakikat yolcusuna yani *müste'nife* temelde şu yedi şey gerekir: “*Tevbeye niyet etmek, Sünnet bilgisinin tahsili, istihâre, istişâre, istiâne, sabır ve ihlâs. Mübtedîye nefes ve rahat olmaz. Onun hali ancak semâ bilgisidir.*”⁴⁸³ Şârih Abdurrahman es-Sicillî bu yedi maddeyi şu şekilde açıklar:

“**Tevbeye niyet**, tevbenin şu dört hükmünü yerine getirdikten sonra her vakit tevbeyle yenilemektir: (Günahta) ısrarı terketmek, istiğfâr, üzerinde bulunan hakları iâde

⁴⁸¹ Câmî, *Nefehâtü'l-Üns: Evliyâ Kerametleri*, s. 215.

⁴⁸² Cebecioğlu, *TTDS*, s. 345.

⁴⁸³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 91a-b.

etmek, zâyi ettiği farzların tümünü islâh etmektir. **Sünnet bilgisini tahsil**, Sünnet'e uyup onun gereğini yapmak içindir. **İstihâre**, ister hoşla gitsin ister gitmesin fiilin vukûundan evvel ve sonra, Allah'a teslimiyetle birlikte hayırlı olanı istemektir. **İstişâre**, kendilerine güvenilen ilim ehline danışmaktır. **İstiâne**, bunları gerçekleştirmek için Allah'tan yardım istemektir. **Sabır**, Allah için ve âhiret yurdu için mücâdeleye sabretmektir. **İhlâs**, Allah'ın emrini her hususta önceleyerek, her emrin önüne geçirerek ubûdiyet yolunu benimsemektir. *Müste'nif* ya da *mübtedîn* rahat nefes alacak vakti yoktur. Tâattan kurtuluş da yoktur. Haddizâtında ona ravhın/rahatın lezzeti yoktur. **Onun hali semâ bilgisidir**. Yani Kitap ve Sünnet'e uymak, Allah'tan *havf ve recâ*, sonra O'nunla ünsiyet ve O'nun katından faydalanmasıdır."⁴⁸⁴

Tüsterî, *mübtedîn* ya da *müste'nif*in iki yıldan daha az olmamak üzere şu dört şeye devam etmesini gerekli görür: *Susmak (samt), halvet, şehvetleri terk, gece uykusuzluğu*. Şöyle ki "bu kimse susarak hâlini keşfeder. Halvet ile sadece kendisi ile başbaşa kalır, dinî ve dünyevî hususta başına gelebilecek afetlerden ve insanlarla meşgul olmaktan kurtulur. Şehvetleri terkederek dünyadan uzaklaşır. Gece uykusuzluğu sayesinde de nefsi cehâletinden ölür ve kalbi ilmi ile dirilir. Bu esnâda bu kimse Allah katında hâlinin dosdoğru olması için Allah'tan yardım istemelidir. Bu dört şey hususunda titizlik gösteren kimse bûdelâdan bir bedîl veya siddik olur. Bu süreç tamamlandıktan sonra kendisine dininin bilgisi; âzâlarında ve hallerinde kısacası bütün erkânında, zarar ve menfaat bilgisi verilir. Bundan sonra dini, dünyası ve âhiretinde yaşamı bu ilimler çerçevesinde olur."⁴⁸⁵

Ayrıca Tüsterî *mübtedîye*, ağlama, huşû ve birt/iyilik yapmaya kendisini zorlamasının emredileceğini söyler.⁴⁸⁶ Bu, mübtedî sâlikin hâli kendisine keşfolunan bir âlim tarafından yapılmalıdır.⁴⁸⁷

⁴⁸⁴ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 161a-b.

⁴⁸⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 54a, 91a-b.

⁴⁸⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 94a, Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 165a.

Tüsterî'ye göre *mübtedîn*in aşması gereken bazı engeller (*akabe*) bulunmaktadır. Şeytan (*adiyy*), dünya ve nefis mezmûm akabeler olup bu akabeleri geçebilen kimse Allah'tan hayırlara nail olabilir.⁴⁸⁸

2.c. Mürîd ve Murâd

Mürîd, Arapça'da isteyen, taleb eden anlamına gelir. "Allah'a vuslatı arzu eden, Allah'ın ahlâkıyla ahlaklanmak isteyen ve bu olgunluğun eğitimini verecek bir mürşide bağlanan kişiye mürîd denir."⁴⁸⁹ Mübtedîye göre olgunlukta bir ileri safhadır.

Murâd ise istenen, maksat anlamına gelir. "İrâdesi kalmamış ârif *murâd* denir. Bu durumdaki arif, nihâyetlere varmıştır. Haller, makamlar, maksadlar ve irâdeleri geçmiştir. Bu kimseler muhib/seven değil, mahbûb/sevilendirler."⁴⁹⁰

Tüsterî'ye göre *mürîd*, harekâtında ve sükûnunda Cenâb-ı Hakk'a yönelen, O'nu kasteden, O'nun rızâsını ve vechini isteyen kimsedir. "***Rablerinin rızâsını isteyerek sabah akşam O'na yalvaranları kovma***" (En'âm 6/52) âyeti mürîdler hakkındadır. *Murâd* ise, "dileme halini Cenâb-ı Hakk'ın kendisinde kâim kıldığı, kendisinde mürîde dair şeyler bulan kimsedir." Mürîdlik ve murâdlık her ikisi de Allah'ın fazlındandır. Çünkü "***Nimet olarak size ulaşan ne varsa Allah'tandır,***" (Nahl 16/53) buyrulmuştur. Her ne kadar mürîdlik ve murâdlık kendi katından olsa da Allah Teâlâ ikisini ayırmış ve murâdı tahsis etmiştir. Mürîd ve murâd arasında temelde belli farklar bulunur. Meselâ mürîdde, Cenâb-ı Hakk'a yönelme konusunda ve ibadette *tekellüf* vardır. Murâd ise ibadetlere dalıp gider. Cenâb-ı Hakk'ın nâzır olduğu düşüncesiyle kendisinde tekellüfsüz, amellere sevkedecek şeyler bulur. Diğer bir fark ise mürîdin henüz tâlib;

⁴⁸⁷ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 165a.

⁴⁸⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 40b, 137a; Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 234a.

⁴⁸⁹ Cebecioğlu, *TTDS*, s. 350.

⁴⁹⁰ Cebecioğlu, *TTDS*, s. 343, 350.

murâdın ise matlûb olmasıdır.⁴⁹¹ Mürîdlerin Âdem (a.s.)'in nûrundan, murâdların ise Muhammed (a.s.)'in nûrundan yaratılmış olmaları da bu farklardan biridir.⁴⁹²

Mürîdin dikkat etmesi gereken önemli hususlar ise şunlardır: Kalbinde masivâ ile meşgul olmaması, farzları yerine getirme, günahlardan istiğfâr, halktan selâmet talebi içinde bulunmasıdır.⁴⁹³

2.d. Vâsıl

Sözlükte “ulaşan, varan, maksadına erişen” gibi anlamlara gelen *vâsıl* terim olarak “Allah’ı bilen, emirlerini yerine getiren ve yasaklarından kaçınan kişi”⁴⁹⁴ olup tasavvufî olgunlaşmada son merhalede bulunan *sûfîye vâsıl* denir.⁴⁹⁵

Tüsterî'nin “*sâhibü hâza't-tarîk*” olarak ifade ettiği hakikat yolcusuna olgunlaşmadaki merhalelerine göre bir takım isimler verilmiştir. *Tâlib*, *mübtedî*, *mürîd*, *mutasavvîf*, *sûfî*, *vâsıl* bunlardandır. Tüsterî'nin *vâsıl*dan muradı yolun sonuna ulaşmış, nihâyete erişmiş kimse değildir. Çünkü bu yolculuk nihâyeti olmayan bir yolda yapılır. O, *vâsıl* ile, bu yolda belli bir mesafe katetmiş kimseyi kasteder. Yolun başındaki mübtedînin bir takım şeyleri tekellüfle ve açıktan yapması gerekirken *vâsıl* bunları gizlemekle mükelleftir.⁴⁹⁶ Şârih Abdurrahman es-Sicillî *vâsıl*ı “varlığın seçkinlerinin fevkinde olan ve yakınlık rûhuna güvenen ârif” şeklinde izah etmektedir.⁴⁹⁷

Tüsterî bir sözünde âlimlerin “*ilimleriyle vâsıl olamazlarsa niyetleriyle vâsıl olacaklarını, niyetleriyle vâsıl olamazlarsa da irâdeleriyle vâsıl olacaklarını*” ifade eder.⁴⁹⁸ Yine ona göre üç bilgi: bilmediğini bilmek, vesveseyi bilmek, unutkanlığını

⁴⁹¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 62.

⁴⁹² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 64.

⁴⁹³ *Tefsîr*, s. 62; Serrâc, *Lüma* ' , 189 [238].

⁴⁹⁴ Cebecioğlu, *TTDS*, s. 350, 518.

⁴⁹⁵ Cebecioğlu, *TTDS*, s. 350.

⁴⁹⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 94a.

⁴⁹⁷ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, 165a.

⁴⁹⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 46b, 166a.

bilmek kulları Allah'a *vâsıl* eder.⁴⁹⁹ Halk hevâları sebebiyle nefislerinden, nefisleri sebebiyle de hevâlarından mahcup olup kendilerine vâsıl oldukları vakit Mevlâlarına da *vâsıl* olmuş olurlar.⁵⁰⁰

II. TEVHÎD ve ULÛHİYET

Tüsterî'nin sözlerinde tasavvuf ile birlikte kelâmî konuların, tevhîd başta olmak üzere belli itikadî mevzuların değerlendirildiğini görmekteyiz. Onun bu konulardaki görüş ve yorumları sonraki dönemlerde yetişmiş meşhur sûfilerin görüşlerine de kaynaklık etmiştir. Tüsterî'nin kelâma ve itikadî meselelere dair sözlerini, kendisinden sonraki dönemde; sûfiyyenin kelâmî konulardaki görüşlerine yer veren eserlerde, *Taarruf*, *Lüma'*, *Keşfu'l-Mahcûb* ve *er-Risale*'de bulmamız mümkündür. Yine Tüsterî'nin, itikadî ve kelâmî konularla ilgili bir çok âyete yorumu bulunmaktadır.

1. Tevhîd

Tevhîd, "Allah birdir" diye hükmetmek,⁵⁰¹ "Allah'ın zâtını, aklen tasavvur edilen ve zihnen hayal edilen her şeyden tecrîd etmektir."⁵⁰² Diğer bir ifadeyle nisbetlerin düşürülmesidir (*iskâtu'l-izâfât*).⁵⁰³ "Tevhîd, başkasına değil sadece Allah'a nazar etmek, O'na yönelip güvenmektir. Bu ise ancak mâsivâdan yüz çevirip, fakrını izhâr ederek ve O'na sığınarak tamam olur."⁵⁰⁴ İslâm akîdesinde tevhîd, merkeze yerleşmiş bir konudur. Çünkü insanların çoğunluğu evrenin bir yaratıcısı bulunduğu ve onun da Allah Teâlâ olduğu konusunda hemfikirdir. Fakat Allah'ın birliği konusunda ihtilaf etmişlerdir.

Tevhîd konusunda sûfiyye arasında ilk söz söyleyen kişinin Cüneyd-i Bağdâdî

⁴⁹⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 56b.

⁵⁰⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 57b.

⁵⁰¹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 298.

⁵⁰² Alî b. Muhammed eş-Şerîf el-Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, Beyrut, 1990, s. 73.

⁵⁰³ İsmâîl Ankaravî, *Fütûhât-ı Ayniyye*, Mevlânâ Müzesi İhtisâs Kitaplığı, no: 99, vr. 66a.

⁵⁰⁴ Mahmûd, *eş-Şeyhü'l-Emîn Abdullah et-Tüsterî*, s. 41.

olduğu ifade edilir.⁵⁰⁵ Ona göre “tevhîd, kadîm ile hâdisin arasını ayırmak, nefsin düşkün olduğu şeylerden alâkayı kesmektir. Allah’ın ezeliyyet sıfatında tek olduğunu; O’nun fiilini işleyen hiçbir şeyin olmadığını ikrar etmektir.”⁵⁰⁶

Zünnûn el-Mısırî’ye göre ise, “Tevhîd, Allah’ın eşyayla imtizac etmeyen (eşyânın içine girmeyen, onun tabiatına karışmayan) kudretini, eşyâ ile bütünleşmeyen yaratışını bilmen, her şeyin sebebinin Allah’ın yaratması olduğunu ve O’nun yaratmasında bir bozukluk bulunmadığını bilmendir. Yüksek olan göklerde ve alçak olan yeryüzünde Allah’tan başka müdebbir yoktur. Allah, senin vehim ve tasavvuruna gelen her şeyden farklıdır.”⁵⁰⁷

Tüsterî’nin *tevhîd* konusundaki görüşüne gelince, kendisine yöneltilen bir soruya vermiş olduğu şu cevap, Cüneyd ve Zünnûn’un *tevhîd* konusundaki görüşlerini içermekle birlikte Hücûvîrî’ye göre *tevhîd*’in bütün hükümlerini toplayan bir sözdür:

*“Bil ki (tevhîdin nihâî şekli şudur): Dünya yurdunda gözle görülme, hisle ve ihâta ile idrâk edilme bahis konusu olmaksızın Allah’ın zâtı ilimle muttasıftır. Sınır, nihâyet, ihâta, hulûl, gelme-gitme söz konusu olmaksızın iman hakikati ile mevcuttur. Gözler O’nu âhirette zâhiren, mülkünde ve kudretinde bâtinen görür. Şüphesiz ki, halk, Hakk’ın zâtının künhü hakkında marifet sahibi olmaktan mahcûptur. Allah, âyetler ve acâyip şeyler izhâr etmek suretiyle, onlara kendisine giden yolu âyetlerle göstermiştir. Kalpler O’nu tanımışlardır. Ama akıllar O’nu idrak edememişlerdir. Sonunu idrak ve ihâta bahis konusu olmaksızın, mü’minler gözle O’na bakar ve O’nu temaşa ederler. Yani âhirette baş gözü ile zâtı veya nihâyetini idrak bahis konusu olmaksızın O’na bakarlar.”*⁵⁰⁸

⁵⁰⁵ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 119.

⁵⁰⁶ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 299.

⁵⁰⁷ Serrâc, *Lüma’*, s. 29 [27].

⁵⁰⁸ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 300 [388]; Hücûvîrî, *Hakikat Bilgisi Keşfu’l-Mahcûb*, s. 348.

Dünyada da âhirette de Allah'ın zâtının, kühünün idrak edilemeyeceğini, zâtının ilim ile muttasıf olduğunu ifade eden Tüsterî, hulûl, ittihâd gibi düşünceleri de reddeder. Yani, Hâlık ve mahlûk arasında *hulûl*, *ittihâd*, *ittisâl* kelimeleriyle ifade edilen “içine girme, birleşme, bitişme” gibi durumları kabul etmez. Tüsterî kulun Mevlâsına *ittisâlinde* söz ederken “bağlanma, yakınlık, birliktelik” anlamlarını kasteder. Bu *ittisâl*, Allah'ta sükûnu⁵⁰⁹ ve O'na kavuşmayı ifade eder. Yani “*Kalbi Mevlâsına bağlı olana, yakîn ilminden doğan yakîn nuru açılır ki, bu da Allah'a kavuşmasıdır. Bu kavuşma hulûl, cem' ve ittisal anlamında değil, fakat kulun tevhîdi, Allah'a ve Rasûlüne itâati bakımından Mevlâsına bağlanması (ittisal) anlamındadır.*”⁵¹⁰ Başka bir ifade ile *ittisâl*, kulun Kur'ân'a, Peygamber'e, erkâna ittisâlidir.⁵¹¹ Yani bunlarla ilmini, fiilini, bedenini ve kalbini temizlemesi neticesinde Cenâb-ı Hakk'a vâsıl olması, O'nda sükûn bulmasıdır.⁵¹² Cenâb-ı Hak ile visâlde (*ittisâl*) aynı zamanda tezekkür de mevcuttur. Yani bir kişinin yanında olmayan ya da ölmüş bir yakını yanındaymış gibi düşünmesi ve hayal etmesi suretiyle gerçekleşen rûhun rûhla iletişimi gibi, kul Cenâb-ı Hakk'ın huzurunda olduğunu tezekkür ederek iletişime geçebilir. Bu da bir nevi ittisaldır.⁵¹³

Tevhîdin önemini sıklıkla vurgulayan Tüsterî'ye göre “*Bütün hayrın aslı velâyettir. Velâyetin aslı da tevhîddir.*”⁵¹⁴ “*Allah'ın hazineleri içinde tevhîdden daha büyüğü yoktur.*”⁵¹⁵ Onun tevhîd ile ilgili diğer değerlendirmelerini şöyle sıralayabiliriz:

Tevhîd, mü'minin âb-ı hayatıdır. Tüsterî dayısı Muhammed b. Sevvâr'ın, Sevrî'den aktardığı şu rivayeti nakleder: “Lâ ilâhe illallâh menzilesi yani kuldaki

⁵⁰⁹ Kelâbâzî, *Taarruf*, 128 [163].

⁵¹⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 30.

⁵¹¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 79b; Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 202a. Sicillî, erkânı dört imam olarak ifade ettiği Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali olarak açıklar. Ona göre Kur'ân imamdır, Sünnet delildir, dört imam refik ve dostlardır. Bunlardan birini yitiren kul sapar ve helâk olur.

⁵¹² Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 201a.

⁵¹³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 126a.

⁵¹⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 4b-5a.

⁵¹⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 87.

kelime-i tevhîd, suyun dünyadaki menzilesi gibidir. Nitekim Allah Teâlâ **“Her canlı şeyi sudan yarattığımızı...”** (Enbiya 21/30) buyurmuştur. Lâ ilâhe illallâh itikâdı ve Resûlullâh’ın Sünnet’ine iktidâ, kime fayda vermezse o kimse ölüdür.”⁵¹⁶

“Kelime-i tevhîd, mü’minin amelinin köküdür/aslıdır.” “Görmedin mi Allah nasıl bir misal getirdi: Güzel bir sözü, kökü (yerde) sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaca (benzetti).” (İbrahim 14/24) âyetinin manası sorulduğunda İbn Abbas’tan hikâye edilen şu rivayeti anlatmıştır: “Peygamber (s.a.v.), ashâbının yanına vardı. Onlar şecere-i tayyibeyi müzâkere ediyorlardı. Buyurdu ki: ‘Bu mü’mindir. Aslı yerde, fer’i, dalları göktedir.’ Yani ameli göğe kaldırılmış olup makbuldür. Bu Allah’ın mü’min ve kâfir için verdiği bir darb-ı meseldir.” Tüsterî devamla şöyle der: **“Güzel bir söz, kelime-i tayyibe yani ihlas sözüdür. Güzel bir ağaç, hurmadır. Kökü (yerde) sabit, dalları gökte** yani dalları göğe ref edilmiş (demektir). Aynı şekilde mü’minin amelinin aslı da kelime-i tevhîddir. O sabit bir köktür. Dalı ki bu mü’minin amelidir, göğe merfûdur, makbûldür. Ancak onda bir takım hâlel ve ihdâs olabilir. Fakat amelinin aslı zâil olmaz. O da kelime-i tevhîddir. Nasıl ki rüzgârlar hurmanın dallarını sallar fakat kökü zail olmaz, yerindedir.” Tevhîdden mahrum olduğu için kâfirin ameli ise pis bir ağaç olan hanzala gibidir. Buna **“Kötü bir sözün misali, gövdesi yerden koparılmış, o yüzden ayakta durma imkânı olmayan (kötü) bir ağaca benzer,”** (İbrahim 14/26) âyeti işaret eder ve bunun dünyadaki örneği hanzaladır. Diğer bir adıyla zakkum ağacının hem kokusu kötü, hem meyvesi acıdır. Toprağın altında kökü olmadığı için yeryüzünde sebâtı da yoktur. Tevhîdin zıddı olan küfür ve nifakın da kökü aslı yoktur ve aynı şekilde âhirette sebâtı olmayacaktır.”⁵¹⁷

Aynı zamanda tevhîd ibadetin ve tâatın da aslı ve temelidir. Tüsterî, **“(Resûlüm!) de ki: Ey ehl-i kitap! Sizinle bizim aramızda müşterek olan bir söze geliniz: Allah’tan başkasına tapmayalım.”** (Âl-i İmrân 3/64) âyetini tefsir ederken

⁵¹⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 48.

⁵¹⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 87.

“*ibâdetin aslı tevhîddir*” neticesine varmıştır.⁵¹⁸ “*Tevhîd, tâattır,*” sözüyle de itaat ve tevhîd arasındaki irtibatı vurgulamıştır.⁵¹⁹

Tevhîd, “*Hep birlikte Allah’ın ipine (İslâm’a) sınıksız yapışın; parçalanmayın.*” (Al-i İmran 3/103) âyetinde mü’minlere tutunmaları emredilen ahiddir, Cenâb-ı Hakk’ın kullarına sarkıttığı ipidir.⁵²⁰ Zira mü’minlerin ancak bu tevhîd ipi sayesinde küfür, nifak, şirk bataklığından kurtulmaları, iman nurları ile münevver olmaları mümkündür.

“*(Resûlüm!) De ki: Mülkün gerçek sahibi olan Allah’ım! Sen mülkü dilediğine verirsin*” âyetindeki mülkün anlamlarından biri de tevhîddir.⁵²¹ Zira Allah Teâlâ kâfirleri dünya nimetleri konusunda mü’minlere ortak kılmıştır. Yani Allah Teâlâ ayırım yapmaksızın mü’mine verdiğini ziyadesiyle kâfirin de hizmetine ve kullanımına sunmuştur. Onların mü’minlere ortak olamadıkları ve mü’minleri kâfirlerden üstün kılan en önemli şey *tevhîddir* ki o asıldır.⁵²²

Tevhîd, kalbin insanda cevherî bir öneme sahip kılınışına da sebeptir. Tüsterî, “*Beyt-i Ma’mûr’a (andolsun!)*” (Tûr 52/4) âyetinde kalbi Beyt-i Mamur’a benzetir. Bu benzetmesinin sebebi kalbin *tevhîde* karargâh ve mekân olmasıdır. Âriflerin kalpleri Beyt-i Ma’mûr’u *tevhîd* olduğu için de melekler onları hac niyetiyle ziyaret ederler.⁵²³ Bu yüzden kalbinde ne olduğunu bilmediği vesvese türü bir şey bulan kimse *tevhîde* yapışmalıdır.⁵²⁴

Hücvîrî tasavvuf erbâbına göre üç çeşit *tevhîd* bulunduğundan söz eder: “Birincisi, *Hakk’ın Hakk için tevhîdi* ki, Allah’ın kendi vahdâniyetini bilmesinden ibarettir. İkincisi, *Hakk’ın halk için tevhîdidir*. Bu Hakk’ın, “kul muvahhidir” diye

⁵¹⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 48.

⁵¹⁹ Sicillî, *eş-Şerh ve’l-Beyân*, vr. 156b.

⁵²⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 47.

⁵²¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 47.

⁵²² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 44a, Sicillî, *eş-Şerh ve’l-Beyân*, vr. 175b.

⁵²³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 155.

⁵²⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 114b; Sicillî, *eş-Şerh ve’l-Beyân*, vr. 168b.

hükmetmesi ve onun kalbinde tevhîdi yaratmasıdır. Üçüncüsü ise, **halkın, Hakk için tevhîdidir**. Bu da kulların, ulu ve yüce olan Allah'ın vahdâniyeti hakkındaki bilgilerden ibarettir.”⁵²⁵ Hücvîrî'nin yaptığı bu taksimatı Tüsterî'de şu açıklama ve değerlendirmeleriyle bulabiliriz:

a. Hakk'ın Hak için Tevhîdi: Sehl b. Abdullah, bizzat Cenâb-ı Hakk'ın varlıkları yaratmadan önce kendisinin vahdâniyetine yapmış olduğu tanıklığı “tevhîdin hakikati” olarak değerlendirir ki bu Hakk'ın Hak için tevhîdidir. O, “**Şehidallahü ennehû lâ ilâhe illâ hû.**” (Al-i imran 18) âyetini “**Şehidellâhü**” Allah bildi ve açıkladı ki “**kendisinden başka ilâh yoktur.**” “*Zâtına mahsus bir şekilde, bizzat kendisi, varlıkları yaratmazdan evvel ilmi ile şehâdetinde bulundu,*” diyerek açıklar ve şu ifadeleri ekler: “*Bununla, marifet ehline, Allah'ın olacak şeyi olmazdan evvel bildiğini ve tevhîdin hakîkatinin kâinâttan önce Allah'ın kendisiyle kendisine şahitlik etmesi olduğunu tembihlemiştir.*”⁵²⁶

b. Hakk'ın Halk İçin Tevhîdi: Tevhîdin hakikatının zâhir olması ise ancak mahlûkâtın yaratılması ile gerçekleşmiştir. Yani varlıkların, Cenâb-ı Hakk'ı birlemesi ile zuhûr bulmuştur. “**İşte onların kalbine Allah, iman yazmış ve katından bir rûh ile onları desteklemiştir**” (Mücâdele 58/22) âyeti tevhîdin kul için Allah Teâlâ'nın fiili olduğuna delâlet eder. Tüsterî bu âyetin tefsirinde şöyle der: “*Allah Teâlâ dostlarının kalbinde imanı satır satır yazmıştır. Birinci satır tevhîddir. İkinci marifettir... Bu yazma işi kulun fiili değil Allah'ın fiilidir. Kulun imandaki fiili zâhiren islâmdır/teslim olmaktır ve kendisinden zâhiren âşikâr olan şeylerdir. Kuldan bâtinen gerçekleşen şey ise Allah'ın fiilidir.*”⁵²⁷ Kulun kalbine tevhîdin kaydedilmesi Hakk'ın halk için tevhîdi olarak izah edilebilir.

c. Halkın, Hakk İçin Tevhîdi: Halkın, Cenâb-ı Hakk'ı Tevhîdi ise *rubûbiyete*

⁵²⁵ Hücvîrî, *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcûb*, s. 342.

⁵²⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 47.

⁵²⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 164.

icâbet, tevhîdi ikrâr ve tevhîdi ikâme şeklinde gerçekleşir.

Kulda tevhidin hakikatının gerçekleşmesi için birer basamak olarak da görebileceğimiz bu üç aşama üzerinde duran Tüsterî'nin anlayışında mü'min kâfir farketmeksizin insanların aslî akılları *rubûbiyete icâbet* hususunda birdir. Yani Elest Bezmi'nde hepsi aynı cevabı vermiş ve rubûbiyeti kabul etmişlerdir. Fakat insanlar vahye icâbet yani *tevhîdi ikrâr ve ikâme*, Sünnet'e ittibâ konusunda farklı farklıdır. Müslümanlar, tevhîdi ikrâr ve Sünnet'e ittibâ ettikleri için Yahudilere, Hıristiyanlara ve diğerlerine benzemezler.⁵²⁸

Tevhîdi ikrâr ise *Allah birdir demektir* ki ilmin aslıdır.⁵²⁹ Tevhîdi ikrâr etmemek ise cehâletin başıdır.⁵³⁰ Rubûbiyete icâbet konusunda insanlar aynı olmaları sebebiyle yani hepsi, "*elestü birabbiküm*" sualine "*belâ*" diye cevap verdikleri için, kulun vahye icâbetinin ilk adımı *tevhîdi ikrâr* ile gerçekleşir.⁵³¹ Yani mü'minlerin, ehl-i kitap ve diğer insanlardan ayrıldıkları ilk nokta tevhîdi ikrârdır.

Tüsterî'nin *ilm-in aslı* dediği *tevhîdi ikrâr* ile *ilm-i kıyâm* dediği ihsân birleşince kul vuslata ermiş olur. O bunu ilk anda anlaşılmayan "*İlim ilimle ittisal edince, kul ittisal etmiş olur,*" sözü ile ifade eder. Vuslata ermesini de gizli ve açık, hareket ve sükûn türündeki kulun her yeni fiilinin ancak Kitap ve Sünnet'in hudûdu çerçevesinde gerçekleşmesi şeklinde açıklar.⁵³²

Tevhîdi ikrâr konusunda Tüsterî bir başka hakikate de dikkat çeker. Elest Bezminde bütün mahlûkat rubûbiyete icâbet ettiği gibi, âhirette de tüm halk tevhîdi ikrâr edecektir. Şöyleki: "*Zâtın hükmü tecelli ettiği; zıtlar, koşulan ortaklar ve bunların davası yerlere serildiği vakit, artık şek zâil olduğundan ve azap korkusundan dolayı*

⁵²⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 6a-b.

⁵²⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 6a.

⁵³⁰ Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 217b.

⁵³¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 201a.

⁵³² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 60a.

bütün halk âhirette tevhîdi ikrar edeceklerdir.”⁵³³ Lâkin onların bu ikrarları bir fayda vermeyecektir.

Tevhîdi ikâme ise, tevhîdi gerçekleştirmek, Allah’ın bir olduğu olgusunu dosdoğru göstermek/izhâr; *tevhîdde nehiy ve hudûdu gözetmek*⁵³⁴ demektir. Tevhîdi ikâme de bir ameldir ve amellerin aslıdır.⁵³⁵

Kulun tevhîdini ikâmesinin tam ve kâmil olması için dikkat edilmesi gereken belli hususlar vardır. Bunların başında teberri, isyânı terk ve musâhabet edilecek kimseler konusunda titizlik göstermek gelir. Tüsterî’ye göre tevhîdi ikâme, Allah dışındaki her şeyden yüz çevirmeyi gerektirir. Zira mâsivâdan teberri etmedikçe kulun tevhîdinin ikâmesi tam ve kâmil olmaz.⁵³⁶ *“Lâ ilâhe illallâh” diyen kimse hakikatte Allah ile bey’at etmiştir. Bu bey’atinden sonra emir ve yasaklarından hiçbir konuda; gizlisinde ve açığında O’na karşı gelmesi, isyân etmesi veya düşmanını dost edinmesi ya da Allah’ın dostunu/velisini düşman bilmesi haramdır.*”⁵³⁷

Tevhîdi ikrâr eden kimsenin durumunda olduğu gibi, ilm-i kıyâm ve rızâ fiili ile birlikte tevhîdi ikâme eden kimse dünya ve âhiretin hayrına sahiptir. Çünkü *“bu üç haslete sahip kimse yerin altındakileri üstündekilerden daha iyi bilir. Dünyadan çok âhirete bakar, âhireti düşünür ve âhiretle ilgilenir. Yeryüzündeki insanlardan ziyade onu, gökteki melekler ve gök ehli tanır.*”⁵³⁸

Tevhîdi ikâme ve Peygamber’e iktidâ arasındaki irtibat

Tüsterî’ye göre tevhîdin ikrârı ve ikâmesinin sahih olmasına dair yukarıda sayılanlar dışında en önemli husus Hz. Peygamber’e iman ve iktidâ etmektir. *Tefsîr*’de

⁵³³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 76.

⁵³⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 75a.

⁵³⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 136b.

⁵³⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 55b.

⁵³⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 37.

⁵³⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 75a, 93a; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 165.

bir çok âyete yaptığı yorumlarında tevhîd ve Hz. Peygamber'e ittibâ irtibatına vurgu yapılmıştır.

Kendisinden önce gönderilen peygamberlerde olduğu gibi Hz. Peygamber'in görevi tevhîde davet⁵³⁹ ve tevhîd konusunda ümmetine ve diğer ümmetlere şahidlik etmektir.⁵⁴⁰ Hz. Muhammed'in (a.s.) bizzat kendisi tevhîdin hakikatından aslâ sapmamış ve hiçbir şekilde şeytana uymamıştır.⁵⁴¹ Onun kalbi tevhîd nurları ile aydınlanmıştır. Âyette yemin edilen "**târik (sabahyıldızı)**"nın (Târik 86/1) bâtinî anlamı Hz. Muhammed'in (a.s.) Rabbü'l-İzzet katında bulunan rûhudur; "**(karanlığı) delen yıldız**" (Târik 86/3) ise tevhîd ve müşâhede ile aydınlanan kalbidir.⁵⁴² Bu anlamda hem davetine icâbet hem de Sünnet'ine ittibâ gereklidir.

Tüsterî bir çok sözünde tevhîdi ikâme ile peygambere iktidâ arasındaki irtibata dikkat çeker.⁵⁴³ "**Tevhîdi ikrâr, asıldır. Peygamber sallallâhu aleyhi ve selleme, ahabına ve (onları) güzelce (izleyen) tâbiîne iktidâ, bu aslın fer'idir.**"⁵⁴⁴ "**Senin şânını ve ününü yüceltmedik mi?**" (İnşirâh 94/4) âyetinin tefsirine göre Allah Teâlâ ezanda ve kelime-i tevhîdde Muhammed (a.s.)'in ismini kendi ismine bağlamıştır. Bu nedenle O'na inanmadıkça kulun imanı makbul olmaz.⁵⁴⁵ "**Şüphesiz, âlemlere bereket ve hidâyet kaynağı olarak insanlar için kurulan ilk ev (mâbet), Mekke'deki (Kâbe)dir,**" (Âl-i imran 3/96) âyetinde Kâbe'den maksat Rasûllullah'tır ki Allah'ın, kalbinde tevhîdi

⁵³⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 144.

⁵⁴⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 147.

⁵⁴¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 156.

⁵⁴² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 191. Tüsterî'nin *Tefsîr*'inde "**O'nun nûrunun temsili**" (Nûr 24/35) âyeti "**Hazret-i Muhammed'in nûrunun timsâlini kastediyor**" şeklinde açıklanır ve Hasan-ı Basrî'nin şu sözü nakledilir: "Onunla mü'minin kalbi ve tevhîd ışığı kastedilmiştir. Çünkü peygamberlerin kalpleri bu gibi nurlarla nitelenmekten daha nurludur." Bkz. Tüsterî, *Tefsîr*, s. 112.

⁵⁴³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 106; Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 182b; Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 6b, 36a-b.

⁵⁴⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 36a,b.

⁵⁴⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 198.

isbat ettiği insanlar O'na inanır.⁵⁴⁶ Dolayısıyla tevhîdin ikrârı ve ikâmesi ancak Hz. Peygamber'e ittibâ ile makbuldür.

“Tevhîdi ikrâr ve Sünnet'e temessük etmemek cehâletin başıdır. Allah'a, Kitab'a ve Sünnet'e iman ise tümüyle ilimdir.” Sicillî bu sözü şöyle izah eder: “Tevhîdi ikrâr imanın ta kendisidir. Sünnet'e iktidâ necâtın ta kendisidir. Bunların zıddı küfür ve bid'attir.”⁵⁴⁷ Her ikisi birbirinden asla ayrılmaz. Zira *“kul tevhîdi ikrar ve Peygamber sallallâhu aleyhi ve selleme zâhiren iktidâ ettiği vakit, ihlaslı (samimi) davranmış (demek)tir. İkrâr ettiği ve (fakat peygambere) iktidâ etmediği vakit emir ve nehiy yolundan ümit kesmiştir. O iman yolundan değildir.”*⁵⁴⁸

Tüsterî'nin *“Hizmet, tevhîddir”*⁵⁴⁹ sözünü şerheden Sicillî, hizmeti Sünnet'e ittibâ ederek ubûdiyet etmek olarak açıklar.⁵⁵⁰ Dolayısıyla kişinin Hz. Peygamber'i rehber edinerek yaşadığı bir hayat onun tevhîd üzere olduğunun göstergesidir.

Âyette emredilen *“adl”*⁵⁵¹ *“Lâ ilâhe illallâh Muhammedün Resûlullâh”* demek ve Hz. Peygamber'in Sünnet'ine iktidâ etmektir.⁵⁵² diye açıklayan Tüsterî başka bir âyetteki⁵⁵³ kendisiyle sevinsinler denen *“fadl”*ı da Allah'ın tevhidi, *“rahmet”*i ise Peygamberi Hz. Muhammed olarak yorumlamıştır. Nitekim *“(Resûlüm!) Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik,”* (Enbiya 21/107) buyurulmuştur.⁵⁵⁴

Hz. Peygamber'e iktidâyı terkeden kimse aynı zamanda tevhîd nurunun kendisinden alınmasıyla cezalandırılır. Fırak-ı dâlle, kendi hevâ ve heveslerine uyup Sünnet'e ve Hz. Peygamber'e ittibâ etmedikleri için Allah Teâlâ onlara gazab etmiş,

⁵⁴⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 50.

⁵⁴⁷ Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 217b-218a.

⁵⁴⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 6b.

⁵⁴⁹ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 168b.

⁵⁵⁰ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 169a.

⁵⁵¹ *“Muhakkak ki Allah, adaleti, iyiliği emreder.”* (Nahl 16/90)

⁵⁵² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 92.

⁵⁵³ *“De ki: Ancak Allah'ın lütfu ve rahmetiyle, işte bunlarla sevinsinler.”* (Yunus 10/58)

⁵⁵⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 76.

sırlarından *tevhîd* lambasını söküp almıştır. Böylece onlar hem sapmışlar hem de insanları doğru yoldan saptırmışlardır.⁵⁵⁵

Kur’ân-ı Kerîm’de bir çok âyet Allah’ın tek ve benzersiz oluşunu vurgular.⁵⁵⁶ Tevhîde işâret eden bu ayetlere Tüsterî’nin tefsir ve değerlendirmeleri şöyledir: **“Tebâreke”** (Mülk 67/1) *“benzerlerden, evlattan, zatlardan yücedir, uludur demektir.”*⁵⁵⁷ **“Yüdebbiru’l-emr”** (Yûnus 10/3) *“tek başına (vahdehû) hükmeder.”*⁵⁵⁸ **“Allah’tan başka ilâh yoktur.”** (Muhammed 47/19) *“Menfaat veren ve def eden ancak Allah’tır. (Hakikatte Allah’tan başka nâfi’ ve dâfi’ yoktur.)”*⁵⁵⁹

Tüsterî, muvahhidlerden ve onların âkıbetlerinden de söz eder. Ona göre muvahhidler çok olmakla birlikte hakikatte tevhîd azdır.⁵⁶⁰ Âyette söz edilen **“sağdakiler = ashâbi’l-yemîn”**den (Vâkıa 56/90) murâd muvahhidlerdir ve güzel âkıbet onlarındır.⁵⁶¹

Tüsterî *“kulda tevhîdin alâmetinin teberrî ve tefvîz etmek”*⁵⁶² **“tevhîdin hakîkatının**sa yalnızca Hakk’a bakmak, Hakk’a yönelmek ve itimad etmek” olduğunu düşünür. *“Bu, mâsivâdan yüz çevirmedikçe, Allah’a ihtiyacını arz edip ilticâsını izhâr etmedikçe tamam olmaz, gerçekleşmez”*.⁵⁶³

⁵⁵⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 140.

⁵⁵⁶ Kur’ân-ı Kerim’de yer alan Tevhîd’le alakalı diğer bazı âyetler şunlardır: Âl-i İmran, 2/6-18; Nîsâ, 4/87-171; En’am, 6/19-102; Tevbe, 9/31; Hûd, 11/14; Ra’d, 13/16-30.

⁵⁵⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 172.

⁵⁵⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 76.

⁵⁵⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 87.

⁵⁶⁰ Sicillî, *eş-Şerh ve’l-Beyân*, vr. 201b.

⁵⁶¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 160. *“Çünkü onlar Allah’ın eminleridirler. Allah’ın emrini yerine getirmişler ve nehyinden kaçınmışlardır. Günah ve zellelerden kaçınırlar. Bu yüzden korku ve hevlden emin olurlar.”*

⁵⁶² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 114b; Tüsterî, *eş-Şerh ve’l-Beyân*, vr. 168b.

⁵⁶³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 180.

Kendisine âyette geçen “**muzdarr**”ın (Neml 27/62) kim olduğu sorulduğunda Tüsterî, “*elini kaldırdığında tevhîdden başka kendisinin bir hasenesi olmadığını gören kimsedir*” der.⁵⁶⁴

Tevhîdin ukbâya yönelik mükâfâtına gelince *âhiret azâbının umumî, rahmetininse husûsî olduğunu* söyleyen Tüsterî, bu husûsî rahmetin nebîler, resûller, sıddıklar ve muvahhidler için söz konusu olduğu açıklamasını yapmakta,⁵⁶⁵ yeryüzünün, Rabbisinin nûru ile işrâkından bahseden âyeti (Zümer 39/69) açıklarken de “*Efendilerini tevhîd etmek (Allah’ın birliğini kabul edip muvahhid olmak) ve Peygamberlerinin Sünnet’ine uymak sebebiyle kıyâmet günü mü’minlerin kalpleri aydınlanır.*” demektedir.⁵⁶⁶

Yine Tüsterî’nin açıklamasına göre amellerin karşılığı olarak girilecek olan cennette Cenâb-ı Hakk’a mülâkî olup nazar etmek ve ru’yet **tevhidin mükâfâtıdır, sevâbıdır.**⁵⁶⁷ Öte yandan, şekâvet ateşinin tevhîdi yakacağını,⁵⁶⁸ şirkin ise tevhîdi iptal edeceğini⁵⁶⁹ belirten Tüsterî’ye göre Ehl-i tevhîde lütfedilen sevabları, cennetteki konaklarını ve güzel makâmalarını görmeleri “**Muhakkak kâfirler için bir iç yarası (hasret)**” (Hâkka 69/50) olacaktır.⁵⁷⁰

⁵⁶⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 116. “(Onlar mı hayırlı) yoksa darda kalana kendine yalvardığı zaman karşılık veren ve (başındaki) sıkıntıyı gideren, sizi yeryüzünün hâkimleri kılan mı? Allah’tan başka bir tanrı mı var!” (Neml 27/62).

⁵⁶⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 74b.

⁵⁶⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 135.

⁵⁶⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 7a; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 140, 182; İsfahânî, *Hilye*, 10/203. “Orada canlarının istediği, gözlerinin hoşlandığı her şey vardır.” (Zuhrûf 43/71) Dedi ki: “Amellerinin sevabı gibi canlarının çektiği şeyler (vardır orada). Gözlerinin hoşlandığı şey ise tevhîdlerinin mükâfâtı olarak likâ vaktinde Allah’ın lütfettiği temkin ile gözleri lezzet alır.” Dedi ki: “Cennet organlarla yapılan amellerin karşılığıdır. Likâ ise (kalbin işi olan) tevhîdin mükâfâtıdır.” Tüsterî, *Tefsîr*, s. 140; İsfahânî, *Hilye*, 10/202.

⁵⁶⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 205.

⁵⁶⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 42b, 43b, 114b; Tüsterî, *el-Muâraza ve’r-Red*, 237a.

⁵⁷⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 176.

2. Esmâ ve Sıfât

“İsmin çoğulu olan *esmâ* ile güzel, en güzel anlamındaki *hüsnâ* kelimelerinden oluşan *esmâü'l-hüsnâ* terkibi naslarda Allah’a nisbet edilen isimleri ifade eder.” Sıfât ise marifetullâha vesile olan nitelik ve vasıflar yani, Allah’ın kulları tarafından bilinmesini sağlayan mânâlardır. Allah Teâlâ’yı zâtı yönü ile kavramak mümkün olmadığı için hâlık-mahlûk ilişkisi isim ve sıfatlarla gerçekleşir. Allah Teâlâ’nın sıfat ve isimleri vasıtasıyla aklen idrak edilebilir olduğu; yine esmâ ve sıfât vasıtasıyla Cenâb-ı Hak ile gönül irtibatı kurulabileceği ifade edilmiştir.⁵⁷¹

Esmâü'l-Hüsnâ, Kur’ânî bir kavramdır. Allah Teâlâ kendisinin güzel isimlerinin olduğunu bazı âyetlerde bildirmiştir. **“O, yaratan, var eden, şekil veren Allah’tır. En güzel isimler O’nundur. Göklerde ve yerde olanlar O’nun şânını yüceltmektedirler. O, gâliptir, hikmet sahibidir.”** (Haşr 59/24) **“Allah, kendisinden başka ilâh olmayandır. En güzel isimler O’na mahsustur.”** (Tâhâ 20/8) **“De ki: “İster Allah deyin, ister Rahman deyin. Hangisini deseniz olur. Çünkü en güzel isimler O’na hastır.”** (İsrâ 17/110)

Kur’ân’da Allah Teâlâ isminin kulları tarafından anılmasını ister. Yine bu isimlerle duâ edilmesini emir buyurur. **“Sabah akşam Rabbinin ismini yâdet,”** (İnsan 76/25) **“En güzel isimler Allah’ındır. O halde o güzel isimlerle duâ edin. Onun isimleri hakkında eğri yola gidenleri bırakın. Onlar yapmakta olduklarının cezasına çarptırılacaklardır.”** (Araf 7/180) buyrulmaktadır.

Tüsterî’ye göre bir kulun Yüce Allah hakkında konuşması için sıfatları ve isimleri hakkında bilgi sahibi olması gerekir. Allah Teâlâ, zâtını hangi sıfatlarla vasıflandırmışsa o sıfatlara; hangi isimlerle isimlendirmişse o isimlere sahiptir. **“Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri söylemeniz...”** (Araf 7/33) âyetinde kulların, Allah hakkında bilgisizce konuşmaları men edilmiştir. Sehl Tüsterî bu âyetin tefsirinde

⁵⁷¹ Bekir Topaloğlu, “Esmâ-i Hüsnâ”, *DİA*, 11/404, 416.

izinsiz, hürmetsiz, saygısız ve edebi gözetmeden Allah hakkında konuşan kimsenin perdeyi yırttığını; Allah Teâlâ'nın kendisi hakkında herhangi bir kimsenin bilmediği şeyleri söylemesini yasakladığını belirtir.⁵⁷² İsimlerden maksadın kulun Mevlâsını tanıması olduğunu şu cümleleriyle anlatır: *“İbâdetten maksat ubûdiyeti bilmek olduğu gibi isimlerden maksat, müsemâyı tanımaktan başka bir şey değildir.”*⁵⁷³

Esmâ-i Hüsnânın sayısı konusunda Ebu Hüreyre'den farklı tariklerle nakledilen şu hadîs-i şerifte Peygamberimiz, **“Yüce Allah'ın bir eksiği (doksan dokuz) ile yüz ismi vardır. Kim onları sayarsa cennete girer. O tektir, teki sever,”** buyurmuştur. Âlimlerin Allah'ın isimlerinin sayısı ile ilgili farklı görüşleri olsa da çoğunluğu doksan dokuz rakamının kesretten kinâye olduğunu ve Allah'ın isimlerinin sayı ile sınırlı olmadığını belirtmişlerdir.⁵⁷⁴

Tüsterî'ye göre de, Allah'ın isim ve sıfatları âyet ve hadislerde zikredilenlerle sınırlı değildir. Kur'ân'da geçen *“isimlerin ve sıfatların ötesinde fahim ve anlayışların delip geçemediği sıfatlar vardır.”*⁵⁷⁵ Allah Teâlâ'nın zâtının *“nihâyeti olmadığı gibi sıfatlarının da nihâyeti yoktur.”*⁵⁷⁶

Yine o, Allah'ın isimlerinin hepsinin şu yedi kelime dahilinde bulunduğunu belirtir: *“Bismillâh, Elhamdülillâh, Esteğfirullâh, Mâşâallâh, Yâ Rabb, Lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh, İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râciûn.”*⁵⁷⁷

Tefsîr'de bazı isim ve sıfatlarla ilgili olarak Tüsterî'nin yaptığı yorum ve izahlar da şu şekildedir:

⁵⁷² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 66.

⁵⁷³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 161.

⁵⁷⁴ Topaloğlu, “Esmâ-i Hüsnâ”, *DİA*, 11/406.

⁵⁷⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 70.

⁵⁷⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 98.

⁵⁷⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 111a.

el-Kayyûm (c.c.): “Mahlûkâtın ecelleri, amelleri ve rızıklarına dair ne varsa hepsini üstlenip yerine getiren, ihsâna ihsân ile, seyyiâta gufranla, nifak, küfür ve bid’ata azapla karşılık veren.”⁵⁷⁸

el-Azîz (c.c.): “Halkın idrakinden yücedir.”⁵⁷⁹

el-Alîm (c.c.): “İnşâ ve takdîr ettiği şeyi bilir.”⁵⁸⁰

el-Latîf (c.c.): “Kalplerin özündeki orada saklı esrârı bilmesi ile latîf. Nitekim Peygamber (s.a.v.) buyurmuştur: Kuşkusuz ilimden öylesi vardır ki, Allah Teâlâ’nın kalplerde saklı gizlenmiş sırrı ilimdendir.”⁵⁸¹

el-Habîr (c.c.): “Senin ğaybında olan şeyleri sana haber verir.”⁵⁸²

el-Ğafûr (c.c.): “Kullarının tâatlarında zuhûr eden noksan, hâlel ve kusuru bağışlayıcı,⁵⁸³ günahkârları bağışlayıcı”.⁵⁸⁴

eş-Şekûr (c.c.): “Basit (ufak) amelleri (övücüdür).”⁵⁸⁵

ez-Zâhir (c.c.): “Yüceliği, kudreti, kahrı zâhir olandır.”⁵⁸⁶

el-Bâtın (c.c.): “Kalplerin bâtinî zamir ve hareketlerini tanıyan, bilen zât.”⁵⁸⁷

el-Azîz (c.c.): “Hükmünde erişilmez, nüfuz edilmez, kapalı, güçlü, zaptedilmez. Mahlukatı hakkındaki tedbirinde hakîm, hikmet sahibi hikmeti gözetten.”

el-Vedûd (c.c.): “Onlara verdiği bol ve güzel nimetleri, ihsanı ile kullarına sevgisini gösteren, kendisini sevdiren.”⁵⁸⁸

⁵⁷⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 37.

⁵⁷⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 136.

⁵⁸⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 136.

⁵⁸¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 173.

⁵⁸² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 173.

⁵⁸³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 173.

⁵⁸⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 191.

⁵⁸⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 74a.

⁵⁸⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 161.

⁵⁸⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 161.

⁵⁸⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 191.

Tüsterî doksan dokuz ismin dışında Takvâ,⁵⁸⁹ Huşû,⁵⁹⁰ Deyyân⁵⁹¹ ve Âh⁵⁹² ifadelerinin de esmâdan olduğunu belirtir. Ayrıca Mücahid'in Âmîn lafzını⁵⁹³ Allah'ın isimlerinden bir isim saydığını söyler ve İbn Abbas'ın "Sizin "Âmîn" deyişinize haset ettikleri kadar Hıristiyanlar başka hiçbir şey için haset etmezler," şeklindeki rivayetini aktarır.⁵⁹⁴

Ayrıca Kur'ân'da geçen *yedullâh* sıfatını Allah'ın havl ü kuvveti,⁵⁹⁵ hidâyet konusunda minneti ve sevabı⁵⁹⁶ şeklinde yorumlar.

Âlimlerin bir çoğu esmâ-i hüsnâ konusunu işlerken *ism-i azam* mevzuuna da değinmişlerdir. İsm-i a'zam, "en büyük isim demek olup Allah'ın bütün isimlerini içine alan ismi; içinde bulunduğu zamanda kula hâkim bulunan isim"⁵⁹⁷ anlamında kullanılmıştır. Tüsterî'nin de ism-i a'zama ilgili değerlendirmeleri mevcuttur.

Tüsterî, ism-i a'zama, Kur'ân'da, îmâen işaret edildiğini belirtir ve der ki: "*Allah'ın ism-i a'zama "O ilktir, sondur, zahirdir, bâtındır."* (Hadîd 57/3) âyetinden

⁵⁸⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 108a.

⁵⁹⁰ Sicillî, *eş-Serh ve'l-Beyân*, vr.172a,b. Sicillî, Tüsterî'nin Huşû'a isim demesinin sebebini şu şekilde açıklar: "Huşû'a isim dedi. Çünkü Allah içindir (Allah'a yöneliktir). Kul onunla Allah'a itaatkâr olur. Hakk'a nisbet edildi. Çünkü onunla kastedilen O'dur."

⁵⁹¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 107b. Sehl'e denildi ki: Deyyân'ın mânâsı nedir? Dedi ki: "*Rabbisine hiçbir şeyi tercih etmez (demektir). Bu, rubûbiyet isimlerinden bir isimdir.*"

⁵⁹² Sehl müridlerinden birine "*size bir musibet isabet ettiğinde "âh" (ح) demeyiniz, çünkü o şeytanın ismidir. "Âh" (ح) deyiniz, çünkü Allah'ın ismidir.*" demiştir. Bkz. Necmüddîn Kübrâ, *Fevâihu'l-Cemâl ve Fevâihu'l-Celâl*, tah. Dr. Yûsuf Ziyâd, Kahire 1993, s. 223 [*Usûlu Aşere, Risâle ile'l-hâim, Fevâihu'l-Cemâl: Tasavvufî Hayat*, haz. Mustafa Kara, İstanbul 1996, s. 141, 143].

⁵⁹³ Ebû Ali el-Fârisî âmîn ifâdesinin Allah'ın isimlerinden bir isim olduğunu söyleyenleri hatâli bulmuştur. Bkz. Alemüddîn es-Sehâvî, *Sifru's-saâde ve Sefiru'l-ifâde*, tah. Muhammed, Ahmed ed-Dâîlî Dimeşk 1983, s. 134. Sehâvî *Sifru's-saâde*'de ayrıca şu açıklamayı yapmıştır: "Onun Allah'ın isimlerinden bir isim olduğu şeklinde Mücahid'den gelen rivâyetin tevili şudur: Âmîn, Allah Teâlâ'ya râci' bir zamiri ihtivâ ettiği için bu takdirle onun Allah'ın ismi olduğu söylenmiştir. Yoksa kelime zamirsiz Allah'ın isimlerinden bir isim değildir."

⁵⁹⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 24.

⁵⁹⁵ Sülemî, *Ziyâdâtü Hakâiki't-Tefsîr*, s. 180.

⁵⁹⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 147.

⁵⁹⁷ Uludağ, *TTS*, s. 189.

itibaren *Hadîd Sûresinin başındaki altı âyette îmâ yoluyla ifade edilmiştir.*⁵⁹⁸ “Allah Teâlâ ism-i a‘zamından elif, lâm ve hâ’yı türetmiş ve buyurmuştur ki: **“Ben, bütün âlemlerin Rabbi olan Allah’ım.”** (Kasâs 28/30)⁵⁹⁹

Tüsterî, İsm-i A‘zam’ın “Allah” ism-i celîli olduğunu düşünür. Bu düşüncesini, “Bu isim, bütün isimleri içinde barındıran en büyük isimdir. Bu ismin Elif ve Lâm harfi arasında öyle bir harf vardır ki meknîdir, gaybdan gayba bir gaybdır, sırdan sırta bir sırdır, hakikattan hakikata bir hakikattir. Onu ancak kirlerden arınmış, zaruret miktarı ayakta duracak kadar helal yiyen/alan kimseler anlayabilir,”⁶⁰⁰ cümleleriyle ifade eder. Sicillî de Tüsterî’nin, “Allah” lafzını, ism-i a‘zam olarak kabul ettiğini belirtir.⁶⁰¹

“Allah, O’ndan başka tanrı yoktur; O, Hayydir, Kayyûmdur.” (Bakara 2/255) âyeti kendisine sorulduğunda Tüsterî: “Bu, Allah’ın Kitâbındaki en yüce âyetidir. O’nda ism-i a‘zam vardır. O semada doğudan batıya yeşil bir nurla bir satır halinde yazılıdır. O’nu Kadir Gecesinde Abbâdân’da iken yazılı görmüştüm.”⁶⁰² demiş, **“Elif Lâm Mîm. Hayy ve Kayyûm olan Allah’tan başka ilâh yoktur.”** (Âl-i İmran 3/1-2) âyeti hakkında da aynı açıklamayı yapmıştır: “Bu ism-i a‘zamdır. Yeşil nur ile doğudan batıya gökyüzünde yazılıdır.”⁶⁰³

Tüsterî, bazı surelerin başlarında yer alan fevâtihu’s-süver adı da verilen hurûf-ı mukattaaları ism-i a‘zam, esmâ ve sıfât ile ilişkilendirerek yorumlamıştır: “Allah Teâlâ’nın indirdiği her kitabın bir sırrı vardır. Kur’ân’ın sırrı ise fevatihu’s-süverdir. Çünkü bunlar isimler ve sıfatlardır.”⁶⁰⁴ Ona göre ehl-i zâhirin bir çok açıklamaları bulunmakla birlikte, hurûf-ı mukattaada âriflerin (*ehl-i fehim billâh*) anlayabileceği

⁵⁹⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 161.

⁵⁹⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 25.

⁶⁰⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 22.

⁶⁰¹ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 155a.

⁶⁰² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 36-37.

⁶⁰³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 46.

⁶⁰⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 25.

mânâlar ve sıfatlar vardır. Nitekim **“Elif⁶⁰⁵ Lâm Mîm”** (Bakara 2/1) *“Allah’ın ismidir. Bu harfler tek tek geldiğinde Elif, Allah Teâlâ’nın te’lifidir ki eşyâyı dilediği şekilde te’lif etmiştir. Lâm, O’nun kadîm lütfudur, Mîm ise O’nun azîm mecdidir, ulu şânıdır. (Bir başka açıdan) Elif Allah, Lâm kul, Mîm Hz. Muhammed’dir. Kul O’nu tevhîd ve Peygamber’ine iktida etmesi yoluyla Mevlâsına vâsıl olur.”*⁶⁰⁶

Ayrıca Tüsterî, Hz. Ali’nin “Bunlar mukattaa isimleridir. Her mukattaa harfinden diğere benzemeyen bir örnek alındığında Rahman’ın isimlerinden bir isim olur. Kullar onu bilip, onunla duâ ettiklerinde Allah’ın icâbet ettiği ism-i azam olur.”⁶⁰⁷ sözünü naklederek sûre başlarındaki hurûf-ı mukattaaaların birleştirilmesiyle bazı esmânın hatta ism-i a‘zâmin ortaya çıktığını belirtir. Nitekim **“Nûn”** (Kalem 68/1) *“Allah’ın isimlerinden bir isimdir. Elif Lam Râ, Hâ Mîm, Nûn sûrelerinin evvellerini birleştirdiğin vakit (ortaya çıkan) **Rahmân** ismidir.”* der.⁶⁰⁸

“Hâ Mîm” (Gâfir 40/1) *“Hayy Melik anlamına gelir”*.⁶⁰⁹

“Elif Lâm Mîm Sâd” (Araf 7/1) *“Ben Allah’ım, halkın arasında Hak ile hükmederim, demek istiyor. Bu harfler Allah’ın ismi olan Samed’e işaret eder.”*⁶¹⁰

Tüsterî, bazı kavramların Allah’ın isimlerinden iştikâk ettiği düşüncesindedir. Meselâ **“Sünnetullâh”** (Gâfir 40/85) ifadesindeki *“Sünnet (kelimesi) Allah’ın isimlerinden türemiş olup sîn harfi Senâ’sı, nûn Nûr’u, he ise Hidâyetidir. Bu nedenle onlar ona giden açık yolun Sünnetleri üzerindedirler.”*⁶¹¹

⁶⁰⁵ Tüsterî harflerle ilgili de yorumlar yapar. *“Elif, harflerin ilki ve en büyüğüdür. Elif harfinde eşyâyı te’lif ve eşyâdan ayrı olan Allah’a işaret vardır.”* Bkz. Serrâc, *Lüma’*, s. 80 [93].

⁶⁰⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 25.

⁶⁰⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 25.

⁶⁰⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 174.

⁶⁰⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 136.

⁶¹⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 65.

⁶¹¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 136.

Kısacası Tüsterî, isim ve sıfatların Cenâb-ı Hakk'ı tanıma vesilesi olduklarını, Allah'ın zâtı gibi isim ve sıfatlarının da nihâyeti olmadığını düşünmekte, sûre başlarındaki hurûf-u mukattaaları Allah'ın isim ve sıfatlarıyla ilişkilendirmektedir.

3. Ru'yetullah

Gözle bir şeyi görmek, bakmak, farkına varmak anlamlarına gelen *ru'yet*, tasavvuf istilâhında “cennette Allah'ı görmek, İlâhî tecellîleri bu dünyada gözle, rûh âleminde kalp gözüyle temâşâ etmek” gibi anlamlarda kullanılmaktadır.⁶¹² Bu konuda kelimciler ve mutasavvıflar farklı görüşler beyan etmişlerdir. Ehl-i Sünnet uleması, Allah'ın görülebilmesinin baş gözüyle dünyada muhal, âhirette mümkün ve câiz olduğu görüşünü ileri sürerken,⁶¹³ Mutezile, Allah'ı görmenin hem dünyada hem de âhirette mümkün olamayacağını savunmuştur. Mutasavvıflar ise Allah'ın dünyada baş gözüyle görülemeyeceğini ifade etmişlerdir. Gözle görmenin dışındaki ru'yet çeşitlerini kabul etmişler,⁶¹⁴ bunun âhirette gerçekleşeceğini belirtmişlerdir. Nitekim Râbiatü'l-Adeviyye “İlâhî, ben dünyayı orada seni zikretmek için, âhireti de orada seni görmek için seviyorum,” demiştir.⁶¹⁵

Tüsterî, Ehl-i Sünnet çizgisinde bir ru'yetullah görüşü benimsemiştir. Onun ru'yetullâh anlayışı, itikat usûlünde ve Sünnet esasında en doğru ve en isabetli görüş olarak kabul edilmiştir.⁶¹⁶

Ona göre Allah Teâlâ'yı dünyada yaratılmışların hiçbiri görmemiştir, göremeyecektir.⁶¹⁷ Bu görememe durumu rüya, bayılma, uyku gibi durumlar için de geçerlidir. Nitekim Serrâc, Tüsterî'nin, rüyasında Allah'ı gören mürîdi ile ilgili şu rivayeti aktarır: Sehl b. Abdullah'ın talebelerinden biri kendisine: “Üstad, ben her gece

⁶¹² Uludağ, *TTS*, s. 297.

⁶¹³ Nüreddîn Ahmed b.Mahmûd b.Ebübekir es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî Usûlü'd-Dîn*, Ankara, 1991, s. 38; Ali b. Sultan Muhammed el-Kârî el-Hanefî, *Şerhu Fıkhü'l-Ekber*, İstanbul, 1375/1955, s. 83.

⁶¹⁴ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 360.

⁶¹⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 182.

⁶¹⁶ Ahmed b. Abdülhalîm İbn Teymiye, *el-İstikâme*, tah. Muhammed Reşâd Sâlih, Medine, 1403, 1/257.

⁶¹⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 100.

baş gözüyle Allah'ı görüyorum” demişti. Sehl bunun bir şeytan hilesi olduğunu anladı ve dedi ki: “*Dostum, onu görünce tüküriver!*” O kişi aynı rüyayı görünce tükürdü. Bir de baktı ki taht uçmuş, nurlar kararmıştı. Böylece adam bu hâlden kurtuldu. Bundan sonra bir daha da böyle bir şey görmedi.”⁶¹⁸

Cennette ise mü'minlerin ihâta ve sonunu idrâk etmeksizin Allah'a baş gözüyle bakacaklarını ifade eden Tüsterî⁶¹⁹ Allah'ın zâtı hakkındaki soruyu cevaplarırken şöyle der: “*Âhirette gözler O'nu mülkünde ve kudretinde zuhûr etmiş olarak görecektir. Halk, Hakk'î âyet ve delille bilmektedir, kalpler O'nu tanır, fakat akıllar O'nu idrak edemez, ihata ve sonunu idrak bahis mevzuu olmaksızın mü'min ona gözle bakar.*”⁶²⁰

Dünyada Allah'ı görmenin imkânsızlığı peygamberler için de sözkonusudur. Bunun örneği Hz. Musa'dır.⁶²¹ Hz. Peygamber de miracda Allah Teâlâ'yı baş gözü ile değil kalp gözüyle görmüştür. “**Gördüğünü kalbi yalanlamadı.**” (Necm 53/11) âyetinin anlamı “*kalp gözü ile yüzyüze Rabbisini müşâhedeyi*” kalbi yalanlamadı, demektir.⁶²²

⁶¹⁸ Serrâc, *Lüma'*, 380 [511].

⁶¹⁹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 43 [86].

⁶²⁰ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 300 [388].

⁶²¹ Hz. Musa'nın ru'yetullah isteği ile ilgili âyet Tüsterî'nin *Tefsîr*'inde şöyle açıklanmaktadır: “*Hz. Musa “Rabbim! Bana (kendini) göster; seni göreyim!” (Araf 7/143) dedi. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, “Ey Musa, yeryüzünde hiçbir halife ölmedikçe beni asla göremeyecek” buyurunca Musa (a.s.); “Rabbim bana kendini göster sana bakayım ve öleyim. Bu bana Seni görmeden yaşamaktan daha sevimlidir” dedi. Kim kalbini Allah için saflaştırıp ona tahsîs ederek O'na müşâk olursa, O'na vasil olur.*” Bkz. Tüsterî, *Tefsîr*, s. 100.

⁶²² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 156. Hz. Peygamber'in ru'yeti ile ilgili Tüsterî'nin Necm Sûresi'nde yaptığı bazı açıklamalar şöyledir: “**Andolsun O'nu, önceden bir defa daha görmüştü,**” (Necm 53/13) “*Allah Teâlâ onu yarattığı vakitteki görmeyi, yani ibtidâdaki görmeyi kastediyor. Denilir ki: Yaratmanın başlangıcından bir milyon yıl evvel nur âmûdunda bir nur olarak imanın tabiatları ile gaybla gaybı mükâşefe, onun huzurunda ubûdiyetle kıyam etti, ubûdiyeti yerine getirdi.*” “**Gözü kaymadı ve sınırı aşmadı.**” (Necm 53/17) “*Ne nefsinin şevâhidine ne de nefsini müşâhedeye meyletmedi. O ancak bütün külliyeti ile Rabbisini müşâhede ediyordu. Kendisine âşık olan, bu mahalde sebâtı gerektiren sıfatlara tanıklık ediyordu.*” “**Andolsun o, Rabbinin en büyük âyetlerinden bir kısmını gördü.**” (Necm 53/18) “*Yani sıfatlarından izhâr ettiği âyetlerini gördü. Bununla meşhûdundan uzaklaşıp gitmedi ve mabudunun mücâveretinden ayrılmadı. Bunlar onun ancak muhabbetini, şevkini ve kuvvetini artırdı. Allah Teâlâ ona tecelli ve büyük nurlara dayanma gücü kuvveti verdi.*”

Âhirette ise ru'yet sadece mü'minler için söz konusudur. "**Hayır! Onlar şüphesiz o gün Rablerinden (O'nu görmekten) mahrum kalmışlardır.**" (Mutaffifîn 83/15) âyeti de buna delâlet eder. Ömer b. Vâsıl, Tüsterî'ye bu âyetin manasını sorduğunda şu cevabı almıştır: "*Onlar dünyada âmir ve zâcirden (yani Rablerinden) mahcûbdurlar. Nitekim "Kalbinde kendisi için bir öğütçü, bir vaiz bulunan kimseye ne mutlu!" denilmiştir. Allah Teâlâ bir iş murâd ettiğinde onun manasını sözü edilen kimselerden gizler. Onlar âhirette rahmetten, Allah'a nazardan, onları hesaba çekerken rızâ ve hoşnutlukla Allah'ın onlara bakmasından mahcubdurlar, mahrumdurlar. Nitekim buyurmuştur: "Onları tutuklayın, çünkü onlar sorguya çekilecekler!" (Sâffat 37/24) Hüccet onları bırakmaz, cehenneme sokar. Sonra mü'minlere onların halleri gösterilir. Onlar cehennemde yakılırken, çeşitli cehennem azablarıyla azab görürlerken mü'minler onlara bakarlar, mü'minlerin gözleri aydın olur ve onlara gülerler. Nasıl ki onlar dünyada mü'minlere gülerlerdi. Sonra manzaralar kapatılır. Ve onların üzeri kapatılır. Bu durumda Allah Teâlâ onların isimlerini siler. Mü'minlerin kalplerinden onların anısını çıkarır ve buyurur: "Kâfirler yaptıklarının cezasını buldular mı? (Elbette buldular.)" (Mutaffifîn 83/36) Bunda ru'yetin hassaten mü'minler için söz konusu olduğuna (isbâtu'r-ru'yet'e) apaçık delil vardır."*⁶²³

Ru'yet ile nazar arasındaki farkı da ihsâs ettiren Tüsterî'ye göre muhabbetin mükâfâtı ru'yetullah, tevhîdin mükâfâtı Cenâb-ı Hakk'a nazardır. "**Yüzler vardır ki, o gün ışıl ışıl parılayacaktır. Rablerine bakacaklardır (O'nu göreceklerdir).**" (Kıyâmet 75/22-23) âyetinin tefsirinde Tüsterî bu görüşünü açıklar: "*Her kimi muhabbetullah öldürürse onun diyeti ru'yetullâhtır. Amellerin karşılığı cennettir. Tevhîdin karşılığı ise Hakk Teâlâ'ya nazar etmektir.*"⁶²⁴

Sonuç olarak, Ehl-i Sünnet çizgisinde bir ru'yet görüşü benimseyen Tüsterî, peygamberler için de geçerli olmak üzere dünyada Yüce Allah'ın ne surette olursa olsun

⁶²³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 189.

⁶²⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 182.

baş gözüyle görülemeyeceği görüşündedir. Hz. Muhammed'in miracdaki ru'yeti kalbinin müşâhedesi şeklinde gerçekleşmiştir. Âhirette ru'yetullah ise mü'minlere mahsus olmak üzere cennette Yüce Rabbimizin baş gözü ile görülebilmesi şeklinde olacaktır.

III. BİLGİ VE MARİFET

1. İlim ve Âlim

İlim, bilmek demektir. Sûfilere göre iki türlü ilim vardır. Birincisi kazanmakla, tahsîl ve telkîn ile elde edilen *kesbî ilimdir*. İkincisi Allah'ın kulun kalbine tevdî ettiği *vehbî ilimdir*. Buna *marifet*, *ledünnâ ilim* de denilir.⁶²⁵ Vehbî ilmin mahalli kalp, rûh, sır; elde edilme yolu ise ilham ve keşiftir. *Bilgi* anlamındaki ilmin makarrı akıl olup, elde edilişi akılla istidlâl, duyu organları, nazar ve nakille gerçekleşir.⁶²⁶ Tüsterî de kalp, rûh ve akli kulun bilgi ve marifet kesbine vesile olacak meleke ve mahaller olarak görmektedir.⁶²⁷

Gazzâlî'ye göre iki şey yeryüzü, gökyüzü ve içindekilerin yaratılış sebebidir. Bunlardan birincisi *ilim* diğeri *ameldir*. **“Allah, yedi kat göğü ve yerden bir o kadarını yaratandır. Ferman bunlar arasından inip durmaktadır ki, böylece Allah'ın her şeyi kâdir olduğunu ve her şeyi ilmiyle kuşattığını bilirsiniz.”** (Talak 65/12) âyeti ilmin şerefini anlatmak için ve ilim öğrenmenin farzîyetini ifade etmek için en önemli delildir. Bu ikisinin yani *ilim* ve *amel* cevherinin de en şerefli ilimdir. Çünkü ilim olmadan amel gerçekleşmez, sahîh ve sıhhatli olmaz.⁶²⁸

Kur'ân-ı Kerîm'de, **“Allah sizi annelerinizin karnından bir şey bilmez halde çıkarmıştır. Belki şükredersiniz diye size kulak, göz ve kalp vermiştir.”** (Nahl 16/78)
“Kalemle öğreten, insana bilmediğini bildiren Rabbin, en büyük kerem sahibidir.”

⁶²⁵ Cebecioğlu, *TTDS*, s. 237.

⁶²⁶ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf*, s. 220.

⁶²⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 149.

⁶²⁸ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Mecmûatü Resâil Ravzatü't-Tâlibîn ve Umdetü's-Sâlikîn*, Beyrut 1986, s. 62.

(Alak 96/4-5) buyrulmuştur. Bu gibi âyetler aslı itibariyle ilmin insana *Alîm* olan Allah tarafından öğretildiğine işaret eder.

Sehl b. Abdullah, insan bilgisinin ana kaynağının ilm-i ilâhî olduğunu vurgular. Ona göre Allah Teâlâ ilmîni izhâr etmeyi murâd edince, ilmîni insana, yani insandaki mümeyyiz kuvve olan akla tevdi etmiştir. Aynı zamanda insanoğlunun ilimden bir şeye akıl olmaksızın ulaşamayacağına da hükmetmiştir. Yani akli olmayanın ilmi de olmaz, aklını yitiren ilmîni de yitirir. Bununla birlikte ilim olmayınca kulların mükteseb akli olmayacaktır.⁶²⁹

İlim, din ve dünyanın ikâmesi için lüzumludur. Çünkü, “*Allah Teâlâ bütün eşyayı kudreti ile yaratmış, ilmi ile süslemiş, hikmeti ile tahkim etmiştir.*”⁶³⁰ Kula verilen en faziletli şeyin, kişinin kendisiyle Allah Teâlâ’ya fakrını artırdığı ilim olduğunu belirten Tüsterî,⁶³¹ İlim meclislerini peygamber meclislerine benzetmiş ve “*Enbiyâ meclislerini görmek isteyen, ulemânın meclisine bakmalıdır.*” demiştir.⁶³²

Diri ve zinde olmak ancak ilimle mümkündür. Allah, mahlukatı yaratmış ve onları *hayat* ismi ile diriltmiştir. Sonra onları nefislerini bilmemek yani cehâletle öldürmüştür. Nitekim, “*Onlar diriler değil, ölülerdir. Ne zaman diriltileceklerini de bilmezler.*” (Nahl 16/21) âyetindeki ölülerden maksat câhillerdir.⁶³³ Hz. Peygamber’in, “*Nefsinizi aç ve çıplak bırakınız, soyunuz.*”⁶³⁴ hadisinde ise nefsi aç bırakmaktan maksat Tüsterî’ye göre ilme acıktırmak; soymaktan maksat, cehâletten soymaktır.⁶³⁵

Sicillî, Sehl b. Abdullah’ın “*Hayat ilimdir; her kimin ilmi yoksa o kimse ölüdür,*” sözünü ilim ile kalpteki tevhîdi ilişkilendirerek açıklamıştır: Ona göre, *tevhîd* asıldır. İlim kalplerde tevhîdin isbâtıdır. Dolayısıyla ilmi olmayanın tevhîdinden söz

⁶²⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 90.

⁶³⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 86.

⁶³¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 98.

⁶³² İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, *Miftâhu Dâri's-Seâde*, 1/119.

⁶³³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 90.

⁶³⁴ *Hilye*’de bu sözün Hazret-i İsa’ya ait olduğu kaydedilmiştir. Bkz. İsfahânî, *Hilye*, 2/370.

⁶³⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 98.

etmek mümkün değildir. Bu durumda tevâhîdi ve tasdîki olmayan kimse de ölüdür.⁶³⁶ Yine bu noktada “*İmanın kemâli ilimdedir, ilmin kemâli ise ilâhî korkudur*”⁶³⁷ sözü de *ilim, iman, havf* irtibatına işaret etmesi açısından son derece önemlidir. İmanın artması ve kemâl dereceye erişmesi, havfin da hakkıyla gerçekleşmesi için ilim gereklidir.

Tüsterî’ye göre ilim ilaç gibidir. İlaç hastalıkları ıslah ve tedavi ettiği gibi ilim, kişinin amellerindeki bozukluklarını düzeltir, noksanlıklarını tamamlar. Cehâlet ise hastalık gibidir. Cehâlet kulun bütün iyiliklerini alır götürür, onları kötülüğe çevirir. Allah Teâlâ, “*Şüphesiz Allah, bozguncuların amelini ıslah etmez.*” (Yunus 10/81) buyurmuştur. Tüsterî’ye göre âyetin anlamı câhillerin amelini düzeltmez, demektir. Çünkü onlar cehâletleri sebebiyle amellerini iyice ifsad ederler. Kendisini ilim ile düzeltenlerin ise mükafatları aslâ ziyan olmaz. Allah Teâlâ bu konuda da “*Şüphesiz biz ıslah edenlerin sevabını zâyi etmeyiz.*” (A‘raf 7/170) buyurmuştur.⁶³⁸

Müfessirimiz, Kitap ve Sünnet’in tümüyle ilimden ibaret olduğunu söyler. Bu mânâda Kur’ân ve Hz. Peygamber’i referans almayan bir bilgi ilim olarak değerlendirilemez. Kaynağı Kitap ve Sünnet olmayan bilgi kişiyi ancak müddaî yapar. Kişinin iddiâyaya giriştiği ilim de kendisine vebaldir. Bu şekilde ilim sahasına yeni bir şeyler ihdas eden kimse kıyâmet gününde hesaba çekilecektir.⁶³⁹ Çünkü, “*İster tâat ister masiyet olsun, kulun Kur’ân ve Sünnet’e uymadan yaptığı her hareket nefsi hoşnut eder. Kur’ân ve Sünnet’e uyularak yapılan her hareket ise nefsi rahatsız eder, ona eziyet verir.*”⁶⁴⁰

Tüsterî, Hz. Peygamber’e üç tür ilim verildiğini ifade eder. Bunlar “*Onu öğret*” denilen bir ilim, O’na “*dilersen onu öğret*” denilen bir ilim, O’na “*onu izhâr etme*”

⁶³⁶ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 166a.

⁶³⁷ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/617 [2/360].

⁶³⁸ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 1/483 [2/173].

⁶³⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 133; Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 217b; Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 171a; Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, tah. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Muhibbû'd-dîn Hatîb, Beyrut, 1379, 13/290.

⁶⁴⁰ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn-Kurâni Tasavvufun Esasları*, s. 873.

denilen bir ilim.”⁶⁴¹ Şârih Sicillî bu söze şöyle açıklık getirir: O’na ‘onu öğret’ denilen ilim, tevhîdin kendisiyle kâim, diyânetin tamam olduğu şeriat ilmidir. O’na ‘dilersen onu öğret’ denilen ilim, Huzeyfe’ye mahsus olan ilim ve Ebû Zerr’in “Resûlullah (sav) vefat etmeden önce bize, havada kanatlarını çırpan kuştan bile haber vermiştir” sözüyle işaret ettiği ilim bu türdendir. ‘Onu izhâr etme’ denilen ilim ise, Hz. Peygamber’in İsrâ hadisindeki “Rabbim bana vahyettiğini vahyetti” sözü, “benim bildiğimi bilseniz” sözü, yine “Âdem’e talim edildiği gibi bana da her şey öğretildi, talim edildi” sözü bu kabildendir. Sicillî’ye göre kendisine mahsus olan bu ilmin *ilmü tab’i’n-nübüvve* olması; kendisine “onu öğret” denilen ilmin de *ilmü hakâiki’l-marife* olması da mümkündür.⁶⁴²

Tüsterî âlimleri üç kısımda mutâlaa eder ki bu taksime sebep olan kriter sahip oldukları ilim türüdür. Buna göre Tüsterî zâhir ehline anlatılan *zâhir ilmi*, bâtın ehline anlatılan *bâtın ilmi* ve hiç kimseye anlatılamayıp yalnız Allah ile o âlim arasında kalan *sır ilmi* şeklinde üç tür ilimden söz etmektedir.⁶⁴³

Bir başka ulemâ tasnifi de şöyledir: “Âlimler üç kısımdır: *âlim billâh*, *âlim lillâh*, *âlim bihükmillâh*.” Ebû Tâlib el-Mekkî’nin izahına göre *âlim billâh* yakîn ehli ârifdir. *Âlim lillâh* ihlas, hâl ve muâmele ilmini bilen âlimdir. *Âlim bihükmillâh* ise helâl ve haramı tafsilatıyla bilen âlimdir.⁶⁴⁴

Tüsterî’nin Allah, Allah’ın emri ve Allah’ın günlerini dikkate alarak –ki bunlar Ona göre üç temel meseledir⁶⁴⁵–yaptığı bir başka üçlü ulemâ tasnifi de şöyledir:

⁶⁴¹ Sicillî, *eş-Şerh ve’l-Beyân*, vr. 169b.

⁶⁴² Sicillî, *eş-Şerh ve’l-Beyân*, vr. 169b-170a.

⁶⁴³ Attâr, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, s. 398.

⁶⁴⁴ Mekkî, *Kûtu’l-Kulûb*, 1/393 [2/50].

⁶⁴⁵ Tüsterî’ye göre “Üç mesele vardır: **Allah meselesi**; **Allah’ın emri meselesi**, **Allah’ın günleri meselesi**. *Allah meselesi tabiatından bilinir. (Diğer) iki mesele ise ancak vahiyle bilinir.*” Bkz. Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 46.

Şârih Sicillî’nin bu söz üzerine yaptığı açıklamadan *Allah’ı bilmeyi* O’nu birlemek, *emrini bilmeyi* helal ve haramı bilme; *eyyâmını bilmeyi* de fazl u ihsanı bilme olarak değerlendirdiği

- 1) *Âlim billâh*: Allah'ın emrini ve Allah'ın günlerini değil, sadece Allah'ı bilen âlim. Bunlar umum mü'minlerdir.
- 2) *Âlim billâh ve biemrillâh*: Allah'ın günlerini değil, Allah'ı ve Allah'ın emrini bilen âlim. Bunlar âlimlerdir. (Mekkî'nin naklinde helâl ve haram hususunda fetva veren müftülerdir. Gazzâlî, böyle bir ilmin insana haşyet denen Allah korkusu bağışlamadığını söyler.)
- 3) *Âlim billâh ve biemrillâh ve bieyyâmillâh*: Allah'ı da, Allah'ın emrini de, Allah'ın günlerini de bilen âlim. Bunlar da nebîler, resûller ve siddiklardır. (Gazzâlî bunların kalplerini haşyet ve huşûun istilâ ettiğini söyler.)⁶⁴⁶ Tüsterî'ye göre bu tip âlimler âyette kendilerine sorulması emredilen **“ehle'z-zikr”** (Enbiyâ 21/7) olup bunlara *ehlü'l-fehmi anillâh* da denir.⁶⁴⁷ **“Allah'ı, Allah'ın günlerini ve Allah'ın emrini bilen ulemânın mertebeleri vardır. Mertebelerin evveli nefse muhalefettir. Sonra mükâbede, sonra tahâret, sonra sühulet, sonra müsâraat, sonra hulk derecesi, sonra mezâk mertebesi gelir. “İşte bunlar hayırlarda yarışır (müsâraat) ve onlar hayırların öncüleridir.”** (Mü'minûn 23/61).⁶⁴⁸

İlim ve ulemâ ile ilgili olarak ayrıca Tüsterî'den **“ilimde derinleşenler (er-râsîhûne fi'l-ilm)”**in (Âl-i İmrân 3/7) üç ilmin kâşifleri olduklarını, nitekim Rabbânîler,

anlaşılmaktadır: *Allah meselesi* yani onun tevhîdini bilmek. Bu nedenle akıl Sâni'in delâletine tanıklık eder. *Allah'ın emri meselesi*, yani Allah'ın helâli ve haramı hakkında *Allah'ın günleri meselesi* yani Allah'ın kullarına olan fazlı, cûdu, ihsânı hakkındaki. Bu son iki mesele ise ancak vahiy ile bilinir, tevkîfidir. Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 165b.

Gazzâlî de Tüsterî'nin sözünde geçen *Allah'ın günleri (eyyâmullah)* tabiri ile ilgili şu açıklamayı yapar: “Sehl, *Allah'ın günleri* tabiriyle, Allah'ın geçmiş ve gelecek sâlih kullarına ihsan buyurduğu gizli nimetlerini ve cezâlarını kastediyor. Çünkü Allah'ın çeşitli azaplarını ve çeşitli nimetlerini bilen bir kişinin korkusu artar ve içindeki huşû' görünür bir şekil alır. Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, 1/75.

Ebû Tâlib el-Mekkî de “Sehl *Allah'ın günleri* sözüyle, Allah Teala'nın bâtnî nimetlerini ve görünmeyen azaplarını kastedmiştir” der. Bkz. Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 1/393 [2/50].

⁶⁴⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 64b-65a; Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 1/393 [2/50]; Gazzâlî, *İhyâ*, 1/75.

⁶⁴⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 104.

⁶⁴⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 65a.

Nûrânîler ve Zâtîler olmak üzere üç kısım âlim bulunduğunu, ilimlerin vahiy, tecellî, indî ve ledünnî olmak üzere dört hükmü olduğunu öğreniyoruz.⁶⁴⁹

Tüsterî ilim öğrenenleri de (*tullâbü'l-ilm*) üç grupta değerlendirir: “Birinci grup, şüphelere dalmaktan korkarak verâ ilmini öğrenirler. Harama düşme korkusuyla bir takım helalleri de terkederler. Bunlar müttakî zâhidlerdir. İkinci grup, bir meseledeki ihtilafları ve değişik görüşleri öğrenerek zararlarına olan şeyleri terkederler ve Allah Teâlâ'nın kendilerine helal kıldığı şeyleri alarak ruhsat ile amel ederler. Üçüncü grupsa, bir meselenin hükmünü sorarlar. Kendilerine, “Bu caiz değildir,” denilince, “Nasıl yapayım ki, bu benim için caiz olsun?” diyerek başka âlimlere gidip meseleyi onlara sorarlar. Onlar da, o konudaki ihtilafları ve şüpheleri haber verirler. Bu durumda halkı da kendilerini de helak ederler.”⁶⁵⁰

İlmin zıddı cehâlet; âlimin zıddı ise câhildir. Tüsterî, ölü olarak nitelediği câhil kimseyi⁶⁵¹ “Neşsini kendisine imam edinip, takip edeceği sâlih bir imamı olmayan kişidir” diye tanımlar.⁶⁵² İlmi din ve dünya için gerekli görürken cehâleti her ikisinin helâkine sebep bilir.⁶⁵³ Ona göre “cehâlet günahların en büyüğüdür. Allah'a cehâletten daha büyük bir günahla isyan edilmemiştir. Câhillikten daha büyük günah da câhil olduğunu bilmemektir,”⁶⁵⁴ ki buna cehl-i mürekkep denmiştir.

⁶⁴⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 46; Sülemî, *Ziyâdâtü Hakâiki't-Tefsîr*, s. 23.

⁶⁵⁰ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 1/394-395 [2/52].

⁶⁵¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 90.

⁶⁵² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 93.

⁶⁵³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 57: “Din ve dünyanın devamı üç şeydedir: **İlim**, edeb ve mübaderet (teşebbüs girişim). Dinin ve dünyanın helaki de üç şeydedir: **Cehâlet**, kark (yırtma delme delik deşik etme hürmetsizlik) ve tembellik.”

⁶⁵⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/82, 4/369; Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 1/482 [2/173]. Mekkî, Tüsterî'nin bu sözü üzerine şu açıklamayı yapar: “Kulun câhil olması; fakat câhil olduğunu bilmemesi yahut cehâletine rağmen kendisini bilgili zannetmesi, haline rızâ gösterip ilim öğrenmemesine sebep olacaktır. Bunun sonucunda da farzların farzı ve bütün farzların aslı olan ilim öğrenmeyi terk edecektir. Bu en büyük günahdır. Bu durumdaki bir kişi belki de bildiğini zannederek bilgisizce fetva verecek ve şüpheli konularda konuşacaktır. Bu ise câhilliği sebebiyle suskun kalmasından daha büyük suçtur.” Bkz. Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 3/1360 [4/69-70].

Tüsterî'ye göre kalbin günahla katılaştmasından daha beteri, kalbin cehâletle katılaştmasıdır. *“Çünkü ilmin câhili olan kimse ilmi terketmekte ve boş iddialarda bulunmaktadır. Fiil ile günahkar olan kimse ise ilmin varlığını (ve kıymetini) kabul etmektedir.”*⁶⁵⁵

Hakîkî âlim kimdir? Vasıfları nelerdir? Hangi âlimlerin sohbetlerine iştirak edilir? Kimler fâsit ve kötü âlimdir?

*“Âhireti dünyaya, Allah Teâlâ'yı nefislerine tercih edenler”*⁶⁵⁶ gerçek âlimdir. *“Kötülüğün bilgisine sahip olduğu halde kötülükten kaçınmayan âlim, âlim değildir. Tâat bilgisine sahip olduğu halde bunları yapmayan kimse de âlim değildir. Dili değil, organları seni (hayra) sevkedener”*⁶⁵⁷ meclislerine katılmalıdır. Zünnûn el-Mısırî de bu meyanda şöyle demiştir: *“Güzel hal ve sıfatı sana bir şey anlatanın meclisinde otur, sırf diliyle sana bir şeyler anlatanın meclisinde bulunma.”*⁶⁵⁸

Gerçek âlimin diğer bazı özellikleri de şu şekildedir: *“Dünyanın sıkıntılarından dolayı tasalanmaz, dünyanın acılarına sabreder. Dünyanın refah ve bolluğu ile sevinmez. Kaçırıldığı dünyalığa üzülmez. Halkı hususunda Allah'a karşı samimidir. Allah için halka nasihatte bulunur.”*⁶⁵⁹

Tüsterî'ye göre âlimler, din ve dünya hususunda kendilerine mutlaka danışılması gereken istişare merciidirler. Onlara danışarak iş yapanlar netice itibariyle Allah katında övgüye mazhar olacaklardır.⁶⁶⁰ Çünkü mütevekkil ve muntazır olan gerçek *“âlim yerinde oturur ve sükût eder. Kalbini Mevlasına arzeder. Huzurunda güzel bir şekilde*

⁶⁵⁵ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 1/483 [2/173], 3/1361 [4/70].

⁶⁵⁶ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 1/396 [2/55].

⁶⁵⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 80.

⁶⁵⁸ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 1/438 [2/114].

⁶⁵⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 63b.

⁶⁶⁰ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 1/396 [2/54]

boyun büküp kendisine doğruyu ilham etmesini ister. Bu durumda, ona hangi mesele sorulsa, Mevlasının kendisine açtığı (ve ilham ettiği) şekilde cevabını verir.”⁶⁶¹

Dört büyük meleği istisnâ ederek “Arştan serâyâ kadar bugün yeryüzünde, lanetli İblis’ten daha bilgisi olmadığını, onun Hızır’dan da daha bilgili olduğunu”⁶⁶² ifade eden Tüsterî başka bir sözünde İblis’in, halkın hem en âlimi hem de en câhili olduğu, çünkü onun, zâtında âlim iken fiilinde cahil olduğu yani cahilce davrandığı belirtilmektedir.⁶⁶³

Yine, “Aslolan, **tevhîdi ikrar** etmektir. (Bu aslın) fer’i Peygamber sallallâhu aleyhi ve selleme, ashabına ve (onları) güzelce (izleyen) tâbiîne **iktidâ** etmektir. Onlara **iktidâ eden ulemadan (olur)**,”⁶⁶⁴ dedikten sonra burada zikrettiği asıllara muhâlefet eden kimseleri *zâtında âlim, fiilinde câhil* olarak nitelemekte, bunların ulemadan sayılmayacağını söylemektedir. Tüsterî’nin bu değerlendirmesine sebep olan şey halkın, Şârih Sicillî’nin, ihdâs ettikleri üf’ûleler⁶⁶⁵ yani bid’atlar diye açıkladığı “*yeni bir ilim peşinde (fi ilmin bedî’in)*”⁶⁶⁶ oluşudur.

Netice olarak Tüsterî’ye göre ilim, ilm-i ilâhî’nin izhârına vesile olup din ve dünyanın ikâmesi için gereklidir. İlim, bütün hal ve makamlarla ilgili bir kavramdır. İlim hayat, cehâlet ise ölümün ta kendisidir. İman ve tevhîdin sübûtu ve kemali onunla gerçekleşir. Amellerin ıslahında, nefsin terbiyesinde önemli rolü vardır. İlmin kaynağının mutlak surette Kitap ve Sünnet olması gerekir. Aksi takdirde kişi ancak müddeî olur.

⁶⁶¹ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, 1/429 [2/101].

⁶⁶² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 39b.

⁶⁶³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 121b, 143a; Sicillî, *eş-Şerh ve’l-Beyân*, vr.187b. Şârih Sicillî’nin bu söze yönelik açıklaması, İblis’in, kendi vaktinin en bilgisi olduğu, çünkü yeryüzünde nebîler ve resûller gibi Allah Teâlâ’yı ondan daha iyi bilenler olduğu şeklindedir.

⁶⁶⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 36a-b.

⁶⁶⁵ Üf’ûle: garip, müstenker amel, fiil.

⁶⁶⁶ Tüsterî’nin *yeni bir ilim (ilmin bedîin)* tabiriyle tabiat ağırlıklı felsefî düşüncüyü ve bu düşünce sahiplerini kastettiği söylenebilir.

2. Mârifet ve Ârif

Sözlükte “bilgi, tecrübî ve amelî bilgi, tanımak ve aşinalık” gibi anlamlara gelen; *irfan*, *ledünnî ilim* diye de ifade edilen *marifet*, tasavvufî ıstılah olarak eşyanın hakikatının keşfolunması sonucu, rûhânî halleri yaşamak, manevî ve ilâhî hakikatları zevk etmek suretiyle elde edilen bilgidir. Cüneyd-i Bağdâdî’nin “Kulun kendisine ve Cenâb-ı Hakk’a ait şeyleri bilmesi” diye ifade ettiği *marifet* kalp ve sırla ilgili bir kavramdır.⁶⁶⁷

Ebû Tâlib el-Mekkî, Basra’da vaaz ve öğütlerle meşgul yüzüymü kişi mevcut olduğunu, fakat sadece altı kişinin marifet, yakîn, makâm ve hallerden söz ettiğini nakletmekte, Sehl b. Abdullah’ı bu altı kişinin başında zikretmektedir.⁶⁶⁸

Sehl b. Abdullah, aslolanın Rubûbiyeti marifet olduğunu ifade etmekle birlikte eşyayı bilmeyi de marifetullahı bir basamak olarak görmüştür. Marifet kelimesini metafizik bilgi yanında fizik bilgisi için de kullanan Tüsterî’ye göre “*Dünyanın iki ismi vardır, âhiretin (de) iki ismi vardır. Dünyanın isimleri marifetüttab‘ (tabiat-doğa-yapı bilgisi, fizik) ve talebü’l-maâştır (yaşam isteğidir). Âhiretin isimleri ise marifetullah (tâbi‘-yapıcı bilgisi, metafizik) ve tezevüddür (âhiret için azıklanmaktır).*”⁶⁶⁹

Tüsterî’ye göre mahlûkun marifetullahı elde edişi iki şekilde olur:

Birincisi: Allah Teâlâ tabiatı (*tab‘*) marifeti üzere yani kendini bilir şekilde, kendini ârif olarak yaratmıştır ki, kendini tanımazlık (*cahd*) etmez, kendini bilir. Bu nedenle tabiat kendini bilme külfetinden kurtulmuştur, onun kendini bilme yükümlülüğü yoktur. Allah Teâlâ tabiatı –bizim içgüdü dediğimiz– tabiatı nisbet edilen bir bilgi yaratmıştır ki bu bilgiyle eşyayı ayırdeder. Meselâ yavrusuna şefkat duymak tabiatın hususiyetlerindedir.⁶⁷⁰ Nitekim “*Mülk âlemi ve diğer Arş, Kürsi,*

⁶⁶⁷ Uludağ, *TTS*, s. 234; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 526.

⁶⁶⁸ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, 1/433 [2/105].

⁶⁶⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 36a.

⁶⁷⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 36a. Tüsterî’ye tab‘ın marifeti (tabiat bilgisi, fizik) ile rububiyetin marifeti

*Cennet, Cehennem gibi mahlukatın zuhûrundan evvel, Allah'a marifet tabiatları ile ibadet edilmiştir. Bu (marifet) bir takım akvâma özgüdür (akvâmın hususiyetidir) ki Peygamberimiz sallallâhu aleyhi ve sellem onlardandır.*⁶⁷¹

Yine elest bezminde gerçekleşen Rubûbiyet marifeti de bu türdendir. Tüsterî'nin, "Asıl (olan) **marifettir**. Sonra kavîl (yani tanrının bir olduğunu ikrar), sonra ilim, sonra yakîn, sonra yemîn, sonra iman, sonra islam, sonra şehâdet, sonra hüküm (gelir). Hakîm, Allah'tır,"⁶⁷² sözünde kastettiği de misak gününde gerçekleşen Rubûbiyetin marifetidir. Kemal Cafer'e göre Tüsterî, marifeti misak ilkesi üzerine tesis etmek suretiyle bize şunu anlatmak istemiştir: Marifet ne fuzuliyatla dolmak demektir ne de malumat toplama çabasıdır. Gerçekte **marifet**, nefsin daha evvel yakınlığıyla şereflenip nidasını işittiği Allah ile teallukun ve şevkin fiilî bir ifadesidir. Marifet düşüncesinin Kur'ânî esaslara dayandığı Tüsterî'de marifet, iman ve tevhîdi birbirine bağlama isteği görülmektedir.⁶⁷³

İkinci tür marifetullah elde ediş şekli ise ilim vasıtasıyla gerçekleşir. Allah Teâlâ has kullarının kalplerini marifete yaklaştırmak için temsiller getirir. Zira kudretin şahidleri, kudret sahibine delâlet eder. Bu misalleri has kulları akleder. Dolayısıyla nefsü't-tab' bilgisini Allah'ın ilmiyle bilmek suretiyle ilmin izzetinden istifade eden

(tanrılık bilgisi, metafizik) sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: "Allah, tab'ı, marifeti üzere (O'nu bilir şekilde, O'nu ârif olarak) yarattı ki (tab') O'nu bile bile inkar (tanımazlık) etmediği gibi, marifetullah ile de mükellef değildir (marifetullah kesbi için çabalamaz). (Allah) tab'da bir marifet kılmıştır (yaratmıştır) ki (tab' ya da kişi yani insan tab'ı) onunla, (Allah'ın) yarattığı, tab'a mensup marifet sahasındaki şeyleri (eşyayı) ayırt eder (temyiz eder). O, tab'ın sıfatlarındandır, mü'minden korkarak yaşam (maâş) talebinin ve ölümün yerini (mevziini) bilmek (marifet), erkek oğul istemek, yavruya (yavrusuna) şefkat duymak (sevgi beslemek, taattıf). İşte bu dört (sıfat, özellik) talime muhtaç değildir (öğretim gerektirmez, doğuştandır, tabûdir)."

⁶⁷¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 35b.

⁶⁷² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 71b.

⁶⁷³ Cafer, *mine't-Türâsi's-Sûfî*, 1/233,234.

kimseye Allah murâdını bildirir. Ama kim sadece tek başına nefis-i tabiisinin bilgisini bilirse vehmeder.⁶⁷⁴

Abdurrahman es-Sicillî'nin *eş-Şerh ve 'l-Beyân limâ Eşkele min Kelâmi Sehl* adlı eseri Tüsterî'nin şu sözüyle başlar: “*Eşyânın başlangıcı marifet, âhiri ilimdir. Şey'in başlangıcı ise ilim, âhiri marifettir. İlmin en son bâbı marifetin ilk bâbıdır. Marifetin ilk bâbı Allah'a güvenmektir (sükûn). Zikrin kemâli müşâhede bilgisidir*”⁶⁷⁵

Tüsterî'nin 198 kadar sözü arasında ilk sıraya alan ve diğerlerine nazaran en uzun şekilde şerheden⁶⁷⁶ Şârih Sicillî'nin bu söze verdiği önemin sebebi âşikârdır. Çünkü Tüsterî işin aslı olan marifet ve ilimden söz etmektedir.

⁶⁷⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 120.

⁶⁷⁵ Sicillî, *eş-Şerh ve 'l-Beyân*, vr. 153b.

⁶⁷⁶ Şârih Sicillî'ye göre:

“*Eşyanın başlangıcı olan marifet, “Rabbin Ademoğullarından, onların bellerinden zürriyetlerini çıkardı, onları kendilerine şahit tuttu ve dedi ki: Ben sizin Rabbiniz değil miyim? (Onlar da), Evet (buna) şahit olduk, dediler.”* (A'râf 7/172) âyeti gereğince Allah Teâlâ'nın, zerreler halinde iken halktan aldığı sözdür (*mîsâk*).

Eşyânın âhiri olan ilim, Allah Teâlâ'nın yaratıcı, rızık verici (*Hâlk Râzık*) olduğunu dünyada bilmektir. Zira Kur'ân'da “*Eğer sen onlara kendilerini kimin yarattığını sorsan elbette “Allah” derler.*” (Zuhrûf 43/87) “*Onların çoğu, ancak ortak koşarak Allah'a iman ederler.*” (Yûsuf 12/106) buyrulmuştur.

Şey'in başlangıcı ilimdir, yani muvahhid olarak Allah'a ibadet etmek ancak ilim sayesinde tahakkuk eder demektir ki Hz. Peygamber'in şu sözü bu mânâdadır: “İlim talebi her Müslümana farzdır”.

Şey'in âhiri marifettir, yani kesin bilginin sağlamlık ve sürekliliği (*sebâtü'l-yakîn*) ve imânın artması (*ziyâdetü'l-îmân*) marifet hakikatıyladır. Hz. Peygamber'in Hârîse'ye dediği şu sözü bu anlamdadır: “Her hakkın bir hakikatı vardır. O halde senin imanının hakikatı nedir?” (Hârîse) hadis (rivayetinde) gelen sözünü söyledi. Bunun üzerine (Peygamber aleyhisselam) ona: Bildin, dedi, (bunu) bırakma (buna ısrarla devam et). İşte Allah'ın, kalbini imanla tenvir ettiği bir mü'min.

İlmin en son bâbı marifetin ilk bâbıdır. Yani ilmü'l-emr ve'n-nehy diye ifade edilen şeriat bilgisinin en son bâbı, Allah'tan korkarak şartlarını eksiksiz yerine getirmek suretiyle ilmin edebi ve ilimle amel etmektir.

Marifetin ilk bâbı Allah'a güvenmektir (sükûn). Yani Allah'a sıkı şekilde bağlanmaktır (*es-sika billâh*) ve va'dine gönlü yatıp mutmain olmaktır. Bu da Hz. Peygamber'in: “Her kim kanaat eder, razı olur, tevekkül ederse talebi karşılanır (*kifâyet*)” sözü gereğince tevekkülün hakikatının ilk bâbidir.

Zikrin kemâli müşâhede bilgisidir. Yani “O”nu görüyormuşsun gibi Allah'a ibadet et. Çünkü her ne kadar sen O'nu görmesen de O muhakkak seni görmektedir.” hadisi gereğince gizli açık her hâl ü kârda Allah Teâlâ'yı murâkabe etmektir. İclâl ve tazim ehlinin mertebeleri bu şekildedir.” Bkz. Sicillî, *eş-*

Tüsterî'nin dediğine göre “*marifetin aslı mahlukâtın, üzerine yaratıldıkları, tabiatları olan hilkattır.*”⁶⁷⁷

Tüsterî marifetin elde edilmesinde *basiret* ve *vecde* de yer vermiştir. Lakin bu ikisi marifet kazanmak için yeterli değildir. O, *marifet* kesbi için öncelikle *ilim* ve onun elde edilmesinde *aklın* etkin rolü üzerinde durmuştur. Bu noktada özellikle iman ile desteklenmiş, mükteseb akıl çok önemlidir. “*Akıl ilimle bilmek, ilim marifetle bilmek, marifet Hakk’la bilmektir,*”⁶⁷⁸ sözünden *marifet*, *akıl* ve *ilim* arasında kurduğu yakın irtibatı okuyabiliriz. Zira ona göre Allah Teâlâ ilmin varlığını akla bağlamıştır. Aklını yitiren ilmini yitirir. İlmi olmayanın mükteseb akli yoktur. Bu kişide akıl vardır lâkin o akıl ne iktisabdır, ne de marifettir. Aleyhine hüccet bir akıldır.⁶⁷⁹ “*İlmin aslı akıldır. Aklın aslı marifettir,*”⁶⁸⁰ sözleri de aynı hakikati ifade eder. Yani *akıl*, *ilim*, *marifet* üçlüsünün varlıklarının devâmı ve kemâllerinin kıyâmı, ancak birlikteliklerine bağlıdır. Bir de bu üçlüye lazım gelen ve asıl olan bir şey daha vardır ki o da, *mezîd-i ilâhîdir*. Sehl b. Abdullah, bunların arasındaki ilişkiyi lamba, fitil, ateş ve yağ benzetmesiyle şöyle anlatır:

“***Marifet***, sirâc/lamba; *akıl fitil; ilim nâr (ateş) gibidir. Mezîd-i ilahî ise yağ (zeyt) gibidir. Allah’tan (gelen) mezîd miktarınca ateş (yani ilim) onları aydınlatır.*”

Sicillî'nin bu söz ile ilgili yaptığı şu değerlendirmeler de marifetin kesbinde akıl, ilim ve mezidin önemini anlamamıza yardımcı olur: “Bu mesellerde bir vecih vardır. Kelamının evveli ahirinde, ahiri de evvelindedir. Allah Sübhânehû artırır (müzîddir) yani murad ettiklerine nurundan iktibas ettirir (aldırır). “*Nur miktarınca*” yani Allah’ın, kalplerinde kıldığı (nur miktarınca) Hakk onları aydınlatır, onlar da o (nur vesilesi) ile Allah’a itâat ederler. “***Her kim için Allah nur kılmadıysa onun için nurdan (nasip)***

Şerh ve'l-Beyân, vr. 153b-154a.

⁶⁷⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 14b.

⁶⁷⁸ Kelâbâzî, *Taarruf*, s. 72 [100].

⁶⁷⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 5b, 51a, 75a.

⁶⁸⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 74a.

yoktur.” (Nûr 24/40) ayeti de bu duruma işaret eder. Sonra marifeti lambaya, aklı fitile, ilmi ateşe benzetti. Çünkü lamba ve fitil ancak ateşle yanar (tutuşur). Aynı şekilde marifeti ikrar ve aklın marifeti kabulü, ancak ilimle, yani Hakk’ın ona vacip kıldığı Allah’ın farzı ve Peygamber’inin Sünnet’i ile fayda sağlar.”⁶⁸¹

Bu durumda Tüsterî’ye göre başka açıdan *marifet* mezîd-i ilahîden beslenen; aklın nûrundan başlayıp iman nuruyla desteklenerek ilim kesbetmesi neticesinde, mezîd-i ilâhîden de mezîd alarak elde edilen hasılattır.

Bu durum aynı zamanda *ilim, amel, marifet* irtibatını da zorunlu kılmaktadır. Çünkü mezîdin gerçekleşmesi için amel gerekmektedir. “*İlmin şükürü onunla amel etmektir. Amelin şükürü marifetin artmasını istemektir.*”⁶⁸² Amel de mezîdle orantılıdır. Kişi marifetullahtaki makâmı miktarınca, Allah’ın tevfiği oranında itâat eder.⁶⁸³ Tüsterî’nin şu düşünceleri marifette ibadet ve amelin önemini vurgulaması yönünden oldukça önemlidir. İbadet ariflerin zinetidir. Arifin en güzel olduğu vakit ubûdiyet ve hizmet meydanlarında bulunduğu zamandır.⁶⁸⁴ İlim ve amel dışında kulun taleb-i mezîd-i marifette bulunması gerekir. Yani samimiyetle “Yâ Rabbi! Marifetini lütfeyle, bana marifetini ihsan eyle” diye Cenâb-ı Hakk’a duâ etmelidir.⁶⁸⁵

İlim ile marifet arasında bağ olduğu gibi alim ve arif arasında da vardır. Kişi âlim *billah* olmadıkça, *ârif billah* olamaz. *Ârif de halka rahmet olmadıkça ârif billah* olmaz.⁶⁸⁶ Âriflik âlimlik mertebesinden daha yücedir. “*Hâlini bilen ârif, hâlini bilen âlimden efdaldir. Çünkü o şükürü bilir (ârifdir), mezîdi bilir (arifdir).*” Yani “ Velein

⁶⁸¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 111b; Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 200a.

⁶⁸² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.45b; Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 220a.

⁶⁸³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 103.

⁶⁸⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 90.

⁶⁸⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 105.

⁶⁸⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.139a.

şekertüm leezidenneküm,” ayetindeki kendisine verilen mezâdi de bilir. *Bildiği (ârifi olduğu) şeye güvenmez.*”⁶⁸⁷

Görüldüğü gibi Tüsterî “halini ilim ile bilen” yani ilimdeki mekanını bilen âlim ile “halini marifet ile bilen” yani marifetteki makamını ârif olanları birbirinden ayırır. ona göre *âriflere vakitlerinde hallerini marifetten (bilmekten) daha üstün bir şey verilmemiştir.*⁶⁸⁸ Ayrıca alim ve ariflerin ilim ve marifetin tahsilinin masiyetlerle gerçekleşemeyeceğini ifade eder. Yani her iki iki makamın da bilgisi ancak taharetle elde edilir.⁶⁸⁹

Ehl-i marifet billâh’ın yani Allah’ı bilen ariflerin özellikleri şu şekildedir:

- ✓ Allah’ın azametini ve mülkünü düşünürler ve O’nun razı olduğu şeyleri talep ederler.⁶⁹⁰
- ✓ Kalbi Allah’ı tanıyan bu kimseler Allah’ın onları gözetip kolladığını (kıyâmını) **bildikleri** (Marifetü kıyâmillah aleyh) vakit uyuyamazlar.⁶⁹¹ Sicillî’ye göre, ârifler, kalpleri ilhamdan ve Hakk’ı doğru (kanaldan, savâb) **bilmekten** (marifet) uyuyamazlar. (Bunlar) Allah’dan olagelen şeyleri, düşmanın onlara sokuşturduğu (vesvese türünden) şeyleri bilirler.⁶⁹²
- ✓ Ârifin taâmı yani yiyeceği ve gıdası Hakk’ın lütuflarıdır.⁶⁹³

⁶⁸⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 13b-14a. (Sicillî arif ve alimin birbirine üstünlüğü konusunda Tüsterî’den farklı düşünür. O’na göre, halini marifetle bilen bidayetteki ârif, hâlini ilim ile bilen ibtidadaki alimden üstündür. Çünkü intikal ve tecvîl (gezinti) hâli marifetle bilmenin şânındandır. Sübut ise alimin şânındandır. (ilim sübüt ister, marifet tecevvül). Halini ilim ile bilen nihâyetteki alim, halini marifet ile bilen nihâyetteki âriften üstündür. Çünkü ilim Allah’ın sıfatıdır, marifet ise kullara mahsus bir sıfattır. Sicillî, *eş-Şerh ve ’l-Beyân*, vr. 167b-168a.)

⁶⁸⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.134b.

⁶⁸⁹ Sicillî, *eş-Şerh ve ’l-Beyân*, vr. 167 b.

⁶⁹⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.111a.

⁶⁹¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.134b.

⁶⁹² Sicillî, *eş-Şerh ve ’l-Beyân*, vr. 192a,b.

⁶⁹³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 195.

- ✓ Allah Teâlâ âriflerin kalplerini kitapla evirip çevirir;⁶⁹⁴ marifetinin nûruyla güldürür.⁶⁹⁵ Âriflerin kalpleri Beyt-i Mâmur'a benzer. Zira o kalpler marifetullah, muhabbetullah ve üns ile mamurdur. Onu melekler hac niyetiyle ziyaret ederler.⁶⁹⁶
- ✓ “Allah hakkında ârif olanlar, A‘raftaki kimselere benzerler, her birinin kendini tanıtan bir nişanı vardır. Allah onları, dünya ve âhirete yukarıdan bakacakları ve iki cihanı tanıyacakları bir makâmda bulundurmaktadır.”⁶⁹⁷
- ✓ Yeryüzündeki âyetler Allah'ı bilen ârifler içindir. Arifler, o âyetlerle marifetlerine delil getirip başka başka marifetler devşirirler.⁶⁹⁸
- ✓ Ehl-i marifet billâh cennette de naîm içindedirler. Orada onların mutluluğundan daha güzel ve daha yüksek bir saâdet (naîm) yoktur.⁶⁹⁹

Tüsterî marifetin ilk makamındaki ve nihai noktasındaki âriflerin durumlarından da söz eder. Öncelikle kişi “*İlmi ile hemmlerine (düşüncelerine, tasalarına) vâkıf olup, kalbine gelen hâtır ve hemmi bildiği vakit*” **ârif-i billâh** denmeyi hak eder.⁷⁰⁰ “Marifetin bu ilk makâmında kulun sırrına ve kalbine bir yakîn verilir ki bütün uzuvları bu yakîn içinde huzûr ve sükûn bulur. Organlarına tevekkül verilir, bu tevekkülle dünyada selâmete kavuşur. Gönlüne bir hayat verilir, bununla da âhirette kurtuluşa ulaşır.”⁷⁰¹ Yine bu mertebedeki marifet ehlini Allah Teâlâ kendisine ünsiyet ettirir, nefsinden uzaklaştırır ve onu teskin eder. Yabânî ve vahşî hayvanlar ona ülfet eder.⁷⁰² Yani marifet ehli aynı zamanda yakîn, tevekkül, sükûn, üns makamlarını yaşar. Bu makamdaki seyri hayret ve dehşet ile zirveye ulaşır.

⁶⁹⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 136.

⁶⁹⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 157.

⁶⁹⁶ Tüsterî, *Tefsîr* s. 155.

⁶⁹⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 66; Kelâbâzî, *Taarruf*, 158 [203]; Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 401.

⁶⁹⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 153.

⁶⁹⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 151a.

⁷⁰⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 139a.

⁷⁰¹ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 401; Kelâbâzî, *Taarruf*, s. 157 [202].

⁷⁰² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 140a.

Bir çok sûfî gibi Sehl b. Abdullah'a göre de marifetin nihâî noktası *hayret* ve *dehşettir*.⁷⁰³ Ehl-i tahkikçe, Hakk'ın keyfiyetini anlama çabası, *yakîn* alâmeti olarak görülmüş ve bu anlamdaki hayret bir tür *marifet* olarak kabul edilmiştir. Hakikat ehline göre marifet, aklın Allah'ı bilme konusunda aciz kaldığını ve yetersiz olduğunu kavramasıdır ki Tüsterî bu durumu, “*Marifet, (Allah hakkında) bir şey bilmediğini bilmektir,*”⁷⁰⁴ “*Tenzih ederim O yüce varlığı ki, kulları onu tanımaktan aciz kalmaktan başka hakkında marifet sahibi olmamışlardır,*”⁷⁰⁵ sözleriyle beyan eder. Bu da Cenâb-ı Hakk'ın zatının bilinemezliğinin ve kulun bu konudaki aczinin ifadesidir.⁷⁰⁶ *Tefsîr*'de kaydedilen, Allah Teâlâ'nın Hz. İsa'ya vahyinde “*Senin önünde marifetinden, henüz katetmediğin sahralar, çöller ve derinlikler vardır*” şeklindeki sözünde de marifetin sonsuzluğuna işaret vardır.⁷⁰⁷

Sehl b. Abdullah'a göre marifet hem keshbî hem de vehbîdir. Allah Teâlâ'nın ariflerin kalplerini, ibarelere açtığını ifade ederek marifetin vehbîliğine işaret etmiştir.⁷⁰⁸ Kendisine yöneltilen “*İlminiz nedir?*” sorusuna cevaben “*Bu ilim tasarruf ve kesble elde edilemez,*” demiştir.⁷⁰⁹ Bununla birlikte nefsi Allah'a tâatta müstakîm kılarak,⁷¹⁰

⁷⁰³ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 314 [401]; Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 401.

⁷⁰⁴ Kelâbâzî, *Taarruf*, s. 72 [100].

⁷⁰⁵ Kelâbâzî, *Taarruf*, s. 73 [102].

⁷⁰⁶ Kaynaklarda Bâyezid Bistâmî'ye Sehl b. Abdullah'ın marifet hakkında konuştuğu söylenince Bâyezid'in “*Çünkü Sehl, denizin kenarındadır, henüz girdaba düşmemiştir,*” dediği aktarılmıştır. “*Ey Şeyh, denizde boğulmuş olanın hali nasıl olur?*” denilince de “*Hakk'ı görme halinin bulunduğu ve iki cihan kaygısının bahis konusu olmadığı bir yerde lakırdı sergisi dürülür. Çünkü Allah'ı tanıyanın dili lâl olur*” demiştir. Hakikatte Sehl b. Abdullâh'ın marifetin nihai noktası hakkında söylemiş olduğu sözler aslında Bâyezid'in ifadesiyle aynı manaya gelmektedir.

⁷⁰⁷ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 177b.

⁷⁰⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 153, 154.

⁷⁰⁹ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 398.

⁷¹⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.54b. Sehl şöyle demiştir: “*Nefsi Allah'a tâatta müstakim (dosdoğru) olmadıkça kulun rûhu marifetullaha salıverilmez.*” Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 54b.)

tahammül (*mükâbede*) ve hevâya muhalefet ile kişinin marifete nail olacağından da söz etmiştir.⁷¹¹

Ayrıca marifet tahsilinde kişinin, nefsinin ve şeytanı çok iyi tanmasının rolü vardır. Çünkü düşmanını ve düşmanlığını bildiği nisbette kul, yüce Rabbi ile müstağni olur ve O'nu tanır.⁷¹² Düşman yani şeytan tanınmadan Allah Teâlâ tanınmaz. Sırrında, düşmanın durumunu bilmediği halde marifet iddia eden kimse ârif billâh değildir. Zira Allah Teâlâ, **“Eğer şeytandan gelen kötü bir düşünce seni dürtecek olursa, hemen Allah’a sığın,”** (Fussilet 41/36) buyurmuştur. Dolayısıyla kul, şeytandan gelen dürtüyü (*nezğ'i*) bilmeli ve Allah Teâlâ'ya sığınmayı öğrenmelidir. Yaşadığı sürece istiâne ve istiâze üzere olmalıdır.⁷¹³

Yukarıda belirttiğimiz gibi bu noktada hem nefsi hem de düşmanı yani şeytanı tanımak önem ifade eder. Şu kadar var ki, Tüsterî'ye göre nefsi tanımak (*marifetü'n-nefs*) düşmanı tanımaktan daha gizlidir. Nefsinin tanıyan düşmanını da tanır. Yine nefsinin tanıdığı nisbette Rabbinin de tanır.⁷¹⁴ Şayet kişinin **“sırrında, kendisiyle hevâsını alt edeceği ve organlarını bastırıp kontrol altına alacağı bir marifeti yoksa bu kimsenin aklını düşman tedbir eder (idaresine alır), nefis de onda cehâletle hükmünü yürütür.”**⁷¹⁵

Tüsterî marifetten nasibi olanların çoğunlukla nebiler, sıddıklar ve şehidler olduğunu ifade eder ve onları Allah'ın nimetini ve hilmini bilme konusunda ayrıcalıklı kimseler olarak görür.⁷¹⁶ Âlimler, zâhidler ve âbidlerin kalplerinin (marifetullaha karşı) kapalı ve kilitli bir halde dünyadan çıkıp gittiklerini; ancak sıddıkların ve şehidlerin kalpleri (ilâhi sırlara) açıldığını söyler. Ebû Tâlib el-Mekkî Sehl'in buradaki “kalpleri

⁷¹¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.52a, 54b.

⁷¹² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 27b.

⁷¹³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 12b, 37a, 56b.

⁷¹⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 124b; Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 189a.

⁷¹⁵ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 194a-b.

⁷¹⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 140, 153-154; Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 44b.

kilitli” sözüyle, onların marifet-i ilâhiyyeye ve tevhîd-i hakîkînin müşâhedesine karşı kapalı olmalarını kastedtiğini belirtir.⁷¹⁷

Tüsterî'nin anlayışında *kurb* da *marifet* üzerinden anlaşılabilen bir kavramdır. Yani marifetin semeresi kurbiyettir ve kişinin marifetinin derecesi Cenâb-ı Hakk'a yakınlığının derecesine de işaret eder. Enbiya, şühedâ, sâlihîn gibi mukarreblerin ve diğer tüm kulların Allah'a yakınlıkları farklı farklıdır. Yarattığı kullarının her birinin Allah'a yakınlıktaki menzilleri, kalplerinin marifetullahaya yakınlığı miktarıncadır.⁷¹⁸

Velhâsıl, eşyayı bilmeyi, marifetullahaya bir vesile gören Tüsterî'ye göre marifet, ilm-i ahkâmdan daha efdaldir. Mahlukat içinde marifet tabiatı üzere yaratılıp o şekilde kulluk icrâ edenler olduğu gibi, marifeti ilim vasıtasıyla kesbedenler de vardır. Kemâline ancak peygamber, sıddık ve şehidlerin erişebileceği *marifetin* elde edilğinde basiret ve vecdin rolü olduğu gibi, imanla desteklenmiş aklın rolü son derece önemlidir. *Yakîn, tevekkül, sükûn, üns, kurb, hayret, dehşet* gibi kavramlarla irtibatlı bir kavram olan *marifet*, bidâyette Allah'ı bilmek ve tanımak iken nihâyette kulun bu konudaki acizliğinin ifadesi olarak, Allah hakkında bir şey bilmediğini bilmektir.

3. Hikmet

“Felsefe, adalet, ilim, hilm, peygamberlik, Kur'ân-ı Kerîm, İncil, veciz söz” gibi bir çok anlam ifade eden *hikmet* tasavvuf alanında çok geniş çerçevede ele alınmıştır. İlim amel birlikteliğinin neticesinde hâsıl olan ilim, eşyanın hakikatini anlamak, sözde ve fiilde isabet üzere olmak, vahiyle hükmetmek, adalet yani her şeyi yerli yerine koymak gibi manalar ifade eder.⁷¹⁹

İsmail Hakkı Bursevî'nin “eşyayı olduğu gibi tanımaktır” diye tarif ettiği hikmet, bahsiyye ve zevkiyye şeklinde ikiye ayrılır. Hikmet-i bahsiyye, Müslüman ve

⁷¹⁷ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 1/423 [2/91-92].

⁷¹⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 160.

⁷¹⁹ Cebecioğlu, *TTDS*, s. 216; İbn Kayyım el-Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn-Kurânî Tasavvufun Esasları*, s. 884.

gayri müslim felsefecilerin eşyanın ve olayların hakikatlerini akılla tayin ve tesbit etmeye çalışmalarıdır ki bunlar çoğunlukla isabetsizdir. Hikmet-i zevkiyye ise hukemâ-i ilâhiyye denilen ve birbirlerine muğayeretleri olmayan, eşyanın hakikatlerini anlatan zevatın vicdan ve keşifle elde ettikleri, hakka ve gerçeğe uygun bilgidir.⁷²⁰

Tefsîr'de bir çok sûfinin hikmet kavramına dair tanım ve değerlendirmeleri nakledilmiştir: Mücâhid ve Tavus'a göre hikmet Kur'ân'dır. Çünkü "**Rabbinin yoluna hikmetle çağır**" (Nahl 16/125) buyrulmuştur. Bunun anlamı "Kur'ân ile çağır," demektir. Hasan-ı Basrî'ye göre, "Hikmet, Kur'ân'ı kavramaktır. Hikmet nübüvettir." Kur'ân'da iki yerde Hz. Dâvud için "**Ona hikmet verdik**" (Sa'd 38/20) "**Allah ona hükümler ve hikmet verdi,**" (Bakara 2/251) buyrulmuştur. Bu nübüvvet verdi, anlamındadır. Katâde, hikmeti "Allah'ın dininde derinleşmek (*fıkıh*) ve Resûlullah'a ittibâ" olarak kabul ederken, Süddî, Hasan-ı Basrî nübüvvet; Zeyd b. Eslem akıl; Rebi' b. Enes Allah'tan korkmak olarak ele almışlardır. İbn Ömer'e göre ise hikmet üçtür: "Muhkem âyet, geçerli Sünnet ve Kur'ân ile konuşan dil."⁷²¹

Tüsterî'nin talebesi Ömer b. Vâsıl ise "**Allah hikmeti dilediğine verir,**" (Bakara 2/269) âyetini "Allah dilediğine kitabında isabet verir," şeklinde yorumlayarak hikmeti Kitâbullâh'ı kavramada isâbet olarak anlamıştır. Nitekim Allah Teâlâ, peygamber eşlerine onlara olan nimetlerini sayarken "**Evlerinizde okunan Allah'ın âyetlerini ve hikmetini hatırlayın,**" (Ahzâb 33/34) buyurmuştur. Buradaki **âyetler** Kur'ân'dır, **hikmet** ayetlerden istinbat edilmiş şeylerdir."⁷²²

Tüsterî'nin kendi değerlendirmelerine göre hikmet, öncelikle Kur'ân-ı Kerîm'dir. "**Kime hikmet verilirse, ona pek çok hayır verilmiş demektir.**" (Bakara 2/269) âyetinin tefsirinde bunu, dayısı Muhammed Sevvar alıp rivayet ettiği şu iki hadisle izah eder:

⁷²⁰ Bursevî, *Kitâbü'l-Envâr*, s. 62.

⁷²¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 42-43.

⁷²² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 43.

“Kur’ân, Allah Teâlâ’nın kulları arasındaki hikmetidir. O halde Kur’ân’i öğrenip onunla amel eden kimse sanki iki yanı arasına peygamberlik almış gibidir. Ne var ki kendisine vahyedilmez. Risalet tebliği hususu hariç Peygamberlerin hesabı ile muhasebe edilir.”⁷²³

“Kur’ân, bir hikmettir. Kim onu gençliğinde öğrenirse etine kanına karışır. Dikkat edin, Kur’ân taşıyan, Kur’ân’ı hıfzetmiş bir kalbe ateş temas etmez. Haramlarından kaçınıp helalini helal bilen, muhkemine inanan, müteşabihinde tevakkuf edip bid’at ortaya koymayan bir cesede de ateş temas etmez.”⁷²⁴

Tüsterî’ye göre hikmet, aynı zamanda Sünnet’tir. O, bütün ilimlerin mecmasının hikmet, hikmetin aslının da Sünnet olduğunu ifade eder.⁷²⁵ “**Evlerinizde okunan Allah’ın âyetlerini ve hikmeti hatırlayın.**” (Ahzâb 33/34) ayetinde geçen “âyet” kelimesini farz, “**hikmet**”i ise Sünnet olarak tefsir eder.⁷²⁶

Kendisine hikmet verilen kimse hikmeti ehlinden başkasına vermemelidir. Tüsterî’nin nakline göre Hz. İsa, “Hikmeti, ehli olmayanların arasında yaymayınız. Şayet yayarsanız hikmete zulmetmiş olursunuz. Ehli olanları ise hikmetten mahrum etmeyiniz. Bu durumda da ehli olan kimselere zulmetmiş olursunuz” demiştir.⁷²⁷

Hikmetin kesbî yönüne gelince, Tüsterî’de hikmet ilmin kemâli⁷²⁸ olması hasebiyle ona ilimle ulaşmak mümkün olduğu gibi ayrıca kişi hikmeti nefisle mücâdele, kalbin tezkiye ve tasfîyesi ve murâkabe sayesinde elde edebilir. Çünkü Tüsterî’ye göre “*hikmetin sermayesi üç şeydir: Birincisi nefsi hoşlanmadığı şeylerde çalıştırmak yani*

⁷²³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 42; Sülemî, *Ziyâdâtü Hakâiki’t-Tefsîr*, s. 20. Hadisin rivâyet zinciri şöyledir: Yûsuf b. Ömer ez-Zâhid > Ebu’l-Kâsım Ubeydullah > Ömer b. Vâsıl > Sehl b. Abdullah et-Tüsterî > Muhammed b. Sevvâr > Vekî’ > A’meş > Saîd et-Tâî > Atıyye > Ebû Saîd el-Hudrî > Hz. Peygamber.

⁷²⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 42; Sülemî, *Ziyâdâtü Hakâiki’t-Tefsîr*, s. 20. Hadisin rivâyet zinciri şöyledir: Yûsuf > Ubeydullah > Ömer > Sehl b. Abdullah > Muhammed b. Sevvâr > Ukayl > Zührî > Saîd > Ebû Hüreyre > Resûlullâh aleyhisselam.

⁷²⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 43; Sülemî, *Ziyâdâtü Hakâiki’t-Tefsîr*, s. 20.

⁷²⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 43.

⁷²⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 72b.

⁷²⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 2b.

riyâzete sokmak. İkincisi, kalbin şehvât tutkusundan boşaltılması. Üçüncüsü ise kendisine gelen hatarâtı gözetmek suretiyle kalbi koruyup gözetmek. Zira kim kalbinin hataratında Allah'ı murâkabe ederse, Allah da onun organlarını harekâtında korur.”⁷²⁹

Kulun hikmetle konuşmasında ihlâs ile amel etmenin rolü çok büyüktür. “Kim kırk gün ihlâs üzere olursa Allah onu hikmetle konuşturur” rivayeti hakkında bunun nasıl olacağı sorulduğunda, Tüsterî şu açıklamada bulunmuştur: “Organlarını koruyacağına niyet eder ve onlarla Allah'ın hoşlanmayacağı şeyler yapmaz. Allah'ın yasakladıklarından kaçınır ve yalnız helal yer.”⁷³⁰

Hikmete vesile olan şeylerden biri de açıklıktır. Zira “Allah Teâlâ dünyayı yaratmış ilmi ve hikmeti açıklığa, cehâleti ve masiyeti tokluğa yerleştirmiştir.”⁷³¹ Tüsterî tabiat, kuvvet ve şehvet açıklıklarından başka akıllıların açıklığı (*cîu'l-ekyâs*) dediği ilim, fehim ve fitnat açıklıklarından söz eder.⁷³² O, fehmi Kur'ân'daki batınî manayı kavrama kabiliyeti olarak ele alırken, fitnatı ilim, fehim ve hikmetten daha hususî bir kavram olarak görür.⁷³³

Bursevî başta olmak üzere bazı İslam âlimleri, Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'nin de Allah Teâlâ'nın kendilerine hikmet verdiği kimseler cümlesinden olduğunu ifade etmişlerdir. İsmâil Hakkı Bursevî hikmeti, “eşyayı olduğu gibi tanımaktır,” şeklinde tarif eder ve iki türlü hikmetten söz eder: Birincisi “İslâmî ve gayr-i İslâmî *felâsifenin* temsil ettiği *hikmet-i bahsiyyedir*. Diğeri ise Cüneyd-i Bağdâdî, Bâyezîd-i Bistâmî, Sehl et-Tüsterî, Şeyh-i Ekber, Konevî gibi hakâik-ı eşyadan bahseden ve birbirlerine muğâyeretleri bulunmayan *Hukemâ-i İlâhiyyenin* temsil ettiği *hikmet-i zevkiyyedir*. Hikmet-i Bahsiyye hakâik-ı eşyayı ve havâdisi akılla tayin etmeye çalışmaktır ki, bunların bir kısmı Hakk'a mutâbık olmakla beraber ekseri batıldır. Özellikle şeriati

⁷²⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 43.

⁷³⁰ Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 236b.

⁷³¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 20b, 95b.

⁷³² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 90b.

⁷³³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 112a, 136b; Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 175b-176a.

reddeder durumda olduğunda. Hikmet-i zevkiyye ise, vicdan ve keşifle bilinir, hakâik-ı zâta ve sıfâta müteallik olup hepsi Hak ve vakıa (gerçeğe) mutâbıktır.”⁷³⁴

Bursevî gibi İbn Cellâ ve Arûsî de Tüsterî'nin hakikatların sırlarına vâkif hukemâdan olduğuna işaret ederler. Kuşeyrî'nin nakline göre İbn Cellâ demiştir ki: “Zünnûn'u gördüm, onun ibaresi (hikmetli sözleri) vardı. Sehl'i gördüm, onun işareti (ibarenin daha ince şekli) vardı.”⁷³⁵ İbn Cellâ'nın Tüsterî için kullandığı “onun işareti vardı” ifadesini Arûsî şöyle açıklar: “Yani işaretle meşhur olmuştur. İşaret ibareden daha rakîk ve dakiktir. Çünkü hikmet iki türdür. Söylenen (mantuk) ki bu şeriat ve tarikat ilimleridir ve bu Zünnûn için söz konusudur. İkinci tür ise susulan (meskûtun anhâ) ise onunla işaret edilir. Hikmetin bu türü de hakikatin sırlarıdır ki onları ulemâ-i rusûm anlamaz. Belki de onları bu esrar helak eder.”⁷³⁶ Yani Arûsî'nin ifade ettiği zahir ulemasının taşımaya takat getiremeyeceği sır bilgisine, sayıları az da olsa Tüsterî gibi bazı zevât sahip olmuştur.

Talebesi Ebu Bekir es-Siczî'nin nakline göre Tüsterî'ye “Hakikaten Allah size hikmet vermiş” denildiğinde, “*İnşallah bana hikmet verilmiştir. Bana gayben onun sırrının gaybından öğretilmiştir. (Allah Teâlâ) başlangıçta bana olan fazl ü ihsanını tamamlayarak mâsivânın bilgisinden beni müstağni kılmıştır,*” demiştir.⁷³⁷ O bu cevabıyla küçük yaşlarda “haze'l-ilim” diye ifade ettiği marifet ve hakikat ilmiyle birlikte hikmetle de rızıklandırılması konusunda tahdîs-i nimet etmektedir.

Netice olarak kendisi de bir hakîm-i ilâhî olan Tüsterî'ye göre *hikmet* başta Kur'ân ve Sünnet'i ifade etmekle birlikte, ilim, fehim, fitnat, edep ve ihlas gibi kavramlarla irtibatlı olan, ilmin kemâlini ifade eden önemli bir tasavvufî kavramdır.

⁷³⁴ Bursevî, *Kitâbü'l-Envâr*, s. 62.

⁷³⁵ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 405 [102].

⁷³⁶ Arûsî, *Netâicü'l-Efkâr*, 1/141.

⁷³⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 26.

4. İlm-i Bâtın ve İşârî Mânâ

Bâtın, sözlükte “iç, gizli, derûn, gizli alem” manalarına gelirken “âyetlerin ve hadislerin ancak ârifler ve veliler tarafından bilinen gizli anlamlarını ifade eder.” Bu kavramın zıddı olan zâhir ise, “dış, görünen, bir şeyin dış yüzü ve görünen tarafıdır.” “*ez-Zâhir ve el-Bâtın*” (Hadîd, 57/2) âyetinde yer alan ve “*ümmehâtü'l-esmâ*” diye bilinen Cenâb-ı Hakk’a ait dört isimden iki tanesidir.⁷³⁸ Tüsterî’nin tefsirine göre Allah Teâlâ’nın *ez-Zâhir* ismi, “yüceliği, kudreti ve kahrı zâhir zât”, *el-Bâtın* ismi ise “kalplerin bâtınındaki zamîr ve hareketleri tanıyan, bilen zât” demektir.⁷³⁹

Zâhir ve bâtın tasavvufta *insan, ilim, amel* gibi konular için sıkça kullanılan iki kavramdır. İnsanın zâhiri olduğu gibi bâtınında varlığının hakikati; âyetlerin zâhir anlamının yanında bâtınî manasının olduğu sûfler tarafından kabul edilmiştir. Aynı şekilde amellerin de bir zâhir bir de bâtın boyutu vardır.

Tüsterî, zâhirle birlikte bâtını da kabul eder ve “*Tahâret makamlarının ilki bâtında ve zâhirde temizlenmendir*”⁷⁴⁰ der. Ona göre her ikisi birbirlerinin tamamlayıcısıdır. Bâtın, zâhirsiz olamaz. Zâhiri de bâtının ıslah etmesi gerekir. “*Bâtını zahirini doğrultmayan kimsenin, bâtını altüst olur. Bâtını tersyüz olmuş kimsenin kalbi ise düşmanın eline esir olur; organları masiyete bulaşır. Nefsi kendisine malik olur; onu köleleştirip istihdam eder. Ve ondan mehnasını talep eder. İşte bu Yahudilerin, Hıristiyanların, Sâbiülerin, Mecûsîlerin ve müşriklerin fülidir. Ve bu kimse doğuya da batıya da zarar verir. Nefsine hizmet eder.*”⁷⁴¹

Tüsterî, Kur’ân âyetleri için kullanılan *bâtın mânâyı*, onunla birlikte de *bâtınî bilgiyi* kabul eder. Bâtınî bilgi yani ilm-i bâtın marifet tahsili için Kur’ân ve Sünnet ile birlikte onlara ters düşmeyen basiret, vicdan, ilham ve keşf ile elde edilen ilimdir. Yani

⁷³⁸ Uludağ, *TTS*, s. 68, 381.

⁷³⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 161.

⁷⁴⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 134b.

⁷⁴¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 123b, 126b.

bilginin ve marifetin elde edilisinde aklın olduğu kadar basiret, vecd ve keşfin de rolü vardır. Zira imanla desteklenen akıl, güçlü bir nûr elde eder ve öyle bir boyut kazanır ki o iman nûru ile bilinmesi belki de imkansız olan hakikatleri istiab edebilir.

Sûfiler âyetlerin zâhir anlamının yanında bâtın manası olduğunu da kabul etmişlerdir. Tüsterî'ye göre “*Kur’ân’daki her bir âyetin dört türlü anlamı vardır: Bunlar zâhir, bâtın, had ve matla’dır. Zâhir tilavettir; bâtın fehmetmek yani anlamaktır. Had, âyetin helâli ve harâmı; matla’ ise âyetten kastedilen murada kalbin muttali olmasıdır. Zâhir ilmi genel bir ilimdir, umûmidir. Fehim, bâtına yöneliktir. Ondan kastedilen hususidir.*”⁷⁴²

Tüsterî, Allah Teâlâ'nın ümmet-i Muhammed'den olan her veliye Kur’ân’ı ya zâhiren ya bâtinen talim ettiği düşüncesindedir. Ona göre bâtınî talim, Kur’ân’ın fehmedilmesidir ve aslolan (*murâd*) budur.⁷⁴³ Kur’ân’ın fehmetmenin bir sınırı yoktur. Çünkü Kur’ân-ı Kerîm Allah’ın kelâmıdır, kelâm da Allah’ın sıfatıdır. Bu yüzden Kur’ân’dan anlaşılacak manâlâr nihâyetsizdir. Allah Teâlâ, kuluna Kitâb-ı İlâhî’yi anlama hususunda Kur’ân’dan her harf için bin mânâ verse, kul, bir âyete verilen mânânın nihâyetine dahi ulaşamaz.⁷⁴⁴

Hemen hemen her sûfî, Tüsterî'nin *feh*m olarak ifade ettiği Kur’ân ayetlerini anlama ve onlardan özel anlam çıkarma gayretini göstermiştir. *Bâtınî mânâ, işârî yorum, işârî tefsir* gibi isimlerle de anılan bu Kur’ân’ı anlama şekli sûfinin, kalbine doğan işaretlerle Kur’ân’ı yorumlamasının adıdır.⁷⁴⁵

Tüsterî de *Tefsîr*'de bazı ayetlerin zâhir manasını izah ettikten sonra bazen “*bu âyetin bâtını (şudur)*” diyerek işârî yorumlarını da yapmıştır. Meselâ “***Yakın komşuya, uzak komşuya, yakın arkadaşa, yolcuya...***” (Nisâ 4/36) âyetini tefsir ederken “*zâhirine*

⁷⁴² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 16.

⁷⁴³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 19. Tüsterî'nin bu düşüncesini Ebu Bekir es-Siczi'den dinleyen Cüneyd, “Sehl doğru söylemiş” diyerek onu onaylamıştır.

⁷⁴⁴ Serrâc, *Lüma'*, s. 68 [75].

⁷⁴⁵ Uludağ, “İşârî Tefsîr”, *DİA*, 23/424.

bakıldığında uzak komşu, uzak yabancı olan (komşudur). Yakın arkadaş ise yolculukta refakat eden arkadaşdır. Ya da zevce olduğu da söylenmiştir. Yolcu ise konuktur.” diyerek önce zâhirî anlamları verir, sonra bunların işârî yorumuna geçerek der ki: *“Bunların bâtinî anlamlarına gelince; yakın komşu kalptir, uzak komşu tabiattır, yakın arkadaş şeriatı uyan akıldır. Yolcu ise Allah’a itâatkar organlardır. İşte bu âyetin bâtınıdır.”*⁷⁴⁶

İkinci bir örnek olarak şu âyetin tefsiri verilebilir: **“Allah dileseydi onları bir tek millet ümmet yapardı,”** (Şûrâ 42/8) âyetinin zâhiri(nden anlaşılın) küfürdür. Bâtını ise kulun harekât ve sükûnudur. Allah dileseydi elbette kulun bütün harekât ve sükûnunu tâatı dairesinde kıları.⁷⁴⁷

Sûfiler, âyet ve hadislerden istihraç ettikleri bu mânâları, Kur’ân ve Sünnet ile desteklemişler; koydukları ilkelerde şeriat ile ters düşmemeye özen göstermişlerdir. Tüsterî de Kur’ân ve Sünnet’le doğrulanmayan bâtinî mana ve bilgiyi kabul etmemiştir. Bu mevzuya işaret etmesi bakımından şu sözleri kayda değerdir: *“Kitap ve Sünnet’in, doğruluğuna şahitlik etmediği her vecd bâtıdır.”*⁷⁴⁸ *“Bâtın fitrat mevziidir ve Sünnet’e muvafıktır. Sünnet’e muvafık olmayan (bâtın) batıldır.”*⁷⁴⁹

Tüsterî zâhir olmadan sadece bâtına itimad etme konusunda insanları uyarılmış, bâtin ilminin tek başına teşriî bir kaynak olarak kabul edilmesini uygun görmemiştir. Şeriatı bırakıp da bu türden bâtin manaya dayanmak kişiyi ancak zındıklığa götürür. Bu durumdaki kişi de mekr-i ilâhîye düşmüştür. Tüsterî bu tarz sûfleri eleştirmiş ve bu hale düşmekten Allah’a sığınmıştır. Bu hakikatı izah ettiği şu cümleleri oldukça mühimdir: *“(Sadece) bâtin ilmüne müracat eden her kişi zındık olup çıkar.”* Yani emir ve nehyi bir kenara kor, esrara dair vecdlerle onu keser. *“Onlar hem kendileri helak*

⁷⁴⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 53.

⁷⁴⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 139.

⁷⁴⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, 2/302; Serrâc, *Lüma*, 99 [116, 352].

⁷⁴⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 126a-b.

olan ve hem de başkalarını helak eden safsata ehlidir. Allah'tan, O'na yönelmeye ve O'ndan yardım almaya muvaffakiyet isterim. Çünkü bu yolda O, çoğu halkı mekre düşürmüştür. Allah'tan lütfu ile bizi mekre düşürmemesini isterim.”⁷⁵⁰

Kur'ân'ı fehmetme gayretiyle âyetlere bâtinî yorum yapan ve şeriata ters düşmemek şartıyla bâtin ilmini kabul eden hakîkî sûflerle onlardan sonra ortaya çıkan ve Bâtiniyye diye bilinen bir takım kimseleri karıştırmamak gerekir. Çünkü Bâtiniyye “her zâhirin bir bâtını ve her nassın bir te'vili bulunduğunu, bunu da sadece Tanrı tarafından belirlenmiş veya O'nunla ilişki kurmuş masum bir imamın bilebileceğini iddia eden gruplar” olarak tanımlanmıştır.⁷⁵¹ Örneğin bu gruplardan bazıları sadece bâtinî manayı kabul edip zâhiri, yani şeriati avâma münhasır kılmışlar ve kendilerini şer'î hükümlerden muaf tutmuşlardır.⁷⁵²

5. İlmü'l-Hurûf

Hurûf ilmi, “Harflerle rakamlarda tabiat ve hadiseleri etkileme gücünün bulunduğu veya bunların gaybdan haber vermede yararlı olduğu iddiasına dayanan sözde bir ilim” diye tanımlanmış, “gizli anlamlar içerdiği kabul edilen harflerin insana ve tabiata tesir ettiği inanç” olarak da ifade edilmiştir. Harflerin sırlarının araştırılmasına dayanan bu ilim, milattan öncesine uzanan geçmişle tarih boyunca bir çok toplumda insanların ilgisini çekmiştir.⁷⁵³

Harfler, bazen rakamların yerine sayısal değerler şeklinde sayma göstergeleri olmuş, bazen astronomi ile ilgili gerçeklerin sembollerine dönüşmüş kimi zaman da bir takım psikolojik gizemlerin formları olarak kullanılmıştır. İlmü'l-hurûfu, bazıları hadiseleri gerçekleşmeden önce öğrenebilmek için, bazıları da maddeye tahakküm edebilmek için kullanmışlardır. Şia, harfler ve gizemleri üzerinde düşünme yolunu

⁷⁵⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 135a.

⁷⁵¹ Avni İlhan, “Bâtiniyye”, *DİA*, 5/190.

⁷⁵² Süleyman Uludağ, “İlm-i Bâtın”, *DİA*, 5/188-189.

⁷⁵³ Mehmet Emin Bozhüyük, “Hurûf”, *DİA*, 18/397-401.

benimserken, İsmailiyye, huruf-ı mukattaa harflerini imamlar ve hüccetler silsilesinin rumuzu olarak kabul etmek suretiyle bu düşünceyi benimsemiştir. Sûfîlerin de içine dahil olduğu Sünnî İslam âlimleri ise harflerle bazı Kur'ân surelerinin başlarında yer alan hurûf-ı mukattaaları anlayabilmek amacıyla bu ilimle ilgilenmişlerdir. Onlar bu harflerin manası etrafında düşünmeden Kur'ân okumanın ve anlamının mümkün olamayacağı düşüncesinden hareketle harfler üzerinde araştırma yapmayı değerli ve anlamlı bulmuşlardır.⁷⁵⁴

İlmü'l-huruf konusunda yapılan çalışmalar ve Tüsterî'nin *Risâletü'l-Hûruf* isimli küçük hacimli eseri incelendiğinde başta Tüsterî olmak üzere halis sûfîlerin harfler konusundaki araştırmalarının öz itibariyle Şia, İsmailiyye ve diğerleriyle aynı olmadığı ortaya çıkmaktadır. Çünkü amaçları ve kullandıkları yöntemler tamamen farklıdır. Tüsterî'nin ve onun gibi bu yolun ehli büyük sûfîlerin amacı, diğerlerinde olduğu gibi maddeye hakim olmak, sıradan maddeleri değerli madenlere dönüştürmek gibi şeyler değildir. Tüsterî *Risâletü'l-Hurûf*'ta harflerin sayısal değerlerinden bahsetmemiştir. Gelecekteki hadiselerle ilgili tılsımlı ve gizemli tahlillerde de bulunmamaktadır. Tüsterî ve benzerlerinin bu türden çalışmaları tamamen teorik ve psikolojiktir. Yani bu harflerle ilgili yapılan araştırmadan amaç Allah ile ittisal/iletişim ve Cenâb-ı Hakk'ın muradını anlama arayışıdır. Sûfîler bu ilmin pratik tarafıyla değil teorik yönüyle ilgilenmişlerdir. Dolayısıyla hurûf ilminin çerçevesinde değerlendirilen tılsım, ilm-i ahkâm-ı nücûm, cifr ve zâyirçe gibi yöntemlerle Tüsterî'nin ilgisinin olmadığını söyleyebiliriz. Tüsterî'nin *Risâletü'l-Hurûf* isimli risalesi Bağdadî tarafından *Zayirçe* diye isimlendirmiştir.⁷⁵⁵ Kemal Cafer'in tesbitine göre Bağdâdî eline geçen

⁷⁵⁴ Cafer, *mine't-Tüsrâsi's-Sûfi*, 1/359-360.

⁷⁵⁵ Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifin*, 1/412; Çelebi, İlyas, "Zâyirçe" *DİA*, 44/160-162; Öztürk, "Sehl et-Tüsterî", *DİA*, 36/322.

yazmanın üzerinde, eserin aslında olmayan, yazma sahibinin düşmüş olduğu rakamsal değerler sebebiyle bu ismi vermiştir.⁷⁵⁶

“Allah’ın, içinde âlemin sûretlerini döktüğü şekilsiz madde” olarak tanımlanan *hebâ*’ kelimesine, araştırmacıların ifadesiyle ilk kez Tüsterî’de rastlanmıştır. Varlık mertebelerinde dördüncü sırada olduğu belirtilen *hebâ*’nın bilgisi, beyazdaki beyazlık gibi zihinde mevcuttur ve varlığı ancak tecellî eden sûretlerden sonra anlaşılabilir.⁷⁵⁷

Allah-âlem, madde-sûret ilişkisini işlediği risâlenin başında Tüsterî, sözün (*kavl*) aslı olan harflerin de *hebâ*’dan ibaret olduğunu ve *hebânın* eşyanın asılları olduğunu belirtir. Halkın kelâmı ile Hakk’ın kelâmı arasındaki farkı beyan eden Tüsterî, mülkün zuhûrunu *hebâ*’ ile *kün* emri arasında irtibat kurarak izah eder. Cafer, Tüsterî’nin ilgili düşüncelerini İbn Meserre’nin şu sözleriyle özetlemiştir: “Sehl dedi ki: Harfler *hebâdan* ibarettir. O ise ilk yaratılışlarında eşyanın aslıdır. *Hebâdan* emir teellûf etti ve mülk zuhûr etti. Allah Teâlâ *hebâyı*, ondördü zâhir, ondördü bâtın olmak üzere yirmi sekiz harf kıldı. Bâtın olan ondört harf, Allah Teâlâ’nın Kur’ân’da sûre başlarında zikrettiği harflerdir. Ve bu harflerin sırrını Allah Teâlâ Peygamberimiz Hz. Muhammed’e vermiş ve O’nu bu harflerin gaybına muttali kılmıştır. Çünkü bu harfler Allah’ın ilmi ve tedbiri ile Allah’ın iradesinden yayılmadır ve O’nun hikmetini göstermektedir. Bunlardan her bir harf, âyetlerinden birer âyettir, sıfatlarından birer sıfattır. Bunları ihâta ederek bilen kimse nübüvvetten bir manaya muttali kılınmıştır ya da vâkıf olmuştur.”⁷⁵⁸

Tüsterî bu risâlede mahluklardan fiillerin nasıl sudûr ettiğine ve amellerin nasıl gerçekleştiğine işaret eder. Burada yaratılış gerçek ilâhî irâde yoluyla gerçekleşmiş, Hz. Peygamber’in hakikati de bu iradenin mevzuatı arasında yer almıştır. Hz. Peygamber’in kalbi mevcudatın kendisine dayandığı hakikatlerin hakikatidir. Zikir ve sıfat olan Kur’ân nasıl hakikatleri cem eden bir mebde’ ise ve Kur’ân’ın kalbi Yâsîn Sûresi ise –ki

⁷⁵⁶ Cafer, *mine’t- Tûrâsi’l-İslâmî*, s.49; Cafer, *mine’t-Tûrâsi’s-Sûfî*, 1/365.

⁷⁵⁷ Süleyman Uludağ, “Hebâ”, *DİA*, 17/147.

⁷⁵⁸ Cafer, *mine’t-Tûrâsi’s-Sûfî*, 1/366.

Yâsîn Sûresi Hz. Peygamber'in remzidir– aynı şekilde hakikat-ı Muhammediyenin de mevcudatın hakikatlerinin kalbi ve cevheri olması gerekir. Tüsterî güneş ile Yâsîn Sûresinin, dolaylı olarak da Hz. Peygamber'le güneşin mukayesesini yapar. Her ikisi de şualarını insanlara ulaştırırlar. Güneş, görünen dünyada var olan bütün mahlukatın hayat, kuvvet ve hareket kaynağı olduğu gibi, Yasin Sûresi de kalplerinde iman bulunan, nefisleri aydınlanan mü'minlerin gönül ve rûhlarının hayat kaynağıdır. Bu risaledeki bilgilerden Tüsterî'nin hulûl ve vahdet-i vücûd düşüncelerini benimsemediği de anlaşılır. Zira Tüsterî, âyetlere dayanarak zât sıfatları ile fiil sıfatlarının arasındaki kesin ayırımı dikkat çeker. Aynı zamanda “Allah'ın âlem ile gizlendiği” düşüncesini reddeder.⁷⁵⁹

Tüsterî tüm bunları *Risâle'de* üç ayrı bölümde işler. Âyette geçen kavramlardan hareketle Allah'ın sözü ile eşya arasındaki bağlantıyı açıkladığı bölüm, Kur'ân'a Dair bir bölüm ve “Yâsîn Sûresindeki isme dair Tüsterî'nin görüşü” başlığı altında Yâsîn ve güneş benzetmesinin yapıldığı bir bölüm yer almaktadır.

Ebû Tâlib el-Mekkî “İmamımız Ebû Muhammed **“Her anda O bir şandadır”** (Rahmân, 55/29) âyeti hakkında ilmü'l-hurûf bâbından şöyle derdi” diyerek Tüsterî'den konumuzla alâkalı bir örnek verir: “O Allah, *şuânın, âlâinin ve nûrunun şânındadır (şe'nindedir).*” “Sanki Tüsterî (يسأله من في السماوات والأرض كل يوم) de vakıf yapıyor, sonra ibtidâ edip (هو في شأن) diye okuyordu.”⁷⁶⁰

Tasavvuf geleneğinde havass ilmi olarak değerlendirilen, harflerin sırrına dayandırılan bu hurûf ilminin yaygınlaşmasında Zünnûn el-Mısırî, Sehl et-Tüsterî, Cüneyd-i Bağdâdî, Ebû Bekir eş-Şiblî, Abdülkâdir-i Geylânî, Muhyiddin İbnü'l-Arabî gibi sûfîlerin büyük etkisi olduğu düşüncesi kabul görmüştür. Bu noktada Tüsterî'nin de dahil olduğu bazı mutasavvıfların vesilesiyle İslam dünyasında yaygınlaşan bu

⁷⁵⁹ Cafer, *mine't-Türâsi's-Sûfi*, 1/263.

⁷⁶⁰ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/1102. *Kûtü'l-Kulûb*'un Türkçe tercümesinde çevirisi yapılmamış kısımlardan biri de Tüsterî'nin bu yorumudur.

telakkinin, Fazlullah-ı Hurûfî'nin öncülüğünü yaptığı Hurûfîlik akımının temelini teşkil ettiği yönünde bir tesbit yapılmıştır.⁷⁶¹ Tüsterî'nin Risalesi incelendiğinde hurûfîlik akımıyla benzeşmediği ve bu tesbitin isabetli olmadığı ortaya çıkacaktır. Bununla birlikte Öngören'in kendi ifadesiyle, "Simya ilminin bir alt disiplini sayılan ve dayandığı sırların keşf ve ilham kaynaklı olduğu özellikle vurgulanan hurûf ilmini, Fazlullâh-ı Hurûfî'nin VIII/XIV. yüzyılda Bâtınîlik'ten etkilenecek kurduğu Hurûfîlik ile karıştırmamak gerekir,"⁷⁶² şeklindeki uyarısını isabetli ve değerli buluyoruz.

6. İlm-i Kıyâm

İlm-i kıyâm, mürîdde sülûk esnasında bulunması gereken bilgiye dair Tüsterî'nin kullandığı bir tabir olup "kalbin anahtarı"dır. İlm-i kıyâm kalbî bir bilgidir ve iman hakikatlerindedir.⁷⁶³

Kur'ân-ı Kerîm'de "**Herkesin kazandığını gözetleyip muhafaza eden, (hiç böyle yapamayan gibi olur mu?)**" (Ra'd 13/33), "**Üç kişinin gizli konuştuğu yerde dördüncüsü mutlaka O'dur.**" (Mücâdele 58/7), "**Biz ona şah damarından daha yakınız**" (Kâf 50/16) âyetlerinde Allah'ın kullarına yakınlığı ve onları gizlide ve açıkta; hareket ve sükûnunda koruyup gözetlediği ifade edilir. İşte Tüsterî'nin ifadesiyle ilm-i kıyâm, "**Allah Teâlâ'nın, kendi üzerinde kâim olduğunu (onu koruyup gözettiğini, kolladığını, gördüğünü) kalbin bilmesidir.**" Bu, hevâyı terke, emirlere itâate sevk edici bir bilgidir. Kalbin halveti ve sebep-i selâmeti olan bu ilmin en önemli semeresi, müşâhede ile hicaplardan halâs olmak olarak ifade edilen *ihlâstır*.⁷⁶⁴

İlm-i kıyâmın diğer bir semeresi de *murâkabe*dir. Nefisle mücâdele konusunda muhâsebe, muhâlefet, mükâbede ve mücâhede kavramlarını kullanan Tüsterî'ye göre mürîd muhâsebeden önce ilm-i kıyâm ile sorumlu tutulur. Mürîd, Allah Teâlâ'nın

⁷⁶¹ Bozhüyük, "Hurûf", *DİA*, 18/399.

⁷⁶² Öngören, "Tasavvuf", *DİA*, 40/122.

⁷⁶³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 146; Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 152a.

⁷⁶⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 151b, 152a.

kendilerine nâzır olduğu bilgisini elde edinceye kadar muhâsebe üzere bulunacak ve neticesinde ilm-i kıyâma vâris olacaktır. Bundan sonra ise muhasebenin yerini murâkabe alacaktır.⁷⁶⁵

İlm-i kıyam ile ilm-i tevhîd ittisâl edince de kulun gizli ve açık tüm hareket ve sükûn türündeki fiilleri ve amelleri ancak Kitap ve Sünnet çerçevesinde gerçekleşir. İlm-i kıyâm, rızâ fiili ve tevhîdi ikâmeyi birleştiren kimse ise dünya ve âhiretin hayrına sahiptir. Çünkü bu üç haslet kişiye ukbâ ve melekût ilimlerinin kapısını aralar. Ve bu kişi gök ehli ve melekler tarafından tanınır.⁷⁶⁶

Tüsterî'ye göre kalp, kulun, Allah'ın kendisini gördüğünü bilmesinden daha üstün ve daha şerefli bir şeyle süslenmemiştir. İçinde ilm-i kıyâm bulunan bir kalp cevval olup Arş'in etrafında dolaşır. Allah'ın muradına tahsis edilmiş olan bu kalpler tevazu duygusuna sahiptir, Allah'a râcidir, o kalplere ağıyar girmez. Sahibi ise mâsivâdan uzaklaşır ve Allah dışında hiçbir şeye nazar etmez. Allah da o kulun organlarını istikâmette tutar. Kalpleri şehâdete mazhar olur ve bu ilim onların şuhûd ehlinden olmalarına vesile olur.⁷⁶⁷

İlm-i kıyâm, *zikir*, *zühd*, *havf*, *yakîn*, *müşâhede* ile irtibatlı bir kavram olup neticesinde kula ilm-i hâl verilir.

7. İlm-i Hâl

Tüsterî'nin sâlik için gerekli gördüğü bir diğeri bilgi türü ise ilm-i hâldir. Hâl mutasavvıfların çokça kullandıkları bir kavramdır. Sehl et-Tüsterî, çağdaşı olan Serî es-Sakatî, Zünnûn el-Mısrî, Hâris el-Muhâsibî ve Ebu Süleyman ed-Dârânî gibi hâl kavramından söz eden ilk mutasavvıflardandır.⁷⁶⁸

⁷⁶⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 71a, 187a-b.

⁷⁶⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 75a,93a; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 165.

⁷⁶⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 63, 75, 101, 188; Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 60a.

⁷⁶⁸ Mehmet Demirci, "Hâl", *DİA*, 15/217.

Sözlükte, “değişme, dönüşme, durum ve tavır” gibi anlamlara gelen *hâl* kavramı bir taraftan insanın iradesi ve çabası olmadan lütfu ilâhi olarak kalbe inen, sürekli olmayan mânâlar için kullanılırken diğer taraftan tasavvufun yaşanılan diğer bir tabirle tadılan yani dile ve yazıya gelmeyen boyutunu ifade eder. “Haller konusunda tasavvufta yapılan incelemeler sonucunda ulaşılan bilgilere *ilm-i hâl* veya *ilm-i ahvâl* denir. Bir çeşit tasavvuf psikolojisi demek olan ilm-i hâl öneminden dolayı tasavvuf ilmiyle aynı anlamda kullanılır. Nitekim sûfler tasavvufa *ilm-i hâl* veya *ilm-i ahvâl*, şer’i ilimlere de *ilm-i kâl* demişlerdir. Bu adlandırmanın sebebi tasavvufun ancak yaşanarak anlaşılabilmesi, sözle veya yazıyla anlatma veya anlaşılma imkanı bulunmamasıdır.”⁷⁶⁹

Bu durumda *hâl*, makâmın istikrâr bulmayan, sürekliliği olmayan şekli; sâlikin içinde bulunduğu vakti; kalbine ansızın gelen vâridi içine alan, anlam çerçevesi geniş bir kavramdır.

Tüsterî, hâle bunların dışında başka bir anlam daha yükler. “Kişi hâli ve hâl bilgisini nasıl bilir?” sorusuna Tüsterî’nin cevabı şöyledir: “*Konuştığında kişinin hâli kelâm, sustuğunda sükût, ayağa kalktığına kıyâm, oturduğunda kuûddur. Hâli bilmek ise bu hâlin Allah için mi yoksa başkası için mi olduğuna bakmandır. Eğer Allah içinse onda karar kılar ve devam edersin. Başkası içinse o hali terkedersin. Bu (ilmü’l-hâl) Hz. Ömer’in “Hesaba çekilmeden önce nefislerinizi hesaba çekiniz” sözünde emrettiği muhasebedir.*”⁷⁷⁰

Tüsterî’nin şu sözü ise *ilim*, *takvâ* ve *tevekkülü* iltizam etmedikçe hal bilgisinin gerçekleşmeyeceğine işaret etmesi bakımından önemlidir: “*Halinde âlim, halinde müttakî, halinde mütevekkil olmadıkça hal bilgisi (marifetü’l-hâl) geçerli (sahih) olmaz. Aksi takdirde onun hali günah halidir.*”⁷⁷¹

⁷⁶⁹ Demirci, “Hâl”, *DİA*, 15/216-217.

⁷⁷⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 75.

⁷⁷¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 53a.

Tüsterî'ye göre kulun hâlini bilmesi farzdır. Kul iki hâlini de bilmelidir ki itâatkâr ise şükretsin, âsî ise tevbe etsin.⁷⁷² Sühreverdî âlimlerin farz olan ilmin hangisi olduğu konusunda ihtilâf ettiklerini, kimileri ihlas ilmini aramak, kalpten geçenleri bilmek, o vaktin ilmini öğrenmek, alışveriş, nikah ve talak ilmi, tevhîd ilmi derken Sehl b. Abdullah'ın buna *ilm-i hâl talebi* dediğini nakletmektedir.⁷⁷³ Nitekim Tüsterî'ye Peygamber (a.s.)'ın "*İlim talebi her Müslümana farzdır,*" hadisi sorulduğunda talebi farz olan ilmin ilm-i hâl olduğunu ifade etmiş, "ilm-i hâl nedir?" sorusunu da "*bâtından ihlâs, zâhirden iktidâdır. Dolayısıyla kimin zâhiri bânının imâmı, bânını da zâhirinin kemâli değilse, o bedenen yorgundur*" şeklinde zâhir-bâtın uyumuna işaret ederek cevaplamıştır. Bunu tefsir etmesi istenince "*Gizlinde ve açığında, harekâtında ve sükûnunda Allah seni görmektedir (kâimün aleyk), bir an dahi O'ndan gâib olamazsın.*"⁷⁷⁴ diyerek ilm-i hâlin ilm-i kıyâmla bağlantısını kurmuştur.

Kalbini murâkabe eden kimsenin ahvâlinde çok değişiklik olmaz. Nitekim Tüsterî'den kendisi ile ilgili olarak "*Namazdaki hâlimle namazdan evvelki hâlim müsavidir, aynıdır*" sözü aktarıldıktan sonra şu açıklama yapılmıştır: Çünkü o kalbini gözetirdi (*murâât*). Namaza girişinden evvel sırrı ile Allah Teâlâ'yı murâkabe eder, huzur-ı kalp ile ve himmetini toplamış olarak namaza kalkardı.⁷⁷⁵

Tüsterî'ye göre ilm-i hâl, ilm-i kıyâmın neticesinde kulun kalbine bir nûr misali verilir. Yani kalbe şah damarından daha yakın olan Allah'ın kendisine kâim olduğu bilgisiyle, kişi nefsinin hevâsını terk ederse, kalbine öyle bir hâl ilmi gelir ki bir şehir halkına dağıtılsa hepsi mesut olup kurtulurlar. Malik b. Enes'in şu sözü bu manaya

⁷⁷² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 106a-b.

⁷⁷³ Sühreverdî, *Avârif*, s. 23 [42].

⁷⁷⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 75.

⁷⁷⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 162

işaret eder: “İlim çok rivâyet etmek demek değildir. İlim ancak Allah Teâlânın kalbe koyduğu bir nurdur.”⁷⁷⁶

Tüsterî, Allah’a güvenmesi neticesinde kulun hâlinin vahşi hayvanlara söz geçirecek derecede güç kazanacağından da söz eder. **“O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini, kendi katından (bir lütfu olmak üzere) size boyun eğdirmiştir.”** (Câsiye, 45/13) âyetini tefsir ederken der ki: *“Kulun kalbi Mevlâsına güvenip itimad edince (sükûn), kulun hâli kuvvet bulur. Allah da her şeyi onun emrine âmâde kılar, hatta kuşlara ve vahşi hayvanlara varıncaya kadar her şey onunla ünsiyet kurar.”*⁷⁷⁷

Tüsterî, Karun’un sözünü nakleden âyetin (Kasas, 28/78) tefsirinde *“Bir kimse nefesine nazar etsin de felah bulsun, kendisi için hâl davasında bulunsun da tam olsun! (Bu mümkün değil!),”* diyerek hâlini bilmeyip bir de hâl davasında bulunan kimsenin tam olamayacağını; ancak gözünü ahvâl ve ef’âlinden Allah’ın lütfuna, fazlına çeviren kimsenin mes’ut olabileceğini, değilse hâl ve fiil iddiasının şakâvet alâmeti olduğunu ifade eder.⁷⁷⁸

IV. NÜBÜVVET VE VELAYET

1. Nübüvvet ve Nebî

Sözlükte “şan, şeref, yücelik” gibi anlamlara gelen *nübüvvet*, tasavvuf ıstılahında “Hakk’ın zâtı, isimleri, sıfatları ve hükümlerinin bilinmesi için, ilahî hakikatleri haber

⁷⁷⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, 75.

⁷⁷⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 142. Sehl bu durumu Sevrî’den nakledilen bir rivayetle örneklendirir. Sevrî der ki: Şeybân er-Râî ile beraber Mekke’ye yola düştük. Bir arslanla karşılaştık. “Şeybân, şu köpeği görüyor musun?” dedim. O, “korkma” der demez arslan Şeybân er-Râî’nin sözünü duydu. Ve kuyruğunu sallamaya başladı. Şeybân onun yanına varıp kulağını tuttu, ovalayıp döndürdü. Ona, “Bu ne şöhret yâ Şeybân!” dedim. Dedi ki: “Sen ne şöhreti gördün ki ey Sevrî! Vallahi şöhret endişesi olmasaydı, yükümü, azığımı, heybemi Mekke’ye onun sırtında taşırdım.” (Başka bir sefer) Şeyban Cuma namazına gidiyordu. Koyun sürüsünün yanında bir kurt gördü. Ona dedi ki: “Sürünün yanında otur ki ben dönüp gelince sana bir kuzu vereceğim.” Şeyban Cuma namazından döndü. Baktı ki kurt oturmuş O’nun için sürüyü koruyor. Bunun üzerine Şeyban ona bir kuzu verdi. Bkz. Tüsterî, *Tefsîr*, s. 142.

⁷⁷⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 119.

vermektedir.”⁷⁷⁹ Nübüvvetle görevlendirilen *nebî* ise “melek vasıtasıyla kendisine vahyedilen veya kalbine ilhâm olunan yahut sâlih rüya ile uyarılan kişidir.”⁷⁸⁰

Tasavvuf terminolojisinde nübüvvetin umûmî ve husûsî olmak üzere iki kısma ayrıldığı, *umumî nübüvvetin* kesintisiz olup buna nübüvvet-i bâtna, nübüvvet-i mutlaka, nübüvvet-i vâris, nübüvvet-i velî gibi başka isimler de verildiği, Hz. Muhammed’in getirdiği şeriat dahilinde, evliyânın keşf ve ilham yoluyla Allah’tan aldıkları irfânî bilgi almasına umûmî ve mutlak nübüvvet dendiği, *husûsî nübüvvetin* nebî ve resûllere mahsus olup bunun Hz. Muhammed’le son bulduğu ve kapısının kapandığı, buna nübüvvet-i teşrîî, nübüvvet-i teklif de dendiği kaydedilmiştir.⁷⁸¹

Bazı âlimler Kur’ân’da geçen *hikmet* kavramını *nübüvvet* olarak yorumlamışlardır. Bu, kendisine nübüvvet görevi verilen peygambere aynı zamanda hikmet de verildiğine işaret etmektedir. *Tefsîr*’de Tüsterî, “**Kime hikmet verilirse, ona pek çok hayır verilmiş demektir.**” (Bakara 2/269); “**O’na hikmeti vermiştik**” (Sa’d 38/20), “**Allah ona (Dâvud’a) hükümler ve hikmet verdi.**” (Bakara 2/251) âyetlerinde geçen hikmet ile *nübüvvetin* kastedildiğine dair Hasan-ı Basrî’nin ve Süddî’nin görüşlerini nakletmiştir.⁷⁸²

Nübüvveti, Allah’ın dörtlü taksimatında Rubûbiyet ve vahdâniyetten sonra üçüncü sırada⁷⁸³ zikreden Tüsterî’ye göre tüm peygamberler tevhîde davet ve mekârim-i ahlâka delâlet etmek üzere ba‘sedilmişlerdir.⁷⁸⁴ Allah Teâlâ tüm enbiyâsından tebliğ, evliyasından da kullarına hatırlatma (*tezkîr*) sözü almıştır.⁷⁸⁵ Peygamberler ümmetlerinin hem dünya hayatlarında, hem de misak günü yaptıkları sözleşmede şahitleridir. “*Kıyâmet gününde, biz bundan habersizdik demeyesiniz diye Rabbin*

⁷⁷⁹ Cebecioğlu, *TTDS*, s. 377.

⁷⁸⁰ Cürcânî, *Kitâbü’t-Ta’rifât*, s. 258.

⁷⁸¹ Vahit Göktaş, *Hicrî IV. Asır Buhârâ’da Tasavvuf Kelâbâzî Örneği*, İstanbul 2008, s. 186.

⁷⁸² Tüsterî, *Tefsîr*, 42-43.

⁷⁸³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 70b.

⁷⁸⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 144.

⁷⁸⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 61.

Âdemoğullarından, onların bellerinden zürriyetlerini çıkardı, onları kendilerine şahit tuttu,” (A‘râf 7/172) âyetinin delâletiyle “Allah Teâlâ, mîsâk günü, Âdem aleyhisselam’ın zehrinden peygamberleri çıkarmıştır. Sonra her Peygamber’in sırtından tohumlar halinde, akılları olan zerreler halinde zürriyetini çıkarmıştır. Peygamberlerden, Allah’ın emrini ve nehyini tebliğ etmeleri konusunda mîsâk almıştır. Sonra Allâhü Teâlâ, onları “**Ben sizin Rabbiniz değil miyim?**” diyerek rubûbiyetini ikrâra davet etmiş, onlar da “**Evet (buna) şahit olduk**” demek suretiyle ikrar etmişlerdir. Peygamberleri onlar hakkında hüccet olarak şahit tutmuştur. Daha sonra Allah Teâlâ onları Âdem (a.s.)’in sulbüne iâde etmiş, kullarından aldığı ahd ü misâkını kendilerine hatırlatmak için peygamberler göndermiştir.”⁷⁸⁶ Peygamberlere iktidâ yolundan uzaklaşıp bid’atlara ittibâ etmeleri kulların amellerinin iptaline, boşa çıkmasına sebep teşkil eder.⁷⁸⁷

Tüsterî’ye göre Allah Teâlâ kalpleri yaratıp üzerlerine kilitler vurmuş, bunların anahtarı kıldığı iman, sadece nebî, resûl ve siddıkların kalplerindeki kilitleri açmıştır.⁷⁸⁸ Peygamberler ilimle ve vahye muntazır olarak, siddiklarsa peygamberlere iktida ederek yaşarlar.⁷⁸⁹ Siddıkların ulaşabilecekleri en son derece ancak peygamberlerin ahvâlinin başlangıcıdır.⁷⁹⁰ Peygamberler vahiy hususunda masumdurlar. Nübüvvet işinde günahları ismet dairesindedir.⁷⁹¹

Peygamberlerin sahip oldukları bu yüce dereceyi Tüsterî şu cümlelerle anlatır: “*Âriflerin himmetleri, (Hakk ile halk arasında bulunan hicab ve) perdelere varınca burada baş eğerek durdu. (Konuşmak için melik tarafından) izin verilince, ‘Selam’, diye niyazda bulundular veya kendilerini ona teslim ettiler. Bunun üzerine*

⁷⁸⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 68.

⁷⁸⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 165

⁷⁸⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 15a.

⁷⁸⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 9b, Tüsterî, *Tefsîr*, s. 34.

⁷⁹⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 79.

⁷⁹¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 144b.

(Melik) onlara teyid hil'atları giydirdi. (Buradan, yani perdenin arkasından ilâhî hitabı dinleme gücü verdi). Bir daha sapmamaları için onlara bir de berat yazdı. Peygamberlerin himmetleri ise (perdeleri de geçerek) Arş (taht) etrafında dolaştı. Bu himmetlere nurdan elbiseler giydirdi, her nevi pislikten temizlendiler. Böylece Cebbâr olan Allah'a vâsıl oldular. Bunun üzerine Allah onların (nefsânî haz ve) arzularını yok etti, isteklerini ortadan kaldırdı. Kendisi ile, kendisi için tasarrufta bulunmalarını temin etti. (Nebiler, kendi haz ve muradlarından fani, Hakk'ın iradesi ile Hakk için bâkî hale geldiler.)⁷⁹²

“Göklerin ve yerin orduları Allah'ındır.” (Fetih 48/4) âyetinin tefsirinde Tüsterî Allah'ın gökteki ordularını nebîler, yerdeki ordularını evliyâ olarak da yorumlamıştır.⁷⁹³

Allah Teâlâ'nın gönderdiği nebîlerin ortak özellikleri şunlardır:

- ✓ Güzel ahlâk ve edeb sahibidirler. Hevâlarından kurtulmuşlardır.⁷⁹⁴
- ✓ Marifetle ayrıcalıklı kılınmışlardır.⁷⁹⁵
- ✓ Son derece cömerttirler. İkrâm ederler, hizmet ederler; yemezler yedirirler.

Kendileri hasta iken başkalarının elemine şifa vermeye çalışırlar.⁷⁹⁶

- ✓ İçlerinde zalim bulunmaz, kimseye zulmetmezler.⁷⁹⁷
- ✓ Ümmetlerine dini, tesbîh ve takdîsi talim ederler.⁷⁹⁸

⁷⁹² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 79; Kelâbâzî, *Taarruf*, s. 77 [106].

⁷⁹³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 147.

⁷⁹⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 186.

⁷⁹⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 72.

⁷⁹⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 153. Hz. İbrahim hakkındaki **“İbrahim'in ağırlanan misafirlerinin haberi sana geldi mi? (Bunlar meleklerdi.)”** âyetini (Zâriyât 51/24) Tüsterî şöyle tefsir eder: “Misafirleri ‘mükremîn/ağırlanan’ diye isimlendirdi. Çünkü Hz. İbrahim onlara bizzat hizmette bulundu. Kendisi yedi gündür bir şey yememişti. Misafir gelmesini bekliyordu. Allah Teâlâ meleklerini ona gönderince çok sevindi. İyiye işaret kabul etti. Ve bizzat onlara hizmet etti ve onlarla beraber yemedi. İşte bu müekked hulletin alâmetidir ki yedirir, yemez. Başkasının elemine şifa verir, hâlbuki kendisi hasta ve zayıftır.”

Bkz. Tüsterî, *Tefsîr*, s. 154.

⁷⁹⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 116.

- ✓ Marufu emir, münkeri nehiy, dalalete düşmüşü irşâd, mazlûma yardım, mahzunu tesellî onların görevleridir.⁷⁹⁹
- ✓ Hüdâ ve şeriat yolu üzeredirler. Bu yol kurtuluş ve sağduyu yoluna açılan vazih ve net bir yoldur.⁸⁰⁰
- ✓ Başlarına gelen musibetlere sızlanmadan, rızâ ve teslimiyet ile sabrederler.⁸⁰¹
- ✓ Esrarlı ve ğâmız bilgilerden, Allah'ın dilediğini bilebilirler.⁸⁰²
- ✓ Allah Teâlâ, kendilerinden razı oldu mu başka hiçbir şeyi umursamazlar.⁸⁰³
- ✓ Allah'ı, Allah'ın emrini ve Allah'ın günlerini bilirler.⁸⁰⁴
- ✓ Allah Teâlâ'nın haram kıldığı hususlarda âfiyet ancak peygamberler için sahih ve müyesser olur.⁸⁰⁵
- ✓ Peygamberlerin bütün hâlleri mahzâdır (sıftır, katıksızdır).⁸⁰⁶
- ✓ Dünyayı değil Allâh Teâlâ'yı düşünen, zâkir ve ihlâslı kimselerdir. Allah'ı zikirleri Allahladır, zikrullah ile değildir.⁸⁰⁷
- ✓ Peygamberler, varlığa gelişlerinden evvel, Allah'tan kendileri için seçkinlik ve velâyetin sebkât ettiği kimselerdir. Yakınlık menzillerinde ve üns rûhunda (Allah'a) en yakın olanlardır. Onlar dünyada Allah'a imanda öne geçmiş kimselerdir, öncüdürler. Sahabe ve diğer mü'minlerin içinden sıddıklar, şehitler ise peygamberlere iman konusunda öne geçmişlerdir.⁸⁰⁸

⁷⁹⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 208.

⁷⁹⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 99

⁸⁰⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 143.

⁸⁰¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 144.

⁸⁰² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 153.

⁸⁰³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 81

⁸⁰⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 104; Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 65a.

⁸⁰⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 93

⁸⁰⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 99.

⁸⁰⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 32.

⁸⁰⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 160

Sûfiler peygamberlerin Allah'ın has kulları olduklarını belirtmekle birlikte Muhammed (a.s.)'in bütün insanların en faziletlisi ve üstünü olduğu konusunda icma etmişler ve buna inanmanın şart olduğunu belirtmişlerdir.⁸⁰⁹ Sözlerinde peygamberlere ve onların ortak özelliklerine yer veren Tüsterî her fırsatta Muhammed (a.s.)'in mümtâz vasıflarını da sıralar. Çalışmamızın bu bölümünde Sehl b. Abdullah'ın, Hz. Muhammed (s.a.v.) ile ilgili değerlendirmelerine yer vereceğiz.

1.a. Muhammed (a.s.)

Muhammed (a.s.) Kur'ân-ı Kerîm'de, kırk yedinci sureye isim olmuş, çok sayıda âyette Cenâb-ı Hak kendisine hitab etmiş ve **“Muhammed ancak bir peygamberdir”** (Âl-i İmrân 3/144); **“Muhammed sizin erkeklerinizden hiçbirinin babası değildir”** (Ahzâb 33/40); **“Rableri tarafından hak olarak Muhammed'e indirilene inananların günahlarını Allah bağışlamıştır”** (Muhammed 47/2); **“Muhammed Allah'ın elçisidir”** (Feth 48/29) ayetlerinde açıkça ismi zikredilmiştir.

Tüsterî, Hz. Muhammed'i (a.s.) Cenâb-ı Hakk'ın en hâlis kulu, en has nebîsi, en yakın habîbi, en evlâ sâfîsi olarak niteler.⁸¹⁰ *“Allah Teâlâ, Muhammed (a.s.)'in kendilerinden daha faziletli olduğunu ikrar etmeleri hususunda peygamberlerden söz almıştır. Peygamberimiz arşla tartılmış, arştan daha üstün gelmiştir.”*⁸¹¹ Kelime-i tevhîdde ve ezanda Muhammed (a.s.)'in ismini Allah Teâlâ, kendi ismiyle vasletmiştir. Dolayısıyla O'na imanmadıkça kulun imanı makbul değildir.⁸¹²

“Allah Teâlâ enbiyâyı⁸¹³ O'nunla başlatmış ve O'nunla mühürlemiştir. (Bu nedenle) Hâtemü'n-Nebiyîn diye adlandırılmıştır. Allah Tebâreke ve Teâlâ Âdem (a.s.)'a rûh üflemeyi murâd edince Muhammed ismi ile üflemiş ve O'nu Ebâ

⁸⁰⁹ Kelâbâzî, *Taarruf*, 76 [105].

⁸¹⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 113.

⁸¹¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 144b.

⁸¹² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 198.

⁸¹³ Her iki kaynakta, yani *Kelâmü Sehl* ve *Tefsîr*'de (الأنبياء) şeklinde yazılı olan kelimenin yanlış noktalanmış olduğu, aslında (الأنبياء) olması gerektiği kanaatiyle *“enbiyâyı O'nunla başlatmış”* şeklinde tercüme ettik.

*Muhammed diye künyelemiştir.*⁸¹⁴ diyen Tüsterî, Hz. Davud'a Allah Teâlâ'nın "Muhammed'i kendim için yarattım, Âdem'i O'nun için yarattım" diye vahyettiğine dair kendisine bilgi ulaştığını nakletmektedir.⁸¹⁵ Aynı doğrultuda Tüsterî "**Böylece Allah, senin geçmiş ve gelecek günahını bağışlar**" (Fetih 48/2) âyetini "*sen O'nun sulbündeyken atan Âdem'in geçmiş günahını ve onların önderi ve rehberi olman haysiyetiyle ümmetinin gelecek günahlarını bağışlar*" şeklinde yorumlamaktadır.⁸¹⁶

Tüsterî'ye göre "*Allah Teâlâ Peygamberimiz Hz. Muhammed'i yükümlü tuttuğu hizmetle diğer peygamberlerden hiç birini yükümlü tutmamıştır. Hz. Peygamber gönderilene kadar Âdemoğlu'nun Allah'a hizmet ettiği bütün hizmet makamlarında Efendimiz, Allah'a hizmet etmiştir.*"⁸¹⁷ "*Hz. Peygamber, Allah Teâlâ'ya peygamberlerin bütün halleri ile ibadet ve kulluk etmiştir. Cennetteki bütün ağaçlar Muhammed (a.s.)'in ismi ile dikilmiştir ve yapraklarının her birinde Muhammed ismi yazılıdır.*"⁸¹⁸

Resûl-i Ekrem âyette buyurulduğu gibi "**yüce bir ahlâk üzere**"dir. (Kalem, 68/4) Tüsterî'nin bu âyeti tefsirine göre Hz. Peygamber Kur'ân edebiyatı ile ediplenmiş, Kur'ân'ın hududunu aşıp da sınırlarını çiğnememiştir.⁸¹⁹ "*Tevhîdin hakikatından asla sapmamış ve şeytana uymamıştır. Hiç bâtil konuşmamıştır. Hz. Peygamber'in nutku, Allah Teâlâ'nın hüccetlerinden bir hüccettir. Bu yüzden hevâ ve şeytanın O'na itirazı, direnmesi, yoluna engel olması mümkün değildir.*"⁸²⁰ Tabii yapının özelliği olan Allah'tan başkasına güvenme ve dayanma olgusunu Cenâb-ı Hak O'ndan gidirmiş, kendisine yalnız Allah'a güvenme ve O'ndan kabul etme hususiyeti bağışlamıştır.⁸²¹

⁸¹⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 144b; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 80.

⁸¹⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 27.

⁸¹⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, 147.

⁸¹⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 69.

⁸¹⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 80, Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 144b.

⁸¹⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 174.

⁸²⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 156.

⁸²¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 198.

Allah Teâlâ Hz. Muhammed'e muhabbetullah kâsesi ile meveddet şarabından içirmiş; marifetine hidâyet etmiş, kurbiyetine ve vahdâniyetine dellâllık yapması için O'na nübüvvet ve risalet giysilerini giydirmiştir. O'nun rûhunu güçlendirmiş, O'nu Kur'ân ve hikmet ile zengin eylemiştir.⁸²² Allah Teâlâ Hz. Muhammed'in göğsünü risâlet nuruyla genişletip hakikatlar mâdeni kılmıştır.⁸²³

Tüsterî'nin "**Gökyüzüne ve târika (sabahyıldızına) yemin ederim,**" (Târik 86/1) âyetini bâtinî yorumuna göre *semâ*, Hz. Muhammed'in rûhudur ki o Rabbü'l-İzzet'in katında bulunur. "**(karanlığı) delen yıldız**" (Târik 86/3) yani *târik* ise Hz. Muhammed'in kalbidir. Yani O'nun kalbi Allah'ın tevhîdi, tenzihi, sürekli zikir ve Cebbâr olan Allah'ı müşâhede ile aydındır.⁸²⁴ Allah Teâlâ Kadir gecesinde Kur'ân'ı cümleten Levh-i Mahfuz'dan yazıcı meleklerin elleriyle dünya semasındaki Beytü'l-izzet'e indirmiş, sonra Hz. Muhammed'in mübârek rûhuna indirilmiştir.⁸²⁵

"**Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik.**" (Enbiya 21/107) âyetinde Hz. Muhammed'e *rahmet* denilmesi gereğince "**De ki: Ancak Allah'ın lütfu ve rahmetiyle, işte bunlarla sevinsinler,**" (Yûnus 10/58) âyetindeki Allah'ın *lütfunu* Allah'ın tevhîdi, *rahmetini* ise Allah'ın Peygamberi Hz. Muhammed olarak yorumlamıştır.⁸²⁶

Peygamber (a.s.)'in Allah katında özel bir yeri vardır. Tüsterî, Peygamber (a.s.)'in "**Ben sizden biri gibi değilim. Çünkü Rabbim beni doyurur, yedirir ve içirir**" hadîsinin O'nun Allah katındaki hususiyetine, bâtinî nimetlerine mazhar oluşuna işaret ettiğini belirtir. Zira O'nun yanında yiyip içip karnını doyurabileceği gıda maddesi türünden bir

⁸²² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 197.

⁸²³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 198

⁸²⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 191.

⁸²⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 141.

⁸²⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 76.

şeyler olmamıştır. Eline yiyecek, içecek türünden bir şeyler geçse ailesini, ehl-i suffeyi ve ashabını kendine tercih etmiştir.⁸²⁷

Muhammed (a.s.) gibi ümmeti de hâs kılınmış, kendilerinden övgüyle söz edilmiştir. Dolayısıyla O'nun ümmeti olmak büyük bir ayrıcalık, ilahî lütfâ mazhar oluşturmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de bir çok âyette onlara işaret edilmiştir. **“Şüphesiz, Rabbimiz Allah'tır deyip, sonra dosdoğru yolda yürüyenerin üzerine melekler iner. Onlara: Korkmayın, üzülmeysin, size vâdolunan cennetle sevinin! derler,”** (Secde 41/30) âyetinde övülen kimselerin Muhammed ümmeti olduğunu Tüsterî, Peygamberimiz'in *“Kâbe'nin Rabbine and olsun ki onlar benim ümmetidir. Müstakîmdirler, dosdoğrudurlar; Yahudi ve Hıristiyanların yaptığı gibi Allah'a şirk koşmadılar”* hadisini naklederek açıklamıştır.⁸²⁸ Aynı şekilde Tüsterî'nin şiirinde geçen *“yaklaştırılmışın alâmetleri apaçıktır”* sözü şerhedilirken, **“(Hayırda) önde olanlar, (ecir de) öndedirler. İşte bunlar, naîm cennetlerinde (Allah'a) en yakın olanlardır.”** (Vâkıa 56/10-11) âyetiyle ümmet-i Muhammed'in övüldüğü ifade edilir. Âyet, onların mukarreblerden olduklarına da işaret eder.⁸²⁹

Yine Tüsterî'ye göre **“Peygamberi utandırmayacağı günde Allah”** (Tahrîm 66/8)⁸³⁰ âyetinde Muhammed (a.s.) ile O'nun ümmetinden söz edilmiştir. Allah Teâlâ Peygamber'ine vahyederek *“İstersen ümmetinin işini sana havâle edeyim,”* buyurmuş, O'nun *“Yâ Rabbi, Sen onlara benden daha hayırlısın”* diye karşılık vermesi üzerine Allah Teâlâ, *“Öyleyse onlardan dolayı seni utandırmam”* buyurmuştur. Dolayısıyla, *“Cenâb-ı Hak ümmeti içinde onu utandırmayacak ve şefaatinı geri çevirmeyecektir.”*⁸³¹

⁸²⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 69.

⁸²⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 137.

⁸²⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 41.

⁸³⁰ **“Umulur ki Rabbiniz sizin kötülüklerinizi örter. Peygamberi ve Onunla birlikte iman edenleri utandırmayacağı günde Allah sizi, içlerinden ırmaklar akan cennetlere sokar. Onların önlerinden ve sağlarından (amellerinin) nûrları aydınlatıp gider de, “Ey Rabbimiz! Nûrumuzu bizim için tamamla, bizi bağışla; çünkü sen her şeye kadirsin” derler.”**

⁸³¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 171.

Görüldüğü üzere Allah katındaki ve Peygamberleri yanındaki değerlerini çok iyi kavrayan Tüsterî, Ümmet-i Muhammed'in günahkârlarından bile uzak durmadığını şu sözleriyle ilan etmektedir: *“Hakkımda tanıklık ediniz ki Ümmet-i Muhammed'in fâsıklarından, fâcirlerinden, kâtil, zânî ve hırsızlarından teberrî etmemem din anlayışımın bir gereğidir. Çünkü Allah Teâlâ'nın özellikle Ümmet-i Muhammed'e yönelik keremi fazlı ve ihsanının ne derecede olduğu idrak edilemez.”*⁸³²

Ehl-i Sünnet çizgisinde bir alim olan Tüsterî, Muhammed (a.s.)'ın şefaatinin hak olduğunu, O'nun için Makâm-ı Mahmûd'un hazırlandığını kabul eder. Ona göre *“Gerçekten senin için âhîret dünyadan daha hayırlıdır.”* (Duhâ 93/4) âyeti, *“Sana dünyada verdiğim nübüvvet ve risâletten daha üstün, daha hayırlı olarak senin için makâm-ı mahmudu ve şefaahat mahallini hazırladım,”* demektir.⁸³³

Tüsterî ayrıca Muhammed (a.s.)'ın mümtaz vasıflarının yanında mahlûkât yaratılmadan önceki varlığından ve bu varlığının yaratılışından de söz etmiştir. Başlangıcı Tüsterî'ye izafe edilen bu düşünceyi sûfiler “Hakikat-ı Muhammediyye” olarak ifade etmişlerdir.

⁸³² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 134.

⁸³³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 197. *Tefsîr*'de şefaahat ile ilgili şu rivayet nakledilmiştir: Ebu Musa el-Eşari'den hikâye edildiğine göre o şöyle demiştir: “Biz Resullullah (s.a.v)'in yanında iken yüzünü bize doğrulttu, sanki bize bir şeyler haber vermek istiyordu. Sonra secde etti. Biz de onunla birlikte gündüzün evvelinde secde ettik. Nihâyet bu halde öğle vakti geldi. Öyle ki bazımız burnunda toprağın tadını alıyordu ve birbirimize “Galiba Resullah (a.s.) vefat etti,” diyorduk. Sonra başını kaldırdı ve “Allahü Ekber” dedi. Biz de “Allahü Ekber” dedik. Birisi ya Resullullah, “Vallahi öldüğünüzü zannettik. Şâyet böyle olsaydı göğün yere çökmesine aldırılmazdık,” dedi. Buyurdular ki: “Bana habîbim Cibril geldi ve dedi ki: Yâ Muhammed Rabbin sana selam söylüyor ve seni ümmetinin üçte birinin hesapsız cennete girmesi ile şefaahat arasında seni muhayyer bırakıyor, seçim yapmanı istiyor. Bunun üzerine ben şefaahatı tercih ettim. O yükselip gitti ve ben de yüzümü size haber vermek amacıyla çevirdim ki tekrar bana geldi ve dedi: Ya Muhammed! Rabbin sana selam söylüyor ve seni ümmetinin üçte ikisinin cennete girmesi ile şefaahat arasında tercih yapmanı istiyor. Ben şefaahatı tercih ettim. Bunun üzerine o yükselip gitti. Ben de yüzümü size haber vermek üzere çevirdim ki sonra terkar bana geldi ve dedi ki: Ya Muhammed! Rabbin seni üçte ikiye şefaahatçı kıldı. Üçte bir hakkında sana icâbet etmedi dedi. İşte bunun üzerine ben de Allah Teâlâ'nın bana verdiğine mukabil verdiği şey için Allaha şükür secdesi ettim.” Bkz. Tüsterî, *Tefsîr*, s. 79; Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek*, Beyrut 1996, 1/60, 137; İbn Hanbel, *Müsned*, 4/404, 415, 6/23, 28-29.

1. b. Hakikat-ı Muhammediyye

Hakikat-ı Muhammediyye, “Hz. Peygamber’in manevi şahsiyetini ifade etmek için kullanılan tasavvuf terimidir.” İlk olarak Sehl b. Abdullah tarafından işaret edildiği belirtilen bu hakikat, sonraki dönemlerde “Nûr-ı Muhammedî/Ahmedî, Hakikat-i Muhammedî/Ahmedî, madde-i evvel, akl-ı kül, hakikat-ı Âdem, kalem, kitap” gibi pek çok kavramla da ifade edilmiştir.⁸³⁴

Tüsterî’nin Nûr-ı Muhammedî anlayışının Hızır (a.s.)’dan bu konuda almış olduğu bir bilgiye ve Süfyân Sevrî’nin *amûdü’n-nûr* düşüncesine dayandığı kaydedilmiştir. Kemal Cafer, Tüsterî’nin Hızır’dan şöyle bir bilgi aldığı kaydının bulunduğunu belirtir: “Hz. Muhammed, Allah’ın nurundan yaratılmıştır ve Allah, O’na yed-i kudreti ile sûret vermiştir. Bu nûr yüz bin sene sürekli Allah’ın huzurunda durmuş ve her gün Allah o nûrun ziyasını artırmıştır. Bütün eşya bu nûrdan yaratılmıştır.”⁸³⁵

Bir müfessir olarak Tüsterî bazı âyetleri ele alıp yorumlarken Peygamber (a.s.)’ın bedenlen zahûra gelmeden önceki varlığından ve Nûr’undan söz etmiştir. Öncelikle bunları sıralamak istiyoruz:

Tüsterî’ye “*Hani Rabbin meleklere, ‘Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım,’ demişti*” (Bakara 2/30) âyeti hakkında sorulduğunda “*Allah Teâlâ Adem (a.s.)’i yaratmadan evvel meleklere şöyle buyurmuştur: ‘Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım,’ ve Hz. Adem’i Nûr-ı Muhammedî’nin izzet çamurundan yaratmıştır,*” diye cevap vermiştir.⁸³⁶

“*Fecr’e andolsun*” (Fecr, 89/1) âyetinin tefsirinde *fecr’i*, iman ve tâat nurlarının, iki cihanın nûrlarının kendisinden yarılıp çıktığı Muhammed (a.s) olarak yorumlar.⁸³⁷ Böylece Muhammed (a.s.)’ı zürriyetin mümessili olarak kabul eder.

⁸³⁴ Mehmet Demirci, “*Hakikat-i Muhammediyye*”, 15/179-180.

⁸³⁵ Cafer, *mine’t-Türasü’s-Sûfi*, 1/296-297.

⁸³⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 27.

⁸³⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 193; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, 10/421.

Bakara Sûresi 172. Âyetin tefsirinde zürriyet konusuna açıklık getiren Tüsterî üç tür zürriyetten bahseder: “*Birincisi Muhammed (s.a.v.) dir. Çünkü Allah Teâlâ Hazret-i Muhammed’i yaratmayı murâd edince nûrundan bir nûr ızhâr etmiştir. (Bu nur) azamet perdesine ulaşınca Allah’a bir secde etmiş, Allah Sübhanehü ve Teâlâ onun secdesinden nurdan cam gibi büyük bir sütun (amûd) yaratmıştır. İçinde, dışında Hazret-i Muhammed’in ayn’ı vardır. Bu nûr bir milyon sene iman tabiatları ile Rabbü’l-âlemînin huzurunda hizmetle durmuştur.*”⁸³⁸

Marifet konusunu işlerken de Hz. Peygamber’in, mahlûkatın zuhûrundan evvelki varlığına/hakikatına işaret eder. Ona göre varlıklardan bazıları tabiatları icabı marifet üzere yaratılmışlardır. “*Mülk ve diğer Arş, Kürsî, cennet ve cehennem gibi mahlûkatın zuhûrundan önce, Peygamberimiz’in de dahil olduğu bir takım topluluklara (akvâm) mahsus olan marifet tabiatlarıyla Allah Teâlâyâ ibadet edilmiştir.*”⁸³⁹

İnşirah Sûresinde Peygamber (a.s.)’ın, kesif tabiî nefsin üzerine, rûhî nefsin, aklın, kalbin ve fehmin letâifinin otoriter kılındığını; bu letaifin mevhibe-i celîle ile sebkât edip, tabii nefse gâlib gelişinin, mahlukatı yaratmadan bin yıl evvel yani zahirî varlığın zuhûrundan bin yıl evvel gerçekleştiğini ifade eder. “*Senin kesif tabiatının üzerine rûhun, aklın, kalbin ve fehmin latîfelerini hâkim kıldık ki (bu latîfeler yüce mevhibeyle halkın zuhûrundan bin yıl evvel sebkât etmiştir, (bu latîfeler) tabiatı mağlup etmiştir.*”⁸⁴⁰

Kastalânî de Hz. Peygamber’in ana karnına düşmesiyle ilgili Tüsterî’nin şu sözünü aktarır: Allah Teâlâ Muhammed (a.s.)’ı annesi Amine’nin karnında Receb ayını bir Cuma gecesinde yaratmayı dileyince, o gece cennetlerin hâzini olan Rıdvan’a Firdevs’i açmasını ve bir münâdînin semavat ü arzda şöylece seslenmesini emretti:

⁸³⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 68-69. Tüsterî’nin bu bahsin devamında zürriyetin ikincisini Hz. Âdem, üçüncüsünün Hz. Âdem’in zürriyeti olduğunu, mürîdlerin Hz. Âdem’in nûrundan, murâdlarınsa Hz. Muhammed’in nûrundan yaratıldıklarını söyler.

⁸³⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 35b.

⁸⁴⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 198.

Duyduk duymadık demeyin, Hâdî Nebî'nin kendisinden vücuda geldiği gizlenmiş nûr, bu gece tam bir şekilde yaratılacağı ve insanlara müjdeleyici ve uyarıcı olarak çıkacağı annesinin karnına yerleşecektir.⁸⁴¹

Nûh (a.s.) tufanı ile ilgili “*sular coşup yükselmeye başlayınca*” (Hûd 11/40) âyetinin tefsirinde Nûh (a.s.)'ın tennûru ile Muhammed (a.s.)'ın kalp pınarı arasında mukayese yapan Tüsterî, taştan olan tennûrun Âdem (a.s.)'dan Nûh'a geçtiğini ve ondan suyun feverânını azaba vesile kıldığını belirtir. Muhammed (a.s.)'ın kalp gözlerinin pınarlarını ise ilimlerin nurlarıyla ümmetine rahmet kılmıştır. Çünkü Allah Teâlâ O'na bu kerameti ikram etmiştir. Dolayısıyla peygamberlerin nûru O'nun nûrundandır. Melekut nûru O'nun nûrundandır. Dünya ve âhiretin nûru O'nun nûrundandır.⁸⁴²

“*Sidre'yi kaplayan kaplamıştı.*” (Necm 53/16) âyetinin tefsirinde Sidretü'l-Müntehâ'nın Muhammed (a.s.)'ın ibadetindeki nurdan yaratıldığını söylemiştir.⁸⁴³

Yine “*Andolsun onu, önceden bir defa daha görmüştü,*” (Necm 53/13), âyetindeki izahlarını da *Hakikat-ı Muhammediyye* çerçevesinde yapmıştır. Ona göre âyetteki görme, Allah Teâlâ'nın Muhammed (a.s.)'ı yarattığı vakit, ibtidâdaki görmedir ve Muhammed (a.s.)'ın hakikati, “*Yaratmanın başlangıcından bir milyon yıl önce nûr amûdunda bir nûr olarak, imanın tabiatları ile gaybla gaybı mükâşefe ederek, Allah Teâlâ'nın huzûrunda ubûdiyetle kıyâm etmiştir.*”⁸⁴⁴

Görüldüğü gibi Tüsterî, yaratılan ilk şeyin Nûr-ı Muhammedî olduğunu kabul etmekte ve O'nun zâhiren doğumundan önceki varlığına işaret etmektedir. Bu son sözünde Nûr-ı Muhammedî'nin yaratılma sürecindeki ubûdiyetine de vurgu yapmaktadır. Kemal Cafer, Tüsterî'nin, Nûr-ı Muhammedî'nin yaratılma merhalesindeki ibadet hakikatine dair görüşlerini şu cümlelerle dile getirir:

⁸⁴¹ Ahmed b. Muhammed b. Ebu Bekir el-Kastalânî, *el-Mevâhibü'l-Ledünniyye bi'l-Minehi'l-Muhammediyye*, Mısır ts., 1/72.

⁸⁴² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 79.

⁸⁴³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 156.

⁸⁴⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 156.

“Tüsterî ibadetini, imanın tabiatları “yakînin mûkaşefesi, rabbin müşâhedesi” yoluyla gerçekleştirdiğine işaret etmektedir. İşte bu, rûhî faziletlerin zirvesi olması bakımından Tüsterî’nin iman konusundaki görüşünü bize açıklayacak niteliktedir ki bununla, Allah ile doğrudan karşılaşma (likâ) şeklinde özel mana anlaşılmalıdır. Tüsterî ibadetini doğrudan müşâhede ve idrakle sonuçlanan iman tabiatı üzerine kurulu olduğunu söyler. Tüsterî’ye göre iman kavramı sırf *tasdik* ya da *ikrâr* anlamına gelmez. Bilakis bu anlamları aşarak *muâyene*, *mükâşefe* ve *müşâhede* anlamlarını da barındırır. Bu nedenle şek ya da tereddüde kesinlikle mahal yoktur. Çünkü iman iki taraf arasındaki karşılıklı doğrudan görüştür. Dolayısıyla Tüsterî’ye göre iman, tebâdül ve müşâreket gerektirir. Bu ikinci mübâdeleyi Tüsterî şu anlamda şerh eder: Hz. Muhammed’in cevherini ihtiva eden nûr direği, kendisine özgü bilinç ve zâtına layık şuur kendisine verilir verilmez yaptığı secdesinden sonra Allah’tan doğrudan gelmiştir.”⁸⁴⁵

Kısaca ifade etmek gerekirse, Nûr-ı Muhammedî’deki iman tab’ı ibadete vesile olmuş ve ilk secde gerçekleşmiştir. “Amûd-ı nûrânî” ise bu ilk secdenin neticesidir. Bu ilk secde ve ardından bin yıllık bir ubûdiyet duruşuyla, nûr ziyadeleşmiştir. Tüsterî’ye göre iman, sadece takrîr ve ikrâr anlamına gelmeyip Cibrîl hadisinde ifadesini bulan, mutasavvıfların tasavvufun temelini dayandırdıkları *ihşânı* kapsayacak şekilde tebâdül ve müşâreket de gerektirir. Yani Allah’ı görüyormuş gibi ibadet etmek. Sen göremesen de O seni görür. Kul, görüyormuş gibi konumuna geldiğinde tebâdül gerçekleşmiş olur.

Bütün nûrların Nûr-ı Muhammedî’den çıktığı düşüncesiyle birlikte Tüsterî Hakikat-ı Muhammediye’nin ibdâî yönüne de işaret eder. O, ‘Muhammed (a.s.) ibdâ’/yaratma sebebidir’ dememiştir. Fakat, Hz. Peygamber’in mahlûkun yaratılış vesilesi olduğu düşüncesine sevkedecek açıklamaları vardır. Örneğin, “*Allah Teâlâ Âdem’e rûhundan üflemeğe isteyince Muhammed ismi ile üfledi, ona Ebû Muhammed*

⁸⁴⁵ Cafer, *mine’t-Tüsrâsi’s-Sâfi*, 1/298-299.

künyesini verdi, enbiyâ O'nunla başladı ve O'nunla son bulacaktır. O Hâtemü'n-Nebiyyîn olarak isimlendirilmiştir,"⁸⁴⁶ demiştir. Yine Allah Teâlâ'nın Davud (a.s.)'a olan "Muhammed'i kendim için yarattım. Adem'i onun yüzü suyuna yarattım. Mü'min kullarımı bana ibadet için yarattım, eşyayı da ademoğlu için yarattım."⁸⁴⁷ şeklindeki vahyini aktarmıştır. Bu nakiller aynı zamanda Hz. Peygamber'in şerefine, evveliyetine delâlet ederken diğer taraftan Muhammed (a.s.)'ın, Adem (a.s.)'ın rûhen babası olduğuna; Âdem (a.s.)'ın da, Muhammed (a.s.)'ın bedenen babası konumunda olduğu düşüncesine işaret etmektedir.

Tüsterî'nin *Nûr-ı Muhammedî* ile *Kur'ân-ı Kerîm* arasında kurduğu irtibat, kulların Kur'ân'ı anlamalarının bu nurdan nasipleriyle orantılı olduğuna işaret etmesi açısından dikkat çekicidir. Tüsterî'ye göre kulların, kendisi de nûr olan Kur'ân'ı⁸⁴⁸ anlamaları, Nur-ı Muhammedî'den aldıkları nasiplerine göredir. "*Kul Allah Teâlâ'nın kendisi için taksim ettiği bu nûr miktarınca kalbinin hidâyetini bulur. Dolayısıyla o kulun sıfatlarında O'nun nûrunun nûrları zuhûr eder.*"⁸⁴⁹

Cafer de, Tüsterî'nin bu düşüncesinden hareketle Nûr-ı Muhammedî'den nasibini almış kalplerde, bu nûrun Kur'ân'ı anlamaya yönelik tesirine şu cümleleriyle dikkat çeker: "İşte bu amûd-ı nûrânîden yani nûr sütunundan çıkıp yayılan ezeli kıvılcımlar, has kalplere giden yollarını bulmuş ve bu kalplerin Kur'ân okumasına ve anlamasına doğrudan vesile olmuştur. Yani bu kalplerden ve bu mukarreb rûhlardan her birinin, kişinin şeffaflığını ve safâsını temin edecek bu Rabbânî nûrdan, tekellüfsüz büyük ilâhî mânâ ve hakikatlerin belirip ortaya çıkacağı bir nasibi vardır."⁸⁵⁰ Bu durumda Kur'ân'ın Rabbânî olarak anlaşılması –ki buna işarî mânâ diyebiliriz– nûrdan

⁸⁴⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.144b.

⁸⁴⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 27.

⁸⁴⁸ "İşte böylece sana da emrimizle Kur'ân'ı vahyettik. Sen kitap nedir, iman nedir bilmezdin. Fakat biz onu kullarımızdan dilediğimizi kendisiyle doğru yola erdirdiğimiz bir nûr kıldık," (Şûrâ, 42/52) âyeti Kur'ân'ın da nûr olduğunu ifade etmektedir.

⁸⁴⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 17.

⁸⁵⁰ Cafer, *mine 't-Tüsrâsi 's-Sâfi*, 1/299.

taksim edilmiş nasibe bağlıdır ve Rabbânî âlim de diyebileceğimiz Kur’ân’ı fehmetme gayretinde olan müfessirlerin yorumları Nûr-ı Muhammedî’nin birer şuâdır.

Kemal Cafer, Sâlimiyye ekolünün Hz. Peygamber’e vahiy gelmeden önce de onun Kur’ân’ı sâbıkan bildiğine dair görüşlerinin temelinde de bu düşüncenin olduğunu belirtir.⁸⁵¹ Tüsterî, Hz. Peygamber’le ilgili böyle bir düşünceyi dile getirmemiştir. Fakat onun veli ve siddıklar hakkında Kur’ân’ın zahirî ve bâtinî manalarına vâkıf olduklarına ve bâtinî teallümlerine dair vermiş olduğu bilgi *Tefsîr’de* mevcuttur.⁸⁵²

Nûr-ı Muhammedî’nin şuâlarından istifade edemeyip bu hakikatten yoksun kalacak kimseler de olacaktır. Davud (a.s.)’a vahyedilen bir nasda “Ademoğlu kendisi için yarattığım şeylerle yani eşya ile meşgul oldu mu kendim için yarattığım şeylerden onu perdelerim,”⁸⁵³ buyrulmuştur. Tüsterî’ye göre, Allah Teâlâ’nın “Kendim için yarattım,” buyurduğu Muhammed (a.s.)’dir. Bu durumda kul, Hz. Muhammed’in hakikatinden perdelenip mahrum kalacaktır. Bu mahrumiyetle birlikte bu kimselere İblis musallat olup galib gelecektir.⁸⁵⁴

Tüsterî, Peygamber (a.s.)’in nûrunun şümüllü olduğunu; bütün peygamberlerin nûrlarının, dünya ve âhiretteki melekût nurlarının O’ndan tefeccür ettiğini ifade eder. Sonra bunu muhabbete vesile olması hasebiyle ittibâ ile irtibatlandırır. “*Hakikaten muhabbet isteyen kimse ona tâbi olsun, ittibâ etsin. Allah Teâlâ, Peygamber’ine şöyle buyurmuştur: “(Resûlüm!) De ki: Eğer Allah’ı seviyorsanız bana uyunuz ki Allah da*

⁸⁵¹ Cafer, *mine ’t-Tüsrâsi ’s-Sûfi*, 1/299.

⁸⁵² Tüsterî şöyle demiştir: “Allah Teâlâ Muhammed ümmetinden edindiği her velisine Kur’ân’ı ya zâhiren ya bâtinen tâlim eder.” Ona soruldu ki: “Zâhiri biliyoruz, peki bâtin nedir? Dedi ki: “Onu anlamaktır. Onu anlamaksa murâddır.” Ebu Bekir es-Sicî dedi ki: Bu hikâyeyi Cüneyd benden dinledi ve “Sehl doğru söylemiş. Bizim Bağdat’ta acemi lisanlı zenci bir köle vardı. Biz ona Kur’ân’ı âyet âyet sorarız, o da bize güzel cevaplar verirdi. O, Kur’ân hafızı değildir. İşte bu velâyetinin delilidir” dedi. Bkz. Tüsterî, *Tefsîr*, s. 19.

⁸⁵³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 27.

⁸⁵⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 69.

*sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın.” (Al-i İmran 3/31) O’na ittibânın karşılığını da kullarına olan sevgisi kılmıştır. İşte bu da en yüce keramettir.”*⁸⁵⁵

Tüsterî’nin bu görüşlerinin izlerini İbnü’l-Arabî başta olmak üzere Hakikat-ı Muhammediyye düşüncesini benimseyen birçok sûfide görebiliriz. Bununla birlikte bu düşünceyi benimseyen sûflerin belli noktalarda birbirlerinden ayrıldıkları görülür. Örneğin İbn Berrecân ve takipçisi İbnü’l-Arabî, Nûr-ı Muhammedî’yi “*ilk sebep ve yaratma aleti*” olarak görürken Tüsterî, yaratılışın ilahî irade yoluyla gerçekleştiği, Hz. Peygamber’in hakikatinin de bu iradenin mevzûâtı arasında olduğu görüşündedir. Yani Tüsterî *irade* ile *murâdı* müsâvî görmemiş, bu şekilde de havâdise muhalefet ve tenzîh düşüncesine ulaşmıştır.⁸⁵⁶

Yine Nûr-ı Muhammedî’nin ilk mahluk olduğu düşüncesini Tüsterî’nin talebesi Hallâc Mansur da benimsemiştir. Fakat Hallâc, Hakikat-ı Muhammedî’nin kadîm olduğunu söylemiştir.⁸⁵⁷ Tüsterî ise Nûr-ı Muhammedî’nin kademine dair hiçbir söz sarfetmemiştir.

Kemal Cafer, Massignon’un Tüsterî’nin Nûr-ı Muhammedî konusundaki görüşünde Nusayrî ve Karmatîlerden etkilendiğini ifade eder ve kendisi bu görüşe katılmaz. Kanaatimizce de Tüsterî, diğer tasavvufî konularda Kurân’ı referans kabul ettiği gibi bu düşüncesinde de ilâhî kelimadan ilham almıştır. Zira Tüsterî’ye göre, “*Size Allah’tan bir nûr ve açıklayıcı bir kitap gelmiştir,*” (Mâide 5/15) âyetindeki *nûr* Hz. Muhammed, kitab Kur’ân’dır. Yine ona göre Nûr Sûresi 35. Âyetinde, “*O’nun nûrunun temsili*” şeklindeki ikinci “nûr” ifadesiyle Hazret-i Muhammed (s.a.v.)’in nûrunun timsali kastedilmektedir.⁸⁵⁸ Kur’ân-ı Kerîm’de bu ve benzeri âyetlerde doğrudan ya da işâreten Peygamber (a.s.) için nûr, sirâc, güneş benzetmeleri yapılmıştır.

⁸⁵⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 79.

⁸⁵⁶ Cafer, *mine ’t-Türâsi’s-Sûfî*, 1/303, 304.

⁸⁵⁷ Süleyman Uludağ, “Nûr”, *DİA*, 33/244; Süleyman Uludağ, “Hallâc-ı Mansûr”, *DİA*, 15/ 377-381.

⁸⁵⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 112.

“Ey Peygamber! Biz seni hakikaten bir şahit, bir müjdeleyici ve bir uyarıcı olarak gönderdik. Allah’ın izniyle, bir davetçi ve nûr saçan bir kandil olarak (gönderdik).”

(Ahzâb 33/45-46) âyeti de buna bir örnektir. Tüsterî, *Risâletü’l-Hurûf*’ta güneş ile Yâsîn sûresinin benzetmesini yapmıştır. *Yâsîn*, Peygamber (a.s.)’in rumuzu olduğu için hakikatte dolaylı olarak da Peygamber (a.s.) ile güneş benzetmesidir. Güneş görünen dünyada var olan bütün mahlukatın hayat, kuvvet ve hareket kaynağı olduğu gibi, Yâsîn sûresi de kalpleri çarpan, nefisleri aydınlanan mü’minlerin kalplerinin ve rûhlarının hayat kaynağıdır. Âyette ifade edildiği gibi Resûlullah (s.a.v.) sirâc-ı münîrdir ki bu da güneşin bir özelliğidir. Peygamber hidâyeti ve irşadı ile başkalarının yolunu aydınlatır.⁸⁵⁹ Dolayısıyla gerek Tüsterî’nin gerekse onun gibi düşünen muhakkik ulemanın Hz. Peygamber’le ilgili *nûr* ve *sirâc-ı münîr* düşünceleri doğrudan Kur’ân-ı Kerîm’den mülhem olduğunu söylemek mümkündür.

2. Velâyet ve Velî

“Hakkın kulunu kulun da Mevlâsını dost edinmesi” anlamına gelen velâyet, tüm peygamberlerin, evliyânın ve mü’minlerin Allah’a yakınlığını ifade eden bir kavramdır. Bununla birlikte her birinin yakınlık derecesi de farklıdır. Sözlük anlamı, “*dost*” olan *velî*, “araya bir günah girmeksizin itâatleri peşpeşe işleyen kimsedir. Bu da, perdelerin ortadan kalkmasıyla, Hakk’ın kelâmını duymak ve Hakk’ın yardım etmesiyle gerçekleşir. Başka bir görüşe göre velî, Hakk’ın kendisini ve duyularını sürekli koruduğu kimsedir. Böylece Hak Teâlâ, onu itâatsizlik yapmaktan ve sonunda hüsrana uğramaktan korur, doğru yola erdirir; bu ise Hakk’ın ona çeşitli itâatleri ve en güzel iyilikleri işleme gücü vermesi demektir. Allah Teâlâ, **“sâlih kişileri dost edinir”** (A’raf 7/196).⁸⁶⁰

⁸⁵⁹ Cafer, *mine’t-Türâsi’s-Sûfi*, 1/301-302.

⁸⁶⁰ Kemâlüddîn Abdürrezzâk Kâşânî, *Letâifu’l-i’lâm fi işârâtı ehli’l-ilhâm*, zabt, tashih ve ta’lik: Âsım İbrâhim el-Keyyâlî), Beyrut 2004, s. 472 [*Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Dr. Ekrem Demirli, İstanbul 2015, s. 590].

Tüsterî velîyi “devamlı surette kendisinden Allah’ın iradesine muvâfık fiiller sâdır olan zât” diye tanımlar.⁸⁶¹ Yani o bu tanımıyla velâyeti itâatle ilişkilendirip velayetin devamını, tâatın devamına ve sürekliliğine bağlar. Ayrıca Allah dostluğunun ancak mâsivâdan teberrî ile tamam olacağını da ifade eder.⁸⁶²

Tüsterî’nin anlatımında velî kavramı “gerçek mü’mini” karşılar. Çoğulu *evliyâdır*. Evliyâ, Rasûlullâh’ın “görüldükleri vakit Allah hatıra gelir” diye bahsettiği kimselerdir. Ve bunlar Allah yolunda mücâhede eden, O’na koşan kimselerdir ki, fiilleri daima muvâfakat üzere gerçekleşir. “İşte onlar gerçekten mü’min olanlardır,” (Enfâl 8/4) âyeti Rableri katında dereceler, bağışlanma ve tükenmez bir rızık ile müjdelenen velâyet erbabı kimselere işaret etmektedir.⁸⁶³

Tüsterî birçok sözünde Allah’ın veli kullarından söz etmiştir. *İttibâ, iktidâ, kudret, tevekkül* gibi önemli vasıflarla mücehhez olan evliyâ, Allah’ın emrine ittibâ eden, Allah’ın yasakladığı şeyleri terkeden, Resûlullah’ı izleyen kimselerdir. Halleri tefvîz ve teslîm üzeredir. Hareketleri Cenâb-ı Hakk’ın havl ü kuvvetiyledir. Onlar ilim ve kudret mekânında dururlar. Kudretten kastedilen kerâmet olup Allah’ın her şeye kâdir olduğuna inanmayı da ifade eder.⁸⁶⁴

Evliyâullâh sâbikûn ehliendir. Onlar hayırda ve ecirde; cennete girişte öndedirler. Onlar varlığa gelişlerinden evvel Allah’tan kendileri için ihtiyâr ve velâyetin; seçkinlik ve dostluğun sebkât ettiği kimselerdir.⁸⁶⁵ Ayrıca hesaba çekilmeden, kıyâmet ve mahşer korkularını hissetmeden, kabirden doğrudan cennete haşredileceklerdir. Onlar hadiste ifade edilen, cennete evvel varan sâbıklardır. Ayrıca

⁸⁶¹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 262.

⁸⁶² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 23.

⁸⁶³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 77.

⁸⁶⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 133a; Tüsterî, *el-Muâraza ve’r-Red*, vr. 231b; Cafer, *mine’t-Türâsi’s-Sûfî*, 1/231-232.

⁸⁶⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 160.

rızâ makamının ehlidirler. **“Allah onlardan râzı olmuştur, onlar da ondan râzı olmuşlardır. İşte budur en büyük kurtuluş.”** (Maide /119)⁸⁶⁶

Tüsterî’ye göre Kur’ân’ın anlaşılmasında velilerin önemli rolü vardır. Çünkü Allah onların kalbine Kur’ân’ı fehmetme kabiliyeti açmıştır. Cenâb-ı Hakk’ın ilmi cümlesinden olan O’nun kadîm kelâmıdır, kelâm O’nun sıfatıdır. Zatının nihâyeti olmadığı gibi sıfatlarının da nihâyeti ve sonu yoktur. Bu yüzden bir kula Kur’ân’ın her bir harfi için bin anlayış verilse Allah’ın o husustaki harf hakkındaki bilgisi nihâyetine varmaz. Kur’ân ancak evliyanın kalbine açılan kelâmı fehmetme miktarınca anlaşılabilir.⁸⁶⁷ Bu anlamda veliler avam halkın velinimetidir.

Kur’ân’ın manalarını anlayabildikleri gibi Cenâb-ı Hakk’ın kullarına karşı *fadl* sahibi oluşunu hakkıyla evliya idrak edebilir. Tüsterî’nin **“Şüphesiz Rabbin, insanlara karşı lütuf sahibidir;** (Neml 27/73) âyetine yapmış olduğu tefsire göre Allah Teâlâ’nın vermesi fadl olduğu gibi vermemesi dahi fadldır. Vermemesindeki fadlının mevzilerini ancak evliyanın havâssı bilebilir.⁸⁶⁸

el-Velî (c.c.) aynı zamanda Allah Teâlâ’nın esmâ-i hüsnâsındandır. Mü’minler Allah’ı dost edindikleri gibi Allah Teâlâ, kulları arasından ehl-i saadeti kendisine dost edinip onların işlerini üstlenmiştir. Ehl-i şekaveti ise kendi haline bırakmıştır.⁸⁶⁹ Onun tevellîsi, kulunun işini üstlenmesi, onu nefesine bırakmaması,⁸⁷⁰ kulunu düşmanlarından koruyarak, rızâ ve muhabbetiyle himaye etmesi şeklinde gerçekleşir.⁸⁷¹ Peygamber (a.s.) “Ey İslam’ın ve ehl-i İslam’ın *Velîsi!* Beni İslam ile sabit eyle” diye duâ etmiştir.⁸⁷²

⁸⁶⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 89.

⁸⁶⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 98.

⁸⁶⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 117.

⁸⁶⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 192.

⁸⁷⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 47

⁸⁷¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 155.

⁸⁷² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 47.

Kur’ân’da da **“Allah, inananların dostudur,”** (Bakara 2/257) buyrulmuştur. *el-Velî* (c.c.) olan Allah Teâlâ ile evliyasının arasındaki bu yakınlığı “rızâ dostluğu” olarak ifade eden müfessirimiz, zatından başka her sebepten teberrî edip sadece yaratıcılarına yaklaşacaklarını bildiği için, onlara kendileri için sebkât etmiş olan, onları hidâyet ve kendisini tevhîd üzere onlara tanıtmayı tevelli etmiştir. Bu nedenle onlar zulümâtın nura; küfür, dalalet, masiyet ve bid’atlardan imana çıkarılmışlardır. İman da Allah Teâlâ’nın onların kalplerinde isbat ettiği bir nurdur. Bu nûr yakîn basiretinin nurudur ki onunla tevhîdî, emir ve nehyettiği hususlarda ona itâatı görebilmişlerdir.⁸⁷³ Görüldüğü gibi Allah’ın has kullarının Cenâb-ı Hakk’a kurbiyetleri ve mâsivâdan teberrî etmeleri onları velâyet makamına taşımıştır. Yüce Allah onların kalplerini iman ve marifet nurlarıyla ihyâ etmiştir.

Yine Tüsterî’ye göre **“İşte onların kalbine Allah, iman yazmış ve katından bir rûh ile onları desteklemiştir,”** (Mücâdele 58/22) âyetinde sözü edilen kimseler velilerdir. Müfessirimiz âyetin tefsirinde, velîlere mahsus kalplerine hibe olarak yerleştirilen iman makamlarından ve onlarda mükâşefenin nasıl gerçekleştiğinden söz eder: *“Allah Teâlâ evliyâsının kalbinde imanı satır satır yazmıştır. Birinci satır tevhîddir. İkinci marifet, üçüncü sıdk, dördüncü istikâmet, beşinci itimad, altıncı tevekküldür. Bu yazma işi, kulun fiili değil Allah’ın filidir. Kulun imândaki fiili islamın zâhiridir. Ondan zâhir olarak beliren görünen ve bâtın olan şey Allah’ın filidir. Kalpdeki yazgı iman mevhibesidir ki, Allah Teâlâ onları sulblerden ve rahimlerden çıkarıp yaratmazdan evvel onu onlara hibe etmiştir. Sonra kalpte nûrdan bir göz izhâr etmiştir. Ardından onun perdesini açmıştır. Nihâyet onlar yazgının bereketi ve muğayyebâta imanın nûru ile görmüşlerdir.”*⁸⁷⁴

“Mü’min erkeklerle mü’min kadınları, önlerinden ve sağlarından, (amellerinin) nurları aydınlatıp giderken gördüğün günde” (Hadîd 57/12) âyetinde

⁸⁷³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 37.

⁸⁷⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 164.

ifade edilen nûr Allah Teâlâ'nın *evliyasına* mahsus kıldığı nurdur. Bu nur ancak boyun eğen, itâat eden kimselerde zuhûr eden iman nurudur. O nûr onların önlerinden koşar. Gördüklerinde muvafıkların da muhâliflerin de kalplerinde heybet oluşur. Muvafık olanlar onu tazim eder, şanını ulularlar. Muhâlif olanlar ise o nurdan korkarlar.⁸⁷⁵ Tüsterî'ye göre kulun işlerini Cenâb-ı Hakk'ın tevellî etmesi, kul için bir rahmet, din dünya ve âhirette âfiyettir.⁸⁷⁶ Aynı zamanda kulun dünyada cennet hayatı yaşaması demektir.⁸⁷⁷

Allah Teâlâ, velî kullarını dünya hayatında tevellî edip, onları dünya ve âhirette iman nuruyla münevver kıldığı gibi cennette de onlara bu dünyadakilerle sadece isim benzerliği olan ve her yediklerinde farklı tat alacakları meyveler ve türlü türlü nimetler sunacaktır.⁸⁷⁸

Velâyet-Nübevvet İlişkisi

Velâyet ve nübevvet birbiriyle irtibatlı kavramlardır. Zira her nebi aynı zamanda velidir. Her veli de velâyetini bir nebinin yoluna ve şeriatına tabi olarak sürdürebilir. Yani veli yeni bir şeriat getirmez. Tabi olduğu Peygamber'in şeriatına aykırı da davranamaz. Bu yüzden Sehl b. Abdullah et-Tüsterî de dahil olmak üzere bazı ilk dönem sûfîleri nübevvet-velâyet ilişkisine değinmişlerdir.

Nebîlerin olduğu gibi toplumda velîlerin de bir misyonu ve görevi vardır. Allah Teâlâ, nebîlerden tebliğ sözü aldığı gibi kullarına öğüt vermeleri, emr-i bi'l-maruf nehy-i ani'l-münker yapmaları konusunda evliyadan da söz almıştır. Yani velîlerin nübevvet-i âmme türünde görevleri vardır ve bu görev onlara verilmiştir. Bir anlamda bağlı oldukları risâleti insanlara hatırlatmak ve o topluma o risaleti uygulamak için en ideal

⁸⁷⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 162.

⁸⁷⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 133.

⁸⁷⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 181.

⁸⁷⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 27.

yola irşad ve örneklik etmek onların görevleridir. Eğer bu görevlerini ifa etmezlerse kusur işlemiş olurlar. Bu konuda ihtiyaç olmadığı durumlarda ise geri dururlar.⁸⁷⁹

Her nebînin aynı zamanda velî olması; velâyet ve velînin derecesinin yüceliği ile ilgili rivayetler, *velâyet* ve *nübüvvetin* birbirine üstünlüğü meselesini gündeme getirmiştir. Tüsterî'nin sözlerinde velayeti öven; velînin yüce derecelerine işaret eden ifadeleri bulunmaktadır. Meselâ Neysâbüri'nin Sehl b. Abdullah'dan naklettiği Adem (a.s.)'a veliler hakkında gelen vahiy; ayrıca Dâvud Peygamber'den kendisini talep eden veli bir kula hizmetkâr olmasının istenmesi, Davud (as)'ın da böyle bir veliye yakın olma ve ona hizmet konusundaki iştiyakı velayet mertebesinin yüceliğine delâlet etmektedir:

“Allah Teâlâ, Âdem (a.s.)'e buyurdu: Ey Âdem, benim saf, fakir ve seçilmiş öyle kullarım vardır ki onları senin sulbüne yerleştirdim. Zâtıma yemin ederim ki, kullarım arasından onları izzetimle onurlandırır, vuslatıma yaklaştırırım. Onlara kerametlerimi sunar ve fazlumu açarım. Onların kalplerini kitaplarımın hazneleri kılar, rahmetimle onları gizlerim. Kullarımın içinde onları eman kılarım. Onların yüzü suyuna yağmur yağdırır, yine onların hürmetine yeryüzüne bitkiler bitirtiririm. Onların hatırına belayı çeviririm. Onlar benim dostlarım ve sevdiklerimdir. Onların derecesi âlîdir, makamları yüksektir. Himmetleri yalnız benimle ilgilidir. Onların azimetleri sahihtir. Gaybımın melekûtunda fikirleri dâimdir. (Sürekli gaybımın melekutu hakkında düşünürler.) Onların kalpleri benim zikrime adanmıştır. Onlara üns kadehiyle, sırf muhabbetimi içirdim. Dolayısıyla onlar bana kavuşma şevki ile yaşarlar ve ben onlara son derece iştiyak duyarım. Ey Adem, mahlûkatımdan kim beni talep ederse beni bulur. Benden başkasını talep eden ise beni bulamaz. Ey Âdem, onlara ne mutlu onlara ne mutlu

⁸⁷⁹ Cafer, *mine't-Tüsrâsi's-Sûfi*, 1/290-291; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 62. Tüsterî, bu mevzuda şu örneği verir: *“Bizim Basra'da derecesi yüksek bir zât vardı. Bir vakit kendisine bu türden bir farz lazım geldi ve o farzı yerine getirmeye teşebbüs etti. Başka bir zâtlâ karşılaştı ona dedi ki: Allah Teâlâ senin azmettiğin işi bana emretti. Bu sana kâfidir. O da evine döndü ve Allah Teâlâ'ya bu güzel kifâyet sebebiyle hamdetti.”* Bkz. Tüsterî, *Tefsîr*, s. 62.

onlara ne mutlu! Ve onlar için müjde ve dönüş yeri vardır. Ey Âdem, onlar öyle kimselerdir ki onlara baktığımda katımdaki değerlerinden dolayı, günahlarını bağışlamak bana kolay gelir.” Sonra Tüsterî, Allah Teâlâ’nın Dâvud (a.s.)’a şöyle vahyettiğini zikreder: “Ey Dâvud! Benim bir talibimi (yukarıda vasıfları sayılan veli kulumu) gördün mü ona hizmetkâr olasın.” Bunun üzerine Dâvud mizmarlarında şöyle diyordu: “Onları keşke görebilsem, keşke yanağım, onların bastıkları na’l olsa!”⁸⁸⁰ Görüldüğü gibi velayet ile taleb ve tâlib ilişkilendirilmiş, Allah Teâlâ nebilerine de veli kulları ile dost olmalarını, onlarla mübâşeretini ve onlara hizmeti emretmiştir.

Yine, Hz. Süleyman’ın “**Rahmetinle, beni iyi kulların arasına kat.**” (Neml 27/19) diye yaptığı duânın anlamı Tüsterî’ye göre “Allahım! Evliyâna yakınlıkla benim rızıklandır ki makâmlarına ulaşamasam da onların cümlesinden olayım,” şeklindedir.⁸⁸¹ Süleyman (a.s.) ile ilgili olarak bir nebinin evliyaya yakınlık istemek şeklinde yapmış olduğu bu duâ nebilerin bâtin yönü olan velâyetin üstünlüğüne delâlet edebilir. Aynı zamanda bu duâ Süleyman (a.s.)’ın tevazuunun ve müddeî olmayışının da delilidir.

Her ne kadar Tüsterî’den bize, bu gibi velayeti övücü nakiller ulaşmış olsa da onun velinin peygamberden üstün olduğunu ifade eden bir sözü bulunmamaktadır ki o, velilerin ulaştıkları son mertebenin nebilerin mertebelerinin başlangıcı olduğunu belirtmiştir.

Peygamberlerdeki velayet konusu ve velâyetle nübüvvetin birbirlerine üstünlüğü meselesinde yapılan şu izah da Tüsterî’nin bu konudaki düşünceleriyle örtüşmektedir: “Vahye mazhar olmuş Peygamber’in şahsında *velâyet* nübüvvetin Hakk’a yönelik yüzü, *nübüvvet* velâyetin halka yönelik yüzüdür. Bu sebeple velîliğin nebîlikten üstün olduğu ileri sürüldüğünde Hz. Peygamber’in Hakk’a dönük yüzü olan velâyetinin halka dönük yüzü olan nübüvvetinden üstünlüğü kastedilir. Her nebî ve resûl Allah’ın yakını ve

⁸⁸⁰ İsfahânî, *Hilye*, 10/193-194.

⁸⁸¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 116.

sevgili kulu anlamında velî iken, her velî nebî ve resul değildir. Velîler, nebîlerin ancak vârisleri ve nâibleridir. Nebîler hem Cebrâil aracılığıyla hem doğrudan doğruya Allah'tan vahiy alırken velîler sadece ilhama mazhar olurlar. Nebî ismet (günah işlememe) sıfatıyla muttasıf iken, velî Allah tarafından günaha girmekten korunduğu için mahfuzdur. Nebînin mucizesi, velînin kerameti vardır. Velî bu niteliklere nebîye tam anlamıyla bağlandığı ve onu örnek aldığından dolayı sahip kılınmıştır. Velî Allah'ın (el-Bakara 2/257), nebî kulun sıfatıdır. Nebîliğin sonu vardır, velîliğin sonu yoktur.”⁸⁸²

Kur'ân'ı Kerîm'de, “***Sizin dostunuz (veliniz) ancak Allah'tır, Resûlüdür, iman edenlerdir. Kim Allah'ı, Resûlünü ve iman edenleri dost edinirse (bilsin ki) üstün gelecek olanlar şüphesiz Allah'ın tarafını tutanlardır,***” (Mâide 5/55-56) buyrulmuştur. Yani Allah'ın dostu olmak, dost olarak kendisine O'nun dost olduklarını seçmek demektir. O, Resûlüne mü'minleri kendisine dost edindiğini bildirmiştir. Dolayısıyla Allah'ın dost edindiklerine ve inananlara dost olmak gerekir. O'nun düşmanını dost edinmek ise haramdır.⁸⁸³ Çünkü Allah'a ve onun evliyasına dost olamayan münkirler ancak tâğut ile dost olabilirler. *Tâğut* en genel anlamda şeytanı ifade ederken müfessirimiz, tağutların başı olarak nefis-i emmâreyi görür. Çünkü şeytan nefis vesilesiyle kullara yol bulur, vesvese verir ve güç yetirir. Allah Teâlâ hak ile batılı dost ile düşmanı ayırabilmeleri için de kullarına Kur'ân'ı Kerîm'i bahşetmiştir.⁸⁸⁴

⁸⁸² Süleyman Uludağ, “Veli”, *DİA*, 43/26.

⁸⁸³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 58. Tüsterî “***O, hayydir, kayyümdür.***” (Bakara 2/255) âyetinin tefsirinde de bu konuya vurgu yapar: “*Kayyum (c.c.) mahlûkâtın ecelleri amelleri rızıklarına dair ne varsa hepsini üstlenip yerine getiren; ihsâna ihsân ile, seyyiâta gufrânla, nifak küfür ve bid'ata azapla karşılık verendir. Kim “Lâilâhe illallah” derse Allah ile bey'at etmiştir. Dolayısıyla O'na bey'at ettikten sonra emir ve yasaklarından hiçbir konuda gizlisinde ve açığında ona karşı gelmesi isyan etmesi veya düşmanını dost edinmesi ya da velisini düşman bilmesi haramdır.*” Bkz. Tüsterî, *Tefsîr*, s. 37.

⁸⁸⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 37, 113.

2.a. Enbiyâda ve Evliyâda İsmet

Hayır ve şerri tanımladığı bir cümlesinde *hayrı*, “*masiyetten ismet ve masumiyet; tâata maunet ve muvaffakiyet*”⁸⁸⁵ olarak ifade eden Tüsterî, ismet ve tevfiği hayır olarak görür. Ona göre *ismet* ve *masumiyet* günah işlememek ve günahsız olma anlamında değil, bütün kullarda geçerli olmak üzere, Allah Teâlâ'nın, kulu günaha düşmekten korumasının ve himaye etmesinin adıdır. Bu himaye enbiya ve evliyanın yanında Allah'ın velileri olmaları hasebiyle tüm mü'minleri kapsar.

Peygamber ve veliler günah denilebilecek türde taksîr ve sürçme gibi bir takım durumlara maruz kalabilirler. Bununla birlikte Tüsterî'ye göre velayetin tam ve kâmil olabilmesi için masiyetten uzak durma şartı vardır. Bu yüzden küçük hefevât veya zelle dışında büyük günah irtikâbı, velilerin velâyetlerine hâle getirir. Hatta velayetten azledilmelerine sebep olur.⁸⁸⁶

Peygamberlere gelince onlardan günah türünden bir takım şeylerin zuhûr bulmasının bir takım hikmetleri vardır. Zira onlar özel şart altındadırlar ve ilâhî bir gaye sebebiyle hata irtikâbına maruz kalabilirler. Kemal Cafer, onların bu durumunu şu cümlelerle ifade eder: “O halde peygamberlerden zuhûr eden *hefve* diğer bir ifade ile yanlgı ve sürçme, Allah Teâlâ'nın, kendisinin bildiği bir hikmetten dolayı irade buyurduğu zâtî bir tabirdir. Bu yanlgı peygamberlerin kemaline asla zarar vermez. Bilakis o yanlgı, yüce hedefleri olan ilâhî terbiye yoluyla, rûhî kemalin ziyadesini sağlayan bir sâiktir. Bu yanlgılar -bazı araştırmacıların hakkıyla mülâhaza ettiği üzere- peygamberlerin ve resullerin risaleti ile tam anlamıyla örtüşür ve çelişmez. Ve onlar, peygamberlerden sonra başkalarının faydalanması için ilahî yolda takdir edilmiş muteber ve malum mukadderâttır. Tasfiye ve tathîr için bir gelişme olması yanında bu yanlgılar her peygamberi Allah Teâlâ'nın çizdiği hududa bırakır. Bundan sonra kınama

⁸⁸⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 104.

⁸⁸⁶ Hücvârî, *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcûb*, s. 286.

doğursa da bu yanılgılar genellikle Rabbânî sevgiden bir feyizle, ilahî af ve ihsân ile son bulur.”⁸⁸⁷

Allah Teâlâ'nın kullarına hidâyet vermesi de ismet ile gerçekleşir. *Âsım* olan Allah Teâlâ'dır. Hidâyetten mahrumiyet ise ismetini ondan kaldırması suretiyle olur. Allah Teâlâ'nın idlâli yani saptırması da nehyettiği şey hususunda kulundan ismetini kaldırması şeklinde gerçekleşir. Yani kulun o nehiyden sakınma konusunda yardımını kesiverir. Allah Teâlâ'nın üzerinden ismeti kaldırdığı kul için artık yeryüzünde koruyucu olmayacaktır.⁸⁸⁸

Allah Teâlâ Kur'ân'da peygamberlerini koruyacağını ifade etmiştir. Örneğin **“Ey Peygamber! ...Allah seni insanlardan koruyacaktır.”** (Maide 5/67) buyrulmuştur. Böyle buyrulmakla birlikte peygamberler ve veli kullar da Allah'a kendilerini korumaları konusunda duâcı olurlar. Tüsterî'nin ifadesiyle *“Peygamberler ve Sıddıklar müşâhedeleri miktarınca ibtilayı tanurlar. İbtilayı tanımaları miktarınca da Allah'tan ismet taleb ederler.”*⁸⁸⁹ Örneğin Hz. Peygamber (sav)'in “Lâ havle velâ kuvvete illâ billâh” şeklinde yaptığı duâsının anlamı şu şekildedir: *“Asılda cehâletten; fer'de ısrardan kurtulmaya ancak senin ismetinle yani koruman sayesinde güç ve kuvvet vardır.”*⁸⁹⁰ Kârün örneğinde olduğu gibi, cehâletleri sebebiyle kendisine pay çıkarıp üstünlük iddia eden ısrarcı kötülerin yere batırılması ise *ismetin* onlardan kaldırılması ve kendi havl ü kuvvetleri ile baş başa bırakılmaları suretiyle gerçekleşmiştir.⁸⁹¹ Kuldan *ismetin* kaldırılması kulun hizlânı ve bir zavallıya döndürülmesinden başka bir şey değildir.

Görüldüğü gibi kulun itâat etmesi ve hayırlar işlemesi *tevfike* bağlı kılındığı gibi, şer irtikâbı da *ismetin* terki ve hizlânla bağlantılı kılınmıştır. Bu durumda hayra

⁸⁸⁷ Cafer, *mine't-Türâsi's-Sûfî*, 1/294-295.

⁸⁸⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 55, 97.

⁸⁸⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 69.

⁸⁹⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 98.

⁸⁹¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 119.

muvaffak kılınan kimseye şükretmesi; kendisinden ismetin kaldırılması suretiyle şerle başbaşa kalan kimseye ise Cenâb-ı Hak'tan imdad dilemesi gerekmektedir.⁸⁹²

Tüsterî ismet ve tevfiğin önemini teşbih ile de anlatır. Ona göre Rahmân sûresinde sözü edilen, yan yana olup birbirine karışmayan iki denizden birisi kalp diğeri nefistir. Onların birbirlerine karışmalarını engelleyen berzah ise *ismet* ve tevfiğdir.⁸⁹³

Tüsterî'nin *Tefsîr*'inde müminlerin ismeti ile ilgili olarak şöyle bir nakil vardır: “Bana ulaşan bilgiye göre Hz. Ömer'in hilafeti zamanında güzel ve yakışıklı bir genç vardı. Hz. Ömer bu genci beğeniyor, onda hayır görüyordu. Genç bir kadına gitti, ondan hoşlandı. Fuhşa niyetlenince üzerine ismet nazil oldu. Yüzükoyun baygın yere yığıldı. Kadın onu evine taşıdı götürdü. Gencin yaşlı bir babası vardı. Akşam olduğunda kapıya oturmuş onu bekliyordu. İhtiyar onu görünce bayıldı. Ayılınca durumunu sordu. O da ona olanı biteni anlattı. Sonra öyle bir sayha çekti ki ardından ölü olarak yere yığıldı. Defnedilince Hz. Ömer kabri başında durup bu ayeti okudu. **“Rabbinin huzurunda durmaktan korkan kimselere iki cennet vardır.”** (Rahmân, 55/46) Bunun üzerine kabirden genç şöyle nida etti. “Allah Teâlâ bana o iki cenneti verdi. Ziyade olarak üçüncüsünü de verdi.”⁸⁹⁴

Kul hangi durumlarda Cenâb-ı Hakkın hıfzetmesi ile korunur? Hangi durumlarda ismet kaldırılır? Geçmişte işlediği günahları kendisini huzursuz edip tevbe eden kimse Cenâb-ı Hakk'ın koruması altına girer. Tüsterî'nin ifadesine göre geçmiş günah yükleri kendisini düşündürmeyen kimse gelecek günlerinde ismete mazhar olamaz. Allah'ın kalan ömründe korumadığı kimse ise meâdında helake uğrar. Yine kalbin hataratında Allah'ı murâkabe eden kimseyi Allah organlarının harekâtında ismeti ile korur.⁸⁹⁵ Yani kalbini Allah'a teslim eden kimse korunur. Yine Allah'ın dinini

⁸⁹² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 121.

⁸⁹³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 159.

⁸⁹⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 159.

⁸⁹⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 43, 44.

anlama ve yaşama gayretinde olmak da ismete mazhar olmaya bir vesiledir. Nitekim Hz. Peygambere gelen rahip ve keşişler kendilerine okunan Kur’ân’ı gözleri dolu dinlemişler, kalpleri yumuşamış ve onun dinine girmişlerdir. Allah onları da ismeti ile rızıklandırmış kibirden korumuştur.⁸⁹⁶ Münâfiklardan ise tevfik ve ismet kaldırılmıştır. Bunun sebebi ise imanı izhar edip küfrü gizlemeleri sebebiyle münâfiklardan da ismet ve tevfik kaldırılmış hem dünyada derhal cezalandırılmışlar hem de sonları cehennem olmuştur.⁸⁹⁷

Öğrencisi Ömer b. Vâsıl, Sehl b. Abdullah’ın “*Ey insan! İhsanı bol Rabbine karşı seni aldatan nedir?*” (İnfitâr, 82/6) âyetini okuyunca “senin ismetin (koruman) olmazsa cehâlet beni aldatır” şeklindeki rivayetiyle Cenâb-ı Hakk’ın müminleri sürekli koruduğuna işaret vardır.⁸⁹⁸

Velhasıl Tüsterî ismet konusunda *masûm*, *merhûm* tabirlerini kullanmış, bütün varlıkların imtihana tabi tutulduğunu bunların herbirinin Allah’ın Âsım (c.c.) ismi ile ismete tâbi olduklarını belirtmiştir. Ona göre melekler her hallerinde günah işlemek anlamında ma’sûmdurlar. Çünkü onların karınları ve ferçleri yoktur. Peygamberler vahiyle ilgili konularda ma’sûm ve aynı zamanda diğer konularda merhûm; mü’minler merhûm ve kâfirler gayr-i merhûmdurlar.⁸⁹⁹

2.b. Kerâmet

Kerâmet, “velîlerden zuhûr eden olağanüstü hâldir. İki türdür; birincisi ilimde, irfânda, ahlâkta, ibâdette, tâatte, amelde, edepte, insanlıkta gösterilen üstün meziyetler, fazîletler olan mânevî ve hakîkî kerâmettir. İkincisi; kevnî ve sûrî kerâmettir.”⁹⁰⁰

⁸⁹⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 60.

⁸⁹⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 55.

⁸⁹⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 188.

⁸⁹⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 62a, 66a, 144b, 157a.

⁹⁰⁰ Uludağ, *TTS*, s. 209.

Sehl et-Tüsterî'den hakîkî kerâmetin yanında kevnî türden de kerâmetler zuhûr etmiştir. Su üstünde yürümesi, baktığı kumların altın olması, duâsıyla hastaların şifâ bulması, vahşî hayvanlarla ünsiyeti bunlar arasında sayılabilir.

Tüsterî kerâmeti, kulun kendi irade ve gücüyle değil, ilâhî meşîet ve kudret ile gerçekleşmesini dikkate alarak “*zuhûru'l-kudret*” diye ifade eder. Kerâmet Allah Teâlâ'nın kuluna bir ikramıdır. Olağanüstülük açısından *âyet*, *mucize* ve *keramet* aynı manayı ifade eder. Bu manada üç kavramı zaman zaman eş anlamlı kullanan Tüsterî'ye göre âyetler Allah'a, mucizeler peygamberlere, kerâmetler de velîlere ve sâlih mü'minlere mahsûstur.⁹⁰¹

Yine O, kerâmeti itikâdî bir kavram olarak ele alır. “**Allah size âyetlerini gösteriyor. Şimdi, Allah'ın âyetlerinden hangisini inkâr edersiniz?** (Ğâfir 40/81) buyruğunda geçen “*âyetlerini gösteriyor*” ifadesini *kerâmet izhârı* şeklinde yorumlar. Buna göre kerâmeti kabul ve tasdik etmek saîdlik, inkâr ise şekâvet alâmetidir. Nitekim şöyle der: “*Allah Teâlâ evliyasına âyetlerini gösterdi. Kullarından onların kerametlerini tasdik edenleri saîd kıldı. Şakîlerin gözlerini kör edip kalplerini bundan çevirdi. Kim evliyânın kerâmetini inkâr ederse o, Allah'ın kudretini inkar etmiş olur. Çünkü kudret-i ilâhiyye, evliyâda âyetler izhâr eder. Yoksa bizzat onlar kerâmet ve âyet izhârına kâdir değillerdir.*”⁹⁰²

Tüsterî gibi talebesi İbn Salim de kudret-i ilâhiyyeye yani izhâr-ı kerâmete imânı, imanın dört rüknü arasında sayar. Bunlar, “Kadere iman, kudret-i ilâhiyyeye imân, kulun kendisine ait bir güç ve kuvveti olmadığını itiraf ve her durumda Allah'tan dilemektir.” İbn Sâlim'e göre kudret-i ilâhiyyeye inanmanın manası, “Allah'ın kudret-i ilâhiyyesiyle doğuda bulunan bir velîsine kerâmet olarak, sağından soluna dönmeden batıda bulunma gücü verdiği kalben inanmaktır.”⁹⁰³

⁹⁰¹ Serrâc, *Lüma'*, 273 [369].

⁹⁰² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 136.

⁹⁰³ Serrâc, *Lüma'*, 273 [369].

Tüsterî'nin sözlerinin şârihi Abdurrahman es-Sicillî ise insanların en üstününün Ehl-i Sünnet mensupları, Ehl-i Sünnet'in en üstünlerinin ise velîlerin kudretine inanıp kerâmetleri ve a'yânın inkılabını tasdik edenler olduğunu ifade etmiştir.⁹⁰⁴

Kudret-i ilâhiyenin evliyanın elinde zuhûr etmesinin bir çok hikmeti vardır. Bunlardan en önemlisi hiç kuşkusuz Allah Teâlâ'nın muradının bu minvâl üzere olması ve kudretini izhâr etmeyi dilemesidir. Bunun yanında Allah kulunu kerâmetle desteklemek ve takviye etmek ister. Serrâc, İbn Sâlim'e kerâmet konusunda: "Kendi iradeleriyle dünyayı terk etmiş olan kimselere verilen bu ikrâm ve kerametın anlamı nedir? Böyle kimselere taş altına çevirmek gibi bir kerâmet nasıl verilebilir? Bu işin bir başka yönü var mıdır?" şeklinde sorular sorduğunda şu cevabı vermiştir: "Allah onlara bu kerametleri, kerâmetin değerinden dolayı vermiyor. Aksine nefislerinin daraldığı ve Allah'ın kendilerine taksim buyurduğu rızık konusunda endişeye düştükleri zaman, bu sıkıntılarını izâle için veriyor ki bu sâyede: "Gördüğün gibi böyle basit bir şeyi altına çevirmeye kadir olan Allah, senin rızıkını hiç ummadığın bir yerden göndermeye kâdir değil midir?" diye düşünsünler. Bununla ihticâc edip nefislerinin rızık konusundaki endişelerini izâle etsinler, böylece de nefislerini riyâzâtla te'dip imkânı açılmış olsun."⁹⁰⁵

Aşikâr olduğu gibi ilâhî tedrisattan geçen evliyanın nefis te'dib ve terbiyesinde de nefis için de kerâmetin zâhiren görünmesinin önemli rolü vardır. Bu konuda İbn Sâlim'in, Sehl b. Abdullah'tan aktardığı şu olay güzel bir örnektir: "Basra'da İshak b. Ahmed adlı ehl-i dünya bir adam vardı. Bu adam birden karar verip tevbe etti ve bütün dünyalık mallarından ve ilgilerinden soyutlandı, gelip Sehl'in sohbetine devam etmeye başladı. Bir gün Sehl'e: "Yâ Ebâ Muhammed, benim şu nefsim rızık kaybetme

⁹⁰⁴ Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 218a. Bu söz Abdurrahman es-Sicillî'ye ait olmakla birlikte İslam Ansiklopedisi keramet maddesinde sehven Tüsterî'nin sözü olarak kaydedilmiştir. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Kerâmet", *DİA*, 25/268.

⁹⁰⁵ Serrâc, *Lüma'*, s. 275 [373].

korkusuyla bağırıp çağırmayı, beni azarlamayı bir türlü bırakmıyor, ne yapalım?” diye sordu. Sehl ona: “*Şu taşı al ve Rabbinden onu sana yiyebileceğin bir yemeğe çevirmesini iste!*” dedi. Adam ona: “Benim böyle yapmam için bu konuda imamım kim olacak?” diye sordu. Sehl dedi ki: “*Senin bu konuda imamın ve rehberin İbrahim (a.s.)’dir. Çünkü o da şöyle duâ etmişti: “Ey Rabbim, ölüyü nasıl dirittiğini bana göster!” Allah ona: “Yoksa inanmıyor musun?” buyurmuştu da İbrahim: “Hayır inandım, fakat kalbimin mutmain olması için, demişti. (Bakara 2/260)”* Bunun manası şudur: Nefsin mutmain olması için gözle görmesi gerekir. Çünkü nefsin karakterinde şüphe vardır. Nitekim İbrahim peygamber de “nefsimin nasıl mutmain olduğunu bana göster, çünkü ben mü’minim,” demişti. Nefis ancak görmekle mutmain olur. Veliler için de durum aynıdır. Allah onlara kerametler izhâr eder ki, bu sayede nefislerini te’dir etsinler, ahlaklarını güzelleştirsinler. Bu konuda nebilerle veliler arasında fark vardır. Çünkü peygamberlere, dâvetlerine hüccet ve delil, Allah’ın birliğini ikrâra vesile olsun diye mucize verilir.”⁹⁰⁶

Keramet karşısında sâlikin tutumu çok önemlidir. Öncelikle kerameti kudret-i ilâhiyenin zuhûru olarak görmeli, kerâmette takılıp kalmamalıdır. Özellikle sûrî kerametlerin kişinin hizlanına sebep olabilecek bir imtihan ve mekr-i ilâhî olabileceğini de akıldan çıkarmamalıdır. Bu yüzden Tüsterî **en büyük ve en önemli kerametin kötü huylarından birini iyi huya çevirmek** olduğunu söylerken,⁹⁰⁷ kerametleri çocukların ellerine oyalanmaları için verilen oyuncaklara benzetir. Nitekim talebesi Abdurrahman İbn-i Ahmed ona: “Efendim, bazen abdest aldığım da uzuvlarımdan dökülen su altın ve gümüş haline geliyor,” dediğinde “*Bilmez misin ki, çocuklar ağladıkları zaman ellerine ses çıkaran oyuncaklar verilir,*” diye karşılık vermiştir.⁹⁰⁸

⁹⁰⁶ Serrâc, *Lüma’*, 275 [373].

⁹⁰⁷ Mahmûd, *eş-Şeyhü’l-Emîn Abdullah et-Tüsterî*, s. 68.

⁹⁰⁸ Serrâc, *Lüma’*, 280 [379].

Kendisinden zuhûr eden kerametlerle ilgili sorulara verdiği cevaplar da keramet konusundaki anlayışını yansıtması bakımından önemlidir: Tüsterî'ye, "Aslan seni ziyarete geliyormuş!" diyen birine "Evet, köpek köpeğin yanına gider!" diye karşılık vermiştir.⁹⁰⁹ Başka bir sefer de "Ey Sehl, su üstünde yürüdüğünü, ayaklarının bile ıslanmadığını söylüyorlar," diyen bir adama "Öyle mi? Madem öyle diyorsunuz, gidin, bunu bir de şu caminin müezzinine sorun. Benim nasıl biri olduğumu size söylesin, o yalan söylemez," demiştir. Gidip meseleyi müezzine soran adam, "Onu bilmem ama, Sehl geçen gün gusletmek için havuza girmişti. Orada düştü, eğer ben olmasaydım boğulup ölecekti" cevabını almıştır.⁹¹⁰

Kuşeyrî'nin, üstadı Ebu Ali Dekkâk, kerâmet sahibi bir zat olarak nitelediği Tüsterî'nin bir taraftan su üzerinde yürüme gibi bir çok kerametinin yanında havuzda düşüp onu müezzinin kurtarması gibi hadiseleri Allah'ın velilerini gizlemek istemesi ile açıklar.⁹¹¹

Allahü Teâlâ kimleri kerâmete mazhar kılar? Hangi davranışlar zuhûru'l-kudret ile mükafatlandırılır? Tüsterî'ye göre bu kimseler şunlardır:

- ✓ Allah (c.c) ile ittisâl eden kimseye kudret açılır. Burada ittisâlden maksat iletişimdir. Rûhun rûhla iletişimi olduğu gibi kul ile Allah arasında da ittisâl söz konusudur. Kulun Allah Teâlâ'yı tezekkür etmesi, huzurda hâzır olması ve kendisiyle olduğunu tahayyül etmesi kastedilen türden ittisâldir. Bu kuldan hem hakîkî hem de kevnî türden kerâmet zuhûr eder, ona kudret açılır. Mesela bu kudretten dolayı su ve hava üzerinde yürür. Bir yerde otururken, aynı anda Mekke'de kıyâm halinde olabilir.⁹¹²

⁹⁰⁹ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 354.

⁹¹⁰ Nebhânî, *Câmiu Kerâmâti'l-Evliyâ*, s. 35; Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 342; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 551.

⁹¹¹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 551.

⁹¹² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.126a.

- ✓ Yine Tüsterî'ye göre “Allah’i (c.c.) kendisine îsâr/tercih eden kimsede kudret zuhûr eder ve bu kul gaybı muâyene eder.” Abdurrahman es-Sicillî’ye göre bu sözdeki kudretin zuhûru, a’yânın inkılab etmesi şeklinde gerçekleşir. Yani yakma özelliği olan ateşin yakmaması gibi olağan dışı hadiseler o kulun elinde vukû bulur. *Kulun gaybı muâyene etmesi* ise, kalbindeki imanı, ilmi, marifeti ve yakîni ile gaybı görür hale gelmesidir.⁹¹³
- ✓ Kendilerine kudret bahşedilen diğer bir zümre ise sıddıklar ve ilmi ile âmil olan âlimlerdir. Onların bu pâyeye kavuşmalarının sebebi sanki yeryüzünde Allah’ın tek kulu kendileriymiş ve emir ve nehyin muhatabı onlarmış gibi kulluk etmeleridir. Yine onlar ilim öğrenip, amellerini kendilerine makam yaparlar. “Niçin? Neden? Nasıl?” diye sormazlar. Peygamber (a.s.)’ın ashâbının haslarına benzerler. Onlarda kerâmetin zuhûru, yakînin münkeşif olması, Allah’ın onlara gaybı muâyeneyi açması şeklinde gerçekleşir.⁹¹⁴
- ✓ Tüsterî’nin “*Husûsiyet ile mahsûs olanlar,*” şeklinde ifade ettiği tevekkül ehli de kudretin zuhûruna mazhar olacak kimselerdir.⁹¹⁵ Tüsterî’ye göre tevekkül öyle bir makamdır ki nitelemek mümkün değildir. Tanımı, sınırı, varacağı bir son yoktur. Mütevekkil, kudretin izhâr olduğu bin konak ve menzilden geçer. Bunlardan ilk menzil havada yürümektir.⁹¹⁶
- ✓ Diğer bir kerâmete mazhar olma sebebi ihlâsla zühd hayatı yaşamaktır. Bir kimse hulûs-i kalp ile sâdık ve samimî olarak dünyada kırk gün zühd hayatı yaşarsa, ondan kerâmetler zuhûr eder. Dilediğini, dilediği gibi, dilediği yerden alır. Eğer

⁹¹³ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 192a.

⁹¹⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.12b-13a; Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 196a-b.

⁹¹⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.148b.

⁹¹⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 54.

zühdüne rağmen kişide kerâmet zuhûr etmezse, bunun sebebi zühdde sâdık olmamasıdır.⁹¹⁷

- ✓ Yine Tüsterî, tâatları hevâsı ile karışmayan kimsenin ihlâsla âhireti müşâhede edeceğini ve kendisinden kerametler zuhûr edeceğini belirtir.⁹¹⁸ Şârih Sicillî'ye göre *tâata karışan hevâ*, serâirin şirkî, ahvâli görmek ve makâmât davasında bulunmaktır. Sırrını şirkten koruyan, ilm-i hâle sahip olan ve müddaî olmayan kişinin emeli kısılır, bir de helal yerse kerametler üzerine payır payır dökülür.⁹¹⁹

Netice olarak *kerâmet*, mârifetullah ve Allah'a yaklaşma çabasının neticesinde mü'mine sunulan ilahî bir vergidir. Kişinin irade ve tasarrufu dahilinde olmayıp Allah'ın dilemesiyle gerçekleşir. Kerâmetin zuhûr etmesi, kerâmet sahibi şahsın manevî hallerinde doğruluk üzere bulunduğu alâmeti olmakla birlikte özellikle sûrî kerâmetler mekr-i ilâhî olabilir. Bu yüzden en büyük keramet istikâmet üzere olup kötü huyları iyi huylarla değiştirebilmektir. Kerâmetin gerçekleşmesi, Cenâb-ı Hakk'ın kudretini izharı olması açısından da saâdlik alâmetidir.

3. Ehl-i Velâyet İle İlgili Bazı Kavramlar

Tüsterî'nin, ehl-i velâyet yani Allah'la dostluk şerefine erişmiş kimselerle ilgili olarak kullandığı diğer bazı kavramlar şunlardır: Sıddîk, sâdık, sâlih, ebrâr, mukarreb, müteferrid ve abd-i sâzic.

3.a. Sıddıklar

Sıddık, arapça *sıdk* kökünden mübalağa sîgası olup tüm söz, hal ve fiillerinde sıdk gâlib olan kimse demektir.⁹²⁰ “İçi aydınlık kazanması ve Resûlullah'a olan ilgisinin

⁹¹⁷ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 356; Serrâc, *Lüma'*, 273 [369].

⁹¹⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 129a; Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 191b.

⁹¹⁹ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 191b.

⁹²⁰ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 211 [292].

ileri seviyede bulunuşu sebebiyle, Hz. Peygamber'e her geleni ilmen, kavlen ve amelen doğrulamakta kemâle eren kişiye de *sıddık* denilir.”⁹²¹

Tüsterî'ye göre Kur'ân-ı Kerîm'de “**(Bu toplama) Allah'ın murdarı temizden ayıklaması (mü'mini kâfirden ayırması) ve bütün murdarların bir kısmını diğer bir kısmının üstüne koyup hepsini yığarak cehenneme atması içindir. İşte onlar ziyana uğrayanların kendileridir.**” (Enfâl 8/37) âyetinde temiz (*tayyib*) lafzı ile ifade edilen zümre peygamberler, sıddıklar, şehîdler, sâlihlerdir.⁹²² Sıddıklar derece olarak peygamberlerin altında, şehîdlerin üstündedirler. Tüsterî'ye göre, sıddıklar da peygamberler gibi marifet konusunda Allah'ın ayrıcalıklı kılınmış kullarıdır. Bununla birlikte sıddıkların ulaşabilecekleri en son derece peygamberlerin ahvâlinin başlangıcıdır.⁹²³

Tüsterî, “sıddıklar kimlerdir?” sorusunu, “*nefeslerini tesbîh ve takdîsle sayıp, organlarını ve beş duyularını koruyan, dolayısıyla sözleri ve fiilleri sıdk; zâhir ve bâtınları sıdk; eşyaya girişleri ve eşyadan çıkışları sıdk ile olan ve dönüşleri Muktedir, Melik (olan Allah) katında mak'ad-i sıdka olan kimselerdir,*”⁹²⁴ şeklinde cevaplar.

“*Âlimler, zâhidler ve âbidler kalpleri kapalı ve kilitli bir halde dünyadan çıkıp gittiler. Ancak sıddıkların ve şehidlerin kalpleri (ilâhi sırlara) açıldı.*” diyen ve sonra da “**Gaybın anahtarları Allah'ın yanındadır, onları O'ndan başkası bilmez.**” (Enam, 6/59) âyetini okuyan Tüsterî, kalpleri kilitli sözüyle, onların marifet anahtarlarına ve tevâhidin müşâhedesine kapalı olmalarını kasetmiş, sıddıkları müstesnâ tutmuştur.⁹²⁵

Tüsterî'ye göre sıddıkların özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

Allah'ı, Allah'ın emrini ve Allah'ın eyyâmını bilirler.⁹²⁶

⁹²¹ Cebecioğlu, *TTDS*, s. 434.

⁹²² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 71.

⁹²³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 72, 79.

⁹²⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 61.

⁹²⁵ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 1/423 [2/91-92].

⁹²⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, 104.

Sıddık, sıdk ile birlikte aynı zamanda havf ve recâ makamını da yaşar. Tüsterî'nin ifadesiyle “Sıddıkların korkusu kötü sondandır. Onlar her hareketlerinde, her düşüncelerinde ve davranışlarında Allah'tan uzak kalmaktan korkarlar.” Halbuki Allah Teâlâ kendilerini: **“Onlar kalpleri korku içinde amel yaparlar”** (Mü'minûn, 23/60) diye övmüştür.⁹²⁷

“Sıdkı kemâle ulaşmış bir sıddık, kâfir için korktuğu şeyden kendi nefsi için de korkar. Sâdık için ümit ettiği şeyi kâfir için de ümit eder. Kötü âkıbetten korktuğu gibi hüsn-i hâtimeyi ümid eder. Bunun alâmeti olarak da dünyayı (ellerinin tersiyle) atarlar ve nefislerini, birtakım şeyleri kendi tedbirlerinde görmelerinden dolayı itham ederler. Sadece Cenab-ı Hakk'ın onları kendi akıllarına, ilimlerine ve istitâatlerine havâle edivermesinden, bırakıvermesinden korkarlar. Dolayısıyla bütün işlerini tedbirle beraber, her hâl ü kârda Allah'a havâle ederler. Nefislerini, kendilerine zarar vermeye de fayda sağlamaya da güçleri bulunmayan zelil zayıf köleler konumuna koyarlar ve böylece rahata kavuşurlar (istirahat ederler).”⁹²⁸

Sıdk ehlinin yaşamları imanlarıyladır. Yani Allah Teâlâ'nın onları gördüğü bilgisiyle ve O'na kulluklarıyla meşgul olurlar. İblis, Allah Teâlâ'nın kullarına musallat olup onlara gâlip gelirken sadece peygamberlerle birlikte sıddıkları esir alamaz. Çünkü sıddıklar her hallerinde Allah'ın kendilerine muttali olduğunu bilirler ve kalpleri imanlarını müşâhede eder. Bu yüzden şeytan, diğer kullara vesvese verip onları sapıtarak onlardan emin olduğu halde sıddıkları bekler ve onları yoldan çıkarmak konusunda sadece tama' eder.⁹²⁹

Sıddıklar günahlardan sakınırlar. Hakîkî sıddık, yeryüzünde kendisinden başka Allah'ın kulu yokmuş gibi hareket eder. Allah Teâlâ'nın emir ve nehyi ile kendisinden başka kimseye hitap etmediğini düşünür. Allah Teâlâ da sıddıkları bu hal üzere gördü

⁹²⁷ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/636 [2/385].

⁹²⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 147b.

⁹²⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 65, 69.

mü onların işlerini üstlenir, onların veliyyü'l-emirleri olur. Onlara kifâyet eder, onları korur ve himaye eder. Buna da Allah'ın kudreti kendisine zuhûr etmedikçe hiçbir kul nail olmaz. O kula yakîn münkeşif olur. Allah ona gaybı muâyneyi açar. İşte peygamberler böyledir. İlimleriyle (amel eden) âlimler de böyledir.⁹³⁰

*“Kitap ve Sünnet’e uyarak yaşamlarını sürdürürler. Sünnet’i ikâme edip ihlâsa yapışırlar. Kendilerine ihlâs bilgisi verilmiştir. Ve onlar çarşı pazarlarında, ticaretlerinde (olmakla birlikte), mihraplarında ve mescidlerindeki câhil, âbid ve zâhidlerden kalben daha mamur, daha bayındırdırlar.”*⁹³¹

Sözlerinde de sıdk üzeredirler. Az konuşurlar. Doğru veya yalan yere de olsa Allah adına yemin etmezler. Gıybet etmezler ve onların gıybetleri de yapılmaz. Şaka yapmazlar. Verdikleri sözde dururlar. Karınlarını tıka basa doldurmazlar.⁹³²

Allah Teâlâ sıddıklara bitmez tükenmez ilim hazinesi vermiştir. Bu ilimle konuşmalar denizler tükenir ama onların ilimleri tükenmez. Onlar gizlidirler. Gereksizlikçe insanlara kendilerini belli etmezler. Sâlih kul (Hz. İsa) çıkar, işte o vakit onlar da ortaya çıkarlar ve âlimlere ilimlerinden öğretirler.⁹³³

Sıddıklar gizlidirler, gereksizlikçe kendilerini izhar etmezler. İlim ve marifet konusunda derya gibidirler, gâmız sırlı bilgileri peygamberler gibi onlar da bilebilirler. Bu ilimleriyle konuşmalar denizler tükenir ama onların ilimleri tükenmez. Hevâdan kurtulabilirler. Sıddıklar insanların en müttakisidir. Mâsivâdan yüz çevirirler ancak bâki olan yüce Allah'ı görürler.⁹³⁴

Tüsterî'nin ifadesiyle “onların her bir kılı Allah'la beraber marifetle konuşur.” Cenab-ı Hak kıyâmet günü onlara şöyle buyurur: Kim için amel ettiniz? Derler ki: Yalnız senin için amel ettik ve yalnız seni kastettik. Bunun üzerine Allah Teâlâ, “Doğru

⁹³⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 12b, 13a.

⁹³¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 9a, 9b.

⁹³² Sülemî, *Tabakâtü's-Sûfiyye*, s. 209.

⁹³³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 127.

⁹³⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 127, 153, 154, 196.

söylediniz!” buyurur. Sıddıklar hakkında bu bilgileri veren Tüsterî ekler: “*İzzetime yemin olsun ki müşâhede esnasında Allah’ın onlara “sadektüm doğru söylediniz” sözü kendilerine cennet nimetlerinden daha lezzetlidir.*”⁹³⁵

“*Sıddıkların kalplerinin zamiri/sırrı üç şey üzeredir: Vera‘ ilmi, ihlasta niyet, üzerinde zemm adı bulunan bir şeyi organlarından ihraç etmek (çıkarmak). Münâfıkların kalplerinin zamiri ise bu üçün zıddıdır: Hevâ ilmi, dünyada niyet (dünyaya yönelik niyet), övülmemiş (övülmeven, mahmud olmayan) organlar.*”⁹³⁶

3.b. Sâdıklar

Sâdık, arapça *sıdk* kökünden türetilmiş bir ism-i fâil olup sözünde doğruluk bulunan zât demektir.⁹³⁷

Tüsterî’ye göre sâdık sıdkını tahkîk için uğraşan kimsedir. Yani o, bu yolda bulunduğu makam ve hâlinde sıdk üzere olan kişiyi de *sâdık* olarak ifade eder. Sıdkı sabır üzerinden anlatır ve sabretmeden sâdık olan kişinin sıdkının inkıtâa uğrayacağını söyler.⁹³⁸

İlm-i hâl yani içinde bulunduğu hâli bilmek, imanını korumak, İblis’ten hazer etmek, Cenâb-ı Hakk’ı îsâr ve ihlâs sâdıkların olmazsa olmazlarıdır.⁹³⁹ Sıdk makamındaki sâdığın bir özelliği de, ehl-i kifâyet olup dünyevî hiçbir şeyi umursamamasıdır. Yine sâdıktaki sıdk ünsiyete vesiledir. Hakîkî sâdığa hayvanlar ünsiyet ve hizmet eder. Ayrıca onun sebebiyle *yırtıcı hayvanlar, vahşi hayvanlar, kuşlar*

⁹³⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 126-127.

⁹³⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 9b-10a; Sicillî, *eş-Şerh ve l-Beyân*, vr. 194b; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 63. Abdurrahman dedi ki: Ebu Muhammed’in sözünün anlamı: “Sıddıkların kalplerinin zamiri” yani sırları. “Vera‘da ilim” bu nefis muhasebesidir. “ihlasta niyet” yani sırrın zahirle akdi. Zemm adı” vaki olan şeyi “organlarından ihraç etmek (çıkarmak)” bu, haksız yere tüm ezadan el çekmek. “hevâda ilim” bid’attır. “dünyada niyet” yani dünya için. “övülmemiş organlar” yani masiyet ve günahlara salıverilmiş. Sicillî, *eş-Şerh ve l-Beyân*, vr. 194b-195a.

⁹³⁷ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 211 [292]

⁹³⁸ Sicillî, *eş-Şerh ve l-Beyân*, vr. 196b.

⁹³⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 57b-58a.

birbirlerine *isti'nâs ederler*. Böylece biri diğerine *eza ve zarar vermez*. Sâdığın semâ ile de irtibatı vardır. *Arşa ulaşır son bulana kadar sema sema haber verir.*⁹⁴⁰

Bu yolun sâdık mürîdi yakîn makamına gelip kendisinde mükâşefe, muâyene, müşâhede gerçekleştiğinde ise İblis, dünya ve nefsi onda etkisini kaybeder. Düşmanı hezimete uğrar, dünya ona sırt döner ve nefsi kahrolur.⁹⁴¹

Tüsterî'nin Allah'ın sâdık kullarından olduğuna işaret eden Hücûvîrî, sâdıklara meleklerin ünsiyet ve tâbiyyetlerinin sıdklarının alâmeti olduğuna dair sözünü aktarır: *“Sâdık zatın alâmeti, Hakk'tan bir tâbiin (ve takipçisinin) bulunmasıdır. Namaz vakti girince bu takipçi onu namaz kılmaya teşvik eder, şayet uyumuş ise, onu uyandırır.”* Buradaki tâbi ve takipçiden maksatın, Ulu ve Yüce Allah'ın görevlendirmiş olduğu bir melek olduğunu belirten Hücûvîrî bu durumun Sehl b. Abdullah (r.a.)'da açık olarak mevcut olduğunu belirtir. Çünkü yaşı ilerlediği halde, bir müddet kötürüm olarak yaşamıştı. Namaz vakti gelince, bedeni sıhhat bulur, namazı eda edince yerinde oturup kalırdı.⁹⁴²

3.c. Sâlihler

Sâlih, her türlü fesaddan hâlis olan,⁹⁴³ istikâmet ve iyilik sahibi kimse demektir. Kelimenin mukâbili fâsiddir.⁹⁴⁴ *“Kim Allah'a ve Resûl'e itâat ederse işte onlar, Allah'ın kendilerine lütuflarda bulunduğu peygamberler, sıddıklar, şehidler ve sâlih kişilerle beraberdir. Bunlar ne güzel arkadaşır!”* (Nisâ 4/69) âyetinin işaret ettiği üzere dördüncü mertebede yer alırlar. Peygamberler, sıddıklar, şehidler aynı zamanda sâlihlik vasfına hâizdirler.

⁹⁴⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 145b.

⁹⁴¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 98a.

⁹⁴² Hücûvîrî, *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcûb*, s. 364-365.

⁹⁴³ Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, s. 136.

⁹⁴⁴ Cebecioğlu, *TTDS*, s. 416.

Tüsterî, “*Halkın en azîzi mü’minlerdir. Mü’minlerin en azîzi sâlihlerdir. Sâlihlerin en azîzi sâdiklardır,*”⁹⁴⁵ sözüyle derece olarak sâlihlerin sıddık ve sâdiklardan sonra yer aldığına işaret etmektedir.

Müfessirimize göre kişi kendisi sulehâdan olmasa bile sâlihlerin izlerini izlemesi, onların sohbetlerini dinlemesi durumunda, onlara uymanın bereketiyle Cenab-ı Hakk’ın yoluna ulaşacaktır. Bunun en güzel örneği sâlihlerin peşine düşen Ashâb-ı Kehf’in köpeğidir. Onları izlemesi ona nasıl da fayda vermiş, Allah Teâlâ onu defalarca hayır ile anmıştır. Peygamber (s.a.v.) bu konuda şu hadisi buyurmuştur: “Onlar o kimseler ki onlarla oturan kimse onlar sebebiyle bedbaht olmaz.”⁹⁴⁶

Sıddık ve sâlihlerin genel özellikleri şöyle sıralanabilir: Gündüzü oruçlu, geceyi uykusuz geçirip halka kötü muâmele etmekten korunurlar.⁹⁴⁷ Yiyip içtiklerinin hâlis olması için evlerine getirdikleri yiyecek ve katık türünden her ne varsa bunun onda birini tasadduk ederler.⁹⁴⁸

3.d. Ebrâr

Tüsterî’ye göre, Kur’ân’da cennetle ve cennet şarabı ile müjdelenen *ebrâr/iyiler* ise “*Resûlullâh (s.a.v.)’ in cennetle müjdelediği on sahabenin ahlâkından bir huyla tahalluk edenlerdir.*” Bu tahallukun temelinde ise insanlara merhamet ve onları müdârâ yer almaktadır. Bu çerçevede, onlardan gelecek sıkıntılara tahammül, her durumda rıfk/yumuşak ve kibar davranmak; hevâsına meyletmemek; ilim, hilm ve tevazu, sekînet, vakar ve insaf gerekir. Kul, insanlara eziyetten el çekip onlardan gelecek musibetlere tahammül eder ve onlara iyilik ederse bedeni kabirde çürümeyecektir.⁹⁴⁹ “*Ebrâr*” kavramı ile ifade edilen bu iyi, hâs kullar dünyada Hakk’ı müşâhede ve yakınlık ile nimetlendirildiği gibi âhirette cennetleri ve nimetleri Allah Teâlâ’nın likâsı

⁹⁴⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 125a.

⁹⁴⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 123.

⁹⁴⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 14b.

⁹⁴⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 29a.

⁹⁴⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 183

ve müşâhedesi olacaktır.⁹⁵⁰ Tüsterî burada ebrarın kurbiyet ile rızıklandırıldığını ifade etmiş olsa da ona göre mukarreblerin derecesi ebrârdan daha yücedir.⁹⁵¹

3.e. Mukarrebler

Mukarreb, Allah'a yakın kullar için kullanılan bir kavramdır. Kulların Cenâb-ı Hakk'a yakınlıklarını ifade etmek için Arapça'da aynı fiilden türeme *ehl-i kurb*, *karîb*, *akreb*, *mukarreb* gibi tabirler kullanılmıştır.

Eş anlamlı kullanılan *ehl-i kurb* ve *karîb* “Allah'tan minnet ve keramet bulan kimselerdir.” Karşıtı olan *baîd*, “Allah'tan azap ve ukûbet bulan kimsedir.” *Karîb* kelimesi ile ifade edilen yakınlık fehme, vehme ve tefsire girer. Fakat ef'al vezni üzere gelen *akreb*, “daha yakın, en yakın” anlamına gelir ve onun ifade ettiği yakınlık fehme, vehme, tefsire gelmez. Sözlük anlamı “yakınlaştırılmış” demek olan *mukarreb* ise “Allah'tan likâ ve ziyaret bulan kimsedir.” Karşıtı olan *muba'ad* ise Allah'tan hicap ve katîa bulan kimsedir. Hicapsızlığı, ünsiyeti, muhabbeti bünyesinde barındıran *mukarreb* tabiri peygamberler ve bazı melekler için kullanılmaktadır.⁹⁵²

Kur'ân-ı Kerîm'de “**İşte bunlar, mukarreblerdir**” (Vâkıa 56/11) buyrulmuştur. Yani onlar kurb menzillerinde *Allah'a en yakın olan kimselerdir*. Peygamberlere iman ve yakınlık konusunda onlar öne geçmiş kimselerdir, öncülerdir.⁹⁵³ Mukarrebler muhabbet ehli müştaklardır.⁹⁵⁴

Halkın geneli ehl-i kurbun rahmeti içinde yaşarlar. Ehl-i kurb ise mukarrebun rahmeti içinde yaşarlar. “**Önlerinden ve sağlarından, (amellerinin) nurları aydınlatıp giderken**” (Hadîd 57/12) “Onların nurları önlerinde ve ardlarında koşar.”⁹⁵⁵

⁹⁵⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 189.

⁹⁵¹ Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 230a.

⁹⁵² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 39.

⁹⁵³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 160.

⁹⁵⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 49.

⁹⁵⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 69.

Bununla birlikte Allah Teâlâ'nın tedbiri kendilerinden düşürdüğü, takdirin kendisinde cereyanı hususunda kazâyâ rızâ ve istikâmet haline döndürdüğü kullar da mukarrebler cümlesindedir.⁹⁵⁶

3.f. Müteferridler/Müferridler

Müteferridler, Allah Teâlâ'nın kendilerine Kur'ân fehmini lutfettiği, Allah'ın seçkin kulları ve evliyası zümresinden kimselerdir. Hz. Peygamber onlar hakkında, “Yürüyünüz, müferridler Allah'ın rahmetine koşmada öncülerdir” buyurmuş, Ashâb'ın “Yâ Rasulallah, müferridler kimdir?” sorusuna “Allah'ın zikri ile yol bulanlardır ki zikir onlardan yüklerini almış olarak hafif şekilde kıyâmet günü gelirler” diye cevap vermiştir.⁹⁵⁷

Tüsterî, Kur'ân okuma hususunda insanların üç farklı tavır içinde olduklarından söz ederken tasvib edilen tavır sahiplerinin, yukarıdaki hadiste övülen müteferridler olduğunu *Tefsîr*'inde uzun uzadıya anlatır. Şöyle ki:

“Allah Teâlâ, Kur'ân'ı Peygamber'ine indirdi, O'nun kalbini tevhîdinin ve Kur'ân'ın madeni kıldı. “(Resûlüm!) Onu Rûhu'l-emîn (Cebrâil), uyarıcılardan olasın diye, apaçık Arap diliyle, senin kalbine indirmiştir” (Şuara, 26/193-194.) buyurdu. Mü'minler O'nunla kendilerine indirilene bilsinler diye Hz. Peygamber'e Kur'ân'ı tebliğ ve beyân etme görevi verdi. Kim Kur'ân'a inanır, açıklamasını bilir ve hükmü ile amel ederse, Allah'a imanı kâmil olur. Kim O'na inanır ve okur da, içindeki bilgi ile amel etmezse, ecr u mükâfâtı tam olmaz. İnsanlar Kur'ân okumada üç makam üzeredir: Bir grup vardır ki zâhire ve bâtına yönelik emri yerine getirip nehyden kaçınma ameliyeleri ve kalbin her hâl ü kârda Allah'a güvenmesinden ibaret olan basiret nuruyla bu konudaki dürüstlükleri sebebiyle kendilerine kavrayış (fehmi) verilmiştir. Bu kimselerin tekellüfe girerek güzel sesle icrâ edilmiş lahinlere, melodiye merakları yoktur. Onların maksatları ancak anlama çabasıdır, Allah Teâlâ'nın emrini

⁹⁵⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 125.

⁹⁵⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 17.

ve nehyini, farzının ve Peygamber'inin Sünnet'inin ahkâmından ne murad ettiğini anlama yönünde Allah'tan mezîd isteğinde bulunmaktır. İşte bu topluluk ilmiyle amel eden, ancak Allah'tan yardım isteyen, O'nun edep ilkelerini yerine getirmede sabırlı kimselerdir. Nitekim şu sözüyle onlara emretmiştir: **“Allah'tan yardım isteyin ve sabredin.”** (A'râf, 7/128) Yani Allah'tan emrini yerine getirme hususunda yardım isteyin, zâhiren ve bâtinen O'nun edeplerine sabırlı olun ki size anlayış ve kavrayış versin. Bundan maksat şudur ki onlar ses güzelliğine önem vermezler. Onlar Allah Teâlâ'nın kendilerine Kur'ân'ı anlamayı lutfettiği kimselerdir. Onlar Allah'ın has kullarıdır ve evliyasıdır. Onlar dünya için değildir. Dünyanın da onlardan nasibi yoktur. Onlar cennetteki nimetlere de rağbet etmezler. Kendilerinden dünya alınmış fakat umursamamışlar, dünya hibe edilmiş fakat, Peygamberleri kendisine dünya arzedildiğinde nasıl reddettiyse onlar da onu reddetmişlerdir. Kendilerini hoşnutlukla ve güvenerek Allah'ın huzuruna atmışlar ve demişlerdir ki: “Bize seni gerek seni! Senden başkasını istemeyiz!” İşte bunlar Allah ile **müteferrid** (kendilerini Allah'a tahsis etmiş) kimselerdir.”⁹⁵⁸

3.g. Abd-i Sâzic

Tüsterî ayrıca “abd-i sâzic” dediği saf, basit kuldan da söz eder. Bu kul Allah'ı tasdik eder ve O'ndan talebinde sâdiktir. Allah'a mütevekkil olup emre uyar, nehyiden kaçınır. Bu dünyada ve âhirette Allah ona kâfidir. Bu kulda dâvâ (iddia), mekir, hadîa ve yalan (*terkü's-sıdk*) asla bulunmaz. Allah da bu kulunun bütün işlerini üstlenir ve onun veliyy-i emri olur.⁹⁵⁹

3.h. Abdâl ve Evtâd

Tüsterî, sözünü ettiğimiz ehl-i velâyetin dışında *abdâl* ve *evtâd* gibi ricâlû'l-gaybdan da söz etmektedir. Abdâllar sürekli halleri değişen kimselerdir. Hallerindeki bu tebdîl sebebiyle onlara bu isim verilmiştir. İlim yönüyle de sürekli artışadılar. Bir

⁹⁵⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 17.

⁹⁵⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 110a; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 167.

ilimden diğerk ilme inkılab ederler. Kendileriyle Rableri arasındaki hususlarda ilim yönüyle daima artıştadırlar.⁹⁶⁰ Sâlik kendisinde hayrın toplandığı şu dört şey sayesinde *abdâl* mertebesine yúkselebilir: Mideyi boşaltmak, halktan uzaklaşmak, gece uykusuz kâim olmak ve susmak. Kıllet-i taam, kıllet-i menam, kıllet-i kelâm ve halvet olarak ifade edilen bu dört esas aynı zamanda Tüsterî ve büyük sûfilerin nefis terbiyesinde kullandıkları riyâzet usulleridir. Evtâd abdalardan daha üstündür. Çünkü yeryüzünün kazıkları olan dağlar gibi súbût ehlidir.⁹⁶¹ Kalbinde ve organlarında tedbiri terk edip ilm-i hâle sahip olan kimse evtâddan olabilir.⁹⁶²

Ricâlü'l-gaybdan belli kimselerin Tüsterî'nin yanına geldiği onunla görüştüğü anlaşılmaktadır. Serrâc'ın *el-Luma'* isimli eserinde İbn Sâlim'in şu sözü nakledilmiştir: “Altmış yıl kadar Sehl b. Abdullah'ın sohbetinde bulundum. Bir gün kendisine dedim ki: “Sana altmış yıl hizmet ettim. Ama bir gün olsun bana, sana gelip giden “büdelâ ve evliyâ” taifesini göstermedin.” Bana şu karşılığı verdi: “*Onları her gün bana takdim eden sen değil misin? Dün seninle konuşan, misvâklı ve peştemalli zâtı görmedin mi? İşte o, onlardandı.*”⁹⁶³

Tüsterî kendisi de bin beşyüz sıddıkla karşılaştığını, onlardan kırkının bedfil yani abdâl, yedisinin evtâddan olduğunu, onların da kendi yol ve mezhebi üzerine bulduklarını ifade etmiştir. Nitekim Sircânî'nin şu nakli buna örnek verilebilir. “Sehl dedi: “*Bir defa abdallardan bir adam bana geldi. Yanımda günlerce kaldı. Geceleyin*

⁹⁶⁰ Bursevî de abdâl hakkında şu bilgileri verir: Abdâl o kadar güçlüdür ki, daha önce belirtildiği gibi kendi makamlarına bir bedel bırakıp diledikleri yere gidebilirler. Bu kuvvet kötü huyları iyi ahlaka tebdil etmekten hâsıl olur. Bunu biraz daha açıklarsak şöyle diyebiliriz: Hak yolunda dört erkân vardır ki; Hakk'ı, nefsi, dünyayı ve şeytanı bilmek bu dört erkâna bağlıdır. Bunlar; susmak, halktan uzak kalmak, açlık ve uyumamaktır. İnsan halktan ve kendinden ayrılıp bunları anmasa ve Allah'ı zikretmekle uğraşsa ve cisim gidasından yüz çevirse ve uyumasa, bu dört hasletin toplanmış olması sebebiyle beşerliği melekliğe, kulluğu efendiliğe, aklı duyguya, gaybı şehâdete ve batını zahire döner. Yani onların yerine bunlar geçer. Bursevî, *Kitabu'l-Hitab*, s. 313.

⁹⁶¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 77

⁹⁶² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 66.

⁹⁶³ Serrâc, *Lüma'*, s. [201].

benimle oturur ve sabah namazına kadar bana bir takım sorular sorardı. Sonra sabah namazını kılar, yanımdan kalkar ve Mesrukân Nehrine inerdi. Suyun içine dalar sabahtan zevâle kadar suyun altında otururdu. Kardeşim İbrahim mescidde öğle ezanını okuyunca sudan çıkardı. Suyun ıslattığı hiçbir yer yoktu ki temiz olmasın. Öğle namazını kılar ve sonra nehre dönerdi. Suyun altında oturur, ancak namaz vakitlerinde çıkardı. Benim yanımda günlerce kaldı. Ne bir şey yedi, ne de kimseyle oturup kalktı. Sonunda şehirden çıktı gitti.”⁹⁶⁴

Talebelerinden biri de Tüsterî hakkında yapmış olduğu bir değerlendirmesinde onun abdalların seçkinlerinden ya da evtâddan olduğunu, hatta ona kutup demenin bile mümkün olabileceğini söyler.⁹⁶⁵

V. İNSANIN HAKİKATI İLE İLGİLİ KAVRAMLAR

İlk dönemde bazı sûfiler rûh, nefis, akıl ve kalbi eş anlamlı kelimeler olarak kullanmışlar ve aynı hakikatin çeşitli yönlerini ifade eden terimler olarak anlamışlardır.⁹⁶⁶

Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ise insanda bulunan rûh, akıl, kalp ve nefsin birbirinden ayrı şeyler olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte farklı özellikleri olan bu latîfelerin birbirleriyle olan yakın irtibatlarına da dikkat çekmiştir.

Tüsterî’ye göre *akıl, rûh, kalp, nefis* yer yer birbiriyle buluşur; yer yer birbirinden ayrılırlar. O, rûhu merkeze alır; akıl ve nefsi ise rûhun bin parçasından bir cüz, belki daha azı olarak görür.⁹⁶⁷ Kalp, rûh ve akli kulun bilgi ve marifet kesbine vesile olacak melekeler; nefis, hevâ ve şehveti ise çeldiriciler olarak ele alır.⁹⁶⁸

⁹⁶⁴ Sircânî, *Kitâbü'l-Beyâz ve's-Sevâd*, s. 333.

⁹⁶⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 77.

⁹⁶⁶ Süleyman Uludağ, “Ruh”, *DİA*, 35/192.

⁹⁶⁷ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 198b. Bu konuyu Tüsterî şöyle açıklar: “*Rûh nefisten başkadır, nefis de rûhtan başkadır. İkiisi ortakturlar. Bu, dünyaya intisab eder, şu ahirete intisab eder. Nefis dünyevîdir, rûh uhrevîdir. Nefsin kavâmı gıda iledir, rûh bu konuda nefisle ortaktır. Nefsin isimleri ve hâlleri olduğu gibi rûhun da birçok ismi vardır, hâlleri bulunmaktadır. Onun Allah (için) bir kısmeti, akıl için bir kısmeti, ahiret için bir kısmeti, dünya için bir kısmeti ve nefis için bir kısmeti vardır. Aynı şekilde akıl ve nefis*

Onun “*yakın komşuya, uzak komşuya, yakın arkadaşar, yolcuya iyilik edin*” (Nisâ, 4/36) âyetine yaptığı işârî yorumu göre yakın komşu *kalp*, uzak komşu *tabîat*, yakın arkadaş şerîata uyan *akıldır*, yolcu ise Allah’a itâatkar organlardır.⁹⁶⁹

1. Rûh

Bazı âlimlere göre *rûh*, can ve hayat; kimilerine göre, beden kalıbına tevdi edilmiş aynî (cevher)dir. Kuşeyrî rûhun, bedende bulunduğu sürece, mahalli olan beden kalıbında Allah Teâlâ’nın hayat yarattığı bir latîfe olduğunu söyler.⁹⁷⁰

Kur’ân’ı Kerim’de “*Sana rûh hakkında soru sorarlar. De ki: Rûh, Rabbimin emrindedir. Size ancak az bir bilgi verilmiştir.*” (İsrâ 17/85) âyeti rûh hakkında fazla söz söylenemeyeceğini ifade etmektedir. Tüsterî de rûhun gerçek mahiyetini Allah’tan başka kimsenin bilemeyeceğini söyleyen sûfiler arasındadır.⁹⁷¹ Bununla birlikte O, rûhun özelliklerinden, farklı mertebe ve hallerinden; nefis, akıl ve kalp ile irtibatından söz etmiştir.

Sehl b. Abdullah’ın değerlendirmelerine göre *rûh*, ilâhî bir yapıya sahip, azametli bir varlıktır. Allah’ın sıfatlarıyla mevsuf, Celâl ve kutsiyet vasıflarını barındırır. İlâhî bir yapıya sahip olduğu için yüce, şerefli ve ilahî olana meyleder. Rûh inbisât yani yayılma ve genişleme özelliğine sahiptir. Akıl ve nefis, rûhun bin cüz’ünden bir cüz’üdür.⁹⁷² Rûh, akıl ve kalbe göre en kapsamlı kavramdır.

rûhun bin cüzünden bir(er) cüzdür. Hatta bundan daha azdır.” Rûh yemeye ihtiyaç duyar mı denildi kendisine. Dedi ki: “*Evet, kavâmı onunladır (yemekle kaim olur).*” Abdurrahman der ki: Ebu Muhammed’in sözünün anlamı: yiyecekte ve lezzette “*rûh nefsin ortağıdır*”. Bu O’nun mezhebidir. Başkası ise şöyle der: Nefis arzî (toprağa mensup) yaratılmıştır. Rûh semâvî yaratılmıştır. Nefsin hayatı yiyecek, içecek ve lezzette kılınmıştır. Rûh ise yiyeceksiz, içeceksiz hayat sürer, lezzet alır. Ezâ ve yorgunluğun messini alır. Hevâ nefsin hazzına muvafıktır. Akıl rûha muvafıktır. Âmmenin tabiatları nefse meyletmıştır. Hâssanın tabiatları rûha meyletmıştır. Allah daha iyi bilir.

⁹⁶⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 149.

⁹⁶⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 57.

⁹⁷⁰ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 88 [182]

⁹⁷¹ Uludağ, “Ruh”, *DİA*, 35/192.

⁹⁷² Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 198b.

Allah Teâla rûhu bedene tevdî etmiş, onunla bedeninin yaşamına hükmetmiştir. Kulların taatlarını da rûha ve onunla birlikte akla bağılı kılmıştır. Yani kul rûhu ve akli olduğu sürece mükellef olur. Kendisinden akıl ve rûh gidince mükellefiyeti düşer.⁹⁷³

Tüsterî, rûhun farklı seviye ve yönlerine işaret eden, anlaşılması zor kavramlar kullanmıştır. Meselâ rûhun zirvesinden bir de onun alt seviyesinden, başka ifadeyle diğer bir yönünden söz etmektedir. Anlayabildiğimiz kadarıyla rûhun zirvesini *nura mensup rûh (er-rûhu'n-nûrî)*,⁹⁷⁴ onun bir alt seviyesini ise *rûhun kendisi (nefsü'r-rûh)*⁹⁷⁵ kavramlarıyla ifade etmiştir. Kemal Cafer, Tüsterî'nin kullandığı bu kavramlarla ilgili şu açıklamaları yapar: “*er-Rûhu'n-nûrî*, sûfiyenin *gizli ilke (el-mebdeü'l-haft)* ya da *en yakın rûh* diye ifade ettikleri kavramlara karşılık gelir. Ki bu rûh, Tüsterî'nin anlatımına göre onun (kudret-i ilâhiyye'nin) doğrudan eseri olması itibariyle gerçekten ilâhî kudrete en yakın olanıdır.” Deylemî de, bizzat bu ilkenin sûfilerin bazen *en yüce rûh (er-rûhu'l-a'lâ)* dedikleri şey olduğuna işaret eder. Bu yön de sırf ilâhî olarak dikkate alınır. Rûhun öbür yanı ya da ikinci tarafına ise Tüsterî, *nefsü'r-rûh* demiştir. Cafer'e göre, Tüsterî'nin rûh ile ilgili bu ifadesi İbnü'l-Arabi'nin tesviye anında üfürülmüş rûh (*el-menfûh inde't-tesviye*) diye tarif ettiği tanımla örtüşmektedir. Yine bu *nefsü'r-rûh* tabiri, bedeni, nefsin teşahhus ilkesi saymada ve nefsin ferdlere göre çeşitliliği hususunda İbn Sina'nın görüşüne benzemektedir.⁹⁷⁶

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi nefis, rûh ve kalbi birbiriyle alakalı fakat muttasıl olmayan, ayrı ayrı şeyler olarak değerlendiren Tüsterî, bu latifeleri aynı gören düşünceleri kabul etmemektedir. Talebesi Ömer b. Vâsıl, nahivci Müberrid'in “Rûh ve nefis muttasıl iki şeydir. Biri olmadan öbürü bulunmaz” sözünü aktardığında Tüsterî, “(Müberrid) *Hatâ etmiş. Çünkü rûh, kesîf olan nefsü't-tab' olmaksızın Allah'ın lütfuyla*

⁹⁷³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 130.

⁹⁷⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 133.

⁹⁷⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 73,93, 99, 126,128, 134.

⁹⁷⁶ Cafer, *mine't-Türâsi's-Sûfi*, 1/130-131.

bizzat kâimdir. Bilmez misin ki Allah Teâlâ zerre halindeki külle nefsü'r-rûh, aklın fehmi, kalbin fitnatı ve ilm-i latîf halinde iken, kesif tab' bulunmaksızın hitab etti" demiştir.⁹⁷⁷

Tüsterî genelde rûhu, zıddı olan nefis manasına kullandığı tab' ile birlikte ele almıştır. "**(O günde) tanıklık edene ve edilene andolsun ki**" (Burûc, 85/3) âyetinde şâhid *nefsü'r-rûh*, meşhûd *nefsü't-tab'* dir. Her ikisinin şahidi ise, her şey üzerine şâhid olan Allah Teâlâ' dir.⁹⁷⁸ "**(Karanlığı ile etrafı) bürüyüp örttüğü zaman geceye, açılıp ağardığı vakit gündüze,** (Leyl 92/1-2) âyetlerinin bâtinî anlamına göre gece *nefsü't-tab'*; gündüz *nefsü'r-rûhtur*.⁹⁷⁹ "**Andolsun kuşluk vaktine ve sükûna erdiğinde geceye**" (Duhâ 93/1-2) âyetlerinin bâtinî anlamına göre ise kuşluk vaktinden kasıt *nefsü'r-rûh*, sükûna eren gece ise Allah'ı zikretme konusunda nefsü'r-rûha itimad eden *nefsü't-tab'* dir.⁹⁸⁰

"Allah, ölenin ölüm zamanı gelince, ölmeyenin de uykusunda iken canlarını alır da ölümüne hükmettiği canı alır" (Zümer, 39/42) âyetinin tefsirinde Tüsterî ölüm türlerini izah ederken rûh ile nefsin seviye ve mertebelerinden de söz etmiştir.⁹⁸¹

Nefis dünyevî, rûh ise uhrevîdir. Rûhun bir çok ismi ve halleri vardır. Rûhta Allah için bir kismet, akıl için bir kismet, âhiret için bir kismet, dünya için bir kismet ve nefis için bir kismet vardır.⁹⁸²

⁹⁷⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 133-134.

⁹⁷⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 191.

⁹⁷⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 196.

⁹⁸⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 197.

⁹⁸¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 133-134. "Üç türlü ölüm vardır: Birincisi bildiğimiz ölümdür. Bu nefislerin canlarının alınması yani *nûrî rûhun* kesif *nefsü't-tab'* latîfinden (yoğun maddenin özünden) çekilip çıkarılmasıdır. İkincisi uykudur. "**Geceleyin sizi öldüren (öldürür gibi uyutan)**" (En'âm 2/60) âyetinde dile getirilen ölüm türü, ondan *nefsü'r-rûhi'n-nûrî* latîfinin değil, kesif *nefsü't-tab'* latîfinin sökülüp alınmasıyla gerçekleşir. Üçüncüsü ise yükseltme (*ref'*) anlamındaki teveffidir. Bu Hazret-i İsa için vâki olmuştur⁹⁸¹ ki Allah Teâlâ "**Ey İsa! Seni vefat ettireceğim, seni nezdime yükselteceğim**" (Âl-i İmran 3/55) buyurmuştur."

⁹⁸² Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 198b.

Tüsterî'ye göre rûhun da nefsin de gıdası vardır. Rûhun nefes alması ve hayatı; rızkı ve gıdası tıpkı melekler gibi Allah Teâlâ'yı zikretmekleedir.⁹⁸³ Bununla birlikte o, nefsin yaşamı ve kıyamı için ihtiyaç duyduğu gıdadan söz ederken rûhun da bu konuda nefse ortak olduğunu söyler. Kendisine “Rûh yemeye ihtiyaç duyar mı?” şeklinde yöneltilen soruya “*Evet, kıvâmı onunladır*” diye cevap vermiştir.⁹⁸⁴

Tüsterî'nin maddi gıda konusunda rûhun nefse müşterek olması yönündeki bu görüşü Sicillî'ye göre kendisine özgü bir düşüncedir. Çünkü rûh semâvî bir varlık, nefis ise yere ait arzî bir mahluktur. Nefsin gıdası yeme, içme ve hissî lezzetler iken, rûhun gıdası maddî şeyler değildir.⁹⁸⁵

Cafer ise konuyu şu sözleriyle izah eder: “Tüsterî'nin vermiş olduğu cevap rûhun maddî bir tasavvur olduğuna delâlet etmez. Şöyle ki; öncelikle Tüsterî, başka bir sözünde de Allah Teâlâ'dan nefsin gıdası⁹⁸⁶ olarak söz eder ve zikrullahın rûhun kavâmı olduğunu söyler. Sehl bundan zât-ı ilâhiyyede bir takım maddî unsurların isbatını mı kastediyor? Asla! O bu sözyle sâir yaratıkların varlıklarında ve varlıklarının devamında Allah'a dayanmaları hakikatini açıklamak istiyor. Özellikle insan nefsi ve Adem rûhu. O halde Sehl'in gıdadan (*kût*) maksadı maddî değil, rûhî gıdadır. İkincisi: Sehl, öğütlerinden birinde öğrencilerine şöyle söylemektedir: “*İstemese bile hidâyet ve rüşd talebesini doyurunuz.*” Burada Tüsterî talebelerinden “doyurunuz” sözyle onlara gerekli bilgileri vermelerini ve onları irşad etmelerini istemektedir. Bizzat Sicillî bu sözün sibakında kût kelimesi için şu tefsiri yapar: Burada onun kût vermekle kasdı nefsin cehâletten çıkarma hususunda ona yardım etmektir.⁹⁸⁷ Üçüncü olarak Tüsterî,

⁹⁸³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 73, 128.

⁹⁸⁴ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 198b.

⁹⁸⁵ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 198b.

⁹⁸⁶ Rivayete göre Tüsterî, Mekke yolunda kaşılaşıp arkadaş oldu. İki gün boyunca yiyecek bulamayan bu adan Tüsterî'ye “üstad gıdaya ihtiyacım var,” demesi üzerine O “Gıda Allah'tır.” diye cevap vermiş, adam “Bana cesedin ayakta duracağı bir gıda lazım” deyince Tüsterî, “bütün cesetler Allah ile kaim olur” diye karşılık vermiştir. Bkz. Tüsterî, *Tefsîr*, s. 34.

⁹⁸⁷ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 199b.

nefsin rûhtan ayrı olmadığını ve birinin öbürü olmaksızın var olamayacağını söyleyen lûgatçi ve nahivci el-Müberrid'in (ö. 285/898) görüşünü reddettiği sözünde rûhun, kesif nefsü't-tab'olmaksızın, Allah'ın lütfuyla bizzat kâim olduğunu belirtmiştir.⁹⁸⁸ Kanaatimizce de Tüsterî gıda ile sûrî değil rûhî gıdayı kastetmektedir.

Tüsterî, mü'minlerin rûhlarının mutlu bir şekilde bedenlerinden çıkacağını ve onların sidre-i müntehâda toplanacağını haber verir. "*Yarıştıkça yarışanlara,*" (Nâziât 79/4) âyetinde işaret edilen, mü'minlerin rûhları olup Rablerine iştiaqları sebebiyle hayır ve muvâfakatla öyle yarışır ki ölüm meleğini arkalarında bırakırlar. Onların rûhları bedenlerinden sürûr içerisinde çıkar.⁹⁸⁹

Ayrıca Tüsterî, "*Hayır! Andolsun iyilerin kitabı İliyyûn'dadır*" (Mutaffifîn 83/18) âyetinin işârî yorumunda *kitaptan* maksadın mü'minlerin rûhları olup bu rûhların beşer bilgisinin son bulunduğu yer olan sidre-i müntehada cem edileceğini,⁹⁹⁰ kâfirlerin rûhlarının ise arzın altındaki siccînde toplanacağını belirtir.⁹⁹¹

Netice olarak rûh, Allah'ın emrinden olup, akılla idrak ve ihatası mümkün olmayan; sıfatları, mertebeleri ve özellikle nefisle irtibatı konusunda ilmin bir seviyeye kadar ihata edebileceği mahlûk bir latîfedir. Hayatı zikirledir. Dünyada insanoğlunun yaşam ve mükellefiyet vesilesidir. Rûhun iki yönü vardır. *Rûhu'n-nûrî* diye ifade edilen ilâhî kudrete en yakın yönüdür. *Nefsü'r-rûh* ise ana rahminde melek tarafından üfürülen rûhtur. Gıdası zikirdir.

2. Nefis

Nefs, sözlükte can, benlik, rûh gibi anlamlara gelir. Kur'ân-ı Kerim'de, *nefs* kelimesi rûh⁹⁹² ve beden;⁹⁹³ kişilik, zât⁹⁹⁴ gibi muhtelif mânâlarda kullanılmıştır.

⁹⁸⁸ Cafer, *mite't-Türâsi's-Sûfi*, 1/133-134.

⁹⁸⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 186.

⁹⁹⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 156.

⁹⁹¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 189.

⁹⁹² Zümer 39/42.

⁹⁹³ Âl-i İmrân 3/135.

“*Şüphesiz ki nefis sürekli kötülüğü emreder.*” (Yusuf 12/53) âyetinde ise tasavvuf erbabının kastettiği, insanda gazap ve şehvet gibi menfî kuvvetleri toplayan cevher;⁹⁹⁵ şerrin, kötülüğün kaynağı; rûh gibi bedene tevdi edilmiş bulunan ayn veya sıfattır.⁹⁹⁶

İster cevher, ister ayn, isterse sıfat olsun nefsin, kötü huyların ve çirkin fiillerin ortaya çıkma sebebi olduğunda ulema ittifak etmiştir. Resûlullah aleyhisselâm “Kişinin en azılı düşmanı, iki yanı arasındaki nefsidir” buyurmuştur.⁹⁹⁷

Tüsterî rûhta olduğu gibi nefsin de iki farklı yönünden söz eder. Birinci yönü *nefsin zirvesidir*. Nefsin zirvesi, kendisinde rûhla bağlantı kurmasını sağlayan bir latîfeye sahip, bu latîfe vesilesiyle rûhtan saçılan/yayılan nur vasıtasıyla korunan ve beslenen yönüdür. Bunu Tüsterî, “*Nefsü’r-rûhun da, kesîf tab’ın da latîfesi vardır. Nefsü’t-tab’ latîfinin hayatı, nefsü’r-rûhun latîfinin nûru iledir*” sözüyle ifade eder.⁹⁹⁸ Yani nefis sahip olduğu bu meleke sayesinde, melekler gibi kıyâmı ve hayatı zikirle olan rûhtan istifade edebilir. Böylece nefsi zirveye ulaştıran ve bir küll olarak rûhla birleştiren de bu latif unsurdur.

Diğer yönü ise *kesîf nefistir*. Tüsterî, nefsin insana düşman olan bu yönü için *nefsü’t-tab’*, *nefsü’t-tabî*, *et-tab’u’l-kesîf*, *nefsü’t-tab’il-kesîf* gibi ifadeler kullanır. Kesîf tab’ın hayatı ise yeme, içme ve zevk alma ile olur.⁹⁹⁹ Ona göre nefsin en alt (*esfel*) yönü olan yoğun yapı (*et-tab’u’l-kesîf*) dört habîs meyli içinde barındırır. Bunlardan ilki karın ve fercde, şehvânî arzulara temessül eden hayvânî meyil ve tab’dır. İkincisi, oyun ve eğlencede temessül eden şeytanî tab’dır. Üçüncüsü, tuzak ve aldatma gibi şeyleri ifade eden sihrî meyiller, dördüncüsü ise kibirlenmede temessül eden İblisî meyillerdir. Tüsterî, nefsin salaha ermesi için yukarıda zikredilen her bir meyle yönelik

⁹⁹⁴ Bakara 2/284.

⁹⁹⁵ Altuntaş, *Tasavvuf Tarihi*, s. 116.

⁹⁹⁶ Hücvârî, *Hakikat Bilgisi Keşfu’l-Mahcûb*, s. 309.

⁹⁹⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 144.

⁹⁹⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 134.

⁹⁹⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 134.

korunma yolları tavsiye eder. Buna göre hayvanî meyilden korunma yolu iman ile mukayyed ve mühezzeb olmaktır. Şeytânların tab'ından namaz, tesbîh ve takdîs ile korunulur ki bu, meleklerin tabiatıdır. İblisvârî meyiller Allah'a sığınma (*ilticâ*) ile tedavi edilirken, sihirbazların meyillerinden selâmet, doğruluk, nasihat ve tefadül ile korunmak mümkündür.¹⁰⁰⁰

Tüsterî nefsin mertebeleriyle ilgili, sonraki dönemlerde yapılan tasnifleri yapmaz. O, *nefsü't-tab'* kavramını sıkça kullanmakla birlikte, nefs-i emmâre, nefs-i levvâme, nefs-i mutmainne ve nefs-i râziyeden ilgili ayetleri açıklarken bahseder. Onun *nefsü't-tab'* ile kastı, alabildiğine kötülüğü emreden nefistir (*en-nefsü'l-emmâre bi's-sû'*). **“(Bununla beraber) nefsimi temize çıkarmıyorum. Çünkü nefis aşırı şekilde kötülüğü emreder”** (Yusuf 12/53) âyetinin izahında, **“Şüphesiz nefs-i emmâre şehvetin ta kendisidir ve tab' mevziidir”** der.¹⁰⁰¹ **“Allah'a ortak koşulan şeylerin en büyüğü, kötülüğü emreden; hazlardan doğan nefs-i emmâredir. Bu nefis, insanın hidâyete ermesine engel olur.”**¹⁰⁰² Nefs-i emmâre, tâğutların başı ve en büyüğüdür. Çünkü kendisi de bir tâğut olan şeytan, nefs-i emmâre vasıtasıyla insana ilişir ve onu ayartır. Aksi takdirde şeytanın insana güç yetirmesi mümkün olamazdı.¹⁰⁰³

Ayrıca Tüsterî, nefs-i levvâmeyi, hırsa ve tûl-i emele yakınlığı sebebiyle nefs-i emmâreye yakın bulur. Kıyâme sûresindeki nefs-i levvâmeyi nefs-i emmare olarak tefsir eder.¹⁰⁰⁴ Bu durumda nefs-i levvâme ve nefs-i emmâreden kasdı nefsü't-tab'dır.

Diğer bir nefis mertebesi olan *nefs-i mutmainne*, Allah'ın sevabını ve ikâbını tasdik eden nefis demektir.¹⁰⁰⁵ Bu nefis iman ve yakîn nurlarıyla nurlanmış, marifete

¹⁰⁰⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, 35b, 36a; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 82; İsfahânî, *Hilye*, 10/206-207.

¹⁰⁰¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 81.

¹⁰⁰² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 27.

¹⁰⁰³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 37, 54.

¹⁰⁰⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 182.

¹⁰⁰⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 194.

mazhar olmuştur.¹⁰⁰⁶ *Nefs-i râziye* ise, Allah ile, Allah'tan hoşnut ve razı olan; kendisinde sükûn bulması sebebiyle Allah'ın hoşnutluğunu ve rızâsını kazanmış nefistir. Bu nefsin yeri Allah dostlarının cümlesinin yanındır.¹⁰⁰⁷

Başka bir sözünde ise nefis-i emmâreyi şehvet, nefis-i levvâmeyi akıl, nefis-i mutmainneyi kendisiyle hayır ve şerrin bilindiği imanın marifeti olarak değerlendirir.¹⁰⁰⁸

Tüsterî sözlerinde insanın iki düşmanından biri kabul edilen nefsin şu özelliklerinden söz etmektedir:

- ✓ Öncelikle nefis, kulu Rabbisinden engelleyen yedi hicaptan biridir. Yani o, her belânın, derdin, musîbetin ve felâketin sebebi olması hasebiyle kul ile Allah arasında perdedir.¹⁰⁰⁹
- ✓ Kötülüğü emreden nefis, şehvetin ta kendisidir.¹⁰¹⁰ Şehvet, onun dünya ve içindekilere karşı aşırı istekli ve tutkun olması demektir. Tabiatında bulunan mal mülk, makam, mevki, para pul konularındaki aşırı ihtirası onu şer emredicisi durumuna düşürür.
- ✓ Nefsin yapısı cehâlet üzerine kuruludur. Onun bu cehâleti kişinin bir çok konuda hatalara düşmesine, özellikle de sû-i zan yapmasına sebep olur.¹⁰¹¹
- ✓ Zenginken fakir olma korkusunun sebebi nefistir. Yine açken tok, üzgünken neşeli, birine düşmanken ona dost, gece namaz kılıp gündüz oruç tutup zayıflamışken güçlü görünmek, nefsin birer cevheridir.¹⁰¹²
- ✓ Nefiste kâfirlik, münâfıklık, mürâîlik sıfatları bulunur.¹⁰¹³ Nefis, nehiy dairesinde hareket eder, emir dairesinde sükûn eder. Yani Allah'ın emirleri konusunda

¹⁰⁰⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 81.

¹⁰⁰⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 194.

¹⁰⁰⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehî*, vr. 77b.

¹⁰⁰⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 110

¹⁰¹⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 81

¹⁰¹¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 149.

¹⁰¹² Attâr, *Tezkiretü 'l-Evliyâ*, s. 348.

isteksiz, tembel ve gevşek davranırken, yasaklanan şeyleri yapma hususunda oldukça hevesli, hızlı ve cevvaldir. Kendisinin güç ve kuvvetinin bulunduğu inanır, bu konuda iddiada bulunur. Bu havl ü kuvvetiyle de aldanır.¹⁰¹⁴

- ✓ Nefis aynı zamanda Allah'ın yerdeki ordularındandır ki onunla, cezalandırmayı murad ettiklerini tecziye eder. Eğer Allah onu, kişiye musallat ederse nefisini nefsi ile helak eder. Şayet kulun kalbi mâsivâyâ meylederse, Allah Teâlâ masivaya meyleden kalbe nefisini musallat eder. Nefsi onu hevâyâ götürür. Böylelikle kalbi nefis tasallutu ile cezalandırmış olur. Kalp de Allah'ın askeridir. Tam tersi kulun kalbini, nefse musallat ederse onu edeb yuları ile bağlar, ibadete ilzam eder, kullukta ihlas ile süsler. Bu da nefis için büyük bir mükafat olur.¹⁰¹⁵
- ✓ Nefis, sevindiğinde aşırı şımaran bir varlıktır. Kur'ân-ı Kerîm'de, "**Şımarma! Bil ki Allah şımarıkları sevmez**" (Kasas 28/76) buyrulmuştur. Tüsterî âyetin izahında sevinç duyulması gerekmeyen durumda aşırı sevinip şımarmasının, kişiyi kesintisiz bir hüzne götüreceğini belirtir.¹⁰¹⁶ Nefsin aşırı şımarıp sevinmesini *fartu'l-bast* tabiri ile ifade eden Gazzâlî de bu durumu şöyle açıklar: Nefis, rûha ve kalbe vârid olan mevhibelere kulak verir. Bu sayede bağış ve mevhibelere nail olduğunda kendini müstağni görür ve azar. Bu azması *fartu'l-bastın* yani aşırı sevinç gösterisinin bir neticesidir. Bast konusunda ifrat göstermek ise nimetin ziyadesine engel, Tüsterî'nin ifadesiyle devamlı hüzne sebeptir. Ayrıca nefsin bu azgınlığı mevhibeleri kabul etme yönündeki kapasitesinin azlığından kaynaklanır.¹⁰¹⁷

Bu sayılan özellikleri sebebiyle Tüsterî nefsi süflî, şer kaynağı bir varlık olarak görmüş; zelil kılınması ve boyun büktürülmesi açısından arza, önemsizliği bakımından

¹⁰¹³ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 352.

¹⁰¹⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 67.

¹⁰¹⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 64, 174.

¹⁰¹⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 119.

¹⁰¹⁷ Gazzâlî, *Ravzatü't-Tâlibîn ve Umdetü's-Sâlikîn*, s. 15,16.

da dünyaya benzetmiştir.¹⁰¹⁸ Nefsin şerrinden güvende olabilmek için ise mücâdele ve mücâhede etmek gerektiğini, İnsanın mâsivânın tahakkümünden ancak nefsiyle mücâdele edip onu terbiye etmek suretiyle kurtulabileceğini savunmuştur.¹⁰¹⁹ Yine nefisten Allah'a doğru sefer yapmak zor ve onunla cihad etmek çetin olduğu için nefsi terbiye etmeyi, Yüce Allah'a yapılan ibâdetlerin en üstünü olarak kabul etmiştir.¹⁰²⁰

Nefsine hâkim olan, hem azîz olup, hem de başkalarına hâkim olur. Aksine nefsi, kendisine hâkim olan, zelîl ve rezîl olur. Kendi nefsinin Rabbının kulu olarak tanımayan, Allah, nefsinin kulu olarak tanır.¹⁰²¹ Nefsine nazar eden, iflah olmaz. Şakî, bahtsız nefsinin, ef'âl ve ahvâlini bunlarla böbürlenecek şekilde süsleyen, bunları kendine nisbet davasında bulunan kimsedir. İşte onun uğursuzluğu kulu anında helak etmese de Karun gibi günün birinde kendisini helak edecektir.¹⁰²²

Tüsterî'ye göre nefisle mücâdele sürekli olmalıdır. Çünkü nefis tabiatı gereği sürekli yoldan çıkar. Ali b. Ebî Talib'in "Ben ve nefsim ancak bir koyunla çobanı gibiyiz. Her ne zaman çoban koyunu bir yandan sürüye katsa o öbür taraftan yayılır." sözü bunun güzel bir ifadesidir.¹⁰²³

Nefisle kalp arasında da sıkı bir irtibat vardır. Rahmân Sûresinde, kavuşmak üzere birbirine salıverilen iki denizden biri nefis, diğeri kalptir. Onların karışmalarına engel olan berzah ise ismet ve tevfiiktir.¹⁰²⁴ Yani kalpde nefsin hazzı ve muradı vardır.¹⁰²⁵ Bu sebeple kalbin hakikat ve marifete erişmesine engel olan bir takım perdelerin mevcudiyetini tasavvur eden Tüsterî'nin anlayışında, kalbin yücelişi nefisle mücâdeleye bağlıdır. Bunu, "*Nefsin yedi semavî, yedi arzî perdesi vardır. Kul, nefsinin*

¹⁰¹⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 54.

¹⁰¹⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 67.

¹⁰²⁰ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 401; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 152 [239].

¹⁰²¹ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 401.

¹⁰²² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 119.

¹⁰²³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 81.

¹⁰²⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 159.

¹⁰²⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, 64.

toprağa (arz) defnettikçe, kalbi semaya yükselir. Nefis serânın altına (toprak altına) gömüldüğü vakit, kalp Arş'a ulaşır."¹⁰²⁶ "Nefsini toprağa gömmedikçe kuldân hicap kaldırılmaz," cümleleriyle ifade eder. Nefsini toprağa gömmek ise onu Sünnet yolunda öldürüp; Sünnet'e ittibâ (toprağına) defnetmek suretiyle gerçekleşir.¹⁰²⁷ Kısaca, kalbin dirilmesi, nefsin ölmesine bağlıdır.¹⁰²⁸

Tüsterî nefis-hevâ ilişkisine de değinir. İnsan bedeninde rûh, akıl ve kalbin karşısında, nefisle birlikte hareket eden *hevâ* vardır. Allah nefsi yaratmış ve ona en yakın olarak hevâyı kılmıştır. Hevâ, halkın helâkine yol açan bir kapıdır.¹⁰²⁹ Hevâ o denli zulmetlidir ki, onun zulmeti nefsin, rûhun, zihnî nûrlarını; aklın fehmini ve kalbin fitnatını örter. Nitekim Peygamber (a.s.) "Şüphesiz hevâ ve şehvet akla, ilme ve beyâna gâlib gelirler" buyurmuştur.¹⁰³⁰

Şârih Sicillî, nefis ile hevâ arasındaki farkı şu ifadelerle belirtir: "Nefsin tabiatı, lehv/oyun-eğlence, tarab/müzik, lezzet, sehv, şehvet, sefeh, cehl, acele ve ahmaklıktır. Hevânın tab'ı rahat, uyku, fütûr, tembellik, zînet, tefâhur, tekâsür, riyâ, süm'a, mal, kadınlar, oğullar, temellük ve nevâl/kâr-fayda-kazanç toplamadır."¹⁰³¹

Tüsterî'ye göre hevâdan ancak peygamberler, –hepsi değil– bazı siddıklar ve nefsin edebe zorlayan kimseler kurtulur.¹⁰³² Bu yüzden nefsin hevâsına uyup şehvetlerinin peşine düşen kimselerin hasenatlarını Allah Teâla boşa çıkarmaz. Cûd ve keremi ile onların hasenatlarının karşılığını verir. Ancak bu kimseler, siddıkların kalplerinde buldukları murâkabe, hayâ, zikir gibi mevâcîdi/vecdleri bulamazlar. Çünkü

¹⁰²⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 69.

¹⁰²⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 98.

¹⁰²⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 138; Attar, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 401.

¹⁰²⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 124a; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 81.

¹⁰³⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 132.

¹⁰³¹ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr.185b.

¹⁰³² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 187.

Allah Teâla bu kalp mirasını, şehvetlerinin galebe çaldığı kimselere verme konusunda son derece gayret sahibidir.¹⁰³³

Bu dünyada insan bedenine tevdi edilen nefsü't-tab', nefsü'r-rûh ve akıl mü'minlerde cennette de olacaktır. Tüsterî, Zümer 39/74. âyetini¹⁰³⁴ “Mü'minler cennette de Allah Teâlâ'ya hamd ve şükre devam edeceklerdir. Yalnız bu, teabbüd cihetiyle değildir. Çünkü kendilerinden teabbüd kaldırılmıştır. Bu hamdleri Allah Teâlâ'yı iclâl ve tazîm içindir. Ve onların bu hamd ve şükürleri nefsü't-tab', nefsü'r-rûh ve akıl için lezzettir,” şeklinde izah etmektedir.¹⁰³⁵ Bu durumda cennete giren nefis, terbiye görmüş, rûh ile zıtlığı sona ermiş ve ondan istifade eden nefis olacaktır.

Kâfirlerin nefisleri ise cehennemde şeytanlarla birleştirilecek, tek zincirle bağlanacaktır. Mü'minlerin nefisleri ise cennette hûr-i îyn yani hurilerle birleştirilecektir. Aynı şekilde nefsü't-tab' ile nefsü'r-rûh yani rûh ile cennette birleşecek, cennet nimetleri içinde imtizaç edecektir. Bu onlar için dünyada sürekli olarak zikir ve şükürü ikâme etmede birlikteliklerinin karşılığı olacaktır.¹⁰³⁶

Yine Tüsterî, sadece nefiste bulunan bir sırdan (*sırru'n-nefs*) söz eder. Bu, ortaya çıktığında insanı küfre düşürebilen, cevherî bir sırdır. Bu sır zâhir olduğunda nefis, rûhu, akli ve kalbi istilâ eder ve son derece gururlu bir tabiata bürünür. Hatta tanrılık davasında bile bulunabilir. Nitekim kendisine açılan bu sır sebebiyle Firavun “**Ben, sizin en yüce Rabbinizim!**” (Nâziat 79/24) demiştir.¹⁰³⁷

Tüsterî'nin ifadesine göre “*nefsü't-tab' üzerinde Allah Teâlâ'nın ismeti ile koruyan bir muhafız vardır.*”¹⁰³⁸ Bu bağlamda Allah Teâla Peygamberlerini ve bazı kullarını onun kötülüğünden korumaktadır. Yûsuf (a.s.) nefsü't-tab'ı ile meylettği

¹⁰³³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 87a; Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, 159b.

¹⁰³⁴ “**Onlar: Bize verdiği sözde sâdik olan ve bizi, dilediğimiz yerinde oturacağımız bu cennet yurduna vâris kılan Allah'a hamdolsun. İyi amelde bulunanların mükâfatı ne güzelmiş! derler.**” (Zümer 39/74)

¹⁰³⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 135.

¹⁰³⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 187.

¹⁰³⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 69; Serrâc, *Lüma'*, [262]; İsfahânî, *Hilye*, 10/218.

¹⁰³⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 119.

Züleyhâ'dan ismet ve tevfik sayesinde kaçmaya ve ona muhalefete muvaffak olmuştur. Rabbisinden gelen ismet ve müşâhede ettiği bürhan onu korumuştur.¹⁰³⁹ Yine Allah Teâlâ, İbrahim (a.s.)'ı nefsin hareket ve sükûnu bilgisine muttali kılmıştır.¹⁰⁴⁰

Dünyada nefis, kulun imtihan vesilelerinden biridir. Ona karşı göstereceği mücâdelede zafer kazanması neticesinde kul ebedî saadeti kazanır. Allah Teâlâ bu nefisle baş edilmesi için iki kolaylık bahşetmiştir. İnşirah sûresinde zikredilen bir zorluğun karşılığındaki iki kolaylık, nefsin karşısında *kalbin fitnatı* ve *akıldır*. Bu ikisi nefsü't-tab'a gâlip gelirler. Çünkü Hz. Peygamber "Bir zorluk, iki kolaylığa gâlip gelemes" buyurmuştur. Tüsterî bu durumu Muhammed (a.s.) ile ilgili olarak şu şekilde açıklar: "*Kuşkusuz biz senin kesif nefsü't-tab'ın üzerine nefsü'r-rûhun, aklın, kalbin ve fehmin letâifini otoriter kıldık. Bu letâif mahlukatın zuhûrundan bin yıl evvel mevhibe-i celîle ile sebkât etmiş ve nefsü't-tab'a gâlip gelmiştir.*"¹⁰⁴¹

Dünyada kul nefsü't-tab' ile denendiği gibi nefsü't-tab' da musibetlerle denenir. Yani Allah Teâlâ nefsi ilâhî mekirden emin olmaması için sürekli imtihanlarla dener ve fitnelere düşürür.¹⁰⁴²

3. Akıl

"Akıl, insandaki idrak kabiliyetidir. Men', hacr ve nehiy manasınadır."¹⁰⁴³ Sicillî de, aklın tab'ı hilim, vakar, rıfk, basiret, bahs, teşemmüdüdür, der¹⁰⁴⁴

Hicrî ikinci ve üçüncü asırda, mutasavvıflar akıl konusunda konuşmuşlar ve risâleler kaleme almışlardır. Muhâsibî'nin *el-Akl*, Hakîm Tirmizî'nin *el-Akl ve'l-Hevâ*, İbn Ebi'd-Dünyâ'nın *el-Akl ve Fazlühü* bunlardan bazılarıdır. Yapılan çalışmalar

¹⁰³⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 81.

¹⁰⁴⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 80

¹⁰⁴¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 198.

¹⁰⁴² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 102.

¹⁰⁴³ Cebecioğlu, *TTDS*, s. 39.

¹⁰⁴⁴ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 185b.

gözden geçirildiğinde, sûfilerin kalbin yanında akılı ötelediklerine dair düşüncenin aksine, akıl ve kalbi iç içe ele aldıkları ortaya çıkar.

Akıl konusunda çok yönlü değerlendirmeler yapan Tüsterî'nin sözlerinde, ilk dönem İslam düşüncesinde akıl konusuna ışık tutacak çok malumat bulunmaktadır. Aklın iman ile desteklendiğinde idrak gücü kazandığına; yine imanla daha güçlü nur tedarik edip yeni boyutlar elde ettiğine inanan Tüsterî'nin akılla ilgili tanım ve değerlendirmeleri şu şekildedir:

Tüsterî'ye aklın ne olduğu sorulduğunda verdiği, *“Aklın bin ismi vardır. O bin ismin de her birinin bin ismi vardır. Bunlardan ilk isim, onun dünyaya ihtiyacı yoktur,”*¹⁰⁴⁵ ve *“Akıl, başkasından (dûnundaki her şeyden) müstağnidir.”*¹⁰⁴⁶ şeklindeki cevaplara göre akıl, dünyaya ihtiyacı olmayan, alt kategorideki şeylerden müstağni bir yapıdır. Çünkü kişi aklın ne olduğunu bir başkasının öğretmesiyle yahut duyu organlarıyla elde edilen bilgiler vasıtasıyla öğrenmez. Akıl hakkındaki bilgi yine akılla temin edilebilir.

Akıl, mülk-i ilâhînin izhârına vesîle olma kabiliyetine ve Onu tanıyabilme vüs'atine hâiz bir garîzadır. Akıl olmadan bunların gerçekleşmesi mümkün değildir. Aklın bu yöndeki kabiliyetine de Hak Teâlâ hükmetmiştir. Tüsterî bunu şu cümlelerle ifade eder: *“Allah Teâlâ mülkünü izhar etmek (otoritesini göstermek) isteyince ona **akıl** tevdi etti (bağışladı) ve ondan herhangi bir şeye kimsenin akılsız ulaşamayacağına hükmetti.”*¹⁰⁴⁷

Akıl, aynı zamanda ilm-i ilâhînin emanet edildiği yerdir. Çünkü Allah Teâlâ'nın mülkünü izhârı, ilmîni akla tevdi etmek suretiyle gerçekleşmiştir. Bununla birlikte akıl ilim, marifet ve yakînin varlığına da sebep kılınmıştır.¹⁰⁴⁸ *“Akılını kullananlar için pek*

¹⁰⁴⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.125a. 117; Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 200a.

¹⁰⁴⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 125a.

¹⁰⁴⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 6b, 7a.

¹⁰⁴⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 90; Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 220b.

çok deliller vardır.” (Nahl 16/12) âyetinin anlamı şöyledir: *“Bilesin ki Allah Teâlâ ilmini izhâr etmek dileyince ilmini akla tevdî etti ve akıl olmaksızın kimsenin ondan bir şeye ulaşamayacağına hükmetti. Aklını yitiren kimse ilmi de yitirmiştir.”*¹⁰⁴⁹ Şu söz de aynı hakikati vurgulamaktadır: *“Üç şeyin varlıkları akıl ile kâimdir. Birincisi kendisiyle amele delâlet eden ilim; ikincisi, ihlâsa delâlet eden marifet. Üçüncüsü, havf ve hazere delâlet eden yakîn.”*¹⁰⁵⁰

Akıl, Cenâb-ı Hakk’ın insana bağışladığı en büyük nimet ve onu diğer varlıklardan ayıran en önemli özelliktir. Yani, *“Allah Teâla yaratmış olduğu varlıklardan sadece insana akıl vermiştir. Melekleri maârifle yaratmış, onlar için akıl ve şehvet yaratmamıştır. Sair hayvanları ve haşerâtı maârif ve şehvetle yaratmıştır. Onlara akıl vermemiştir. Hayvanlar maârif sayesinde tesbih ettikleri zâtı bilirler ve salıverildiklerinde vatanlarına giderler. Ademoğlunu ise akıl ve nefisle yaratmıştır. Ademoğlu nefisini şehvetlerden akıl sayesinde menedebilir. Çünkü akıl, cehâleti bağlayan iptir.”*¹⁰⁵¹

İbarenin sonundaki *“Akıl, cehâleti bağlayan bir iptir”* şeklindeki ifade aklın nefisle mücâdele konusundaki rolüne işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir. Zira akıl sözlükte, bağlamak, yakalamak, deveyi ipe bağlamak gibi anlamlara gelmektedir. Yani kul, akıl sayesinde cehâlet ve şehvetle malûl nefisine gem vurmuş, onu engellemiş olur. *“Akıl, başına gelen şeyin sonunda nefisine hüsn-i zan etmektir,”*¹⁰⁵² sözü ise nefisle mücâdelenin hüsün üzerine yapılması, kişinin başına gelen bir işte nefisine hüsn-i zan ile bakması gerektiğine işaret etmektedir. Yani nefse güzel muâmele ederek yola getirmek de akıl kârıdır.

¹⁰⁴⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 90. Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 6b, 7a.

¹⁰⁵⁰ Tüsterî, *el-Muâraza ve ’r-Red*, vr. 220b. Sehl b. Abdullah bu maddelerden birincisini söylemiş diğer ikisini Abdurrahman es-Sicillî ilave etmiştir. Dedi ki: *“Üç şey akıldandır. Kendisiyle amele delalet eden (edilen) ilim.”* Abdurrahman der ki: *İhlâsa delalet eden marifet. Havf ve hazere delalet eden yakîn. Bkz. Tüsterî, el-Muâraza ve ’r-Red*, vr. 220b.

¹⁰⁵¹ Tüsterî, *el-Muâraza ve ’r-Red*, vr. 207b.

¹⁰⁵² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 7a; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 152.

Akıl, mükellefiyet konusunda gerekli olan temel esaslardan biridir. Yani Cenâb-ı Hak kullarını akıl, kuvvet ve rûh üçlüsüyle ibadete çağırmıştır. Bunlardan ikisi yani akıl ve rûh gittiği anda kişiden mükellefiyet düşer. Ama kuvvet gidince mükellefiyet düşmez. Örneğin kişi ölür ya da aklını kaybederse namaz mükellefiyeti ortadan kalkar. Fakat kuvvetinde bir zayıflama ve kayıp söz konusu olduğunda oturarak, yatarak hatta ima ile de namaz kılabilir.¹⁰⁵³ Kul, aklı sayesinde Allah Teâlâ'nın hitabına ve imtihanına muhâtab olur, emirlerini yerine getirip nehiyelerinden kaçınır. Bu yönüyle de diğer varlıklardan ayrılır. Kulun yapmakla mükellef olduğu ameller de ancak akılla kabul ve sahih olup kemâle erer.¹⁰⁵⁴ Yine Allah Teâlâ, karşılığında cenneti vereceği amelleri, aklın sıhhati ile orantılı kılmıştır.¹⁰⁵⁵ **“Ey akıl sahipleri! Benden (emirlerime muhalefetten) sakının.”** (Bakara 2/197) âyetinde “akıl sahiplerinden istenen takvânın ölçüsü, akıllarının erdiği miktardır.”¹⁰⁵⁶

Tüsterî'nin “Akıl, iktidâdır.”¹⁰⁵⁷ “Akıl, emir ve nehiydir, masiyetten tevbe etmektir, ismettir.”¹⁰⁵⁸ “Sabırdan başka akıl yoktur.”¹⁰⁵⁹ “Emr'e kılavuzluk (delil), nehiyden yasaklama (zecr), emre ittibâ ve nehiyden ictinab ederken sükûn (sâkin olmak) akıldandır (akıllılıktır).”¹⁰⁶⁰ gibi sözleri de akıl-mükellefiyet ilişkisiyle ilgilidir. Yani ancak gerçek akıl Peygambere iktidâ eder, akıl kişiye emir ve nehye riayet etmeyi gerekli kılar. Tevbe, sabır, sükûn akıl ve akıllı işidir. Yine bu minval üzere “Çekinmek (hazer) akıldır. O aklın isimlerinden bir isimdir (yani hazer akla verilen adlardan

¹⁰⁵³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 130; Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 86b.

¹⁰⁵⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 152a.

¹⁰⁵⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 30a.

¹⁰⁵⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 34. Akıl abdestle ilgili hükümlerde de geçerlidir. “Her kim uyur sonra uyanır ve aklı zâil olmadığı halde üzerine uyuduğu (uyumadan önceki) hâli üzere dönerse (kalkarsa) ona abdest (alması) gerekmez.” Bkz. Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 108a.

¹⁰⁵⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 7a.

¹⁰⁵⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 51a.

¹⁰⁵⁹ Tüsterî, *el-Muâraza ve 'r-Red*, vr. 230b.

¹⁰⁶⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 8a.

biridir). Hazer kulun çekinmesidir.”¹⁰⁶¹ “Nefs-i levvâme akıldır,”¹⁰⁶² şeklinde sözleri de vardır. Zira nefs-i emmârede şehvet; nefs-i levvâmede akıl; nefs-i mutmainnede iman marifetinin etkinliği söz konusudur. Akıllı olan kendisini kınar.

“Akıl, organların aynasıdır.”¹⁰⁶³ Akıl ve organlar birbirlerinden farklı ama birbirleriyle ilişkili yapılardır. Aklın organlarla ünsiyeti ünsün başıdır. Yani kulun huzuru için akıl ve organlar arasında da bir uyum ve huzur olmalıdır.¹⁰⁶⁴

Yine Tüsterî akı, Cenâb-ı Hakla kul arasındaki yedi perdeden birincisi olarak sayar. Zira akıl asıl olan tevhîd ilmiyle değil de dünya işlerinin tedbiriyle ilgilenirse Rabbisinden mahcûb olur.¹⁰⁶⁵ Bu yüzden Tüsterî “Allahım, beni aklıma havâle etme (bırakma)!” diye duâ etmiş,¹⁰⁶⁶ Peygamber *sallallâhu aleyhi ve sellem*’in “Beni nefsimе bırakma!” duâsını “Beni aklıma, amelime ve reyime (görüşüme) bırakma,” şeklinde izah etmiştir.¹⁰⁶⁷

Sehl b. Abdullah’ın akılla ilgili anlaşılması zor bazı sözleri vardır. “Akıl, hâldir,”¹⁰⁶⁸ bunlardan biridir. Yine “Akılda akıl, akıldan akıl, akıl için akıl,”¹⁰⁶⁹ şeklindeki sözünü Abdurrahman es-Sicillî şu şekilde açıklar: “Akılda akıl,” marifette ilim; “Akıldan akıl,” tecrübe ve ihtibârdan garîzî aklın mezîdi; “akıl için akıl” yakîn ile

¹⁰⁶¹ Tüsterî, hazerin akıllılık olduğu konusunda şöyle söyler: “Çekinmek (hazer) akıldır. O onun isimlerinden bir isimdir (yani hazer akla verilen adlardan biridir). Hazer kulun çekinmesidir. Çünkü o belânın nereden geleceğini bil(e)mez (kestiremez). Bilmediği bir yerden (bilmediği bir şekilde) gel(ebil)ir. Bundan (beladan) ötürü onun hüznü dâimîdir. Fakat belâsını bildiği vakit korku olur (korkuya dönüşür bilgisi). Korku (havf) ise ilim mevziidir (ilmin bulunduğu yerdir. Nitekim Allah’tan kulları içinde ancak âlimler korkarlar). Ümit (Recâ) ise kudret mevziidir (kudretin bulunduğu yerdir).” Bkz. Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 104a.

¹⁰⁶² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 77b.

¹⁰⁶³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 7a.

¹⁰⁶⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 139b, Tüsterî, *el-Muâraza ve ’r-Red*, vr. 241a.

¹⁰⁶⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 110.

¹⁰⁶⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 107a, Sicillî, *eş-Şerh ve ’l-Beyân*, vr.160b.

¹⁰⁶⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 127b

¹⁰⁶⁸ Tüsterî şöyle demiştir: “*Teberrî nefisten, kuvvetten ve istitâattan(dır). Akıl hâldir.*” Bkz. Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.105b.

¹⁰⁶⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 117b; Sicillî, *eş-Şerh ve ’l-Beyân*, vr. 200a

imandır.¹⁰⁷⁰ Yine, “*Asıl, asıl yoldan makul olandır,*”¹⁰⁷¹ sözü ilmin aslı Allah’ın birliğini söylemek ve Sünnet’e iktidâdır. İşte o akıldır. Yani asıl akıl bunları yapabilen akıldır.

Akıl ile ma‘kul yani aklın elde ettiği veriler aynı şeyler olmadığı gibi,¹⁰⁷² akıl ile aklın kendisinde bulunduğu insan farklı şeylerdir. “*Akıl, âkilden (akıllıdan) başkadır. Âkil, akla icâbet eden kimsedir.*”¹⁰⁷³ Tüsterî’nin ilgili konulardaki sözleri onun filozofların akıl konusundaki görüşlerini de bildiğini de göstermektedir. Aynı şekilde âlim ve âkil arasında da fark vardır. “*Âlim, ilmiyle amel eden kimse, âkil, ilim ve akıl iktibas eden kimsedir.*”¹⁰⁷⁴ Abdurrahman es-Sicillî’ye göre ise *âkil*, şehveti değil aklıyla vâki olan, marifeti ile ilimden ilim istinbat eden kimsedir. *Âkil âlim* ise ilminin delâletine ittibâ eden, hilmi, rıfkı ve tevazuu, câhili (de) içine alan (genişlikte olan) kimsedir.¹⁰⁷⁵

Tüsterî akılla ilgili üç kavram kullanır: *Aslî akıl, mürekkeb akıl, mükteseb akıl.*

3.a. Aslî Akıl

Aslî akıl, aklın, varlığı Ezel Bezmi’ne dayanan hâlidir ki bunun evveli ilhamdır.¹⁰⁷⁶ “*Sahibine emir ve nehyi (emir ve nehye uymayı) gerekli kılan (salık veren) bu **aklın** en alt basamağı (şudur ki) şayet sahibi icâbet etse elbette (bu), necatı olur (kurtulur). Şayet göklerdekiler ve yerdekiler bu **aklın** sahibinden nasihatini kabul*

¹⁰⁷⁰ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 200a-b.

¹⁰⁷¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 6a-b.

¹⁰⁷² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 7a.

¹⁰⁷³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 7a.

¹⁰⁷⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 5b-6a; Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 215a, 237a.

¹⁰⁷⁵ Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 237a-b.

¹⁰⁷⁶ Sehl dedi ki: “*Aklın evveli ilhamdır.*” Abdurrahman der ki: Ebû Muhammed Sehl’in sözünün anlamı şudur: Onlar zerreler halinde iken (elest sorusuna) cevap verdikleri vakit. Bunun doğan çocuğa yapılan ilham olması da câizdir. Acıkınca ağlar. Niye ağladığını bilmez. Fakat ona ailesinin menfaatlerine yönelik olarak akıl ilham edilmiştir. Ağlama nedeniyle (ebeveyn) harekete geçerler. Bkz. Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr.170a.

*etseler elbette onunla kurtulurlar. İnsanlar **aslî akıl** bakımından farklı farklıdır (mütefâvittirler). Halbuki o (aslî akıl), rububiyete icâbet hususunda tektir (birdir).*¹⁰⁷⁷

Bilginin kaynağı olarak vahyin yanında akılı da kabul eden Tüsterî'ye göre - Sicillî'nin de izahıyla- akıl, Allah'ın tevhîdini marifet yani Allah'ı bir bilme konusunda sâniinin (yaratıcısının) delâletine şâhitlik eder.¹⁰⁷⁸

“Akıl, kullara niçin müsâvî verildi?” sorusuna Tüsterî'nin verdiği cevap bunu daha net açıklar: “İnsanlara **akıl** tam olarak verildi. Şayet en alt derecedeki Müslüman, nefesine nasihat ve **aklına** icâbet edip onunla amel etse, kendisi kurtulduğu gibi beraberinde **aklıyla** zamane halkını da kurtarır.”¹⁰⁷⁹ Yani en alt düzeyde verilen aslî akıl, şayet kendisine kulak verirse sahibini yaratıcısına delâlet eder. Bu yüzden bu akla akl-ı tâm da denilebilir.

Tüsterî, bunu cehennemliklerin âyette ifade edilen sözleri ile örneklendirmiştir: “Allah Teâlâ cehennemdeki cehennemliklerden hikaye ederek buyurmuştur ki: “Şayet biz dünyada dinleseydik ya da **akletseydik** cehennem ashabından olmazdık.”¹⁰⁸⁰ Yani bu cehennemlikler “aslî akılla, vahye icâbet, tevhîdi ikrar ve Sünnet'e iktidâ etmiş olsaydık cehennem halkından olmazdık” demek suretiyle bu akılı kullanmadıklarını itiraf etmektedirler. Halbuki rububiyete icâbet hususunda aslî akıl bütün insanlarda birdir.

Mü'minin kendisiyle icâbete ve peygambere ittibâyaya mazhar olduğu; Tüsterî'nin “işte o (akıl, gerçek) akıldır,” dediği aslî akılda âkıbetlerin sırrı gizlidir. Bu âkıbet hakkında Allah Teâlâ “(güzel) âkıbet müttakîlerindir”, “âkıbet takvânındır”, “âkıbet sakınanlar içindir” buyurmuştur.”¹⁰⁸¹ “**Akıl** âkıbet için isim olmuştur. Âkıbet

¹⁰⁷⁷ Elest bezminde elestü bi Rabbiküm cevabında birdir.

¹⁰⁷⁸ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 165b.

¹⁰⁷⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 5b-6a.

¹⁰⁸⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, 6b-7a.

¹⁰⁸¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 6a-b.

takvâ(da)dır. Akıl (kelimesin)in ayn'ı (âkıbettir), kâf'ı akıldır. Lâm ise kuldur (abd). Kulda akıl ve ilim kâmil olunca işte o kuldur."¹⁰⁸²

3.b. Mürekkebe Akıl

Tüsterî'nin kullandığı diğer bir kavram olan *akl-ı mürekkebe* ise aslı aklın nefse tevdi edildiği halidir. Yani topraktan yaratılmış ve gıdası toprak olan nefiste tesbit edilmiştir. Akl-ı mürekkebin kavâmı da topraktan kılınmıştır ve gıdası topraktır. Emre ittibâ ve nehyi terketmek suretiyle vahye icâbet ederek, yemesi içmesi yani dünyasını alması istenmiştir.¹⁰⁸³

Akl-ı mürekkebe, mürekkebe bir tab'dır. Tüsterî, onun kapsamında fehm, zihn, firâset, akıl, nazar, kîs-keyyis, ekyâs kavramlarını kullanmıştır. *Fitnat*¹⁰⁸⁴ ise daha çok kalp için kullandığı kavramdır.

Tüsterî bu bağlamda insanda aklın yerine de işaret etmiştir. O, *dimağ* ve *muhhu* birbirinden ayrı değerlendirerek aklın yerinin *dimağ*, ilmin yerinin ise *dimağda* bulunan *muhh* olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁸⁵

Sicillî de dahil olmak üzere bazı mutasavvıflar akıl ve kalbi birbirlerinin yerine kullanmışlardır ya da aynı şey olarak görmüşlerdir. Tüsterî ise çoğunlukla akıl ve kalbi ayrı değerlendirmiştir.¹⁰⁸⁶ Ona göre *rûh*, *akıl* ve *kalp* ilham yoluyla gelen vahiy bilgisini

¹⁰⁸² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr 60b-61a: "Dünya üçtür. Aslı marifettir. Halbuki cehle nisbet edilir. İlim vesvesesi. Bu da sıhhattir. Üçüncüsü **akıldır** ve kurtuluş filidir. **Akıl** âkıbet için isim olmuştur. **Âkıbet takvâ(da)dır. Akıl (عقل)** (kelimesin)in ayn'ı (âkıbettir), kâf'ı akıldır. Lâm ise kuldur (abd). Kulda akıl ve ilim kâmil olunca işte o kuldur."

¹⁰⁸³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 126a.

¹⁰⁸⁴ Abdurrahman es-Sicillî *fitnatı* şu şekilde tanımlar: "Birşey olmadan, olurken ve olduktan sonra o şeyi süratle kavramak, sür'atü'l-fehmdir. Bu aklın sağlamlığından, hazır oluşundan ve hevaya istilasından ve organların ahkâmına galebesinde kaynaklanır." Bkz. Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 176a.

¹⁰⁸⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 129a-b. Bu konuda Tüsterî ve Sicillî'nin düşünceleri birbirinden farklıdır. Sicillî, Tüsterî'nin "*Aklın mevzii dimağ, ilmin mevzii muhhtur,*" sözünü "Bu Ebu Muhammed'in verdiği bir misaldir (darb-ı meseldir). Faydalı ilmin ve nâfiz aklın mecmatı (toplandığı yer) kalptir," şeklinde izah eder. Bkz. Tüsterî, *el-Muârâza ve'r-Red*, vr. 227b.

¹⁰⁸⁶ Tüsterî'nin *Tefsir*'inde de "**Şüphesiz ki bunda kalbi olan kimseler için bir öğüt vardır.**" (Kâf 50/37) âyetindeki "kalb", akıl olarak ele alınmış ve "*Kendisizle şeriat ilmini tahsil ettiği bir akli olan kimseler*

alabilecek kabiliyette ayrı latîfelerdir.¹⁰⁸⁷ O, bu latîfelerin bilgiye vukufiyetleriyle ilgili *nefsü'r-rûh, fehmü'l-akl, fitnatü'l-kalp* tabirlerini kullanır.¹⁰⁸⁸ Bu durumda fehm, aklın; fitnat ise kalbin kavrama gücüdür.

Aklın fehmi ve kalbin fitnatı İnşirah sûresinde geçen iki yüsrüdür. **“Elbette zorluğun yanında bir kolaylık vardır.”** (İnşirah 94/5) âyetinde zorluk, nefs-i tabîi olup ona karşı iki kolaylık, yani kalp fitnatı ve akıl vardır. Peygamber (a.s.) “Bir zorluk iki kolaylığa galib gelemez” buyurmuştur. Yani kalbin fitnatı ve akıl iki kolaylıktır. Tabîi nefse gâlip gelirler. Onu ihlâsa döndürürler.”¹⁰⁸⁹

Tüsterî, elde ettikleri ve içerdikleri bilgiler açısından kalp ve akıl farkını şu şekilde belirtir: Tevhîde icâbet, resûle ittibâ gibi şeylerin bilgisi akılla elde edilir. Onun *kalp anahtarı* diye nitelendirdiği ilm-i kıyâm, murâkabe bilgisi ve ihlâsla kemâl bilgisi kalptedir. Bunlar aynı zamanda iman hakikatlarıdır.¹⁰⁹⁰

Kalple akıl ayrı olmakla birlikte aralarında sıkı bir irtibat vardır. Öncelikle *“Kalbin sağında ve solunda (olmak üzere) iki damarı vardır. Sağdaki akla, soldaki düşmana mahsustur. Üzerlerinde iki melek vardır. Kul tevbe zikri ile uyuduğu vakit sağın sahibi, (kulun) rûhunu alır, göğe ulaşana dek, düşmana ve kötü ahlaka karşı uyanık (tetikte) olana dek ona gök ve yer arasını gezdirir. Halt ederek tahlît üzere uyuduğu vakitse solun sahibi onu (rûhu) çalar.”*¹⁰⁹¹

Akla yakınlığı ölçüsünde kalbin algı gücü ziyadeleşir. Tüsterî'nin, *“Kalbin zihne yakınlığı miktarınca fitnattan (nasibi vardır)”* sözünü Sicillî, “Kalbin akla yakınlığının anlamı yani kulun Rabbisinin rızâsı dâhilinde, aklına itâatı oranında anlayış (*fehim*) ve

için bir öğüt vardır” şeklinde tefsir edilmiştir. Bkz. Tüsterî, *Tefsîr*, s. 152.

¹⁰⁸⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 184.

¹⁰⁸⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 97, 132, 159.

¹⁰⁸⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 198.

¹⁰⁹⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s.145; Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 152: “İlm-i kıyam: Allah azze ve celle'nin senin üzerinde kâim olduğunu, seni koruyup gözettiğini, organlarını murâkabe ettiğini bilmendir.”

¹⁰⁹¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 113a-b

fitnat (gerçekleşmiş) olur,” şeklinde açıklar.¹⁰⁹² Aklın dinginliği, sükûnu ve huzura kavuşması da kalbe bağlıdır. “*Kulun kalbi Allah ile mutmain olunca, akli yatışır (sakinleşir) ve onu herhangi bir şeye tahrik etmez (teşvik etmez, sevketmez).*”¹⁰⁹³

Konuyla alakası bakımından Tüsterî'nin şu sözlerini de zikrederim: “*Zihin, bileşik/kompleks bir yapıdır (tab'un mürekkebi). Fehim, zihin miktarınca bir kazanımdır (iktisab). Fitnat ise bir mirastır.*”¹⁰⁹⁴ “*Fitnat tevfiğ kapısıdır ve o fikhın isimlerinden bir isimdir. Fikh yücelerin yücesindedir ve o gaybların marifetidir.*”¹⁰⁹⁵

3.c. Mükteseb Akıl

Tüsterî'nin akılla ilgili kullandığı üçüncü kavram olan *akl-ı mükteseb* ise, aklın iman, ilim ve amelle eksilen ya da artan, hattâ kemâle eren yönüdür.¹⁰⁹⁶ Tüsterî'ye göre kendisine ilim tevdi edilen aklın kemâle doğru bir seyri söz konusudur. İlmini marifetullahı ulaştırmak için sürekli gayret ve hareket içinde olmalıdır. “*İlmin aslı akıldır. Aklın aslı marifettir.*”¹⁰⁹⁷ “*Akl, ilimle bilmek; ilim marifetle bilmek; marifet*

¹⁰⁹² Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 158b. Sehl et-Tüsterî'nin “*Yaratılmış mü'min (mü'min-i mahlûk), Yaratan Mü'mine (Mü'min-i Hâlık: Allah) bakar. Kalbin zihne yakınlığı miktarınca fitnattan (nasibi vardır).*” sözünü Abdurrahman es-Sicillî şöyle şerh eder: “Ebû Muhammed (Sehl)'in sözünün anlamı şudur: yani tevhidinde sâdık, ubûdiyetinde muhlis olan **yaratılmış mü'min (mü'minün mahlûk), Yaratan Mü'mine** sâdık olan Allah'a **bakar**. Bu bakış kalplerin iman, ilim, marifet ve yakîn ile mükâşefesidir. Bu dünyadaki hükümdür. **Kalbin akla yakınlığının** anlamı yani kulun Rabbisinin rızası çerçevesinde dahilinde aklına itaati oranında anlayış (fehîm) ve **fitnat** (gerçekleşmiş) olur. Kimisi vardır kendi ilm-i hâlini (fehmeder) anlar, kimi vardır başkasının halini tevfiğ ve tesdîden ârifettir.” (Sicillî burada zihni akıl olarak almıştır. Bkz. Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, 158b.

¹⁰⁹³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 29b-30a, 117b.

¹⁰⁹⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 5b-6a.

¹⁰⁹⁵ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 176a. Şârih Sicillî bu sözü şöyle açıklar: *Fitnat* bir şeye girişmeden (*hulûl*) evvel, girişirken ve giriştikten sonra o şeyde anlayış sürati (o şeyi süratle anlamak, fehîm)dir ve aklın sağlamlığından, hazır oluşundan, hevâyâ istilasından ve organların ahkâmına galebesinden kaynaklanır. Kitap ve Sünnetle zarureten ya da siaten aldığı hariç, dünya işine sarfedilen her fitnat, akıl ve fehîm kula zarar vericidir (muzırdır). *Gaybların marifetinin* anlamı, hakîmlerin kalplerinde Allah'ın ihdâs ettiği garâib-i ilim, fevâid-i marifet ve basâir-i hidâyâttır. Bkz. Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 176a-b.

¹⁰⁹⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 75b, 94a-b.

¹⁰⁹⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 74a.

*Hakk'la bilmektir,*¹⁰⁹⁸ gibi sözleri bu düşünceye pekiştirmektedir. Yani gerçek akıl, ilmini artırarak, Sünnet'e ittibâ, ihlâs ve ahlâk-ı hamîde ile ziyade kılıp, marifete erişme çabası içinde olan akıldır.¹⁰⁹⁹

Aslî akla icâbetle tevhîdi ikrâr eden kul, ubûdiyetle de ikâme eder. Kulun bu ubûdiyeti aklının kemâle erişine bir vesile olup bu akıl bundan sonra iktisabla artış kaydetmek ister. Tüsterî bunu “*Kim akli ile Allah'a samimi kulluk ederse akli kemale erer ve akli ondan ebediyyen artış taleb eder.*”¹¹⁰⁰ sözüyle açıklar.

Aklın iktisabına vesile olan şeyleri şu şekilde sıralayabiliriz:

- ✓ Bunların ilki imandır. İman olmayınca akıl iktisabı gerçekleşmez ve o akıla “tam akıl” denmez, yarım akıl olur. Bu durumda ilim, tâat, ahlâk gibi iktisab vesilelerinin hiçbir faydası olmaz. İman nûruna mazhar olan mü'minler ise imanları miktarınca akıl kesb ederler. Akılları mikdarınca ilme nail olurlar. İlimleri miktarınca kendilerine fehim bağışlanır. Fehimleri miktarınca da sevap alır, âhirette mükafatlandırılırlar.¹¹⁰¹ Kendisine akıl hakkında sorulduğunda Sokrat'tan naklettiği “*Şüphesiz akıl, Allah'ın zatı hususunda sarfedilmediğinde yarın Allah'ın en azılı düşmanı olur.*”¹¹⁰² sözündeki vurgu, aklın marifetullah ve inanmak için kullanılması gerektiğine yöneliktir.
- ✓ İmandan sonra kulun aklının ziyadeliğine sebep ilimdir. İlmi olmayanın mükteseb akli da yoktur. Onun akli ancak kendi aleyhine hüccettir.¹¹⁰³ Tüsterî “*İlim, aklın ayn'ından türetilmiştir*” sözüyle de *ilim* ve *akl* kelimeleri arasında işârî

¹⁰⁹⁸ Kelâbâzî, *Taaruf*, s.97.

¹⁰⁹⁹ Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 219a.

¹¹⁰⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 6b-7a.

¹¹⁰¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.5b, 143a. Şârih Sicillî Tüsterî'nin ilgili sözünü şöyle izah eder: “Tasdikleri miktarınca akıl kesb ederler. Mevhibî (tabîî, garîzî, doğuştan verilen) *akıl miktarınca ilim*, Rasulullah'ın Sünnet'ini *ilim (bilme) miktarınca fehim*; Allah'ın kitabını *anlayışları (fehm) miktarınca sevap alırlar*. Bkz. Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 203a.

¹¹⁰² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 7a, 152a.

¹¹⁰³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 5b, 51a.

denilebilecek bir iştikâk bilgisi sunarak akıl-bilgi ilişkisine işaret etmiştir.¹¹⁰⁴ İlim için akıl önemli olduğu kadar, Tüsterî'ye göre akıl için de ilim çok önem arz etmektedir. Çünkü akıl iktisabı ve mezîd, ilimle elde edilecektir. Kur'ân-ı Kerîm'de de **“Ancak âlimler akleder”** (Ankebut 29/43) buyrulmuştur. Ayrıca ilimle mamur bir akıl, sahibi için, içinde huzurla barındığı ve iskân ettiği bir ev konumundadır.¹¹⁰⁵

İlim aklın muhafazası için de çok önemlidir. *“Allah'a ilimle itâat eden kimse aklını kaybetmez.”*¹¹⁰⁶ Tüsterî bunu oruçla örneklendirir. *“Üç (gün) sabreden kimse ne aklında ne de rûhunda noksanlık görür. Otuz ve fazlasına kadar sabredip (oruç tutarsa) bu ona zarar vermez. Halbuki bu halk acıktıklarında sadece yiyeceklerle doyduklarını ve sadece içeceklerle kandıklarını zannederler.”*¹¹⁰⁷

- ✓ Kemale ulaşmaya çabalayan bir akıl Sünnet'e ittibâsız bunu başaramaz. *“Aklın başı ilim, ortası Sünnet, sonu da ihlastır,”*¹¹⁰⁸ sözü de iktisab için ittibânın lüzumu ve aklın marifet kesbinin rastgele değil, belli bir usûle göre ale't-tertib olması gerektiğini ifade eder.
- ✓ İman, ilim ve Sünnet'e ittibânın dışında, amele icâbet,¹¹⁰⁹ itâat, ihlâs ve zikir vesilesiyle de anlayış (*fehmi*), zihin ve firaset bahşedilir, akıl iktisab eder. Yani bu şekilde aklın müsbet yönde ziyadeliği gerçekleşir ve Allah katındaki makamı sağlamlaştırır. Bu mânâların zıddı olan cehâlet, masiyet, nisyân ve riyâ gibi olumsuz tavırlar ise akli menfî yönde etkiler. Bunlar kulun fehmini, aklını ve zihnini alıp götürürler. Böylece noksanlığına sebep olurlar.¹¹¹⁰

¹¹⁰⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 74a.

¹¹⁰⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 13b-14a; 47b.

¹¹⁰⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 117b.

¹¹⁰⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 133a, 231a.

¹¹⁰⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 117b-118a.

¹¹⁰⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 128a.

¹¹¹⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 2a-b, 48b-49a; 84a; Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 242a.

- ✓ Yine Tüsterî'nin ifadesiyle, “*Ümmet-i Muhammed'in âhirete yönelik, başına gelen her tasa (hemm), gam, acı ve ızdırıp (kerb) ile akı, ilmi, fehmi ve Allah'tan alacağı yardım artar. Başlarına gelen her dünya işiyle de cehâletleri, akılsızlıkları (zehâb-ı akl), dinlerinde (dinen) noksanlıkları artar.*”¹¹¹¹
- ✓ Ahlâk-ı hamîde de aklın artışında önemli etkindir. İnsanları müdârâ,¹¹¹² onlardan gelecek zahmete, sıkıntıya tahammül, her şeyde yumuşaklık (*rıfk*), kendisinin ve başkasının hevâsına meyletmekten çekinmek (*hazer*), ilim ile amel (*isti'mâl-i ilim*), hilm, tevâzu, sekînet, vakâr ve insâf¹¹¹³ gibi güzel huylarla tahalluk eden kimse için akıl iktisabı söz konusudur.
- ✓ İnsanın iman ve aklının kemaline vesile olacak şeylerden biri de nefsiyle mücâdele etmesidir. Kişiye nefisle mücâdele konusunda da şu yedi şey gerekir: Allah'tan (bir vazife olarak) emir ve nehiydir ki bu(nlar) farzlardır. Sonra Sünnet, sonra edeb, sonra tergîb, sonra terhîb, sonra siat gelir.¹¹¹⁴ Nefsini şehvetlerden menetmeyen kimsenin akı ise elbette kâmil olmaz.¹¹¹⁵
- ✓ Aklın kemalini sağlayan şeylerden biri de zühddür. Yani harama düşmeme endişesiyle helali terketmek akıl iktisabına vesiledir.¹¹¹⁶

Tüsterî'ye göre akıl ancak lütuf (*fazl*) ve mezîd ile sabit olur.¹¹¹⁷ O, mükteseb akıl ile ilgili olarak *ilim, marifet, akıl* ve Cenâb-ı Hakk'ın lutfedeceği *mezîd* arasındaki irtibatı güzel bir teşbihle anlatır. Marifet lamba, akıl fitil, ilim ateş, mezîd ise kandilin yağı gibidir. İnsanın akıl, ilim ve marifetinden istifadesi Allah'tan gelen mezîd miktarınca gerçekleşir.¹¹¹⁸

¹¹¹¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 39b, 55b, 123b, Tüsterî, *el-Muâraza ve 'r-Red*, vr. 224a.

¹¹¹² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 50a.

¹¹¹³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 52a-b.

¹¹¹⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 75b.

¹¹¹⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 94a-b.

¹¹¹⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.34a.

¹¹¹⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 5b, 47a.

¹¹¹⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.111b; Tüsterî, *eş-Şerh ve 'l-Beyân*, vr. 200a.

Yine aklın hükmü Allah'a yakınlığı ve imanı ile ölçülür. "*Her kimin zâhiri bânıyla, akli Allah'a yakınlığıyla dengeli olmazsa (müvâzene) onun hükmü hayvanların hükmüdür.*"¹¹¹⁹ Yani ilmin aslı olan tevhîdi ikrar ve Sünnet'e iktidâ etmeyen kimseler, hayvanlar, kâfirler, Yahudiler, Hıristiyanlar, Mecûsîler, Frenkler ile müşterektirler.¹¹²⁰ Bu tür kimselerin akli dünyada kendilerine fayda vermediği gibi âhirette de onları suht-i ilâhîye maruz bırakacaktır. O günde bu kimselerin akılları ile nefisleri arasına engel konulacaktır. "***Bizi bekleyin, nûrunuzdan bir parça ışık alalım***" (Hadîd 57/13) âyetinin tefsirine göre onlar müminlere, "(Nurunuzdan) alalım da sizinle beraber sırat üzerinden geçelim. Çünkü biz zulmetteyiz," demeleri üzerine melekler "Arkanıza dönün de dünyada işlerinizi kendisiyle yürüttüğünüz, tedbir ettiğiniz *akıllarınız* ile (bir ışık arayın)" diye karşılık vereceklerdir. Onlar ardlarına döndüklerinde, Allah Teâlâ onların nefisleri ile *akılları* arasına bir sur çekecek, doğru yolu bulamayacaklardır ve sırat üzerinden ebedî kalacakları cehenneme düşeceklerdir.¹¹²¹

Behâim hükmünü taşıyan bu akıldan başka bir de, kişiye Kitap ve Sünnet'e iktidâyı emreden akıl vardır. Bu akli Tüsterî, *memdûh akıl* şeklinde ifade eder¹¹²² ve sahibini *âkil* kabul eder. Onun *âkil/akıllı* ile ilgili tanım ve değerlendirmeleri şu şekildedir:

- *Akıllı*, kalbinin kapılarını koruyup ona girip çıkanı murâkabe etmek suretiyle günahlarını takip eden kimsedir.¹¹²³
- "*Akıllı kimse dostları için dünyalık yani dünya lezzetlerinden ve süslerinden (zehârifinden) bir şey istemez.*"¹¹²⁴

¹¹¹⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 133b.

¹¹²⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 6a-b.

¹¹²¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 162.

¹¹²² Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 222a-b.

¹¹²³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 29b.

¹¹²⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 25b, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 237b. Sicillî, Tüsterî'nin bu konudaki

- Akıllı iki günü birbirine eşit olmayandır. *Peygamber Aleyhisselam'ın "İki günü birbirine eşit olan kimse aldanmıştır". İki gününden biri öbüründen daha kötü olan kimse de cehennem için azık topluyor (donanıyor) demektir*"¹¹²⁵ hadisleri gereği helal olan malum şey ile üç gün geçiren yani üç günü de birbirine eşit olan kişi akıllı sayılmaz. Hiçbir işinde ona danışmayasın, çünkü o, hidâyet ve rüşde muvafık olmadığı gibi rüşde muvaffak kılınmaz.¹¹²⁶
- Halkın ahvâlini teftiş etmemek, bilakis kendi ahvali için Allah'tan yardım istemek akıllının üç niteliğinden biridir. Diğeri, Peygamber'e iktidâ etmektir. Ona onun sırrından bir şey ifşa ettikleri vakit eğer bunun bilgisi kendisinde varsa bilir ki Allah Teâlâ kendisinden evvel o şeyi bilmektedir. Dolayısıyla onu O'na havâle eder. Üçüncü nitelikse Allah Teâlâ'nın halkın fiillerini bildiğini bilmektir. Onun bilgisi onları davet edip teşvik etmesine, onlara nasihat edip onlara tevbe kapısını açmasına mâni olmaz.¹¹²⁷
- Kişinin akıllı olduğu üç şeyle anlaşılır: İffet, takvâ ve Peygamber'e iktidâ."¹¹²⁸

Tüsterî nübüvvet aklını da kabul ederek Hz. Peygamber'e iktidânın önemini yinelemiştir. Zira ona göre Hz. Peygamber (s.a.v.) halkın akıllarının safvetine sahiptir ve halka kendi aklının safvetini almalarını emretmiştir.¹¹²⁹

Seyr ü sülûkte aklın sıhhati önemlidir. Zira akli karışık olan kimseler sıddıkların makamlarına ulaşması mümkün değildir.¹¹³⁰ Örneğin akli karışık olanın *havfi* da kemale ermez. Eğer korku adına herhangi bir şey bulursa o mirradan (safradan, ödden) kaynaklanan bir korkudur. O korku aynı zamanda kişiyi *recâya* götürecek bir makam

görüştüğüne "kendisiyle âhirette hâlinin noksan olacağı şeylerde" şeklinde şerh koyar. Bkz. *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 237b.

¹¹²⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 32b, 120a,

¹¹²⁶ Sicilli, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 185a.

¹¹²⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 7b.

¹¹²⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 7b.

¹¹²⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 142a-b.

¹¹³⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 117b.

olmaz.¹¹³¹ Bu yüzden bu yolun yolcusunun aklını karıştıracak şeylerden uzak durması gerekir.

Gıdası toprak olan nefse tevdi edilen aklın da gıdasının topraktan kılındığını belirten Tüsterî'ye göre, akıl ile yemek ve açlık arasında önemli irtibat vardır. Öncelikle aklın sağlığı için gıdanın helal olması gerekir. *“Ehli için helal dairesi haramdan daha geniştir. Helalin ehli ise helali, aklın kavâmı/ayakta durması için alan kimselerdir. Bunlar da Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem, ashâbı radiyallâhu anhüm ve onlara güzelce tabi olanlardır.”*¹¹³²

Yiyeceği şüpheli şeylerden olan kişi helal yiyene dek makâmâtında (geçtiği makamlarda) akıl ile düşmanın arasını (akıl mı düşman mı) ayırt edemez. Bazen düşmanını akıl makamına koyar; bazen de akıl makamını düşman yerine koyar. Helal yediği vakit yakîne dayanır (güvenir, yakîn makamında sâkin olur). Yakîn ise Allah Teâlâ'dır.¹¹³³

Yeme konusunda (ne fazla ne eksik) kefâfi esas almalıdır. Tüsterî kefâfi üç aşamada anlatır: *“Kefâf'ın başı ve birincisi Allah Teâlâ'yı kâfi görmektir.”*¹¹³⁴ İkincisi, *dünyadan rûhunu ve aklını ayakta tutacak ve kendisiyle farzını eda edecek kadarını (yani) olmazsa olmaz olan zaruret (miktarını) alacak şekilde rûhunun ve aklının sebatı ile yetinmektir. Üçüncüsü, yanında akşam yemeği olduğunda sabah yiyeceği için tasalanmamaktır. Her kim kahvaltı için tasalanırsa rûhuna, aklına ve nefesine*

¹¹³¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 6b-7a.

¹¹³² Tüsterî, *Muâraza ve'r-Red*, vr. 216a: *“Ehli için helal, ehli için haramdan daha geniştir.”* Ona, helal nedir, ehli kimdir denildi. Dedi ki: *“Helal aklı ikâme eden (ayakta tutan) şeydir.”* Yani menhî (yasaklanan şey) için değil. *“Ehli ise (helali) aklın kavâmı (ayakta durması) için alan kimselerdir. Bu(nlarsa) Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem, ashâbı radiyallâhu anhüm ve onlara güzelce tabi olanlardır.”*

¹¹³³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.20b; 95a. vr.95a'da yiyeceği iktisabından olan kimse şeklinde ifade edilir.

¹¹³⁴ (Ne fazla ne eksik ancak yeten) kefâf soruldu. Dedi ki: *“Allah'ı Kâfi görmek, rûhunun ve aklının sebatı ile yetinmektir (iktifa etmektir).”* Abdurrahman der ki: Yani yerken, kendisiyle rûhunu ve aklını o vakit için ayakta tutacak kadar yiyecek almaktır. Bkz. Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 233b.

zulmeder.”¹¹³⁵ Hikâye edildiğine göre Allah Teâlâ Hz. Davud’a şöyle vahyetmiştir: “Arkadaşlarımı şehvetlerini yemekten tahzîr ve inzâr et. Çünkü dünya şehvetlerine bağlı kalplerin, akılları benden mahcubdur.”¹¹³⁶

Açlığı akıllıların açıklarından biri üzere olmalıdır. Tüsterî açlığı üç menzilde ele alır. *Tabîî açlık* ki o kuvvet mevziidir ve aklın fesadı söz konusu olabilir. İkincisi *şehvet açlığı*, bunda israf söz konusu olabilir. Üçüncüsü ise *akıllıların açlığıdır*. Akıllıların açlığı da üç türdür: İlim açlığı, fehim açlığı, fitnat açlığı. İlim açlığı, oruç; fehim açlığı, açlığı gidermek; fitnat açlığı gerektiğinde yeterince almaktır diyen Sicillî, Sehl’in durumunun bu şekilde olduğunu belirtir.¹¹³⁷

Tüsterî, vesvesenin ilim ve düşünce ile birlikte olabileceğin, fakat akılla yani muhkem akılla birlikte vesvesenin olmayacağı görüşündedir.¹¹³⁸ O bu şekilde akıl ve düşüncenin arasındaki farka da işaret etmektedir.

Tüsterî’ye göre aklın tıpkı nefis ve rûhta olduğu gibi iki ayrı yönü ve tabiatı vardır. Ve *akıl*, nefis ve rûh ile irtibat halindedir. Aklın birinci yönü ya da tabiatı dünyaya yöneliktir. Aklın bu yönü *şehvânî* nefis ile uyumludur. İkinci yönü ise âhirete yönelik olan tabiatıdır. Aklın bu tab’ı ise *nefsü’r-rûh* ile uyumlu, tab’ı ile damgalı olup onun mizacını taşır.¹¹³⁹

Aklın insandaki zıddı ise hevâdır. Üç yolculuktan söz etmek mümkündür ki bunlardan biri hevâdan akla yapılan yolculuktur.¹¹⁴⁰ Zira “*İnsanda hevâ akla gâlip geldiğinde hevânın zulmeti, nefsin ve rûhun zihninin nurlarını; aklın fehmini ve kalbin*

¹¹³⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 135b-136a.

¹¹³⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 88.

¹¹³⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 90b; Sicillî, *eş-Şerh ve’l-Beyân*, vr. 160a-b.

¹¹³⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 24b-25a; Sicillî, *eş-Şerh ve’l-Beyân*, vr.182a.

¹¹³⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 126.

¹¹⁴⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.93a; Tüsterî, *el-Muâraza ve’r-Red*, vr. 214a. Diğerleri cehaletten ilme, dünyadan âhirete olan yolculuktur.

fitnatını örter. Nitekim Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: Şüphesiz hevâ ve şehvet akla, ilme ve beyana gâlip gelirler.”¹¹⁴¹

Aynı şekilde düşman yani şeytan da akli ele geçirebilir.¹¹⁴² “*Sırrında, kendisiyle hevâsını alt edeceği ve organlarını bastırıp kontrol altına alacağı bir marifet, yakîn, hayâ, mücâhede, muhâsebeden herhangi biri bulunmayan kimsenin aklını düşman tedbir eder (idaresine alır), nefis de onda cehâletle hükmünü yürütür.*”¹¹⁴³

Aklın nasihati ve aklın kul üzerinde hakkı vardır. Sehl’in ifadesiyle “*Kıyâmet günü kula aklının hakkı sorulacaktır.*”¹¹⁴⁴ Sicillî’ye göre aklın hakkı, hevâyı terk ederek itâat edip gecikmeden hemen fehim ve fitnata atılan (ilkâ) şeyleri kabul etmektir.¹¹⁴⁵ Aklın nasihati ise hakka ittibâdır.¹¹⁴⁶

Özet olarak ifade edecek olursak Tüsterî, akli tanımlamış, farklı yönlerini değerlendirmiş; işlevleri, kalp, rûh ve nefis ile irtibatı hakkında bilgiler vermiştir. İman, ilim, marifet ve yakînden; teklif ve amelden ancak akıl varsa söz edebiliriz. Bu manada insandaki akıl çok önemlidir. Bununla birlikte akıl ancak tevhîdi ikrar yani iman, ittibâ ve iktidâ ile akıldır. Aksi takdirde behîmî akıl olmaktan öteye gidemez ve âhirette sahibi için ancak vebal olur.

4. Kalp

Kalp, bir şeyi çevirmek, bulunduğu hal ve yerden döndürmek, değiştirmek gibi anlamlara gelir. Kalp, vahyin muhatabı, keşif ve ilhamın mahalli, marifet ve irfanın kaynağıdır.¹¹⁴⁷

Diğer sûfiler gibi Tüsterî’ye göre de, kalp sürekli değişkenliği; dibinin alabildiğine derin ve engin oluşu sebebiyle kalp olarak isimlendirilmiştir.¹¹⁴⁸ “*Kalp,*

¹¹⁴¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 132, 195.

¹¹⁴² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 25a-b.

¹¹⁴³ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr.194a-b.

¹¹⁴⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 86a.

¹¹⁴⁵ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 159a.

¹¹⁴⁶ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 193a; Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 242a.

¹¹⁴⁷ Uludağ, *TTS*, s. 203.

Allah Teâlâ'nın sırr-ı imanı ve nûr-ı marifeti tevdi ettiği evidir."¹¹⁴⁹ *Kalb-i selîm* ise teslim olmuş, bid'atlardan kurtulmuş, işini Allah'a ısmarlamış, yani müfevviz, Allah'ın kaderine razı olmuş, sırrıyla Allah'a rucû etmiş kalp demektir.¹¹⁵⁰ O kalpte nefret, kin, garez, hased gibi kötü duygulara yer yoktur.¹¹⁵¹

Tüsterî'ye göre imanın yeri kalp, İslamın yeri sadırdır.¹¹⁵² Allah ile birliktelik (*muhâleta*) ve dostluk kalp ile olur. Halk ile olan muhâleta ve mübâşeret ise organlarla gerçekleşir.¹¹⁵³

Kur'ân-ı Kerîm'deki, "***Biz ona şah damarından daha yakınız.***" (Kaf 50/16) ayetindeki damarın kalpte yer alan damar olduğunu ifade eden Tüsterî bununla Allah'ın kalbe olan yakınlığını vurguladığını belirtir.¹¹⁵⁴ Ayrıca, Allah ile kulunun kalbi arasındaki yakınlığı ve irtibatı şu sözleriyle de dile getirir: "*Mü'minin kalbinden başka Allah'a daha yakın bir şey yoktur.*"¹¹⁵⁵ "*Allah azze ve celle kalplere nazar eder. Kalpler O'nun katındadır.*"¹¹⁵⁶ Yine "*Allah Teâlâ kalbi yaratınca 'Seni, hâssaten kendim için, kendime mahsus olarak yarattım' buyurmuştur.*"¹¹⁵⁷

Sehl et-Tüsterî, haiz olduğu bu önemli vasıflardan dolayı kalbi Arş'a, göğsü (sadr) Kürsü'ye benzetir. Göğüs yani mü'minin göğsü, içinde iman nurlarını taşıyan kalbe ev sahipliği yaptığı için mahfuzdur. Yani mü'minin sadrı da Allah'a mahsustur ve ehli olmayanın ona el atmasından, onu elde etmesinden korunmuştur.¹¹⁵⁸

¹¹⁴⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 121.

¹¹⁴⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 106.

¹¹⁵⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 115, 131.

¹¹⁵¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 169.

¹¹⁵² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 46.

¹¹⁵³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 31a.

¹¹⁵⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 75.

¹¹⁵⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 188.

¹¹⁵⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 63.

¹¹⁵⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 101.

¹¹⁵⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 191.

Ebû Tâlib el-Mekkî, Tüsterî'nin “İnsanın göğsü Kürsî'dir, kalbi de Arş'tır.” sözünü şöyle açıklar: “Allah o kalbe azametini ve celâlini koymuştur. O, bu kalplerde ilâhî lütfu ve yakınlığı ile devamlı müşâhede edilir. Mü'minin göğsünün evveli samediyet, sonu rûhâniyyet, ortası rubûbiyyet tecellîleri ile şereflenmiştir. O, sameddir, rûhanîdir ve rabbânîdir. Mü'min kalbinin evveli kudrettir. Sonu iyilik, ortası lütuftur. Böyle olunca sanki o, içinde lamba olan bir kandildir. O kandili kuşatan cam inci gibi bir yıldızdır. Onunla diğer şeyleri müşâhede eder. Böylece o bir ayna olmuştur. Bununla O'nun zatını görür, ilâhi tecellîleri seyrederek. Onu yanında bulur. O aynı zamanda yakîne ulaşmış bir kalp ile müşâhede aynasının gerisinde de O'nu görmektir.”¹¹⁵⁹

Kalbi, insanoğlunun anlayan ve eşyânın hakikatini bilen tarafı olarak gören Gazzâlî ise Tüsterî'nin kalbi Arş'a benzetmesini şöyle izah eder: “Kalp, Allah'ın memleketi ve tasarruf yeridir. Allah'ın tedbir ve tasarrufu için birinci mecradır. Binaenaleyh kalp ile göğsün, tedbîre nisbeti, tıpkı Arş ve Kürsü'nün Allah'a nisbeti gibidirler.”¹¹⁶⁰

Tüsterî, nefis ve rûhun iki yönünden bahsettiği gibi kalbin de iki yönüne işaret eder: *el-a'lâ* ve *el-ednâ* diye de ifade edebilecek olan *zâhir* ve *bâtın* yönü. Zâhir yönü göğüsteki kozalak şeklinde olan et parçasıdır. Hayvanlarda da bulunur. Bâtın yönü ise Sehl'in “*Kalbin kalbi vardır ve bu kalp kulun, Mevlâsının huzurunda durduğu yerdir. Bu nedenle hiçbir şeyde tahayyür etmez/tereddüde düşmez. O ancak Allah'a güvenir,*”¹¹⁶¹ cümleleriyle ifade ettiği üzere Hakk'ın huzurunda vukuf mevziidir.

Kalbin bu a'lâ, yüce, iman karargahı olan bâtın yönünü Tüsterî *cumhûru'l-kalp*, *külliyetü'l-kalp*, *süveydâ-yı kalb* olarak da adlandırmıştır.¹¹⁶²

¹¹⁵⁹ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/631 [2/379].

¹¹⁶⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, 3/5.

¹¹⁶¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 115a.

¹¹⁶² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 121, 30, 31.

Tüsterî, kalbin zâhir ve bâtin yönünü, zâhir kalp için kullanılan kavramlarla yani kulakçık ve karıncık ifadelerini kullanarak da anlatır. Kalbin iki karıncığı olduğunu belirtir. Birincisi bâtin karıncığıdır, onun kulağı ve gözü vardır. O, kalbin kalbidir, süveydâsıdır (en derin köşesidir). İkinci yönü zâhirî, organ olan kalptir, onun da aklı vardır. Kalpteki akıl, gözdeki görme melekesi mesabesindedir. Gözdeki ışınlarla eşyayı gören gözbebeği ne kadar önemli ise, kalpteki akıl da ilimleri kavradığı için o denli önemlidir.¹¹⁶³ Yani “kalbin de kalbi, onun da kalbi vardır” şeklinde ifade edilen, bedendeki zâhirî kalpden başlayarak bâtından bâtına derinleşen bir yapı söz konusudur. Zahirdeki kalbin de, bâtinla irtibatlı bir aklı vardır. Tüsterî bunu *fitnatü’l-kalb* olarak da ifade eder. Bu akılla kalp, işlerin hakikatlarını anlar. Bu durumda kalp bâtin ve zâhiriyle birbiriyle irtibatlı organize bir yapıdır ve kalbin bu özelliği ciğerler, böbrek vs. vücudun diğer organlarında mevcut değildir.

Bâtin kalpdeki görme Cenâb-ı Hakk’ın nuruyla ve kurbiyetiyle süslenmiş kalplerde gerçekleşir. Tüsterî’ye göre “*Ve onları sana bakar görürsün, oysa onlar görmezler*” (A‘râf, 7/198) âyetinden murâd nûr ve yakınlıkla bezenmemiş kör kalplerdir ve bunlar büyüklerin kavradıkları hakâikı göremezler.¹¹⁶⁴

Kalpler üzerinde yegâne tasarruf sahibi Allah Teâlâ’dır. “*Kalplerin anahtarları onun elindedir. Dilediği kimseleri ihlâsla tâatına ve hizmetine muvaffak kılar, dilediklerini de kapısından çevirir.*”¹¹⁶⁵ O, kullarını sürekli murâkabe eder.

Ayrıca Allah Teâlâ gibi kulları her hâl ü kârda bilici ve onların üzerinde *rakîb melekler* vardır. Yani kiramen kâtibîn melekleri de kulları murâkabe ederler. Fakat onlar, kulların zamîrindeki hayrı ve şerri, ancak kalpleri bu hayır ve şerre mesken olunca bilebilir. Kişi bu hayır ve şerre sadrında ve organlarda azmettiğinde kendisinden bir koku yayılır. Yani hayra azmettiğinde bir nûr ve temiz bir koku zuhûr eder. Şayet

¹¹⁶³ Sühreverdi, *Avârif*, s. 274 [606].

¹¹⁶⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 70.

¹¹⁶⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 135.

şerre azmederse zulmet ve pis, iğrenç bir koku neş'et eder. Melek kulun durumuna ancak o zaman âşinâ olabilir.¹¹⁶⁶ Yüce Allah ise, gecenin ve gündüzün tüm saatlerinde bütün kalplere kâimdir, muttalîdir, vâkıftır.¹¹⁶⁷ Bu manada Kur'ân-ı Kerîm'de “**Şüphesiz Allah sizin üzerinizde gözetleyicidir, rakîbdir.**” (Nisâ, 4/1) buyrulmuştur.

Kulun Allah Teâlâ'nın kendisine ve kalbine muttali olduğunu, onu murâkabe ettiğini bilmesine ilm-i kıyâm adı verilir. Tüsterî'ye göre kalp, kulun, Allah'ın kendisini gördüğünü bilmesinden daha üstün ve daha şerefli bir şeyle süslenmemiştir. İlm-i kıyâma sahip olan kul, kalbini murâkabe eder, onun kalbinde ağyâr bulunmaz. Kalbi ile yalnız Allah'a nazar eder ve O'nun dışında her şeyden uzaklaşır. Kalbini Allah'a teslim eden bu kimsenin organlarını Cenâb-ı Hak üstlenir ve organlar bütün fillerinde istikâmet üzere olurlar. Organlarını korudukları muhafaza ettikleri oranda da kalpleri şehâdete mazhar olur, şuhûd ehlinden olurlar.¹¹⁶⁸

İlm-i kıyâma sahip olan kimseler, kalplerinde Allah dışında bir şey görmek istemezler. Çünkü onlar, kalplerini Allah Teâlâ'nın bizzat kendisine mahsus olarak yarattığını bilirler. Bu kimselerin kalpleri cevvdîr ve Arş'ın etrafında dönüp dolaşır.¹¹⁶⁹ Ve bu kimselerin kalpleri tevazu duygusuna sahiptir. Allâh'a râcidirler. Allah Teâlâ bu kalpleri dilediği şey ile tahsîs eder.¹¹⁷⁰

Allah Teâlâ'nın kalbe olan yakınlığını ifade eden “**Biz ona şah damarından daha yakınız.**” (Kâf 50/16) âyetini açıklarken Tüsterî, ilm-i kıyâm bilgisiyle birlikte ilm-i hâle sahip mü'minin durumunu şöyle izah eder: Âyette geçen *şah damarı*, kalbin içindeki damardır. Allah Teâlâ, kendisinin, kalbe bu damardan daha yakın olduğunu bildirmiştir. Bunu bilen kula O'ndan utanması yaraşır. Kalbinde nefsin hevâlarından bir şey vâki olan kul, Allah Teâlâ'nın kendisi üzerinde kâim olduğunu hatırlayarak o hevâyı

¹¹⁶⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 151.

¹¹⁶⁷ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 145.

¹¹⁶⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 188.

¹¹⁶⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 101.

¹¹⁷⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 63.

terk ederse kalbine ilm-i hâminden öyle bir şey verilir ki ki bu kula verilen şey Medine ahalisine taksim edilip dağıtılsa elbette hepsi mesut olup kurtulurlar. Bu manaya Malik b. Enes, “İlim çok rivâyet etmek demek değildir. İlim ancak Allah Teâlânın kalbe koyduğu bir nurdur” sözüyle işaret etmiştir.”¹¹⁷¹

Kalbe, içindeki şah damarından daha yakın olan Allah Teâlâ, orada dünya tasası bulunmasından hoşlanmaz. Şayet bir kalpte dünya tasası bulunursa bu kulun maktine sebep olur. *Makt*, Allah’ın kulunu nefsiyle baş başa bırakmasıdır.¹¹⁷² Bunun da ötesinde kalbine Allah’tan başka bir şey yerleşip Allah’ın zikrinden yüz çeviren kula Allah, düşmanı yani şeytanı musallat eder. Şeytan da onu hak yoldan saptırır ve kandırır. Zira Kur’ân-ı Kerîm’de “***Kim Rahmân’ı zikretmekten gâfil olursa, yanından ayrılmayan bir şeytanı ona musallat ederiz.***” (Zuhrûf 43/36) buyrulmuştur.¹¹⁷³

Kulun yaptığı her bir tâatın kalbin hayâtına ve yaşamasına, işlenen her günahın kalbin ölümüne sebep olduğunu ifade eden Tüsterî kalbin bin türlü hayatı ve bin türlü ölümü olduğundan söz eder. Hak azze ve celle ile mülâkî olmak yaşamına sebepken, Allah’tan kopma, ayrılma ölümü neticelendirir.¹¹⁷⁴ Yakîn, kalbin hayatını sağlarken tedbir, kalbin zulmetini doğurur. Aynı şekilde iman, ihlâs, zikir, müşâhede, Kur’ân’ı tilâvet etmek ve dinlemek kalbin yaşam vesilesidir. Zira Kur’ân dinlemekle kalp etkilenir ve sâdik burhanlarla nurlanır.¹¹⁷⁵

Kötü hareket ve davranışların kalbe zarar verdiği bir hakikattir. Bu yüzden mü’minin kalbin ıslahı için dikkat etmesi gereken hususlar şunlardır:

¹¹⁷¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 75.

¹¹⁷² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 64.

¹¹⁷³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 140.

¹¹⁷⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 97.

¹¹⁷⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 66, 76, 96, 122, 138.

- ✓ Zikirle meşgul olmak. Zikretmemek gaflete düşmek demektir. Gaflete düştüğü zaman kalp, Allah ile kul arasında perde olur.¹¹⁷⁶ Kalbi Allah ile meşgul olan kimseye vesvese gelmez ve o kimse daima artıştadır.¹¹⁷⁷
- ✓ Az konuşmak. Hz. İsa'nın sözünü delil getirerek Allah'ın zikri dışında, çok konuşmanın kalpleri katılaştıracağını¹¹⁷⁸ söyleyen Tüsterî'ye göre, kalpteki katılık ve kasvet mü'min için en büyük cezâdır. Zira mü'mine isabet eden her zararlı şey ukûbet denmez. Çünkü bu zarar, onun için ya tahâret ya da kefarettir. Ayrıca derecesinin yükselmesine de vesiledir. Fakat kalp kasveti en büyük ukûbettir. Allah Teâlâ'nın kendi zikrinin dışında başka bir şey gördüğü, makte uğramış, şeytanın da musallat kıldığı kasvetli ve mahcub kalp, artık melekût yurdunda cevelân edemez olur, kendisi için kudret/keramet zuhûr etmez ve Allah Teâlâ'yı müşâhede edemez.¹¹⁷⁹
- ✓ Kalbin ıslahı için şu sekiz hususa hâssaten dikkat etmek gerekir. Çünkü bunlar kalbin duru ve berraklığından dolayıdır: Az ümit beslemek, dünyaya buğz, ilim ve ibadet sevgisi, az konuşmak, az uyumak, az gülmek, çok tezekkür etmek, çok duâ ve tazarru etmek. Sekiz şey de kalbin zulmetinden ve kasvetindedir. Dolayısıyla bunlardan kendini şiddetle korumalıdır: Tûl-i emel, dünya sevgisi, ilim ve ibadetten el çekmek, çok uyumak, çok gülmek, kendisini ilgilendirmeyen hususlarda çok konuşmak, masiyet ehline yaklaşmak.¹¹⁸⁰

¹¹⁷⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 110.

¹¹⁷⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 181.

¹¹⁷⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 150. Tüsterî ilgili açıklamalarında Hz. İsa (a.s.)'nın söylediği ifade edilen şu sözü nakleder: "Allah'ın zikri dışında çok kelam etmeyin. Aksi takdirde kalpleriniz katılaşıp. Çünkü katı, kasvetli kalp Allah'tan uzaktır. Sanki siz Rablermiş gibi insanların günahlarına bakmayınız. Köleler gibi kullar gibi kendi amellerinize bakınız. Biliniz ki insanlar ibtila edilir, sınanır ve korunur muaf tutulur, iyileştirilir. Ehl-i belâya acıyınız ve Allah'tan âfiyet isteyiniz."

¹¹⁷⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 58, 64.

¹¹⁸⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 15b.

- ✓ Kalbinde kötü duygulara yer vermemek. Zira kalbinde hased, kin gibi mezmûm duyguları temizleyip organları ile de masiyete yaklaşmayan kişi yeryüzünün direkleri diye ifade edilen evtâd zümresinin içine dahil olur. **“De ki: Rabbim ancak açık ve gizli kötülükleri, günahı ...haram kılmıştır.** (A‘râf 7/33) âyetinin manası şudur: *“Allah kullarına kalbi ile hased, organları ile günah işlemeyi haram kılmıştır. Şayet kişi kalbi ve organları ile mâlâyânîyi, tedbiri terk etse, evtâddan olur. Ne var ki kul, iki hâl arasındadır. Ya kalbi ile mâlâyânîyi düşünür ya da organları ile mâlâyânîyi işler. Bu ikisinden ancak Allah’ın ismeti sayesinde kurtulabilir.”*¹¹⁸¹
- ✓ Kalbi huşû içinde olmalıdır. Zira bu huşû olan kalbe şeytan yaklaşamaz.¹¹⁸²
- ✓ Kendisiyle Allah arasındaki hususlarda, edep ilham edilen kimsenin kalbi temizlenir ve saadetle rızıklandırılır. Kulun imanla geniş kalpli olması yani gönül zenginliği ile rızıklandırılması saâdet alâmetidir.¹¹⁸³
- ✓ Zan ve hileleri terketmek. Allah katında hile büyük günahdır. Büyük günah, kalpte büyük yaralar açar, küçük günah sıkıntıya düşürür. Kalbin muzdarib olması kulun aleyhinedir.¹¹⁸⁴
- ✓ Kişi kalbi için yemesine içmesine de dikkat etmelidir. Bir çok şeyde olduğu gibi açlığın kalp üzerinde de tesiri vardır. Nefsini aç bırakıp kanı noksanlaşan kimsenin kalbinden vesvese de kesilir.¹¹⁸⁵
- ✓ Gereksiz şeylere üzülmemelidir. Kendisini alâkadar etmeyen şeylere tasalanan kalp kendisini ilgilendiren başka bir şeyin zâyiatıyla hemen cezalandırılır.¹¹⁸⁶

¹¹⁸¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 66.

¹¹⁸² Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 145 [233].

¹¹⁸³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 68.

¹¹⁸⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 122.

¹¹⁸⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 103.

¹¹⁸⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 44-45.

- ✓ Kalbindeki davetçinin sesine kulak vermelidir. **“Ey kavmimiz! Allah'ın davetçisine uyun.”** (Ahkâf 46/31) âyetinin delâletiyle *“her bir mü'minin kalbinde onu rüşde ve sağduyuya çağıran bir davetçi vardır. Saîd odur ki davetçinin çağrısını duyar ve ona tabi olur onu izler.”*¹¹⁸⁷

Tüsterî'nin kalple ilgili sözlerinin çokluğu, bu konuya vermiş olduğu öneme işaret eder. *Tefsir*'de ve yazmalardaki sözlerinde deniz, yıldız, toprak gibi tabîî olgularla kalbe işaret etmiş, âyetlerde geçen Mekke şehri, Beytullâh/Kâbe, Beyt-i Mamur, ev, yakın komşu¹¹⁸⁸ gibi ibarelerin bâtinî manalarını kalp olarak yorumlamıştır.

“Gökyüzüne ve târika (sabahyıldızına) yemin ederim.” (Târik 86/1-3) âyetinde Târik, yani karanlığı delen yıldız, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) kalbidir. O'nun kalbi Allah'ın tevhîdi, tenzihi, sürekli zikri ve Cebbâr olan Allah'ı müşâhedesi ile aydındır. Yahud ayetteki yıldız, aydın, parıldayan, düşmanın vesvelerinden ve tabii nefisten kaynaklanıp üzerinde cereyan eden her türlü şek ve şüpheden mutahhar ve temiz olan mü'minin kalbidir.¹¹⁸⁹

“... toprağı göz göz yarıdık,” (Abese 80/26) âyetinde toprak kalptir. Allah kalp toprağında rûhî, aklî, îmânî ve irfânî çiçekler bitirmiştir. Nitekim Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Dikkat edin Kur'ân kalplerde bir çiçektir. Dikkat edin, yağmurun çiçekleri büyüttüğü gibi iman kalpte zenginlik, masivâdan istiğnâ yetiştirir. Dikkat edin, rutubetin otu bitirdiği gibi cimrilik, hırs, açgözlülük de kalpte nifakı besler ve yetiştirir.”¹¹⁹⁰

“(Nebat ile) yarılan yere, (andolsun)!” (Târik 86/12) âyetinin bâtinî manasına göre kasem edilen şey, tevbeden sonra pişmanlıkla Rabbine dönen kalptir.¹¹⁹¹

¹¹⁸⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 144.

¹¹⁸⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 53.

¹¹⁸⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 191.

¹¹⁹⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 187.

¹¹⁹¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 191.

“*Yakınlığı olan bir yetime (andolsun!)*” (Beled 90/15) âyetinde ise yetim, yiyeceği vefâ olan kalptir.¹¹⁹²

“*İki denizi birbirine kavuşmak üzere salıvermiştir.*” (Rahmân 55/19) âyetinde sözü edilen iki denizden biri kalptir. Onda iman cevheri, marifet cevheri, tevhîd cevheri, rızâ cevheri, muhabbet cevheri, şevk cevheri, hüznün cevheri, fakr cevheri gibi türlü cevherler vardır. Öbür deniz ise nefistir. İsmet ve tevfik sayesinde bu ikisi karışmazlar.¹¹⁹³

“*Denizi açık halde bırak.*” (Duhân 44/24) âyetinin bâtınî anlamı, kalbi benim tedbirime sâkin ve güvenmiş kıl, demektir.¹¹⁹⁴

“*Karada ve denizde düzen bozuldu*” (Rûm 30/41) âyetinin yorumunda ise Tüsterî, Allah Teâlâ'nın organları karaya, kalbi denize benzettiğini ifade eder. Kara ve deniz insanlar için hem en faydalı hem de en tehlikeli iki şeydir. Kalp, sürekli değişip durduğu için ve dibinin alabildiğine derin ve engin oluşu sebebiyle *kalp* olarak isimlendirilmiştir. Hz. Peygamber Ebu'd-Derda'ya “Gemiye yenileyeyin. Çünkü deniz derindir.” tavsiyesinde Allah için kalbinde niyyeti yenileyeyin, çünkü kalp denizi derin ve tehlikelidir, demek istemiştir.¹¹⁹⁵

“*Beyt-i Ma'mûr'a, (andolsun)*” (Tûr 52/4) âyetinde kâsem edilen zâhirde mirac hadisinde Muhammed (s.a.v.)'in dördüncü veya yedinci kat semada gördüğü, her gün yetmiş bin meleğin hac amaçlı ziyaret ettiği Beyt-i Ma'mûrdur. Bâtın anlamı ise kalptir. Çünkü kalp, beytüt-tevhîddir. Âriflerin kalpleri marifetullah, muhabbetullah ve üns ile mamurdur. Bu kalpleri melekler hac niyetiyle ziyaret ederler.¹¹⁹⁶ Bu konuda Bursevî de Tüsterî'nin şu sözünü aktarır: “*Beytül-ma'mûr'un zâhiri ve bâtını vardır. Zâhiri, yedinci kat semâda bulunan Beytül-Ma'mûr'un bâtını, Hakk'ın tecellileriyle imar*

¹¹⁹² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 195.

¹¹⁹³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 159.

¹¹⁹⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 141.

¹¹⁹⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 121.

¹¹⁹⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 155.

edilmiş olan mü'minin kalbidir. Hakk'ın tecellilerine ancak mü'minin kalbi tâkat getirir.”¹¹⁹⁷

“Şehirlerin anası (olan Mekke’de) ve onun çevresinde bulunanları uyarman için” (Şu‘râ 42/7) âyetinde Ümmü’l-Kurâ ile zâhirde bahsedilen Mekke’dir. Âyetin bâtını ise kalptir. Onun çevresinde bulunanlarsa organlardır. Kalplerini ve organlarını günahların lezzetinden ve şehvetlere uymaktan korusunlar diye onları uyarmak gerekir.¹¹⁹⁸

“Tavâf edenler için evimi temiz tut” (Hac /26) âyetinin zâhirî açıklamasını **“Yani kalpleri şek şüphe ve kasvetten uzak olan kullarım için evimi putlardan temizle”** ifadeleriyle yaptıktan sonra Tüsterî, işârî tefsirinde, mü'minin kalbini Beytullah’a teşbih edip **“Kalp, Allah Tealâ’nın sırr-ı imanı ve nur-i marifeti tevdi ettiği evidir”** demiş, âyetteki Beytullâh’ı kalp; tavâf edenleri kalbin içindeki zevâiru’t-tevfik, kıyam edenleri envâr-ı iman, ruku edenleri havf; secde edenleri ise recâ olarak yorumlamıştır. Tüsterî’nin ifadesine göre Cenâb-ı Hak, evim dediği kalbin, içindekiler için, şehvetlere meyletmekten ve gafletten temizlenmesini murâd buyurmaktadır. Kalp imar edilmek istendiğinde yalnızca Allah’a duâ edip çağırmak gerekir. Zira sahibinden başkası oraya yerleşirse o kalp harab olur.¹¹⁹⁹ Şu iki âyette de Tüsterî insanların iskân ettikleri evleri kalple yorumlamıştır:

“İşte haksızlıkları yüzünden çökmüş evleri!” (Neml 27/52) âyetinde evlerden maksat kalptir. Öyle evler vardır ki zikirle mamurdur. Yine öyle evler vardır ki gafletle harab olmuştur. Allah kime zikri ilham ederse onu zulümden kurtarır.¹²⁰⁰

“Öyle ki evlerini hem kendi elleriyle, hem de mü'minlerin elleriyle harap ediyorlardı.” (Haşr 59/2) âyetinde anlatıldığı üzere kalelerinin kendilerini Allah’tan

¹¹⁹⁷ İsmail Hakkı Bursevî, *Kâbe ve İnsan* (Tuhfe-i Atâiyye), haz. Veysel Akaya, İstanbul, 2000, s. 77; el-Hakîm, Suâd, *Mu’cemü’s-Sûfî*, Lübnan, 1981, s. 226.

¹¹⁹⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 138.

¹¹⁹⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 106.

¹²⁰⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 116.

koruyacağını zanneden ehl-i kitaptan olan inkarcılar, Allah'ın azabının kendilerine gelmesi üzerine, yurtlarından çıkarken evlerini harab etmişlerdi. Tüsterî âyetteki evi kalp ile yorumlayarak şöyle der: “*Yani onlar kalplerini harab ediyorlar, peygamberlere uymayı terkedip bid’atlere uymaları sebebiyle amellerini iptal ediyorlar, boşa çıkarıyorlar.*”¹²⁰¹

“Allah’ın rahmetinin eserlerine bir bak: Arzı, ölümünün ardından nasıl diriltiyor!” (Rûm 30/50) âyetinde zâhirinde yağmurla toprağın dirilmesi söykonusuyken bâtinî mânasına göre arz ile kalp kastedilmekte ve kalplerin zikir ile diriliği anlatılmaktadır.¹²⁰²

“Gündüzü de çalışıp kazanma zamanı kıldık.” (Nebe 78/11) âyetinde gündüzden maksat kalplerin nurları ve tenviridir. Bu iman nurları, rûhun özü ve akıl için yaşam vesilesidir.¹²⁰³ Kişi “*kalbinin nurlarını koruyup, kalbine giren çıkan her şeyi ölçüp biçince günahlarını bilir.*”¹²⁰⁴

Tefsîr'de Cenâb-ı Hakk'ın Kâbe'yi tufanda göğe kaldırarak sular altında kalmaktan koruduğu gibi mü'min kulunun kalbini ağyârdan âzâd ettiğine dair sûflerden birinin sözü kaydedilir ki kalp Allah Teâlâ'nın yeryüzünde alem olarak dikip Mescid-i Haram'a koyduğu evden daha eskidir. Kalbin başka bir kalbi daha vardır. O, kulun Mevlası huzurunda durduğu mevzidir. Hiçbir şeyde hareket etmez. O ancak Allah'a dayanır, itimad eder.¹²⁰⁵

Yine Sehl'e göre kalp bedenın kıblesi, niyet de kalbin kıblesidir.¹²⁰⁶ Ayrıca nefis gibi kalp de Allah'ın ordularındandır. Allah Teâlâ birini diğeriın üzerine tasallut etmek

¹²⁰¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 165.

¹²⁰² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 122.

¹²⁰³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 185.

¹²⁰⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 44-45.

¹²⁰⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 107-108.

¹²⁰⁶ Sülemî, *İlk Zâhid ve Sûfler Tabakâtu's-Sûfiyye*, s. 120.

suretiyle taraflardan birini etkisiz hale getirir. Şayet kalbi, nefis ve organlara musallat ederse onları edeb yuları ile bağlar. Onları ibadete zorlar ve kullukta ihlâs ile süsler.¹²⁰⁷

Kullar zaman zaman kalplerinde sebebini bilemedikleri neşe, ferah veya gam, tasa bulabilirler. Bunun sebebi fiili işlemeyen evvel sevap verilmesi yahud günahı kesbden önce cezalandırılmalarıdır.¹²⁰⁸

Tüsterî, aynı zamanda kalbin, rûh ve akılla bağlantısına dikkat çeker. Kalp, içindeki iman ile diğerlerinin yaşam vesilesi olduğu gibi bu üç latîfe, nefis ve şeytana karşı birlikte mücâdele ederler.

Mü'minlerin kalpleri, dünyada iman nurları ile münevver olduğu gibi muvahhid olmaları yani Allah'ın birliğini kabul etmeleri ve peygamberlerinin Sünnet'ine iktidâları sebebiyle kıyâmet günü de aydınlanacaktır.¹²⁰⁹

Görüldüğü gibi Tüsterî kalbi bir çok yönüyle ele almış, zâhir ve bâtın kalpten, kalbin de kalbinden; öneminden, tahâretinden söz etmiştir. Kalbin iman ve tevhîd nurlarıyla nurlanması hiç kuşkusuz en önemli husustur. Bu durum kalbin hem kendisinin hem de aklın idrak gücünü ziyadeleştirecek, sağlıklı bir marifet kesbi ile neticelenecektir. Kalbin tahâreti ise ancak, Cenâb-ı Hakk'ın kalbine vakıf olduğu bilgisine sahip olmakla ve kalpte mâsivâyâ yer bırakmamakla mümkün olacaktır.

Kalp, müfessirimizin üzerinde hassasiyetle durduğu çok sayıda söz sarfettiği konulardan birisidir. Bunda kendisinin küçük yaşlarda iken kafasına takılan problemin, yaşadığı kalp secdesinin etkisinden söz etmek mümkündür.

4.a. Kalp Secdesi

İbnü'l-Arabî'nin temkin ve ismet makamı olarak değerlendirdiği *kalp secdesi* yine onun tanım ve açıklamasıyla, “Başka pek çok kademin kendinden çıktığı tek kadem üzerinde sabit kalmaktır.” Yani Cenâb-ı Hak'tan gelen tecelli neticesinde kalbin

¹²⁰⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 147.

¹²⁰⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 102.

¹²⁰⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 135.

kadem üzere sübutudur. Kalp kendisinde bulunan değişme özelliği sebebiyle bir halden bir hale döner. Kalbin bu halden hale dönüşünü birçok veli görebilir. Sücûdü'l-kalp makamına nâil olan kulun halleri değişse bile kalbi tek bir yönden sabit olur. Yine secde eden bir kalbin sahibi bu makama ulaştıktan sonra bir daha başını secdeden kaldırmaz.¹²¹⁰ Yani kalbin secdesi hem süreklidir hem de ebedîdir.

Nebilerdeki *ismet* ile velilerdeki *hıfzın* arasındaki farkı izah eden İbnü'l-Arabî, ancak kalbi secde eden velilerin, korunmuşluğa nâil olabileceğini belirtir. Zira şeytan insandan zâhiren ve bâtinen secde ettiği zaman uzaklaşır. Kalp secdesini “şâhid”, Cenâb-ı Hak'tan gelen tecelliye “delîl” olarak değerlendiren İbnü'l-Arabî “O halde, Rabden gelen bir delille onu takip eden şahit bir araya geldiğinde, kalp korunur ve sakınılır. Bu kalbin sahibi ise, insanları basiretle Allah'a çağırır,” şeklindeki sözleriyle hıfzın nasıl gerçekleştiğini anlatır.¹²¹¹

¹²¹⁰ İbnü'l-Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, 4/150.

¹²¹¹ İbnü'l-Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, 4/199-200. “Kalp secdesi hakkında tasavvuf yolunun esası şudur: İnsan için göz görmesiyle bir hal meydana geldiğinde, hiç kuşkusuz, kendisi kemâle erdiği gibi ma'rifeti ve korunmuşluğu da yetkinleşmiş demektir. Artık, şeytan ona ulaşmak için bir yol bulamaz. Velî hakkında bu koruma ‘muhafaza’ diye isimlendirildiği gibi nebi ve peygamber hakkında ‘ismet (masumluk)’ diye isimlendirilir. Bu farklılık, peygamber ve nebiler karşısında saygının bir gereğidir. Böylece onların korunmuşluğuna ‘ismet’ ismi tahsis edilerek, velî ve nebi arasındaki fark sağlanmıştır. Yine de, bu ikisinin arasındaki farkı şöyle açıklayabiliriz: Nebiler, dışta ve içte (zâhirde ve bâtında) şeytandan korunmuş kimselerdir. Onlar, bütün hareketlerinde Allah tarafından muhafaza edilir ve sakınılır. Çünkü Allah, onları örnek alınsınlar diye görevlendirdi. Onların işi, Hakk'a yakarmak ve O'nunla konuşmaktır. Gönderilmiş nebiler, kendi adlarına mübah bir işi yapmaktan korunmuştur. Çünkü onlar, söz ve fiilleriyle hüküm koyarlar. Mübah bir iş yaptıklarında ise, kendilerine uyulsun diye onu hüküm yapmak üzere işlerler ve Allah'ın o şey hakkındaki hükmünü takipçilerine bildirirler. Öyleyse, kendilerine indirilen şeyi insanlara açıklamak peygamberlerin zorunlu görevidir. Allah şöyle buyurur: ‘Ey peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Bunu yapmazsan, risaletini ulaştırmamış olursun. Allah seni insanlardan korur.’Peygamber'in vârislerinin de bu tebliğden büyük bir pay ve nasipleri vardır. Velî ise, Allah'ın dilediği bir şeyi kalbine aktarması esnasında, şeytanın yapmasını arzuladığı işten korunmuştur. Böylece Allah (şeytanın arzuladığı o işin) hakikatini razı olacağı tarza çevirmekle değiştirir. Bu durumda, velî Allah katında büyük bir mertebeye ulaşır. İblisin gûnahtaki ısrarı olmasaydı, bir daha bu velîye dönmezdi, çünkü velîye getirdiği işin (dürtünün) yakınlık ve mutluluğunu artırdığını görür. Nebiler ise, şeytanın bir şey aktarmasından korunmuştur. İşte (nebilere özgü) ismet ile (velîlere özgü) hıfz arasındaki fark budur. Peygamber karşısındaki saygının gereği olarak, hıfz (korunma) velîlere tahsis

Tüsterî'nin kalp secdesi tecrübesine dair bilgi, Attâr'ın *Tezkire*'de aktardığı rivayette geçmektedir. Tasavvuf yoluna girişinin başlangıcında dayısı Muhammed b. Sevvâr'a söylediği sözler Tüsterî'nin dilinden şu cümlelerle aktarılır: (*Dayıma*) '*Çok zor hal içindeyim, sırrımı Arş'ın önünde secde eder vaziyette gördüm*', dedim. O da "*Küçük! Bu hali gizli tut, kimseye açma, dedikten sonra sözüne, yatağına girip bir yandan öbür yana döndüğünde, dilini oynatmadan "Allah benimledir, Allah nâzırımıdır, Allah şâhidimdir" ifadesini kalbinden geçir, diye devam etti.*"¹²¹²

Tüsterî'nin on üç yaşında, önce Basra'ya sonra Abbâdân'a gidişine sebep olan meselenin de kalp secdesi ile ilgili olduğu, ilk defa İbnü'l-Arabî tarafından dile getirilmiştir. İbnü'l-Arabî öncesi eserlerde bu konuda malumat bulunmazken O, henüz

edilmiştir. Çünkü şeytanın ilahî tecellinin kalplerine verdiği bilgiden dolayı bazı velîlerin kalplerine ulaşma imkânı da yoktur. Allah şöyle der: 'Her kovulmuş şeytandan koruyarak.' Kastedilen, şeytanların en büyüğüdür. Çünkü şeytan herkese makâmına yaraşan şeyi aktarır. Şeytan, söz gelişi, bir velîye gelir ve ona ancak itaatleri yapmasını söyler, itaatleri çeşitlendirir, onun dikkatini bir itaatten daha üstün bir itaate çeker. Bu durumda velî, ibadetlerde nefsanî arzularına ait bir etki göremez ve onu yapmaya koşar. Kovulmuş şeytan ise, velînin verdiği düşünceyi almakla tatmin olur. Velî bu konuda Rabbinden bir delile sahip olsaydı, hiç kuşkusuz, daha iyi olurdu. Şeytan, ilahî tecellinin bilgisine herhangi bir şekilde zarar veremez. Bu nedenle Hz. Peygamber kendi şeytanı, yani onunla 'sorumlu yakını' hakkında şöyle der: 'Allah bana ona karşı yardım etmiş, o da Müslüman olmuştur.' Yani, şeytanı peygambere boyun eğerek ona sadece iyiliği emretmiştir. Allah hakkındaki bilgisi teorik düşünce ve tümevarımdan olan kimse ise, bu durumda değildir. Şeytan ona kuşkulu kanıtlar verir. Amacı ise, kişiyi şaşırtmak ve Rabbini bilmeyerek ya da kuşku ya da hayret ya da tereddüt içinde ölmesini sağlamak için onu düşünme alanına çekmektir. Allah hakkındaki bilgisi tecelliden meydana gelen velî ise, basirete sahip olarak her kuşkudan korunmuştur. Çünkü şeytanın, yani insan ve cin şeytanlarının ilahî tecelli ilminin sahibinin kalbine ulaşma imkânı yoktur. Böyle bir hal ise, velîler içinde sadece 'kalbi secde eden' kimse için gerçekleşebilir. Çünkü şeytan insandan ancak kalbiyle ve yüzüyle (zahir ve batın) secde ettiğinde uzaklaşabilir. Kalbi secde etmeyen velî korunmuş değildir. Kalbin secdesi, Allah ehlinin yolunda önemli ve büyük bir meseledir, az bulunan bazı fertlerin dışında kimse için gerçekleşmez. Onlar, rablerinden bir delile sahip kimselerdir. Delil, Hakkın tecellisi demektir. Bu delili, şeytanın ayrıldığı kuldan meydana gelen bir şahit (tanık) takip eder ki o da, 'kalbin secdesi'dir. Tasavvuf yolunda bu makâm hakkında sûflerin şaşırdığı pek çok sebep vardır. Ebû Yezîd şöyle der: 'İnsanları şu kadar yıl Allah'a davet ettim, sonra Allah'a döndüm, bir de ne göreyim: Hepsini beni geçmiş.' Bu makâmda Ebu Yezîd'e şöyle denilmiştir: 'Ârif günah işler mi?' O da şöyle cevap vermiş: 'Allah'ın emri mutlaka gerçekleşir.' Bu ifade, edebî zirvesidir. Çünkü Ebu Yezîd 'evet' ya da 'hayır' dememiştir. Bu ise, onun hali, bilgisi ve saygısının yetkinliğindedir." Bkz. İbnü'l-Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, 4/199-200.

¹²¹² Attâr, *Tezkiretü'l- Evliyâ*, s. 389.

altı yaşında Tüsterî'nin bu makama eriştiğini ve tasavvuf yolundaki ilk hâlinin kalp secdesi olduğunu kaydeder ve ekler: “Hâlbuki büyük hal sahibi, uzun ömürlü nice Allah velisi vardır ki, kalp secdesi yapmadan, kalbin bir secdesi olduğunu da öğrenmeden ölmüştür. Bununla birlikte Tüsterî, velâyet makâmına ulaşmış ve onda derinleşmiştir.”¹²¹³

Tüsterî'nin kalp secdesini de şu cümleleriyle anlatır: “Secde etmek, kalbe vaciptir. Kalp secde ettiğinde ise, yüz secdesinin aksine, secdeden asla kalkmaz. Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, tasavvuf yoluna girdiği ilk dönemde kalbinin secde ettiğini görmüş, secdeden kalkmasını beklemiş, fakat kalkmamış. Bunun üzerine hayrette kalmış. Yaşadığı hadiseyi bu yolun pirlere sormaya başlamış, bilen kimse bulamamış. Çünkü onlar dürüst insanlardı, gerçekleşmiş bir zevk (tecrübe) olmaksızın konuşmazlardı. Bunun üzerine Sehl'e şöyle denilmiş: ‘Abbâdân şehrinde saygın bir şeyh var, oraya gidersen belki sorunun cevabını alabilirsin.’ Bunun üzerine Sehl, yaşadığı şeyi sormak için Abbâdân'a gitmiş, o şeyhin huzuruna girmiş, selam vermiş ve şöyle demiş: ‘Ey Şeyh! Kalp secde eder mi?’ Şeyh şöyle cevap vermiş: ‘Eder, hem de sonsuza kadar.’ Böylece, şifâsını bulmuş ve o şeyhin hizmetine girmiştir.”¹²¹⁴

VI. MAKÂMLAR VE BAZI TASAVVUFÎ KAVRAMLAR

“*Mukâm* şeklinde okunduğunda, oturulan, ikâmet edilen yer, *makâm* şeklinde okunduğunda ise ayağın bastığı yer, topluluk, oturulan yer gibi anlamlara gelen”¹²¹⁵ *makâm* kelimesini sûfîler, sürekli olup sahibinden gitmeyen hâller için kullanmışlardır.¹²¹⁶

¹²¹³ İbnü'l-Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, 4/150.

¹²¹⁴ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, 4/198; Mahmûd, *eş-Şeyhü'l-Emîn Abdullah et-Tüsterî*, s. 21-22.

¹²¹⁵ Cebecioğlu, *TTDS*, s. 317.

¹²¹⁶ Mustafa Râsim Efendi, *Istilâhât-ı İnsân-ı Kâmil*, s. 1072.

Sülûk ve mücâhede kavramlarına bağlı olarak *makâm* kavramının doğduğu zaman diliminde, hicrî üçüncü asırda yaşamış olan Sehl b. Abdullah'ın hocası Zünnûn el-Mısırî'nin adı, makâmlardan söz eden ilk sûfîler arasında zikredilir.¹²¹⁷

İlk dönem sûfîlerinde kâl değil hâl esas olduğu için kavramsal bir kaygı bulunmamaktadır. Herhangi bir sıra gözetmeden ve belli sayıda makâm belirtmeden mutlak olarak, kuşatıcı, tafsilatlı şekilde kalbin amelleri ve halleri üzerinde duran sûfîler içinde sayılan Tüsterî,¹²¹⁸ makâm, derecât ve fazilet meselelerine takılıp kalmış ehl-i sıdk hiç kimse tanımadığını, bilakis onların kendi hallerini ve yapılması gerekli zarûriyât-ı diniyyeyi sorup öğrenmeye çalıştıklarını ifade eder.¹²¹⁹

Tüsterî'nin hem bu kelimeyi ve çoğulu olan *mâkâmâtı*, hem de benzer anlamda *menâzil*, *mekân*, *mertebe-merâtib*, *derece-derecât* kelimelerini sözlerinde kullandığı görülmektedir. Nitekim Allah'ı ve eyyâmullâhı bilen âlimlerin *mertebelerinin* yedi olduğunu söyler ve şöylece sıralar: Nefse muhâlefet, mükâbede, zâhira, sühulet, müsâraat, hulûl *derecesi* ve mezâk *mertebesi*.¹²²⁰

Evliyanın özelliklerini açıklarken de hâllerinin tefviz ve teslim, hareketlerinin Allah'ın havl ü kuvveti ile *mekânlârının* ilim ve kudret *mekânı* olduğunu belirten Tüsterî,¹²²¹ kişiye “hangi *mekândasın?*” diye sorulduğunda ilim diye cevaplandırmasını öğütler. Kullandığı bu *mekân* tabiri Şârih Sicillî tarafından imânda makâm, ilimde derece olarak yorumlanmıştır.¹²²²

Sehl b. Abdullah'ın seyr u sülûk anlayışında, kullandığı birçok kavramın Kur'ân ayetleriyle, Peygamber hadisleriyle ve Sünnetle mutabık olduğu görülür. Diğer birçok mevzuda olduğu gibi *makâm* konusunda da ilâhî beyânı referans almıştır. Kendisine

¹²¹⁷ Süleyman Uludağ, “Makâm”, *DİA*, 27/409.

¹²¹⁸ İbn Kayyım el-Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn-Kurânî Tasavvufun Esasları*, s. 130.

¹²¹⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 145b, 146a.

¹²²⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 46a.

¹²²¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 133a, 231b.

¹²²² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 238a.

“Makâmâtın manası nedir?” şeklinde yöneltilen soruyu “*Onun manası Allah’ın kitabında, melekler kıssasında mevcuttur,*” diye cevaplar ve şu ayetleri okur: “*(Melekler şöyle derler:) Bizden (yani melekler topluluğundan) kimse müstesna olmamak üzere her biri için malûm birer makâm vardır.*”¹²²³ (Saffât 37/164) “*Herkesin yaptıkları işlere göre dereceleri vardır.*” (En’âm 6/132)¹²²⁴

Makamların sayısı konusunda tasavvuf kaynaklarında on, yüz, bin gibi farklı rakamlar verilir. Serrâc yedi makamdan söz ederken Necmeddîn Kübrâ on, Herevî yüz makam sıralar.¹²²⁵ Tüsterî klasik tasavvuf kaynaklarında sıralanan birçok makamdan söz etmiştir. Meselâ Kuşeyrî’nin *er-Risâle*’sindeki ve Herevî’nin *Sad Meydanı*’ndaki yüz makamın tamamına yakını hakkında Tüsterî’ye ait söz bulmak mümkündür.

Ahlâki olgunluğa ermedeki aşamalar olduğu için nefis mücâdelesinde katkı sağlayacak türden farklı şeylerin de makam olarak kabul edildiği görülmektedir. Meselâ ariflerden birisi gece uykusuzluğunu bir makâm olarak belirtir.¹²²⁶

Tüsterî, kulun seyirde kat ettiği makam ve hallerin aziz olduğunu ifade eder.¹²²⁷ İman, ilim, yakîn, vera‘,¹²²⁸ sıdk, ubudiyet,¹²²⁹ kurb,¹²³⁰ şekvâ,¹²³¹ havf, recâ, muhabbet, şevk, zühd, tevekkül, rızâ gibi kavramları makâm olarak kabul eder. Bu

¹²²³ Bunu Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’e söyleyen Cebrâildir. “Mâlum makâm” göklerde meleklerin Cenâb-ı Hakk’a ibadet ettikleri ve sınırlarını aşmadıkları sahalarda, derecelerdir. Bkz. Hasan Basri Çantay, *Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, İstanbul ts. 3/58-59.

¹²²⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 62.

¹²²⁵ Süleyman Uludağ, “Makâm”, *DİA*, 27/409.

¹²²⁶ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, [3/231].

¹²²⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 85.

¹²²⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.2 b; Harkûşî, *Tehzîbü’l-Esrâr*, s. 81.

¹²²⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 86b.

¹²³⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.17b; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 145.

¹²³¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 110b. Dedi ki: “Şekvâ (şikayet) **ehl-i marifete** mahsustur. Çünkü onlar (düçar oldukları) belalarından (dolayı) hallerini Mevlâlarına şikayet ederler. Âbidlerin makâmlarının efdali şekvâdır. **Ehl-i marifetin** şevkâsı sahih olur. Başkaları(nın şekvası) masiyettir.” Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.110b.

makâmlardan her birinin bir gayesi/sınırı ve bir müntehası vardır. Sünnet hariç. Sünnet'in ne gayesi ne müntehası vardır.¹²³²

Sehl b. Abdullah'ın "Sünnet'in gayesi ve nihâyeti yoktur" sözünün manası Metta b. Ahmed'e¹²³³ sorulduğunda verdiği cevap şöyledir: Hazret-i Peygamber'in havfi, muhabbeti, şevki, zühdü, rızâsı, tevekkülü ya da ahlâkı gibisi kimseye (nasib ve mümkün) olmaz, kimse için söz konusu değildir. Allah Teâlâ da "**Ve sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin.**" (Kalem 68/4) buyurmuştur.¹²³⁴ Zira Muhammed (a.s.), Kur'ân edebi ile edeplenmiş, Cenâb-ı Hak'tan iyi bir eğitim almıştır.¹²³⁵

Tüsterî güzel ahlakı *makâm* kabul eder ve ona göre *hulk-ı hasen* makâmın en ulusudur ve kime güzel ahlâk verilmişse ona makâmın en üstünü verilmiş demektir. Çünkü diğer makâmlar âmme ile irtibatlı iken *hulk-ı hasen*, ilâhî sıfatlara bağlanmayı ifade eder.¹²³⁶

Tüsterî'nin makâm tasnifinde bir makâmın a'lâ/en üst derecesi, sonra gelen başka bir makâmın ednâ/en alt derecesi olabilir,¹²³⁷ bir makâmdan birkaç makâm doğabilir ya da bazı makâmlar bir diğer makâmın şubeleri olabilir.¹²³⁸ Kimi makâmın da kendi içinde makâm, hâl ve dereceleri vardır. Meselâ Tüsterî, tevekkül makamlarından,¹²³⁹ tevbenin kendi içinde makâmları ve halleri bulunduğu;¹²⁴⁰ havfin üç makâmı olduğundan¹²⁴¹ söz eder. Kişinin bir makâmda sabırlı davranıp bir

¹²³² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 114a; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 98.

¹²³³ Mettâ b. Ahmed isminde bir sûfî tesbit edemedik. Bu şahıs Tüsterî'nin *Tefsîr*'inde bir yerde Mettâ b. Ahmed, başka iki yerde Ahmed b. Mettâ şeklinde geçmektedir. Bu zâtın Ahmed b. İsa el-Harrâz olabileceği kanaatindeyiz.

¹²³⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 98.

¹²³⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 174.

¹²³⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 174.

¹²³⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 2b; Harkûşî, *Tehzîbü'l-Esrâr*, s. 81.

¹²³⁸ Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 216b.

¹²³⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.100b.

¹²⁴⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.106b.

¹²⁴¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.127b.

üstüne geçebildiği makâmlar olduğu gibi, sûfinin bidayetden nihâyete değin hakkını eda etmesi gereken makâmlar da vardır. Yani bazen herhangi bir makâma yükselen sâlik geride kalan makâmla irtibatını kesemez. Bir makâm içinde birden fazla makâm aynı anda yaşanabilir.¹²⁴² Tevbe, sabır, ihlâs, takvâ gibi. Bu makamlar yoldaki sâlike başlangıcından nihâyetine kadar lazımdır. Örneğin sabır, herhangi makâmın hakkını verip diğer makâma geçebilmesi için gereklidir.

Tüsterî'nin bazı makâmlara yönelik birbirinden farklı birkaç tanım yaptığını görürüz. Bu tanımlar bazen makâmın mahiyetini ifade etmekle birlikte çoğu zaman bu makâmın elde ediliş yolu, sâlikin üstlenmesi gereken tavır,... gibi makâmın farklı yönlerine işaret eden durumlar olabilmektedir. Ayrıca sâlikin bulunduğu konuma göre de tanımlar değişiklik arzedebilir. Bir makâmın mübtedî için yapılan tanımı ile muntehî için yapılan tanımı farklı olabildiği gibi, Tüsterî tarafından avâm, havâs ve ehassu'l-havâssa göre farklı tanım ve açıklamalar da yapılmıştır.

Her makama giriş ve sülûk ile ilgili usuller vardır. Kişi bir makâma ulaştığında ona gereken ilk şey ilimdir. Yani ilm-i tevbe, ilm-i haşyet, ilm-i vera', ilm-i murâkabe gibi. Sonra ilmîni öğrendiği makamla amel eder. Ardından süreklilik gösterebilmek için sabırla gayret eder.¹²⁴³ Bu şekilde gayretle ya da nefisle mücâdele ve mücâhede ederek, ibâdât ü tâat yaparak, kalbini gözetip murâkabe ederek veya bir makâmda sabır göstererek elde edilen makamlar olduğu gibi bazıları da vehb-i ilâhî olup kişinin gayretiyle ulaşılmaz.¹²⁴⁴

Tüsterî *uyuyan nefis* olarak nitelediği dünyadan kurtuluşun yöntemini açıkladığı bir sözünde *teabbüd makâmına* girişin usulünü ve yolunu da anlatır. Kişi önce ilimle başlar. Bunun semeresi yasaklardan kaçınma ve hevâyâ muhalefettir. Sonra taharet üzere emirleri edaya sabreder. Bu da teabbüdde suhûleti ve sonrasında âbidlerin

¹²⁴² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 2b.

¹²⁴³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 56b-57a, 122a-b.

¹²⁴⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 99.

makâmlarına girmeyi sağlar. Sonra Allah Teâlâ o kişiye evliya ve asfiyâsına tattırdığını tattırır.¹²⁴⁵ “Sıddıklar da aynı şekildedir. İlim öğrenirler, amelleri onlar için makâm olur. Onun arkasından kendilerine kudret (izhâr-ı kerâmet) verilir. Onlar “Niçin? Ne ile? Nasıl?” sorularını sormazlar. Peygamber (a.s.)’ın ashabı da bu minval üzere idi. Diğer kimseler ise ilim öğrenirler, fakat sergiledikleri yanlış tavırlarından ötürü öğrendikleri bu ilim kendi aleyhlerine bir hüccet, kasvet ve ukûbet olur.”¹²⁴⁶

Tüsterî, “her şeyin aslı”¹²⁴⁷ olarak ifade ettiği *imana* izafe ederek, bütün makamlar için, *makâmâtü’l-iman*¹²⁴⁸ tabirini kullanır. Yani makâmlar, en genel kavram olan iman makamlarıdır. Bu bize Hz. Peygamber’in “iman yetmiş küsur şubedir” hadisini hatırlatmaktadır ki Efendimizin “imandan bir şubedir” buyurduğu *hayâ*, tasavvuf literatüründe bir *makâm*dır. Tüsterî, hayânın kurb makamından neş’et etmesini “teşa’ub” tabiriyle ifade eder.¹²⁴⁹

Makâmâtü’l-îmân tabirinden başka ikinci bir genel kavram olarak *kurb’a* izafeyle *makâmâtü’l-kurb* tabirini kullanır. “Kurb makâmlarının en alt (ednâ) makâmı Allah’tan hayâ etmektir.”¹²⁵⁰ Anlaşılan Hz. Peygamber’in şube olarak ifade buyurduğu mana, tasavvuf literatürüne makâm kavramı olarak yansımıştır.

Kapsamında değerlendirdiği makâmlara göre de makâmâtü’s-sır,¹²⁵¹ makâmâtü’l-hizmet¹²⁵² ve ibadet makâmları,¹²⁵³ makâmâtü’t-tahârât,¹²⁵⁴ makâmâtü’l-

¹²⁴⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 163.

¹²⁴⁶ Sicillî, *eş-Şerh ve’l-Beyân*, vr. 196a-b.

¹²⁴⁷ Sicillî, *eş-Şerh ve’l-Beyân*, vr.192a; Tüsterî, *el-Muâraza ve’r-Red*, vr. 228a.

¹²⁴⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 30b., 99a, 138b; Tüsterî, *el-Muâraza ve’r-Red*, vr. 220b,223b, 225a. Örneğin ihlâsın iman makâmından olduğunu belirttiği sözü şu şekildedir: “**İhlâsı** ancak **iman** makâmları ile bilirsin. O (ihlâs) da ancak iman makâmları(ndan ibaret)tir.”

¹²⁴⁹ Tüsterî, *el-Muâraza ve’r-Red*, vr. 216a.

¹²⁵⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 72a: Kurb makâmlarının en ednâsı/alt derecesi hayâdır.

¹²⁵¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 78b.

¹²⁵² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 144b; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 69: Tüsterî Muhammed (a.s.)’ın, Hz. Adem’den itibaren var olan bütün hizmet ve ibadet makâmlarını geçtiğini ifade eder.

¹²⁵³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 144b;

birr,¹²⁵⁵ makâmâtü'l-havf¹²⁵⁶ kavramlarını da kullanır. Bunların bazıları makâmın kendi içindeki derecelerini ifade etmek için kullanıldığı gibi bazıları da birbirinden farklı makâmları ifade eder.

*Makâmâtü's-Siddikîn,*¹²⁵⁷ *makâmâtü'l-ulemâ,*¹²⁵⁸ *makâmâtü'l-âbidîn,*¹²⁵⁹ *makâmâtü'l-abd,* *makâmât-ı ehl-i teabbüd,*¹²⁶⁰ *halkın makâmları*¹²⁶¹ ifadeleriyle belli kavramları ehline nisbet eder.

Makâmâtü'r-riyâ¹²⁶² makâm-ı muhalefet,¹²⁶³ makâmâtü'l-hicâb,¹²⁶⁴ makâmât-ı dünyâ,¹²⁶⁵ tabirleri ise, Tüsterî'nin olumsuz anlamda kullandığı ifadelerdir.

Tüsterî, tasavvufî kavramları sûfilerin farklı tanımlamalarının ve birbirinden ayrı değerlendirmeler yapmalarının sebebinin marifette ulaştıkları mertebelere bağlar. Bunu zât hakkında ulemanın ihtilafı hakkında sorulan soruya verdiği cevaptan anlayabiliriz. Kendisine ulemânın zât hakkındaki ihtilafı ve makâmâtı soruldu. (Dedi ki) *“Makâmlarına göre konuştular. Onların durumu şuna benzer: Bir adam vardır nutfeyi bilir, alakayı bilmez. Başka (bir adam) vardır nutfeyi ve alakayı bilir, mudğayı bilmez. Başka (bir adam daha) vardır bu üçünü bilir. İzam/kemik ve lahmi/eti bilmez. Diğer (bir*

¹²⁵⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 134b.

¹²⁵⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 165a.

¹²⁵⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 1a.

¹²⁵⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 7a,117b.

¹²⁵⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 48a.

¹²⁵⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 110b, 114a. Bu makâmlara örnek olarak havf, hubb, şevk, zühd, tevekkül ve rızayı sayar. Bkz. Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 114a.

¹²⁶⁰ Tüsterî, *el-Muâraza ve 'r-Red*, vr. 228b.

¹²⁶¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 53a.

¹²⁶² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 43b, 174b.

¹²⁶³ *“Yoksa kötülük işleyenler ölümlerinde ve sağlıklarında kendilerini, inanıp iyi ameller işleyen kimseler ile bir mi tutacağımızı sandılar?”* (Câsiye 45/21) âyetini Tüsterî şu şekilde tefsir eder: Muvâfakat yaygıları üzerinde oturtulan kimse, muhâlefet makâmında durdurulan kimse gibi değildir. Çünkü muvâfakat yaygıları sahibini sıdk makâidine/meclislerine çekip götürür. (Burada *fi mak'adi sıldın* ayetine işaret var) Muhalefet makâmı sahibini lezâya düşürür, yuvarlar. Bkz. Tüsterî, *Tefsîr*, s. 143.

¹²⁶⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 114b.

¹²⁶⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 136b. Dünya makâmlarının en altı tama' ve vesvesedir.

adam) vardır bunların tümünü bilir, hatta (bilgisi) rûh ve nefse ulaşır. İşte bunlar ictima ettikleri zat bilgisi (marifetü'z-zât) hakkında konuşurlar.”¹²⁶⁶ Yani herkes makâmâtta ulaştığı dereceye göre konuşur. Dolayısıyla bidâyetteki bir sâlikin değerlendirmesiyle nihâyetteki bir sûfnin tanım ve değerlendirmesi aynı olmayacaktır.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi tasavvuf erbabının sonraki dönemlerde belli bir sıralamaya tabi tuttuğu makam ve haller hakkında Tüsterî, belli bir sıra ve sayı belirtmeden bilgiler vermiştir. Çalışmamızın bu bölümünde tasavvuf klasiklerinde makam olarak kaydedilen kavramlar hakkında Tüsterî'nin görüşlerini ele alacağız.

1. Tevbe

Arapça t-v-b kökünden türeyen tevbe kelimesi lügatta “dönme, pişmanlık, günahtan pişmanlık duyarak vazgeçmek” gibi anlamlara gelir.¹²⁶⁷ Bâbü'l-ebvâb (ana kapı) olarak da isimlendirilen tevbe,¹²⁶⁸ diğer mutasavvıflar gibi Tüsterî'ye göre de tasavvuf yoluna giren mübtedînin emrolunduğu ilk şeydir.¹²⁶⁹ Cenâb-ı Hak'la kul arasındaki perdelerin kalkmasına vesile olan ilk makâmıdır.¹²⁷⁰

Mutasavvıflar tevbeyi avâmın, havâssın, havâssü'l-havâssın tevbesi şeklinde derecelendirmişlerdir. Avâmın büyük günahlardan dolayı duydukları pişmanlığa *tevbe*; havâssın mekrûhlar ve küçük günahlardan dolayı vicdânen hissettiği rahatsızlığa *inâbe*, havâssü'l-havâssın mâsivâdan yüz çevirip Cenâb-ı Mevlâ'ya rücûuna da *evbe* demişlerdir. Sehl et-Tüsterî'nin hocası Zünnûn el-Mısırî, avâmın tevbesinin günahlardan, havâssın tevbesinin gafletten, peygamberlerin tevbesinin diğer peygamberlerin ulaştıkları makâma ulaşmaktan geri kaldıklarını görmekten olduğunu belirtir.¹²⁷¹

Tüsterî'nin tevbe için yaptığı tanımlar şu şekildedir:

¹²⁶⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 48a.

¹²⁶⁷ Cebecioğlu, *TTDS*, s. 493.

¹²⁶⁸ Süleyman Uludağ, “Tevbe”, *DİA*, 41/285.

¹²⁶⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.141a; Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 216b; Harkûşî, *Tehzîbü'l-Esrâr*, s. 76; Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/506 [2/193].

¹²⁷⁰ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul, 1994, 4.baskı, s. 156.

¹²⁷¹ Kelâbâzî, *Taarruf*, s. 109 [144].

*“Tevbe, cehâleti ilimle, nisyani zikirle, masiyeti taatle tebdil etmendir.”*¹²⁷²

*“Tevbe, mezmûm (kötü) olan davranışları, mahmûd (güzel) olanlarla değiştirmek, nefsi yalnzılığa ve sürekli sükûta alıştırmaktır.”*¹²⁷³

*Tevbe, “Sonra yaparım’ demeyi (ertelemeyi) bırakmaktır.”*¹²⁷⁴ İlk iki tanım kişide gerçekleşmesi gereken aslî değişimlere vurgu yaparken, bu üçüncüsü ise tevbe konusunda acele etmenin önemine işaret eder. Zira tevbeyi ertelemek kulun hizlânına sebep olacaktır.

“Tevbe, kulun Mevlasına yönelip halkı terk etmesidir,” ifadesiyle tevbenin başlangıcına işaret eden Tüsterî tevbe fiilini, sürekliliğini ve neticesini anlatır. Buna göre kul, içinde bulunduğu kusurlu hallerinden, nimeti ve sahibini bilmemekten dolayı istiğfâr eder. Allah da kulunu bağışlar. Böylelikle kulun sığınağı Allah’ın huzuru olur.” *“Kulun en güzel hali her durumda Mevlâsına dönmesidir. İsyân ettiğinde “Ya Rab hatamı ört!” der. Günahı terkedince “Ya Rab, tevbemi kabul et!”; tevbe edince “Ya Rab beni ismetinle rızıklandır (günaha düşmekten koru)”;* amel işleyince de *“Ya, Rab amelimi kabul buyur, diye duâ eder.”*¹²⁷⁵

Yine *tevbe*, insanın yaptığı hatayı hatırandan çıkarmamasıdır ki bir daha aynı hataya düşmesin. Kaynaklarda aktarıldığına göre adamın biri Tüsterî’ye gelip “Tevbe nedir?” diye sorduğunda O, *“Tevbe, günahını unutmamandır”* diye cevap vermiş; aynı adam Cüneyd’e aynı soruyu yönelttiğinde Cüneyd, *“Tevbe, günahı unutmandır,”* demiştir. Bunun üzerine adam ona Sehl’in verdiği cevabı söylemiş, Cüneyd şu şekilde karşılık vermiştir: *“Böyle (dediğim gibi) değildir, fakat vefâ günlerinde cefâyı hatırlamak*

¹²⁷² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 111.

¹²⁷³ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, 2/509 [2/193]; Gazzâlî, *İhyâ*, 4/4. Gazzâlî de tevbeyi; “Kötü huyları iyi huylarla değiştirmek ve cefâ elbisesini çıkararak vefâ elbisesini giymek” şeklinde tanımlamıştır. Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, 4/4.

¹²⁷⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s.111.

¹²⁷⁵ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, 2/528 [2/223]; Gazzâlî, *İhyâ*, 4/48.

cefadır.”¹²⁷⁶ Cüneyd bu sözüyle tevbe konusunda aslolanın Tüsterî'nin görüşü olduğunu ifade etmektedir.

Ebû Nasr Serrâc (ö. 378/988), Sehl b. Abdullah ile Cüneyd-i Bağdâdî'nin tevbe kavramına yaptıkları, birbirlerine zıt gibi görünen bu tanımları, mürîdin sülûkte bulunduğu makamla ilişkilendirerek açıklamıştır. Ona göre Tüsterî'nin tevbe tanımı tasavvufa ilk giren mübtedîler ve tevbesini bozan günahkarlarla ilgilidir. Cüneyd'in tanımı ise hakikat mertebesine ulaşan kimselerin durumuna işaret etmektedir. Hakikat mertebesine ulaşan kimseler Allah Teâlâ'nın azameti ve zikrinin kalplerine galebe çalması sonucu kendilerinde bıraktığı tesir sebebiyle günahlarını hatırlamaya güç yetiremezler.¹²⁷⁷

Tevbe, sürekli bağışlanmayı istemektir. Bu manada istiğfar ile tevbe arasında bağlantı kuran Tüsterî, ilgili açıklamasında *icâbet* ve *inâbe* de açıklık getirir. Zahirde ve bâtında kabulü ve yönelmeyi ifade eden *icâbet* ve *inâbe* tevbenin erkânındandır.¹²⁷⁸ O, bu kavramlara yüklediği manaları “*Ve Rabbinizden mağfiret dileyiniz, sonra da O'na tevbe ediniz*” (Hûd 11/3) âyetinin tefsirinde şöyle açıklar: “*İstiğfar(in evveli) icâbet (yani istağfirû emrine karşılık vermek)tir. Sonra inâbe (Allah'a dönme), sonra da tevbe gelir. İcâbet zâhirdir, inâbe kalple yapılır. Tevbe ise bu konudaki kusuru sebebiyle sürekli istiğfâr etmektir.*”¹²⁷⁹ Yani sürekli bağışlanmayı istemenin adı tevbedir. Bu sebeple istiğfâr, tevbe edenlerin azığı ve hataya düşenlerin sığınağıdır.¹²⁸⁰

Mutasavvıfların tevbenin bir mertebesi olarak gördükleri *inâbe*, dönmek, dönüş yapmak demektir. “Emre itâatsizlikten emre uymaya dönmek, Hak ile birlikte başka bir

¹²⁷⁶ Harkûşî, *Tehzîbü'l-Esrâr*, s. 76.

¹²⁷⁷ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 95 [190].

¹²⁷⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 117a. Bazı zevât tevbe için inâbe tevbesi ve isticâbe tevbesi şeklinde ikiye ayırmışlardır: İnâbe tevbesi, Allah Teâlâ'nın senin üzerindeki kudretinden ve günah işlediğin zaman seni cezalandıracağından korkman ve günahattan dönmendir. İsticâbe tevbesi ise Allah'ın sana olan yakınlığından dolayı utanman/istihiyâ etmen, bu yakınlık sebebiyle günah işlemeyi hatırına bile getirmemendir. Zira Allah Teâlâ “Biz ona şah damarından daha yakınız” buyurmuştur. Bkz. Tahânevî, *Keşşâfü Istilâhâti'l-Fünûn*, 1/525.

¹²⁷⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 78; Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, 2/528 [2/223].

¹²⁸⁰ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, 2/525 [2/220].

şey görmemek, Hakk'a dönüşte temkin sahibi olmak" demektir.¹²⁸¹ Üç türlü inabeden söz edilmiştir: Kötülüklerden iyiliklere inabe, Allah'tan gayri her şeyden Allah'a inâbe ve Allah'tan yine Allah'a inâbe. İsm-i fâili olan *münîb* ise, daima hak ve hakikat üzere olan, Allah'tan başka dönebileceği yeri olmayan, Allah'tan yine Allah'a dönen kimsedir.¹²⁸²

Tüsterî ise tevbenin bir rüknü, istiğfârın icâbeden sonra gelen başlangıcı olarak gördüğü ve kalple yapıldığını ifade ettiği *inâbeyi* zikir ve murâkabe ile irtibatlandırarak tanımlar: "*İnabe*, *inkisâr-ı kalp ve intizâr-ı makt ile beraber gafletten zikre rücu'dur.*"¹²⁸³ "*İnabe murâkabeden ibarettir. Kul Rabbisini murâkabe eder, nefsinı muhasebe eder, döneceği yer (meâdı) için azıklanır.*"¹²⁸⁴ *Münîb* ise "*tevhîd ile vazifelerini sürekli hatırlayarak, kalbi Allah için muhlis kimsedir.*"¹²⁸⁵

Tevbe makamlarının içinde üst derece olarak kabul edilen *evbe* ise "sevap beklemeyen, ceza korkusunun etkisinde kalmadan, Allah'ın emrine uymak için tevbe etmektir."¹²⁸⁶ *Tefsîr*'de *evbeye* işaret eden İsrâ Sûresi 25. âyette "*evvâbîn*" ile Kâf Sûresi 32. âyetteki "*evvâb*"ın izahlarında ulemanın tanımlarına yer verilmiştir. İbnü'l-Müseyyib'e göre "*evvâb*, günah işleyen, sonra tevbe eden, sonra günah işleyen, sonra tevbe eden ve tevbesi üzere ölen kişidir." Hasan-ı Basrî'ye göre "*evvâb*, beraberinde iki vakti olmayan tevbekârdır. O ancak her an ve lahza tevbeye müheyyadır." İbn Uyeyne'ye göre ayette geçen *evvâb*, hayır olsun şer olsun orada gördüğü hâlel ve taksirat sebebiyle Allah'a istiğfâr etmedikçe hiçbir mecliste oturduğu yerden kalkmayan kimsedir (her meclisten istiğfârla kalkan kimsedir)." Tüsterî'ye göre ise "*evvâb*, kalbi

¹²⁸¹ Kâşânî, *Letâifu'l-İ'lâm fî işârâti Ehli'l-İlhâm*, s. 93 [87-88].

¹²⁸² Tahânevî, *Keşşâfü Istulâhâti'l-Fünûn*, 1/273, 274.

¹²⁸³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 132.

¹²⁸⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 71b.

¹²⁸⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 152.

¹²⁸⁶ Cebecioğlu, *TTDS*, s. 152.

ile vesveseden Allah Teâlâ'ya güvene (sükûn) dönen (raci') kimsedir.”¹²⁸⁷ “**Dönüş sahibi olan göğe yemin ederim ki,**” (Târik 86/11-12) âyetinde evbe sırrına mazhar olmuş kalbe işaret edilmektedir. Yani âyetinin zâhirî anlamı, “yağmurdan sonra yağmur ile dönüşlü göğe andolsun,” demektir. Bâtınî anlamı ise **dönüşlü gökten** maksad “günahtan sonra pişmanlıkla dönen kalptir.”¹²⁸⁸

Tevbe kökünden türeyen **tâib** ve **tevvâb**, “tevbe eden, tevbekâr” demek olup, **tâib** yalnız zahiren işlenen günahlardan tevbe eden; **tevvâb** ise iç günahlar denen kötü huylardan da temizlenen kimselerdir.¹²⁸⁹ Mü'min Sûresi 7. Ayette meleklerin mü'minler için ettikleri “**tevbe edenleri yarlığa**” duâsındaki “tevbe edenler”, “*gafletten tevbe eden, zikre alışmış, Mustafâ (s.a.v.)in Sünnet'ine ittibâ edenlerdir.*”¹²⁹⁰

Tevbe'nin mübalağa sîgası olan “çok tevbe eden” anlamındaki “**Tevvâb (c.c.)**” aynı zamanda Esmâ-i Hüsnâdandır ve “tevbeleri kabul edip günahları bağışlayan” demektir. Cenâb-ı Hakk'ın kulun kalbinde günahtan sakınmasına vesile olacak korkuyu yaratması, tevbe yollarını kolaylaştırması, dönenlerin tevbelerini kabul buyurması gibi anlamları da içerir.¹²⁹¹ *Tefsîr*'de, Nasr Sûresi 3. Âyetindeki **Tevvâb** (cc) kelimesi **Raccâ'** olarak açıklanmıştır. *Raccâ'* ise, “*Kul her ne zaman O'na tevbe etse tevbesini kabul edendir.*”¹²⁹²

Sehl b. Abdullah'a göre “*Tevbe, amellerin en faziletlisidir. Çünkü ameller tevbesiz sahih olmaz.*”¹²⁹³ Bu yolda salike lazım gelen yedi şeyden biri tevbedir ve en gerekli olan şeydir.¹²⁹⁴ Aynı zamanda tevbe ilmini kaybetmekten daha şiddetli bir azap yoktur. Buna rağmen insanların bazısı tevbe ilmini unutmuşlardır, bazısı da bilmezler.

¹²⁸⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 95, 152.

¹²⁸⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, 191.

¹²⁸⁹ Ali Osman Tatlısu, *Esmâü'l-Hüsnâ Şerhi*, İstanbul 1990 s. 204.

¹²⁹⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 136.

¹²⁹¹ Tatlısu, *Esmâü'l-Hüsnâ Şerhi*, s. 204.

¹²⁹² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 208.

¹²⁹³ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/525 [2/220].

¹²⁹⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 37b; Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 149a.

Kullara gereken Allah'tan korkmak, tevbe ilmini öğrenip tevbeye sınıksız tutunmaktır.¹²⁹⁵

İnsanların en faziletlisi tevbekârlardır. Çünkü “Tevbe eden günah işlememiş gibi olur”, “Tevbe eden Allah azze ve cellenin habibidir.” Zira ayette “**Şunu iyi bilin ki, Allah tevbe edenleri de sever**” (Bakara 2/222); “**Allah onların kötülüklerini iyiliklere çevirir.**” (Furkân 25/70) buyrulmuştur.¹²⁹⁶

Kulun bağışlanma sırrına erdiği tevbenin sıhhat şartları vardır. Bunların başında *ilim* ve *islâh* gelir. Tüsterî'nin *ilmü't-tevbe* olarak ifade ettiği tevbe ilmine, tevbeden önce kulların sınıksız tutunmaları gerekir. Zira tevbe ilmini bilmeyenler ve unutanlar için azap sözkonusudur. Yani işlemiş oldukları günahlarından tevbe etmedikleri takdirde cezalandırılmaları muhakkaktır. *İlim* tevbenin anahtarı, *islâh* ise sıhhat sebebidir. “**Sonra şüphesiz Rabbin, câhillik sebebiyle kötülük yapan, sonra da bunun ardından tevbe edip durumunu düzeltenleri (bağışlayacaktır).**” (Nahl 16/119) âyetinin izahına göre “Allah Teâlâ'ya kimse bilerek isyan etmemiştir. Ancak cehâletle isyan etmiştir. Nefsini kendisine imam tayin eden câhil ise ancak ilimle tevbe kapısını aralayabilir.” Âyetteki “**tevbe edip durumunu düzelttiler,**” ifadesinde işaret buyrulduğu gibi *islâh* gerekir yani tevbekâr kendisini ve tevbesini düzeltmelidir. Zira *tevbesini ıslah etmeyen kimsenin tevbesi çok geçmeden bozulur.*¹²⁹⁷

Tevbenin sıhhat şartlarından bir diğeri *helal yemektir*. Helal yemek ise ancak Allah'ın hakkını eda etmekle gerçekleşir. Bunun için de sürekli Allah ile olmak ve sâlih ameller sebebiyle istidracı düşebileceğinden korkmak gerekir.¹²⁹⁸ Şüpheli kazançlar ve bunları yemek tevbenin sıhhatine hâlel getirir. Tevbenin başının helal yemek olduğunu kastederek Tüsterî şöyle der: “*Hicri üçyüz senesinden sonra, kimsenin tevbesi (tam*

¹²⁹⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 149a.

¹²⁹⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 61b.

¹²⁹⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 93.

olarak) *sahih olmaz. Çünkü (karışık kazanç ve mallardan elde ederek yedikleri) ekmeikleri tevbeiy bozar. Onlar da bu ekmeğe sabredemez mecburen yerler.*”¹²⁹⁹

Tevbesinin sıhhatli olmasını isteyen kişinin dikkat etmesi gereken diğer hususları da şu şekilde sıralayabiliriz: Bu kimse havf üzere bulunmalı, ilâhi emir ve yasakların gereğini yapmalı, masiyetten sakınıp ısrarla tâata devam etmelidir.¹³⁰⁰ Harama girmek için mübah olan şeyleri de bırakmalıdır.¹³⁰¹ Nefsini sükûta alıştırmalıdır.¹³⁰² Asla “ ileride yaparım” dememeli, o ânda yapılması gereken işle meşgul olmalıdır.¹³⁰³ Nefsini te’dîb etmeli,¹³⁰⁴ bütün bunların gerçekleşmesi için de Allah’ın yardımını istemelidir.¹³⁰⁵

Hakîkî tevbekârın özellikleri ise şu şekildedir: “Hakîkî tevbekârı hiçbir şey gevşetmez. Onun kalbi, ölünceye kadar Arş’a, İlahî huzûra bağılı olur. Hayatını ikâme edecek zaruri şeyler dışında, konfor içinde bir hayatı yoktur. Geçmişine üzülür. Kalan ömründe de emirlere ciddi olarak sarılır, yasaklardan uzaklaşır. Bunların tamam olması ancak, her şeyde yakîn ilmine göre hareket etmesi ve sâlih amellere sarılmasıyla mümkündür. O zaman, Allah Teâlâ’nın haklarında: ‘**Kötülüğü iyilikle giderirler,**’ (Ra’d 13/22) yani daha önce yapmış oldukları kötülükleri, işledikleri yeni hayırlarla giderip temizlerler, buyurduğu kimselerden olur. Aynı şekilde, Resulullah (s.a.v.) Ebu Zerr’den gelen hadisinde, ‘Bir kötülüğü işlediğin zaman, ondan sonra hemen bir iyilik yap. Gizli

¹²⁹⁸ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, 2/509 [2/193].

¹²⁹⁹ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, 1/448 [2/127].

¹³⁰⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 53.

¹³⁰¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 114.

¹³⁰² Bu konuda Sehl b. Abdullah şöyle der: “Halvet, ancak helal yemekle *sahih* olur. Helal yemek de ancak (malda ve vücutta) Allah’ın hakkını yerine getirmekle gerçekleşir.” Bkz. Kuşeyrî, *er-Risâle*, 103 [198-199]; Harkûşî, *Tehzîbü’l-Esrâr*, s. 76.

¹³⁰³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 53; Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, 2/506 [2/193].

¹³⁰⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 149a.

¹³⁰⁵ Harkûşî, *Tehzîbü’l-Esrâr*, s. 76.

günaha karşı gizlice, açık olana karşı da açıkça hayır yap ki onu temizlesin,' buyurmuştur."¹³⁰⁶

Tevbe edip affolunma sırrına mazhar olmuş, müridin yolculuğu ve erişeceği makam da şu şekildedir: “Günahları affolunur ve kul Mevla’sının huzuruna yönelir. Sonra sadece Allah ile beraber olma haline intikal eder. Sonra hak üzere sebat, arkasından (hakkı) beyan, sonra kurb yani ilâhi yakınlık, sonra marifet, sonra münâcât, sonra dostluk, sonra dost ile gizlice sohbet makâmlarına ulaşır. İşte o zaman ilâhi dostluk gerçekleşir. İlim kulun gıdası olmadıkça, zikir kıvamı, rızâ azığı, tefviz (her işini Allah’a havâle) muradı ve tevekkül devamlı olmadıkça kulun kalbine bu hal yerleşmez. Sonra Allah Teâlâ bu kuluna nazar eder, onu Arş’a yükseltir, artık onun makâmı Arş’i taşıyan meleklerin makâmı olur.”¹³⁰⁷

Allah Teâlâ, Tahrîm Sûresi 8. âyetinde “**Ey iman edenler nasuh tevbesi ile Rabbinize tevbe edin,**” (Tahrîm 66/8) diye buyurmuş ve tevbeyi, “nasûh” sıfatı ile kayıtlamıştır. Nasûh kelimesi “saf, halis, samimi” manasında olup kelimenin kökü “söküğü dikmek, bir yırtığı onarıp düzeltmek” anlamlarına gelir. Tevbe-i nasûh ise; “Halis tevbe, yani gedik bırakmayacak tarzda eskiyen yerlerin onarılmasına benzer tevbe etmektir. Sütün, çıktığı memeye geri dönmesinin mümkün olmadığı gibi, tevbe edilen günaha geri dönmemektir.”¹³⁰⁸

Sehl b. Abdullah, bu ayetin tefsirinde “**Tevbe-i nasûh, dönmemektir. Çünkü tevbe eden kişi, dostlar, sevilenler cümlesinden olmuştur. Seven, sevgilinin sevmediği bir şeye girmez.**” der.¹³⁰⁹ Aynı âyetin tefsîrinde Kurtubî, Tüsterî’den şu izahları nakleder: “**Tevbe-i nasûh, Ehl-i Sünnet ve’l-cemaata mahsus olan tevbedir. Çünkü**

¹³⁰⁶ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/502 [2/187].

¹³⁰⁷ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/528 [2/223].

¹³⁰⁸ Cebecioğlu, *TTDS*, s.493.

¹³⁰⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 171.

*bid'atçının tevbesi yoktur. Peygamber (a.s.)'in şu buyruğu onun delilidir: "Allah Teâla her bid'at sahibine tevbe etmesini engellemiştir, perdelemiştir."*¹³¹⁰

"Şüphesiz ki (emrettiğim) bu (yol) benim dosdoğru yolumdur." (En'âm 6/153) âyetinin tefsirinde de "*Dosdoğru yol (tarîk-ı müstakîm), dinde heva ve bid'at sahipleri için (söz konusu) olmaz. Onların tevbesi yoktur.*" diyen Tüsterî,¹³¹¹ görüşünü şu hadîs-i şerîfe dayandırır: "*Her günahın bir tevbesi vardır. Ancak bid'at ve hevâ sahiplerinin hariç. Kuşkusuz ben onlardan uzağım, onlar da benden uzaktırlar. Allah Teâlâ onlardan tevbeyi esirgemmiştir.*"¹³¹²

Tüsterî tevbe-i nasûh ile tevbe eden kimse için "***et-tâibü'l-muhlis***" tabirini kullanır.¹³¹³

Tevbe gizli yapılmalıdır. Zira insanlar içinde, iyiliği emredip kendilerini unutan, münâfik ahlakına sahip olup başkalarının ayıplarını kaş göz işaretiyle gammazlayan, muttali oldukları sırları açığa çıkaranlar vardır. Nitekim Allah Teâlâ'nın Hz. Davud'a şöyle vahyettiği hikâyeye edilir: "Sana kullarımdan şikâyetçiyim ey Dâvud! Çünkü onlar gizlice günah işliyorlar, aleni olarak tevbe ediyorlar. Halbuki ben kulumun günahına benden başkasının muttali olmasını istemem".¹³¹⁴ Cenâb-ı Hakk'ın Davud (as)'a şöyle buyurduğu da Tüsterî'nin tefsirindeki kayıtlar arasındadır: "(Ey Dâvûd) Günahkârların iniltisi bana sıddıkların imdat dilemesinden daha sevimlidir."¹³¹⁵

Tüsterî tevbenin hükmü hakkında da bilgi verir. Kendisine "Tevbe farz mıdır?" şeklinde yöneltilen bir soruya, "***Küfürden tevbe etmek nasıl farz ise, günahlardan tevbe etmek de farzdır***" cevabını vermiştir.¹³¹⁶

¹³¹⁰ Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, Beyrut 1993, 18/130.

¹³¹¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s.64.

¹³¹² Nevâdirü'l-Usûl, 2/245.

¹³¹³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 171.

¹³¹⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, 189.

¹³¹⁵ Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Şuabü'l-Îmân*, tah. Dr. Abdü'l-Alî Abdü'l-Hamîd Hâmid, Hindistan 2003, 9/396; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 53.

¹³¹⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.104a.

Bununla birlikte Kur'ân'a göre kulun bağışlanması için tevbe şartı yoktur. Kul hakkı ve şirk olmadığı takdirde kendisiyle kulu arasında olan günahları Allah Teâlâ isterse bağışlar. Çünkü Allah çok Cevâd ve Kerîm'dir. *Tefsîr*'de Peygamber (as)'dan gelen şu rivâyet aktarılmaktadır: “*Kıyâmet günü bir kul getirilir, cehenneme atılması emredilir. Bunun üzerine kul der ki: Ben böyle zannetmiyordum. Bunun üzerine Allah Teâlâ buyurur: Benim hakkımdaki zannın ne idi ki? Kul, beni bağışlamayı umardım, der. Bunun üzerine Allah Teâlâ “Haydi seni bağışladım!” buyurur ve cennete götürülmesini emreder.*”¹³¹⁷

“O kolayca bir hesap ile muhasebe edilecek” (Mutaffifîn 83/8) ayetindeki hisâb-ı yesîr, günahların bağışlanması, günahları sebebiyle kişinin muhasebe edilmemesi anlamında olup şu rivayet bu manayı destekler mahiyettedir: “Allah Teâlâ bir kulunun kıyâmet günü ayıplarını örtmek istediğinde ona günahlarını gösterir. Onlara kendisi ile o kul şahit olur. Sonra onu bağışlar.”¹³¹⁸

Kulun tevbeye muvaffak olması, o kula karşı Allah Teâlâ'nın muhabbeti olduğuna işaret eder. “Allah Teâlâ kulunu sevdiği vakit ona ne yapar?” sorusunu Tüsterî “*Kusur işlediği zaman istiğfârı, nimete mazhar olduğunda da kendisine şükrü ona ilham eder*” diye cevaplandırmıştır.¹³¹⁹

Kulun tevbe etmemesi ise kulun nisyânının göstergesidir. **“Allah'ı unutan ve bu yüzden Allah'ın da onlara kendilerini unuttuğu kimseler gibi olmayın”** (Haşr 59/19) âyetinde geçen **unutmanın** temelinde günahı sürdürmek ve tevbesizlik vardır. Çünkü, “*Bir günah işleyip tevbe etmeyen kulu, bu günah başka bir günaha çekip götürür ve ilk günahı unutturur.*” Sâlih ameller ve hasene türünden işler yapmak ise bunun tam tersidir. “*Herhangi bir hasene işleyen kulu ise bu hasene başka bir haseneye çekip*

¹³¹⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 54.

¹³¹⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 190.

¹³¹⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 91.

götürür. Ve akli ona geçmiş hasenelerindeki taksîrâtından tevbe etmesi için, -bu haseneler kusurdan hâlî olsalar bile- ilk hasenedeki kusurunu gösterir.”¹³²⁰

Tevbeyi terk etmek, kişinin kendisini katletmesi anlamına gelir. *Tefsîr’de “...kendinizi öldürmeyin”* (Nisâ 4/29) ayetindeki emir tevbeyi terkle ilişkilendirilerek “Günahlarla, (günahta) ısrarla ve istikâmete dönüldüğünde tevbeyi bırakarak nefislerinizi helak etmeyiniz,” şeklindedir.¹³²¹

Tüsterî’ye göre, tevbe eden kulun işlediği günahları nefisine nisbet edip kendisini bu yanlışından dolayı kınaması Cenâb-ı Hakk’ın şefkat ve merhametini celbeder ve tevbesi kabule şâyân olur. Kendisine “*Âdem Rabbinden kelimeler belleyip aldı. O da tevbesini kabul etti. Çünkü tevbeyi en çok kabul eden, asıl esirgeyen O’dur.*” (Bakara 37) ayetinde geçen “Adem’in Rabbinden aldığı kelimelerin ne olduğu” sorulduğunda konuya, dayısı Muhammed b. Süvvar’dan işittiği Abdullah b. Ömer’den gelen aşağıdaki rivayetle açıklık getirir ve sonunda Âdem’in Rabbinden aldığı kelimelerin bunlar olduğunu ifade eder. Şöyle ki, “Adem (a.s.) günahı işleyince Allah Teâlâ’ya “Ya Rabbi sana isyan ettim. Bu isyanım konusunda ne buyurursun? Bu beni yaratmazdan evvel bana yazdığın bir şey midir, yoksa benim ortaya koyduğum bir şey mi?” diye sorar. Allah Teâlâ buyurur: “Bilakis seni yaratmazdan elli bin yıl evvel -ismetini terketmek suretiyle- “ilerde yapacaksın” şeklinde senin hakkında yazdığım bir şeydir. Âdem (a.s.) der ki: “Ya Rabbi! Hakkımda takdir edip yazdığın gibi, beni bağışlayıver, çünkü nefsimize güvenmek suretiyle “*Biz kendimize zulmettik*”. (Araf 7/23) Dünyada “*Eğer bizi bağışlamazsan*”; geri kalan ömrümüzde “*bize acımazsan*”, âhirette “*mutlaka ziyan edenlerden oluruz.*” (Araf 7/23) der.¹³²² Hakikatte günahı işleyen kul olmasına rağmen, Allah Teâlâ kulunun münacaat ve yakarışı karşısında, günahı kendisinin halk ettiğini buyurarak, onu affetmektedir. Hz. Âdem (a.s.) günah işledikten sonra günahını ikrar

¹³²⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s.166.

¹³²¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 53.

¹³²² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 29-30.

etmiş ve rabbisine dönmüştür. Allah da onun tevbesini kabul etmiştir. Bilerek günah işleyip sonra da tevbeyi geciktirmek suretiyle ısrarcı olan kimse şeytan gibi hizlana uğrar. Allah Teâlâ ondan ismeti kaldırıp onu kendi haline bırakır.¹³²³

Tüsterî, kendi yaşadığı dönemde insanların tevbe konusundaki hallerinin değerlendirmesini de yapar. Bu zamanda insanlar tevbe ilmine dair en basit bilgileri bile bilmezler. Halbuki onlar ölüm meleği gelse “Bırak beni de şunu şunu yapayım, bir saat daha nefes alayım” diye yalvaracak olduklarını bilirler.¹³²⁴ Hac, cihad ve diğer taatlardan her hayrı yaparlar fakat tevbe etmezler.¹³²⁵ Dolayısıyla tevbe edenler o kadar azalmıştır ki âlimler tevbekar görmek konusunda ümitsizliğe düşmüşlerdir. Hâlbuki bir saat hatta bir nefes samimi bir şekilde tevbe eden kimse *habîb* (sevgili) ve *karîb* (Cenâb-ı Hakk’a yakın) diye isimlendirilir.¹³²⁶ Yine kulun secdede tekrarladığı “Ya Rabbi! Nefsime zulmettim. Beni bağışla!” yakarıları Allah Teâlâ için en sevimli sözcüklerdir. Çünkü Allah Teâlâ kulunun günahını itiraf etmesinden memnun olur. Tevbe kapısı mü’min kullar için son nefesinde dahi açıktır.¹³²⁷

İnsanları dedikodu etmeyi bırakıp nefislerini tevbeye zorlamalarını tavsiye eden Tüsterî, gizlilerin ortaya döküldüğü, insan için güç ve yardımcının olmayacağı günün devasının tevbe olduğunu belirtir.¹³²⁸ Çünkü o gün, kulların yaptıkları ibadetlerindeki niyetleri âşikâr edilir. Zira kıyâmet gününde kulların amelleri niyetlerine mevkuftur. Rebi‘ b. Huseym bu durumu şu cümlelerle ifade eder: “Serâir insanlara gizli kalan şeylerdir. Bunlar Allah için açıktır. Bu sırların devasını arayınız. Bunların devası tevbe edip bir daha dönmemektir.”¹³²⁹

¹³²³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 51, 52.

¹³²⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 171.

¹³²⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.127.

¹³²⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 149a.

¹³²⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 61b.

¹³²⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 74

¹³²⁹ Beyhakî, *Şuabü'l-Îmân*, 9/413; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 191.

Netice itibariyle günahı unutmamak, kötü halleri iyi hal ile değiştirmek olarak tanımlanan tevbe Cenâb-ı Hakk'a dönüşü ifade eder. İman makamlarının ilk basamağı olmakla birlikte, bidayetten nihâyete tüm makâmlarda gereklidir. Allah'a teveccüh vesilesidir. *İmân, ilim, takvâ, muhabbet, istiğfâr, icâbe, inâbe, evbe, havf ve recâ* gibi birçok kavramla yakından irtibatlıdır. Kul çokça tevbe eden *tevvâb* olmalıdır. Zira Allah Teâlâ da tevbeleri sürekli kabul eden *Tevvâb* (c.c.)'dir.

2. Vera'

“Korkma, endişelenme, kaygılanma; dikkatli davranma, sakınma, kendini uzak tutma, korunma, müttakî olma”¹³³⁰ gibi anlamlar ifade eden *vera'*, tasavvuf literatüründe “haram olmasında şüphe bulunan şeylerden, hoş görülmeyen işlerden sakınmak”, şeklinde tanımlanmıştır.¹³³¹

Sûfîler, Hz. Peygamber'in hadisleriyle ve yaşantısıyla temellendirdikleri *vera'*ı âyât-ı beyyinâta yasaklanan, haram kılınan şeylerden uzaklaşmanın ötesinde, harama düşmek endişesiyle helalliğinde şüphe bulunan şeyleri bile terketmek; helâlden öte katıksız, saf helalden pay almak olarak algılamışlardır.¹³³²

Vera' kavramı, Kur'ân'da yer almamakla birlikte ayetlerde mana olarak işaret edilmektedir: Örneğin “*Ey Peygamber! Temiz olan şeylerden yeyin; güzel işler yapın. Ben sizin yaptıklarınızı hakkıyla bilmekteyim.*” (Mü'minûn 23/51) âyetinde Allah Teâlâ temiz, meşru nimetlerden yararlanmayı ve dürüst, erdemli davranışlar sergilemeyi emir buyurmaktadır. Hz. Peygamber de “*Kişinin, kendisini ilgilendirmeyen şeyleri terk etmesi, onun iyi Müslüman olduğunu gösteren işaretlerdendir,*”¹³³³ buyurmuştur. Ebu Bekir (r.a) ise, “Biz harama düşme endişesinden dolayı helalin yetmiş çeşidini bıraktık,” demiştir.

¹³³⁰ Uludağ, *TTS*, s. 337.

¹³³¹ İz, *Tasavvuf*, s. 169.

¹³³² Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 110 [203].

¹³³³ Tirmizî, *Zühd*, 11.

Vera', hadis-i şeriflerde kavram olarak yer almıştır: “*Dinimin aslı vera’dır,*”¹³³⁴ “*Vera’dan daha kolay ve sağlam bir yol görmedim.*”¹³³⁵ buyurmuştur. O, bu sözleriyle *vera'*ın önemini vurgularken Ebû Hureyre’ye, “*Vera’ sahibi ol ki, insanların en çok ibâdet edeni olasın.*” diye tavsiye etmiştir.¹³³⁶ Hasan-ı Basrî’nin, “*Zerre miktarı vera’, tutulan bin nafîle oruç ve kılınan bin nafîle namazdan daha hayırlıdır,*”¹³³⁷ sözü Hz. Peygamber’in tavsiyesini açıklar mahiyettedir.

Sehl b. Abdullah da *vera'*ı “*sakıncalı şeye (düşme endişesinden) dolayı, sakıncası olmayan şeyi bırakmak*” şeklinde tanımlar.¹³³⁸ “*Vera’ sahibi kimse (veri’) ise mahzûrlu şeyden dolayı mahzûr olmayan şeyi bırakandır.*”¹³³⁹

Tüsterî de bu konuda otorite bir zâttır. Nitekim İmam Kuşeyrî onu “*Vera’ ve muâmele sahalarında sûfiler zümresinin, zamanında benzeri bulunmayan imamlarındanır,*” ifadeleriyle takdim etmiştir.¹³⁴⁰

“*Helâli vera’ ile yemek,*” tabirini kullanan Tüsterî, imanın hakîkatine varabilmek için bunu şart koşar.¹³⁴¹ Bunun manası harama düşme endişesiyle helal olan şeylerde de ihtiyatlı olmak ve gerektiğinde helali de terk etmektir. “*Vera’ nasıl belli olur?*” sorusuna, “*Helâli terk etmek suretiyle*” cevabını verir ve ekler: “*Keff (geri durmak, kaçınmak, bırakmak, vazgeçmek) gibi vera’ yoktur.*”¹³⁴²

Tüsterî’ye göre hayat, helâl çerçevesinde yaşandığında Allah Teâlâ’ya isyan edilmeyecek; sâfi, katıksız helâlle Allah Teâlâ unutulmayacaktır.¹³⁴³ Çünkü helal yiyen

¹³³⁴ Mecdüddîn İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye fî Garîbi’l-Hadîs*, tah. Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Mektebetü’l-İlmiyye, Beyrut 1979, 5/174-175.

¹³³⁵ Buhârî, *Buyû’*, 3.

¹³³⁶ İbn Mâce, *Zühhd*, 24.

¹³³⁷ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü’s-Sâlikîn-Kurânî Tasavvufun Esasları*, s. 501.

¹³³⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 66a.

¹³³⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 66a, 193b.

¹³⁴⁰ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 400 [108].

¹³⁴¹ Gazzâlî, *İhyâ*, 2/92.

¹³⁴² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.135b.

¹³⁴³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, 184b; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 112 [205]. Serrâc ehl-i vera’ı üç tabakaya ayırır ve

kimsenin yedi organı tâat üzere bulunur ve sürekli hayır işlemeye muvaffak kılınır. Haram yiyenin ise yedi organı günaha girer.¹³⁴⁴

*Helâli vera' ile yemenin ölçüsü ise şu şekildedir: "Dünyalık herhangi bir şeyi vera' ile isteyen kimse istediğinin üçte ikisini terketmelidir ki üçte biri kendisine sahih olsun. Bu üçte birlik kısımda kendisine zekât, hac gibi vakti geldiğinde yapması gereken hak terettüb eder. Yine kendisi, ailesi, akrabaları ve komşuları için yerine getirmesi gerekli haklar da bu üçte bire dahildir. Bundan kalan bakiyeye gelince, Allah Teâla onu hayra, muzaaf derecelere davet eder. Eğer elinde tutar, kendine saklarsa ona kınama yoktur."*¹³⁴⁵ Vera' sahibi olmayan kimsede ise dünyalık elde etme hususunda son derece hırs vardır. Zira, "*Vera' ı olmayan kimse filin başını yese yine de doymaz.*"¹³⁴⁶

Tüsterî vera'ı marifet makamlarından yakînin üst makamı olarak ele alır. Yakîn ile irtibatlı olan vera', *zühd* ile de yakîn anlam ifade eder ve diğer bazı mutasavvıflarda olduğu gibi Sehl'e göre de vera', *zühdiün* başlangıcıdır.¹³⁴⁷ *Yakîn, vera' , zühd* makamlarını şu şekilde sıralar: "*Yakînin en üst makâmı vera'ın en alt makamıdır. Vera'ın en üst makâmı da zühdiün en alt makâmıdır.*"¹³⁴⁸ "*vera' zühdiün evvelidir,*¹³⁴⁹ *dünyayı terketmek de vera'ın evvelidir,*"¹³⁵⁰

bunlara Sehl'in saf helalle ilgili sözleriyle açıklık getirir: **Birincisi:** Haram ve helâl oluşu açık surette belli olan şeyler arasında kalan ve kesin olarak haram ve helal denilemeyen şüphelilerden sakınanlar. **İkincisi:** Eli ile bir şeye uzandığında kalbiyle ona vâkıf olarak göğsü daralan kimselerin vera'ı. Sehl diyor ki: "Helâl, içinde Allah'a isyan olmayan şeydir." İçinde Allah'a isyan bulunmayan şeyi tanımak ancak kalp işâretinden anlamakla mümkün olabilir. **Üçüncüsü ise** âriflerin ve vecd ehlinin mertebesidir. Sehl b. Abdullah'a da "katıksız saf" helâlden sorulduğunda şöyle karşılık vermiştir: "*Helâl, içinde Allah'a isyan bulunmayan şeydir. Saf helâl ise Allah'ı unutmadan; gâflatsız olandır.*" Veranın birinci derecesi avâmın, ikinci derecesi havâssın, üçüncü derecesi havâssu'l-havâssın vera'ıdır. Vera' zühdü gerektirir. Bkz. Serrâc, *Lüma'*, s. 43 [44-45].

¹³⁴⁴ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 346.

¹³⁴⁵ Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 238b.

¹³⁴⁶ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 112 [205].

¹³⁴⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 1a; Harkûşî, *Tehzîbü'l-Esrâr*, s.94

¹³⁴⁸ Harkûşî, *Tehzîbü'l-Esrâr*, 81.

¹³⁴⁹ Harkûşî, *Tehzîbü'l-Esrâr*, s.94.

¹³⁵⁰ Harkûşî, *Tehzîbü'l-Esrâr*, s.96. Abdurrahman es-Sicillî de "Vera' sahibinden zühd beklenir, halt

Ehl-i vera', Tüsterî'nin bütün insanların en üstünü olarak nitelendirdiği *zühhâd* sınıfından hemen sonra gelir. Kendisinin yapmış olduğu bir tasnife göre insanlar *avâm*, *ehl-i tahlît*, *nüssâk*, *ehl-i vera'* ve *zühhâd* şeklinde beş sınıfta ele alınır.¹³⁵¹

Vera'ın özü, aslı da şu minval üzeredir: Öncelikle vera' kulun Allah Teâlâ'nın kendisini gördüğü bilgisine sahip olması esasına dayanır. Bu bilgiyi aklına ve gönlüne yerleştiren kul kendisini ve gördüğü her şeyi ıslah etme gayretine girer. Menhiyattan uzak durur. Allah'ın kendisini dahil ettiği meseleler hariç kendi iradesiyle hiçbir şeye girmez. Bilhassa kendi nefsinin nasihatçısı ve vasiyetçisi olur.¹³⁵²

Tüsterî kulluğun kemâlini, kulun fiillerindeki vera'sına dayandırır. Bunun sıhhati ise ancak ihlâsla, müşâhede ve Allaha'tan gayri her şeyten uzaklaşma ile mümkün görür. "*Fiili vera' ile, vera'sı ihlâsla, ihlâsı müşâhede ile müşâhedesini de mâsivâdan teberrî ile ittisal etmedikçe kul kamil olmaz.*"¹³⁵³

Vera' ve *haşyete* biririyle irtibatlı iki kavram olup, bu makamdaki kul *haşyete* de yaşayacaktır. Yani harama düşmemek için helâli terk eden kimsenin kalbine *haşyete* verilecektir. Bu *haşyete* sayesinde kişi vera' sahibi olacaktır.¹³⁵⁴

*Vera'*ın gerçekleşmesi için *ilim*, *ihlas* birlikteliğine da dikkat çeken Tüsterî, mezîd-i ilâhînin rolünü de vurgulamıştır. "Âhiretten olan üç şey" olarak ifade ettiği *ilim*, *ihlâs* ve *vera'*¹³⁵⁵ siddıkların renklerini değiştirip bedenlerini öldüren şeylerdir.¹³⁵⁶ Kişi dünyada yaşadığı sürece *ilim*, *ihlâs* ve *vera'* üçlüsünü asla terketmemelidir. "*Kendisiyle amel etmedikçe ilmi bırakmayınız, ihlâs sahibi olmadıkça vera'yı bırakmayınız.*

ehlinden de vera' beklenir" demiştir. Bkz. Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 178a.

¹³⁵¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 49a.

¹³⁵² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 13a.

¹³⁵³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 100; İsfahânî, *Hilye*, 4/342; Harkûşî, *Tehzîbü'l-Esrâr*, s. 161.

¹³⁵⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, 34a.

¹³⁵⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 116a, 128a.

¹³⁵⁶ Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 226b. Başka bir sözünde de Tüsterî şöyle der: "*Siddıkların kalplerinin zamîri bu üç şey üzeredir: Vera bilgisi, ihlâsa niyyet ve zemmedilmiş hiçbir şeyin organlarından çıkmasına müsaade etmemeleri. Münâfikların kalplerinin zamîri de bu üç şeyin zıddıdır. Heva bilgisi, dünyaya niyyet ve övülmeyen organlar.*" Bkz. Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 194b.

Allah'ın sizi müşâhedesini, sizin de onu müşâhedenizi ve O'nun sizinle sohbetini tahkim etmedikçe ihlâsı bırakmayınız. Şayet sizden biri dünyanın ömrü kadar yaşasa (Allah'tan sürekli) gördüğü mezîdden ötürü bu şeylerden birini (dahi) tahkim edemez (tam mükemmelleştiremez). Rabbisinin mezîdinin kıymetini bilmede kusurunu nefesine ilzam ettikçe (Allah nimeti) çoğaltır ve büyütür. İşte bu, âhirete varıncaya kadar dünyadaki halidir. Âhirete varınca da mezîdi, ebed mezîdi ile birleşir."¹³⁵⁷

Vera'ın gerçekleşmesi için ilmin büyük rolü olduğu gibi, ilmin vera' ile tahsil edilmesi talibleri için çok önemlidir. İlim taliblerini üç grupta ele alan Tüsterî, birinci olarak vera' ilmini ve onunla ameli taleb eden kimseyi sayar. Bu kimse harama çekip götürür korkusuyla helali bırakır. İkincisi ise ilim taleb eder, ihtilaf ve görüşleri dinler, aleyhine olanı bırakır lehine olanı alır. Allah Teâla'nın kendisine açtığı geniş daireye girer. Ve onu Allah için vera' ile alır. Tüsterî'nin eleştirdiği üçüncü grup ise vera' ile hareket etmeyip nefsinin istekleri doğrultusunda cevaz arayan ilim talibleri ve onlara cevaz veren ulemadır. Bu insanların helakine sebep olan kötü âlimler, dünyada kendilerine acilen verilen bir ceza olarak (ukûbet) vera' ilmini kaybederler.¹³⁵⁸ Hem kendi nefsinin ıslah edicisi hem de halkın yol göstericisi olan vera' ehli alime Allah Teâlâ kıyâmette üstün bir mertebe lutfedecektir.¹³⁵⁹

İnsanların içinde özellikle âlimler vera' sahibi olmalıdır. Toplum içinde insanlara yön veren âlimlerde şu üç şeyin bulunması gerekir: *Vera'*, *nasihat* ve *hilm*. Aksi takdirde o âlimler, Allah Teâla'nın buyurduğu üzere "kitaplar taşıyan eşekler gibi" olurlar.¹³⁶⁰

¹³⁵⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 101a-b.

¹³⁵⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 65b; *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 235 a-b.

¹³⁵⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 66a, 193b.

¹³⁶⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 65a-b.

“Vera’da derinleşmek (istiksâ) saadettendir”.¹³⁶¹ Kulun vera‘ makamında kat ettiği mesafe aynı zamanda Allah katındaki değerinin de göstergesidir. ‘Tüsterî’ye “Allah yanındaki değerini bilmek istediğinde, Allah’ın senin yanındaki değerine bakasın!” hadisi sorulduğunda şöyle cevap verir: “Evet bakasın vera’in nasıldır, zühdün nasıl? Allah’ı tazimin ve Allah’tan korkun (heybet) nasıldır?”¹³⁶²

Organların Allah Teâlâ’ya itâatin dışında bir şeylerle meşgul olması kulun vera‘dan mahrum olmasına sebep olur. Vera‘dan mahrum kalmak da kişinin helâkine ve düşmanlar defterine yazılmasına sebep olur.¹³⁶³ Ayrıca vera‘dan mahrum olan, amelinde vera‘ı olmayan kimse nefis ve şeytanın hüküm dairesine girer.¹³⁶⁴ Yine bu kimseye Kelâmullah hafif gelir Allah’ı bırakıp masivanın peşine düşer böylece hevasının ardından yürür ve helak olur gider.¹³⁶⁵

Nefisle mücâdelenin sıhhati de vera‘ ile mümkündür. Zamanının ve zamane halkının bozukluğunu dile getirip, kurtuluş için vera‘ı tavsiye eden Tüsterî’ye göre, insanların fesat içinde buldukları böyle bir dönemde yaşadıkları için nefislerin vera‘ ile terbiye edilmesi gerekir. Kişi ancak bu şekilde kurtuluşa nâil olabilir.¹³⁶⁶ Kıyâmete doğru ise sâlih denilen kimselerden bile haşyet, murâkabe ve vera‘ gibi nefisle mücâdelede önemli rolü olan ilimler kaldırılacak; haşyet bilgisinin yerini dünya

¹³⁶¹ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 225a.

¹³⁶² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 134a; Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 232a.

¹³⁶³ “Kim taşkın davranır şımarırsa, yakînden mahrum olur. Kim Kendisini alakadar etmeyen malayani konuşursa sıdktan mahrum olur. Kimin organları Allah’a itaat dışında bir şeyle meşgul olursa veradan mahrum olur. Kul bu üç şeyden mahrum kaldı mı helak olur. Ve o düşmanlar defterine yazılır.” Bkz. Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 9b, 10a; 41a; Harkûşî, *Tehzîbü'l-Esrâr*, s.73; İsfahânî, *Hilye*, 4/343. Abdurrahmân es-Sicillî bu sözü “Yani dakîkına nazardan ve sıddıkların kalplerinde buldukları organlarında zuhûr eden, bedenlerinin uğruna çalıştığı inceliğe nazardan mahrum olur. İşte bunlar düşmanlar divanında sabittir” şeklinde şerh eder. Bkz. Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr.173a.

¹³⁶⁴ İsfahânî, *Hilye*, 4/347.

¹³⁶⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.127a.

¹³⁶⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 64a.

vesveseleri, **vera'** bilgisinin yerini şeytanın vesveseleri ve murâkabenin yerini hadîsü'n-nefs ve nefsin vesvesesi alacaktır.¹³⁶⁷

Sonuç olarak vera' mübah bile olsa şüpheli şeyleri terketmek suretiyle kişiyi günah ve gaflet girdabından uzaklaştırarak imanın hakikatına ulaştırır vesilelerden biridir. Vera', harama düşme endişesiyle helali terkin sonucunda kalpte oluşan haşyetin semeresidir. İlim, ihlas ve mezîd-i ilâhî ile kemalini bulur. Vera', kalbi şeytanın tasallutundan, kişiyi nefis ve hevaya ittibâdan korur. Organları tâate sevkeder. Tâat de kulu cennete götürür. Vera' zühde açılan bir kapıdır.

3. Zühd

Yüz çevirmek, değersiz bulmak gibi anlamlar ifade eden *zühd* kelimesi sözlükte “bir şeye rağbet etmemek, meyletmemek, soğuk ve ilgisiz davranmak”¹³⁶⁸ gibi anlamlarda kullanılır. *Vera'in* üstünde bir makâm olan *zühdün* ıstılâhî manası ise, Allah'tan başka her şeyi terk etmek, değer vermemek, tûl-i emel yapmamak,¹³⁶⁹ “âhirete yönelmek maksadıyla dünyayı terk etmek, dünya ile ilgili taleplerini azaltmak”¹³⁷⁰ demektir. Sûfî olmayanlar zühdü, “bedenin ve beden kuvvetlerinin lezzetlerle zorunlu miktar ilgilenmesine imkân vermektir,” diye tanımlamışlardır. Kalbi dâhil etmeyip zühdü uzuvlar düzeyinde ele aldığı için bu tanımı sûfîler kabul etmezler. Çünkü uzuvlar düzeyinde yapılan zühdde kalp, terkedilen şeylerle ilgilenebilir, eşyaya ait isteği hala devam edebilir.¹³⁷¹

Mü'minleri dünyadan sakındırıp zühde teşvik eden ***“Dünyanın faydası pek azdır, âhiret ise sakınanlar için elbet daha hayırlıdır”*** (Nisa 4/77), ***“Âhiretten (vazgeçip yalnız) dünya hayatına mı razı oldunuz? Fakat bu dünya hayatının faydası, âhiretin yanında pek azdır.”*** (Tevbe 9/38) gibi pek çok ayet mevcuttur. Bu ayetlerde

¹³⁶⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 38a; İsfahânî, *Hilye*, 4/348.

¹³⁶⁸ Cürçânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, s. 101-102.

¹³⁶⁹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 115, 118 [208].

¹³⁷⁰ Cebecioğlu, *TTDS*, s. 550.

¹³⁷¹ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 239 [282].

dünyadan nasibini unutmamakla birlikte âhireti tercih etmek, mâsivâdan yüz çevirip Allah'a yönelmek, yapılan ticaretin, alışverişin Allah'ı anmaktan, namaz ve zekâttan alikoymaması vurgulanır. Ayrıca dünya hayatı, âhret hayatının yanında geçici ve değersiz bir meta, bir oyun ve eğlence, çok aldatıcı, faydası pek az bir şey olarak nitelenir.¹³⁷² Kur'ân ayetleriyle birlikte Hz. Peygamberin yaşantısını da referans alan mutasavvıflar zahiren ve kalben dünyadan uzaklaşarak sürülen zâhidâne yaşam tarzını, hakikat ve marifete erişme vesilelerinden biri olarak görmüşlerdir.

Aynı şekilde hakikatının zâhir-bâtın/kalp birlikteliğiyle gerçekleşeceğine inanan Tüsterî, **zühdü** şöyle tanımlar: “*Zâhiren mâsivâdan yüz çevirmekle birlikte, özellikle mâsivâ sevgisinin ve yokluğunda üzüntüsünün kalpten çıkarılmasıdır.*”¹³⁷³ Bu tanım zühdün öncelikli mahallinin kalp olduğuna, ardından buna uzuvların iştirak etmesi gerektiğine işaret eder. Kalp, zühd ile mâsivâdân temizlenmeli, orada Allah'tan başka hiçbir şey kalmamalıdır. **Zâhid** ise “*Mâsivâdan el çeken, rağbeti eyyâmullah ve muhabbetullahta olan kimsedir.*”¹³⁷⁴ Yani Allah'ın maddî ve manevî lütuf ve ihsânlarını görüp O'nun sevgisi kendine yeten, mâsivâyâ ihtiyaç duymayan kimsedir.

Sehl'e göre zühd bir makâmıdır. Gayesi ve nihâyeti, alt ve üst dereceleri vardır.¹³⁷⁵ *Zühd*, vera'ın üstünde; tevekkül ve rızânın altında yer alır.¹³⁷⁶ Ebu Talib el-Mekkî'nin ifadesine göre Tüsterî zühdü havfın bir makâmı kabul eder. “*Zühd ancak korku ile elde edilir. Çünkü Allah Teâla'dan korkan kişi dünyayı terkeder.*”¹³⁷⁷

¹³⁷² Ra'd, 13/26, Ankebût, 29/64; Kasâs, 28/60, Hadîd 57/20, Lokman 31/33, Tevbe 9/38.

¹³⁷³ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/220.

¹³⁷⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 66a, Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 193b.

¹³⁷⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 114a.

¹³⁷⁶ Sehl b. Abdullah'ın “*Vera'ın en mükemmel en üst babı zühdün en alt bâbidir. Zühdün en üst ve en mükemmel babı da tevekkülün en alt bâbidir.*” sözüne göre makâmın sıralaması vera', zühd ve tevekkül şeklinde olur. Bkz. Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 1a; Harkûşî, *Tehzîbü'l-Esrâr*, s.94. Harkûşî'nin Sehl'den naklettiği “*Vera'ın en üst makâmı zühdün en alt makâmı; zühdün en üst makâmı rızanın en alt makâmıdır. Rızanın en üst makâmı tevekkülün en alt makâmıdır.*” sözüne göre ise makâmın sıralaması vera', zühd, rıza ve tevekkül şeklinde sıralanır. Bkz. Harkûşî, *Tehzîbü'l-Esrâr*, s. 81.

¹³⁷⁷ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/816-817 [2/502].

Süfyan es-Sevrî (ö. 161/777), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), İsa b. Yûnus gibi zatlar zühdü “kasr-ı emel yani dünyevî emelleri kısa tutmak” şeklinde ifade etmişlerdir.¹³⁷⁸ Sehl b. Abdullah ise kasr-ı emeli dünyada zühdü kolaylaştırıcı bir sebep ve zühdün halâvetini celb etmeye vesile olan bir sâik olarak görmüştür.¹³⁷⁹ Ona göre kasr-ı emel, “*tazmin edilen (garanti edilen) şey için tasalanmayı bırakıp dâmin (kefil olan, tekeffül eden Allah) azze ve celleye güvenmektir.*”¹³⁸⁰

Zühdün önem ve faziletine dair bir çok sözünü gördüğümüz mutasavvıfımız bin ismin olduğunu ve bu isimlerden her birinin de bin ismi olduğunu ve bunların da ilkinin dünyayı terk etmek olduğunu ifade eder.¹³⁸¹ Mekkî, Sehl b. Abdullah’ın, zühdün hakikatini, makâmaların en üstünü olarak gördüğünü söyler. Zira Tüsterî’nin şu sözleri Mekkî’nin görüşünü teyid eder: “*Zâhide âlim ve âbidlerin sevabının tamamı verilir. Sonra amellerinin sevabı mü’minlere taksim edilir.*” “*Kıyâmette, vera‘ sahibi, âlim bir zâhidden daha faziletli bir kimse görülmez.*”¹³⁸² Hayır ameller tamamen zâhitlerin terazisinde olacak ve zühdün sevabı zâhitlerin derecesini artırmak üzere fazladan ihsân olarak verilecektir.¹³⁸³

Kuşeyrî, *Risâle*’de Ahmed b. Hanbel’in üç tür zühdden söz ettiğini aktarır: **Birincisi**, haramı terketmek suretiye yapılan zühd. Bu avâma ait zühd türüdür. **İkincisi**, helalin fazlasını terketmek suretiyle yapılan zühd. Bu havâssa ait zühd türüdür. **Üçüncüsü** kişiyi Allah Teâla’dan meşgul eden her şeyi terketmek suretiyle yapılan zühd. Bu tür zühd ise âriflere aittir.¹³⁸⁴

¹³⁷⁸ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 116 [209].

¹³⁷⁹ İsfahânî, *Hilye*, 4/345.

¹³⁸⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 177.

¹³⁸¹ Sühreverdî, *Avârif*, s. 285 [613].

¹³⁸² Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/816-817 [2/502].

¹³⁸³ Sühreverdî, *Avârif*, s. 285 [614].

¹³⁸⁴ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 119 [211].

Tüsterî'nin sözlerinde zühdün bu üç türüne de işaret vardır: “*Dünya ve içinde mevcûd olan şeyler lanetlenmiştir. Ancak Allah’ın zikri bundan müstesnadır*”¹³⁸⁵ hadisinin anlamı sorulduğunda verdiği cevap haram konusunda yapılan avamın zühdüne örnektir: “*Burada Allah’ın zikrinden murâd, haramlardan kaçınmak; yani zühddür. Zühd ise, karşısına bir haram çıktığında kişinin Allah’ı hatırlaması, kendisine muttali olduğunu bilip derhal bu haramdan kaçınmasıdır.*”¹³⁸⁶ Tüsterî'nin bu sözünde dile getirdiği zikir, ilm-i kıyâm ve zühd aynı zamanda kulun haramı terketmesine birer vesiledir. Ona göre “*tâata rağbetin ölçüsü, günahtan el çekmektir (masiyetten zühddür).*”¹³⁸⁷

Tüsterî'nin, “*zühd ancak helal dairesinde/konusunda olur,*¹³⁸⁸ *haramı terketmek bize zaten farzdır, haram konusunda zühd olmaz,*¹³⁸⁹ *yaratılmışların en hayırlısı helal konusunda zühd edendir*”¹³⁹⁰ sözleri ise zühd fi'l-helâl kapsamında olup havassa ait zühd türüne işaret eder.

Zâhidler hakkındaki, “*Mâsivâdan el çeken, rağbeti eyyâmullah ve muhabbetullahta olan kimselerdir,*”¹³⁹¹ şeklindeki sözüyle ise kalbini Allah'tan gayrısından temizleyip, isteği eyyâmullah ile sınırlanmış, muhabbetullahla onur kazanmış âriflerin zühdüne işaret etmiştir.

Görüldüğü gibi avâmdan âhireti isteyen zâhidin dünya ve içindekilerden el çekmesi esastır. Nitekim, “*Bir mü'mine, dünyada ancak, denizin ortasında bir odun parçasına binip oradan kendisini kurtarmasını ümid ederek “Ya Rab, Ya Rab!” diye nida eden kişinin hali gibi olması yaraşır. Mü'min kul, dünyadan el etek çekip zühd*

¹³⁸⁵ Tirmizî, Zühd, 14; İbn Mâce, Zühd, 3.

¹³⁸⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 80b, 138a; Tüsterî, *Tefsîr*, s.70; Serrâc, *Lüma'*, s. 112 [134]; Harkûşî, *Tehzîbü'l-Esrâr*, s. 186.

¹³⁸⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 50a.

¹³⁸⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.132b.

¹³⁸⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 32b.

¹³⁹⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 135b.

¹³⁹¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 66a.

hayatı yaşadığında Allah Teâlâ ona hakîm bir melek görevlendirir. Dünya ehli, bostanlarına güzel ağaçlar diktikleri gibi o melek de onun kalbine türlü hikmetleri diker.”¹³⁹²

Âriflerin mertebesinde Allah’ı isteyen bir zâhid ise hem dünyadan, hem âhiretten ve içindeki nimetlerden yüz çevirir. **“Bilin ki dünya hayatı ancak bir oyundur, bir eğlencedir,....”** (Hadîd 57/20) âyetinin izahında *“Dünya, uyuyan bir nefistir; âhîret de uyanık bir nefistir”*¹³⁹³ nitelemesi, zühd edilmesi gereken şeyler hususunda dünya ve âhîretin ârifler için aynı derecede olduğuna işaret eder.

Zühd edilmesi gereken konular, yeme-içme, para-mal-mülk, elbise, kardeş-arkadaş ve dostlar ve dünyadır. Bunların başında yeme-içme gelir. Yaşamaya ve ibadete güç yetecek kadar yemek gerektiğini düşünen Tüsterî, *“Dünyadan el çekmiş insanların en zâhidi, yiyeceği en saf olandır,”* demiştir. Bu sözdeki “en saf olan yiyecek” ihtiyaç olduğunda, biriktirmeksizin, ihtiyacı kadar alınan yiyecektir.¹³⁹⁴ Para, mal mülk ise Cenâb-ı Hakk’a yakınlaşmak maksadıyla iyilik kapılarında harcamak için elde edilmelidir. Sonu vârise varan para va maldan el çekmelidir. İbadet yaparken bedenini örtüldüğü elbise de kifâyet miktarı olmalıdır. Çünkü onların sonu da mezbele olmaktır. Kardeş, arkadaş ve ahabâblarla ise beraberliğin nihâyeti de firâk; dünyanın sonu da fânîliktir.¹³⁹⁵ *“Bu beş şeyden el çekmeyen için şu beş şey gerçekleşmez: Allah Teâlâ’nın kendisini gördüğünü, kendisine muttali olup hâlini ve işlerini bildiğini, sıkıntısını gidermeye kâdir olduğunu, kendisine merhametli ve raûf olduğunu bilmesi. Allah Teâlâ’ya yakınlığı, ondan korkması, onu tercih etmesi, bütün ahvâlinde fakr u fâkatini*

¹³⁹² Tüsterî, *Tefsîr*, s.192.

¹³⁹³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 163.

¹³⁹⁴ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 195a.

¹³⁹⁵ Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 216b; Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, 2/816 [501-502]. Harkûşî, *Tehzîbü'l-Esrâr*, s.100.

ona izhar etmesi.”¹³⁹⁶ Ayrıca zühd ile kalbini, açlık, çıplaklık, fakirlik ve zillet korkusundan temizlemedikçe ibâdet eden kimsenin, ibâdeti de hâlis olmaz.¹³⁹⁷

Tüsterî’ye göre evlilik ve çoluk-çocuk konusunda zühd olmaz. Bir erkeği, eşlerinin çokluğu, çoluk çocuğunun maîşeti ve ıslâhı, Allah’ı anmaktan ve O’na ibâdetten alıkoymuyorsa, onun sırf nefsânî arzularını köreltmek, kadınlara bakışın lezzetinden sakınmak amacıyla zâhitlik yapması mânâsızdır. Zâhidlerin Efendisi Hz. Peygamber’e kadınlar sevdirdiği halde, kadınlar hakkında zühd, sahîh değildir.¹³⁹⁸ **“Ey iman edenler! Eşlerinizin, evlatlarınızın içinde hakikaten size düşman olanlar da vardır. O halde onlardan sakının”** (Teğâbûn, 64/14) âyetinin anlamı şu şekildedir: *“Seni dünya toplamaya ve dünyaya güvenmeye, dünyaya bağımlı olmaya sevkeden eşlerin, çocukların senin düşmanıdır. Dünyayı harcamaya, infaka teşvik eden, sana kanaat ve tevekkülü gösteren eş ve çocuklar ise sana düşman değildir.”*¹³⁹⁹

Hakîkate zühd, Sünnet üzere yaşam sürmektir. Zâhidler zühdün getireceği sevap ve mükâfâtın yanında Sünnet’e ittibâ ile kazanılacak mükâfâtlara ve kazanımlara da nâil olacaklardır. Ebu Tâlib el- Mekkî, Tüsterî’nin zühd üzere yaşamayı sünnet olarak kabul ettiğini söyler. Çünkü Hz. Peygamber insanların en zâhidi idi. Kulun zâhidâne bir hayat yaşama konusunda da peygamber (a.s.)’a ittibâ etmesi gerekir. Kur’ân’da da **“De ki: Eğer Allah’ı seviyorsanız, bana uyun,”** (Âl-i İmran,3/31) buyrulmuştur. Hz. Peygamber de “Size sünnetimi ve benden sonra gelen Râşid Halifelerin sünnetini tavsiye ediyorum”, “Beni seven benim Sünnet’im ile yol tutsun,” buyurmuştur. *“Allah Resulüne ve ondan sonra gelen ashabına uymak Sünnettendir. Onlar dünyada zühd sahibi idiler.”*¹⁴⁰⁰

¹³⁹⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehî*, vr. 102b.

¹³⁹⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/220.

¹³⁹⁸ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/827 [2/509]; Gazzâlî, *İhyâ*, 4/223.

¹³⁹⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 170.

¹⁴⁰⁰ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/820 [2/503].

Zühd makamındaki bir sūfiye nefsi tanıma ve muhalefet bilgisine sahip olması gerekir. Çünkü beraberinde nefse muhalefet olmayan her zühd cehâlettir. Nefsiyle mücâdelesini ve ona muhâlefeti olmayan kişinin zühdünü gerçekleştirmesi ve geliştirmesi mümkün değildir.¹⁴⁰¹ “*Nefisten kurtuluşun çaresi ilimdir.*” Bu ilim, nefsin hakikatini, Allah katındaki değerini, insana verebileceği zararları ve nefisin kötülüklerinden korunma yollarını bilmektir. Bu ilmi elde etmenin “*semeresi kulun yasaklardan kaçma hususunda hevâyâya muhalefetidir. Sonra taharet üzere emirleri edaya nefsin tahammül etmesidir. Bu şekilde kulun teabbüdünde suhulet hâsıl olup kul âbidlerin makâmlarına girer. Sonra Allah Teâlâ ona evliyâ ve asfîyasına tattırıldığını tattırır. İşte bu da derecetü’l-mezâktır.*”¹⁴⁰²

Allah Teâlâ’nın kulunu zühde muvaffakiyet ile rızıklandırması kişi için saadet alâmetlerindedir.¹⁴⁰³ Her kim kırk gün sâdık ve muhlis bir şekilde zühd hayatı yaşarsa kendisi için Allah’tan kerâmetler zuhûr eder. Eğer kerâmetler zuhûr etmezse bunun sebebi zühdünde sâdık ve ihlâsın bulunmamasıdır.¹⁴⁰⁴ Bu kerametler ise zâhidin dilediğini, dilediği şekilde, dilediği yerden alması şeklinde zuhûr eder.¹⁴⁰⁵ Sehl b. Abdullah “*Dünya hayatı oyun ve eğlenceden ibarettir*” (Hadîd 57/20) âyetinin tefsirinde şu hikayeyi anlatır: “İbrahim Halîlurrahmân çok sıcak bir günde, bir çölde şiddetli bir susuzluğa maruz kalır. Deve güden bir Habeşli’ye bakar, “Suyun var mı?” der. Habeşli “Ey İbrahim su mu istersin, süt mü?” diye sorunca İbrahim “su” diye cevap verir. Bunun üzerine Habeşli ayağını bir kayaya vurur. Oradan su kaynar. İbrahim (a.s.) şaşırır. Bunun üzerine Allah Teâlâ İbrahim (a.s.) şöylece vahyeder: “Şayet bu Habeşli benden gökleri ve yeri yok etmemi istese, kesinlikle o ikisini yok ederdim.” İbrahim

¹⁴⁰¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 106b.

¹⁴⁰² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 162.

¹⁴⁰³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 68; Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 118a.

¹⁴⁰⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 142.

¹⁴⁰⁵ Serrâc, *Lüma*, s. 273, Nevevî, *Büstanü’l-Arifîn*, s. 66.

(a.s.): “ Onun bu mertebeye gelmesine sebep nedir?” der. Allah Teâlâ buyurur: “Çünkü o dünyadan ve âhiretten ancak beni ister, benden başkasını istemez.”¹⁴⁰⁶

Dünyadan el çekerek zâhid olmayı başarabilen kişide zuhûr edecek alâmetler ise şunlardır: “**Birincisi**, nefsi ve evladı konusunda başına gelen musibetler ona basit gelir. **İkincisi**, rûhu da dahil olmak üzere dünya nimetleri gözünde önemsizleşir. **Üçüncüsü**, hiçbir şey ona Allah Teâlâ’dan daha yakın olmaz.”¹⁴⁰⁷

Konuyla ilgili sözlerinin tümü incelendiğinde Sehl’in anlayışında zühûdün, kişinin tamamen dünyadan yüz çevirmesi, helal olan nimetleri kendisine haram kılması demek olmadığını görürüz. Ona göre zühûd, kulun, ifrad derecesinde, kendisini Allah’tan ve yaratılış maksadından uzaklaştıracak şekilde maddeyle bağlantı kurmaması; dünyalıkların ve nefsinin esaretine girmemesidir. “**Size verilen her şey dünya hayatının (geçici) metaıdır, onun süsüdür,**” (Kasas 28/60) âyetinin tefsirinde şöyle der: “Kim dünyadan **şehvetiyle** alırsa Allah Teâlâ onu, o dünyalıktan daha hayırlı olandan, hem dünyada hem âhirette mahrum eder. Kim nefsinin ilgilendiren bir zaruretten ötürü ya da kendisine lazım gelen bir hak sebebiyle dünyadan alırsa, dünyada daha hayırlı olan şeyden –ki bu da ibadet lezzeti ve Cenab-ı Hakk’ın muhabbetidir- mahrum kalmaz. Yine âhirette de yüce derecelerden mahrum bırakılmaz.”¹⁴⁰⁸ Tüsterî, “Şehvetiyle alırsa” ifadesiyle nefsanî arzularına göre, ölçüsüz bir şekilde, Kur’ân ve Sünnet’in belirlediği çizgileri çiğneyerek dünyadan almayı, maddi şeylere tama‘ göstermeyi kastetmektedir. İtidal ölçüsünde insanın dünyadan nasibi olduğu gerçeğini unutmamak gerekir. Zira , Ömer b. Abdülaziz’i örnek vererek, kulun dünyalıklara mâlik olduğu halde de de zamanındaki insanların en zâhidi olabileceğine işaret etmiştir. Nitekim Ömer b. Abdülaziz, kendisi için yaktığı kandilin

¹⁴⁰⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 163.

¹⁴⁰⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 186.

¹⁴⁰⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 118.

yağı ile halk işleri için kullandığı kandilin yağını ayırır, elinde yeryüzünün hazineleri bulunduğu halde kandiline sadece üç boğum yağ koyardı.¹⁴⁰⁹

Tefsîr'de nakledilen Hasan-ı Basrî'nin tavsiyesine göre de **dünyadan zâhid**, âhirete râğib, dininin işinde basiretli fakihlerden din hususunda bilgi alınmalıdır.¹⁴¹⁰ Halkın ezâsına katlanan, sahip olduğu varlığını halk için harcıyıp onların elindekilerden el etek çeken zâhidler riyâseti üstlenmelidir.¹⁴¹¹

Sonuç olarak ifade edebiliriz ki Tüsterî, sâlik için yolun nihâyetine erdirici vasıtalarından biri saydığı zühdden ve mâsivânın muhabbetini gönlünden söküp atan zâhidden övgü ile söz etmiştir. Avâmın zühdü haramı terketmekle, havâssın zühdü helâli terketmek, âriflerin zühdü ise Allah'tan gayrıdan yüz çevirmek suretiyle gerçekleşir.

4. Sabır

Sabır Arapça s-b-r kökünden türemiş olup “birini bir şeyden alıkoymak, hapsedmek, tutmak, dayanmak”¹⁴¹² üzüntüye karşı sızlanmadan katlanma, tahammül, metânet¹⁴¹³ gibi anlamlara gelir. Mutasavvıflara göre sabır, Allah'ın emirlerine ters tutum ve davranıştan uzaklaşmak, sıkıntıların elemelerini yudumlarken sükûneti muhafaza etmek; Kitap ve Sünnet'in ahkâmı karşısında sebat göstermek; Allah Teâlâ'dan yardım istemektir.¹⁴¹⁴

Sabrı, Allah'ın kitabının mebnî olduğu beş esastan biri¹⁴¹⁵ kabul eden Tüsterî'nin sabırla ilgili yaptığı tanım ve değerlendirmeler şu şekildedir:

¹⁴⁰⁹ Serrâc, *Lüma'*, 147.

¹⁴¹⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 75.

¹⁴¹¹ Sühreverdî, *Avârif*, s. 164 [348-349]; Arûsî, *Netâicü'l-Efkâr*, 1/168.

¹⁴¹² Cebecioğlu, *TTDS*, s. 409.

¹⁴¹³ Râzî, *Muhtaru's-Sihâh*, s. 311.

¹⁴¹⁴ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 184-185 [267].

¹⁴¹⁵ “Allah'ın kitabı beş esas üzerine kuruludur mebnidir beş esas üzerinde durur. Sıdk, istihâre, istişâre, sabır ve şükür” Bkz. Tüsterî, *Tefsîr*, s. 148.

“**Sabır**, sıkıntı anında kurtuluşu Allah’tan beklemektir. Hizmetin en faziletlisi ve en âlasıdır.”¹⁴¹⁶ Diğer bir ifadeyle “*taleb-i selâmet, kurtuluş ve esenlik isteğidir.*”¹⁴¹⁷ “*Sabırla kurtuluş beklentisi (intizârü’l-ferec) ibadettir,*” hadisine Tüsterî’nin yaptığı izah, musibete maruz kalan kulun kurtulmak için sabrederken halini sadece Allah’a arz edip, O’ndan meded beklemesi gerektiğini vurgulaması açısından dikkate şayandır: “*Kurtuluş beklentisi iki türlüdür: Biri yakın, öbürü uzaktır. Yakın olan kul ile Rabbisi arasındaki sırdadır. Uzak olan halktadır. Uzağa bakar yakından perdelenir, mahcub olur.*”¹⁴¹⁸

Sabır, Hakk’a yolculukta kulların binitidir. “**Ona bir yol bulabilenler..**” (Al-i İmrân 2/97)¹⁴¹⁹ âyeti “*Ona azık ve binit bulsunlar,*” demektir. ‘Azık ve binit nedir? Azık **zikir**, binit de **sabırdır.**”¹⁴²⁰

“**Sabrın** aslı, *taatları yerine getirme ve onları ahkâmı ve hududu ile edâ etme; günahların küçüğünden büyüğünden kaçınma hususunda nefisle mücâdeledir.*” (Mücâdele etmek, çabalamak, tahammül göstermek, dayanmak.)¹⁴²¹

Kur’ân-ı Kerîm’de, “**(Resûlüm!) Şimdi sen güzelce sabret.**” (Meâric 70/5) ayetinde vurgulanan **Sabr-ı cemîl/güzelce sabır** ise, “*şikâyetsiz, razı olarak sabretmektir.*” Allah Teâlâ, Hz. Peygamber’in güzel bir sabır ile zorluklara katlanması istemiştir. Tüsterî’ye göre sabr-ı cemîl ile sabredenler zâhirde Allah Teâlâ’ya itirazı, bâtında ihtiyârı terk ederek teslimiyetle ilâhî ahkâmında sükûn bulurlar.¹⁴²² Onlar şikayet

¹⁴¹⁶ Sühreverdî, *Avârif*, s. 286 [615]; Kelâbâzî, *Taarruf*, s. 110 [145].

¹⁴¹⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 88a; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 36, 120; Gazzâlî, *İhyâ*, 4/68; Sühreverdî, *Avârif*, s. 280 [604].

¹⁴¹⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 83.

¹⁴¹⁹ “Orada apaçık alâmetler, İbrahim’in makâmı vardır. kim oraya girerse (taarruzdan) emin olur. **Ona bir yol bulabilenlerin (gücü yetenlerin)** Beyti hac (ve ziyaret) etmesi Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.” (Âl-i İmrân 2/97)

¹⁴²⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 33.

¹⁴²¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 204.

¹⁴²² Sicillî, *eş-Şerh ve’l-Beyân*, vr. 203b-204a.

etmezler. Zira şekvâ belâdır, şikâyet ederek sabır iddia etmek, da'vâdır. Allah'ın öyle kulları vardır ki; O'nunla O'ndan O'na şikâyet ederler.¹⁴²³

Sabır makamı, tüm makam ve hallerle irtibatlıdır. Çünkü sâlikin geçtiği her makâm ve hâlde,¹⁴²⁴ ibadet ve amelde ölünceye kadar¹⁴²⁵ sabra ihtiyacı vardır. Bununla birlikte Tüsterî'nin *sabır* ve *sıdk* arasındaki irtibâta hâsseten vurgu yaptığını görmekteyiz. O, "*Sabır, sıdkı tasdik etmektir.*"¹⁴²⁶ "*Dünya ve âhiretin hayrı, sabrın eşlik ettiği sıdkta bulunur.*"¹⁴²⁷ "*Sıdk, sabretmek suretiyle gerçekleşir.*"¹⁴²⁸ "*Sıdkın alâmeti sabırdır,*" şeklindeki sözleriyle sıdkın gerçekleşmesi ve devamını sabır ile mümkün görür. Ebu Tâlib el-Mekkî, Sehl'in "*Mü'minler içinde sâlih olanlar oldukça azdır. Sâlihler içinde sâdiklar azdır. Sâdiklar içinde ise sabredenler azdır,*" sözünü izah ederken, Tüsterî'nin sabrı, sıdka hususiyet yaptığını ve sabır ehlini de sıddıkların havâssı olarak gördüğünü ifade eder. Mekkî'ye göre Allah Teâla da aynı şekilde, "*Şüphesiz, müslüman erkekler ve kadınlar, mü'min erkekler ve kadınlar, tâat ehli erkekler ve tâat ehli kadınlar, sâdik erkekler ve sâdik kadınlar, sâbir ehli erkekler ve sâbir ehli kadınlar...*" (Ahzab, 33/35) âyetinde sabır ehlini makâm tertibi itibariyle yüceltmiş; sabrı, sıdka bir makâm yapmıştır.¹⁴²⁹ Abdurrahman es-Sicillî de sabretmeden sâdik olanın sıdkının inkıtaa uğrayacağını söylerken,¹⁴³⁰ sıdkın mirası sabır olduğunu belirtir.¹⁴³¹

¹⁴²³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 177.

¹⁴²⁴ Sehl'e göre tevbe ve sabır gibi bazı makâmlar, her hal ve makâmda hatta ölünceye kadar sâlikte bulunması gerekir. Sehl b. Abdullah'ın şu sözü bunun bir örneğidir: "Müste'nif için yedi şey gereklidir. Tevbeye niyet, Sünnet ile ilim talebi, istihare,(istişare), istiâne, ihlâs ve bunlara sabretmek. Bkz. Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 91b; Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 161a-b.

¹⁴²⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 33b, 68b, 91a, 91b, 102a, 105b, 115b, 139a; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 204.

¹⁴²⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.150b; Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, 2/539 [2/241].

¹⁴²⁷ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr.196b.

¹⁴²⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.130a.

¹⁴²⁹ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, 2/540 [2/242].

¹⁴³⁰ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr.196b.

¹⁴³¹ Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 236a-b.

Kulun ölünceye kadar sabır göstermeye muvaffak olması saadet alâmetlerindedir.¹⁴³² “Amel ancak sabırdır.”¹⁴³³ Sabırdan başka amel yoktur ve ondan daha büyük bir sevap bulunmaz.¹⁴³⁴ Sabırsız amel olmaz”¹⁴³⁵ “Sabrı olmayanın ameli de yoktur”¹⁴³⁶ gibi sözleriyle Tüsterî, sürekli sabra olan ihtiyacı ve amelin kemâli için sabrın önemi ile birlikte sabrın da başlıbaşına bir amel olduğunu vurgular. “Sabır, amel sayılır mı?” sorusuna , “Evet, sabır, başın ceseddeki durumu gibi ameldendir. Bu ikisi (baş ve cesed) ancak öbürü ile sâlih olur,”¹⁴³⁷ diye karşılık vermiştir.

Yine sabrın önemini vurgulamak için Tüsterî'nin söylediği, “Halka fehmi's-sabır verilse onların yaşamı (sırf) sabırda olurdu. Ya nefsi's-sabır verilseydi (kim bilir nasıl olurlardı!?)” sözünün şerhinde Abdurrahman Sicillî sabırla ilgili birçok mertebe ve kavrama açıklık getirir: Ona göre öncelikle sabır üç derecedir:

“**Birinci derece:** Fehmi's-sabr, sabrın dünyada ve âhiretteki neticesini bilmektir. **İkinci derece:** Nefsi's-sabr, kendisi için sabrettiğin zâtın yüce kadrini bilmektir. **Üçüncü derece:** Vechü's-sabırdır. Sehl bu dereceden bahsetmemiştir. Bu vechü's-sabır derecesinin kıvâmı, rûhu ve tamamı ise Allah için (es-sabru lillâh) sabrederken nefsi görmeyi bırakıp, sabrı Allah'tan (es-Sabru minallâh) görmektir.¹⁴³⁸

“**Sabret! Senin sabrın da ancak Allah'ın yardımı iledir. (es-Sabru billâh)** (Nahl

¹⁴³² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 49b.

¹⁴³³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.122a.

¹⁴³⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 150a; Tüsterî, *Tefsîr*, s.204.

¹⁴³⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 14b.

¹⁴³⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 150b.

¹⁴³⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 204; 150b.

¹⁴³⁸ “**es-Sabru billâh:** Allah'la yardım dilemek. Sabrettirenin o olduğunu ve kulun sabrının Rabbi sayesinde olduğunu, nefsi ile olmadığını görmektir.[127: النحل: {وَاصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ} **es-Sabru lillâh:** Allah için sabırdır. Burada, kulu sabra sevk eden Allah'a duyduğu muhabbet, O'nun cemâlini arzu ve O'na yaklaşmasıdır. Yoksa nefsinin kuvvetini ortaya koymak ve Hakk'ın övgüsüne layık olmak isteği veya bundan başka şeyler değil. **es-Sabru maallâh:** Allahla birlikte sabretmektir. Bu Allah'ın dinî istekleri ve dinî hükümleri etrafında kulun dolaşmasıdır. Nefsini o hükümlerle hapsederek, onların yürüyüşü ile yürüyerek, durdurması ile durarak, binitleri nereye yöneliyorsa onlarla yönelerek ve çadırları nereye göçüp gitmişse onlarla giderek, o dini hükümlerle ve Allah'ın dini muradı etrafında dönüp dolaşmaktır.” Bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn-Kurâni Tasavvufun Esasları*, s. 622.

16/127) ayeti sabrın bu derecesine işaret eder. Allah Teâla'nın sabır sebebiyle onlar için ikâme edip onların da uğruna belaya tahammül ettikleri ivaz olmasaydı sabretmezlerdi. Dolayısıyla Allah için sabır (sabr lillah), Allah'tan sabra (sabr minallah) döndü. Çünkü sabrın kıvamı ancak Allah ile dir (es-sabru billâh).¹⁴³⁹

Sabredenlerin dereceleri ise şu şekildedir: *Sabr, mütesabbir, sabbâr*. “*Sabr* nefisle mücâhede ve muhalefet ederek katlanmaktır. *Mütesabbir* sabırlı olmaya çalışan, kendini sabra zorlayan, mücâhede ile sabredendir. *Sabbâr* nefse muhalefetle sabreden kimsedir. Tasabburun karîni şikâyetleri terk, sabrın karîni hoşnutsuzluğu terktir. Sabırla rızâ makâmına ulaştılar. Bu da üç makâmıdır: birincisi zahirde Allah Teâlâ'ya itirazı terk. İkincisi bâtında ihtiyârı terk. Üçüncüsü teslimiyet göstererek ilâhî ahkâmda sükûn.”¹⁴⁴⁰

Kur'ân-ı Kerim'de seksen küsur yerde sabırdan bahsedilmiş bir yer hariç¹⁴⁴¹ hepsinde *sabır* ile *sabredenler* tafdil edilmiş, övülmüş ve müjdelenmiştir. Ayrıca sabredenlerin dışında kimse methedilmemiştir.¹⁴⁴²

Sabır, Allah'ın yardımı ve inayeti ile gerçekleşir.¹⁴⁴³ Zira, “*(Ey Peygamber!) Sabret! Sabrın da ancak Allah'ın yardımı ile dir*” (Nahl, 16/127) âyeti sabrın Cenâb-ı Hak'ın yardım ve nusreti ile gerçekleşeceğini bildirir.¹⁴⁴⁴

Tüsterî sabırla ilgili farklı tasnifler yapmıştır. Bu tasniflerden birine göre dört türlü sabır vardır: Tâata sabır, eleme sabır, teallüme sabır ve dördüncüsü mezmûm sabırdır. Mezmûm sabır, “muhalefette direktmektir.” “*İçlerinden ileri gelenler fırladılar ve dediler ki: 'İlâhlarınız üzerinde sabır ve sebat edin. Bu, gerçekten arzu edilen bir*

¹⁴³⁹ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 203b.

¹⁴⁴⁰ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 203b-204a.

¹⁴⁴¹ Sa'd 38/6 âyetindeki sabır yerilmiştir.

¹⁴⁴² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 204.

¹⁴⁴³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 14b, Tüsterî, *Tefsîr*, s. 204.

¹⁴⁴⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 204.

murad!” (Sa‘d 38/6) ayetindeki “**isbirû**-sabredin ifadesi, *mezmûm, kınanmış sabırdır ki Allah Teâlâ bununla kâfirleri azarlamıştır.*”¹⁴⁴⁵

Diğer bir sabır taksimi de **âfiyete** ve **musibete** sabretmektir. Âfiyete sabır sıhhat ve zenginlik durumunda Cenâb-ı Hakk’a muhalefet etmeyip varlığını isyanda kullanmadan, nefsin arzularına göre harcamamak suretiyle yapılandır.¹⁴⁴⁶ Ebû Tâlib el-Mekkî’ye göre musibetlerle karşı karşıya kalınca yani fakirlik, hastalık, sıkıntı durumlarında nasıl sabra ihtiyaç hissedilir ve sabır istenirse âfiyet, zenginlik, bolluk, sıhhat durumlarında aynı şekilde sabır istenmelidir. “Bela ve fakirliğe mü’min; âfiyete ise ancak sıddık sabreder,” denilmiştir. Sahabe-i kiram da kendilerine dünyanın kapıları açılıp geçim bolluğuna ve rahata kavuştuklarında “Sıkıntı imtihaniyle denendik sabrettik, genişlikle imtihan edildik ama bu durumda sabredemedik” demişlerdir.¹⁴⁴⁷ Aynı şekilde düşünen Sehl b. Abdullah bu ikisinden hangisinin daha zor olduğu sorusuna, “*Emniyet içindeyken selâmet talebi, korku içindeyken selâmet talebinden daha zordur,*” şeklinde cevap vermiştir.¹⁴⁴⁸

Tüsterî’ye göre insanlar sabrettikleri hususa göre de iki sınıfa ayırır: **Birinci** sınıf; dünyadan canlarının çektiğini elde edinceye kadar dünyaya sabredenler. **İkinci** ise âhret için sabredenlerdir. Birinci guruptakilerin sabrı kınanmış sabırdır. İkinci guruptakiler ise âhret sevabını talep ederek, cehennem azabından korkarak sabrederler. Bunların da dört makâmı vardır. Bu makâmlardan üçü farz, dördüncüsü ise fazilettir. Farz olanların **birincisi**; Allah’a taate sabırdır. (Allah’ın emrine sabır). **İkinci**; Allah’a masiyete sabır (nehyine sabır). **Üçüncüsü**; Allah katından musibetlere sabırdır.

¹⁴⁴⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, 132.

¹⁴⁴⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/68; Sühreverdî, *Avârif*, s. 280 [604].

¹⁴⁴⁷ Mekkî, *Kütü’l-Kulûb*, 2/547 [2/253].

¹⁴⁴⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 88a; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 36, 120; Sühreverdî, *Avârif*, s. 280 [604].

(Allah'ın fillerine sabır). Fazilet olarak değerlendirdiği **dördüncüsü** ise; mahlûkatın fiillerine sabırdır.¹⁴⁴⁹ Bu sabır türlerini kısaca açıklayacak olursak:

1. Allah'a Tâate Sabır

Allah'ın emrine sabırdır. *Tefsîr*'de Asr Sûresi 103/2-3 ve Beled 90/17 âyetlerinde **“birbirlerine sabrı tavsiye edenler”** ifadeleri **“Allah'ın emrine sabrı tavsiye”** şeklinde tefsir edilir.¹⁴⁵⁰ Araf 7/128 **“Allah'tan yardım isteyin ve sabredin...”** ayetindeki sabırdan murâd ise **“Allah'ın emrine ve Allah Teâla'ya karşı edebi muhafaza etmek için sabırdır.”**¹⁴⁵¹ Allah'ın mükellef kıldığı vazifeleri îfâ için Allah'tan yardım istemek ve Allah'ın edeplerine riâyet hususunda sabırlı olmak dereceleri yüksek olan insanların şîârıdır.¹⁴⁵²

Allah'ın emrine ittibâyâ sabır nasıl gerçekleşir? **“(Resûlüm!) Sen, sana vahyolunana tabi ol ve Allah hükmedinceye kadar sabret.”** (Yunus 10/109) âyetininin izahına göre ve **“Allah'ın emrine ittibâyâ sabır, nefsin tedbirini terketmektir. Bu şekilde davranıldığında kişi hal-i hazırda nefsinin düşüncesizliğinden ve zirvalamasından; gelecek itibariyle de nefsin muhalefetinden kurtulmuş olur.”**¹⁴⁵³

2. Haramlara Karşı Sabır

Kötülöklere düşmeme, günah olan şeylere bulaşmama, nefsin hevasına uymama konusundaki sabırdır. İnsanoğlu yapısı gereği yasak olan şeylere meyillidir. Ayrıca şeytan da Allah'ın kullarına haram ve yasak olan şeyleri süslü ve güzel gösterir, onları saptırmaya çalışır.¹⁴⁵⁴ Bu sebeple kul nefsi hoşlanmasına rağmen sabırlı davranıp yasak olan şeylerden uzak durmalıdır.

¹⁴⁴⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s.204.

¹⁴⁵⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 195.

¹⁴⁵¹ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/540 [2/242].

¹⁴⁵² Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 285 [373].

¹⁴⁵³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 77.

¹⁴⁵⁴ Hicr 36/43.

Harama sabır da bir tâattır. Bu konuda Sehl b. Abdullah der ki: “ *Tâatların en yüksek menzili, günahlara karşı sabırdır. Sonra tâata sabır gelir.* ”¹⁴⁵⁵

3. Allah Katından Gelen Musibetlere Sabır

Allah Teâlâ, insanoğlunu imtihana tabi tutulacağı hususları şöyle belirtmektedir: “*Andolsun biz sizi biraz korku, (biraz) açlık ve (biraz da) mallardan ve mahsullerden yana eksiltme ile imtihan edeceğiz. Sabredenleri muştula!*” (Bakara2/155) Sehl b. Abdullah’a göre müjdeye mazhar olan sabır ehli, “*sabrın kendilerinde yaşam biçimi ve vatan olduğu kimselerdir ki onlar her hal ü karda Allah için sabrederek lezzet alırlar.*”¹⁴⁵⁶

Bizzat hayatın kendisinin, imtihanın aslı olduğunu söyleyen Tüsterî, insanoğlunun imtihanını üç menzilde değerlendirir. “*Birinci menzil, kadîm imtihanları. İkinci menzil hâl-i hazırda imtihanları. Üçüncüsü ise gelecekteki imtihanlarıdır.* İmtihanlar, kişiye isabet yönüne göre de iki türlüdür: *Biri dışarıdan gelen imtihanlar; diğeri kulların kendi aralarındaki imtihanlardır.*”¹⁴⁵⁷ Abdurrahman es-Sicillî, Sehl’in sözünde geçen imtihan türlerini şöyle açıklar: “Kadîm imtihanları, (Allah’ın) onlardan söz almasıdır -ki bu onlara dışarıdan gelen türden bir imtihandır-. Hâl-i hazırda imtihanları dünyaya çıkmalarından sonra kendi aralarında cereyan eden bütün sebeplerdeki imtihanlarıdır. Gelecekteki imtihanları ise ölüm sonrasında, iki yurttan (cennet ve cehennemde) yerleşinceye kadarki (imtihanlarıdır). Kendi aralarındaki imtihan zenginlik, fakirlik, sağlık, hastalık, izzet, zillet vs. hususunda birbirleriyle denenmeleridir. İmtihan eden/müblî (Cenâb-ı Hak)dan görerek, bilerek; kendisinde, ailesinde, malında sabır ve rızâ ile karşıladığı her bela, kulun ilmini, marifetini, yakîni ve dine nusretini artırır.”¹⁴⁵⁸

¹⁴⁵⁵ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/539-540 [2/241].

¹⁴⁵⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 32.

¹⁴⁵⁷ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 157b.

¹⁴⁵⁸ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 157b.

“Nimet olarak size ulaşan ne varsa, Allah'tandır. Sonra size bir zarar dokunduğu zaman da yalnız O'na yalvarırsınız,” (Nahl 16/53) âyetinin tefsirinde kişinin karşılaştığı sıkıntı ve belanın da türlü cihetlerden bakıldığında bir nimet olduğuna işaret eden Tüsterî şöyle açıklama yapar: *“Fakr ve bela anında ancak ona duâ edersiniz. Bu (belanın) sizin üzerinize bir nimet olması muhtemeldir. Çünkü dileseydi sizi ondan daha çetini ile ibtila ederdi. Böylece en çetin bela, anında nimet oluverir. Hâlbuki onlar buna üzüdür, yas tutar, sızlanırlar. Sabretmez ve şükretmezler.”* İlâhî yardım ve desteğin, zahmete ve sıkıntıya sabrın neticesinde geleceğini, Allah Teâlâ'nın Dâvud'a (a.s) vahyetmiş olduğu veciz cümleyle ifade eder: *“Ey Davud! Meûnete sabret ki benden sana maûnet ulaşsın.”*¹⁴⁵⁹

Diğer bir açıdan *“Belâ, ehl-i marifet ile Cenâb-ı Hak arasında bir kapıdır.”* *“İnsanlar, imtihandan geçirilmeden, sadece ‘İman ettik’ demeleriyle bırakılacaklarını mi zannettiler?”* (Ankebût 29/2) âyetinin izahında Tüsterî, meleklerle Allah Teâlâ arasında geçtiği hikâye edilen rivayete belanın mü'minler için bir rahmet olduğunu anlatmaya çalışır Melekler, Cenâb-ı Hak'a, *“Ya Rabbi kâfir kuluna dünyayı bast eyledin, arz ettin; bela vermedin,”* derler. Cenâb-ı Hak onlara *“Kâfirler hakkındaki Allah'ın ikâbını açınız,”* buyurur. Melekler Allah'ın ikâbını gördükleri vakit *“Başına gelen dünya kâfire iyilik getirmiyor,”* derler. Meleklerin *“Ya Rabbi mü'min kuluna dünyayı vermezsin ve onu belalara dûcâr kılarırsın,”* demeleri üzerine Allah Teâlâ *“(Mü'minin) sevabını açınız”* buyurur. Onlar mü'minin sevabını gördükleri vakit *“Dünyada mü'mine isabet eden musibet ona zarar vermiyor (bilakis ona fayda sağlıyormuş),”* derler.¹⁴⁶⁰

İşte bu sebepten olsa ki Sehl b. Abdullah sıkıntılarla imtihan olan mü'minlere şu şekilde seslenip tavsiyelerde bulunur: *“Namazınızı derde, ızdıraba, sıkıntıya sabır/kalkan kılınız. Orucunuzu suskunluk, sadakanızı eziyetlerden el çekmek kılınız.*

¹⁴⁵⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 91.

¹⁴⁶⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 120; İsfahânî, *Hilye*, 4/118.

(Şunu iyi bilesiniz ki) âfiyete sabır belaya sabırdan daha zordur, daha çetindir.” İşte bu kabilden şöyle denilmiştir: Selâmet talebi, belaya mukavemet göstermemen, karşı koymamandır.¹⁴⁶¹

Ülü'l-Azim peygamberler de dâhil Allah'ın dünyada yarattığı her kul imtihana tabi tutulur. İmtihanı başarmanın yolu rızâ, teslimiyet ve sabırdır. **“Ey Muhammed! Azim sahibi peygamberlerin sabrettikleri gibi sen de sabret!”** (Ahkâf 46/35) buyrulur. *“Yani evvelki peygamberlerden azim sahibi olanların şikâyetsiz, yas tutmaksızın, rızâ ve teslim ile sabrettiği gibi; ehl-i marifetin sabrı ile sabreyle. Ülü'l-azim peygamberler: İbrahim (a.s.) ateş atılmak ve oğlunu kurban etmek ile imtihan edildi, razı oldu ve başardı. Eyyub (a.s.) belâ ile ve İsmail (a.s.) kurban edilmek ile sınandı ki razı oldu. Nuh (a.s.) yalanlanmakla denendi, sabretti. Yunus (a.s.) balığın karnında imtihan edildi, duâ etti ve Allah'a sığındı. Yusuf (a.s.) zindanla ve kuyu ile imtihan oldu, hâli değişmedi, Yakup (a.s.) görme yetisinin gitmesi ve evladını kaybetmekle imtihan oldu. Şikâyetini Allah'a arz etti. Ondan başkasına şikâyette bulunmadı. Onlar on iki peygamberdir. Başlarına gelen musibetlere sabrettiler. Onlar peygamberlerin ülü'l-azim sahibi olanlardır.”*¹⁴⁶²

4. İnsanlara Sabır

Yeryüzündeki imtihan gereği, insanların birbirine sınama vesilesi kıldığını *“(Ey insanlar!) Sizin bir kısmınızı diğer bir kısmınız için bir ibtilâ (ve imtihan mevzuu) yaptık, sabredecek misiniz (diye). Rabbin her şeyi hakkıyla görendir.”* (Furkan 25/20) âyetinde belirtilmektedir. Kulların birbirleriyle denendikleri konulardan biri ellerindeki dünyalıklardır. *Allah Teâlâ insana, imtihan mevzuu kıldığı şeylere karşı sabretmeyi emretmiştir. İnsanların ellerinde olan şeylere ümit beslememek bu kabildendir.”* Ebu Eyyub el-Ensârî'nin Hazreti Peygamber'den rivâyet ettiğine göre Peygamberimiz de

¹⁴⁶¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 120.

¹⁴⁶² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 144.

kendisine gelen bir adama insanların elinde bulunan şeylerden ümit kesmesini tavsiye buyurmuştur.¹⁴⁶³

Sehl b. Abdullah, Veysel Kârânî'nin insanlara sabrını ve bu sabırla ulaştığı mertebeyi şu şekilde anlatır: Veysel Karânî “Allahım! Ben bu gün her aç kişinin sıkıntısından ve her çıplak bedenden dolayı senden özür diliyorum. Çünkü evimde yemek olarak midemdekenden başka bir şey yoktur. Dünyalık olarak ancak sırtımda bulunan vardır.” derdi. Adamın biri ona geldi ve “Üveys! Nasıl sabahlarsın, nasıl akşamlarsın?” diye sordu. Üveys şöyle cevap verdi: “Her hâlükârda Allah’a hamdederim. Sabahladığımda akşama ermeyeceğini, akşamladığımda da sabaha ermeyeceğini zanneden bir adamın halini soruyorsun. Kuşkusuz ölüm ve ölümü hatırlamak mü'mine sevinç vermez. Ve Allah Teâlâ'nın Müslümanın malındaki hakkı, kişinin malında ne gümüş ne altın bırakır. Emr-i bil maruf ve nehy-i ani'l- münker de mü'mine dost ve arkadaş bırakmaz. Biz marufu emrederiz, onlarsa bizim namuslarımıza küfredeler, söverler, kötülerler, yererler. Ve buna da fasıklardan yardımcıları, destekçileri bulurlar. Hatta vallahi onlar beni ağır şeylerle suçladılar, iftira attılar. Allah'a yemin ederim ki Allah'ın hakkını yerine getirmeyi terketmeyeceğim, onların hakkındaki Allah'ın hakkını yerine getirmekten geri durmayacağım.” (deyip Üveys adamın yanından gitti.) Tüsterî şöyle ekler: “*İşte Üveys, bu makâma sabırla ulaştı.*”¹⁴⁶⁴

Sabrın mühleti ne kadardır? Kişinin uzun süre sabretmesi akli ve rûh sağlığına zarar verir mi? Hayatın her aşamasında sabrı tavsiye eden Tüsterî'ye göre musibetlere maruz kalan kişi, Cenâb-ı Hak'tan kurtuluş gelinceye kadar sabırla beklemelidir.¹⁴⁶⁵ Kişinin Allah'tan yardım geleceğini bilerek iki, üç hatta otuz ya da daha fazla gün sabretmek, kişinin aklına ve rûhuna zarar vermez.¹⁴⁶⁶ Zira Allah'a ilimle itâat eden

¹⁴⁶³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 113.

¹⁴⁶⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 204-205.

¹⁴⁶⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 204.

¹⁴⁶⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 133a; Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 231a.

*kimse aklını kaybetmez.*¹⁴⁶⁷ İnsanlar karşı da sabrın süresi uzun tutulmalıdır. Hatta sıkıntı veren kimselere uzun süre ve defaatle tahammül göstermek suretiyle düşmanlıklar dahi dostluğa dönüşebilir.¹⁴⁶⁸

Sabır makamı, *recâ*, *rızâ*-teslimiyet, *yakîn*, *ihlâs* kavramlarıyla irtibatlıdır. “*Halkın sabırdan payı recâdan nasipleri kadardır,*”¹⁴⁶⁹ sözü sabrın elde edilmesinde *recânın* rolüne işaret ederken, “*Yakîn, sabırdır.*”¹⁴⁷⁰ “*Sabrın iktisabı rızâ ve teslimdir,*”¹⁴⁷¹ ifadeleri *yakîn* ve *rızânın* sabrın neticesi olduğunu vurgular. Şu sözler ise *yakîn*-*ihlâs* ilişkisinin örnekleridir: “Her kimin ilmi *yakîn*, ameli *ihlâs* olursa Allah o kimseden kaygı, endişe, matem, sabırsızlık hali, ye’s halini kaldırır ve ona sabır verir. Allah, *İhlâs* sırrına ermiş müttakîlerden endişeyi giderir yerine sabır verir.”¹⁴⁷² *İhlâs* ile kesintisiz sabretmek dünyada ve âhirette nurdur.”¹⁴⁷³

Kendisinde sabır olmayan imtihan ehli, müslümanlar içinde kâfirlere en yakın kimselerdir.¹⁴⁷⁴ Sabır, âlimde bulunması gereken alâmetlerdendir.¹⁴⁷⁵

Kişi herhangi bir makâma ulaştığında yapması gereken ilk şey *ilim* yani o makamla ilgili gerekli bilgileri öğrenmek, sonra *ameldir*. Ki bu da *sabırla* o makamın gereklerini yerine getirmektir. Âhir zamanda emir ve nehiy bilgisi (ilim) azacalak, bilenler amel etmeyecek, amel edenler de sabredemeyecektir. Dünyaya rağbetleri

¹⁴⁶⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 117b.

¹⁴⁶⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 115b.

¹⁴⁶⁹ Tüsterî, *el-Muâraza ve ’r-Red*, vr. 241b.

¹⁴⁷⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 148b. Abdurrahman Sicillî “*Yakîn sabırdır,*” sözü ile ilgili şu şerhi düşmüştür: Sabır Allah için ve Allah’ın rızasını umarak olursa (*yakîn sabırdır.*) Bkz. Sicillî, *eş-Şerh ve ’l-Beyân*, vr. 155ab)

¹⁴⁷¹ Tüsterî, *el-Muâraza ve ’r-Red*, vr. 224b.

¹⁴⁷² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 200.

¹⁴⁷³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.105b.

¹⁴⁷⁴ Câmî, *Nefehâtü ’l-Üns:Evliyâ Kerametleri*, s. 216.

¹⁴⁷⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 63b.

artacak -ki bu durumu anlatırken Tüsterî insanları köpeklere benzetip, dünyaya hırlarlar ifadesini kullanır- ve bu insanlar ancak makâm davasında bulunacaklardır.¹⁴⁷⁶

Netice olarak ifade edebiliriz ki, peygamberler de bütün kullar, bela ve musibetlerle imtihana tabi tutulacaklardır. Bu yüzden *sabır*, avâm, havâs, ehass herkese hayatlarının her safhasında, son nefese kadar gereklidir. Yine sabır bütün makam ve hallerin sahil ve sıhhatli olması için şarttır. Allah dostları eriştikleri yüce derecelere sabırla ulaşmışlardır. Sabrı, “sıkıntı esnasında kurtuluşu Allah’tan beklemek” olarak tanımlayan Tüsterî intizâr kapısının yalnız Hüdâ kapısı olduğuna dikkat çekmiştir. Aynı zamanda *fehmi’s-sabr* ve *nefsü’s-sabr* tabirleriyle marifet ve kurbiyete vesile olma yönüne de işaret etmiştir.

5. Fakr

Yoksulluk, muhtaçlık, fakirlik anlamlarına gelen *fakr* tasavvufta, “kulun bütün hallerde Allah’a muhtaç olduğunu bilmesi, zâhirî ve bâtinî tüm zerrelerinde her yönden Allah’a tam bir ihtiyaç içinde bulunduğunu müşâhede etmesidir.”¹⁴⁷⁷ *Sûret fakirliği* ve *mânâ fakirliği* olmak üzere iki türlü fakrdan söz edilmiştir.¹⁴⁷⁸ Tasavvuf erbabı *fakr* ile daha ziyade mânâ fakirliğini kastederler. Mal, mülk sahibi olmak mutasavvıfların söz ettiği fakr düşüncesiyle çelişmez. “*Fakîr*, mâlik olan fakat kendisine hiçbir şeyin mâlik olmadığı kişidir,” demişlerdir. Lakin dünyaya rağbet etmemek, gerektiğinde dünyalıktan ihtiyaç miktarı almak esastır.¹⁴⁷⁹

Ehl-i marifet, kulluğun ayrılmaz vasfı olarak gördükleri için, hakîkât yolcusu olan sûfiye fakrı gerekli görmüşlerdir. Zira Tüsterî, “Üç hayır vardır: *Halktan istiğnâ*, *Allah Teâlâ’ya iftikar (ihtiyacını arz)*, *emri yerine getirmek*,”¹⁴⁸⁰ “Sufiye şu üç şey

¹⁴⁷⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 56b-57a, 122a-b.

¹⁴⁷⁷ İbn Kayyim el-Cevzî, *Medâricü’s-Sâlikîn-Kurânî Tasavvufun Esasları*, s. 852.

¹⁴⁷⁸ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 108.

¹⁴⁷⁹ İbn Kayyim el-Cevzî, *Medâricü’s-Sâlikîn-Kurânî Tasavvufun Esasları*, s. 852.

¹⁴⁸⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 203.

gerekir: *Sırrı muhafaza, farzları eda ve fakrı korumak*,¹⁴⁸¹ sözleriyle fakrı yolcu için üç hayırdan ve temel vazifelerinden görürken, Ömer b. Abdülaziz de fakrı velinin temel vasıflarından biri olarak zikretmiştir: “Evliyaullahın sıfatı üçtür: Her şeyde Allah Teâla’ya güven. Her şeyde O’na fakr. Her şeyden O’na rucû,” demiştir.¹⁴⁸²

Fakrı sülükte bir makâm olarak kabul eden Tüsterî,¹⁴⁸³ *fakr* tanımlarında Cenâb-ı Hakk’a muhtaç olduğunu bilme, ihtiyacını yalnızca O’na arz etme ve bunlarla birlikte emirlerine itâat ve Allah’ta sükûn vurgusu yapar.

“**Fakr**, Allah’a olan fakrını izhâr etmektir.”¹⁴⁸⁴

“**Fakr**, kalbinin tüm zerreleriyle Allah’a hâcetini arz etmek, tâatla ona güvenmektir.”¹⁴⁸⁵

Fakîr ise “Allah’a olan fakrını izhâr eden kimsedir.”¹⁴⁸⁶ Diğer tanıma göre ise “**Fakîr**, fakrın kendisini Allah’a teslim ettiği kimsedir.”¹⁴⁸⁷ Tüsterî, Allah’tan gelen imtihanı rahmet ve ukûbet/ceza imtihanı olmak üzere iki şekilde ele alır. Ona göre rahmet imtihanı, sahibini Allah’a olan fakrını bilmeye ve tedbîri terke sevkeder. Ukûbet imtihanı ise kişinin kendi ihtiyarını kullanmaya ve kendi tedbîrini almaya sevkeder.¹⁴⁸⁸ Tüsterî, fakirliği de bu bağlamda değerlendirir. Eğer sûrî fakirlik kişiyi Allah’tan uzaklaştırıyor, nefesine müsâkenete vesile oluyorsa bunu *meskenet*; sahibini de *miskîn* kavramıyla ifade eder. Bu durumda fakirlik kişi için ukûbet imtihanıdır. Şayet kişi yoklukla olan imtihanından şikâyet etmiyor, bu ihtiyaç kendisini Allah’a yaklaştırıyorsa bu fakirliği *fakr*, ehlini yine *fakîr* veya *müftakîr* kavramlarıyla ifade eder. Yani *fakîr*

¹⁴⁸¹ Serrâc, *Lüma’*, s. 162 [197].

¹⁴⁸² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 129.

¹⁴⁸³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 114a.

¹⁴⁸⁴ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 226b.

¹⁴⁸⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 44.

¹⁴⁸⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 127b.

¹⁴⁸⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 44.

¹⁴⁸⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, s. 87b; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 36; İsfahânî, *Hilye*, s. 196.

ihtiyacını O'na arz ederek, Allah'tan başka herşeyden müstağni olup varlığını Cenâb-ı Hak'ta fâni kılmış, gerçek fakirliğe ulaşmış kimsedir.

Bu durumda ona göre “*fakr* tâatla Allah'a güvenmek; *meskenet* Allah'a masiyettir.”¹⁴⁸⁹ “*Fakr izzettir, övgüye layıktır. Meskenet övgüye layık değildir,*¹⁴⁹⁰ *zillettir.*”¹⁴⁹¹

Tüsterî *sâdık fakir*den de söz eder. Bu kimse fakr imtihanını sabırla göğüsler, şikayet etmediği gibi halinden kimseye de bahsetmez. Yani insanlar onun açlığını, sıkıntısını ve hastalığını bilmezler.¹⁴⁹² Ayrıca “*sâdık fakir, ihtiyacı olduğu halde istemez, verilirse reddetmez, eline geçeni biriktirip bekletmez.*”¹⁴⁹³ Bu aynı zamanda seyr u sülûkteki sûfinin de vasfıdır.¹⁴⁹⁴ Ki Tüsterî. *fakîr* kelimesini *sûfi* kavramının müteradifi olarak da kullanmıştır.¹⁴⁹⁵

Sözlerinde manâ fakirliği ile birlikte sûrî fakirlikten de söz eden Tüsterî'ye göre yaratılış itibariyle bütün kullar *fakîr*, her yönden Allah'a muhtaç; zatı itibariyle Allah (c.c.) *ganîdir*.¹⁴⁹⁶ Kullar Allah'a bezm-i elestten âhirete kadar her safhada yaratıcılarına muhtaçtırlar. Zira, “*Ey insanlar! Allah'a muhtaçsınız*” (Fâtır 35/15) buyurmaktadır.

¹⁴⁸⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 44.

¹⁴⁹⁰ Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 226b. Sehl b. Abdullah'ın “*Fakr, Allah'a olan fakrını izhâr etmektir. Fakr izzettir, fakr övgüye layıktır. Meskenet ise övgüye layık değildir.*” Sözüünü Abdurrahman es-Sicillî şu şekilde izah eder: Allah'a olan fakrın tümü övgüye layıktır. Allah'tan olan fakrın tümü mezmumdur. Allah ile zenginliğin (ginânın) tümü seadettir. Allah'tan istiğnânın tümü şekavettir. Kulun zenginliği sahîh olduğunda fakrı tamam olur. Kula fakr ismi sâbit olduğunda zenginliği tamam olur. Bkz. Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 226b.

¹⁴⁹¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 106a.

¹⁴⁹² Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 230b.

¹⁴⁹³ Tüsterî, *Tefsîr*, s.129; Serrâc, *Lüma'*, s. 46 [47-48]. Serrâc *Lüma'*'da fakr ehlini “mukarreblerin fakr makâmı, siddıkların fakr makâmı ve kanaat ehlinin fakr makâmı şeklinde üç derecede ele alır. Ve siddıkların fakr makâmının tanımlarken Sehl b. Abdullah'ın: “Sâdık fakir, istemeyen, verilirse reddetmeyen, biriktirip bekletmeyendir.” özünü nakleder. Bkz. Serrâc, *el-Lüma'*, s. 46 [47-48].

¹⁴⁹⁴ Serrâc, *el-Lüma'*, s. 162 [197].

¹⁴⁹⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 191; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 277 [361]; İsfahânî, *Hilye*, 10/192, 200; İbn Kayyim el-Cevzî, *Medâricü's-Sâlikîn-Kurânî Tasavvufun Esasları*, s. 852.

¹⁴⁹⁶ Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, 2/158-159.

Bu âyetin mânası şudur: “Siz bütün nefeslerinizde yalnız O’na (muhtaçsınız.) Çünkü Allah Teâla mahlûkatı yaratınca kulları hakkında onların kendisine “fakr”ına hükmetmiştir ki (aslında) bu zenginliktir. O halde kim zenginlik iddia eder müstağni davranırsa Allah Teâla’dan mahcûb olur, perdelenir. Kim de ona olan fakrını izhar ederse, Allah Teâla kulun fakrını, kendi gınasıyla birleştirir ve kulunu gınasına ulaştırır. Dolayısıyla kula gereken, mâsivâdan koparak sırren ona müftakîr halde bulunmasıdır. Ki ubudiyyeti sırf olsun, katıksız olsun. Çünkü sırf katıksız ubudiyyet, züll ve hudû’dur.”¹⁴⁹⁷

Mü’minler hem dünyada hem de âhirette Allah’a muhtaçtırlar. “Mü’minlerden Allah’a iftikâr hâli ne dünyada ne ukbâda düşer. Her ne kadar izzet, emniyet, güven ve zenginlik yurdunda olsalar da Allah Teâlâ’ya likâ şevklerinden ötürü onlar cennette O’na son derece muhtaçtırlar. **“Ey Rabbimiz! Nûrumuzu bizim için tamamla”** (Tahrîm, 66/8) *seninle karşılaşmak (likân) ile bizi rızıklandır. Çünkü bu nurların münevviridir ve tâliblerin gâyesidir’ diye duâ ederler.*”¹⁴⁹⁸

Tüsterî, fakr makamı ile ilgili olarak **ilm-i fakr ilallâh** ve **izhâr-ı fakr** tabirlerini kullanır. Önce ilm-i fakr gerekir. **İlm-i fakr ilallâh** kulun Allah’la zengin olduğu bilgisine sahip olmasıdır. Bu bilgiye sahip olan kişi sırrın bilgisini de elde eder ve Allah ile müstağni olur. “Sırrın marifeti bütünüyle fakrdadır. O da Allah’ın sırrıdır. Allah Teâlâ’ya fakr ilmi yani Allah Teâlâ’ya muhtaç olduğunu bilmek, Allah Teâlâ ile zengin olma ilmini tashîhtir.”¹⁴⁹⁹

Cenâb-ı Hakk’a **izhâr-ı fakr** ise ilimle ve edeble gerçekleşir.¹⁵⁰⁰ Bu yanı zamanda fakr-ı ihtiyârîdir. Fakrın Cenâb-ı Hakk’a izhârı kulun hayatı demektir.¹⁵⁰¹ Zira

¹⁴⁹⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 129.

¹⁴⁹⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 171.

¹⁴⁹⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 146.

¹⁵⁰⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 79a.

¹⁵⁰¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 144a.

insan tab'ı itibariyle fakr-ı zarûrî (mecbûrî fakirlik) içindedir. Tab' haddi zatında ölü durumunda olduğu için fakrın izharıyla yani fakr-ı ihtiyârî ile hayat bulur.

Allah'a fakrını beyan etmesi kula birçok menfaati celbeder. Öncelikle izhâr-ı fakr, Allah'ın o kuluna teveccüh etmesi için bir vasıtaadır. Kul, başına gelen bir şeyle ilgili olarak duâ ederken Allah'a fakrını arz edince Allah Teâlâ meleklerine şöyle buyurur: “Eğer kulum benim kelâmımı taşıyabilecek olsa (benim hitabımı işitmeye güç yetirebilse) kesinlikle ben ona “lebbeyk-buyur (kulum)” diye bizzat icâbet ederdim.¹⁵⁰²

Fakrını izhar eden kulun ubudiyyeti sahîh olur.¹⁵⁰³ Fakirlik kişinin ubûdiyetinin sıhhati ile birlikte ibadetindeki ihlâsı için önemli rol oynar. *Şu dört şeyin (derdine ve sıkıntısına) katlanmadıkça ubudiyyeti sahih ve ibadeti ihlâslı olmaz: Açlık, çıplaklık, fakirlik, zillet.*¹⁵⁰⁴ Yoklukta miskinlikten eser, varlıkta zenginlikten alâmet görüldükçe kul için ubudiyyet mertebesi elvermez.¹⁵⁰⁵ Fakir olduğu halde bir kimsenin kendisini zengin göstermesi, açken tok gözükmesi nefsin (rûhun) cevherinden ve asaletinden¹⁵⁰⁶ olup fakirlikten korkan kişide ise münâfiklik emareleri vardır.¹⁵⁰⁷

Allah'a olan **fakr** miktarınca kul Allah ile müstağni olur. O'na olan **fakr** miktarınca Allah onu tevellî eder, işlerini üstlenir, velisi olur.¹⁵⁰⁸ Kişi, kendisinin Allah'a olan **fakr** u fâkatini izhârı miktarınca zarar ve menfaati anlar; ilmi, fehmi ve

¹⁵⁰² Ebû Abdullâh Muhammed b. İbrahim b. Abbâd en-Nifferî, *el-Ğaysü'l-Mevâhibi'l-Aliyye fi Şerh-i Hikemi'l-Atâiyye*, tah. Dr. Abdülhalîm Mahmûd, Mahmûd b. eş-Şerîf, Kâhire, 1992, 2/218.

¹⁵⁰³ Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, 2/158-159.

¹⁵⁰⁴ Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 239a; Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 116b; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 130; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s.198 [280]. Abdurrahman es-Sicillî, Sehl'in bu sözünü şöyle şerh eder: “Bu nedamet halinde mücâhede cihetindedir. Ama teshil haline vasıl olmuş ya da murâd olmuş kimselerin makâmı rızâ ile teslîm halidir. Çünkü Hakk onun üzerine her hali idhal etmiştir. Bunun manasının şöyle olması da muhtemeldir: Açlık ona haram ile doymaktan ileri gelen tokluktan daha sevimlidir. Allah'a tâat uğrunda çıplaklık, **fakirlik** ve zillet de ona Allah'a isyanda (kendince bulacağı) izzetten daha sevimlidir.” Bkz. Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 239a.

¹⁵⁰⁵ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 199 [281].

¹⁵⁰⁶ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 274 [361].

¹⁵⁰⁷ Câmî, *Nefehâtü'l-Üns:Evliâ Menkabeleri*, s.214.

¹⁵⁰⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 131a. Abdurrahman es-Sicillî bu sözü söyler ve ekler: O'ndan başkasına güvendiğin kadar seni ona bırakır (havâle eder, teslim eder). Bkz. Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 229b.

görüŖü artar.¹⁵⁰⁹ “*Kul, Rabbisine ihtiyaçını arzı ve O’na sığınma miktarı kadar belâları tanır. Belâları tanıdığı ölçüde de Allah’a muhtaç olur. Allah’a ihtiyaç duyma hâlinin devam etmesi her türlü hayrın temeli, tarikattaki ince bilgilerin anahtarıdır. Her nefesinde iftikar hâlinin bulunmasının mânâsı, Allah’a ihtiyaç hâlini hissetmeksizin tek bir kelime konuşmaması ve tek bir harekette bulunmamasıdır. Allah’a ihtiyaç (fakr) ve ona müracaat etme hissini bulunmadığı hiç bir hareket ve sözün sonunda hayır yoktur. Biz böyle bildik ve böylece de uyguladık.*”¹⁵¹⁰

Sehl b. Abdullah, beraberinde fakr u fâkat bulunduğu için duâyı ilimden üstün tutar. Ona “Duâ mı yoksa ilim mi efdaldir?” diye sorulduğunda “*Duâ (üstündür). Çünkü beraberinde **fakr** u fâkat vardır.*” diye cevap vermiştir.¹⁵¹¹

Muhammed (a.s.) başta olmak üzere peygamberler duâlarında fakr u fâkatlarını izhar etmişlerdir. Hz. Peygamber “Ey İslam’ın ve ehl-i İslam’ın velisi, beni sana kavuşana dek İslamla sabit kıl” ve Allah O’nu âkıbetinden emin kıldığı halde “Ey kalpleri ve gözleri evirip çeviren zât, kalbimi dinin üzere sabit eyle” diye duâ etmiştir. İbrahim (a.s.) “*Beni ve oğullarımı putlara tapmaktan uzak tut!*” (İbrahim 14/35), Yusuf (a.s.) da “*Beni müslüman olarak öldür ve beni sâlihler arasına kat!*” (Yusuf 12/101) buyurmuşlardır. Onlar bu şekilde hem fâkatlerini arz etmişler hem de ümmetlerine örnek olmuşlardır. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de “*(Resûlüm!) De ki: (Kulluk ve) yalvarmanız olmasa, Rabbim size ne diye değer versin?*” (Furkan 25/77) ve “*Ey insanlar! Allah’a muhtaç olan sizsiniz. Zengin ve övülmeye lâayık olan ancak O’dur,*” (Fâtır 35/15) buyurulmuştur.¹⁵¹²

“Peygamberlerin İslâm üzere hatm (can verme, ölme) isteğinin sebebi, zâhirde hadesten (bid’atten) selâmet talebidir. Bu konuda “*Beni Müslüman olarak öldür*” âyeti

¹⁵⁰⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 101b-102a.

¹⁵¹⁰ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr.174b.

¹⁵¹¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 131b, Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 229b.

¹⁵¹² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 123, 124.

gelmiştir, ¹⁵¹³ diyen Tüsterî, Yusuf (a.s.)’ın **“Beni müslüman olarak öldür ve beni sâlihler arasına kat!”** (Yusuf 12/101) duâsında şu üç şeyin olduğunu belirtir: Suâl-i zaruret, izhâr-ı fakr, ihtiyar-ı farz. Bu “Ben işimi sana teslim etmiş, durumumu sana havâle etmiş olduğum halde beni öldür. Hiçbir şekilde nefsim rucuum, hiçbir sebeple nefsim tedbirim olmasın,”¹⁵¹⁴ demektir.

Tüsterî fakr-ı hakîkiyi Hz. Peygamber’e ve Allah Teâlâ’nın mahsûs kıldığı bazı kimselere tahsîs eder: *“Fakr, Peygamber’in kendisine husûsî bir kapısıdır. O vefat edince zenginlik kapısı açılmıştır. Bu (zenginlik kapısı), ancak Allah’ın (fakr için) seçtiği/tahsis ettiği bir kavme kapalıdır.”*¹⁵¹⁵

Bakara 2/273. âyetindeki ¹⁵¹⁶ **“Kendilerini Allah yoluna adanmış kimseler”** ifadesiyle hem suret hem de manâ fakiri olan kimseler kastedilmiş olup Cenâb-ı Hak onlar hakkında övgüyle bahsetmiştir. Haklarında **“Onlar yüzsüzlük ederek istemezler.”** (Bakara 2/273) buyurmuştur. Tüsterî bu ayette söz edilen fakirlerin Resûlullah’ın suffe ashabı olduğunu söyler. *“Onlar kırk kadar kişidir. Onların Medine’de ne meskenleri ne de aşiretleri vardır. İşte bunlar Allah’a son derece muhtaç olmalarından ötürü Allah’ın kendilerini methettiği toplulukların ahvalidir. Onların istitâatleri güç ve kuvvetleri ancak O’nunladır ve O’ndandır. Havl ü kuvvetleri Allah’tır. Allah Teâlâ onlardan kalplerinin O’ndan başkasına güvenme gücünü onlardan söküp almıştır. Onlar bu vasıfla en yüce hallidirler.”*¹⁵¹⁷

Her konuda olduğu gibi fakr konusunda da müddaîler mevcuttur. Tüsterî’ye göre gerçek müftakir her durumda yaratıcısına fakrını izhâr edendir. O, kul için üç türlü fakr

¹⁵¹³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 89b; 145a.

¹⁵¹⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 83.

¹⁵¹⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 149a.

¹⁵¹⁶ **“Sadakalarınızı, kendilerini Allah yoluna adanmış olan fakirlere veriniz. Onlar yeryüzünde gezip dolaşmaya güç yetiremezler. Utangaç olduklarından dolayı, bilmeyenler, onları zengin sanırlar. Oysa sen onları yüzlerinden tanırsın. Yüzsüzlük yapıp kimseden birşey de isteyemezler. Ne türden bir iyilik yaparsanız, şüphe yok ki, Allah onu bilir.”** (Bakara 2/ 273)

¹⁵¹⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 43, 44.

söz konusu olduğunu ifade eder: *Kadîm fakrı, hâl-i hazırdaki fakrı, nefsinin tedbirinden çıkış anındaki fakrı. Kadîm fakrı, bezm-i elestten o ana gelinceye kadarki fakrıdır. Hâl-i hazırdaki yani yaşamış olduğu o andaki fakrıdır. Nefsinin tebirinden çıkış anı ise ölüm anındaki fakrıdır. Kim bu üç durumda fakrını izhar etmezse o sadece bir müddaidir. Bu üç durumda fakrını izhar eden kimse ise gerçek müftakîrdir.*¹⁵¹⁸

Tüsterî sözlerinde manâ fakirliği kadar sûrî fakirliğe de yer vermiştir. Çünkü sûrî fakirlik dinin ve dünyanın kıvamına ve devamına katkı sağlayan sosyal bir olgudur ve gereklidir. “*Allah Teâla, Peygamber (s.a.v.)i gönderdiğinde dünyada yedi sınıf insan vardı. Krallar, çiftçiler, hayvancılıkla uğraşanlar, tüccarlar, zanaatkârlar, işçiler, zayıflar ve fakirler. Allah Teâlâ ya da peygamber onlardan kimseye içinde bulunduğu halinden çıkmasını emretmemiştir. Fakat onların içinde buldukları konumlarında ilim talebini, yakîn, takvâ ve tevekkülü onlara emretmiştir. Dinin kıvamı da bu sayede gerçekleşir. Dünyanın kıvamı da bu yedi (sınıf) insan ile dir.*”¹⁵¹⁹

Kur’ân-ı Kerîm’de sadaka verilmesi gereken fakirler hakkında şöyle buyrulur: “*Sadakalarınızı, kendilerini Allah yoluna adanmış olan fakirlere veriniz. Onlar yeryüzünde gezip dolaşmaya güç yetiremezler. Utangaç olduklarından dolayı, bilmeyenler, onları zengin sanırlar. Oysa sen onları yüzlerinden tanırsın. Yüzsüzlük yapıp kimseden birşey de isteyemezler. Ne türden bir iyilik yaparsanız, şüphe yok ki, Allah onu bilir.*”(Bakara 2/273) Bu ayet nâzil olduğunda Hz. Peygamber (s.a.v.) ‘ Mülk ve zenginlik günleri için yani kıyâmet günü için **fakirlerle** birlikte çalışın’ buyurmuştur.¹⁵²⁰

İnsanların fakirlikten korkmasına sebep olan rızık endişesi ve bu konudaki cehaletleridir. Hâlbuki “*Rızık garanti edilmiştir. Onu güzelce talep etmek gerekir. Fakru fâkât bizi onu helal olmayan yerden aramaya sevk etmemelidir. Çünkü kullarına rızık*

¹⁵¹⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 144a; Tüsterî, *Tefsîr*, s.129.

¹⁵¹⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 27b-28a.

¹⁵²⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 44.

veren ve onları doyuran Allah Teâlâdır. Şayet kullardan biri ölümden kaçtığı gibi rızıktan kaçsa ölüm onu yakalayacağı gibi rızık da onu yakalar bulur.”¹⁵²¹ İnsan rızkını garanti eden Allah Teâlâ’dır. “Eğer bir kul: ‘Bana rızık verme!’ diye Rabbine duâ etse; onun bu duâsı kabul edilmez ve bu duâsından dolayı günahkâr olur. O kula Allah tarafından: ‘Ey câhil! Seni yarattığım gibi rızkını da vermem gerekir!’” denilir.”¹⁵²²

Sehl b. Abdullah fakirliğin zenginlikten daha faziletli olduğunu savunur. Çünkü zenginlik, bekâ ve izzet isteyen kimse Allah Teâlâ’nın sıfatlarında rekâbete girişmiş olur. Zira bu sıfatlar rububiyet sıfatlarıdır. Bundan dolayı o kişinin helâkenden korkulur.¹⁵²³ “Tok olup açlıktan korkan, zengin olup fakirlikten, giyimli olup çıplaklıktan korkan kimsenin hali nice olur. Böyle bir duruma geldi mi, o kimsenin kalbi alabildiğine gaddar (sahtekar, vefasız, sâdık olmayan), alabildiğine hilekar olur. Dili de böyledir, organları da böyle olur. Saldırgandır, insafsızdır.” Hâlbuki “Mü’min bir şey yapmaz. Hoş bir şey (yiyecek) kendisine geldiğinde başkasını kendisine tercih eder. Kendisi ise her sert şeyi yer. Bir şey olmadığı vakit der ki: (Elhamdülillah) müsterihim bu gece köpekten de kediden de korkmam. Yine kıyâmette hesap vermekten korkmam,” der.¹⁵²⁴

Mal tutkusu olan bir insanda aynı zamanda nefis, dünya ve hevâ sevgisi bulunur. “Gerçekten o, hayr/mal sevgisinden dolayı pek katıdır”(Âdiyât 100/8) ayetinde *mal sevgisi* diye tercüme ettiğimiz “el-Hayr’dan murad üç şeydir: Nefis sevgisi, dünya sevgisi ve heva sevgisi/ tutkusu.” Ayetin anlamı şu şekildedir: Gerçekten o kimse mal, dünya ve hevâ sevgisinden dolayı pek katıdır.” Hâlbuki “Asıl hayır ise üçtür: Halktan istiğnâ, Allah Teâlâ’ya iftikar (ihtiyacını arz), emri yerine getirmek.”¹⁵²⁵

¹⁵²¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 4b, 5a.

¹⁵²² Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, [4/230].

¹⁵²³ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/813 [498-499].

¹⁵²⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 14a.

¹⁵²⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 203.

Kişinin fakirlik ile imtihanı kendisi için Allah'ın bir nimeti olabilir. Çünkü Allah dileseydi ondan daha çetin bir imtihan ile ibtila edebilirdi.¹⁵²⁶ Hakikatte fakirlik bir ikram, zenginlik ise kul için çetin bir imtihandır. Sehl b. Abdullah *“Ama her ne zaman da sınavıp rızkını daraltırsa, o vakit de, "Rabbim beni zillete düşürdü." der.* (Fecr 89/16.) âyetinde “ehâne- zillete düşürdü-ihanet etti- ifadesini “(Allah beni) fakirlikle zillete düşürdü, der” şeklinde açıklar: “Ve Allah Teâlâ o kula *‘Hayır, Hayır!* (Fecr 89/17) Ben onu, ona ikram olsun diye zenginlikle ibtila etmedim,’ buyurur. Hâlbuki Allah Teâlâ değer verdiği için o kula fakirlikle ikramda bulunmuştur.”¹⁵²⁷

Sehl b. Abdullah, Allah dostlarının fakirliği kendilerine Cenâb-ı Hakk'ın bir ikramı olarak gördüklerini Fetih el-Mûsilî ile ilgili şu hikâye ile anlatır: “Anlatıldığma göre Fetih el-Mûsilî yatsı namazından sonra ailesine döner ve oruçlu olduğu için “Bana akşam yemeği hazırlayın” derdi. Ailesi “Sana yedireceğimiz bir şey yok” diye cevap verdiğinde Fetih el-Musilî “Niye karanlıkta oturuyorsunuz?” diye sorar, “Aydınlanacak, lamba yakacak yağımız yok,” derlerdi. Sehl sözlerine şöyle devam eder: Fetih el-Musilî bunun üzerine sevinçten sabaha kadar oturup ağlar ve şöyle derdi: ‘İlâhî benim gibisi akşam yemeksiz, lambasız bırakılıyor. Ben ne yaptım da bu makâma ulaştım?’¹⁵²⁸

Allah Teâla'ya iftikâr eden kullar hakikatte gerçek zenginlerdir. Dünya mülküyle zengin olan insanlar huzur içinde yaşayamazlar. Zira *“İnsanların üzerine öyle bir zaman gelir ki -biz de o zaman içindeyiz- o zamanda insanlara bir takım musibetler isabet eder. Zenginlerden helal gider. Onların malları helalinden ve helal yollarından olmaz. Onlara fevkında olanlar musallat olur ya da birbirlerine musallat olurlar. Böylece yaşamları keder içinde olur. Dünya **fakirliği** ve düşmanların şamatasının korkusu kalplerinden ayrılmaz. (Yani fakir düşerim düşmanların şamatası gibi şeylerle*

¹⁵²⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 91.

¹⁵²⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 193.

¹⁵²⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 193,194.

kalpleri doludur.) O(nlar yani zenginler) belâ, sıkıntı ve bahtsızlık içinde (kıvranıp durur) iken yaşamın lezzetini onların âlimleri ve köleleri alır.”¹⁵²⁹

Zenginlik minnetsizliğe sebep olabilir. Çoğunlukla dünyanın kendisine serildiği kişi azar. Tüsterî bunu şöyle anlatır: “(Kendini) zenginlik (içinde) görmek, istiğnâyı doğurur. İstiğnâ da tuğyânı doğurur.” Hasan-ı Basrî (r.a.) der ki: “Kendisinden dünyanın gizlendiği ve sonra da bunun Allah’tan bir nazar olduğunu bilmeyen kulun nazarı elbette kâsırdır. Yine kendisine dünyanın serildiği ve sonra da bunun Allah Teâlâ’nın kendisine kurduğu bir tuzak, hile olmasından korkmayan bir kulun da ilmi kâsırdır, yetersizdir.” Sonra Sehl ilâve eder: “Vallâhi bir kula dünya serildi ise kim olursa olsun o ancak haddi aşar, tuğyana dalar” ve ardından şu ayeti tilavet eder:¹⁵³⁰

“Kendisini (mal sebebiyle) ihtiyaçtan vâreste gördü diye insan muhakkak azar.”

(Alak 96/6-7)

Allah Teâlâ kulu için ne murad buyurduysa kul için hayırlısı odur. Kul Allah’ın kendisi hakkında buyurduğu muradının zıddı olan bir şeyi isterse kişide ictimâ-ı hemm olmaz. İctima-ı hemm olmayınca tefrika-ı hemm olur ve bu da kişinin hayrına değildir. Bunu Tüsterî şu ifadelerle dile getirir: “Allah Teâlâ’nın, kendisi için bir şey dilediği kimse ondan başka bir şey dilerse, onun düşüncesi (ilgisi, dikkati) asla toplanmaz (ictimâ-ı hemm olmaz). (Allah onun için) açlık istiyor, o ise tokluk istiyor. O senin için **fakrı** istiyor, sen ise zenginliği istiyorsun. (Azap olarak) bu tefrika sana yeter. Sen azaptasın.”¹⁵³¹

Abdurrahman es-Sicillî ictimâ-i hem konusunu Tüsterî’nin “Dünya düşüncesi, tasası dünyada azaptır. Bunda âhiret azabı da vardır. Her kim ki Allah Teâlâ (hakkında) bir şey diler ve o da bundan başka bir şey dilerse, onun düşüncesi, hemmi asla toplanmaz.” Sözüünün şerhinde şöyle izah eder: “Ebû Muhammed (Sehl)’in

¹⁵²⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 37b.

¹⁵³⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 200.

¹⁵³¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 93b.

sözünün manası şudur: “*Dünya düşüncesi dünyada azaptır.*” Yani taleb yorgunluğu, beden bitkinliği ile azaptır. Âhirette ise helal için hesap vermek, haram için azap görmek suretiyle azaptır. Allah affederse başka. Yine şüpheli konularda azarlanmak (itâb) suretinde bir azabdır. İtâb bir kınamadır ve âriflere azaptan daha şiddetlidir. Allah Teâlâ'nın hakkında bir şey murad edip o da ondan başkasını isteyen kimsede ictimâ-i hem olmaz. Yani Allah senin hakkında açlıkta hafiflik diler, hâlbuki sen toklukta ağırlık istersin. O senin hakkında **fakirlik** ile yüce derece ister, sen ise zenginlik içinde zayı olmayı istersin. O senin hakkında zulüm ve zillet içinde şeref diler, ama sen izzet ve zafer içinde noksanlık istersin. O senin hakkında utanma, çekinme, iffet (teaffüf) ister, sen ise ümit istersin. O senin hakkında selâmet yolunu diler, ama sen imtihan yolunu istersin. Düşünce bunlarla beraber asla toplanmaz.”¹⁵³²

Velhasıl, yaratılış itibariyle tüm kulların fakîr, Allah Teâlâ'nın ğanî olduğunu ifade eden Tüsterî, sûrî fakirliğe de mana fakirliğine de *kulu Allah'a teslim etme* noktasında önem atfetmiş, her ikisini de kulun lehine değerlendirmiştir. Zira fakr, kulun, yaratıcısına izhâr-ı fâkatine, tazarru, ilticâ ve duasına bir sebep; Allah Teala'nın kulunu tevellî etmesine vesiledir. Ayrıca suret fakirliğinin toplumsal yapıdaki yerine işaret etmiş, fakirliğin ehveniyetini zenginler hakkında psikolojik tahliller yapmak suretiyle izah etmeye çalışmıştır.

6. Havf ve Recâ

6.a. Havf

Sözlükte *havf*, sevileni kaybetmemek için endişelenmek, başına kötü bir hâdis gelmesinden korkmak,¹⁵³³ “Allah'ın kahrından korkarak dinde sabit olmak,”

¹⁵³² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 164a.

¹⁵³³ Komisyon, *Mucemü'l-Vasît*, İstanbul, 1989, s. 262.

“yasaklanan şeylerden ve günahlardan utanmak ve bu hususta üzüntü duymak,”¹⁵³⁴

“Allah Teâlâ'nın azameti karşısında kalbin harekete geçmesi ve ıstırap duymasıdır.”¹⁵³⁵

Tüsterî, “**Havf**, Allah'ın yasakladığı şeylerden sakınmaktır,”¹⁵³⁶ şeklindeki tanımıyla havfin alâmeti ve neticesine işaret eder. **Hâif** (korkan), ise Allah'ın yasakladığı şeyleri **tazim korkusuyla** terkeden kimsedir.¹⁵³⁷ *Havf* yakînin altında bir makâmdır. **Korkunun** en üst derecesi, *yakîn*in en alt derecesidir.¹⁵³⁸ *Havfin* kendi içinde de mertebeleri vardır. “**Havf makâmlarının en üstü de kulun kendisi hakkındaki Allah Teâlâ'nın sâbık (ezelî) ilminden korkmasıdır.**”¹⁵³⁹

Kur'ân-ı Kerim'de Allah Teâlâ “**İşte o şeytan ancak kendi dostlarını korkutur, inanmışsanız onlardan korkmayın, Benden korkun.**” (Âl-i İmran 3/175), “**Allah buyurdu ki: İki tanrı edinmeyin! O ancak bir Tanrı'dır. O halde yalnız benden korkun!**” (Nahl 16/51) gibi ayetlerde sadece kendisinden korkulmasını emir buyurmaktadır.

Tüsterî'ye göre *havf* ibadetin evvelidir. *Havftan ihlâs*, ihlâstan da *vera'* ve *zühd* meydana gelir. İhlas, *vera'* ve *zühd*ün teşekkülünde *havf* esastır. Korku her mertebedeki insan için gerekli ve münasibdir. “*Câhilin havfı, onu ilme; âlimin havfı zühde; amel edenin havfı da onu ihlâsa çağırır. İhlas farzdır, ona ancak havf/ilâhi korku ile ulaşılır.*”

¹⁵³⁴ Cebecioğlu, *TTDS*, s. 199.

¹⁵³⁵ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 128 [219].

¹⁵³⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.17b; Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/651 [2/397].

¹⁵³⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 127b. Sehl b. Abdullah'ın buna benzer sözünü Sicillî şöyle şerh eder: Sehl dedi ki: “İcâbet ancak kasr-ı emel ile (mümkün) olur. **Hâif** odur ki (hâif dediğin) Allah'ın kendisine yasakladığı şeyleri terkeder. Tazim **korkusu** bu korkunun mirasıdır.” Abdurrahman dedi ki: *Îsâr* korkusu haşyet korkusunu doğurur. Haşyet korkusu fevt korkusunu doğurur. Fevt korkusu tazim korkusunu doğurur. Bu da meleklerin, enbiyanın ve bazı siddıkların korkusudur. Bkz. *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 225b-226a.

¹⁵³⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 2b.

¹⁵³⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 1a; *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 238b. Abdurrahman es-Sicillî Sehl b. Abdullah'ın bu sözle ilgili şöyle açıklama yapar: “Bu, ubûdiyet hâli bakımındandır. Ama ilimden sonraki marifet hâli (bakımından) ise onların en yüce havfları/korkuları iclâl ve azamet korkusudur.” Bkz. Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 238b.

Avamın Allah korkusu, onları haramdan uzaklaştırır. Seçkin velilerin korkusu onları vera' ve zühde götürür. Allah'tan gerçek manada korkan kimse haramları ve dünya muhabbetini terk eder. Bu durumda korku ibadetin evveli olmaktadır. Çünkü korku, ihlâsı meydana getirir. Onun meyvesi, gönlü dünyadan çekmektir. Bu ise haramlardan kaçmayı gerektirir."¹⁵⁴⁰

*Marifet, yakîn, hayâ, havf kulu menheyyattan alıkoyucudur. Her kimin sırtında bunlardan biri bulunmazsa, düşman onun aklını tedbir eder, nefis de cehâletle onda hükmünü icra eder.*¹⁵⁴¹ Özellikle *hafv*, kalpte nefsanî arzuların ve dünya hırsının yerleşmesine manidir. Kulların isyan ve harama düşmelerine engel olan bir duygudur. "Şayet Allah Teâlâ göklerin ahalisine ve yerlerin ahalisine sahih bir imandan sonra zerre miktarı **havf** lutfetse(ydi), göz açıp kapayana dek (asla) O'na isyan etmezler(di)." ¹⁵⁴²

Tüsterî, **havfi** ehline göre üçe ayırır: Birincisi, **mürîdin korkusudur** ki günahlarla mübtelâ olmaktan; ikincisi, **ârifin korkusudur** ki küfre düşmekten;¹⁵⁴³ üçüncüsü, **sıddığın korkusudur** ki âkibetinin ne olacağı endişesinden kaynaklanır.¹⁵⁴⁴ Yani "Sıddıkların korkusu kötü sondandır. Onlar her hareketlerinde, her düşüncelerinde Allah'tan uzak kalmaktan korkarlar." Hâlbuki Allah Teâla bu kişileri: **'Ve Rablerine dönecekleri için yapmakta oldukları işleri kalpleri çarparak yaparlar,'** (Mü'minûn, 23/60) âyetiyle övmüştür.¹⁵⁴⁵

Rüyasında üçyüz peygamber gördüğünü aktaran Tüsterî, onlara "Dünyada en çok neden korkuyordunuz?" diye sorduğunda "Sû-i hâtimedem" cevabını aldığını

¹⁵⁴⁰ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, 2/652 [2/397].

¹⁵⁴¹ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 194a-b.

¹⁵⁴² Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 218b.

¹⁵⁴³ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, 2/621 [2/365].

¹⁵⁴⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/168-169.

¹⁵⁴⁵ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, 2/636 [2/385].

söylemiştir.¹⁵⁴⁶ Yine ashâb-ı suffe hakkında olduğunu tahmin ettiğimiz bir rivayete göre ise Tüsterî'ye “Geçmiş günahları ve hataları hususunda Allah ile muâmeleleri nasıldı?” diye sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: “*Makti, hızyi ve azâbı hakettikleri hususunda kendilerinde muayyen (bir duygu) olu(şu)yordu. Fakat maktan korkuları, geçmiş (günahlarına olan) korkularından daha fazlaydı. Tevbe-kâr ve Allah'a itâatkâr idiler. İstekleri İslam üzere (Müslüman olarak) ölmektir. En çok korktukları ise, farkında olmadan imanlarının selbedilmesiydi.*”¹⁵⁴⁷

Müellifimiz *iman, ilim, marifet* ve *havf* kavramları arasındaki, birbirlerinin teverrüsüne ve kemallerine vesile olan irtibata dikkat çeker. “*İmânın kemâli ilimle, ilmin kemâli havf ile gerçekleşir,*” başka bir ifade ile “*İman ilim ile ma'rifet de havf/korku ile elde edilebilir*”¹⁵⁴⁸ Buradaki ilimden maksat marifetullah/Allah'ı tanıma ilmidir. Bu durumda kişi Allah'ı tanıdığı nisbette Allah'tan korkar. Kur'ân-ı Kerim'de Allah'tan hakkıyla korkanların âlimler olduğu belirtilmiştir. Peygamber Efendimiz de hikmetin başının Allah korkusu olduğunu ifade ederek, “Sizin Allah'tan en çok korkmanız ve O'nu en iyi tanıyanınız benim,”¹⁵⁴⁹ buyurmuştur. Kuşeyrî de “Kul Allah'ı ne kadar tanırsa Rabbinden o kadar korkar. Kalpleri cehâlet örtüsü altında olanlar cehâletleri sebebiyle havfi algılayamayacaklardır,”¹⁵⁵⁰ demiştir.

İlim ve marifet aynı zamanda korku türlerinden biri olan *hazer* ile *havf* arasındaki farkın da belirleyicisidir. Tüsterî bunu “*Hazer kulun çekinmesidir. Çünkü o belânın nereden geleceğini bil(e)mez (kestiremez). Bilmediği bir yerden (bilmediği bir şekilde) gel(ebil)ir. Bundan (beladan) ötürü onun hüznü dâimîdir. Fakat belâsını bildiği vakit korku olur (bilgisi sebebiyle hazer korkuya dönüşür). Korku (havf) ilim mevziidir.*

¹⁵⁴⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/175-176; Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/626 [2/373].

¹⁵⁴⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 64a-b.

¹⁵⁴⁸ Sühreverdi, *Avârif*, s. 290 [642]; Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/617 [2/360].

¹⁵⁴⁹ Buhârî, *İman*, 13.

¹⁵⁵⁰ Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, Lübnan 2000, 1/447, 474.

Nitekim Allah'tan kulları içinde ancak âlimler korkarlar,"¹⁵⁵¹ şeklindeki cümleleriyle ifade eder.

Kur'ân-ı Kerîm'de ehl-i havf hakkında övgüyle söz edilmektedir. "***Kendilerine her suretle kâhîr ve hâkîm olan Rablerinden korkarlar***" (Nahl 16/50) buyrulmuştur. Yine *Tefsîr*'de Allah Teâlâ'nın, *havftan* dolayı kalpleri mahzun olan kullarının yanında olduğuna dair bir hikâye anlatılmıştır.¹⁵⁵²

Havf makamında olan kişiler Allah'tan, Allah'ın huzurunda kıyam edeceğinden,¹⁵⁵³ kendisi hakkında verdiği ezeldeki hükümden¹⁵⁵⁴ kıyâmet ahvâlinden korkarlar. Yani onlar dünyanın ve içindekileri kaybetmekten değil âhiretin fevtinden korkarlar.¹⁵⁵⁵ Bazı zâtlar havflarının ziyadeleşmesi için kendilerinin korkutulmalarını da istemişlerdir. *Tefsîr*'de, Hz. Ömer'in, Ka'b'a hitaben "Ey Ebû İshâk bizi korkut!" demesi üzerine Ka'b'ın kıyâmet ahvali hakkında söylediği şu sözleri aktarılmıştır: "Yâ Emîra'l-mü'minîn, sen amel etsen nihâyet ibadetten budanmış dala dönsen ve yetmiş peygamber amelin olsa elbette senin Rabbinin emrinden ve Hamele-i Arş'tan kurtulamayacağını zannederim. Amellerin hızfedildiği Levh-i Mahfuz getirilir. Cehennem izhar edilir. Cennet yaklaştırılır. İnsanlar âlemlerin Rabbi için kıyam ederler. Cehennem bir inilti ile inler/iç çeker. Bütün mukarreb melekler ve mürsel nebiler iki diz üzerine çöker. Hatta İbrahim (a.s.), 'Nefsim nefsim!' der. Mahlûkatın gözü önünde açıkça adil adamla, zalim adam çağırılır. Adil adam getirilince kitabı kendisine sağ

¹⁵⁵¹ Bu ve benzeri ifadelerinden Sehl b. Abdullah merhumun, "إنما يخشى الله من عباده العلماء" âyetinde geçen **havf** ile **ilim**; "وأما من خاف مقام ربه فنهي النفس عن الهوي" âyetinde geçen **havf** ile **kıyam-makâm-kâim** arasındaki yakın münasebeti fark edip deşifre ettiği ve O'nun sözlerinin aslında Kur'ân kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁵⁵² Tüsterî, *Tefsîr*, s.61. Allah Teâlâ Davud (a.s.)'a şöyle vahyetmiştir: "Ey Dâvud, beni tanıyan beni ister, beni isteyen beni sever, beni seven beni taleb eder, beni taleb eden beni bulur. Beni bulan da beni korur." Davud (a.s.)'ın, "İlahî, seni taleb ettiğimde nerede bulurum?" sorusunun üzerine Allah Teâlâ buyurdu ki: "Kalpleri benim **korkumdan (havf)** dolayı mahzun olanların yanında."

¹⁵⁵³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 159.

¹⁵⁵⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 1a.

¹⁵⁵⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 147b.

tarafından ref edilir/verilir. Bu adamın başına gelenden daha üstün sürûr, ferâh ve gıpta edilecek durum yoktur. Allah Teâlâ'nın hikâye ettiği şeyleri alenen, herkesin gözü önünde söyler. Sonra zâlim adam getirilir. Kitabı sol tarafından kendisine atılır. Bu adamın başına gelenden daha şiddetli ne hüznün vardır, ne züll, ne de hasret. O herkesin gözü önünde Allah Teâlâ'nın hikâye ettiği şeyi söyler. Sonra alınır, yüzükoyun cehenneme sürüklenir. Ve eti, kemiği, iliği, beyni, özü, cevheri dağılır.” Bunun üzerine Hz. Ömer: “Bana yetti, bana yetti!” dedi.¹⁵⁵⁶

Tüsterî'ye göre Rahman Sûresinde geçen “Rabbinin huzurunda durmaktan korkup da kendilerine iki cennet vadedilen kimseler,”¹⁵⁵⁷ bir günaha niyetlenip sonra hesap günü Allah Teâlâ'nın huzurunda kıyam edeceğini hatırlayıp ve o günahı işlemekten vazgeçen kişidirler. *Tefsîr*'de bu mevzu ile ilgili de şu hikâye anlatılır: Hz. Ömer'in hilafeti zamanında yakışıklı bir genç vardı. Hz. Ömer bu genci beğeniyor, onda hayır görüyordu. Genç bir kadından hoşlandı. Fuhuş yapmaya niyet edince ismet/Allah'ın koruması nazil oldu ve yüzükoyun bir şekilde yere yığıldı. Kadın onu evine götürdü. Gencin yaşlı bir babası vardı. Akşam olduğunda kapıya oturmuş onu bekliyordu. İhtiyar oğlunu görünce bayıldı. Kendine gelince durumunu sordu. Babasına olanları anlatan genç bir sayha çekti ve öldü. Defnedilince Hz. Ömer gencin kabri başında durup bu ayeti okudu. “**Rabbinin huzurunda durmaktan korkan kimseler için iki cennet vardır.**” (Rahmân 55/46) Bunun üzerine genç kabirden şöyle seslendi: “Şüphesiz Allah Teâlâ bana o iki cenneti verdi. Onlarla beraber ziyade olarak üçüncüsünü de verdi.”¹⁵⁵⁸

Yine Tüsterî, peygamberlerin ahlâkındaki dört temel şeyden bahseder: “*Malda sehâ (malen cömertlik), dinde nasîhat, kardeşlere şefkât, Allah Teâla'dan korku*

¹⁵⁵⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 176.

¹⁵⁵⁷ Rahmân 55/46.

¹⁵⁵⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 159. Bu rivayet bazı farklı lafızlarla *Şuabü'l-Îmân*'da geçmektedir. Bkz. Beyhakî, *Şuabü'l-Îmân*, 2/198.

(havf).”¹⁵⁵⁹ Allah’ın, kalbine havf duygusunu bizzat kendisinin koyduğu mü’minlerin durumlarını ise peygamberlere benzetir. Ebu Muhammed’e “Allah mü’minlerden birine miskal ağırlığınca korku verir mi?” diye sorulduğunda, “Mü’minlerden kendilerine Uhud Dağı ağırlığınca korku verilenler vardır,” demiştir. “Peki, bu korku halinde onların durumu nasıldır? Onlar yerler, içerler ve evlenirler mi?” diye sorulduğunda, “Evet onlar bu dediklerinizi yaparlar; ama müşâhede hali onlardan hiç ayrılmaz. Me’vâ cenneti onları gölgeler.” “Şu halde korku nerede kaldı?” dediklerinde Ebu Muhammed “Allah Teâla’nın kudret perdesi ilâhi bir hikmetle onu taşır, kalbi beşeriyet sıfatlarıyla yaptığı tasarruflarda bu perde altında gizler. Bu kulun durumu peygamberlere benzer,”¹⁵⁶⁰ şeklinde karşılık verir.

Sülûkte ilerlerken havfi elde edebilmek ve havftan faydalanabilmek dikkat edilmesi gereken bazı hususlar vardır.

- ✓ Bunlardan birincisi yeme içme konusundadır. “Kalbinde Allah korkusu görmek isteyen kimse, yalnız helal yemelidir.”¹⁵⁶¹
- ✓ Açlığı karın tokluğuna tercih etmek gerekir. Çünkü “Kulun toklukta elde ettiği en alt (basit şer) kendisiyle Allah Teâla’nın hakkını eda etmek istediği ilmini kaybetmesidir. Açlıkta elde ettiği en alt (basit) hayır ise bu ilmin idrakidir.” Sicillî, Tüsterî’nin sözündeki “kendisiye Allah azze ve celle’nin hakkını eda edeceği ilim” sözünün anlamı Allah’tan **korkmak** (havf), O’nu murâkabe etmek, şeklinde açıklamıştır.¹⁵⁶²

¹⁵⁵⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 11a-b

¹⁵⁶⁰ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, 2/650 [2/396].

¹⁵⁶¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 2b; Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, 2/652 [2/397].

¹⁵⁶² Sicillî, *eş-Şerh ve’l-Beyân*, vr. 195a-b.

- ✓ Bunların dışında havfin kemâli için zühd gereklidir. Yani kul Allah'tan havfının tam olması için mezbeleye dönüşecek giyeceklerden, miras olacak maldan, toprağa girecek ahbaptan, (harap olacak binadan) uzak durmalıdır.¹⁵⁶³
- ✓ Dava ve masiyetten uzak durmalıdır. Zira bu ikisi kalpten Allah korkusunu giderir.¹⁵⁶⁴ Tüsterî, müddaî hakkında şunları söyler: “*Müddaînin kalbinden daha kasvetli (katı), daha hayırsız ve Allah korkusundan daha uzak bir kalp bulunmaz.*”¹⁵⁶⁵ “*Müddaî asla hâif olmaz (korkmaz). Her kim hâif değilse (korkmuyorsa) emîn olmaz. Kim de emîn değilse hazineye muttali olamaz. Yani Sicillî'nin izahıyla gizli ilim hazinelerine ve Allah Teâlâ'nın Sıddıklara tahsis ettiği hikmete muttali olamaz.*”¹⁵⁶⁶

6.b. Recâ

Havfi Allah'ın yasaklarından kaçınmak olarak tanımlayan Tüsterî, karşıtı olan ummak, beklemek, ümit etmek gibi anlamlara gelen *recâyı* Allah'ın kendisine farz kıldığı şeyleri yapmak¹⁵⁶⁷ şeklinde tanımlayarak kulda ümidin göstergesi ve neticesi olarak emirlere uyma gerekliliğine işaret eder.

“*De ki: Ey kendi nefisleri aleyhine haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin!*” (Zümer 39/53) âyetinin tefsirinde Sehl şunları söyler: “*Allah Teâlâ kullarına kendisinden bir lütuf olarak son nefese kadar mühlet vermiş ve onlara buyurmuştur ki: 'Benim rahmetimden ümit kesmeyiniz. Son nefeste bana dönseniz sizi kabul ederim.'* İşte bu âyet Allah Teâlâ'nın şefkati hakkındaki en belîğ âyettir. Onlardan başkasına bulunduğu lütuflardan onları mahrum etmeyip kendilerine yönelik kadîm zikir ile onları keremin içine koyuncaya dek onlara merhamet edeceğini bildiği içindir. Cibril (a.s.)'dan hikaye edilmiştir ki: O İbrahim (a.s.)'ın 'Ey affı değerli

¹⁵⁶³ Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 216b, Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 102b.

¹⁵⁶⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 103a

¹⁵⁶⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 104b.

¹⁵⁶⁶ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 195a.

¹⁵⁶⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.17b.

zât!’ dediğini duydu. Bunun üzerine Cibril ona dedi ki: ‘Yâ İbrahim bilir misin, onun afvının değeri nedir? Dedi ki: Bilmem yâ Cibrîl. Dedi ki: o bir seyyiyeyi affetti mi onu haseneye çevirir.’¹⁵⁶⁸ Bu izahların ardından Sehl b. Abdullah, Allah Teâlâ’nın Ümmet-i Muhammed hakkındaki son derece cömertliğine işaret eden şu sözlerini ekler: “Hakkımda şöylece tanıklık ediniz ki, Ümmet-i Muhammed’in fâsıklarından, fâcirlerinden, kâtil, zânî ve hırsızlarından teberrî etmemem din anlayışımın gereğidir. Çünkü Allah Teâlâ’nın özellikle ümmet-i Muhammed’e yönelik keremi fazlı ve ihsanının ne derecede olduğu idrak edilemez.”¹⁵⁶⁹

Recânın sahîh ve sıhhatli olması için öncelikle kul hakkından sakınması gerekir. Sehl b. Abdullah’a kıyâmet gününde cehenneme gönderilmesi emredilen, sonra da Allah Teâlâ’ya; “Ya Rabbi ben senin hakkında recâ sahibiyim, affedeceğini umuyordum,” deyip cennete gönderilmesi emrolunan kişinin durumu sorulduğunda şu şekilde cevap verir: *Bu kişi, üzerinde zulüm ve kisas hakkı, kul hakkı olmayan, günahları sadece kendisi ile ilgili olan kimsedir. Dolayısıyla bu kişinin recâsı sahihtir.*¹⁵⁷⁰ “*Fakat zulmeden, gasbenden ve ahz ü atâsında (alışverişinde) insanlara hâinlik eden kimsenin recâsı nasıl sahih olabilir?!’*”¹⁵⁷¹

Kulun kendisine ve işlemiş olduğu amellere güvenerek ümidvar olması da doğru değildir. “*Kişinin nefesine ve ameline bakarak yaptığı recâ ihlâslı değildir. Kulun Cenâb-ı Hakk’ın keremine ve fazlına bakıp recâ ve duâ etmesi gerekir.*”¹⁵⁷²

Tüsterî, “*Ehl-i kableden kimsenin ümidini/recâsını kesmeyiniz*”¹⁵⁷³ der. Recâ makâmında bulunan kişi hem kendisi hem de başkaları için ümidvar olmalı, onları ye’sse düşürmemelidir. Bunun yanında kendisi ve ehl-i kible hakkında ümidvar olmalı –ki bu

¹⁵⁶⁸ Beyhakî, *Şuabü’l-İmân*, 9/268.

¹⁵⁶⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s.134.

¹⁵⁷⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 83a.

¹⁵⁷¹ Tüsterî, *el-Muâraza ve’r-Red*, vr. 240b-241a.

¹⁵⁷² Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, 2/597 [2/327].

¹⁵⁷³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 49a, 112a.

aynı zamanda hüsn-ü zandır- Allah'ın hakkında ümitsizlik besleyip sû-i zanda bulunmamalıdır. Zira Allah'ın rahmeti o kadar büyüktür ki “*şayet kıl mikdarınca imanı sağlam olduktan sonra, günahlarda ısrarcı olarak ölen bir adamın, bu kıl kadar imanı tüm kâfir, münâfık ve müşriklere taksim edilse, onların cehennemden çıkıp cenneti girmeleri kesinlikle umulur.*”¹⁵⁷⁴

Birçok sûfide olduğu gibi Tüsterî'nin sözlerinde recâdan daha ziyade *havf* konusunun işlendiğini görürüz. Bu sebebi, *havfi* öncelemesinden öte birçok boyutuyla değerlendirmesidir. Zira Tüsterî *havf* ve *recâyı* birbirinin tamamlayıcısı olarak kabul ettiği gibi, kulluğun rükünlerinden iki rükün ve üzerinde teabbüdün yükseldiği iki direk olarak görmektedir.¹⁵⁷⁵ Bu nedenle sâlikin yoluna istikrarlı bir şekilde devam edebilmesi için *havf* ve *recânın* kuşun iki kanadı, terazinin iki kefesi gibi birlikte ve dengeli bir şekilde bulunması gerekli görülmüştür. Bu iki makamın birlikteliği ise *beyne'l-havf ve'r-recâ* tabiri ile ifade edilmiştir.

6.c. Beyne'l-Havf ve'r-Recâ

Kur'ân'dan mülhem olan bu tabir korkuyla ümit arasında bulunmak demektir. Allah Teâlâ mü'minleri vasıflandırırken “*Korku ve ümit ile Rablerine duâ ederler*”, “*Âhiret azabından korkarak, Rabbinin rahmetini umarak...*” (Zümer 39/9) buyurmuştur.¹⁵⁷⁶

Tüsterî *havf* ve *recânın* önemini ve birlikteliklerini çeşitli benzetmelerle anlatmaya çalışır. “*Erkeği ve dişiyi yaratana (andolsun)*” (Leyl 92/3) âyetindeki “erkek ve dişiyi” *hafv* ve *reca* olarak tefsîr ederken, diğer bazı sözlerinde de *havfi* erkeğe,

¹⁵⁷⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 130a.

¹⁵⁷⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 3a.

¹⁵⁷⁶ Secde: 32/16. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, 2/737. Beyzâvî, Celâleyn, Medârik bu âyeti, azabından korku, rahmetini ümit şeklinde tefsîr etmişlerdir.

recâyı dişiye benzetmiştir.¹⁵⁷⁷ Bu ikisinden de imanın hakikatları doğacağı belirtilmiştir.¹⁵⁷⁸

Yine “*Bir zamanlar İbrahim’e Beytullah’ın yerini hazırlamış ve (ona şöyle demiştik): Bana hiçbir şeyi eş tutma; tavaf edenler, ayakta ibadet edenler, rükû ve secdeye varanlar için evimi temiz tut.*” (Hac 22/26) âyetinde de “rükû ve secdeyi” *havf* ve *recâ* olarak tefsir etmiş,¹⁵⁷⁹ namazda rükû ve secdenin birbirlerinden ayrılmadan peşpeşe gelen iki rükûn olduğu gibi *havf* ve *recânın* da mü’minin hayatında sürekli ve yanyana bulunması gerektiğine işaret etmiştir. Ayrıca müfessirimizin ayete yapmış olduğu yoruma göre *havf* ve *recânın* kalpte sükûnu için kalbin mâsivâdan temizlenmesi ve imar edilmesi gerekir.

Havf ve *recâ* kişide birbirine zıddı olan duygu ve haller teverrüs eder. Bu yüzden mü’minde *korku* ve *ümit* mü’minde eşit olmalı; biri diğerinden ziyade olmamalıdır. “*O’nun rahmetini umarlar ve azabından korkarlar.*” (İsrâ 17/25) âyetinin anlamı Tüsterî’nin ifadesiyle şu şekildedir: “*Rahmeti zâhirde cennetidir, bâtında marûfun hakikatidir. Doğrusu havf ve recâ insana gerekli iki şeydir. O ikisi eşit oldu mu kişinin ahvali kıvamındadır. Biri diğerine ağır bastı mı öbürü bozulur. Peygamber (a.s.), “Mü’minin recâ ve havfı tartılsa elbette kesinlikle mutedil olurlar/eşit olurlar,*”¹⁵⁸⁰ buyurur.¹⁵⁸¹ Ayrıca *havfin* ağır basması durumunda kulda sonu küfre varabilecek ümitsizlik belirir. *Recânın* galib geldiği durumda ise rehâvet ve aşırı güven duygusu ortaya çıkacaktır. Hâlbuki *recânın* mirası ciddiyet ve içtihat olmalıdır.¹⁵⁸² Korku ve

¹⁵⁷⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 142a; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 196, 80.

¹⁵⁷⁸ Kelâbâzî, *Taarruf*, s.116 [150].

¹⁵⁷⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 106.

¹⁵⁸⁰ Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe, *Kitâbü’l-Musannef fi’l-Ehâdis ve’l-Âsâr*, tah. Kemâl Yûsuf el-Hût, Riyâd 1409, 7/178; Beyhakî, *Şuabü’l-Îmân*, 2/327.

¹⁵⁸¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 95; Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, 10/182.

¹⁵⁸² Sicillî, *eş-Şerh ve’l-Beyân*, vr. 236a. Abdurrahman dedi ki: Ahvâlin asılları dörttür: sıdk, ihlâs, *havf* ve *recâ*. Sıdkın mirası sabır, sabrın mirası yakîn, yakînın mirası tevekkül, ihlâsın mirası hikmet ve muvafâkatla konuşmaktır. Nûr ve firasetle nazar (düşünme) âleti. *Havfin* mirası zühd ve veradır, *recânın*

ümidin dengeli olması kulluğun kıvamını da sağlayacaktır. Yani bu iki zıt duygu sayesinde kulun ubuduyeti sıhhatli ve sahih olacaktır. Zira korkunun aslı nehyedilen şeylerden sakınmak; ümidin aslı ise Allah'ın farz kıldığı şeyleri yapmaktır.¹⁵⁸³ *Havfın* alâmeti nehiylerden kaçınmak; *recânın* alâmeti emirleri yerine getirmek konusunda acele etmektir.¹⁵⁸⁴

Tüsterî, korku ve ümidi, mü'mine marifet yolunda; sâlike diğer hal ve makamlara erişmede iki ayrı sâik olarak görür. Zira “*Recâ mü'mine önderlik ederken, havf onu sürer, sevkeder.*”¹⁵⁸⁵ Diğer bir ifade ile biri önünden rehberlik edip yol gösterirken diğeri ardından onu iteler.

Lokman (as), oğluna yapmış olduğu bir vasiyetinde mü'minin, biriyle Allah'tan havf, diğeriyle recâ edeceği iki kalbe sahip olduğunu belirtir. *Tefsîr'de*, bu vasiyet Avn b. Abdullah tarafından şöyle nakledilir: Hz. Lokman “Ey oğulcuğum, mekrinden emin olmayacağın şekilde Allah'a recâda bulun. Rahmetinden ümit kesmeyeceğin şekilde Allah'tan kork,” dediğinde oğlu “Tek bir kalbim olduğu halde bunu nasıl başarabilirim?” diye sorar. Lokman (as) şöyle cevap verir: “Ey oğulcuğum, mü'min elbette iki kalp sahibidir. Allah'tan ümit beslediği bir kalp, diğeriye kendisiyle Allah'tan korktuğu kalb.”¹⁵⁸⁶

Tüsterî'nin sıralayacağımız şu sözleri *ilim-marifet-havf-recâ* ve kudret/kerâmet irtibatına işaret etmesi bakımından önemlidir: “*Âlimler istedikleri şeylerden mahrum bırakılmışlardır; ancak havf ehli âlimler bunun dışındadır. Havf ehli de yolda kalmışlardır; ancak recâ sahipleri hariç. Onlar isteklerine ulaşacaklardır.*”¹⁵⁸⁷ Zira Allah Teâlâ'nın, isimlerini kendi katında âlimler zümresinde yazıp tespit ettiği ilmiyle

mirası ciddiyet, içtihat, muhabbet ve îsârdır. Bkz. Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 236a

¹⁵⁸³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 71b.

¹⁵⁸⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.104a.

¹⁵⁸⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 71a.

¹⁵⁸⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s.112.

¹⁵⁸⁷ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, 2/602 [2/336].

âmil olan kimselerin özelliklerinden biri de Allah Teâlâ'nın adâletinden **korkup** fazlını **ummalarıdır**.¹⁵⁸⁸ “*Havf ilim mevziidir.*”¹⁵⁸⁹ “*Recâ, kudret-i ilâhînin mevzii yani tenezzül ettiği yerdir.*”¹⁵⁹⁰ “*Recâ ilmi ancak korku sahibine layıktır.*”¹⁵⁹¹ “*İlm-i kıyâm, havftır. İlm-i hâl ise emn(iyet)in ta kendisidir.*”¹⁵⁹²

Öncelikle *ilim* ve *marifet*, *havfın* sağlayıcısı ve devam ettiricisi konumundadır. “**Allah’tan hakkıyla ancak alim kulları korkar,**” (Fâtır 35/28) âyetinin de işaret ettiği üzere *havf*, *ilim* ve *marifetle* başlar. Tüsterî'nin “*Havf ilim mevziidir,*” sözünde söz konusu *ilim*, *ilm-i kıyâm*dir. *İlm-i kıyâm* müfessirimizin sözlerinde sıklıkla ifade ettiği Allah Teâlâ'nın kendisi üzerinde kâim olduğunu yani gördüğünü bilmektir. Marifetle elde edilen *havf* duygusunun ardından ise *recâ* gelir. Zira mü'minde her daim korkunun yanında ümid bulunur.¹⁵⁹³ Bu kul yaratıcısından ümidini kesmediği sürece kudret zuhûr edecek yani nice kerametlere mazhar olacaktır. *Havf* kula günah kapılarını kapatırken *recâ* nice kudret ve kerâmet kapılarını aralayacaktır.

Havf ve *recâ* öyle önemli iki makamdır ki Allah Teâla her ikisinin ehlini de karşılıksız bırakmaz ve mükafatlandırır. Bu, kulların hakları cümlesinden olarak Hak Teâlâ'nın kendisine gerekli gördüğü bir hükmüdür. *Havf* ehli kullarını korktukları şeylerden emîn eyler. Ümit eden kullarını emellerine kavuşturur.¹⁵⁹⁴

Kendisinde *havf* bulunmayıp *recâ* bulunan kimselerin durumları ise şu şekildedir: “*Kul Allah’tan başkasından korkup Allah’tan ümit ettiği vakit, o mahcub*

¹⁵⁸⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.65a, 142b.

¹⁵⁸⁹ Bu ve benzeri ifadelerinden Sehl b. Abdullah'ın,

“إنما يخشى الله من عباده العلماء” âyetinde geçen **havf** ile **ilim**;

“وأما من خاف مقام ربه فنهي النفس عن الهوي” âyetinde geçen **havf** ile **kıyam-makâm-kâim** arasındaki yakın münasebeti fark edip deşifre ettiği ve O'nun sözlerinin aslında Kur'ân kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁵⁹⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 104a.

¹⁵⁹¹ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/651 [2/397].

¹⁵⁹² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 106a.

¹⁵⁹³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 112.

¹⁵⁹⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 86a-b.

*olduğu halde (Allah ile onun arasında havf perdesi olduğu halde) Allah onun korkusunu emniyete çevirir.*¹⁵⁹⁵ *Allah'tan korkup (yine) Allah'tan umduğunda ise onun korkusunu emniyete çevirdiği gibi hicabı da kaldırır.*¹⁵⁹⁶

Havf ve recânın tam ve sahih olması için neler gerekir? Korku ve ümidi kuvvetlendiren ve dengede tutan şeyler nelerdir? Öncelikle kulun Cenâb-ı Hakk'a güven ve sükûnunun istikrar bulması gereklidir. *Havf ve recânın* sıhhatli olması için kişi kalbini kibirden temizlemelidir. Kibir bulunan kalbte *havf ve recâ* bulunmaz.¹⁵⁹⁷ Zira *hafv* hasenâtı, kibir ise seyyiâtı artırır.¹⁵⁹⁸ Diğer önemli husus ise sû-i hâtimededen korkmalı, hüsn-i hâtimeyi ümit etmelidir. Kâfir için korktuğu şeyden kendi nefsi için de korkmalı; sâdik için ümit ettiği şeyi kâfir için de ümit etmelidir.¹⁵⁹⁹

Havf ve recâsı tam olan mü'minlerin alâmetleri ise şunlardır: Onlar dünyayı ellerinin tersiyle atarlar. Nefislerini bir takım şeyleri kendi tedbirlerinde görmelerinden dolayı itham ederler. Cenâb-ı Hakk'ın onların kendi akıllarına, ilimlerine ve istitâatlerine bırakıvermesinden korkarlar. Bütün işlerini, tedbirlerini almakla beraber, her hâl ü kârda Allah'a havâle ederler. Nefislerini, kendilerine zarar vermeye de fayda sağlamaya da güçleri bulunmayan zelîl, zayıf köleler konumuna koyarlar ve böylece rahata kavuşurlar.¹⁶⁰⁰

Sehl b. Abdullah *havf-recâyı, muhabbetle* birlikte de işler. *Recâ ve muhabbeti, havfın* bir mertebesi olarak görür. Ona göre *havf*, binaların üzerine inşa edildiği arz(yeryüzüdür), *recâ* bina, *muhabbet* ise çatı gibidir.¹⁶⁰¹ Ebu Talib el-Mekkî'nin ifadesine göre ise Tüsterî, *recâyı* muhabbetin makâmlarından biri olarak kabul etmiş, diğer âlimler ise *recâyı* muhabbet makâmlarının ilki olarak görmüşlerdir. İnsan, ilâhi

¹⁵⁹⁵ Kelâbâzî, *Taarruf*, 116 [150].

¹⁵⁹⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.142a.

¹⁵⁹⁷ Harkûşî, *Tezhîbü'l -Esrâr*, s.128.

¹⁵⁹⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s.58.

¹⁵⁹⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 147b.

¹⁶⁰⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 147b.

¹⁶⁰¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.127b.

rahmetten ümidi/*recâ* ve Allah'a karşı güzel düşüncesi oranında *muhabbete* yükselir.¹⁶⁰² Zira *recâ* makâmına ulaşan bir kulda Allah'ın kendisine lütfedeceği düşüncesiyle ciddiyet; ardından ziyadesiyle fadla ermek için ictihat ve gayret hâsıl olur. Sonra bu kulda kendisinden *recâ* ettiği zâta karşı îsarı da miras kılacak bir *muhabbet* oluşur.¹⁶⁰³

Hayf, *recâ* ve *muhabbetin* kulda oluşumu veya herhangi birinin galib gelmesi, kulun Allah Teâla'yı marifet şekline göre değişebilir. “*Kim Allah'ı azameti ve adaleti ile (Azîm ve Âdil olarak) tanırsa O'ndan korkar. Korkusunun belirtisi yasaktan kaçınmadadır. Kim Allah'ı cûd ve keremi ile (Cevâd ve Kerîm olarak) tanırsa O'na ümit besler. Recâsının belirtisi O'na hizmet ve tâattadır. Kim Allah'ı fazlı ve geniş rahmeti ile (Mütefaddil ve Vâsiu'r-rahmet olarak) tanırsa O'na muhabbet eder. Muhabbetinin belirtisi O'nu nefesine, rûhuna, ailesine ve malına tercih etmesidir (isâr). Kendisinde bu belirtiler görülmeyen kimse müddaîdir.*”¹⁶⁰⁴

“İnsanlar Allah'a ya korkuyla, ya ümitle ya da O'na muhabbet ve yakınlık hissiyle ibâdet ederler. **Korkuyla ibâdet eden kul**, korktuğu şeylerden kurtulmakla meşgul olur ve kurtulduğu zaman kalbi mutmain olur. **Ümit ile ibâdet edenler**, cenneti isterler, oradaki nimetleri düşünmekle kendilerini yorarlar. Hiç kimseden geri kalmamak için en güzel amelleri işlerler. Yarın hesap gününde mahzun ve tembel kullardan olmamak için dünyayı geri teperler. **Allah'a yakın olmak ve marifetullah arzusuyla tutuşan ârif kullar** ise, her şeylerini Allah yolunda hibe ederler. Nefislerini ve rûhlarını Allah Teâlâ'ya satarlar. İşte bunlar en üstün derecede olanlardır. Cennet ve cehennem olmasa da bunların aşkı tükenmez, ilâhî rızâ için veremeyecekleri hiçbir şey yoktur. Bunlar Allah Teâlâ'yı öncesiz ve sonrasız sırf O'nun hoşnutluğu için severler. Bu üç kişiden, korkarak ibâdet edenin sadece bir hayatı vardır. Onu da ateşten kurtulunca yaşar. Ümitvâr olanın iki hayatı vardır. Birini azaptan âzâd olunca, diğerini hesap vermeden

¹⁶⁰² Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/602 [2/336].

¹⁶⁰³ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 236a.

¹⁶⁰⁴ Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 234b.

sâbikîn zümresi ile beraber cennete girince yaşar. Allah’a yakınlık hissiyle ibâdet edenin (ârif billah) ise bu ikisine ek olarak üçüncü hayatı vardır. O da Allah’la sonsuz birlikteliktir.”¹⁶⁰⁵

Her ne şekilde olursa olsun *havf*, *reca*, *muhabbet* ve *marifetten* birinin bile bulunması kulun hizlandan kurtulmasına sebeptir. “Halka onları haramdan alıkoyacak, harama muhtaç etmeyecek ve beraberlerinde olacak geniş bir helal rızık lazımdır. Eğer bunu elde edemezlerse onları düşmekten helak olmaktan sakındıracak bir **korku**, onları hüdâya teşvik edecek bir ümit (**reca**) veya âhireti dünyaya tercih ettirecek bir **sevgi** veya kendilerine bahşedilecek bir **marifet** gerekir. Yaşamları onun içinde olur. Onlar gündüz orucuna, gece uykusuzluğuna aldırış etmezler. Yani bu ibadetleri yapmak onlara kolay gelir. Bunu da kaçıırırlarsa bu terk ve hizlandır.”¹⁶⁰⁶

Sehl b. Abdullah’ın burada “onlar” diye ifade ettikleri sıddıklar¹⁶⁰⁷, ârifler¹⁶⁰⁸ ve muhiblerdir. Muhibler insanların Allah’tan en çok korkanlarıdır.¹⁶⁰⁹ Tüsterî, “Muhib, havf eder mi? yani Allah’ı seven O’ndan korkar mı?” sorusuna “*Evet (korkar. Üstelik insanların en çok havf edeni odur.*” diye cevap verir. “Havfı neden olur? Niçin korkar?” denildiğinde “*İnkıtâından* yani kendisinin Hak’tan ya da muhabbetin kopuvermesinden korkar,” diye karşılık verir.¹⁶¹⁰ Abdurrahman es-Sicillî bu sözün

¹⁶⁰⁵ İsfahânî, *Hilye*, 10/191.

¹⁶⁰⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.9a.

¹⁶⁰⁷ Tüsterî, *el-Muâraza ve ’r-Red*, vr.226b.

¹⁶⁰⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.135a.

¹⁶⁰⁹ Sehl b. Abdullah’ın hocası Zünnûn el-Mısrî’nin şu sözlerinde de havf muhabbet ilişkisini görmekteyiz: “Seven sevgi kâsesini (aşk şarabını) ancak kalbindeki korku olgunlaştıktan sonra içer.” Bkz. Sühreverdî, *Avarif*, s. 290 [642]. “Sevenin kalbinde havf olgunlaşmadığı müddetçe muhabbet bardağından içmesi mümkün değildir. Allah’ı seven kimsenin cehennem ateşinden korkusu, Yüce Allah’tan ayrılık korkusu yanında büyük bir deniz yanında bir su damlası mesabesindedir.” Bkz. Mekkî, *Kütü’l-Kulûb*, 2/617 [2/360].

¹⁶¹⁰ Sehl b. Abdullah’ın “Dünyada Allah’ı tanıyıp bilen âriflerin vay haline! Çünkü bu bir belâdır, ebediyyen gamdır,” şeklindeki bu ilginç sözü hakkında Abdurrahman es-Sicillî şu şekilde değerlendirme yapar: Ebû Muhammed (Sehl)’in sözünün anlamı: İkrâr yönüyle ve hudûd ve ahkâmı uygulama eylemi bakımından Allah’ı bilip tanıyan demektir. Ya Onun hakkını edada yerine getirmedeki kusurlarını

şerhinde şunları ekler: “Tevbekârların ve mürîdlerin korkusu günahların korkusudur. Muhiblerin korkusu inkita korkusudur. Âriflerin korkusu fevt etme korkusudur. Âlimlerin korkusu tazim ve iclâl korkusudur.”¹⁶¹¹

Tüsterî *havf*, *recâ* ve *muhabbet* kelimelerinin gramer olarak müennes ve müzekker olmalarıyla ilgili de yorum yapar. Bir sözünde “*Havf/korku kelime olarak müzekker, recânın bir mertebesi olan muhabbet ise müennes bir kelimedir. Baksana, ibadet ehlinin çoğu muhabbet iddiasında bulunmaktadır*” der. Ebu Talib el-Mekkî, *Sehl* bu sözünü, havfin recâdan üstünlüğünün, erkeğin kadına olan üstünlüğü gibi olduğunu kastedtiğini belirtir. Sözlerine şöyle devam eder: Çünkü *havf*, ilim adamlarının halidir; *recâ* ise amel edenlerin halidir. Âlimin âbide üstünlüğü, dolunayın diğer yıldızlara olan üstünlüğü gibidir.”¹⁶¹² Bu bağlamda Tüsterî’nin şu sözü de ilgi çekicidir. “*Müteabbid kadınların çoğunun muhibbât olduklarını görürsün. Havf âriflerin arzıdır (toprağıdır).*¹⁶¹³ Yani kadınların çoğu havfi değil muhabbeti esas alır. Râbiatü’l-Adeviyye bunun güzel bir örneğidir.

Tüsterî *hayâ* sebebiyle oluşan muhabbeti, korku sebebiyle oluşan *muhabbetten* daha efdal görür. Çünkü hayâ sebebiyle oluşan muhabbet şevk olarak tevil edilir ki bu evvelkinden efdaldır.¹⁶¹⁴

Korku, ümit ve sevgi duygularının kişide oluşan nuâs/uyuklama ve nevm/uyku hallerindeki durumları hakkında bilgi veren Tüsterî, uyuyan kişide havf, recâ, muhabbet ve şevk bulunmayacağını uyku ile bunların çekip gideceğini ifade eder. Fakat uyuklamada durum aynı değildir.¹⁶¹⁵

bildikleri için ya da O’ndan **kesilip kopma korkusundan** (inkita) dolayı (bu sözün) havâs hakkında olması caizdir. Bkz. Sicillî, *eş-Şerh ve’l-Beyân*, vr. 156b.

¹⁶¹¹ Tüsterî, *el-Muâraza ve’r-Red*, vr.233a.

¹⁶¹² Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, 2/652 [2/398].

¹⁶¹³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 135a.

¹⁶¹⁴ Tüsterî, *el-Muâraza ve’r-Red*, vr. 216b.

¹⁶¹⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 107b-108a. “*Nuâs (uyuklama) dimağdan iner, bu arada kalp hayyadır. Nevm (uyku) kalbe zahirden hulûl eder. Nevm ile havf, recâ, muhabbet ve şevk (çekip) gider. Nuâs, fikri ve*

Netice olarak Tüsterî'nin kadın ve erkeğe benzeterek anlatmaya çalıştığı *havf* ve *recâ* iman hakikatlerinin doğmasına vesile olan iki önemli rükündür. Havf kişiyi helake düşmekten korunmak için yasaklardan uzaklaştırırken, recâ, hidâyete götüren bir rehber ve taatlere yapıştıran bir sâiktir.

* * *

Mutasavvıfların *havf* dışında, korkuyu ifade etmek için kullandıkları başka kavramlar da vardır: *Huşû'*, *haşyet*, *hazer*,¹⁶¹⁶ *rehbet*, *vecel*, *işfâk*, *ihbât*, *takvâ* gibi. Bunlar birbirine yakın fakat anlamca tamamen aynı olmayan ifadelerdir. Zaman zaman birbirlerinin müteradifi olarak verilirler. Bazı sûfler bu kavramlar için farklı mertebeye sıralaması yapmışlardır. Örneğin Ebû Tâlib el-Mekkî, havfin beş makamı olduğunu söyler. Bunlar takvâ, hazer, haşyet, vecel, işfaktır. Ona göre takvâ, müttakîler, sâlihler ve âmillerin makâmıdır. Hazer, zâhidler, vera' ehli ve huşû sahiplerinin makâmıdır. Haşyet, âlimler, âbidler ve muhsinlerin makâmıdır. Vecel, zikredenlerin, Allah'a boyun eğenlerin ve âriflerin makâmıdır. İşfâk, sıddıklar, şehidler ve âşıkların makâmıdır.¹⁶¹⁷

“Rablerine olan saygıdan dolayı kötülükten sakınanlar” (Mü'minîn 23/57) âyetinde Tüsterî bu korku türleri hakkında şu değerlendirmeleri yapar: ***Haşyet*, *Cenâb-ı Hakk'ın huzurunda intisâbda istikrâr üzere bulunmaktan nâşî kalp kırıklığıdır. Bu mertebeden sonra işfâk vardır. İşfâk, haşyetten daha incedir, rakîktir. Haşyet ise havftan daha incedir. Havf rehbetten daha incedir. Bunların her biri için bir sıfat, bir mekân ve bir edeb vardır***¹⁶¹⁸ Bu durumda rikkat ve letâfet durumlarına göre bu

tedbiri (alır) götürür. Çünkü nevmin hükmü nefsin hükmüdür. Nuâsın hükmü rûhun hükmüdür.”

¹⁶¹⁶ **“Allah'tan hazer ediniz/ sakınız”** (Bakara 2/235) Âyetinin anlamı, “O'na boyun eğiniz, yalvarın niyaz ediniz ki yardımıyla ve tâata muvaffak kılarak işi üstlenen; destekleyerek ve nusretiyle yasaktan koruyan O olsun,” şeklindedir. Abdullah b. Mesud'un şu sözünü bilmez misiniz: Allahım biz eğer ümmül kitapta senin katında bedbahtlar mahrumlar isek bizi bu defterden siliver ve bizi bahtlılar mesudlar merhumlar olarak yazıver. Çünkü sen dilediğini siler ve yazarsın. Ümmü'l-kitap senin katındadır. Bkz. Tüsterî, *Tefsîr*, s. 35.

¹⁶¹⁷ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/677.

¹⁶¹⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 110; Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, 2/35.

mertebelerin sıralamaları rehbet,¹⁶¹⁹ havf, haşyet, işfâk şeklinde olur. Ayrıca Tüsterî huşû‘ ve haşyeti birlikte ele alır.

7. Huşû‘ ve Haşyet

Sözlükte **huşû‘**, “itâat etmek, boyun eğmek, tevazu göstermek, korkmak”; **haşyet** de “korkmak, istikbalde hoş gitmeyecek bir şeyin beklentisinden kaynaklanan kalp üzüntüsü” anlamlarına gelir.¹⁶²⁰ **Huşû‘**, göz ve azâ-i cevârihte gerçekleşirken,¹⁶²¹ **haşyet** kalp amelidir.

Tüsterî bir tasavvuf istilâhı olarak **huşû** ve **haşyeti** şöyle tanımlar:

“**Huşû**, Allah’ın huzurunda durmak (vukûf) ve bunu sabırla sürdürmektir.”¹⁶²²

“**Huşû**’ alaniyettir, Allah’ın huzurunda emrin ve âmirin edeb şartları üzere ikâmedir. Bu da hareketleri ve sükûnu mâsivâdan kurtarmak, arındırmaktır.”¹⁶²³

Allah’ın huzurunda duruş esnasındaki edebi ifade etmek için kullanılan **huşû‘** konusunda Tüsterî’de örnek olarak Hz. Süleyman, Hz. Muhammed (a.s.), Hz. Hasan’ın hallerine dair şu rivayetler buluruz: Süleyman b. Dâvûd (a.s.), Allah’ın kendisine verdiği mülke rağmen ne gökyüzüne bakmış ne de **huşû‘undan (tehaşşuan)** dolayı başını kaldırmıştır.¹⁶²⁴ Hz. Peygamber (s.a.v.), önceleri gözlerini semaya dikerek namaz kılarken, “**Mü’minler kesinlikle umduklarına ulaşmış korktuklarından güvende olmuşlardır. Onlar, namazlarında (Allah’a) saygı ve teslimiyet (huşû) içindedirler,**” (Mü’minûn 23/1) ayeti nâzil olduktan sonra gözlerini secde edeceği yere dikerek

¹⁶¹⁹ Rehbet “korku” demektir. Bunun anlamı tama‘ etmeksizin havfi sürdürmektir, korkuyu bırakmamaktır. Bkz. Tüsterî, *Tefsîr*, s.163. “**Yalnızca benden rehbet edin/korkun.**” (Bakara 2/40) âyetinin tefsirinde rehbet hakkında “(Allah Teâlâ) nefsin kalp gözündeki nûrunun ve marifetin kalbin tümündeki (nurunun) mevziini kastetmiştir. Bkz. Tüsterî, *Tefsîr*, s. 30.

¹⁶²⁰ Cebecioğlu, *TTDS*, s. 197, 223.

¹⁶²¹ Mustafa Rasim Efendi, *Istulâhât-ı İnsân-ı Kâmil*, s. 471.

¹⁶²² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 108b, 150b; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 201.

¹⁶²³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 109.

¹⁶²⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 135b; Tüsterî, *el-Muâraza ve’r-Red*, vr. 233b.

namazını kılmıştır.¹⁶²⁵ Hz. Hasan'ın ise abdesti bitirince yüzünün rengi değişirdi. Hasan b. Ali'ye bunun sebebi sorulduğunda Hz. Hasan "Arş'ın sahibinin huzuruna girmek isteyen kimsenin renginin değişmesi gerekir,"¹⁶²⁶ şeklinde vermiştir.

"*Haşyet ise, Cenâb-ı Hakk'ın huzurunda intisâbda istikrâr üzere bulunmaktan nâşî kalp kırıklığıdır.*"¹⁶²⁷ Yani *huşû'* zâhirî değişimi ve boyun eğmeyi ifade ederken *haşyet* kalpteki, sırdaki bâtınî boyun eğişin adıdır.¹⁶²⁸ Bu kalpteki korku, endişe ve boyun eğmeği ifade eden *haşyet korkusu*, *tazim korkusundan mirastır.*"¹⁶²⁹

Tüsterî'nin bu konudaki değerlendirmelerinin Kur'ân-ı Kerim'den mülhem olduğu aşikardır. Haşr Sûresi 59/21. âyetinde [لرأبته خاشعا متصدعا من خشية الله] *huşû* ve *haşyet* bir arada zikredilmiş olup bu âyette ve devamındaki ayette (Haşr 59/22) [عالم الغيب والشهادة] *huşû*un zâhir (bir manada şehâdet/şuhûdî), *haşyet*in sır (gayb/gaybî) olduğuna açık işaretler var. Nitekim bu ikinci âyetin *Tefsîr*inde Tüsterî, *gayb*'i sır, *şehâdet*'i de alâniyet olarak yorumlamıştır.¹⁶³⁰ Tüsterî'nin "sır" şeklinde ifade ettiği *haşyet*, kalpte bulunması gereken Allah korkusu ve kalplerin Rablerine boyun eğmesi anlamına gelirken; "alâniyet" dediği *huşû'* *haşyet*in organlara yansımış halinin adıdır. *Haşyet* imanın şartlarından. Onun aslı, kökü sırdadır. Bir kişiye *haşyet* verildi mi zâhiri üzerinde *huşû* zuhûr eder"¹⁶³¹

¹⁶²⁵ Nâsiruddîn Ebû Saîd el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, tah. Muhammed Abdurrahman el-Mer'aşî, Beyrut 1418, 4/82.

¹⁶²⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 109.

¹⁶²⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 110; Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, 2/35.

¹⁶²⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 109a, 150b; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 78,109, 201.

¹⁶²⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 127b. Sehl dedi ki: "İcâbet ancak kasr-ı emel ile (mümkün) olur. Hâif odur ki (hâif dediğin) Allah'ın kendisine yasakladığı şeyleri terkeder. Tazim korkusu bu korkunun mirasıdır." Abdurrahman dedi ki: Îsâr korkusu *haşyet* korkusunu doğurur. *Haşyet* korkusu fevt korkusunu doğurur. Fevt korkusu tazim korkusunu doğurur. Bu da meleklerin, enbiyanın ve bazı sıddıkların korkusudur. Bkz. Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Redd*, vr. 225b- 226a.

¹⁶³⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 166.

¹⁶³¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s.109.

Tüsterî'ye göre *havf* avâmın, *haşyet* vera' ehlinin, *işfâk* zâhidlerin, *vecel*¹⁶³² sıddıkların kalplerindeki korku, endişe ve titreyiştir. Bununla birlikte korkuyu ifade eden bu kavramları zaman zaman birbirlerinin müteradifi olarak kullanılmıştır.¹⁶³³

Huşû 'u, daha ziyade aleniyette görüp, zahîr organlar üzerindeki boyun bükme ve tevazu olarak ifade eden Tüsterî, kavramın kalple bağlantısını kurar. Çünkü organlar kalbin ahvalini yansıtan ayna gibidir. Resulüllah'ın namazda uzuvlarıyla oynayan bir kişi hakkında “Şâyet onun kalbi huşû' sahibi olsaydı cevârihi de huşû' sahibi olurdu,”¹⁶³⁴ buyurması bu durumu ifade eder. Tüsterî de kalpteki korkunun zâhire yansımaları “*Huşû'*, *vecelden (kalbin korkmasından) sonra kazanılır,*”¹⁶³⁵ sözüyle de ifade eder. Yani organlar üzerinde gerçekleşecek tevazu, boyun eğme gibi huşû'a dair haller kalpteki korku ve endişenin bir mirasıdır.

Yine tasavvuf yolunun başındaki mürîdden, huşû' sahibi olma konusunda çalışıp çabalaması, gerekirse kendisini zorlayıp tasannu yapması isteneceği yönündeki düşüncesi dikkat çekicidir. Bu, mürîdin halinin kendisine keşfolunduğu ulema tarafından yapılır.¹⁶³⁶ Mürîdin bu göstereceği gayret neticesinde tazarru ve huşû'

¹⁶³² Tüsterî'nin *vecel* tanımları şu şekildedir: “*Vecel* reddolunmak korkusuyla tâat esnasında korkulu (bulunmak)tır.”¹⁶³² Bkz. Tüsterî, *Tefsîr*, s. 127. “Kalplerin ayrılık korkusundan heyecanlanılması ve organların yalnız Allah'a hizmetle huşû bulmasıdır.” Bkz. Tüsterî, *Tefsîr*, s. 71. Ayrıca Tüsterî'ye göre *vecel* sıddıkların korkusudur ki her hareketlerinde sû-i hâtimeden korkarlar ve Allah onlar hakkında “*vecilet kulûbühüm*” buyurmuştur. Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, 4/172.

¹⁶³³ Örneğin, “*Rablerine gönülden boyun eğnelere (ahbetû)*” (Hûd, 11/23) âyetinde *ihbât*, *huşû'* ve *haşyet* kavramları birbirleriyle şu şekilde açıklanır. “*İhbât*, *huşû'*dur. Yani kalpleri rablerine boyun eğer. *Huşû'* da *haşyettir*.” Bkz. Tüsterî, *Tefsîr*, s.78.

¹⁶³⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.150b, 157a.

¹⁶³⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 108b, 150b; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 201.

¹⁶³⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 94a. Sehl dedi ki: “Mübtedîye (bu yolun başındaki mürîde) ağlama, **huşû** ve iyilik (birr) makâmalarını üstlenmesi (bunlara kendini zorlaması) emredilir. Vâsıl ise bunları gizlemekle mükelleftir.” Abdurrahman dedi ki: Mübtedîye halinin kendisine keşfolunduğu ulemadan biri ona emreder. Çünkü (kendini) hayıra zorlamanın çoğunda fesât cârîdir (söz konusudur). Vâsıl, varlığın hayırlılarının fevkinde olan ve yakınlık rûhuna güvenen ariftir. Bu sebeple ilmüne **haşyetin**, ilmüne veran şahit olup amelinden ilminin evsafı, varlığından halinin berekâtı zahir olan, marifet yollarına sülûk etmiş âlimlerin, kendilerine uyulması ve örnek alınmaları için hallerini izhar etmeleri gerekir. Bkz. Sicillî, eş-

doğacaktır.¹⁶³⁷ Yolda mesafe katedip, görüldüğünde Allah hatırlanır hale geldiğinde ise tasannusuz huşû‘ gerçekleşecektir.¹⁶³⁸

Yeme-içme ve *huşû‘* arasında da bağlantı kuran Tüsterî’ye göre, kulun tıka basa karnını doyurmakla elde ettiği en basit şerrin, kendisiyle Allah Teâla’nın hakkını eda edeceği huşû‘ ilmini kaybetmesi;¹⁶³⁹ açlıkta nâil olacağı hayrın en alt derecesinin de kendisine, Allah’ın hakkını eda edeceği huşû‘ ve murâkabe ilminin verilmesidir.¹⁶⁴⁰ Bu durumda elde edilen huşû‘ ve murâkabe kula vehben verilir. Yani, “Her kim bildikleriyle amel ederse Allah Teâlâ ona talimsiz öğretir,” hadisi ile ifade edilen bir tür amel mirasıdır.

Müfessirimiz, sırrın huşû‘undan söz eder ve bunu tahâret türleri arasında sayar. “*Namaz kılmaya kalktığınız zaman yüzlerinizi, dirseklerinize kadar ellerinizi, başlarınızı meshedip, topuklara kadar ayaklarınızı yıkayın,*” (Mâide 5/6) âyetinin tefsirine göre dört türlü taharet vardır: “Yiyeceklerin temizliği, dilin temizliği, günahlardan uzak durmak, *sırrın huşû‘u*. Bu dört şeyden her biri zâhir azanın tathirinden her biri ile mukabildir.”¹⁶⁴¹

Sehl b. Abdullah, *huşû‘* kelimesini Allah’a da nisbet eder ve Allah’ın isimlerinden bir isim olduğunu belirtir. Kul kendisiyle Allah’a hâşi‘ (itâatkâr, boyun bükür) olduğu için, Huşû‘ celle cehâlüh, Allah Teâlâdır.¹⁶⁴²

Şerh ve ’l-Beyân, 165a.

¹⁶³⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 150b.

¹⁶³⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 17a-b.

¹⁶³⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 95a.

¹⁶⁴⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 70a.

¹⁶⁴¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s.58.

¹⁶⁴² Sehl dedi ki: “Üç şeyin halefi yoktur: Allah (celle senâüh), cennet ve nefis. Huşû ise isimlerimden bir isimdir.” Abdurrahman dedi ki: Ebû Muhammed’in sözünün anlamı (şudur): Kim Allah’ın tevhdini kaçırsa ne dünyada ne de ahirette O’nun halefi yoktur. Kim taati kaçırsa cenneti kaçırmıştır. Artık onun (cennetin) halefi yoktur. Kim, edep ve sâlih amelle yitip gidine dek nefsi hususunda tefrit ederse bu dünyada onun halefi yoktur. **Huşû** isim olarak adlandırılmıştır. Çünkü Allah’a mahsustur (yöneliktir). Bu nedenle kul onunla Allah’a **hâşi‘** (itâatkâr, boyun bükür) olur. Bu nedenle Cenâb-ı Hakk’a nisbet

Huşû‘ ile aynı kökten ism-i fâil olan *hâşi‘*, Kur’ân’da hor, hakir, aşağı, zelil manalarında da kullanılmıştır. “***O gün bir takım yüzler hâşi’dir.***” (Ğâşiye 88/2) âyetinin işaretine göre, dünyada kendilerine Allah’ın huzurunda huşû‘, mezellet ile durmaları emredilip de bunu yapmayanlar âhirette ebedî zillet ile zelil kılınacaklardır.¹⁶⁴³

Yine mü’minlerin kalplerinde olması yasaklanan kâfirlere karşı korku duygusu Kur’ân-ı Kerim’de *haşyet* ile ifade edilmiştir. “***Artık onlardan korkmayın (haşyet), benden korkun (haşyet)***” (Mâide 5/3) ayetiyle mü’minlere Allah’a ibadet ve kulluk hususunda kâfirlerden korkmamaları; kâfirlere uyma hususunda Cenâb-ı Hak’tan korkmaları emredilmiştir. Zira kendisine fayda da zarar da vermeyen şeylerden korkmaları en büyük acizlik alâmetidir.¹⁶⁴⁴

Haşyet ve vera‘ arasında birbirlerini neticelendirme ve kemallerine vesile olma noktasında irtibat vardır. *Haşyetin kemâli, vera‘ ile mümkün olduğu gibi*¹⁶⁴⁵ mirası da vera‘dır. Diğer bir ifade ile harama düşmemek adına helali terk eden kişinin kalbine Allah tarafından ***haşyet*** verilir, kalbindeki bu ***haşyet*** ile vera‘ sahibi olur (sakınır, çekinir) ve onu (haşyeti) isti’mal eder.¹⁶⁴⁶

Aynı ilişki *havf-haramdan kaçınma* ve *işfak-zühd* arasında da vardır. *Havf* haramdan, *haşyet* harama düşme endişesiyle helalden ve şüpheli şeylerden, *işfak* helâlden el çekmeye vesile olan korku türleridir. Nitekim Tüsterî şöyle söyler: “*Havf, yasaklanan şeylerden uzaklaşmaktır. Haşyet vera‘ya ulaşmaktır. İşfak zühddür.*”¹⁶⁴⁷

edilmiştir. Çünkü ondan maksat O’dur. Bkz. Sicillî, *eş-Şerh ve ’l-Beyân*, vr. 172a-b.

¹⁶⁴³ Tüsterî, *Tefsîr*, s.192.

¹⁶⁴⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 58.

¹⁶⁴⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 2b.

¹⁶⁴⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 34a.

¹⁶⁴⁷ Mekkî, *Kütü ’l-Kulûb*, 2/651[2/397].

Sicillî'nin insaf, nasihat ve sıdk ile elde edileceğini ifade ettiği, dünya ve âhiretin şerefine nail kıldırıcı özelliği olan *haşyet*¹⁶⁴⁸ Tüsterî'ye göre, ilmi ile amel olan âlimin vasfıdır.¹⁶⁴⁹ Kullarda amel, vera', haşyet, ihlâs, müşâhede ve teberrî bir arada olduğunda kulluk kemâl ile neticelenir.¹⁶⁵⁰

Kulluğun kemaline katkısının ötesinde *haşyet*, “*Andolsun biz, sizin üstünüzde yedi yol yarattık.*” (Mü'minûn 23/17) âyetinin tefsirinde insanı Rabbisinden engelleyen yedi hicaptan biri olarak sayılmıştır. Çünkü haşyetin galib gelmesi durumunda kişi kalbe gelecek mevaridden gâfil olabilir.¹⁶⁵¹

Netice olarak diyebiliriz ki kulluğun gereklerinden de olan *huşû* ve *haşyet* şeklinde ifade edilen tedirgilik hali aynı zamanda uyanıklık halidir.¹⁶⁵² Bu durumda kul uyanık olduğu için bu duygular şeytanın dahline engel olur. Bu manada Tüsterî, “*Kimin kalbi huşû içinde olursa, şeytan ona yaklaşamaz,*”¹⁶⁵³ demiştir. Ayrıca *huşû*' ve *haşyet* müfessirimizin, insanlara tutunmalarını önemle tavsiye ettiği şeylerden biridir. Zira ahir zamanda insanlar arasından vera'ı terketmeleri sebebiyle *huşû*' nez' edilecek. *Haşyet* ilminin yerini dünyanın vesveseleri alacaktır.¹⁶⁵⁴

¹⁶⁴⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 146b.

¹⁶⁴⁹ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 199a-b, 204a-b.

¹⁶⁵⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 100; Harkûşî, *Tehzîbü'l-Esrâr*, s. 161; İsfahânî, *Hilye*, 4/342.

¹⁶⁵¹ “*Andolsun biz, sizin üstünüzde yedi yol yarattık.*” (Mü'minûn 23/17) Yani onu Rabbisinden engelleyen perdeleyen yedi hicab perde. Birinci perde **aklı**, ikincisi **ilmi**, üçüncüsü **kalbi**, dördüncüsü **haşyeti**, beşincisi **nefsi**, altıncısı **iradesi**, yedincisi **meşîeti**. Akıl dünya tedbiri ile dünya işlerini tedbir ediyorum derken, ilim akranlarla üstünlük taslama yarışmak övünmek suretiyle, kalp gafletle, haşyet onun üzerine işlerin mevaridinden gâfil bırakmasıyla, nefis her belanın derdin musibetin felaketin sığınağı olması hasebiyle, irade dünyayı istemek ve ahiretten yüz çevirmek suretiyle, meşîet günahlara mülazemet devam etmek suretiyle hicab olur. Bkz. Tüsterî, *Tefsîr*, s. 110.

¹⁶⁵² İsfahânî, *Hilye*, 4/342.

¹⁶⁵³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 108b, 150b; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 276.

¹⁶⁵⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr 38a-b, 54b-55a; İsfahânî, *Hilye*, 4/348.

8. Takvâ

Sözlükte “korunmak, sakınmak”¹⁶⁵⁵ anlamlarına gelen *takvâ*, tasavvuf literatüründe ise ibâdetle Hakk’ın ikâbından sakınmak,¹⁶⁵⁶ Allah Teâlâ dışında her şeyden kulun kendisini koruması, Allah’tan korktuğu için bir kimsenin günah fiillerinden sakınıp Allah’a ittaat etmesi gibi manaları içeren, tüm iyilik ve faziletleri kendisinde toplayan bir kavramdır. Kulun durumuna göre bazen şirkten, günahattan, mâsivâdan, bazen ameli görmekten sakınmayı ifade ederken, kimi zaman da takvâdan takvâyı yani takvâyı görmekten sakınmayı ifade eder.¹⁶⁵⁷ Şârih Sicillî, *takvâyı* “tevhîde muhalif olan şeyden ictinab etmektir,”¹⁶⁵⁸ diye tanımlar.

Takvâ kulların tümünde bulunması gereken temel bir niteliktir. Tüsterî, Allah Teâlâ yeryüzünde yarattığı kral, çiftçi, hayvancılıkla uğraşan, tâcir, zanaatkâr, işçi, zayıf ve fakir herhangi sınıfa mensup olursa olsun her insanın *ilim, yakîn, tevekkül* ile birlikte *takvâyı* da memur olduğunu ifade eder.¹⁶⁵⁹

Tüsterî takvâyı kulun mertebesine göre ele alır ve farklı tanımlar yapar. Öncelikle yasak olan şeyleri terk etmeyi ifade eden “*Takvâ, fiil-i nehyi ve fevâhişi terketmektir,*”¹⁶⁶⁰ ve “*Takvâ, ezadan vazgeçmektir,*”¹⁶⁶¹ şeklinde ifade ettiği tanımlardaki sakınmanın avam dediğimiz halk ve başlangıçtaki mübtedî için söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Zira Tüsterî, “Takvânın sıhhatli ve sağlam olmasını isteyen günahların tümünü terk etmelidir,”¹⁶⁶² sözüyle de bu yolda mesafe kat edebilmesi için mübtedîye gerekli, olmazsa olmaz bir ilke olduğuna işaret etmiştir. Zira ona göre

¹⁶⁵⁵ Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, s. 68.

¹⁶⁵⁶ İz, *Tasavvuf*, s. 169.

¹⁶⁵⁷ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 106-108 [200, 201].

¹⁶⁵⁸ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 203a.

¹⁶⁵⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 27b, 28a.

¹⁶⁶⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 108a.

¹⁶⁶¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 54.

¹⁶⁶² Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 346; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 105.

kınama (zemm) vaki olan (zemmolunan) şeylerden (kişi) istese de istemese de sakınır.¹⁶⁶³ Asıl olan günahlardan sakınmaktır.

İkinci olarak, “**Takvâ**, her şeyi bırakıp Allah’a dönmek; havl ü kuvvetten, Allah hariç bütün sebeplerden teberri etmek, temizlenmek, kurtulmaktır.”¹⁶⁶⁴ Bu da havâssın takvâsıdır.

“**Takvâ**, tek başına hâlleri müşâhede etmektir,” şeklindeki tanım ise havâssü’l-havâssa ait takvâ olup Kelâbâzî’ye göre Sehl’in bu sözünün manası yalnız sükûn ve zevk halini görmektir. Yani Allah ile sükûn bulan ve bu hâlden zevk alan bir kulun O’ndan başkasından sakınması demektir.¹⁶⁶⁵

İbadetlerin tamamını *takvânın* en alt makamı olarak kabul eden Tüsterî¹⁶⁶⁶ takvâyı çok geniş bir çerçevede değerlendirir. Aynı zamanda takvâda gözetilmesi gereken ve kişinin ehl-i mağfiretten olmasına vesile olacak hususları şu şekilde sıralar: “Emir (emrolunan şey) hususunda takvâ, tesvîfi terktir (ertelememek, sonraya bırakmamaktır). Nehiy (nehyolunan şey) hususunda takvâ, onu düşünmeyi ve üzerinde durmayı terktir (onu düşünmemek ve üzerinde durmamak, ısrarcı olmamaktır).¹⁶⁶⁷ Sünnet hususunda takvâ, hadesi (bid’ati) terktir. Edep hususunda takvâ, mekârim-i ahlâk yani güzel ahlâktır. Tergîb hususunda takvâ, sırrını gizlemek, sırrında gördüğünü izhâr etmemektir. Terhîb hususunda takvâ, cehlin yanında durmaktan kaçınmaktır.”¹⁶⁶⁸ Takvâ, tabii nefse güvenmemektir.¹⁶⁶⁹

Âyetlerde geçen takvâ kavramlarına dair yorumları şu şekildedir:

¹⁶⁶³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 108a.

¹⁶⁶⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 17b, 50b; Tüsterî, *Tefsîr*, s.71, 181.

¹⁶⁶⁵ Kelâbâzî, *Taarruf*, 116 [150].

¹⁶⁶⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 127a, 108a.

¹⁶⁶⁷ Mahmûd, *eş-Şeyhü’l-Emîn Abdullah et-Tüsterî*, s. 98-99.

¹⁶⁶⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 108a-b; Tüsterî, *Tefsîr* s. 181.

¹⁶⁶⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 196.

“Onları takvâ sözü üzerinde durdurdu. Onlar da buna çok lâayık ve buna çok ehil idiler.” (Fetih 48/26) âyetinde **kelime-i takvâ**, “lâilâhe illâh” sözüdür. Çünkü bu söz takvânın başıdır ve şirkten sakınmayı ifade eder.¹⁶⁷⁰

“Ey iman edenler! Aranızda gizli konuşacağınız zaman günahı, düşmanlığı ve Peygamber'e karşı gelmeyi fısıldamayın. İyilik ve takvâyı konuşun. Huzuruna toplanacağınız Allah'tan korkun.” (Mücâdele 58/9) âyetinde iyilik ve takvâ “zikrullah, Kur'ân kırâatı, marufu emir, münkerden nehiy etmektir.”¹⁶⁷¹

Takvâ, fakrı izhâr etmektir. **“Gücününüz yettiği kadar Allah'tan takvâ üzere olun”** (Teğâbûn 64/16) âyetinin anlamı şudur: Fakir ve yoksul olduğunuzu gücünüz yettiği kadar O'na arz ediniz.¹⁶⁷²

Takvâ, azıktır.¹⁶⁷³ **“(Ey mü'minler! Âhret için) azık edinin. Bilin ki azığın en hayırlısı takvâdir.”** (Bakara 2/197) âyetini Tüsterî zikir-takvâ irtibatını kurarak şöyle izah eder: “O (takvâ) korkarak Allah'ı zikretmeye refiktir, yardımcıdır. Çünkü sevenin sevdiğinden başka; ârifin ma'rûfundan başka azığı yoktur.”¹⁶⁷⁴ Bu mertebeyi elde etmeye kul ancak Allah'ın yardımı ile muvaffak olur.¹⁶⁷⁵

Takvânın sahîh ve geçerli olması için dikkat edilmesi gereken belli hususlar vardır. Öncelikle kul Cenâb-ı Hakk'tan kulluğun gereği olarak takvâ etmelidir. **“Allah'tan, O'na yaraşır şekilde korkun,”** (Al-i İmran 3/102) ayeti “Zâtında layık olduğu (müstahak olduğu) şekilde değil, sizden kulluk olarak istediği şeyde (korkun),”¹⁶⁷⁶ demektir. Çünkü lâayık olduğu şekilde Cenâb-ı Hak'tan takvâyâ kulun gücü yetmez. Yine Tüsterî, Hz. İsa hakkında nakledilen hikâye vasıtasıyla nasıl müttakî

¹⁶⁷⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 148.

¹⁶⁷¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 164.

¹⁶⁷² Kelâbâzî, *Taarruf*, 116 [150-151].

¹⁶⁷³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 17b, 68a, 91b, 109a, 121b, 122a, 130b, 135a, 159a; İsfahânî, *Hilye*, 4/344; Tüsterî, *Tefsîr*, 33, 204.

¹⁶⁷⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 33.

¹⁶⁷⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 150a.

¹⁶⁷⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 32.

olunacağını anlatır: Nakledildiğine göre adamın birinin İsa b. Meryem'e (a.s.) "Ey hayrın yol göstericisi, gerektiği şekilde nasıl müttakî olabilirim?" şeklindeki sorusuna İsa (a.s.), "Bu iş çok basit. Bütün kalbin ile Allah'ı seveceksin. Gücün yettiğince amel edeceksin. Kendine acıdığı gibi kendi cinsinden olan Âdemoğullarına acıyacaksın. Sana yapılmasını istemediğin bir şeyi başkasına yapmayacaksın," diye cevap vermiştir.¹⁶⁷⁷

Müttakî olmak ve takvânın kemale erişmesi için gerekli şartlar vardır. Bunların başlıcaları *ilim, haşyet, amel ve tevekkül*dir.¹⁶⁷⁸ Sabır, takvanın olmazsa olmazıdır. Zira "Sabırsız takvâ olmaz."¹⁶⁷⁹ Sihat ve geçerliliği için Resûlullah'a ve ashabına ittibâ gerekir. "**Onları takvâ sözü üzerinde durdurdu,**" (Fetih /4826) âyeti gereği "*takvânın tamam olduğu kimseler Resûlullah'ın ashâbıdır.*"¹⁶⁸⁰ Bu yüzden takvâ ancak Hz. Peygamber'e (a.s.) ve sahabeye uymak suretiyle sahih olur.¹⁶⁸¹ Yine helâli tercih etmek gerekir. Bu aynı zamanda sağlıklı bir takvâ uygulamasının alâmetidir.¹⁶⁸² Bu bağlamda takvâyâ bağlı olarak îsârın neticelendiğini söyleyebiliriz. Tüsterî'nin ifadesiyle bu durumda kul öncelikle helâli, sonra âhireti, en nihâyetinde Cenâb-ı Hakk'ı tercih edecektir. Yani kul yiyecek ve içecekte haramı terk eder, şehvetinden kaçınır, hevasına muhalefet eder. Dünyalık hususunda takvâ, kulun âhireti tercih ettiğinin alâmetidir. Bunları yaparken de Allah'ın hukukunu ve ahkâmını eda etmiş ve Cenâb-ı Hakk'ı tercih etmiş olur.¹⁶⁸³

¹⁶⁷⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 181.

¹⁶⁷⁸ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 199b. Tüsterî'nin takvâ, ilim, haşyet, amel ve tevekkül irtibatına dair, "*Takvânın evveli ilimdir. Sonra haşyet, sonra amel ve sonra tevekkül (gelir)*" şeklindeki sözünü Abdurrahman es-Sicillî "Evveli ferâiz ilmini taleptir. Sonra ilmin ardından hüccetin kıyamından *havf*, sonra bununla *amel*, sonra kabulü konusunda Allah'a *tevekkül (gelir)*," şeklinde açıklamıştır.

¹⁶⁷⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 204.

¹⁶⁸⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 148.

¹⁶⁸¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s.71.

¹⁶⁸² Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, 230b.

¹⁶⁸³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 4a.

Tüsterî, her ikisi de korkmak manasına gelen *takvâ* ve *rehbet* kavramlarının aralarındaki farka da işaret eder. Tüsterî'nin izahına göre “**Ve ancak benden korkunuz (rehbet)**” (âyeti) *yakîn ve marifetullah mevziidir*. “**Ancak benden sakınıınız (ittikâ)**” (âyeti) *sâbık (ezelî) ilmin mevziidir, mekr ve istidrâc mevziidir.*”¹⁶⁸⁴ Yani kişi kendisi hakkındaki ezelde verilmiş karardan; yaşadıklarının mekr ve istidrâc olabileceğinden korkmalıdır. İnsanın saîdlerden mi yoksa şakîlerden mi olacağına dair hükmün ana rahminde yazılacağı hadis-i şerifte şöyle bildirilir: “Sizden birinizin yaratılışının başlangıcı, annesinin karnında kırk günde derlenir, toplanır. Sonra ikinci kırk günlük süre içinde pıhtı haline döner. Sonra da bir o kadar zaman içinde bir et parçası olur. Daha sonra Allah bir melek gönderir ve melek, ona rûh üfler. Bu melek dört şeyle; anne rahmindeki canlının rızkını, ecelini, amelini ve iyi biri mi yoksa kötü biri mi olacağını yazmakla emrolunur.” Abdullah İbn Mes’ud da şöyle demiştir: “Kendisinden başka ilah olmayan Allah’a yemin ederim ki, sizden biri, cennetliklerin yaptığı işleri yapar ve kendisi ile cennet arasında sadece bir arşın mesâfe kalır da, sonra anne karnında yazılan yazının hükmü öne geçer, cehennemliklerin yaptığı işleri yapar ve cehenneme girer. Yine sizden biri cehennemliklerin yaptığı işleri yapar ve kendisi ile cehennem arasında bir arşın mesafe kalır; sonra anne karnında yazılan yazının hükmü öne geçer ve o kişi cennetliklerin yaptığı işleri yapmaya devam eder de neticede cennete girer.”¹⁶⁸⁵

Sehl b. Abdullah da âkıbetini bilemediği için kulda daimi bir hüznün, sakınma ve korku bulunması gerektiğini şu ifadeleriyle dile getirir: “*İbtıla, hastalığa benzer. Bir adam vardır yüz yıl veya daha az veya daha fazla hasta olarak yaşar ama ölmez. Bir başka adam vardır bir saat hasta olur ve ölür. Aynı şekilde bir kişi vardır yüz yıl*

¹⁶⁸⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 30; Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 109b. Tüsterî'nin bu sözünü Mekkî farklı nakletmiştir: “**Yalnızca benden korkun (takvâ)**” (Bakara 2/41) ayeti umumi olup burada *takvâ*, “Allah’ın yasakladığı tüm şeylerden sakınmak” anlamına gelirken, “**Yalnız benden çekinin (rehbet)**” (Bakara 2/40) âyetinde *rehbet* ise “geçmişte/ezelde verilen hükümlerden korkmak” demektir ve bu ayet husûsî bir durumu ifade eder. Bkz. Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/623.

¹⁶⁸⁵ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, trc ve şerh. Yaşar Kandemir ve diğerleri, Erkam Yay., İstanbul 2009, 3/44.

Allah'a isyanla yaşar sonra bir hayır ile son nefesini verir. Bir diğeri günah bir söz söyler, bu söz üzerine ölür. Veya kendisini ilgilendirmeyen küçük bir şeye dalar ve bu şey onu küfre çekip götürür dolayısıyla helak olur gider."¹⁶⁸⁶ İşte bu yüzden takvâ kula sürekli gerekli bir makamdır.

Tüsterî'nin diğeri bir yorumuna göre **Takvâ (c.c.)**, Allah'ın isimlerinden bir isimdir."¹⁶⁸⁷ Çünkü Allah sakınılmaya ve isyan edilmemeye en lâyük olandır.¹⁶⁸⁸

İttikâ'nın ism-i fâili olan **müttakî**, zâhiri masiyetlerden, bâtını taallukâtan temizlenmiş kimsedir.¹⁶⁸⁹ Tüsterî'ye göre müttakî, masivâdan yani Allah'tan gayrı ne varsa her şeyden sakınan;¹⁶⁹⁰ güç ve kuvvet davasında bulunmaktan kaçınıp Allah Teâlâ'nın güç ve kuvvetine ilticâ ve iftikâr eden kimsedir.¹⁶⁹¹ Onun sözleri çerçevesinde müttakîlerin özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- ✓ Müttakîler hakkında bilgi veren "**O'ndan (emir almazdan) önce konuşmazlar; onlar, sadece O'nun emri ile hareket ederler.**" (Enbiyâ 21/27) âyetinin izahına göre "Allah Teâlâ kerametlerin hepsini kullarından (öncelikle) müttakîlere, sonra mübtedîlere tahsîs eylemiş ve onları şöyle vasfetmiştir: **O'ndan (emir almazdan) önce konuşmazlar.** Yani onun ihtiyarı (seçimi) yanında onların herhangi bir ihtiyarı seçimleri olmaz. **Onlar, sadece O'nun emri ile hareket ederler.** Onların bu durumları zâhirde Sünnet'e ittibâ; bâtında Allah'ı murâkabe iledir."¹⁶⁹²
- ✓ Müttakîler için Kur'ân, bir hidâyet rehberi, nûr ve beyândır. Zira âyette "**O, müttakîler (sakınanlar ve arınmak isteyenler) için bir yol göstericidir.**" (Bakara 2/2) buyrulmuştur.¹⁶⁹³ "**Eğer Allah'tan korkarsanız O, size iyi ile kötüyü**

¹⁶⁸⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 88a.

¹⁶⁸⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 108a.

¹⁶⁸⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 181.

¹⁶⁸⁹ Mustafa Râsim Efendi, *Istulâhât-ı İnsân-ı Kâmil*, s.985.

¹⁶⁹⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s.100.

¹⁶⁹¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s.26.

¹⁶⁹² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 104.

¹⁶⁹³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 26.

ayırdececek bir Furkân verir.” (Enfâl, 8/29) âyeti ise “Allah müttakîlere, hak ile batıl arasında şüpheden uzak, dinde nûr olan Kurân’ı verir,”¹⁶⁹⁴ demektir.

- ✓ Müttakîler, havl ü kuvvet iddiasında bulunmazlar. Her hâllerinde Allah Teâlâ’nın güç ve kuvvetine sığınır. Allah da onların bu durumlarına mukâbil, onlara yardım eder, hiç ummadıkları yerden onları rızıklandırır. Verdiği sıkıntılardan, ibtila ettiği şeylerden bir çıkış yolu gösterir.¹⁶⁹⁵ Ayrıca Allah Teâlâ ihlâs sırrına ermiş müttakilerden endişeyi giderir, yerine sabır verir. Cehâleti giderir, yerine ilim verir. Ameli giderir, yerine ihtiyârı terki verir.¹⁶⁹⁶
- ✓ Müttakîler Allah’ın hayırlı kullarıdır. *“İnsanların en hayırlıları Müslümanlardır. Müslümanların hayırlıları mü’minlerdir. Mü’minlerin en hayırlıları ilmi ile âmil âlimlerdir. Âmillerin en hayırlıları korkanlardır. Korkanların hayırlıları ihlâs ve takvâlarını ölüme kadar sürdüren devam ettiren, ihlâs sahibi müttakîlerdir. Çünkü (kulun) durumu denizde gemiye binenin durumu gibidir. Onun içinde batacak mı ondan kurtulacak mı bilmez.”*¹⁶⁹⁷
- ✓ Müttakiler gayba iman eden kimselerdir. Allah, gaybın ta kendisidir. Onun dini de gaybdır. Bu sebeple Allah Teâlâ onlara gayba iman etmelerini emretmiştir.¹⁶⁹⁸ Onlar da bu emr-i ilâhiyi yerine getirirler.
- ✓ *“Kendilerine verdiğimiz mallardan Allah yolunda harcarlar.”* (Bakara 2/3) ayeti Tüsterî’ye göre müttakiler hakkındadır. O, bu ayetin izahında şunları söyler: “Allah Teâlâ murâkabe ederek, sebeplerinden bir sebebe mutaallık olarak yarattığı kimseleri bu şekilde niteledi. Onlar asla ihtiyarlarını kullanmazlar, Allah’ın

¹⁶⁹⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 80.

¹⁶⁹⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 26; Mahmûd, *eş-Şeyhü'l-Emîn Abdullah et-Tüsterî*, s. 98-99.

¹⁶⁹⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 200.

¹⁶⁹⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 148.

¹⁶⁹⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s.26

kendileri için seçtiği şeyden başkasını istemezler. Kendilerini ondan müstağni kılacak bir şey istemezler. O'ndan başkasından onlar müberradırlar/ uzaktırlar.¹⁶⁹⁹

- ✓ **“Geceleri pek az uyurlar.”** (Zâriyât 51/17) Zikirsiz uyumazlar, hiç bir durumda zikirden gâfil olmazlar.¹⁷⁰⁰ Zikir, sırda/bâtında, **takvâdir**.¹⁷⁰¹ Yani *Allah'tan gayrisıyla mümazece etmediği sürece onların kalpleri müşâhede halindedir.*¹⁷⁰²
- ✓ **“Mallarında, muhtaç ve yoksullar için bir hak vardır.”** (Zâriyât 51/19) Onlardan isteyenlere, istemeyenlere; dilenenlere, dilenmeyenlere sadaka olarak verirler. *Tefsîr'de* bu ayetin izahında Hasan-ı Basrî'nin şu sözleri yer alır: “Öyle topluluklar gördüm ki, bir dilenciye çevirmemeleri hususunda ailelerine rica ederler. Yine öyle kimselere rastgeldim ki, kardeşine kırk yıl ailesini emanet eder. Ev halkı dilenci ile denenir. Sizden evvel gelenler dünyadan yetecek kadar alırlardı. Ve nefislerini fadl ile satarlardı. Yani fazilete mukabil canlarını verirlerdi. Yaşamı tek yaşam kılan kişiye Allah merhamet etsin. Az bir ekmek parçası yer, eski yıpranmış, yeni olmayan elbise giyer, toprağa yapışır, ibadette çalışır, hatasına ağlar, cezadan kaçır, rahmeti arzular. Bütün bunlar eceli gelinceye kadar sürer. O bu haldeyken nihâyet eceli gelir.”¹⁷⁰³
- ✓ **“Şüphesiz ki Allah'a isyandan sakınanlar (müttakiler), cennetlerde ve pınar başlarında bulunacaklar.”** (Zâriyât 51/15) âyetinin zâhiri anlamı *“Müttakîler dünyada rızâ cennetlerinde, hoşnutluk bahçelerinde rahat ve bolluk içinde tekallüb eder, yaşar.”* Bâtînî manasını ise *“Ehl-i takvâ üns pınarlarında yüzer.”*¹⁷⁰⁴

¹⁶⁹⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 26.

¹⁷⁰⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 153.

¹⁷⁰¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 127a.

¹⁷⁰² Tüsterî, *el-Muâraza ve 'r-Red*, vr. 225b.

¹⁷⁰³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 153.

¹⁷⁰⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 153.

- ✓ Kifâyet eden dünyalığa ihtimam göstermemeye yani dünyada kendisine yeterli olan ve Allah'ın kendilerine tazmin ettiği, kesinlikle verilecek olan bir şeyi düşünmemeye ancak müttakiler muvaffak olur.¹⁷⁰⁵
- ✓ Müttakîler, ihlâs ve takvâ sözünü ölümlerine kadar sürdürürler.¹⁷⁰⁶
- ✓ Allah müttakîlere mükellef tuttuğu şeylerde yardım etmek ve onları ismet ile yani korumak suretiyle bir çıkış yolu ihsan eder. Dünya ve âhiret işlerini kolaylaştırır. Ayrıca onları hiç beklemedikleri yerden, hesabın ve kitabın ötesinde yer alan bir ölçü ile rızıklandırır. **“Kim Allah'tan korkarsa, Allah ona bir çıkış yolu ihsan eder.”** (Talâk 62/2) âyetinin anlamı budur.¹⁷⁰⁷
- ✓ Taz'îf kabulü müttakilere mahsustur. Çünkü onlar hakkında **“Allah ancak müttakîlerden kabul buyurur”** (Maide 5/27) ve **“Şüphesiz Allah zerre miktarı zulmetmez. Bir hasene olursa onu muzâafa eder ve katından büyük bir ecir verir,”** (Nisâ 4/40) buyrulmuştur.¹⁷⁰⁸
- ✓ Onlar takvâ nimetinin en önemli ve en üstün âhiret azığı olduğunun idaraki içindedirler.¹⁷⁰⁹
- ✓ Gizlide ve açıkta Allah'tan sakınan kimseler/müttakîler kurtulmuş ve mesut olmuşlardır.¹⁷¹⁰
- ✓ Konuşmalarında, hal, hareket ve tavırlarında edebe riayet ederler. Onlar, takvâ imtihanını başarıp, Allah'ın, niyetlerini muhlis kıldığı kimselerdir.¹⁷¹¹

¹⁷⁰⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 108b; Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 127a.

¹⁷⁰⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 148.

¹⁷⁰⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 170. Kurtubî *Tefsîr*inde Tüsterî'nin bu ayet hakkında şöyle dediği variddir: Kim Sünnet'e ittiba konusunda Allah'tan sakınırsa Sünnet'e ittiba ederek Allah'tan sakınırsa ehl-i bid'atın ukûbetinden cezasına uğramaktan Allah ona çıkış yolu gösterir. Ve onu ummadığı şekilde cennet ile rızıklandırır. Bkz. Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 18/106.

¹⁷⁰⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.73b.

¹⁷⁰⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 33.

¹⁷¹⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 192.

¹⁷¹¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 149. Allah'ın elçisinin huzurunda seslerini kısıyanlar, **şüphesiz Allah'ın kalplerini takvâ ile imtihan ettiği kimselerdir.** Onlara mağfiret ve büyük bir mükâfat vardır. (Hucurât 49/3) Yani

- ✓ Hatâ ve nisyan (zuhûru) ancak müttakîlerden olur. Hata yaptıklarında hemen Rablerini hatırlarlar. Allah'ın yasakladığı şeyi ısrarla yapan kimsenin işi ise kasıttır. Yani bu kişi nehyi, hata ve nisyanla değil kasten yapar. *Allah azze ve celle şöyle buyurur: “Takvâya erenler var ya, onlara şeytan tarafından bir vesvese dokunduğunda (Allah'ın emir ve yasaklarını) hatırlayıp hemen gerçeği görürler.”* (A'râf 7/201) Tüsterî, “Sakınan kimselere şeytanın bir tayfı dokunduğunda tezekkür ederler,”¹⁷¹² der.
- ✓ Müttakîler dünyadan az ya da çok bir şey aldılar mı kalplerinde kasvet ve fetret bulurlar. Bu konuda Peygamber (s.a.v)'in şu hadisleri vardır: “Elbette kalbimin üzeri perdelenir. Ben de istiğfâr ederim.” “Kim dünyadan nehmesini alırsa onunla âhiretteki nehmesi arasına girilir.” “Kim dünyadan kifâyet miktarından fazla alırsa farkında olmadan hatfını alır (ahaze hatfehû).” Hatf helâk ve itab demektir.”¹⁷¹³
- ✓ “Müteabbidlerden her kim dünyadan şehvetle bir şey alır da sonra ibadetinde bir neşât ve kuvvet bulursa işte o aldanmıştır, müttakîler bunun dışındadır.”¹⁷¹⁴

İyilik ve takvâdan ümitsiz kılınan kimseler ise şunlardır: Kenûd/kefûr/nankör yani ahde muhalefet edip sıdka sırt çeviren; hevâyı sevip hevaya yapışan kimseler.¹⁷¹⁵

Tüsterî takvâ ile akıl arasında da bağlantı kurar. Takvâ akıl sahiplerine (ülü'l-elbâb) mahsustur¹⁷¹⁶ ve “Akıl üç şeyde belli olur (anlaşılır, bilinir): İffet, **takvâ** ve Peygamber'e iktidâ”¹⁷¹⁷

onların niyetlerini kendisine tahsis kıldı, muhlis kıldı.

¹⁷¹² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.80a-b, 240a-b.

¹⁷¹³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 26a.

¹⁷¹⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 100a. Abdurrahman dedi ki: Ebû Muhammed'in sözünün anlamı: “müttakîler hariç” yani muvafakatla ya da bir illetten dolayı alan kimseler. Derim ki: Hazzi ile helalden bir şehveti alan her kimsenin derecesinden bu şehvet sebebiyle düşülür (derecesi noksan olur). Fakat onu (o helali) usûlünce (min vechihî) alıp onu yerinde (hakkına) sarfeden kimsenin derecesinden düşülmez (bu kimse derecesinde menkûs değildir). Fakat bu dünya ile meşgul olmaktır. Âhirette hesabı vardır. Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 187a.

¹⁷¹⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 203.

Takvâ, *haşyet*, *vera'* *ihlâs*, *müşâhede* makamlarını kuşatıcı bir kavramdır. “Amelini *haşyetle*, fiilini *vera'* ile *vera'*ını *ihlâsla*, ihlâsını *müşâhede* ile müşâhedesini de mâsivâdan *takvâ* ile sarmalayıp korumadıkça kul için hiçbir şey kâmil olmaz.”¹⁷¹⁸

Özellikle *takvâ* ile *ihlâs* arasında mühim bir irtibat olup, niyyet ve ihlâstaki arınmayla takvânın ulaşacağı boyut önem arz etmektedir. Tüsterî üstadı Zünnûn el-Mısrî gibi¹⁷¹⁹ takvânın zâhir ve bâtın yönüne işaret eder. Takvânın zâhir yönü hudûd yani ilâhî emir ve yasaklara riayet etmek; bâtın yönü ise niyyet ve ihlâsı saf hale getirmektir.¹⁷²⁰ Yani Tüsterî, takvâ'nın bâtın yönünü, Allah'ın rızâsının kastedildiği *ihlâs* olarak değerlendirir. Onun bu yöndeki değerlendirmelerini anlamak için şu sözleri önemlidir:

“Kestiğiniz kurbanların eti ve kanı Allah'a ulaşmaz. Fakat takvânız ona ulaşır.” (Hac 22/37) âyetinin manası şudur: “*Takvâ teberrîdir. O da ihlâstır. Allah'a ulaşacak olan şeyin mevzii Allah'ın kulun ihlâsını ve teberrîsini üstlenmesidir. Yani kulun ihlâsında ve (nefisten ve halktan) uzak durmasında Allah kula yardımcıdır, kulun velisidir.*”¹⁷²¹

“Hazret-i Peygamber'in “Rızık mazmundur (garanti edilmiştir), o halde güzelce talebde bulununuz” hadisindeki “icmâl/güzelce yapma”, **“Birr ve takvâ üzere yardımlaşınız, günah ve düşmanlık üzere yardımlaşmayınız”** ayetinden alınmadır. “(Âyetteki) *birr* imandır, *takvâ ihlâstır*, *ism* (günah) küfürdür, *udvan* (düşmanlık) ise masiyetlerdir.”¹⁷²²

¹⁷¹⁶ Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 230b.

¹⁷¹⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 7b.

¹⁷¹⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 100.

¹⁷¹⁹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 106.

¹⁷²⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 136b, 233b.

¹⁷²¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 108b.

¹⁷²² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 19b.

“Bütün eşya adet (sayı), ölçü ve tartıdan ibarettir. Adet tevâhidir ki o birdir. Tartı hududdur, o da bütün farzların hudududur (hadleridir). Ölçü ise **takvâdır**, o da kendisiyle Allah’ın rızâsının kastedildiği ihlâstır.”¹⁷²³

Zahirde ve bâtında ittikâ etmiş yani takvâyı gerçekleştirmiş mü’minler için “**müttakî muhlis**” tabirini kullanan Tüsterî’ye göre¹⁷²⁴ Allah Teâlâ **ihlâs** sırrına ermiş **müttakilerden** endişeyi giderir yerine sabır verir. Cehâleti giderir yerine ilim verir. Ameli giderir yerine ihtiyârı terk verir.¹⁷²⁵

Takvânın *tevekkül* ve *yakîn* ile birliktelikleri de önem arz etmektedir. O, **takvâ** ile **yakîni** terazinin iki kefesine, **tevekkülü** ise terazinin diline benzetir. Tevekkül dili vasıtasıyla, takvâ ve yakîndeki ziyade noksan bilinir.¹⁷²⁶ Onun bu mânâda başka sözleri de vardır. Kullar, “*Takvâyâ yakınlıkları miktarınca yakîni idrak ederler.*”¹⁷²⁷ Takvâ tevekkülle, tevekkül de ancak takvâ ile geçerli ve kabule şayan olur.¹⁷²⁸ “**Eğer mü’minlerseniz ancak Allah’a tevekkül ediniz,**” (Mâide, 5/23) âyeti gereğince ancak müttakînin tevekkülü sahih olur ve yalnız mütevekkilin takvâsı tamam olur.”¹⁷²⁹ “*Takvânın evveli ilimdir. Sonra haşyet, sonra amel, sonra tevekkül (gelir).*”¹⁷³⁰ “*Tevekkül takvânın dalıdır.*”¹⁷³¹

Takvâ meseleleri, Allah’ı nefislerine; âhireti, dünyaya tercih eden müttakîlere danışılmalı,¹⁷³² şehvetine düşkün kimselere sorulmamalıdır. Çünkü nefsinin önüne

¹⁷²³Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 18a

¹⁷²⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 148.

¹⁷²⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 200.

¹⁷²⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 172.

¹⁷²⁷ İsfahânî, *Hilye*, 4/344.

¹⁷²⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 17b, 50b, 73b; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 54, s. 170.

¹⁷²⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 73b, İsfahânî, *Hilye*, 4/341.

¹⁷³⁰ Abdurrahman es-Sicillî Tüsterî’nin sözünü şöyle izah eder: Takvânın evveli ferâiz ilmini taleptir. İlmin ardından hüccetin kıyamından korku, sonra bununla amel, sonra kabulü konusunda Allah’a tevekkül (gelir). Bkz. Tüsterî, *el-Muâraza ve ’r-Red*, vr.199b.

¹⁷³¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 130b.

¹⁷³² Tüsterî, *el-Muâraza ve ’r-Red*, vr. 239a.

şehvet koyan bir kimsenin ibadet ederken kalbi perdelenir ve kulluğun lezzetini alamaz.¹⁷³³ Dolayısıyla bu tür kimselerin takvâ meselelerine cevap vermeleri mümkün değildir.

Kur'ân'da kulların takvâ üzere olmaları emir buyrulan birçok âyet mevcuttur. Allah Teâlâ dostlarından, kullarına öğüt vermeleri konusunda -peygamberlerinden tebliğ sözü aldığı gibi- söz almıştır. Allah dostları diğer insanlara takvâ konusunda öğüt vermelidirler. Bundan geri durdukları vakit onlar kusur etmiş olurlar.¹⁷³⁴

Bu yolun davasını eden kimseleri zındıktan bile azılı gören Tüsterî Allah'ın kullarına bu kimselerden ve onlar gibi davada bulunmaktan sakınmalarını tembihler. Ubûdiyet, vera', takvâ üzere olmalarını öğütler.¹⁷³⁵ Talebelerine sakınmaları gereken şeyleri ifade ettiği diğer sözleri de şu şekildedir: *“Benim davet ettiğim asıl, şu sözümdür: Sonrasında bir gece olmayan gündün, sonrasında hayat olmayan ölümden **sakininiz**, vesselâm.”*¹⁷³⁶ *“Allah'tan **sakininiz**, öğreniniz ve nefsinizi tevbeye zorlayınız.”*¹⁷³⁷ *“Dünyada bu halka tevbeden daha gerekli bir hak yoktur. Bu halka tevbe ilmini kaybetmekten daha çetin bir cezâ (ukûbet) yoktur. Çünkü insanlar tevbe ilmininden yana câhildirler, onu kaybetmişlerdir. Allah'tan **sakininiz** ve onu öğreniniz ve nefsinizi tevbeye zorlayınız.”*¹⁷³⁸ *“Şehâdetin (şehitliğin) efdali, ekmele ve a'lâsı yatağında ölen kimseler(in şehadeti)dir. Bu peygamberlerin ve siddıkların ölümüdür. Çünkü onlar (türlü türlü) hâdiselerden **sakinmişlar** ve selâmete ermişlerdir.”*¹⁷³⁹

Özet olarak Tüsterî'nin temelini Kur'ân ve Sünnet'e dayandırdığı **takvâ**, insanın hakikati bulma tecrübesinde tüm mertebelerde sakınması gerekenleri içeren, çok muhtevâlî bir kavramdır.

¹⁷³³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 23a, vr. 97a.

¹⁷³⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 61.

¹⁷³⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 103b.

¹⁷³⁶ İsfahânî, *Hilye*, 4/345

¹⁷³⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 14b-15a.

¹⁷³⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 149a.

¹⁷³⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 110a.

9. İhlâs

Lügatte *ihlâs*, hâlis, temiz; doğru ve gerçek sevgi, kalp temizliği, gönülden gelen dostluk, samimiyet, bağlılık mânâlarına gelmektedir. Tasavvuf ilminde *ihlâs*, tam bir doğrulukla kullukta bulunmak; amellerinde Allah'tan başkasından karşılık beklememek; kalbi, safâsına keder veren şeylerden kurtarmak¹⁷⁴⁰ anlamlarına da gelir.

Peygamber Efendimiz, “Amellerinizi Allah’a tahsis ediniz (ihlâs). Çünkü Allah Teâlâ amelin ancak hâlis olanını, kendisine mahsûs olanını kabul eder. Sıla-i rahim ettiğinizde ‘Bu Allah içindir ve akrabalık içindir,’ demeyiniz. Çünkü ‘akrabalık içindir,’ dediğinizde onda Allah için bir şey yoktur,”¹⁷⁴¹ buyurmuştur.

Tüsterî'nin hassasiyetle üzerinde durduğu konulardan biri de ihlâstır. Onun mezhebinin/meşrebinin üç temel esasından birisi olan ihlâs,¹⁷⁴² Allah katında amellerin kabulünü sağlar. Tüsterî'ye göre *ihlâs* en hayırlı ibadettir ve ondan başkası bâtıldır. Yani ihlâssız yapılan ameller makbul değildir. Çünkü Allah Teâlâ “***Ancak ona dini has kılarak Allah’a ibadet etmeleri emrolundu.***” (Beyyine /5) ve “***Dikkat edin halis din ancak Allah'ındır.***” (Zümer 39/3) buyurur. Bu ayetlerin anlamı şu şekildedir: “*Halis olmayanı (katıksız olmayanı) Allah kabul edecek değildir.*”¹⁷⁴³

Sehl b. Abdullah birbirinden farklı ihlâs tanımları yapar.

“***İhlâs***, sırrında ve alâniyetinde, bâtınında ve zâhirindeki harekât ve sekenâtının yalnız Allah için olması, ona hevâ ve nefsin karışmamasıdır.”¹⁷⁴⁴

“***İhlâs***, dini Yüce Allah'tan aldığımız gibi korumak, onu O'ndan başka hiçbir kimseye vermemektir.”¹⁷⁴⁵

¹⁷⁴⁰ Cebecioğlu, *TTDS*, s. 232.

¹⁷⁴¹ Beyhakî, *Şuabü'l-İmân*, 9/159; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 207.

¹⁷⁴² Tüsterî, *Tefsîr*, s.165: “*Mezhebimizin usulü temeli üçtür: Helâl yemek, Resûlullah'a ahlakta ve davranışlarda uymak, bütün amellerde niyeti ihlâs üzere yapmak.*”

¹⁷⁴³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 10a, vr.116b; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 130.

¹⁷⁴⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 133.

¹⁷⁴⁵ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 404.

İhlâs, dini yalnız Allah'a has kılmaktır.¹⁷⁴⁶ Bu cümleleriyle ihlâsı “bir şeye halis kılmak”, “olduğu gibi korumak”, “tasfiye etmek yani bir şeyden bir şeyi arındırmak,” gibi manalarda kullanır.

İhlâs aynı zamanda *tenzîh* anlamına da gelir. Tüsterî'ye göre, İhlas suresinin, bu isimle adlandırılma sebebi Allah Teâlâ'yı ona layık olmayan her şeyden tenzih etmektir. Allah Teâlâ bu dört ayet ile küfrün ve hevânın tamamını iptal etmiştir.¹⁷⁴⁷

“**İhlas**, müşâhededir.”¹⁷⁴⁸ Yani müşâhede ile birlikte gerçekleşir. Sicillî'nin ifadesiyle “Allah Teâlâ'yı murâkabedir (Allah için, O'nun namına murâkabedir). O korunaktır (hısn), düşmanın onda hilesi (çaresi) yoktur.”¹⁷⁴⁹ Ebû Muhammed, zikir nedir? diye soruldu: Zikir taattır, diye cevap verdi. Tâat nedir? diye soruldu. İhlâstır, dedi. İhlâs nedir? İhlas müşâhededir. Müşâhede nedir? Müşâhede ubûdiyettir.¹⁷⁵⁰ Kullukta kemâl için kişinin vera'mını ihlâs; ihlâsını da müşâhede ile sarmalaması gerekir.¹⁷⁵¹

İhlâs, ilm-i kıyâm bilgisinin semeresi olarak müşâhede ile hicaplardan halâs olmak, demektir. “*Kalbin halveti –ki (kalbin) selâmeti ondadır– Allah Teâlâ'nın onun üzerinde kâim olduğunu (kıyâmını/onu koruyup gözettiğini, kolladığını, yani gördüğünü) kalbin bilmesidir. Kul bu bilgiye sahip olunca (veya bu bilgi kula eşlik edince) onun nazarında boş dolu müsavi olur ve kalbi **ihlâsı** müşâhede eder ki o, perdelerden kurtulmak demektir (hicaplardan halâs demektir).*”¹⁷⁵²

Aşağıdaki tanım cümleleri ise ihlâsın göstergesi ve kuldaki birer neticesidir:

“**İhlâs**, (Hakk'ın davetine) icâbettir. İcâbeti olmayanın ihlâsı yoktur.”¹⁷⁵³

¹⁷⁴⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 65.

¹⁷⁴⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 209.

¹⁷⁴⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 76.

¹⁷⁴⁹ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 184b.

¹⁷⁵⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 58a.

¹⁷⁵¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 100.

¹⁷⁵² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 151b, 152a.

¹⁷⁵³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 30b, Sicillî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 183a; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 133, 200;

“**İhlâs**, iflâstır. Yani müflis olduğunu bilen kimse muhıktır, tahkik ehlidir.”¹⁷⁵⁴

“**İhlâs**, *istiane* ve *teberrîdir*”¹⁷⁵⁵ Bu tanımın devamına Sehl şu cümleleri ekler: “Her kimin *hâceti*(ni arzı) Allah’a olursa Allah hacetinde onun velisidir. Böyle olmayanınsa (velisi) Allah’ın yerine nefis, düşman ve dünyadır.” Abdurrahman es-Sicillî’nin izahıyla “**İstiane**” tevellî ve maûnette Allah’a râğbetin mevziidir. “*Hâceti*(ni) Allah’a (arz)” her hâl (ü kâr)da O’na sürekli fakr(ını izhar)dır. Kul her ne zaman böyle olmazsa nefis cehâletle hâkim olur, düşmana itâatıyla hevâ kıyam eder, dünya mabud(u) olur.”¹⁷⁵⁶ **Teberrî** ise Allah dışında havl ü kuvvetten berî olmaktadır.¹⁷⁵⁷

“**İhlâs**, *ekmek için tasalanmamandır*.” Yani ekmeği aklından çıkarman, rızık derdine düşmemendir.”¹⁷⁵⁸ Tüsterî, tevekkül, ihlâs ilişkisine işaret ettiği bu cümlelerde Allah’a güven vurgusu yapar. Çünkü Allah’a güvenen kimsenin rızık endişesi olmaz. Bu manada mütevekkil olmak, ihlâs için gerekli bir duygudur.

Tüsterî’nin ihlâsın önemine işaret eden pek çok sözü vardır. Bunlardan bazıları şunlardır: “Allah’ın (yaptığı) **taksimât** dörttür: Birincisi *rubûbiyet*, ikincisi *vahdâniyet*, üçüncüsü *nübüvvet*, dördüncüsü ise mü’minlerin **ihlâsıdır**.”¹⁷⁵⁹ “Dünyadan üç şey **âhirettendir**. İlim, **ihlâs**, *vera*’. Bu siddıkların renklerini değiştirip bedenlerini öldüren şeydir.”¹⁷⁶⁰ “Aklın başı ilim, ortası *Sünnet*, sonu **ihlâstır**.”¹⁷⁶¹ “İlim, *tâat* ve **ihlâs** kul için *Cennet’in karşılığıdır*.”¹⁷⁶² İlim, *tâat* ve **ihlâs** vesilesiyle kulun Allah katındaki

Attâr, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, s. 404. Abdurrahman dedi ki: Ebû Muhammed’in sözünün anlamı: “İhlâs icâbet”e makrundur. O (icâbet) fâkat ve zaruretle (ihtiyaç ve zorda kalmışlıkla) dua etmektir. [*ام من يجيب إذا دعاه ويكشف السوء المضطرّ إذا دعاه ويكشف السوء*]” Sicillî, *eş-Şerh ve’l-Beyân*, vr. 183a.)

¹⁷⁵⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 209.

¹⁷⁵⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 76; Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 119b; Sicillî, *eş-Şerh ve’l-Beyân*, vr. 184b.

¹⁷⁵⁶ Sicillî, *eş-Şerh ve’l-Beyân*, vr. 184b.

¹⁷⁵⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 119b.

¹⁷⁵⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 130b.

¹⁷⁵⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 70b.

¹⁷⁶⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 116a; 128a; *el-Muâraza ve’r-Red*, vr. 226b.

¹⁷⁶¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl* vr.117b-118a.

¹⁷⁶² Tüsterî, *Kelâmü Sehl* vr. 30a.

makâmı müstahkem olur ve bunlar vesilesiyle kula anlayış verilir. Bunların zıddı olan cehâlet, masiyet ve riyâ ile de kulun fehmi ve anlayışı gider.¹⁷⁶³ “Dünyadan şu şeyler âhirette ve dünyada **nurdur**. (Bunlar): Râzı olunmuş (Allah’ın razı olduğu) bir hâl, yakîn bilgisi (ilm bi’l-yakîn), Sünnetle (yapılmış) bir ibadet. Ölene dek sürekli **ihlâslı** olarak sabretmektir.”¹⁷⁶⁴ “İlmi yakîn, ameli **ihlâs** sahibi olan kişiden Allah ceze’ (kaygı), bilgisizlik ve ameli alır yerine sabır, ilim ve ihtiyarı terk verir.”¹⁷⁶⁵ “Kitap azizdir. Kitabın bilgisi ilmü’l-kitab daha azizdir. Onunla amel etmek daha azizdir. Amel azizdir amelde ihlâs daha azizdir. İhlas azizdir ihlâsta müşâhede daha azizdir.”¹⁷⁶⁶ Tüsterî bu son sözlerinde özellikle ilim, amel, ihlâs birlikteliğinin önemine dikkat çekmekte; yakîne erişmiş bir ilim, Sünnet ile kayıtlı amel, sabırla devam eden sürekli bir ihlâs vurgusu yapmaktadır.

İhlâsın hükmüne gelince, “Bütün zarurat türünden şeyler ihlâsta ve tehallusta **sabittir**.” Her hâlükarda ihlâs farzdır.¹⁷⁶⁷ Yani farzlara iman farzdır. Farzlarla amel etmek farzdır. Amelde ihlâs farzdır. Nafilelere iman farz, onlarla amel etmek nafiledir. Nafilede ihlâs farzdır.¹⁷⁶⁸

Aynı kökten gelen “**muhlas**” ve “**muhlis**” tabirleri ihlaslı kimseler için kullanılır. İsm-i mef’ûl olarak **muhlas** kelimesi “ihlâslı kılınan”¹⁷⁶⁹ **muhlis** ise ihlâslı olan, has bir şekilde Allah Teâla’yı birleyen demektir. Birincisinde vehb-i ilâhî mevzu bahis iken ikincisinde ihlâslı olmak için kulun kendi kesb ve gayreti söz konusudur.

Kur’ân-ı Kerîm’de *muhlaslar* hakkında “ (Şeytan) **Ey Rabbim, dedi, beni azdırdığın şeye (rahmetinden tard etmene) mukabil ben de andolsun yer (yüzün)de onlar(in masiyetlerini) her halde süsleyeceğim (onları kendilerine hoş göstereceğim).**

¹⁷⁶³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl* vr. 2a-b; Tüsterî, *el-Muâraza ve’r-Red*, vr. 242a.

¹⁷⁶⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl* vr. 105b.

¹⁷⁶⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 200.

¹⁷⁶⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 85.

¹⁷⁶⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 30b.

¹⁷⁶⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl* vr. 58a, 66b-67a, 143a; Tüsterî, *el-Muâraza ve’r-Red*, 210b-211a.

¹⁷⁶⁹ Uludağ, *TTS*, s. 252.

Onların hepsini, toptan muhakkak ki azdıracağım. Ancak onlardan ihlâsa erdirilmiş (muhlas) kulların müstesna.” (Hicr 15/39-40) buyrulmuştur. Kudsî hadiste ise “İhlâs benim sırrımdan bir sırdır. Onu kullarımdan sevdiğlerimin kalbine koyarım” buyrulmuştur.¹⁷⁷⁰ Cüneyd-i Bağdâdî de: “İhlâs, Allah Teâlâ ile kul arasında bulunan bir sırdır. Melek bilmez ki (sevabını) yaza, şeytan bilmez ki ifşa ede, hevâ ve heves bilmez ki saptıra,”¹⁷⁷¹ der.

Tüsterî, en fazla muhlislerden söz eder. Allah’tan korkanlar içinde en hayırlı zümrenin muhlisler, muhlisler içindeki en hayırlı zümrenin de ihlâsı ölüme kadar devam edenler olduğunu belirtir.¹⁷⁷² İlme değer katan amel, ameli sahih kılan ihlâstır. Nitekim muhlisler hariç bütün insanlar mağrûrdur. “*Âlimler hariç insanların tümü ölüdür. Amel edenler hariç bütün âlimler uykudadır. Muhlisler hariç bütün amel edenler gurura kapılmış aldanmışlardır,*”¹⁷⁷³ sözüyle ilme değer katanın amel, ameli sahih kılan ihlâs olduğunu vurgularken üç şey (vesilesi) ile kulun Allah yanındaki makâmı (durumu) müstahkem olup, ona anlayış (fehîm), zihin, ferâset bahşedileceğini ifade eder. **Bunlar ilim, tâat ve ihlâstır.** Başka üç şey (vesilesi) ile de kulun anlayışı (fehîmi), akli ve zihni gider. **Bunlar: cehâlet, masiyet ve riyâdır.**¹⁷⁷⁴ Cehâlet ilmin, masiyet tâatin, riyâ da ihlâsın zıddıdır.

Tüsterî’nin ihlâsa dair düşüncesini anlayabilmek için ihlâsın zıddı olan riyâ hakkındaki düşüncelerini bilmek de faydalı olacaktır. Zira kişinin muhlis olabilmesi için

¹⁷⁷⁰ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 208 [290].

¹⁷⁷¹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 209 [291].

¹⁷⁷² Attâr, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, s. 346.

¹⁷⁷³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 88.

¹⁷⁷⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 2a-b; Tüsterî, *el-Muâraza ve’r-Red*, vr. 242a. Sehl b. Abdullah diğer bir sözünde de kavramların zıtlarını vermektedir. Zira eşyâ zıddı ile kâimdir: “**İnkâr** isimlendirmesi ancak **marifetten** sonradır. **Cuhûd** isimlendirmesi ancak **ikrardan** sonradır. **Küfür** ancak **islâmdan** sonra yapılan bir adlandırmadır. **Nifak**, **imandan** sonra yapılan bir adlandırmadır. **Bid’at**, **Sünnetten** sonra yapılan bir adlandırmadır. **Vaîd**, **va’ddan** sonra yapılan bir adlandırmadır. **Riyâ** da ancak **ihlâstan** sonra yapılan bir adlandırmadır.” Bkz. Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.72b.

riyâyı bilmesi ve riyâdan kaçınması gerekir. Tüsterî'ye göre riyâyaya en iyi vâkıf olan ve ondan korunabilen, ihlâslı kimsedir.¹⁷⁷⁵

“*Rabbine ibadette hiçbir şeyi ortak koşmasın.*” (Kehf 18/110) ayetinde Tüsterî, Allah'ın buyruğu gereğince riyânın şirk olduğunu mutlak olarak ifade ederken;¹⁷⁷⁶ “*Onlar gösteriş yaparlar*” (Mâûn 107/6) âyetinin izahında “*(Riyâ), gizli şirktir,*” diyerek kayıtlar. Burada sözü edilen mürâifler, münâfıklardır. “*Çünkü onlar mescitlerde namaz kılarken güzel güzel kılıyorlar, müslümanların gözlerinden kaybolunca tembellik ediyorlardı. Allah Teâlâ onları önce musalli (namaz kılanlar) olarak belirtmiş, sonra da tehdîd etmiştir.*”¹⁷⁷⁷

Tüsterî, şirki ikiye ayırır: **Birincisi** Allah'ın zâtında ortak koşmaktır. **İkincisi** ise muâmelesinde şirk koşmak yani şirk-i hafidir. Allah'ın zâtında şirk koşmak bağışlanmayacaktır. Çünkü bu tür şirk tevhîdi iptal eder. Kişinin muâmelelerindeki şirk yani riyâ, kişinin ibadetlerinde insanların onu övmeleri suretiyle ortaya çıkar.¹⁷⁷⁸ Riyâ/şirk-i hafî mezmûmdur, ameli geçersiz kılar, lakin tevhîdi geçersiz kılmaz. Tüsterî bu durumu şu sözlerle açıklar: “*Tevhîd nasıl şirki iptal ederse aynı şekilde riyâ da amelleri iptal eder. Tevhîd, riyânın beraberliğinde sabittir.*”¹⁷⁷⁹

Tüsterî'ye göre riyâ da iki türdür. Birincisi beraberinde hasenatın sabit olduğu riyadır ki, kul ile Rabbisi arasında rızık konusunda Allah'a az güven, övülmei sevme gibi sırrın şirki olan türüdür. İkincisi ise *riyânın en büyüğü olup* hasenâtı iptal eden türüdür.¹⁷⁸⁰ Bu ikinci türdeki riyâyı Tüsterî küfür, nifak ve bid'at ehlinin amelleriyle eşit tutar.¹⁷⁸¹

¹⁷⁷⁵ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 209 [290].

¹⁷⁷⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.43b.

¹⁷⁷⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 207.

¹⁷⁷⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 207.

¹⁷⁷⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 43b.

¹⁷⁸⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 43b; Sicillî, *eş-Şerh ve 'l-Beyân*, vr. 174a-b.

¹⁷⁸¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 30b.

“Allah için olmakla birlikte, amelin başına ve sonuna riyâ girdiği vakit ameli iptal (bâtıl) eder. Amele fesat ve israf girince (amel) nâkıs olur, bâtil olmaz.”¹⁷⁸² diyen Tüsterî, riyânın amele tesiri konusunda sorulan sorulara şöyle cevap verir:

“Farzlara riyâ karışır mı?” “Evet, onu iptal edip nifaka dönüştürecek şekilde farzların aslı olan imana dahi (riyâ) girmiştir. Amele nasıl girmesin. Hangi halde olursa olsun, Allah’ın, sırrından hilafını bildiği halde, zâhirinde kimsenin kendisini ayıplamadığı herkes şüphesiz müraidir, riyâkârdır.”¹⁷⁸³

“Amelinin başında riyâ yapan ve aslı riyâ üzerine koyan bir adam (hakkında ne dersin)?” “Onunla (riya) mevcuttur.”

“Amelinin başında samimi (ihlâs sahibi) olan, fakat sonunda ona (ameline) riyâ karışan bir adam (hakkında ne dersin)?” “Onun (amelini) ifsat eder.”

“(Bu iki kişiden her) ikisi de tevbe ederlerse?” “Birincisi kurtulmaz (necât) ve onun için amelinden herhangi bir şey (sevap) yoktur.”

“Eğer amelinin başında riyâ yaparsa, o Allah’tan gayrısı için (işlenmiş) bir ameldir denilir (mi?)” “Hayır.”

“O halde, Allah için (işlenmiş) bir ameldir denilir (mi?)” “Hayır. Fakat şöyle denilir: İmanın aslı sabittir. Allah Teâlâ’dan gayrısı için namaz kılmak caiz olmaz. Bu nedenle Allah’tan gayrısı içindir, denilmez. Fakat amel Allah’tan gayrısı için, asıl ise Allah içindir. Asıl Allah için olduğu gibi şayet fer‘ (dal) de Allah için olsaydı elbette **ihlâsa** dönüşürdü. Asıl Allah için, fer‘ de Allah’tan gayrısı için olunca nifak olur. Asılda sıhhat, fer‘de fesat olunca asıl ve fer‘in ikisi de gider.”¹⁷⁸⁴

“Kul riyâdan nasıl kurtulur (tahallus eder) ve ameli selâmette olur?” Dedi ki: “Devâm-ı kerâhiyetle (yani sürekli hoş görmeyerek).”¹⁷⁸⁵ Yani nefsin fiillerini hoş

¹⁷⁸² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 43a-b.

¹⁷⁸³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 78.

¹⁷⁸⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 42b-43a.

¹⁷⁸⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 43b.

görmemek suretiyle kurtulur. Nitekim “Fiili *muhalefet*, *mükabede* ya da *îsar* olmayan kişinin işi *riyadır*,”¹⁷⁸⁶ diyen Tüsterî, yasakları işlememe konusunda nefesine muhalefet, emirleri yerine getirme konusunda mükabede eden ve Allah’ı başkalarına tercih eden kimsenin riyadan kurtulabileceğine işaret etmiştir.

Süm’a ve tasannu‘ da riyâ ile bağlantılı iki kavram olup süm’a, işitilsin bilinsin diye yapılan davranış; tasannu‘ ise yapmacık davranış ifade eder. Tüsterî, ihlâssızlık sebebiyle gerçekleştiği için süm’anın aslının riyâ olduğunu, tasannu‘un ise (riyânın) aleniliği ve son aşaması olduğunu belirtir.¹⁷⁸⁷

Kısacası riyâ edebi, ameli ifsad eder, imanı nifaka dönüştürebilir. Edeble ilgili olarak da şöyle bir sözü vardır: “*Edep ancak Allah için olur. Fakat (kişinin edebini) ifsat eden şey riyâdır.*”¹⁷⁸⁸

Sehl b. Abdullah ihlâs edeb irtibatına da değinir. Kur’ân-ı Kerîm’de hakkında “*Muhsin olarak kendini bütünüyle Allah’a veren kimse,*” (Lokman 31/22) şeklinde buyruk olan kimse, dinini Allah’a tahsis edip *ihlâs* edebini güzelleştiren kimsedir.¹⁷⁸⁹ Nefsine edebi gerekli gören kişi hevâdan kurtulur. Çünkü nefesine edeble galib gelen Allah’a *ihlâsla* ibadet eder.¹⁷⁹⁰

Kâfirlerin¹⁷⁹¹ ve nefs-i emmârenin ihlâstan nasibi yoktur. Nefsi bir put, nefse tapanı da putperest olarak gören Tüsterî, Allah’a ihlâsla ibadet etmeyi nefsi kahretmenin bir formülü olarak vermektedir.¹⁷⁹² Zira kendisinde, hiç nasibi ve hazzı olmadığı için nefse en zor gelen şey, ihlâstır.¹⁷⁹³ Nefs-i emmârenin ihlâstan nasipsizliği sebebiyle de ne kadar çok namaz kılsa ve oruç tutsa da o Allah Teâlâ’yı tanımamış ve Peygamber

¹⁷⁸⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 167.

¹⁷⁸⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 43a.

¹⁷⁸⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 43a.

¹⁷⁸⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 123.

¹⁷⁹⁰ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 286.

¹⁷⁹¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 112b-113a.

¹⁷⁹² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 116a, 125b.

¹⁷⁹³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 78; Attâr, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, s. 353; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 209 [291].

aleyhisselâma inanmamış gibidir.¹⁷⁹⁴ Nefsini altedip taatına hevâsını karıştırmayan kimse ihlâsla ahireti müşahede edecek ve kendisinden kerametler ortaya çıkacaktır.¹⁷⁹⁵

Sehl b. Abdullah bir çok sözünde ölünceye kadar ihlâs vurgusu yapar.¹⁷⁹⁶ Çünkü kıyamete kadar yaşasa bile kişinin ihlâsı tahkim etmesi mümkün değildir. Bu yüzden Allah'ın sizi gördüğünü; sizin de onu müşâhede ve onun sizinle sohbetini tahkim etmedikçe ihlâsı bırakmayınız, diye öğütler.¹⁷⁹⁷

İhlâslıların en hayırlılarının ihlâsının ölümüne kadar sürdürebilenler olduğunu ifade eden Tüsterî,¹⁷⁹⁸ ihlâsı kul için iki cihetten büyük bir tehlike olarak görür. Birincisi, kul kendi kalbine vâkıf olamadığı için ihlâs üzere olup olmadığını bilemez. Bu yüzden kişinin ölünceye kadar ihlâs üzere olduğunu yalnız Cenâbı Hak bilir.¹⁷⁹⁹ İkinci cihet ise ölüm anına kadar ihlâsı muhafaza etmek kolay değildir. Kulun kendisini son nefesine kadar sakınması gerekir. Zira ameller sona göredir.¹⁸⁰⁰ Kur'ân'ı Kerim'de de **“Ve sana yakîn (ölüm) gelinceye kadar Rabbine ibadet et!”** (Hicr /99) buyurulmuştur.¹⁸⁰¹ Bu yüzden kul ihlâs kapısından girene kadar sürekli amel etmeye devam etmelidir. Muhlis de cennete girene dek ihlâslı olmaya devam etmelidir.¹⁸⁰²

Tüsterî, kelime-i tevhîdi söyleyenlerin çok, ama ihlâslı olanların az olduğunu belirtir. Sûfilerden biri şu olayı anlatmıştır: “Bir Cuma günü namazdan önce Sehl b. Abdullah'ın yanına girdim. Evinde bir yılan gördüm. Ona bakınca korktum ve adımımı bir ileri bir geri atmaya başladım. Benim tereddüt ettiğimi görünce, ‘Korkma içeri gir; bir kul yeryüzünde korktuğu bir şey bulunduğu sürece imanının hakikatına

¹⁷⁹⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 119b.

¹⁷⁹⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 129a; Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 191b.

¹⁷⁹⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 50a, 63b, 84a, 207a.

¹⁷⁹⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 101a-b.

¹⁷⁹⁸ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 346.

¹⁷⁹⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, 50a.

¹⁸⁰⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 76; Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, 84a.

¹⁸⁰¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 76; 63b. Tüsterî benzer ifadelerle diğer bazı sözlerinde de ihlâsın bir tehlike olduğunu ifade eder. Bkz. Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 50a, 63b, 84a, 207a.

¹⁸⁰² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 30a.

ulaşmamıştır' dedi ve sonra, 'Hz. Peygamber'in (s.a.v.) mescidinde Cuma namazını kılmak ister misin?' diye sordu. Ben de, 'Mescidle aramızda bir aylık yol var' dedim. O zaman elimden tuttu, çok geçmeden Hz. Peygamber'in mescidini gördüm.(Tayy-ı mekân kerameti gerçekleşti). Mescide girdik. Cuma namazını kıldık, sonra çıktık. Sehl mescidin kapısına oturup çıkanlara bakmaya başladı. Biraz baktıktan sonra 'Bu halkın içinde "lâilâhe illallah" diyenler çoktur, fakat ihlâslı olanlar azdır' dedi."¹⁸⁰³

Tüsterî, ihlâsın özellikle iman, niyyet ve amel irtibatına değindiği ve riyadan kurtuluşa Sünnet'e ittibânın rolüne vurgu yaptığı için burada kısaca iman-ihlâs, niyyet ihlâs, amel-ihlâs ve Sünnet'e ittiba-ihlâs münasebetine değinmek istiyoruz:

9.a. İman-İhlâs Münasebeti

Tüsterî'nin ifadesine göre *ihlâs*, iman makâmları ile bilinir ve ancak iman makâmlarından ibarettir.¹⁸⁰⁴ Şöyle ki; kalbin hayatı iki şeyle kâimdir. Asılda olan hayatı *iman*; fer' de olan hayatı *ihlâstur*.¹⁸⁰⁵ İman ve ihlâs, amelin sıhhati için gerekli iki unsur iken *ihlâs* aynı zamanda iman için de gereklidir. Bu durum ihlâsın hem *has kılma* hem de *arındırma* manalarıyla söz konusudur. Zira Tüsterî'ye göre iman üç şeyin birlikteliğiyle gerçekleşir: Kelime-i tevhîd sözü, amel ve ihlâs (iman ve amelin Allah için olması).¹⁸⁰⁶ Tahlîs manasında ise "*İman dokuz şeyden arındırılmalıdır (halis olmalıdır): Zındıklık, şirk, küfür, nifak, inatçılık, büyüklenme, sihir, dinden dönme (irtidat) ve cemaate muhalefet.*"¹⁸⁰⁷

Tefsîr'de iman-ihlâs münasebetini *yakîn-ihlâs* irtibatı üzerinden anlatır ve ihlâsı imanının kemâl vesilesi sayar: "*Yakîn imanın kalbidir; sabır imanın direğidir, ihlâs imanının kemalidir. Çünkü kul ihlâsla tasdike nâil olur. Tasdikle tahkîki elde eder.*

¹⁸⁰³ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 210 [291].

¹⁸⁰⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 30b.

¹⁸⁰⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 76.

¹⁸⁰⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 66a-b; Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 209b-210a.

¹⁸⁰⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 31a-b. Bu konudaki diğer bir sözü de şu şekildedir: (*İmanın*) *ihlâsının başı, zındıklıktan, şek, küfür, nifak, bid'at, vaîd, muvârebe, riyâdan (arınmak)tır.* Bkz. Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 66b-67a.

Tahkik ile Hakk'a vâsıl olur. İhlâs yakînin semeresidir. Çünkü yakîn sırrın müşâhedesidir. Kimin mevlası ile sırrı müşâhedesi yoksa Allah için ameli hâlis (ihlâslı) olmaz.”¹⁸⁰⁸

Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'in “Rızık mazmundur (garanti edilmiştir), o halde güzelce talebde bulununuz,” sözü, “İman ve ihlâs üzere rızık arayınız,” demektir. Hadisteki “icmâl /güzelce yapma,” **“Birr ve takvâ üzere yardımlaşınız, günah ve düşmanlık üzere yardımlaşmayınız”** ayeti(nden alınmadır).” “(Âyetteki) **birr imandır, takvâ ihlâstur, ism (günah) küfürdür, udvan (düşmanlık) ise masiyetlerdir.**”¹⁸⁰⁹

9.b. Niyet-İhlâs Münasebeti

Kur'ân'ı Kerim'de onbir yerde geçen “Dini yalnız Allah'a has kılmak” Tüsterî'ye göre “ihlâslı olmak” anlamına gelir. İhlâs, içten niyyet, dıştan Hz. Peygambere iktidâ ile gerçekleşir.¹⁸¹⁰ O, “*Ameller ancak niyetlerle değer kazanır. Her kişi için niyet ettiği vardır*” hadisi gereğince niyeti *amelde Allah için ihlâs* olarak izah eder ve her şeyin özü niyet olduğu için ihlasla aynı şey olarak değerlendirir.¹⁸¹¹

Yine bu hadisle ilgili olarak Tüsterî'nin şöyle dediği de aktırılır: “*O (niyyet) ihlâs mevziidir.*”¹⁸¹² Yani ihlâsın bâtında gerçekleşme mahalli niyettir. Yine bu hadis gereğince “*Kişinin her bir şeyde bir niyeti olması gerekir. Niyet ile amel eden her kimse Allah'tan perdelenmez. Niyetini bilmeyen hükmü de bilmez. Niyetini zayi eden kimse için hüküm caiz olmaz. Her kim niyetini zayi ederse o şaşkındır.*”¹⁸¹³

¹⁸⁰⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 52.

¹⁸⁰⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 19b.

¹⁸¹⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 65.

¹⁸¹¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 66a-b; Tüsterî, *el-Muâraza ve 'r-Red*, vr. 209b-210a; İsfahânî, *Hilye*, 10/196.

¹⁸¹² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 134a.

¹⁸¹³ Sicillî, *eş-Şerh ve 'l-Beyân*, vr. 169a. Sicillî'ye göre Tüsterî'nin sözündeki “**Niyet ile amel eden kimse Allah'tan perdelenmez,**” ifadesinden maksat, bu amel perdeleme. Şöyle demek de caizdir: Âmilin kalbi Allah Teâla'yı murâkabeden perdelenmez. **Niyetini bilmeyen** yani ameli ile irade eden **hükmü de bilmez.** Yani muhlislerin buldukları mevârisü'l-a'mâl, basâir, hidâyetler, envâru'l-kulûb, firâsât, muvafakat ile nutuk vs. (şeylerden). **Niyetini zayi eden kimse için** yani nefsin muhasebeyi ihmal eden kimse için **hüküm caiz olmaz,** yani menâzil, makâmât, emkine, merâtib, derecât. **Her kim niyetini zayi ederse o**

Abdurrahman es-Sicillî, Tüsterî'nin "**İhlas** her hâl(ü kâr)da farzdır. Allah Teâla ile **ihlâs** arasında niyyet dışında herhangi bir perde (hicâb) yoktur." sözünü şu şekilde şerheder: "**İhlas farzdır**" yani farzda, nafilede, seatta, tergib, terhîb, nedb ve diğerlerinde... Mü'mine zahirde Allah'a taattaki tüm hareketlerinde Allah için ihlâslı olması gerekir. Sonra tüm bunlar zahir bâtınla müstakîm olsa da niyetle mevkuftur/mahcuptur."¹⁸¹⁴

Zünnûn el-Mısırî de ihlâsı, "Nefis ve şeytan düşmanlarının bozmasından korunan şeydir,"¹⁸¹⁵ şeklinde tanımlar. Korunulması gereken şey de öncelikle niyettir. Çünkü ameller niyetlere merbuttur.

Niyet ve *ihlâs* ile *takvâ* arasında da irtibat vardır. İhlâslı niyyet, Tüsterî'ye göre aynı zamanda takvânın bâtın boyutudur.¹⁸¹⁶

9. c. Amel-İhlâs Münasebeti

Amelde ihlâs da ameli yalnız Allah'a tahsis etmek demek olup¹⁸¹⁷ Tüsterî'ye göre "ihlâs sırrına mazhar olması için amellerin de şu yedi şeyden arındırılması gerekir: **Küfür**, bu küfrân-ı nimettir. **Şirk**, **şek**, bu dava mevziidir. **Nifak**, bu amellerde olan nifaktır. **Vaîd**, **kısas**, **bid'at**, bu, muhkem olmayan hadislerden yeni şeyler çıkarıp (ibdâ) ona itikat eden ve insanları ona çağıran kimse(nin işidir), bunların sonuncusu da bu altıdan çıkar (ki o da) **riyâdır**, bu her ince şeyden daha incedir."¹⁸¹⁸

Amelin içinde, yapılan ameli kendinden görmek ya da amele mukabil bedel istenmek gibi duygular belirdiğinde amel iptal olur. "**İşlerinizi boşa çıkarmayın**" (Muhammed 47/33) âyeti buna işaret eder. Hâlis amel, kendisiyle bu tür ivazların

şaşkıdır yani o bu mekânları tafsilden şaşkındır. Aslı fer' yapar, ferî asıl yapar. (kabul eder). Bkz. Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 169a-b.

¹⁸¹⁴ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr.183a-b.

¹⁸¹⁵ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 209 [291].

¹⁸¹⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.136b, 233b.

¹⁸¹⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 200.

¹⁸¹⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 31b.

istenmediği ameldir.¹⁸¹⁹ Tüsterî *sâlih*, *savâb/isabetli* ve *ihlâslı* ameli de ayrı ayrı ele alır: *Sâlih amel*; riyâdan sıyrılmış, hâlî Sünnet ile kayıtlı olan,¹⁸²⁰ savâb (isabetli) ve hâlîs (ihlâslı) ameldir. Eğer amel savâb olur, hâlîs olmazsa, doğru ve ihlâslı oluncaya kadar kabul edilmez. *İhlâslı amel*; irâde-i kalple Allah için yapılan ameldir. *Savâb (isabetli amel)* ise Sünnet yolunca ve kitaba muvafakat üzere yapılandır.¹⁸²¹

İhlasla yapılan az bir amel, ihlâssız yapılan nice çok amele bedeldir. Hazret-i Peygamber, “Yâ Rasûlallâh bana nasihat et!” dediğinde Muaz’a, şöyle buyurmuştur: Allah için hâlîs amel et, az amel sana yeter.¹⁸²²

Her ne kadar zahirleri aynı olsa da kulların amellerin farklı farklı olmasına sebep olan şey ihlâstır. “*Sizin işleriniz başka başkadır.*” (Leyl 92/4) âyetinin manası, “*Sizin bazı say‘iniz/amelleriniz ihlâs ile halistir. Bazıları ise ahdâs/bid’atler ile şayibelidir/karışmıştır,*” demektir.¹⁸²³

İbadetlerin de insanı kötülüklerden alıkoyması ancak içindeki ihlas sırrı ile gerçekleşir. Örneğin namazın insanı kötülükten, hayâsızlıktan alıkoyması ancak o namazın ihlâsla kılınmasıyla mümkün olur. İhlâs olmayan bir namaz, fahşâ ve münkerden alıkoymaz. Aksine o namaz kendisi illetlidir.¹⁸²⁴

Amel ihlâssız, hebâen mensûr olduğu gibi¹⁸²⁵ ihlâs da sünnete ittibasız asla kâmil olmaz.¹⁸²⁶

9. d. İhlâs-Sünnet Münasebeti

Tüsterî’ye göre, ihlâsın tam ve sahih olması için zahirde Sünnet’e ittibâ şarttır. “*Dünya ilimsiz cehâlettir, ilim amelsiz sadece bir hüccettir, amel ihlâssız sadece*

¹⁸¹⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, 146.

¹⁸²⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s.98.

¹⁸²¹ Tüsterî, *Tefsîr*, 172.

¹⁸²² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 207.

¹⁸²³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 196.

¹⁸²⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 120.

¹⁸²⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 50a, 63b, 84a; Tüsterî, *el-Muâraza ve ‘r-Red*, vr. 207a.

¹⁸²⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 54.

hebadır, ihlâs da ancak Sünnetle tamam olur.”¹⁸²⁷ Bütün işlerinde peygambere (a.s.) iktidâsı olmayan kimse sapmıştır.¹⁸²⁸ Beraberinde Sünnet olmayan kişi bid’atçidir. **“Her kim Resûllah’a itâat ederse Allah’a itâat etmiştir”** (Nisâ 4/80) âyeti gereğince, Sünnette bilinmeyen her emir ve nehiy sahibine merduttur (red ve iade edilir).¹⁸²⁹ Sâlih amel; riyâdan sıyrılmış, ihlâslı; hâlî Sünnet ile mukayyed olan ameldir.¹⁸³⁰ Kişi tevhdî ikrar edip zahirinden peygamber(a.s.)’a iktidâ ettiği vakit muhlistir, ihlâslı davranmıştır.¹⁸³¹

Lokman 31/22 ayetindeki **“İyi davranışlar içinde kendini bütünüyle Allah'a veren”** yani Tüsterî’nin izahıyla dinini Allah’a tahsis eden ihlâslı kimse, **“gerçekten en sağlam kulpa yapışmıştır,”** âyetindeki ‘en sağlam kulp’ da Sünnettir.¹⁸³²

İhlâs, sâdik ya da siddıkların olmazsa olmazlarındandır.¹⁸³³ Kendilerine ihlâs bilgisi verilmiş olan Siddıklar Sünnet’i ikâmedir, ihlâsı iltizamları sebebiyle her ne kadar çarşı pazarlarında ticaretlerinin başında olsalar da mihrap ve mescitlerinde sürekli ibadetle meşgul olduğunu sanan câhil âbid ve zâhidlerden kalben daha mamurlardır.¹⁸³⁴

Netice olarak ihlâsı hem *tahsis etmek* hem de *tasfiye etmek* anlamlarında kullanan Tüsterî onu mezhebinin üç temel aslından biri olarak kabul etmiş ve en hayırlı ibadet olarak görmüştür. Ona göre riyânın zıddı olan *ihlâs*, iman, amel ve niyyetin sıhhati için en temel şarttır. İcabet, müşahede, tevekkül, kerametlerin zuhuru kulda birer ihlâs göstergesidir. İhlasla kulluk nefisle mücadelenin en etkili yollarından biridir. O,

¹⁸²⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 54.

¹⁸²⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 65.

¹⁸²⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.67a.

¹⁸³⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s.98.

¹⁸³¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 6b.

¹⁸³² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 123.

¹⁸³³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 57b-58a; 69b. Tüsterî şöyle söyler: *“Beş şey vardır ki siddık için bunlar olmazsa olmazdır: hâlini bil(dir)mek, (hâlini korumak) imanını korumak, düşmandan çekinmek, Rabbisini tercih etmek (îsâr) ve ihlâs.”*

¹⁸³⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 9b.

konuyu çeşitli yönleriyle ele almış, ihlâsı elde etme ve riyâdan kurtulmanın yollarına işaret etmiştir.

10. Şükür

Şükür, “Allah’ın nimetinin etkisinin, kulun dilinde itiraf ve övgü olarak, kalbinde şühûd ve muhabbet olarak, organlarında ibadet olarak ortaya çıkmasıdır.” Şükür ile ilgili yapılan tariflerin beş temel üzerine kurulduğu ifade edilmiştir: Boyun eğerek nimet vereni itiraf, ihsânını zikrederek ihsan yapmanı övmek; kalbin sevgiyle, organların itâatle, dilin zikirle Mün’im-i İlâhî ile meşgul olması; minneti müşâhede ve hürmeti muhafazaya etmek.¹⁸³⁵

Tüsterî’nin şükür için yaptığı birbirinden farklı tanımlarda bu sıralanan temelleri bulabiliriz:

“**Şükür**, kulun, Allah’ın kendisine verdiği nimetlerle özellikle organlarıyla O’na isyan etmemesidir. Çünkü kulun bütün organları Allah’ın kuluna olan lütuf ve nimetleridir”¹⁸³⁶

“**Şükür**, kalple nimetin bilinmesidir.”¹⁸³⁷

“**Şükür**, (Allah’ın emrine) itâattir.”¹⁸³⁸ “Kula (köleye) ancak Efendi(si)nin emriyle konuşması, yalnız O’nun emriyle bakması, ancak O’nun emriyle tutması, yalnız O’nun emriyle yürümesi, ancak O’nun emriyle yemesi, yalnız O’nun emriyle oturması, ancak O’nun emriyle tefekkür edip kalbinde bir takım şeyleri düşünmesi yaraşır (gerekir). İşte bu, kulların (kölelerin) Efendilerine ettikleri **şükürün** efdalidir.”¹⁸³⁹

¹⁸³⁵ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü’s-Sâlikîn-Kurânî Tasavvufun Esasları*, s. 693.

¹⁸³⁶ Şa’rani, Abdülvahhab, *Tenbihü’l- Muğterrîn*, Beyrut 2004, s. 177 [İslam Büyüklerinin Örnek Ahlakı ve Hikmetli Sözleri, tr. Ömer Temizel, İst., 1970, s. 241]

¹⁸³⁷ Harkûşî, *Tehzîbül-Esrâr*, s 490.

¹⁸³⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 23, 35.

¹⁸³⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 45b; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 116; Mahmûd, *eş-Şeyhü’l-Emîn Abdullah et-Tüsterî*, s. 106.

“**Şükür**, *mezidi/ziyadeyi istemendir.*”¹⁸⁴⁰ Kur’ân-ı Kerîm’de şükredenlerin mezîde mazhar olacağı ifade edilmektedir. Tüsterî, kulun muvaffak olup işlediği hayır ve tâatın daha da artması için şükretmesi gerektiğini şu sözlerinde ifade eder. “*Her kim bir hayır işlerse mezîdi haketmesi için (Allah) onu şükürle yükümlü tutar.*”¹⁸⁴¹ “*Kim zikrini tâatla bağlarsa bu onun için şükür olur. Kime şükür verilirse peşinden mezîd gelir.*”¹⁸⁴² Kısacası nimetin çokluğu şükürü, şükürün çokluğu mezîdi gerektirir, bu da böyle devam eder gider.

Sehl’e göre, nefse nasîhatın en alt derecesi şükürdür.¹⁸⁴³ Şükürün kendi içindeki dereceleri ise kötü ve ahlaksızca hareketleri terketmek¹⁸⁴⁴ Allah’ın nimeti ile O’na isyân etmemek;¹⁸⁴⁵ ihsânı Allah’a tâat dışında infâk etmemek, Allah için harcamak;¹⁸⁴⁶ hadesi yani bid’atı terk etmektir.¹⁸⁴⁷ Şükürün en üst derecesi ise Allah’a tâat ve emirlerine itâattir.¹⁸⁴⁸ Şükürün zirvesi ise şükürü edâ edemeyeceğini bilmektir. Bu da ârif olanların şükürüdür.¹⁸⁴⁹

Tüsterî, *şükürü*, senâ ve hamdin en alt derecesi olarak kabul eder.¹⁸⁵⁰ Bazen hamd ile eş anlamlı kullandığı da olmuştur. Örneğin “*Hamd (övmeye ve övülme)*”âyetinde “*Elhamdü lillah’ın manası eşşükürülillahtır. Allah’a şükür ise Allah’a itâat demektir.*”¹⁸⁵¹

¹⁸⁴⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 86.

¹⁸⁴¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 58b, 87b, 212a; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 36,121.

¹⁸⁴² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 84b; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 90

¹⁸⁴³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 145b.

¹⁸⁴⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 90a.

¹⁸⁴⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 176a; Tüsterî, *Tefsîr*, s.110

¹⁸⁴⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 18b, 76a, 94b.

¹⁸⁴⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, s. 90a.

¹⁸⁴⁸ Mahmûd, *eş-Şeyhü’l-Emîn Abdullah et-Tüsterî*, s. 106.

¹⁸⁴⁹ Harkûşî, *Tehzîbü’l-Esrâr*, s. 102.

¹⁸⁵⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 1b-2a.

¹⁸⁵¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 35.

Şükür, dil, kalp ve uzuvlarla birlikte yapılmalıdır.¹⁸⁵² Sehl b. Abdullah da sadece dille şükür yeterli görmez. Buna kalp de iştirak etmelidir. Kalp, nimeti ârif olursa kalbin şükür gerçekleşir. Bu durumu Tüsterî “*Kalbin nimeti marifeti*” şeklinde ifade eder.¹⁸⁵³

Tüsterî’ye göre hâlini bilen ârif, hâlini bilen âlimden efdal olmasının sebebi ârifin şükür ve mezîdi bilmesidir. Ârif “*Eğer şükrederseniz, elbette size (nimetimi) artıracam,*” (İbrahim 14/7) ayetindeki kendisine verilen mezîdi de bilir. Yani şükür sebebiyle Allah’ın kendisine verdiği ziyadeliği ve şükürünün de şükre muhtaç olduğunu bilir. Zira kulun Allah’a şükre muvaffak olması ayrıca bir şükür gerektiren durumdur. Bunu Peygamber (a.s.) Hz. Musa ile ilgili aktardığı şu rivayette dile getirir: Musa (a.s.)’ın “Ya Rabbi! Şükretmek, senin bana (verdiğin) bir nimet olduğu halde sana nasıl şükredebilirim?” demesi üzerine (Allah Teâlâ), (Sen için aslını) bildin (ârif oldun, ben de) senden bunu şükür olarak kabul edip, razı oldum,” buyurur.¹⁸⁵⁴

Sehl b. Abdullah’ın izahlarında şükür, kulluğun erkânından olan ve tümü teabbüdün üzerinde yükselen yedi direktan biridir;¹⁸⁵⁵ Allah’ın kitabının üzerine kurulduğu beş esastan biridir;¹⁸⁵⁶ sufilere gerekli yedi şeyden biridir.¹⁸⁵⁷

Zâhirin kıyâmı şükür sayesinde mümkündür. “*Allah Teâlâ sırrı yaratmış ve onun hayatını zikirde; zâhiri yaratmış ve onun hayatını da **hamd** ve **şükürde** kâim*

¹⁸⁵² Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 169, 170.

¹⁸⁵³ Harkûşî, *Tehzibül-Esrâr*, s.490.

¹⁸⁵⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 86.

¹⁸⁵⁵ “Yedi şey kulluğun (teabbüdün) erkânı olup tümü (teabbüdün) üzerinde (yükselen direkler)dir. Hepsi de kula gerekir. Kulun Allah’tan razı olması, nefsinden şikayet etmesi, Allah’a **şükretmesi**, fillerinden istiğfâr etmesi, Allah’ın adaletinden korkması, Allah’ın affını istemesi ve Allah’ın fazlını umması.” Bkz. Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 3a.

¹⁸⁵⁶ “Allah’ın kitabı da şu beş esas üzerine kuruludur: Sıdk, istihâre, istişâre, sabır ve şükür.” Bkz. Tüsterî, *Tefsîr*, s. 148.

¹⁸⁵⁷ “Bize yedi şey gerekir: istihare, istişare (sözün birinde isticabe olarak geçiyor), istiane, istiğfâr, **şükür**, tevbe ve nefsinden şikâyet.” Bkz. Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 37b, 122a, 223a.

kılmıştır.”¹⁸⁵⁸ Kul bu ikisiyle yani zikir ve şükürle sırrın ve zahirin hukukunu yerine getirmiş ayrıca taâtı gerçekleştirmiş olur.

Şükür, zâhirin kıyâmının yanında kalp kuvvetine takviye olması açısından da önemlidir. Sehl b. Abdullah’ın “*Allah dünya ve âhireti yarattı ve bunlarda iki (ayrı) kuvvet tayin etti. Âhîret kuvvetini kalpte kıldı. Dünya kuvvetini bedende kıldı.*” sözü ile ilgili olarak Abdurrahman es-Sicillî, bedenin kuvveti, yiyecek, içecek, istirahat ve uyku ile sağlanırken *kalbin kuvvetinin* iman, ilim, marifet, yakîn, sabır, **şükür**, semâhat, şecaat ve istiâne ile sağlanacağını ifade eder.¹⁸⁵⁹

Şükür ve **velâyet** arasında irtibat vardır. Şükür, itâat demektir. Allah’a itâat da Allah’dan **velâyet** yani Allah dostluğu demektir.¹⁸⁶⁰ **Şükür**, **zikir**, **muhabbet** ve **rızâ** da birbiriyle irtibatlı makamlardır. Tüsterî’ye göre şükür ve zikir, muhibullah olan kulların alâmetlerindedir. Şâkir, aynı zamanda zâkirdir. Şükreden kul Allah’ı unutmaz, kafası gönlü O’nunla meşgul olur. Allah’a muhabbet eder. Bunun mukabilinde Allah ondan razı olur. Semavatın melekûtunda, melekler yanında lehine şahitlik edilir ve ona melekler duâ ederler.¹⁸⁶¹

Berberinde ilm-i hâl olan tevbe şükürün tamamlayıcısı olması açısından önemlidir. “**(Süleyman) Ey Rabbim, bana ve ana babama lutfettiğin nimetine şükretmemi ve senin râzı olacağın iyi işler yapmamı bana ilham et.**” (Neml: 27/19) âyeti “Bana tevbe ilham et ve itâatle amel etmeyi nasib et,” demektir.¹⁸⁶² Çünkü şükür ancak tevbe ile tamam olur ve şükürü edâdaki kusurlarından tevbe etmeyen sadece bir iddiacıdır. Bu hakikati dillendiren şu sözleri de kaydedilmiştir: **Şükürün aslı halimizi bilmektir. Bu da tevbedir. Bununla şükür tamam olur.**”¹⁸⁶³ “Her kim Allah’a itâat eder,

¹⁸⁵⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s.115.

¹⁸⁵⁹ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 242a.

¹⁸⁶⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 23.

¹⁸⁶¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.2b; 128b.

¹⁸⁶² Mahmûd, *eş-Şeyhü'l-Emîn Abdullah et-Tüsterî*, s. 106.

¹⁸⁶³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 45b, 220a.

bunda (tâatta) mücâhedede bulunur (tâata çalışır) da bunu Allah'ın kendisine olan nimetlerinden (olarak) görmezse (bilmezse) işte o Allah'ın nimetlerini (bilmeyen) bir câhildir. Her kim de şükri edada kusurundan tevbe etmezse işte o müddeîdir."¹⁸⁶⁴

Ayrıca talebelerine "Dillerinizi ve kalplerinizi size verdiği nimetlere mukabil **şükre**, size verdiği nimetlere **şükürde** kusur etmenizden (dolayı) istiğfâra alıştırınız. Eğer bunu bilmiyordusanız cehâletinizden ve cehâletinizi cehâletinizden (bilmemenizden) Allah'a tevbe ediniz. Umulur ki Allah size tevbe nimeti bağışlar da sizi affedip kurtarır. Cehâletini bilmemek cehâletten daha kötüdür."¹⁸⁶⁵ şeklinde tavsiyesinde bulunmuştur.

Şükür kökünden gelen "Şekûr" Allah Teâlâ'nın güzel isimlerinden biridir. *Tefsîr*'de, "**Doğrusu Rabbimiz çok bağışlayan, çok nimet verendir (ğafur ve şekûr) dur.**" (Fâtır 35/34) ayetinde Ğafûr, birçok günahı bağışlayan, **Şekûr**, basit ve az amellere sevap veren anlamındadır.¹⁸⁶⁶ Tüsterî'nin şu sözü de Şekûr ism-i celilini izah eder: "Şüphesiz Allah Teâlâ bu halkın hepsinden (hakkını, kendine ait şeyi geri) ister ve der ki: "Taktîm ettiğiniz üzerinizde bulunan her nimeti sizin için **şükre** çevirdim (Yapıp yolladığınız her iyiliği şükür olarak kabul ettim). Taktîm ettiğiniz (yaptığınız) sizden (olan) her günahı da bağışa çevirdim (Yaptığınız her günahı da bağışladım). Fakat benim sizin için öyle nimetlerim vardır ki siz onları bilmezsiniz (marifet). Sizin öyle günahlarınız vardır ki onları da bilmezsiniz."¹⁸⁶⁷

Kişinin şükür ve tevbeye muvaffak olması Allah Teâlâ'nın o kulu sevdiğinin göstergesidir. "Allah Teâlâ'nın sevdiğinde kuluna yaptığı (verdiği) şeylerin efdali "Kusur işlediğinde istiğfârı, nimet verdiğiğinde **şükri** ona ilhâm etmesidir."¹⁸⁶⁸

Allah Teâlâ şükreden kullarını hem bu dünyada hem de ukbada ödüllendirecektir. Kulun şükürle elde edeceği öncelikli mükafat meziddir. Mezîd, hem

¹⁸⁶⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 45b, 104b.

¹⁸⁶⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 3a-b.

¹⁸⁶⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 129.

¹⁸⁶⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 45b-46a.

¹⁸⁶⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 83b; *Tefsîr*, 90

dünyada hem âhirette nimetlerin artıp devam etmesidir. Örneğin, **“Her kim bildikleriyle amel ederse Allah Teâlâ ona talimsiz öğretir”** hadisindeki talimsiz öğrenme **“Peygamber aleyhisselamın “(Ancak) şükürle, nimetler devam eder (mezîd)” sözü gereğince, amellerin mirasıdır (getirisidir).”**¹⁸⁶⁹ Şükürün diğer mükafatları ise, cennete girmek ve cemâl-i ilâhî’yi ru’yettir.¹⁸⁷⁰

Zümer 39/74 âyetine göre¹⁸⁷¹ mü’minler cennette de Allah Teâlâ’ya hamd ve şükre devam edeceklerdir. Fakat bu şükürleri teabbüd cihetiyle olmayacaktır. Çünkü cennette teabbüd kaldırılmıştır. Bu hamdleri Allah Teâlâ’yı iclâl ve tazim içindir. Ve onların bu hamd ve şükürleri tabii nefis, rûhî nefis ve akıl için lezzet olacaktır.¹⁸⁷²

Şükretmenin mükâfatı olduğu gibi nankörlük etmenin de cezaları vardır. Şükürsüzlüğün ilk cezası şükürü unutmaktır. Allah Teâlâ kendilerine verdiği nimetleri unutanlara¹⁸⁷³ ve âyetlerini yalanlayanlara öncelikle şükretmeyi unutturur. Nimeti görüp nimeti vereni görmedikleri vakit yakalanırlar. Bu da onları helâke götürür.¹⁸⁷⁴ Şükürsüzlere verilecek ikinci tür ceza ise ilahî korumadan mahrum bırakılmaları ve nefisleri ile başbaşa terk edilmeleri suretiyle hizlana düşürülmeleridir. Tüsterî bu mevzu ile ilgili Kârûn’u örnek verir ve şunları ifade eder: Allahü Teâlâ’nın Kârûn’u yere batırmasının sebebi, kendisine verilen fadlı görmeyip şükür vazifesinden geri durmasıdır. Nitekim o insanlara Tevrat’ı okuyor, kendisine pay çıkararak üstünlük iddia ediyordu. **“O (servet) bana ancak kendimdeki bilgi sayesinde verildi,”**(Kasâs28/78) diyordu. Bunun üzerine Allah onu göz göre göre yerin dibine batırdı. Nice Kârûn karakterliler de aynı şekilde fadlı kendilerinden görmeleri ve şükürsüzlükleri sebebiyle ismetin kendilerinden kaldırılması, kendi havl ü kuvvetleri ile başbaşa bırakılmaları

¹⁸⁶⁹ Tüsterî, *el-Muâraza ve ’r-Red*, vr. 216a.

¹⁸⁷⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 133.

¹⁸⁷¹ **“Onlar: Bize verdiği sözde sâdik olan ve bizi, dilediğimiz yerinde oturacağımız bu cennet yurduna vâris kılan Allah’a hamdolsun. İyi amelde bulunanların mükâfatı ne güzelmiş! derler.”** (Zümer 39/74)

¹⁸⁷² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 135.

¹⁸⁷³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 73.

¹⁸⁷⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 70.

suretiyle batırılmışlardır. Fakat bunun farkında bile değildirler. Onlar bu durumda iken zeval vakti gelir ve onlar da zavallıya dönerler.¹⁸⁷⁵

Nimete şükürsüzlüğün ukbâya yönelik cezası ise, “**Bu dünyada kör olan kimse âhirette de kördür**” (İsrâ 17/72) âyeti gereği ru’yetullahtan mahrumiyettir. “*Kimin kalbi dünyada Allah Teâlâ’nın kendisine olan zâhiri ve bâtinî nimetlerine şükür edasından körse, o kimse âhirette mun’imi (nimet veren Cenâb-ı Hakk’ı) ru’yetten (görmekten) kör olacaktır,*”¹⁸⁷⁶ şeklindeki ifadeler nankörlüğün cezasını ifade etmesi bakımından önemlidir.

Her nimetin şükrünü eda etmek farklı şekillerde gerçekleşir. Sicillî bunu “Nimetlerin başı tevhîd nimeti ve organ nimetidir. Tevhîdin şükrü Kitâb’a ittibâdır. Peygamber’in şükrü Sünnet’e iktidâdır. Organların şükrü onlarla Allah’a isyan etmemektir. Allah’ın nimetleri sayılamayacak kadar çoktur,”¹⁸⁷⁷ şeklindeki sözüyle ifade eder. Tüsterî’ye göre ise “*İlmin şükrü onunla amel etmektir. Amelin şükrü talebii mezîdi’l-marifet (ilmin/marifetin artmasını istemektir).*¹⁸⁷⁸ *Ki Cennet’e girene dek ve ameli cennet nimetinin mezîdine ulaştırılana dek, hakkıyla şükreden kimsenin ilmi ve hâli artıştadır.*¹⁸⁷⁹ *Başa gelen belânın şükrü, başına geleni Allah’tan başkasına hikâye anlatmamaktır.*¹⁸⁸⁰ *Cennetin şükrü Allah’a itâat edenler için süslenmesidir. Cehennem’in şükrü O’na isyan edenlerden intikam almasıdır.*”¹⁸⁸¹

Yiyeceğin ve nimetlerin her türü için de ayrı şükür gerekir. Az şükretmek karnın (*batn*) büyümesine sebeptir.¹⁸⁸² İnsanların çoğu ise nimete şükretmeyi başaramazlar. Bu yüzden Tüsterî’ye göre yiyecek konusunda en azla yetinmek efdaldır. Bu yetinilmesi

¹⁸⁷⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 119.

¹⁸⁷⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 96.

¹⁸⁷⁷ Sicillî, *eş-Şerh ve’l-Beyân*, vr. 117a.

¹⁸⁷⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 45b, 54a-b; İsfahânî, *Hilye*, 4/342.

¹⁸⁷⁹ Tüsterî, *el-Muâraza ve’r-Red*, vr. 220a.

¹⁸⁸⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 45b.

¹⁸⁸¹ Tüsterî, *el-Muâraza ve’r-Red*, vr. 220a, Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 45b.

¹⁸⁸² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 20b.

gereken az miktar ise, katıksız ekmektir. Kendisine “**Şükür nedir?**” diye sorulduğunda “*Katıksız olarak kuru (ekmekle) tokluğu/doymayı istediği(n) vakit (işte) bu şükürdür,*”¹⁸⁸³ diye cevap vermiştir. Sözlerinden birinde yedi tür şükür saymıştır: “*Ekmek için şükür(katıksız ekmek/baht), katık (üdm/edâm) için şükür, hurma için şükür, meyveler için şükür, içecek için (bununla soğuk suyu kastediyor) şükür, uyku ve rahat için şükür.*”¹⁸⁸⁴ Dolayısıyla nimeti verene *şükür*, kulun gözetmesi gereken en önemli edeblerden biridir.¹⁸⁸⁵

Tüsterî, Allah’ın, ehl-i zaaf kimseler için bir sanatı olarak gördüğü ilacı, soğuk suyla içen kimsenin bile bundan mesul olacağını belirtir. Sicillî’nin değerlendirmesiyle onun bu konudaki hassasiyetinin sebebi, her nimet ile nimetlendiğinde kul başında besmele çekmek, sonrasında *elhamdülillah* demek suretiyle **şükürünü** eda edip etmediğinden mesul olacak olmalarıdır.¹⁸⁸⁶ Hakkıyla şükredebilme konusunda kullar zaaf içinde oldukları için âhirette kendilerine büyük bir veballe karşılaşacaklardır. Bu yüzden şöyle demiştir: “*Bu sudan kana kana içip de masiyetten ve Allah’a **şükürü** edadan salim olmuş (kurtulmuş) biri yeryüzüne gelmemiştir. Yemekle doymak/tokluk nice olur.*”¹⁸⁸⁷

Diğer birçok makamda olduğu gibi şükürün de hakkını verebilenler siddıklar ve peygamberlerdir. Onlar nimetle birlikte Mün’im’i görüp şükürlerindeki kusurlarını da bilen kimselerdir. Zira kendini beğenme, kibir, davâ gibi kötü hasletler kişinin şükürüne engeldir. Bu hasletlerden ise ancak kendisi üzerindeki Allah’ın nimetlerini bilen ve **şükürü** yerine getirmedeki kusurunu arif olan kullar kurtulabilir. Çünkü onlar ahlâk-ı habîseden kurtulup, Allah’ın nimetlerini ve şükürden acziyetlerini idrak edebilirler.¹⁸⁸⁸

¹⁸⁸³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 21b, 95b.

¹⁸⁸⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 96a, 22a.

¹⁸⁸⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 110.

¹⁸⁸⁶ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 236a.

¹⁸⁸⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.96a, 22b.

¹⁸⁸⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.31a, 119a-b; Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 226b.

Bu özellik de siddıklarda ve peygamberlerde mevcuttur. Tüsterî şu sözünde de bu duruma işaret eder: “Peygamberlerin ve siddıkların nimetleri Allah’tan bilme (marifet), Allah’a en ufak şükürde kendi(lerinin) kusur(lu olduk)larını ve Allah’ın kendilerine karşı sabırlı (hilim sahibi) olduğunu bilme (marifet) hususiyetleri (vardır).”¹⁸⁸⁹ Yine siddıklar hakkında söylediğini düşündüğümüz bir başka sözü şu şekildedir: “**Şükürünü** edada, kusurlu ve (Cenab-ı Hakk’ın) hukukunu zâyi edici oldukları düşüncesiyle, o (hasenat)ları, Allah’ın kendilerine bir(er) minneti olarak görürlerdi. O (hasenat) hususunda iddiacı olmazlar veya onları herhangi bir şekilde kendilerinin (hakkı gibi) görmezlerdi.”¹⁸⁹⁰

Ahlâkı habiseden olan bazı huylar, kullar hangi ameli işlerlerse işlesinler, onların şükreden bir kul olmalarına engel olup şükür amellerini de boşa çıkarır. Bu huyların başında gıybet ve mâlâyânî konuşmak gelir. Tüsterî’nin ifadesiyle yüz köle azad etse, çok fazla malını tasadduk etse, rekâtlarca namaz kılsa, her gün saatlerce ağlasa da, kişinin gıybet etmesi ve kendisini alakadar etmeyen şeyleri konuşması şükredenlerden olmasına engeldir ve şükürünü zayi eder.¹⁸⁹¹ Sicillî’ye göre “organlar Allah’ın kullarına birer nimetidir. Bu nedenle dilin mâlâyânî söylemesi hakikatte kendisine vacip olan **şükürü** zâyî eder. Çünkü **şükür** sözle olur, ameldir, marifettir, mükâfattır ve insaftır.”¹⁸⁹²

Tüsterî, sabredilmesi gereken olayların, aynı zamanda şükürü gerektiren yönlerinin de olabileceğine dikkat çeker ve sabır ile şükürün aynı anda cem’ edilebileceğine işaret eder. Rivâyet edildiğine göre evindeki bütün eşyaları çalınan çaresiz bir adam, Sehl’in yanına gelerek ona ne yapacağını sorduğunda Sehl’in cevabı

¹⁸⁸⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.44b.

¹⁸⁹⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 64a-b.

¹⁸⁹¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 41a, 131b, 173a, Tüsterî, *el-Muâraza ve’r-Red*, 229b-230a.

¹⁸⁹² Sicillî, *eş-Şerh ve’l-Beyân*, vr. 173a

şu olur: “Allah Teâlâ’ya şükret! Soyguncu kalbine girip tevhîd akideni bozup imanını alsaydı, o zaman ne yapacaktın?!”¹⁸⁹³

Netice olarak Tüsterî’ye göre şükür üç şekilde gerçekleşir: Dille, kalble ve organlarla. Bu üçü birlikte olduğu zaman hakkıyla şükür gerçekleşir. Dilin şükürü nimet vereni ve nimetini zikretmek ile, kalbin zikri nimeti ve mün’imi marifetle, organların şükürü itâatledir. Allah Teâlâ’ya hakkıyla şükredenler ise peygamberler ve Sıddıklardır. Onların şükürü ise hakkıyla şükredebilmekten acizliklerini idraktır. Arifin şükürü, alimin ve âbidin şüküründen daha üstündür. Arifler ise şükürebildikleri için de şükretmeleri gerektiğini, şükürlerindeki kusurlarını ve cenâb-ı Hakk’ın mezîdini bilirler.

11. Tevekkül

Vekil ya da temsilci tayin etmek, vekâlet vermek, sorumluluğunu, mes’ûliyetini bırakmak, emanet etmek; güvenmek, itimat etmek, dayanmak¹⁸⁹⁴ mânâlarına gelen *tevekkülü* tasavvuf ehli, “Allah’ın katındakine güvenip insanların ellerindekilerden ümidi kesmek, bir işte elden gelen gayreti sarfettikten sonra işin sonunu Allah’a havâle etmek”¹⁸⁹⁵ gibi anlamlarda kullanmışlardır.

Tevekkül âyet ve hadislerde, sûfilerin sözlerinde sıklıkla işlenen konulardan biridir. Kur’ân-ı Kerîm’de “*Eğer mü’minler iseniz ancak Allah’a güvenin.*” (Mâide 5/23); “*Eğer Allah’a inandıysanız ve O’na teslim olduysanız sadece O’na güvenip dayanın(tevekkül edin).*” (Yûnus 10/84) buyrulmuştur.

Tüsterî’nin farklı inceliklerine işaret ettiği tevekkül tanımları ve değerlendirmeleri şu şekildedir:

“*Tevekkül, havl ü kuvvetten teberrîdir.*”¹⁸⁹⁶

¹⁸⁹³ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 176 [260].

¹⁸⁹⁴ Muhammed b. Ebubekir b. Abdülkâdir er-Râzî, *Muhtâru’s-Sihâh*, Lübnan, 1989, s. 648.

¹⁸⁹⁵ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 164,169.

¹⁸⁹⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 17a.

“**Tevekkül**, bedeni ubudiyet içine atıp kalbin rububiyetle taalluku ve güç kuvvetten uzak durmasıdır.”¹⁸⁹⁷

“**Tevekkül**, tedbirin terkidir.”¹⁸⁹⁸

“**Tevekkül**, sebepleri terketmek (bırakmak), O’ndan başkasından tamamı (ümidi) keserek Allah’a güvenmektir.”¹⁸⁹⁹

“**Tevekkül**, kulun bütün işlerinde kendisini Allah’a ve Allah’ın iradesine bırakıvermesidir.”¹⁹⁰⁰ Bu durumda kul kendi iradesinde fâni, Allah’ın iradesinde bâkî olur.¹⁹⁰¹

“**Tevekkül**, tüm ilgi ve alakaları keserek kalbin, Allah ile yaşamasıdır.”¹⁹⁰²

“**Tevekkül**, dünya ve âhirette Allah ile kifâyet etmektir.”¹⁹⁰³

“**Tevekkül**, tevekkülden kaçmaktır. Yani tevekkül davasından, tevekkül iddiasında bulunmaktan kaçmaktır.”¹⁹⁰⁴

Tüsterî, “Tevekkülün hakîkatı nedir?” sorusuna farklı cevaplar verir: *Tevekkülün evveli ilim, hakîkatı ameldir.*¹⁹⁰⁵ “Aslında tevekkülün hakikati tevhîdi ikrardır. Fer’de

¹⁸⁹⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 54.

¹⁸⁹⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/267.

¹⁸⁹⁹ Tüsterî, *el-Muâraza ve’r-Red*, vr. 233a. Abdurrahman es-Sicillî bu sözü şöyle açıklar: Tevekkül hakikatının aslı, “Allah kuluna kâfi değil midir” buyruğunca Allah ile kifâyettir. Tevekkül hakikatının fer’i (dalı) ise hâtimedede (son nefeste) Allah Teâlâ’ya güvenmek, itimat etmektir. Bkz. Tüsterî, *el-Muâraza ve’r-Red*, vr. 233a.

¹⁹⁰⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 82; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 165 [250]; Harkûşî, *Tehzîbü’l-Esrâr*, s. 117; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü’s-Sâlikîn-Kurânî Tasavvufun Esasları*, s. 585, Kelâbâzî, *Taarruf*, 119 [153]. Serrâc, mü’minlerin tevekkülü konusunda Tüsterî’nin bu sözünü örnek verir. Bkz. Serrâc, *Lüma’*, s. 49 [51].

¹⁹⁰¹ Süleyman Uludağ, “Tevekkül”, *DİA*, 41/3.

¹⁹⁰² Kuşeyrî, *er-Risâle*, s.166 [251].

¹⁹⁰³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 135b.

¹⁹⁰⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 172. Bu söz *Kûtü’l-Kulûb*’da mukarreblerden birine nisbet edilmiştir. *Hilye*’de ise şu kayıt vardır. Sehl Tüsterî’ye “Tevekkülün hakikati nedir?” diye sorulduğunda O, “Tevekkülü unutmaktır” şeklinde cevap vermiştir. Bkz. İsfahânî, *Hilye*, 10/198.

¹⁹⁰⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 82.

kıyâmet bilgisidir (ilmüssâah), sükûnda muâyenedir."¹⁹⁰⁶ "*Kulun kendisini irâde-i Sübhâniyye'ye kayıtsız şartsız teslimidir.*"¹⁹⁰⁷ "*Tevekkülün hakikatı tevekkülü unutmaktır.*"¹⁹⁰⁸

Görüldüğü gibi avam ya da mübtedi için başlangıçta kendi güç ve iradesinden uzaklaşmakla başlayıp zamanla ilim, amel, sebepleri ve tedbirleri bırakıp mütevekkil olarak tamamen kendisini Cenâb-ı Hak'ta istirsâl ve nihayetinde tevekkülü de unutarak O'nda sükun ve O'nunla beka sırrına erdiği bir yaşam sürmektir. Zira "*Tevekkül, ehli için bir yaşam ve hayatın ta kendisidir.*"¹⁹⁰⁹

Kur'ân-ı Kerîm'de "*Her kim Allah'a güvenir, tevekkül ederse O, ona yeter.*" (Talâk 66/3) "*Allah kuluna kâfi değil midir?*" (Zümer 39/36) buyrulduğu halde insanların çoğu tevekkülün hakikatine erişemez, tevekkül ettiklerini sanar yahut iddia ederler. Bu durumun en önemli sebebi kendileri için temin edilen şeyleri bile düşüncelerinden atamamaları ve hemmlerini toparlayamamalarıdır.¹⁹¹⁰ Bu cihetle "*Tevekkül, "Safâ-i zülâl (berrak su) üzerinde âlimlerin ayaklarının kaydığıdır.*"¹⁹¹¹

Yine Tüsterî'den nakledilen şu sözler tevekkül makamının yüceliğiyle birlikte hakikatine ulaşmanın zorluğuna işaret etmesi bakımından önemlidir: "*Makâmlar arasında tevekkül kadar üstün olanı yoktur. Peygamberler, giderken tevekkülün hakikatini götürmüşlerdir, ondan geride bir miktar şey kalmıştır. Onu da siddik ve şehitler pay etmişlerdir. Kim ondan azıcık alırsa siddik ve şehit olur.*"¹⁹¹² "*Tevekkül*

¹⁹⁰⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 54.

¹⁹⁰⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 82.

¹⁹⁰⁸ İsfahânî, *Hilye*, 10/198.

¹⁹⁰⁹ Tüsterî, *Tefsîr* s. 54.

¹⁹¹⁰ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 164b.

¹⁹¹¹ Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 227b, 228a.

¹⁹¹² Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, 2/853 [3/15].

öyle bir sırdır ki Allah Teâlâ enbiya ve rasûllerini ondan ancak (az) bir şeye muttali kılmiştir. Sıddıklar o (sır)dan, onların (peygamberlerin) artıklarına nail olurlar.”¹⁹¹³

Diğer makamlar içinde tevekkülü “en üstün makam”¹⁹¹⁴ olarak gören Tüsterî’ye göre tevekkül ne vasfedilebilir, ne de nihayete erdiği bir sınır vardır. Zira, “**İlmin en üst ve en mükemmel babı teabbüdün en alt babıdır. Teabbüdün en üst ve en mükemmel babı vera’nın en alt bâbidir. Vera’nın en üst ve en mükemmel babı zühdün en alt babıdır. Zühdün en üst ve en mükemmel babı da tevekkülün en alt bâbidir. Tevekkül için vasfedilir bir vasıf (anlatılabilir bir vasıf, tanım) yoktur. Gayesi ve son bulduğu bir haddi, son noktası yoktur.**”¹⁹¹⁵ “Tevekkül hariç, her makâmın bir yüzü bir de kafası (arkası) vardır. (Her makâm artar ve eksilir, ileri ve geri gider.) Tevekkülün yüzü vardır, kafası yoktur.”¹⁹¹⁶ Yani nihayeti yoktur.

Tevekkülün kendi içinde de dereceleri vardır. En alt derece ümniyeleri yani istekleri terk, orta derecesi ihtiyarı terketmektir.¹⁹¹⁷ En üst dereceyi de ancak ortanca dereceye varan tanır ve bilebilir!”¹⁹¹⁸ Gazzâlî’ye göre bu üçüncü en yüksek derece, kulun Cenâb-ı Hakk’ın huzurunda gassâlin elinde evrilip çevrilen meyyit gibi olmasıdır. Bu kimse nefsini ölmüş ve yed-i kudret-i ezelîde evrilip çevriliyor olarak görür.¹⁹¹⁹

¹⁹¹³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 111a.

¹⁹¹⁴ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, 2/853 [3/15].

¹⁹¹⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 1a; Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 148b. Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, 2/853 [3/16]; Sühreverdî, *Avârifü’l-Meârif*, s. 292 [647]. Tüsterî tevekkül için kullandığı “gayesi ve sonu yoktur” ifadesini Sünnet’e ittiba için de kullanır. Bkz. Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 113b-114a.

¹⁹¹⁶ Kelâbâzî, *Taarruf*, 119 [154]; Sühreverdî, *Avârif*, s. 291 [624]. Tüsterî’nin bu sözüyle ilgili Kelâbâzî şu şekilde açıklama yapar: “Sehl bu sözü ile kifâyet tevekkülünü değil, inayet tevekkülünü kastetmiştir. Bu ise tevekkül için karşılık beklememek manasına gelir.” Bkz. Kelâbâzî, *Taarruf*, 119 [154].

¹⁹¹⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 148b.

¹⁹¹⁸ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, 2/861 [3/24].

¹⁹¹⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 100b, 101a; Gazzâlî, *İhyâ*, 4/261 [4/449-450]; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 163. *Avârifü’l-Meârif* ve *er-Risâle*’de Tüsterî’nin “kişinin gassâlin elindeki ölü gibi olma hali” ile ilgili sözünde bu hâl, tevekkül makâmının evveli olarak belirtilir. Bkz. Sühreverdî, *Avârif*, s. 292 [646]; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 163 [249].

Sicillî'ye göre ise tevekküldeki en üst bâb, belâ ve fâkat hulûl etse de, Allah ile gînâ, mâsivâdan istiğnadır.¹⁹²⁰

11.a. Tevekkül-Sebep İlişkisi

Sebep, “Kul ile Allah arasındaki vasıtaya denir. Tasavvuf erbabı için sebep değil, onu yaratan müsebbib yani Allah önem arz eder. Sûfiler kendilerini sebeple değil, sebebin yaratıcısı ile meşgul ederler. Bunun yanında sebeplere yapışmakta bir mahzur görmezler. Çünkü sebeplere yapışmak Allah’ın emridir. Bu âlem, zâtın, sebepler zinciri ve kavânîn-i esbâb üzere kurulmuştur.”¹⁹²¹

Tüsterî'nin “*Tevekkül, sebepleri terketmek (bırakmak), O’ndan başkasından tamai (ümidi) keserek Allah’a güvenmek (itimad etmek, sükûn)tir,*”¹⁹²² sözünde tevekkülün dayandığı iki esasa işaret vardır. Birincisi *sebebi terk*, ikincisi *sükûndur*. Bu sözde sebebi terkten maksat, kalbin sebebe bağlanmayı terketmesidir. Tüsterî'nin, “*İman sebeplerle birlikte olmaz. Sebepler ancak İslam mertebesinde olabilir,*” sözünü takipçilerinden olan Ebû Tâlib el-Mekkî şöyle açıklık getirir: Sebepleri görmek yeni Müslüman olmuş kimseler için geçerlidir. İman sahiplerinde ise sebepleri görmek ve onlara güvenmek söz konusu değildir.¹⁹²³

Tanımda geçen *sükûn*,¹⁹²⁴ “Hakk’ın huzurunda, O’nun inâyetinin kuşatması altındaki rûhî rahatlık, sarsıntısız manevi hayattır.”¹⁹²⁵ Sükûnu marifetin neticesi olarak

¹⁹²⁰ Tüsterî, *el-Muâraza ve ’r-Red*, vr. 228b vr. 228b.

¹⁹²¹ Cebecioğlu, *TTDS*, s. 421.

¹⁹²² Tüsterî, *el-Muâraza ve ’r-Red*, vr. 233a.

¹⁹²³ Mekkî, *Kûtü ’l-Kulûb*, 2/863 [3/27].

¹⁹²⁴ Tüsterî'ye “**Kalbin**, organların dışında, kulluğa davet edildiği **kendisine farz olan bir teabbüdü** var mıdır?” diye soruldu. Dedi ki: “*Evet (vardır, o da) sükûndur.*” Denildi ki: (Peki) kendisine bu (sükûn) verilmemiş kimsenin farızası muhkem olmaz (değil mi?) Dedi ki: “*Hayır.*” Denildi ki: Sükûn mu farzdır (farızadır), yoksa kendisiyle sükûnun (mevcut) olduğu ilim mi? Dedi ki: “*O, adı sükûn olan bir ilimdir. Onu (kalbi) yakîne çekip götürür (cerreder). Sükûn yakînle beraber farzdır (farızadır).*” Denildi ki: (Peki) kul bu sükûnu ne ile (nasıl) bulur? Dedi ki: “*Dünyadan ve ahiretten olanından (çok) korktuğu şeyden Allah’a şikâyetine bakmak suretiyle. (Dolayısıyla şikâyeti) eğer dünyadan ise onun oradaki sükûnu onunladır. Eğer ahiretten ise onun oradaki sükûnu O’nunlardır celle senâüh.*” Bkz. Tüsterî,

görebiliriz. “*Marifetin ilk bâbı Allah azze ve celleye güvendir, itimaddır (sükûn)*” sözünü açıklarken Sicillî sükûnu şöyle izah eder: Allah azze ve celleye itimad etmek (es-sika) ve vadine gönlü yatıp mutmain olmaktır. Peygamber (s.a.v.) de “Her kim kanaat eder, râzı olur, **tevekkül** ederse talebine kâfi gelir (istemesine gerek kalmaz) buyurmuştur.”¹⁹²⁶

Tevekkül eden kimse, sebepleri dikkate aldığı zaman sadece tevekkül iddiasında bulunmuş olur.¹⁹²⁷ Sicillî, Sehl’in “*Mütevekkil, sebebi gördü mü müddaî (demek)tir,*”¹⁹²⁸ sözünün şerhinde “Allah Teâlâ, dilediğini sebepsiz rızıklandırır. “**Bir şey irade buyurunca ona ‘ol’ der, oluverir.**” Bunun mahlûkat yönüyle sebebi görmemek olması caizdir. Yani mütevekkil rızıkın sebepsiz ve hareketsiz olarak geleceğini kabul etmezse müddaîdir,”¹⁹²⁹ der.

11.b. Tevekkül-İman İlişkisi

İman, “Allah Teâlâ’dan getirdiği kesin olarak bilinen hükümler hususunda Hz. Peygamber’i samimiyet duygusu içinde tasdik etmektir.”¹⁹³⁰ Kur’ân-ı Kerim’de “**Eğer mü’minler iseniz ancak Allah’a tevekkül ediniz**” (Maide 5/23) buyurulmuştur. Bu âyet iman tevekkül ilişkisine ve tevekkülün imanın bir gereği ve göstergesi olduğuna işaret etmektedir. Diğer bir ifade ile imanın varlığı, tevekkülün varlığını gerekli kılmaktadır ve tevekkül etmek ilâhî bir buyruktur. Tüsterî bu âyete şöyle açıklık getirmektedir: “*Yani Allah’tan başka bir dâfi‘ (defedici) ve mâni‘ (engelleyici) olmadığını tasdik ediciler iseniz (yalnız O’na güvenip tevekkül ediniz).*” Tevekkül imanın sıhhatine

Kelâmü Sehl, vr.152a.

¹⁹²⁵ Cebecioğlu, *TTDS*, s. 447.

¹⁹²⁶ Sicillî, *eş-Şerh ve ‘l-Beyân*, vr.153b-154a.

¹⁹²⁷ Mekkî, *Kûtü ‘l-Kulûb*, 2/863 [3/27].

¹⁹²⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 148b.

¹⁹²⁹ Sicillî, *eş-Şerh ve ‘l-Beyân*, vr. 156b-157a

¹⁹³⁰ Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *DİA*, 22/212.

delâlet eden, kalpteki temkinine vesile olan bir hâldir. Müfessirimiz bunu “**Tevekkül**, *sıdk-ı imandandır*,” şeklindeki sözüyle de ifade etmiştir.¹⁹³¹

11.c. Tevekkül-Tedbir İlişkisi

Tedbir, işi idare etmek, sonunu düşünerek bir iş yapmaktır. İşleri asıl tedbir eden müdebbir-i hakîkî Allah Teâlâdır. Kul da kendi cüz’i iradesiyle tedbir alır.¹⁹³² Tüsterî’nin tevekkül kavramına yaptığı tanımlardan biri de “**Tevekkül**, *tedbirin terkidir*,”¹⁹³³ şeklindeki ifadesidir. Diğer bir sözünde de “*Tedbîr ve ihtiyarı terk ediniz. Çünkü o ikisi yaşamları konusunda insanları kederlendirir*,”¹⁹³⁴ demiştir. O’nun ve diğer sûfilerin bu şekildeki sözlerinden tedbire karşı olduklarını yahut tedbirleri tamamen terk etme gerektiği düşüncesine sahip oldukları anlaşılmalıdır. Zira Kur’ân’da “**Ey iman edenler! Tedbirinizi alın!**” (Nisâ 4/71) ayetiyle kulların tedbir almaları emir buyrulmuştur. Tüsterî ve diğer sûfiyye Allah’ın haklarındaki tedbirini kendi tedbirlerinden üstün görmüşler; Cenâb-ı Hakk’a güveni, tevekkül ve teslimiyeti esas almışlardır. Müfessirimiz, Cenâb-ı Hakk’ın *Müdebbir* oluşunu ve onun tedbirinin kulunkinden daha emniyetli olduğunu “**Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra da işleri yerli yerince idare ederek (yüdebbiru) Arş’a istiva eden Allah’dır.**” (Yûnus 10/3) ayetindeki [يدبر الامر] ifadesindeki tedbire yaptığı açıklamada da izah eder: “*O, tek başına hükmeder. Kulun hayrına olanı seçer. Allah’ın kul hakkındaki seçimi, kulun nefsi için seçiminden daha üstündür.*”¹⁹³⁵

Sûfiler bu meyanda kulların Müdebbir-i Hakîkî’ye değil de kendi tedbirlerine güvenmelerini eleştirmişler ve kulun kendi tedbirini Cenâb-ı Hak ile kulun arasında bir hicap olarak görmüşlerdir. Tüsterî bu durumu, “*Halkın, kendilerince aldıkları tedbirler,*

¹⁹³¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehî*, vr. 17a.

¹⁹³² Cebecioğlu, *TTDS*, s. 483.

¹⁹³³ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/267.

¹⁹³⁴ Sülemî, *Tabakâtü’s-Sûfiyye*, s. 209 [121].

¹⁹³⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 76.

onları Allah Teâla'dan perdeler. Onlar tedbire güvenip Allah Teâla'yı unuturlar,"¹⁹³⁶ Allah, halkı yaratmış, onları kendinden mahcûb etmemiştir. Ama onlar, Allah'ın kendileri hakkındaki hayır ihtiyarını terkedip yanlış tedbirler ile mahcûb kalmışlardır,¹⁹³⁷ şeklindeki sözleriyle ifade etmiştir.

Yine bu meyanda, "**Allah, gökten yere kadar her işi düzenleyip yönetir (yüdebbiru).**" (Secde 32/5) âyetinin tefsirine göre Müdebbir Cenâb-ı Haktır. Kulun kendi tedbirine güvenmesi, Allah ile arasına koyduğu bir hicâbdır. Halbuki Allah Teala mahlukatı hicapsız yaratmıştır. Müdebbir-i Hakîki'yi görüp O'nun tedbirine razı olmak kulun *mukarreb*lerden olmasına vesile olur.¹⁹³⁸

Tüsterî'ye göre kul *tedbiri terk* ettiğinde *ubudiyyet makâmı*; Allah'ın emir ve nehyettiği hususlarda tevekkül ettiğinde *sıdk makâmı* kâim olur.¹⁹³⁹ Abdurrahmân es-Sicillî'ye göre ise "tedbiri terk" dünya sebeplerindeki tedbirlerdir. Tedbir, din ve âhirete yönelik ise bir kusur olmayıp, mezmûm değildir. Bu durumda kul dünya işlerinde Allah'ın tedbirini tercih edip kendi tedbirini terkettiğinde ubûdiyeti gerçekleştirmiş olur. Tevekkülün tahakkuku ise kulun sıdk üzere olduğunu göstergesidir. Zira kuldaki tevekkül yine Allah'ın yardımı, bu konudaki te'yidi, hıfz ve kabûlü ile gerçekleşir.¹⁹⁴⁰

11.d. Tevekkül-Rızık İlişkisi

Sûfiler, rızıkı tevekkül konusu olarak görmüşler; içinde buldukları hal ve makâmlara göre tevekkül-rızık ilişkisine farklı değerlendirmeler yapmışlardır. Rızık, Allah'ın canlılara verdiği maddi manevi nimetler olup, Kur'ân'da yeryüzündeki tüm canlıların rızıkını verenin Allah Teâlâ olduğu vurgulandığı halde (Hûd 11/6; Ankebût 29/60), kişiyi endişeye düşürüp tevekkülüne engel olan durumların başında rızık kaygısı gelmektedir. Kulun rızık konusunda Allah'a güveni tam olmalı ve O'na tevekkül

¹⁹³⁶ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/1016 [3/178].

¹⁹³⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/267.

¹⁹³⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 125.

¹⁹³⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 86b.

¹⁹⁴⁰ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 159a,b.

etmelidir. Hadis-i Şerifte, “Eğer siz Allah’a hakkıyla tevekkül edip güvenseydiniz, kuşların aç karnına yuvalarından çıkıp, akşam karınları doymuş olarak yuvalarına döndükleri gibi size de rızık ihsan edilirdi,”¹⁹⁴¹ buyrulmuştur.

Tevekkül konusu doğru anlaşılmadığı durumlarda, *tevekkülün*, rızık, kesb, tedavi konularıyla irtibatında ihtilafli görüşlerin ortaya çıktığını görülmektedir. Yani, Tüsterî’nin “**Tevekkül**, “*Safâ-i zülâl (berrak su) üzerinde âlimlerin ayaklarını kaydırın şeydir,*”¹⁹⁴² sözüyle işaret ettiği, âlimlerin bile başarılı olamadığı bir durum ortaya çıkmaktadır. Çalışmadan tembellik edip rızık gelmesini bekleme, tedaviye karşı olma, her şeyi kadere yükleme gibi düşünceleri örnek olarak verebiliriz.

Azıksız olarak defalarca çölde yolculuk yapması¹⁹⁴³ Tüsterî’nin de rızıkı tevekkül konusu olarak gördüğünün bir delilidir. Nitekim kendisine “Gıda nedir?” diye sorulduğunda, “Hayy ve Kayyûm olanın zikridir,” diye cevap vermiş, soruyu soran: “Ben sana insanı ayakta tutan gıdayı soruyorum,” deyince Tüsterî: “ O ilimdir,” demiştir. Soran kişi: “Ben sana cesedin yiyeceğini soruyorum,” deyince Tüsterî: “Cesetten sana ne! Sen onu, ilk olarak onu yaratmayı üstlenen Yüce Zat’a bırak. O işin sonunda da ona sahip çıkar. Vücudun hastalandığında onu yapan ustasına havâle et! Bilmiyor musun, bir sanat eseri arızalandığında onu ustasına götürürler; o da onu tamir eder,”¹⁹⁴⁴ diyerek karşılık vermiştir.

Bütün canlıların rızıkları Allah tarafından takdîr edilmiştir. Sicillî’nin ifadesiyle *rızık*, mazmûn/garanti edilmiş, maksûm/taksim edilmiş, mefrûğ/sonuca bağlanmış, kapanmış ve malûmdur.¹⁹⁴⁵ Bu yüzden Allah’ın kaderine ve taksimine inanan kimseler,

¹⁹⁴¹ Tirmizî, *Zühd*, 33, no: 2344; İbn Mâce, *Zühd*, 14, no: 4164.

¹⁹⁴² Tüsterî, *el-Muâraza ve ’r-Red*, vr. 227b, 228a.

¹⁹⁴³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 170.

¹⁹⁴⁴ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, 2/920 [3/85]; Gazzâlî, *İhyâ*, 4/287; İsfahânî, *Hilye* 10/208; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, 4/40.

¹⁹⁴⁵ Tüsterî, *el-Muâraza ve ’r-Red*, vr. 228a.

tevekkül anlayışlarının gereği olarak insanlardan istemezler. Şayet kendilerine verilirse Hak'tan bilip reddetmezler. Elleri geçeni de sonrasını düşünüp biriktirmezler.¹⁹⁴⁶

Âlimler kırk gün ve daha fazlası için zahire toplamanın kişinin tevekkülüne etkisi konusunda farklı fikirler beyan etmişlerdir. Ebu Tâlib el-Mekkî, kırk günden fazlası için azık edinmesi kişiyi tevekkül hududundan çıkarmaz, derken; el-Havvâs kırk günü sınır koymuştur. Şayet kırk günü geçerse kişi tevekkül dairesinden çıkar; kırk günü geçmezse tevekkülü sahih olur. Sehl et-Tüsterî ise kişi kırk gün veya daha az bir vakit için zahire edinirse (mal toplarsa) tevekkül hududundan dışarı çıkacağını ifade eder.¹⁹⁴⁷ Çünkü Allah Teâla kullarının rızkını kendisi üstlenmiştir. Ve Tüsterî'nin ifadesine göre eğer kul “Ya Rabbi bana rızık verme” diye duâ etse, Allah onun bu duâsını kabul etmez ve ona: Ey câhil kulum! Ben seni yarattım, artık ebediyyen rızkını vermek bana aittir, buyurur.”¹⁹⁴⁸

Velhasıl rızık garanti edildiği halde mal biriktirme hırsı tevekkülsüzlüğe işaret ve tûl-i emele sebep olduğu için hoş karşılanmamıştır.¹⁹⁴⁹ Bununla birlikte kişinin rızkını elde etmesi için çalışması, gayret göstermesi gerekir.

11. e. Tevekkül-Kesb İlişkisi

Çaba, gayret, çalışıp kazanma gibi anlamlara gelen *kesb*, “Kur’ân-ı Kerîm’de, kişinin sorumluluğuna konu olan, karşılığını göreceği belirtilen her türlü inanç, düşünce ve faaliyetini belirtmesi yanında özellikle iş ve ticaret hayatında elde ettiği maddi kazançlar için de kullanılmıştır.”¹⁹⁵⁰

¹⁹⁴⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 100b; Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 227b-228a.

¹⁹⁴⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/276.

¹⁹⁴⁸ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, 2/921 [3/85].

¹⁹⁴⁹ Sehl mal yığına ile uğraşan uzun ve kısa emelli insanlar hakkında şu ilginç misali verir: Mal biriktirmeyi terk eden kişinin misali, “Ben Eyle’ye (bugünkü Akabe’nin eski adı) gitmek istiyorum” deyince kendisine: “Yanına yemek için bir ekme al” denilen kimse gibidir. Eğer “Abbâdân’a gitmek istiyorum” derse iki ekme, “Asker’e gitmek istiyorum” derse dört ekme al denir. sonra ekledi: İşte biriktirmeyi terk etmek, emelin uzunluk ve kısalığına göredir.” Bkz. Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, 2/939 [3/89]

¹⁹⁵⁰ Mustafa Çağrıncı, “Kesb”, *DİA*, Ankara 2002, 25/302-303.

Kur'ân ve Sünnet aşırıya gitmemek, din ve dünya dengesini korumak şartıyla kişinin çalışıp kazanmasını, üretmesini teşvik etmiştir. Âyet-i celîlede **“Bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur.”** (Necm 53/39) buyrulmuş, Peygamber (a.s.) da kişinin kendi elinin kazancından daha hayırlı bir rızık yemeyeceğini belirtmiştir.¹⁹⁵¹

Sehl b. Abdullah da kişinin rızık konusunda Allah Teâlâ'ya güvenmesinin, çalışıp helal yoldan mal elde etmesine mani olmadığı görüşünü benimser. O, **tevekkül** ile birlikte kesbin gerekliliğine vurgu yapar. Dünyaya ait tedbîr ve ihtiyârın terkini güzel ve münasib görürken çalışmadan tevekkül etmeyi uygun ve makul görmez. Çünkü **“Tevekkül, Peygamber (s.a.v.)'in halidir, kesb (çalışıp kazanmak) ise Sünnet'idir. O'nun hali üzere bulunan kimse, O'nun Sünnet'ini aslâ terk etmez.”**¹⁹⁵² Tevekkülsüz bir çalışma faaliyeti iman için sıhhatli olmayacağı gibi; çalışmadan tevekkül etme de Hazret-i Peygamber'in Sünnet'ine aykırıdır. Bunu Tüsterî, **“Tevekküle ta'n eden (tevekkülü tenkit eden) imana ta'n etmiştir. Mekâsibe (kazançlara) ta'n eden Sünnet'e ta'n etmiştir.”**¹⁹⁵³ **“Her kim sükûna ta'n ederse, imana ta'n etmiştir. Her kim harekete ta'n ederse Sünnet'e ta'n etmiş demektir,”**¹⁹⁵⁴ sözleriyle ifade eder.

Sicillî'ye göre bu sözdeki **“sükûn”**un anlamı, Allah'a güvenerek hareketi bırakmaktır. Burada iman, **“Her kim Allah'a tevekkül ederse O ona yeter”** (Talâk 65/3) âyetine işarettir. Tüsterî'nin sözündeki **“hareket”** ifadesi **“sebeb”** demektir. Bu konudaki **Sünnet**, Resûlullah (sav)'in meslek edinmeyi, çalışmayı emretmiş olmasıdır. İmanı kavi olan her kimseye emir ve nehy; helale yapışıp haramı bırakmak şartıyla Sünnet kâfidir.¹⁹⁵⁵

¹⁹⁵¹ İbn Mâce, Ticârât, 1.

¹⁹⁵² Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 166 [251].

¹⁹⁵³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.100b; Tüsterî, *Tefsîr*, 114; İsfahânî, *Hilye*, 10/195; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 166 [252]; Gazzâlî, *İhyâ*, 4/270.

¹⁹⁵⁴ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr.156b; Serrâc, *Lüma'*, 179 [223].

¹⁹⁵⁵ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 156b-157a.

Tüsterî'ye göre tevekkül ehlinin kesbi yani sebeplere başvurup kazanması ancak Sünnet'e ittibâ etmek suretiyle geçerli ve caiz olur. Tevekkül ehli dışındaki kimselerin ise "***Birr ü takvâ için yardımlaşınız. İsm ü udvan için yardımlaşmayınız,***" (Maide 5/2) buyruğu gereğince yardımlaşma niyetiyle kesbetmesi sahih olur.¹⁹⁵⁶

Tüsterî'nin en yakın talebelerinden Ebû Abdillâh Muhammed b. Sâlim de aynı görüşü benimser. Kendisine, "Allah'a, tevekkül ile mi yoksa kesb ile mi kulluk etmemiz isteniyor?" diye sorulduğunda Tüsterî'nin bu konudaki "***Tevekkül Allah Resûlü'nün hâli; kesb Sünnet'idir***" sözüyle cevap verip şunları ekler: Hz. Peygamber kendi hâli olan tevekkül konusunda, zorlanan ve Resulullah'ın hali olan kemal derecesinden düşen kimseler için çalışıp kazanmayı Sünnet kılmıştır.¹⁹⁵⁷ Eğer böyle olmasaydı insanlar helâk olurlardı.¹⁹⁵⁸

Kesb, tevekküle zarar vermez. Sünnet'e uyarak kesbetmek şartıyla kulların mal edinmesi caizdir. Tevekkül etmeye güç yetiremeyen yahut beceremeyen kullar için kesb bir kurtuluş vesilesidir.

Kulda "Resûlullâh'ın hâli" diye ifade edilen tevekkül ***hâli*** nasıl meydana gelir? "***Mübtedînin memur olduğu ilk (vazife) mezmûm hareketleri değiştirmek (mahmud hareketlere dönüştürmek), sonra meşgul olup bırakmaktır. Sonra (kendini tek) Allah'ın emrine tahsis etmek (adamak)tır. Sonra reşad, sonra sebattır. Sonra ona Allah'tan sevap ulaşır (gelir), sonra beyan, sonra marifet, sonra yakınlık, sonra münâcât, sonra musafat, sonra müvalat (gelir). Kul bunu muhkem yapamadığı (sağlam kılamadığı) gibi, kalbine bu (kalıcı olarak) yerleşmez (istikrar), meğerki (kul) imanına başvursun (rucû etsin) da ilim ve kudret onun azığı olsun, rızâ ve teslim onun muradı, tefviz ve tevekkül onun hâli olsun. Sonra bunun ardından Allah bu kulunu bağışlama lütfunda***

¹⁹⁵⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 34a; 109a; Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, 348; Kelâbâzî, *Taarruf*, s. 97 [127].

¹⁹⁵⁷ Sülemî, *Tabakâtü's-Sâfiyye*, s. 264.

¹⁹⁵⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 114; Serrâc, *Lüma'*, s. 110 [132].

(minnetinde) bulunsun. (Bu durumda) onun makâmı, “Lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh” ile hamele-i arş aleyhimüsselâmın makâmı olur.”¹⁹⁵⁹

11.f. Tevekkül-Tedavi İlişkisi

Tedavî, “gerek bedenî, gerekse rûhî hastalıkları iyileştirmek için ilaç almak/vermek ve tıbbî bakımdan gerekeni yapmak,” “hastalığı iyileştireceğine inanılan ilaç, okuma vb. maddi ve manevi yöntemleri kullanmak,” gibi şekillerde açıklanmıştır.¹⁹⁶⁰

Tevekkül anlayışlarının bir gereği olarak, bazı sûfiler tevekkülü, tedaviye tercih edip hastalıkların verdiği sıkıntıya tahammül ve sabrı efdal görmüşlerdir.

Cisimlerdeki hastalıkları rahmet, kalplerdeki hastalıkları ceza gören Tüsterî de¹⁹⁶¹ hastalıkla mübtelâ olan bir kulun sabredip tevekkülü tercih etmesinin kendisi için daha hayırlı olacağını düşünür. Ona göre bu rahatsızlık nafîle ibadetlerini gevşetmeye, farzları edada kusura sebep olsa bile tedaviyi terk daha faziletlidir. Örneğin, hasta olup oturarak namaz kılan kişinin haline rızâ gösterip o şekilde namaz kılması tedavi olmasından daha üstündür. Zira ilaç kullanmak, ehl-i zaaf için Allah’ın bir sanatı,¹⁹⁶² zayıf kimseler için gösterdiği genişliktir.¹⁹⁶³ Ayrıca kişi ilaç alırken içtiği her damla soğuk sudan sual edilecektir. Ama almayana hesap ve soru yoktur.¹⁹⁶⁴ Bu yüzden ilaca başvurmamak evlâdır.

Tüsterî bu konudaki ince düşüncesini “*Bu sudan kanuncaya kadar (kana kana) içip de masiyetten ve Allah’a şükürü edadan salim olmuş (kurtulmuş) biri yeryüzüne gelmemiştir. Yemekle doymak/tokluk nice olur (ne netice verir acaba)!*”¹⁹⁶⁵ şeklindeki sözüyle anlatır. Yani bu konuda da kullar zaaf içinde oldukları için âhirette kendilerine

¹⁹⁵⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 141a.

¹⁹⁶⁰ Abdullah Kahraman, “Tedavi”, *DİA*, 40/254.

¹⁹⁶¹ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/288.

¹⁹⁶² Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 236a.

¹⁹⁶³ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/288.

¹⁹⁶⁴ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, [3/101].

¹⁹⁶⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.96a, 22b.

büyük bir vebal olacaktır. Sicillî, Tüsterî'nin bu konudaki hassasiyetini şu şekilde açıklar: Her bir nimet ile nimetlendiğinde kul başında besmele çekmek, içtikten sonra *elhamdülillah* (demek suretiyle) şükrünü eda edip etmediğinden mesul olacaktır.¹⁹⁶⁶

Bu konuda Ebû Tâlib el-Mekkî'nin, Tüsterî'nin görüşünü farklı bir veçheden değerlendirdiği açıklaması kayda değerdir: “Sehl, ilaç alırken soğuk su içen kişinin bundan sorgulanacağını söylemektedir. Bunun aslı şudur: Ona göre, insanın kuvvetini zayıflatması en üstün amellerden biridir. Kuvveti zayıf düşen kişinin nefsi, hiçbir harekette bulunamaz. Bununla birlikte tevekkül, rızâ ve sabır gibi kalple yapılan amellerin bir zerresi, azalarla yapılan dağ gibi amellerden daha faziletlidir. Basralılar da uzun süre yemek-içmekten uzak kalmak suretiyle nefsin kuvvetinin kırılmasını gerektiği görüşünü savunmuşlardır. Onlara göre nefsin kuvvetlenmesi, şehvetlerin güçlenmesine ve kötü sıfatların galebe çalmasına sebep olur. Bunda günah işlemek, kötü arzulara uymak, uzun emel, dünyaya karşı hırs ve uzun yaşama sevgisi mevcuttur. Nitekim Ebu Muhammed Sehl başka bir sözünde *“Allah, insana beklemediği bir hastalık verdiği zaman hemen tedaviye koşmasın! Çünkü hastalıkta, ileri derecede zayıflama ve şehveti kırma mevcuttur.”*¹⁹⁶⁷

Yukarıdaki sözünde Mekkî, kalp amelini, organların amelinden efdal görür. Bu durumda bâtın amellerinin sıhhati için kalbin sağlam ve sağlıklı olması gerekir. Bedendeki sıkıntılar ise aynı zamana nefsin gücünün kırılmasına vesile olur. Bu minvalde Tüsterî de beden hastalıklarını rahmet olarak görürken kalp hastalıklarının felâket olduğunu belirtir. Ayrıca bedenle ilgili hastalıklara siddiklerin; kalp hastalıklarına ise münâfıkların mübtela olacağını işaret eder.¹⁹⁶⁸ Kur’ân-ı Kerîm’de de **“Onların kalplerinde bir hastalık vardır.”** (Bakara 2/10) buyrulmuştur.

¹⁹⁶⁶ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 236a.

¹⁹⁶⁷ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, [3/101].

¹⁹⁶⁸ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, [3/102].

Görüldüğü gibi Tüsterî ve onun gibi düşünen bazı sûfiler tevekkülü tedaviye tercih etmişlerdir. Onların bu söz ve tavırlarından tamamen tedaviye karşı oldukları anlaşılmalıdır. Tüsterî'nin kendi hastalığından tedavi olmayıp, aynı rahatsızlığı olan kimseleri tedavi etmesi bunun en güzel delilidir.¹⁹⁶⁹ Tasavvufa dair konularda sûfiler ulaştıkları mertebe ve makamlarına göre söz söyledikleri malumdur. Bu yüzden belli hallerin, bazı zevâta mahsus olması anlaşılabilir bir durumdur. Zira bu yolda havâssa ait bir durumun avâm için geçerli olması söz konusu olamaz. Gazzâlî ve Mekkî eserlerinde peygamberimizin tedaviyi teşviki ile ilgili hadislerini zikretmişler, bunula birlikte Sehl b. Abdullah ve diğer sûfilerin tedavi konusundaki görüşlerine de yer vermişlerdir..¹⁹⁷⁰

11.g. Tevekkülün Sahih Olmasının Şartları

Sehl b. Abdullah'a göre tevekkülün sahih olması için belli şartlar gerekir. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

- a. Sebepleri terk etmek, mahlûktan tamâhı kesmek, sahih bir şekilde Allah'a güvenip itimat etmek. Aksi takdirde tevekkül sahih olmaz.¹⁹⁷¹ Ebu Muhammed Sehl'e, Tevrat'ta geçen: "Kim bir zengine boyun eğip yağcılık yaparsa dininin üçte ikisi gider." Sözü'nün ne manaya geldiği sorulduğunda, "İman akd/irade, söz ve fiilden oluşur. Dünyalık için bir zengini överek ona yağcılık yapan ve bunu hareketiyle ortaya koyan kimsenin imanının üçte ikisi gider; geriye yalnız üçte biri kalır ki, o da irade kısmıdır," diye cevap vermiştir.¹⁹⁷²
- b. İşlerini Allah Teâlâ'nın tedbir etmesini, kendi nefsinin tedbirinden daha hayırlı görmek.¹⁹⁷³ Çünkü "Cenâb-ı Hakkın kullarının işlerini üstlenip onlara nezaret etmesi, kendi nefsinin onlara nezaret etmesinden daha güzel ve hayırlıdır. Bu şekilde kul, olmuş hadiseler üzerinde düşünmeyi ve olacak işler için de boş

¹⁹⁶⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/288.

¹⁹⁷⁰ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/944 [3/91].

¹⁹⁷¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 135a-b.

¹⁹⁷² Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/885 [3/57].

¹⁹⁷³ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/1005 [3/159].

temennilerde bulunmayı terk eder. Hesap kitap yapmayı bırakır. Zira bütün işlerin sonu Allah'a aittir. O, her halükarda kendisine hamd ve şükredilendir.”¹⁹⁷⁴

- c. Bedene, mala zarar ve musibet isabet ettiğinde endişelenmemek, üzülmemek. Böyle bir duruma maruz kalan kul, başına gelen imtihanla değil de kendi hâli ile meşgul olmalı ve Allah'ın her an kendisini gözettiğini düşünmelidir. İşte o zaman tevekkülü sağlam olur.¹⁹⁷⁵
- d. Bezl-i rûh etmek yani canından geçmek. Tüsterî'ye göre müslümanın yapacağı her işin başı emirdir. Yani o işin Allah tarafından emredilmiş olması gerekir. Sonra işini *istihâre, istişare (meşveret), azim, sonra tevekkül (gelir) ile tamamlar. “Tevekkül bezl-i rûh etmeksizin (can feda etmeden, rûhunu harcamadan) sahîh olmaz. Masivâdan teberrî ve tedbîri terk etmeksizin de rûh bezli sahîh olmaz.”*¹⁹⁷⁶
- e. Takvâ konusunda hassas olmak. Allah Teâlâ'nın **“Eğer mü'minlerseniz, ancak Allah'a tevekkül ediniz.”** (Mâide 5/23) **“İşte bu şeytandır. Dostlarını korkutur. Onlardan korkmayınız. Benden korkunuz”** (Âl-i İmrân 2/175) buyrukları gereğince *“İman ancak tevekkül ile sahîh olur (tevekkülsüz iman sahîh olmaz). Tevekkül de ancak takvâ ile sahîh olur. Yalnız müttakîlerin tevekkülü sahîh olur.”*¹⁹⁷⁷
- f. Tevekkülün sıhhati için gerekli şartlardan bir diğeri de kişinin ilmi ile amel etmesidir. Tüsterî bunu şöyle ifade eder: *“Tevekkül ilmini talep edip amele dönüştürdüğünde (istimâl ettiğinde) sultanın saltanatındaki tevekkülü sahîh (geçerli) olur. Ticaretindeki tâcir de, sanatındaki sanatkâr da böyledir.”*¹⁹⁷⁸

Tevekkülü sahîh ve sıhhatli olan kimseden, Tüsterî'nin zuhûru'l-kudret olarak ifade ettiği keramet izhâr olacaktır. O, bu durumu *“Kendisi için kudret zuhûr etmeyen*

¹⁹⁷⁴ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/1005 [3/159].

¹⁹⁷⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/287; Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/904 [3/75].

¹⁹⁷⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 17b, 72a, 137a.

¹⁹⁷⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 73b; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 54.

¹⁹⁷⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.129b, Tüsterî, *el-Muâraza ve 'r-Red*, vr. 227b.

kimse için tevekkül sahih olmaz."¹⁹⁷⁹ sözüyle ifade eder. Talebelerinden Ebu'l-Hasan Ömer b. Vâsıl el-Anberî'nin Tüsterî'den naklettiği rivayet bunun güzel bir örneğidir: Anberî der ki "Sehl'in şöyle dediğini duydum: On yedi defa azıksız yiyeceksiz, içeceksiz, heybesiz, اساسız çöle girdim. Yiyecek her ne şeye ihtiyaç duyduysam o bana sunuldu. Bir defasında çöle yaklaştım. Adamın biri bana iki hakiki dirhem verdi. Onları cebime koydum ve gittim. Bir süre yürüdüm. Hiçbir şey bulamadım. Yoruldum, zayıf düştüm. Kendi kendime "Yeni ne iş yaptın da senden malumun olan şey engellendi? (Ne yaptın da her zamanki hâl üzere değilsin?)" demeye başladım. Derhal bir ses işittim, şöyle diyordu: "Ceptekini at da gaybda olan sana gelsin." Cebimde iki dirhem olduğunu hatırladım. Onları çıkarıp attım. Kısa bir süre yürümedim ki aralarında bal bulunan iki ekmek gördüm. Sanki onlar tennurdan (fırın) daha yeni çıkarılmış idiler. Önceden üzerinde bulunduğum hâle döndüm."¹⁹⁸⁰

Hakîkî mütevekkil, Allah Teâla'nın kendisine bir lütfu olarak çok sayıda keramet menzilinden geçecektir. Bunlardan ilk menzil havada yürümektir.¹⁹⁸¹ Kulda kudretin zuhûru da yine tevekkül makamının yüceliğine işaret etmektedir.

Sehl b. Abdullah *mütevekkil* kimseler hakkında da şu bilgileri verir:

- ✓ Tevekkül ehli "*Husûsiyet ile mahsûs olanlardır.*"¹⁹⁸² Yani Allah Teâlâ'nın "*Rahmetini dilediğine tahsis eder.*" (Al-i İmrân, 3/74) buyruğunda ifade edildiği gibi onlar, Allah'ın tevekkül sırrına muttali kıldığı özel kimselerdir.
- ✓ "*Mütevekkil, istemez, verildiğinde reddetmez ve irkmez.*"¹⁹⁸³

¹⁹⁷⁹ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 191a.

¹⁹⁸⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 170.

¹⁹⁸¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 54.

¹⁹⁸² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 54.

¹⁹⁸³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.100b; Sühreverdî, *Avârif*, s. 291 [646]; Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/223 [3/86]; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 163 [249]. Tüsterî başka bir sözünde de "*Mütevekkil, o kimsedir ki reddetmez, biriktirmez (iddihar etmez), bir yerde iki gece gecelemez.*" der. Bkz. Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 227b-228a.

- ✓ “Allah’dan gayrıda doyması **mütevekkile** haramdır.”¹⁹⁸⁴ Yani tevekkül ehli nimetlerde mün’ım-i hakîkîyi görür.
- ✓ “Allah’a hakikaten **mütevekkil** olan başkasının daha müstahak olduğu yemeği/yiyeceği yemez.”¹⁹⁸⁵
- ✓ “**Mütevekkiller** hasenelerini” yani elde ettikleri nimetleri ya da iyiliklerinin karşılığını, tasa ve yorgunlukla değil kendileri için âcilen dünyada da verilen rahatla “yerler.”¹⁹⁸⁶

Mütevekkillerle ilgili bu ifadeler onların huzurlu, mes’ûd bir dünyası olduğuna işaret etmektedir. Mütevekkilin bahtiyarlığına işaret eden şu söz ve şerhi tevekkülün psikolojik rahatlığını, tevekkül iddia etmenin ise mahrumiyetin ta kendisi olduğunu belirtmesi açısından önemlidir: “Şakâ(vet) dava(nın ta kendisi)dir. Saâdet tevekkül(ün ta kendisi)dir. Kul “Ben” dedi mi, Allah “Ben” der. Kul “Sen” dedi mi Allah “Sen” der.” Sicillî’ye göre şekavet mahrumiyet, seâdet bahtiyarlık demektir. Müddeî, sadece nefisini gördüğü için rüşd, fehm ve mezîdden mahrum kalır. Mütevekkil ise mâsivâdan teberrî ettiği için dünya tasasından, ehl-i dünyaya yüz suyu dökmekten müsterihtir. Bu nedenle “şayet kul kibirlenerek “Ben” derse Allah, Ben kibre, fahre, izzet ve azamete daha layığım,” der. İlminde, amelinde, nimetinde ve belasında kul “Sen” yani bunların tamamı senden, seninle ve sana derse, Allah, “Sen” gerçekten benim kulumsun der.”¹⁹⁸⁷

Sebebi gören kimseyi müddaî olarak değerlendiren¹⁹⁸⁸ Tüsterî ahir zamanda, Kur’ân okuyucularında ve zâhidlerde tevekkül, rızâ, zühd gibi makâm davası zuhûr edeceğini haber verir.¹⁹⁸⁹ Tevekkül davası edenler hakkında şöyle diyor: “Nefislerine

¹⁹⁸⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.100b.

¹⁹⁸⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.100b, 227b-228a; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 82.

¹⁹⁸⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.148b, Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 202b-203a.

¹⁹⁸⁷ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr.176b.

¹⁹⁸⁸ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 156b-157a; Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/863 [3/27].

¹⁹⁸⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 38a,b.

uyuyorlar. Dünyada **bu yolun davasını edenlerden** daha rahat olan bir topluluk bilmiyorum. Onlar rahat ve sevinç içindedirler. Çünkü nefislerinden ubûdiyeti düşürmüşler ve istirahat etmişlerdir. Dövülecekleri bir sopa, onları harekete geçirecek bir sebep (müteharrik) yoktur. Onlar zındıklardan daha azılıdırlar. Çünkü zındığı döversin, tahrik edersin. Bunlarsa kalplerin vecdleri hakkında konuşurlar ve bundan lezzet alırlar. Yalan söylerler, gıybet ederler, (fisk u) fücra dalarlar ve umursamazlar. Saparlar, saptırırlar. Bu şeylerden ve benzerlerinden Allah'tan sakınınız. Size gereken ubûdiyet, vera' ve takvâdir. ”¹⁹⁹⁰

Yine fasık ve facirden ziyade makâm iddia eden kimselerden uzak durduğunu da şu cümleleriyle ifade eder: “Bana şahid olunuz ki Ümmet-i Muhammed'in fasıklarından, fâcirinden, katilinden, zânîsinden, hırsızından teberrî etmemek; **tevekkül**, rızâ ve muhabbet **davasında** bulunanlardan Allah'a teberrî etmek benim dinimdir (din anlayışımın gereklerindedir). Ve ben Allah Teâlâ'dan, kadere imanımızı, yakîni, rızâyı, tevekkül ve muhabbeti tahkik etmeden (gerçekleştirmeden) bizi dünyadan çıkarmamasını isterim. Ve ben O'ndan bizi mahrum kılmamasını isterim. ”¹⁹⁹¹

Allah'a teslimiyeti ifade eden **tevekkül** kavramı ile birlikte *teslim*, *tefviz*, *sükûn* kavramlarını da kullanan Tüsterî, bu kavramları **tevekkül** makamının öncesinde ve sonrasındaki merhaleler olarak değerlendirir. Zira kendisine “Kul **tevekküle** nasıl ulaşır?” şeklindeki soruyu “İlk şey marifettir sonra ikrâr sonra **tevhîd** gelir ardından İslam (**teslîm**) sonra **ihsan** sonra **tefviz** sonra **tevekkül** gelir. Sonra ise bütün durumlarda Hakk'a **sükûn** (güvenmek dayanmak itimat) gelir, ”¹⁹⁹² sözleriyle cevaplar.

Kimi zaman da bu kavramlara yakın anlamlar verir veya birbirleriyle açıklanır.¹⁹⁹³

“Çünkü Rabbine **kalb-i selîm ile geldi.**” (Sâffât, 37/84) âyetinin anlamı “Teslim olmuş,

¹⁹⁹⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 103b.

¹⁹⁹¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 103b, 217a.

¹⁹⁹² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 54.

¹⁹⁹³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 51, 131, 135.

Rabbisine tefvîz etmiş, sırrından (Allah'a) dönmüş olarak,” demektir.¹⁹⁹⁴ **“Rabbimize dönün, O’na teslim olun,”**(Zümer, 39/54) “ teslim olun” ifadesi bütün işleri O’na tefviz ediniz, havâle ediniz;¹⁹⁹⁵ **“Kim, İslâm’dan başka bir din ararsa,**(Al-i İmran 3/85) âyetinde de “İslam, tefviz demektir.”¹⁹⁹⁶

Tüsterî, *tevekkül, takvâ ve yakîn* irtibatına da işaret eder. Takvâ ve yakîn, terazinin iki kefesine; tevekkül ise eksiklik ve fazlalığı bildiren ortadaki dilinine benzer. Bu dil sayesinde ziyade ve noksan bilinir. Yani tevekkül, takvânın ve yakînin ölçüsüdür; kulun tevekkülü ölçüsünde takvâ ve yakînden nasibi vardır.¹⁹⁹⁷

Yine *takvâ ve tevekkülü* ikisini de “kulun kendi havl ü kuvvetinden teberri etmesidir,” diye tanımlar.¹⁹⁹⁸ **“Allah’tan hakkıyla korkun”** (Al-i İmran 3/102) âyetindeki takvâ, tevekkül ile tefsir edilmiştir.¹⁹⁹⁹ **“Tevekkül, ancak takvâ ile takvâ da ancak tevekkül ile sâlih (kabule şayan, geçerli) olur.”**²⁰⁰⁰

Cenâb-ı Hakk’ın seçkin kullarının tevekkül anlayışları da birbirinden farklıdır. Süfyan-ı Sevri’ye göre, oruçlu olan biri, daha günün başındayken akşam iftarda ne yiyeceğim diye rızkının derdine düşse, kendisine bir günah yazılır. Tüsterî ise bu tür davranışın orucun sevabını azaltacağı görüşündedir. Tüsterî bu mevzuyla ilgili şöyle bir olay anlatır: “Basra’da muhteşem bir mezar biliyorum. Orada bulunanların yiyecekleri cennetten getirilir. Sabah akşam da cennetteki saraylarını görürler. Ama kalplerini daraltan öyle bir sıkıntı vardır ki, onları canlarını daraltan bu sıkıntıları Basralı’ların kalplerine dağıtılsa hepsi sıkıntından ölürdü.” Kendisine: “Neden? Diye sorulunca şöyle demiştir: “Çünkü onlar sabah kahvaltısını yaptıklarında akşam ne yiyeceklerini

¹⁹⁹⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 131.

¹⁹⁹⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 135.

¹⁹⁹⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 49.

¹⁹⁹⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 172; Sühreverdî, *Avârif*, s. 292 [647].

¹⁹⁹⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 17b.

¹⁹⁹⁹ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/853 [3/17].

²⁰⁰⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 17b.

düşünüyorlardı. Akşam yemeğinden sonra da sabah ne yiyeceklerini düşünüyorlardı. Onların tevekkülden ve rızâdan zerre kadar nasipleri yoktur.”²⁰⁰¹

Özetle ifade etmek gerekirse Tüsterî'nin anlayışında en yüce makamlardan olan *tevekkül*, çalışıp kazanmaya mani değildir. Tevekkül, Hz. Peygamber'in hali; kesb ise Sünnet'idir. Yine aynı şekilde kul hem tevekkül edip hem de sebeplere başvurabilir ve tedbir alabilir. Fakat hakiki müdebbir ve müsebbibin Cenâb-ı Hak olduğunu hatırlıdan çıkarmamak gereklidir. *İman, marifet, rızâ, teslim, tefvîz, sükûn, takvâ, yakîn* gibi bir çok kavramla irtibatlıdır.

12. Rızâ

Hoşnut ve memnun olma hali, sızlanmama anlamalarına gelen *rızâ*, kalbin hükmün akışı altında sükûnet halinde bulunması demektir.²⁰⁰² İlk dönem sûfleri rızâyı takdire itirazsızlık, kazaya karşı memnuniyet, lütfu karşılar gibi kahrı da hoşnutlukla karşılaşması, nimetle sıkıntının gözünde bir olması, Rahmân'ın hükümleri ile kalbin sükûn bulması gibi manalar vermişlerdir.²⁰⁰³ Tüsterî'nin hocası Zünnûn el-Mısırî'ye göre “rızâ, kaderin acı tecellileri karşısında kalbin sürur içinde olmasıdır”²⁰⁰⁴

Tüsterî, ubûdiyet makâmının sıhhatini *rızâ* ile kayıtlar. Yani Allah'a kulluk dediğimiz ubûdiyet makâmı, kulun kendi tedbirini ve ihtiyarını bırakıp, hakkında Allah Teâlâ'nın tedbirine *razı* olduğu vakit kabule şâyân olur.²⁰⁰⁵

Rızâ makamı bünyesinde ihtiyaç arzetme durumunu, tevazu, niyaz ve yetinme duygularını barındırır. Bu yüzden Tüsterî, “*Rızâ*, iftikârdır”²⁰⁰⁶ ve “*Rızâ*, ürekli tazarru

²⁰⁰¹ Mekkî, *Kütü'l-Kulüb*, 2/876 [3/45].

²⁰⁰² Cebecioğlu, *TTDS*, s. 399.

²⁰⁰³ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 192-196 [275-278]

²⁰⁰⁴ Sühreverdî, *Avârif*, s. 292 [627].

²⁰⁰⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 85; Sühreverdî, *Avârif*, s. 292 [626].

²⁰⁰⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 127.

ile ilticâ etmektir,”²⁰⁰⁷ “**Rızâ** ancak kanaat(tan ibaret)tir,”²⁰⁰⁸ gibi sözleriyle bu türden duyguların rızâ makâmının mukavvim bir unsurları olduğuna işaret eder.

Rızâ kişiye yakîn kapısını aralar ve onunla yakından irtibatlıdır. Zira, “*Halkın yakînden nasipleri rızâdan nasipleri kadardır. Rızâdan nasipleri ise takvâ hakkındaki ilimleri ve yaşamları kadardır.*”²⁰⁰⁹

Tasavvuf erbabı rızâ konusunda üç farklı görüşe sahiptir. Horasanlılar makâm; Iraklılar hâl olduğunu savunurken, Kuşeyrî ve bazı mutasavvıflar ibtidâsının makâm, nihâyetinin hâl olduğunu, sonunda iktisab söz konusu olamayacağını söylerler.²⁰¹⁰ Tüsterî’ye göre ise rızâ makamdır ve velâyetin mirası olabileceği gibi kulun gayretiyle de bu makama ulaşmak mümkündür.

“**Babacığım! Emrolunduğun şeyi yap. İnşallah beni sabredenlerden bulacaksın, dedi,**” (37/102) âyetinin tefsirinde Tüsterî, İsmail (a.s.)’ın durumunu rıza-sabır ve rıza-iddia boyutunda değerlendirir: “İsmail (a.s.) Allah ile birlikte rızâ makâmında vâkif idi. Fakat o “Beni *râzı* olanlardan bulacaksın!” demedi, “Beni sabredenlerden bulacaksın!” dedi. Zira *rızâ*, makâmın en yücesi ve ecellidir. İsmail (a.s.) *rızâ*, halini iddia etmek istemedi, kendisi hakkında *sâbir* ifadesini kullandı. Çünkü sabırla zayıflar da kavîler de mevsuf olur. Yani sabır hem zayıfların hem de güçlülerin sıfatıdır.”²⁰¹¹ Bu açıklamalar Hz. İsmâil’in sabrının en yüce makâm olarak gördüğü rızâ makâmında vukûfiyetle gerçekleştiğini ve onun rızâ makamındaki durumuna işaret eder.

Kur’ân-ı Kerîm’de “**Allah onlardan razı olmuştur, onlar da Allah’tan razı olmuşlardır,**” (Maide /119) buyrulmuştur. Dolayısıyla iki tür rızâ vardır. Birincisi, Allah’ın kulundan razı olmasıdır. İkincisi kulun Allah’ın kendisi hakkındaki hükmüne rızâ göstermesidir.

²⁰⁰⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 58a.

²⁰⁰⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 118a.

²⁰⁰⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 109b, Tüsterî, *el-Muâraza ve’r-Red*, vr. 241b.

²⁰¹⁰ İbn Kayyım el-Cevziyye, *Medâricü’s-Sâlikîn-Kurânî Tasavvufun Esasları*, s. 634-635.

²⁰¹¹ Sülemî, *Ziyâdâtü Hakâiki’t-Tefsîr*, s. 143.

12.a. Allah'ın Kuldan Râzı Olması

Rızânın birinci türü Allah'ın kulundan râzı ve hoşnut olmasıdır. “*Allah, inananların dostudur,*” (Bakara 2/257) ayetindeki dostluk Tüsterî’ye göre *rızâ* dostluğudur ve bunun gerçekleşmesi şu şekildedir: “Allah Teâlâ, bu türden kulların hidâyetini ve tevhîd üzere onlara kendisini tanıtmayı bizzat üstlenmiştir. Bu durum Allah dostları hakkında sebkat etmiş bir hükümdür. Çünkü Cenâb-ı Hak, evliyanın yaratıcıları hariç her sebepten teberrî edeceklerini bilmektedir. Bu nedenle onlar zulümden nura; küfür, dalâlet, mâsiyet ve bid’atlardan imana çıkarıldılar. İman, Allah Teâlâ’nın onların kalplerinde isbat ettiği bir nurdur. Bu nur yakîn basiretinin nurudur ki onunla tevhîdi, emir ve nehyettiği hususlarda ona itâatı görebilmişlerdir.”²⁰¹²

Allah Teâlâ, hakkındaki hükmüne ve kadere rızâ göstermesi durumunda kulundan razı olur. *Tefsîr’de* Hz. Musa hakkındaki şu rivayet nakledilir. Musa (a.s.) Cenâb-ı Hakk’a; “İlahî bana öyle bir amel göster ki bunu yapıp *rızâna* nail olayım. Hoşnutluğunu elde edeyim” der. Allah Teâlâ “Ey İmran oğlu, benim rızâm senin hoşlanmadığın şeydedir. Buna asla güç yetiremezsin,” diye vahyeder. Hazret-i Musa bunun üzerine ağlayarak secdeye kapanır ve der ki: “İlahî, benden evvel hiçbir beşer ile konuşmadığın halde beni kelâmınla tahsîs ettin. Senin rızâna ulaşacağım bir ameli bana göstermedin.” Bunun üzerine Allah Teâlâ, “Kuşkusuz benim rızâm, senin benim kazâma rızânda, hoşnutluğunda gizlidir,”²⁰¹³ buyurmuştur.

Yasaklanan hususlarda kulunun organlarını koruyup gözetmesi Allah'ın kulundan razı olmasına vesile olur. Organları ile Allah'ın razı olduğu amelleri ısrarla yapmaya çalışan kimseye melekler hususî duâ eder; Cenâb-ı Hak meleklerine karşı o kuluyla övünür.²⁰¹⁴

²⁰¹² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 37.

²⁰¹³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 89.

²⁰¹⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 2a.

Rızâ-yı ilâhîyi celbedecek diğerk bir durum ise kişinin fiilinin muhâlefet, mükâbede veya îsar olmasıdır. Muhâlefet nehyedilen hususlarda nefesine karşı çıkmaktır. Kul bu şekilde nefisini etkisiz hale getirir. Mükâbede, emredilen şeylere itâat hususunda heva ile mücâdelenin adıdır. Bu şekilde hevanın tesirini kırmış olur. Îsâr yani Allah'ı mâsivâyâ tercih etmek suretile de muhabbete nâil olur.²⁰¹⁵ Kısacası tüm bu durumlarda Allah Teâlâ kulundan razı olur.

Allah'ı razı edecek durumlardan biri de kulların, Allah'ın kendilerinden razı olmasını istemeleri ve onun rızâsına vesile olacak amelleri talep etmeleridir. Zirâ rızaya tâlib olarak gerçekleştirilen tâat, Rab Teâlâ'dan gelecek mezîd, meded ve kalbin Allah'ın rahmetiyle gark olmasına birer vesiledir.²⁰¹⁶ Tüsterî mürîdlerine “*Allah'ın razı olduğu (mardâtillah) ile amel etme konusunda fütur göstermeyiniz*”²⁰¹⁷ diye nasihatte bulunmuş ve “*Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'e iktidânızla Allah azze ve celle'nin mardâtını (hoşnutluğunu, rızâsını) talep ediniz,*” demiştir. O bu sözüyle Resûlullah'a iktidâ ve ittibânın Allah'ı razı edeceğini, rızâ makâmında Sünnet'e ittibânın önemini ve bu makamda da peygamber (as)'in önücülüğünün esas olduğuna da işaret etmiştir.²⁰¹⁸

“*Rablerinin rızâsını isteyerek sabah akşam O'na yalvaranlar*” (En'âm 6/52) âyetinde bahis konusu olan kimseler Allah'ın vechini ve rızâsını isteyip, bir an ondan gayb olmayan kimselerdir.²⁰¹⁹ Tüsterî'nin “*ehl-i marifet billâh*” diye nitelediği Allah'ı bilen ariflerin himmeti O'nun razı olduğu şeyi (mardâtını) talep etmektir.²⁰²⁰ Aynı şekilde Allah'ın nebileri ve velileri ancak Allah Teâlâ'nın rızâsını kazanmayı önemserler. Onun kendilerinden râzı olduğunu bildiklerinde dünya ve içindekileri

²⁰¹⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s.167.

²⁰¹⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 102b-103a.

²⁰¹⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.50a.

²⁰¹⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 56 a-b.

²⁰¹⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 61.

²⁰²⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 111a.

umursamazlar. Tüsterî bunu şu cümlelerle dile getirir: “*Ben Peygamberlerden ve Siddıklardan hiç kimsenin dünyalarının imarı ile meşgul olduklarını bilmem. Onlar ancak Allah’ın razı olduğu (razi/hoşnut eden şey, **mardâtillah**) ile azıklandırılır ve (bundan) faydalanırlar. Onların uğraşları (meşguliyetleri) sadece Allah’ın razı olduğu (şeye, **mardâtillah**)a yöneliktir, vesselam.*”²⁰²¹ Tefsîr’de zikredilen Yusuf Nebî’nin durumu bunun güzel bir örneğidir: Cebrail (a.s.) zindanda Yusuf’(a.s.)’in yanına gelir ve ona şöyle der: “Ey Tâhir oğlu Tâhir! Kuşkusuz Allah Teâlâ senin ve ataların sebebiyle bana ikramda bulundu. O sana şöyle diyor: ‘Ey Yûsuf, benden başkasından şefaath isterken benden utanmadın mı? İzzetime and olsun ki birkaç yıl seni (zindanda) bırakacağım.’ Yusuf (a.s.) ‘Ey Cibril, Allah Teâlâ benden razı mıdır?’ diye sorar. Cebrail (a.s.) ‘Evet’ cevabını verince Yusuf (a.s.), ‘(O benden razı ise bu bana yeter) başka hiçbir şey benim için önemli değil,’ diye karşılık verir.”²⁰²²

Allah Teâlâ kendisine muhabbet duyan kullarından da râzı olur. Tüsterî’nin ifadesiyle kul, muhabbetinin gereği olarak sürekli zikir, şükür, hamd ve maiyyet duyguları içindedir. Kalbi ve organları onunla meşguldür. Habibinin **hoşnut olduğu** ile canlı ve dirilmiştir. Semavatın melekûtunda, Allah katında razı olunmuş olan bu kulun lehine şahitlik edilir. Melekler de bu kula duâ ederler.²⁰²³

Tüm bunların dışında bir de Allah’ın rızasını engelleyici durumlar vardır. Bunlardan birisi kulun nefsinin dünyadan engellemeyerek dünyayı istemesi, âhirete rağbet etmemesidir.²⁰²⁴ Aynı şekilde kötü bir işe aracılık yapmak da Allah’ın rızasına engel olan bir fiildir.²⁰²⁵

Kalbi rabbisinde sükûn bulan, ilâhi iradeye teslimiyetle kulluk eden kuldun her durumda Cenâb-ı Hak razı olur. Tüsterî bunu, “*Allah halkın günbegün ibadetinden*

²⁰²¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 28a-b, 118b.

²⁰²² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 81.

²⁰²³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 2b.

²⁰²⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 150b.

²⁰²⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 55.

razıdır (hoşnut olmuştur, radiye). Aynı şekilde onların da Allah'ın günbegün (verdiği) rızıktan **razı olmaları** onlara yaraşır,"²⁰²⁶ cümlesiyle ifade eder.

Kulun Allah'tan razı olması tasavvuf ehlinin yolculuğunda makam olarak değerlendirilen ikinci tür rızâdır.

12. b. Kulun Allah'tan Razı Olması

Kulun Allah'tan razı olması, onun takdirine boyun eğip hoşnut olması; kavuştuğu ya da kaybettiği şeyden dolayı huzursuz olmaması, Cenâb-ı Hakk'ın tedbir ve takdirini kendi tebrine tercih etmesidir. Tüsterî'ye göre kulun Allah'tan râzı olması kulluğun yedi erkânından biri olup, teabbüdün üzerinde yükseldiği yedi direktten ilkidir.²⁰²⁷

*“Râzı olan kimselerin alâmeti ihtiyarı terktir (ihtiyar etmemektir).”*²⁰²⁸ Yani onlar, iradelerini Cenâb-ı Hakk'ın iradesine teslim eder ve O'nun muradından başkasını talep etmezler. Hâlbuki Allah Teâlâ onları nice tasarruflara ehil kılar. Ama onlar sadece Allah'ın hükmüne rızâ gösterirler. Tüsterî, bu kimselerin durumunu isyankâr zencî köleler hakkında kendisinden duâ edivermesi istendiğinde arkadaşlarına yaptığı izahatta ifade eder. Gazzâlî bu durum şu şekilde anlatılır. “Habeşliler Basra'ya girdikleri zaman, insanları öldürüp mallarını yağma ederler. Sehl et-Tüsterî'nin arkadaşları yanına toplanıp, “Keşke bunları def etmek için Allah'a duâ etseydin,” derler. Sehl, önce sükût eder, sonra şöyle der: “Muhakkak ki, Cenâb-ı Hakk'ın bu memlekette bir takım kulları vardır ki, eğer zâlimler aleyhinde bedduâda bulunsalardı, yeryüzünde bir zalim bile kalmazdı. Hepsi bir gecede ölürdü. Fakat bunu yapmazlar. Çünkü onlar Allah'ın sevmediğini ve istemediğini, sevmez ve istemezler.” Olayı nakleden kişi ekler: Sonra Tüsterî Allah'ın (onların duâlarına) icâbetine dair bizim zikredemeyeceğimiz kadar

²⁰²⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 105a.

²⁰²⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 3a.

²⁰²⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 148a.

birçok örnek sıraladı. Hatta dedi ki: “O kullar, kıyâmeti koparmamasını Allah’tan dileselerdi, kıyâmeti koparmazdı.”²⁰²⁹

Allah Teâlâ’dan râzı olan kulların diğer bir özellikleri de ellerinden çıkana üzülmezler; sıkıntı ve rahatlıkta rızâ hoşnutluğu içinde yaşarlar.²⁰³⁰ Onların bu razı oluşları Allah’a kalb-i selim ile varışlarına vesile olur.²⁰³¹ Tüsterî’nin ifadesine göre kendisinde kitap ve Sünnet’e ittibâ, tevhîdi ikâme, ilm-i kıyâm ile birlikte **rızâ** bulunan kimseler *yerin altındakileri, üstündekilerden daha iyi bilir. Onlar dünyadan çok âhirete bakar, âhireti düşünür, âhiretle ilgilenirler. Onlar yeryüzünde aile ve akrabaları arasındakinden daha çok göklerde melekler arasında daha meşhurdurlar.*²⁰³²

Tüsterî, ibtilanın kalbe ve organlara etkisini ve bu durumda kuldaki rızâ halini tahlil eder. Ona göre imtihana maruz kalan kulun zahirinde bir hareket olması Cenâb-ı Hak’tan destek istemek maksadıyladır yoksa rızâsızlık sebebiyle değildir. Bu durumun en güzel örneği Eyyûb (a.s.) ve Muhammed (a.s.)’dir. Kur’ân’da “**Eyyub’u da (an). Hani Rabbine: “Başıma bu dert geldi. Sen, merhametlilerin en merhametlisisin” diye niyaz etmişti.**” (Enbiyâ 21/83) buyrulmuştur. Müfessirimiz bu ayetle ilgili şu açıklamaları yapar: “Zâhir ve bâtın olmak üzere iki türlü dert vardır. Bâtın olan dert, vârid geldiğinde nefsin hareketi ve muzdarib oluşudur. Zâhir olan ise sırdaki bu sıkıntıyı izhâr etmektir. Zarar ne zaman bâtına yerleşirse zâhir onu izhar etmez, sükûnet içerisinde elemlere göğüs gerer, sabreder. Bâtın, varid tahtında harekete geçince zâhir sayha atarak rahatı bozulur tedirgin olur. Onun (zâhirin) Allah’a şikâyeti kalbinin varide razı oluşuna mukabil yardım istemek içindir. Oğlu İbrahim (a.s.) vefat edince Hazret-i Peygamber’in nasıl ona acıyarak rahmetten ötürü beşeriyet yapısıyla

²⁰²⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/356.

²⁰³⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 163.

²⁰³¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 115.

²⁰³² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 75a, 93a, Tüsterî, *Tefsîr*, s. 165.

ağladığını bilmez misin? Organlarının yaptığı ona zarar vermedi. Çünkü kalbi buna razı idi.”²⁰³³

12.c. Kulun Rızâsı İle Allah’ın Rızâsının Birleşmesi

Yaratıcı ile kul arasında rıza karşılıklıdır. Kul, Allah Teâlâ’nın kendisi hakkındaki kazasına hoşnutluk gösterirse Allah Teâlâ o kulundan razı olur. Bu durumda rızâ karşılıklı hoşnutluğa dönüşür. Kullarından amellerinde ona karşı samimi olmaları/ihlâsları sebebiyle Allah onlardan razı olmuştur. Onlar da amellerine mukabil kendilerine bol sevab vermesi sebebiyle O’ndan razı olmuşlardır.²⁰³⁴

Kulun rızâsının Allahın rızâsı ile bitişmesi durumunu Tüsterî “*Rızâ rıdvanla ittisal etti mi itmi’nâna ittisâl ettin demektir.*” sözüyle dile getirir. Yani kulun rızâsı Allah’ın rızâsına muvafık/muttasıl olduğu zaman kişi itmi’nâna, sükûn ve huzura kavuşmuş olur. Böylece bu kul, “**Onlara ne mutlu ve onlar için güzel bir dönüş yeri vardır,**”âyetinin müjdesine mazhar olur.²⁰³⁵ Kelâbâzî, Tüsterî’nin bu sözü ile: “**Allah onlardan razı oldu, onlar da Allah’tan razı oldular.**” (Maide, 5/119), meâlindeki âyeti kastettiğini söyler. Bu söz şu manaya gelir: “Dünyada hükmünü icra eden ilâhî irâdeye kulun razı olması, ezeldeki takdir gereğince kulun âhirette rıdvana (ve ilahî rızâyâ) nâil olmasına sebep olur. (Allah ezelde kulundan razı olursa, kulu dünyada onun rızâsına uygun şekilde hareket eder, böyle olunca da âhirette ilâhî rızâyâ mazhar olur.”²⁰³⁶

Rızâ-Kanaat ilişkisi

Kulun rızâ makamında temekkün etmesini sağlayan ve kalpteki rızâyı fiiliyata dökmeye vesile olan önemli bir unsur *kanaattir*. **Kanaat** “İkna olmak, yetinmek, yaşam için zaruri ihtiyaçlar dışında kalan bütün nefsî arzu ve hayvânî isteklerden uzak durmak;

²⁰³³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 104.

²⁰³⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 164.

²⁰³⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 53b, 105a; Sühreverdî, *Avârif*, s. 292, [627].

²⁰³⁶ Kelâbâzî, *Taarruf*, s. 120-121 [155].

yeme, içme ve çeşitli konularda aşırıya kaçmamaktır.”²⁰³⁷ Tüsterî'nin “**Rızâ ancak kanaat(tan ibaret)tir,**”²⁰³⁸ şeklindeki sözü salikin dünya hususunda göstereceği aza kanaatin rızâ makamı için önemine işaret etmesi bakımından önemlidir. Çünkü mâsivâdan müstağni kalıp Cenâb-ı Hak ile kâni olma, kulun rızâsına delâlet eder. *Allah Teâlâ'nın, isimlerini kendi katında âlimler zümresinde yazıp tespit ettiği âlimlerin en basit/alt ameli, her hallerinde Allah'tan râzı, mâsivâyı bırakıp her hâlükârlarında O'nunla kâni olmalarıdır.*²⁰³⁹

Sehl b. Abdullah, “**Kim âhiret kazancını istiyorsa, onun kazancını arttırırız,**” âyetinin tefsîrinde rızanın âhiret mükafatına dikkat çeker: “Âhiret kazancı (harsı) dünyada kanaat, âhirette rızâdır.”²⁰⁴⁰ Yani dünyada kanaat etmek suretiyle râzı olan kul, ukbâda Allah'ın kendisinden râzı olması ve râzı oluncaya kadar kendisine verilmesi suretinde karşılığını bulacaktır. Çünkü her kim Allah'ın rızâsını isterse Allah onu hem dünyada hükmüne râzı eder; âhirette de râzı oluncaya kadar ikram eder. Her kim Allah'a kalbini teslim ederse Allah onun organlarını tevellî eder (üstlenir).²⁰⁴¹ Dolayısıyla kulun da “*Ölene dek yâ Rabbi selâmet (esenlik) ver, diyerek rızâ talebinde bulunması gerekir.*”²⁰⁴²

Netice itibariyle rızânın, *kanaatle* çok yakın irtibatı vardır. Bununla birlikte *muhabbet, marifet, tevekkül* gibi kavramlarla da ilişkilidir. Kulun gayretiyle ulaşılabildiği gibi Hakk'ın dostluğu sonucu bu makama erişenler de vardır. Rızâ makamında Hz. Peygamber'e ittibâ iki cihetten önemlidir. Kul bu sayede rıza makamını öğrenir ve kolayca yaşar. Diğer taraftan resûlullaha ittibâsı sebebiyle Allah'ın rızâsına

²⁰³⁷ Cebecioğlu, *TTDS*, s. 268.

²⁰³⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 118a.

²⁰³⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 65a,142b.

²⁰⁴⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 138.

²⁰⁴¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 113b; Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 239b.

²⁰⁴² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 58a.

nâil olur. Rızâ, kurbiyet makamlarından olup kulun rızâsı ile Allah'ın rızâsının ittisâline huzûr, itminan neş'et eder.

13. Yakîn

Yakîn, sözlükte, şüphe ihtimali olmayan, kesin bilgi²⁰⁴³ anlamına gelmektedir. Sûfler yakîni, “Değişmeyen inanç, delille değil, iman gücüyle apaçık olarak görme, saf kalple gaybı temaşa, fikri muhafaza ile sırrı mülâhaza etmek, bir şeyin hakikatı konusunda kalbin doyum halinde olması, her türlü şüpheyi ortadan kaldırıp tasdik edilen gaybın hakikatine ermek,” gibi anlamlarda kullanmışlardır.²⁰⁴⁴

Yakîn, sûflerin önem verdiği, hadis-i şeriflerde yer alan, aynı zamanda Kur’ânî bir kavramdır. **“onlar, sana indirilene ve senden önce indirilene iman ederler; âhiret gününe de kesinkes inanırlar.”** (Bakara 4/2) âyetinde âhirete iman, *yakîn* ile ifade edilmiştir. **“Kesin olarak inananlar için yeryüzünde âyetler vardır.”** (Zâriyât 51/20) âyetinde ise yakîn sahiplerinden söz edilmektedir. Tüsterî’ye göre ayette geçen yakîn sahipleri, ârif-i billâh olan kimselerdir ve yeryüzünde bu kimseler için âyetler vardır. Onlar, bu âyetlerle marifetlerine delil devşirirler.²⁰⁴⁵

Hz. Peygamber bir hadis-i şerifinde **“Gökten yakînden daha azîz bir şey inmemiştir,”** buyurmuştur. Bu hadis-i şerif *Tefsîr*’de **“Daha izzetli yani daha mukavemetli, daha büyük bir şey indirmemiştir,”** şeklinde açıklanmıştır.²⁰⁴⁶

Tüsterî’nin derecelendirmesine göre yakîn, *havf* makamlarının fevkindedir. Yani **“Havfin en üst makâmı, yakînin en alt makâmıdır.”**²⁰⁴⁷ Yakîn, iman makamlarının bir

²⁰⁴³ Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, s. 280.

²⁰⁴⁴ Uludağ, *TTS*, s. 378.

²⁰⁴⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 153.

²⁰⁴⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 55.

²⁰⁴⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 2b.

şubesidir ve tasdikin altındadır.²⁰⁴⁸ Kendi içinde de dereceleri vardır. “**Yakînin en alt derecesi, kulun Allah’a güvenidir, bağlılığıdır.**”²⁰⁴⁹

Yakîni dinin rükünlerinden bir rükün²⁰⁵⁰ olarak kabul eden Tüsterî’ye göre sıdk, vera‘ ve yakînin üçünden birden mahrum kalan kimse helâk olur ve ismi düşmanlar defterine yazılır.²⁰⁵¹ Makamların içinde yakîni merkezî bir konuma yerleştiren Tüsterî’nin kavramla ilgili tanım ve değerlendirmeleri şu şekildedir:

“**Yakîn, Allah azze ve celle’dir,**”²⁰⁵² Kul *mûkin*, Allah Teâlâ *yakîndir*. Kendisine yöneltilen “Yakîn nedir?” sorusunu Tüsterî “*O’dur (Allah’tır)*” diye cevaplayıp sebebini şu şekilde açıklamıştır: “Çünkü O’na ibadet edilir (O mabuddur). Kul Mevlâsına kesin inanmıştır (mûkindir: şüphesi yoktur, emindir). Çünkü Mevlâsı onun hâlini âlimdir (bilmektedir), onu kurtarmaya kâdirdir, ona rahîmdir.”²⁰⁵³

“**Yakîn, imanın fazlalaşmış ve hakikat haline gelmiş halidir. İmandan bir şubedir ve tasdikin altındadır**”²⁰⁵⁴ Bu sözünde imanın şüpheden arınmış halini *yakîn* olarak tanımlayan Tüsterî, “**Bir kimseye Allah nûr vermemişse, artık o kimsenin aydınlıktan nasibi yoktur.**” (Nur 24/40) âyetindeki nûr ile, imân ve yakîn nûrunun kastedildiğini; Allah Teâlâ’nın bu kullarının, kendisinden başka tüm sebeplerden teberri edeceklerini bildiği için onları zulümâtta nûra; küfür, dalalet, masiyet ve bid’atlerden îmana çıkardığını belirtir. İman da Allah Teâlâ’nın kalplerinde isbat ettiği bir nurdur. Bu nûr yakîn basîretinin nûrudur ki onunla tevhîdi, emir ve nehyettiği hususlarda O’na itâatı görebilirler.²⁰⁵⁵

²⁰⁴⁸ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s.179 [263].

²⁰⁴⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 109b.

²⁰⁵⁰ İsfahânî, *Hilye*, 10/191.

²⁰⁵¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 9b-10a, 41a; Sicillî, *eş-Şerh ve ’l-Beyân*, vr. 172b; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 63.

²⁰⁵² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 20b, 95b.

²⁰⁵³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 109b.

²⁰⁵⁴ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 179 [263].

²⁰⁵⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 37.

Yakîni kalpte inkişâf eden bir nûr olarak değerlendiren Tüsterî bunu bir çok sözünde dile getirir. Onun konuyla ilgili sözleri şu şekildedir: “*Dünyadan üç şey âhirette ve dünyada nûrdur. (Bunlar) râzı olunmuş (Allah’ın razı olduğu) bir hâl, yakîn bilgisi (ilm bi’l-yakîn), Sünnetle (yapılmış) bir ibadet.*”²⁰⁵⁶ “*Kul Allah’a tevhid ve îman ile sükûn bulmuş olarak temkîne vâsıl olunca ilme’l-yakînden de yakîn nûru inkişâf eder.*” Ayrıca Tüsterî’ye göre, yakîn nurları, dünyada mü’minlerin kalplerinde parladığı gibi, kıyâmet gününde de onlardan çıkan bir ışık misali parlayacaktır. O günde mü’minlerin birbirlerine olan üstünlükleri de bu nurlarının parlaklığından anlaşılacaktır.²⁰⁵⁷

“**Yakîn, sabırdır.**”²⁰⁵⁸ Tüsterî bu tanımında iman ve yakînin elde edilmesinde ve elde tutulmasında sabrın rolüne vurgu yapar. İman, yakîn ve sabır irtibatına işaret eden bir sözü şu şekildedir: “*Yakîn, imanın kalbidir; sabır imanın direğidir.*”²⁰⁵⁹ Sicillî ise sabrın Allah için ve Allah’ın rızâsını umarak olduğu vakit yakîn olacağını belirtir.²⁰⁶⁰

“**Yakîn, hidâyettir.**”²⁰⁶¹ Bu ifadesinde ise Tüsterî yakîni hidâyete vesile ve sebep olarak görür. “*Hidâyete delâlet eden bir ilim ki o yakîndir,*”²⁰⁶² sözü bu manada açıklayıcıdır.

“**Yakîn, her bir taatın tohumudur.**” Tüsterî marifet, yakîn ve ilim arasındaki ilişkiyi şu misalle açıklar: “**Tâatın toprağı (türbe) marifettir. Çekirdeğı (tohumu) yakîndir. Suyu ilimdir. Sahibi, havâle eden (müfevviz) saiddir.**”²⁰⁶³

²⁰⁵⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 105b.

²⁰⁵⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 30.

²⁰⁵⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 148b.

²⁰⁵⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 52.

²⁰⁶⁰ Sicillî, *eş-Şerh ve’l-Beyân*, vr. 155a-b.

²⁰⁶¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 111a.

²⁰⁶² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 141b.

²⁰⁶³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.73a; Tüsterî, *el-Muâraza ve’r-Red*, vr. 224b. Aynı örneğı kudret, yakîn ve amel şeklinde de verir: “*Amel her masiyetin arzıdır toprağıdır. Hurs her bir masiyetin çekirdeğidir, tohumudur. Tesvif ertelemek, sonraya bırakmak her masiyetin suyudur. Kudret her taatın toprağıdır Yakîn her taatın büzrüdür, tohumu çekirdeğidir. Amel her tâatın suyudur.*” Bkz. Tüsterî, *Tefsîr*, s. 88.

Yakîn, ikrâr fitilini tutuşuran ateştir. Tüsterî, yakîn, ikrâr, amel ilişkisini “**Gerçek öyle değil! Kesin bilgi ile bilmiş olsaydınız**” (Tekâsür 102/5) âyetinin tefsirinde temsille anlatır. Yakîn, nârdır, ateştir. Dil ile ikrâr ise bir fitildir. Amel yağıdır. İkrâr fitili yakîn ateşi sayesinde nura kavuşur, yakîn nuru da amel yağı vesilesiyle daha parlak olur.²⁰⁶⁴

“*Yakîn, sır yüzünün istikbalidir. Zâhir yüzünün istikbali, kible (tarafına) yönelmektir.*”²⁰⁶⁵ Sicillî, Tüsterî’nin sözünü, nasıl zâhir yüzünün istikbâli, namazda yöneldiğimiz Kâbe ise, bâtın yüzünün istikbâli de yakîndir. O da ilim ve amelde sıdk-ı niyettir (niyetin doğruluğudur), şeklinde açıklar.²⁰⁶⁶

“*Yakîni mükâşefe, gaybı muâyene ve Rab azze ve celle’yi müşâhede, imanın karakteridir (tab’ıdır).*”²⁰⁶⁷ sözüyle yakîn bilgisi için *mükâşefe*, gayb bilgisi için *muâyene*, kalp bilgisi için *müşâhede* tabirlerini kullanan müfessirimiz başlangıcın *mükâşefe* olduğunu belirtir. Bu duruma seleften birinin “Perde (Allah ile aramda bulunan hicap) ortadan kalksa, yine de yakînim artmazdı” sözünü delil getirerek²⁰⁶⁸ bu mertebeye ulaşan seçkin sûfilerin, yakîninin artması sebebiyle, şüphe ve tereddütleri kalmadığı için kalplerinde değişmeyen bir yakînin sübûtuna ve sükûnuna işaret etmektedir. *Mükâşefeden* sonra *muâyene* daha sonra da *müşâhede* gelir.²⁰⁶⁹ “**Elbette ve kesinlikle onu ayne’l-yakîn göreceksiniz**” (Tekâsür 102/7) âyeti muâyeneyle delâlet eder. Bu durumda *muâyene*, *mükâşefe* ile açılan gayba dair sırları bâtinen görmektir. Son merhale olan *müşâhede* ise “**İman eden ve kalpleri Allah’ın zikri ile mutmain olan kimseler,**” (Ra‘d 13/28) âyetiyle de işaret edilen tuma’nînettir.²⁰⁷⁰

²⁰⁶⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 203.

²⁰⁶⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 123b, 126b.

²⁰⁶⁶ Sicillî, *eş-Şerh ve ’l-Beyân*, vr. 189b.

²⁰⁶⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 35b; Sicillî, *eş-Şerh ve ’l-Beyân*, vr.185b.

²⁰⁶⁸ Kelâbâzî, *Taaruf*, s. 122 [156-157].

²⁰⁶⁹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 179 [263].

²⁰⁷⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 109a-b.

Bu üç merhale, tasavvuf erbabının *ilme'l-yakîn, ayne'l-yakîn, hakka'l-yakîn*²⁰⁷¹ şeklinde ifade ettikleri üç yakîn mertebesine karşılık gelmektedir. Yani ilme'l-yakîn, mükâşefenin; ayne'l-yakîn muâyenenin ve hakka'l-yakîn müşâhedenin mukabilidir.

Kuşeyrî'nin sûfi istilahına göre ilme'l-yakîn, “burhan ve delil ile elde edilen bilgi”; ayne'l-yakîn, keşif ve ilhamla elde edilen beyân hükmünde bilgi; hakka'l-yakîn müşâhede ile elde edilen ayân beyân niteliğinde bir bilgidir,²⁰⁷² şeklinde açıkladığı bu üç mertebe birbirinin neticesidir. Yani hakka'l-yakîn, ayne'l-yakîn; ayne'l-yakîn, ilme'l-yakîn neticesidir.

Tüsterî'nin ifadesine göre *ilme'l-yakîn*, kulun başına, yalnız Allah'ın kendisi için yazdığı şeyin isabet edeceğini kesin bir şekilde bilmesi; *ayne'l-yakîn*, başına gelen makzî aleyhe razı olmasıdır; *hakka'l-yakîn* ise sırrın istikâmet üzere dosdoğru olmasıdır.²⁰⁷³

Bu yolda maksada ve nihâyete ulaşmak için bu üç merhelenin gerçekleşmesi şarttır. Yani Tüsterî, bütün harekât ve sükûnunda vera‘ ve ihlâs sahibi olsa bile kendisine *yakîn* açılmadıkça (*mükâşefe*), gaybı *muâyene* etmedikçe ve kalbi *müşâhede* etmedikçe bu yolun erbâbının sülûkü tam anlamıyla gerçekleşmeyeceğini ifade eder. Bu yoldaki sâdik sâlike *yakîn* açıldığında ise düşman yani şeytan hezimete uğrar. *Yakîn*in mükâşefesi sebebiyle kudrete mazhar olacağı için de su üzerinde ve havada yürür. Gaybı muâyenesi sebebiyle dünya ona sırtını döner; çetin işler ona kolay olur. Rabbi müşâhede sebebiyle nefsinin kahreder.²⁰⁷⁴

Kulda hâsıl olan yakîninin sıhhati nasıl anlaşılır? Yakînin kemâl derecesi ve neticesi nedir? Öncelikle yakînin sıhhati kulun Allah Teâlâ'ya olan güveninin,

²⁰⁷¹ “İlme'l-Yakîn: Aklı deliller ile sabit olan bilgidir. Ayne'l-Yakîn: Müşâhede ile hâsıl olan ilimdir. Hakka'l-Yakîn: Sâlikin ilmen, şuhûden ve hâlen Hak ile bekâsından hâsıl olan ilimdir.” Bkz. İz, *Tasavvuf*, s. 168.

²⁰⁷² Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 85 [179].

²⁰⁷³ Sülemî, *Ziyâdâtü Hakâiki't-Tefsîr*, s. 193.

²⁰⁷⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 68b, 98a.

bağlılığının gücü ve Allah'a olan hüsnü zannı ile bilinir. Yakînin sıhhati ise kıyâmet günü amel terazisinde belli olacaktır. Zira yakîn bakımından en ağır olanın mizanı en ağır; yakîni hafif olanın mizanı da hafif olacaktır. Ve yine kıyâmet günü insanlar yakîn nurlarının miktarınca birbirleriyle tefâdul edeceklerdir. Allah'a güvenmek/essikatü billâh ve O'na sıkıca bağlanmak, kulu yakîn ile müşâhede mertebesine ulaştırır. Yakînin önemli bir özelliği de ayrılığı bitirmektir. Yani hakka'l-yakîn de diyebileceğimiz bu son merhaleye ulaşıncaya uzaklık, hicran son bulur; kurb, visâl gerçekleşir. Bu manada Tüsterî'ye göre *yakînin* aynı, külliyeti, kemâli ve nihâyeti, Allah Teâlâ'ya vâsıl olmaktır.²⁰⁷⁵

Sûfîler yakînin hem kesbî hem de vehbî olduğunu ifade etmişlerdir. Kişinin yeryüzündeki âyetleri devşirip bilgi ve marifetini artırmasıyla aynı zamanda yakîni de artacaktır. **“Kesin olarak inananlar/mûkinûn için yeryüzünde âyetler vardır.”** (Zâriyât 51/20) âyetinin tefsirinde müfessirimiz hikmetin peşine düşen âriflere yakîn kapısının aralanacağını haber vermektedir.²⁰⁷⁶

Aynı zamanda *yakîn* insanların âmâl-i sâlihaya muvaffak olabilmeleri için vehbî bir sâiktir. Kelâbâzî, *İstitâat* başlığında Tüsterî'nin *“Allah Teâlâ, iyi insanları güzel amel işlemeye cebren kâdir kılmış değildir. İnkân ve yakîn vererek onları buna kâdir kılmıştır,”* sözünü aktarmaktadır.²⁰⁷⁷ Kendilerine vehbî olarak yakînin verildiği mü'minleri ise şu şekilde sıralayabiliriz:

- ✓ Peygamberler, sıddıklar ve âlimler. Tüsterî onların durumlarını da şöyle anlatır: *“Yeryüzünde yürüyen her gerçek sıddık, sırrında görür ki, sanki yeryüzünde kendisinden başka Allah kulu yoktur ve sanki Allah Teâla emir ve nehyi ile kendisinden başka kimseye hitap etmemiştir. Allah Teâla onları (sıddıkları) bu hal üzere buldu mu onların işlerini üstlenir yani veliyyü'l-*

²⁰⁷⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 30.

²⁰⁷⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 153.

²⁰⁷⁷ Kelâbâzî, *Taarruf*, s. 52 [81].

emirleri olur. Onlara kifâyet eder, onları korur ve himaye eder. Buna da kendisinde Allah'ın kudreti (keramet) zuhûr eder. Kendisine yakîn açılır (münkeşif olur). Allah ona gaybı muâyeneyi açar. Peygamberler ve ilimleriyle (amel eden) âlimler de böyledir."²⁰⁷⁸

- ✓ Allah ile aralarında rızâ dostluğu olan, Allah'ın dışında bütün sebeplerden teberrî eden kimseler. **"Bir kimseye Allah nûr vermemişse, artık o kimsenin aydınlıktan nasibi yoktur."** (Nur 24/40) âyetinde sözü geçen nûr, imân ve yakîn nûrudur. Bu nûr Allah ile aralarında rızâ dostluğu olan kullara verilir.²⁰⁷⁹
- ✓ Allah'a sırrında²⁰⁸⁰ ibadet edenlerdir. Allah Teâlâ bu kullarına miras olarak yakîn ile birlikte isti'nâs yani samimilik ve kendisiyle âşinâlık duygusunu da verir.²⁰⁸¹

Yakînden mahrum ve yakînin kokusunu koklamaları haram olan kimseler ise şunlardır:

- ✓ Hak Teâlâ'dan başkasıyla sükûn ve huzur bulabilen kalp sahipleri. Zira *"İçinde Allah Teâlâ'nın razı olmadığı bir şey barındıran bir kalbe, nur girmesi yasaklanmıştır."*²⁰⁸²
- ✓ Taşkınlık edip şımaran kimseler.²⁰⁸³
- ✓ Allah'ın kullarına sû-i zan besleyenler.²⁰⁸⁴ Sicillî'ye göre buradaki sû-i zandan kastedilen birinci mana, mü'minler hakkında kötü zanda bulunmak, ikincisi ise rızkı hususunda Allah Teâlâ hakkında zanda bulunmaktır.²⁰⁸⁵

²⁰⁷⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 12b-13a.

²⁰⁷⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 37.

²⁰⁸⁰ Sicillî *sırrında ibadete*, sıdk ve niyyetle şerhini koyar. Bkz. Sicillî, *eş-Şerh ve 'l-Beyân*, vr. 155a.

²⁰⁸¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 11b-12a, 78b.

²⁰⁸² Attar, *Tezkiretü 'l-Enbiyâ*, s. 346; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 180.

²⁰⁸³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 9b.

²⁰⁸⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 41a; Sülemî, *Tabakâtü 's-Sûfiyye*, s. 210.

²⁰⁸⁵ Sicillî, *eş-Şerh ve 'l-Beyân*, vr. 172b-173a.

Tüsterî'ye göre yakîn sâlikin seyrinde merkezî öneme sahiptir. Başta *ihlâs* olmak üzere *tevekkül*, *rızâ*, *kanaat*, *takvâ*, *ilim* ve helâl yeme ile irtibatlıdır.

İmanın ve taatların sıhhat şartı olan *ihlâs*, yakînin semeresidir. Yakîni olmayanın *ihlâsı* sıhhatli ve sahih olmaz. Müfessirimizin ifadesiyle “*Yakîn, imanın kalbi; ihlâs, imanın kemâlidir. Çünkü kul ihlâs ile tasdike ulaşır, tasdikle tahkiki elde eder ve tahkik ile Cenâb-ı Hakk'a vâsıl olur. İhlâs yakînin neticesidir. Zira yakîn sırrın müşâhedesidir. Kimin Mevlâsı ile sırrı müşâhedesi yoksa Allah için ameli hâlis olmaz.*”²⁰⁸⁶ Yani amelini *ihlâs*la gerçekleştiremez.

Yakîn ile rıza arasında doğru orantılı bir irtibat vardır. Kulların rızadaki deveceleri ve nasipleri arttığı oranda *yakîn* derecesinden nasipleri artar.²⁰⁸⁷ Rızâ derecesindeki nasib ise, Allah ile birlikteliği (*tyş*) nisbetindedir. Tüsterî'nin, Allah azze ve celle'nin “*Erkek ve kadın her kim mü'min olarak sâlih amellerden işlerse*” buyruğuna yaptığı yoruma göre ayetin anlamı, kul yakîn ile birlikte rızâ olup kanaat getirir, Cenâb-ı Hakk'ın emrine muntazır olursa elbette biz onu tertemiz bir hayatla yani hayat-ı tayyibe ile diriltiriz, şeklindedir.²⁰⁸⁸

Bir çok sûfi gibi Tüsterî de yakîni bir çok makamın aslı ve kaynağı olarak görür. Örneğin *takvâ*, *yakîn*in neticesidir. Hatta ilmi genel; yakîni ileri ve özel bir kavram olarak niteleyen müfessirimiz konunun bazı inceliklerine de işaret eder. “*Ancak benden korkunuz (ittikâ)*” (âyeti) *sâbık (ezelî) ilmin mevziidir.*” “*Ve ancak benden korkunuz (rehbet)*” (âyeti ise) *yakîn ve marifetullah mevziidir,*”²⁰⁸⁹ şeklindeki ifadeleriyle ilim gibi *takvânın* da genel; *yakîn* gibi *rehbetin* daha özel olduğuna işaret eder. Bu durumda ilim sahipleri ilimleri sebebiyle *ittikâ* ederlerken, *yakîn* ve *marifetullah* ehlinde ise *rehbet* vardır.

²⁰⁸⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 52.

²⁰⁸⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 109b, Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr.241b.

²⁰⁸⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 105a-b.

²⁰⁸⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 109b.

Takvâ'yı, *yakîn*in neticesi olarak gören Tüsterî, tevekkülü de *asıl* olarak ifade ettiği *yakîn*in fer'i²⁰⁹⁰ olarak kabul eder. Bu üç kavramın irtibatını terazi benzetmesiyle anlatır. *Yakîn* ve *takvâ*, terazinin iki kefesi, *tevekkül* ise eksik ve fazlalığın ölçüldüğü terazinin dilidir.²⁰⁹¹ Yani kişinin takvâ ve yakîn derecesi tevekkülü vesilesiyle anlaşılır. Abdurrahman es-Sicillî'ye göre ise tevekkül, yakînin mirası ve semeresidir.²⁰⁹²

İlmi genel; *yakîni* daha ileri ve özel kavram olarak değerlendiren Tüsterî *yakîn-ilm* bağlantısına da dikkat çeker. Ona göre, "*İlim hayattır. Yakîn nefestir.*"²⁰⁹³ Kulun bu yolda yapması gereken önemli vazifelerden biri de cehâletini ilimle gidermek ve ilmini yakîn derecesine erdirtmektir. İlim, yakîn derecesine ulaştığında kalpte zuhûr eden yakîn nûru oradaki şüpheleri izâle eder. Yakînin ilerlemesi durumunda ise yani müşâhede ile hakka'l-yakîn mertebesine ulaşmış bir kalpte bozulmayan, değışmeyen bir yakîn karar kılmıştır. Böylece o kalpte sükûn oluşacaktır. Bu konuyu Tüsterî, *İlim, yakîne ulaşana dek, tümüyle harekâttadır. Yakîne ulaşınca sükûna dönüşür. Ameller de, ihlâsa dönüşene (ulaşana) dek, tümüyle harekâttadır. İhlâsa ulaşınca itminana (tuma'nînet) dönüşür,*"²⁰⁹⁴ sözü ile dile getirir. Ayrıca her kimin ilmi yakîn, ameli ihlâs olursa Allah ondan üç şeyi giderir: sabırsızlık (*ceze*'), cehâlet ve amel. Ceze' yerine ona sabır, cehâletin yerine ilim, amelin yerine seçmemeyi (*terkü'l-ihtiyâr*) verir.²⁰⁹⁵

Yakîn ve helal rızık arasında bağlantı kuran Tüsterî, kişinin ancak helal yediği vakitte yakîn makamında sükûn bulacağını kaydeder. Sicillî'nin de şerhi ile konunun izahı şu şekildedir: Öncelikle helâl yiyecek, tevekkül ve teşebbüsle Allah'tan alınandır. Yiyeceği, helal mi haram mı olduğu belirsiz olan ya da iktisâbından olan kimse yakîn makamında sübût edemez. Yiyeceği kendi iktisabından olan, kendi güç ve kuvvetiyle

²⁰⁹⁰ Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 228b.

²⁰⁹¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 172.

²⁰⁹² Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 236a-b.

²⁰⁹³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 148b.

²⁰⁹⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 108b.

²⁰⁹⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 200.

elde ettiğini düşünen kimsedir. Bu durumda olan kişinin temyiz gücü yoktur. Yani Tüsterî'nin ifadesiyle “*helal yiyene dek makâmâtında yani geçtiği makâmlarda akıl ile düşmanın arasını (akıl mı düşman mı) ayırt edemez. Bazen düşmanı akıl makâmına koyar; bazen de akıl makâmını düşman makâmına ikâme eder.*” Kısacası helâl yemek, kula temyiz gücü kazandırır ve yakîn başta olmak üzere tüm makamlarda sükûn için helal yiyecek şarttır. Ayrıca kişi bugün ne yerim diye düşünmemeli, tûl-i emel sahibi olmamalıdır. Böyle olunca sükûn gerçekleşir. Yani kendisine vârid olan Hakk ile râzı olur.²⁰⁹⁶

Aynı şekilde Tüsterî'nin “*Her kim rızık için ihtimam etmezse dünyadan ve afetlerinden sâlim olur,*” sözünü Sicillî “*Rabbisinin va‘dine güvenerek ve O’na tevekkül ederek kalbinden hemmi atmak ehl-i hakikat-i yakîn derecesidir,*”²⁰⁹⁷ şeklinde izah etmiştir. Şârihimizin bu açıklaması rızık konusunda endişelenmemenin kişiyi hakikat ehlinin yakînine ulaştıracağına işaret etmesi bakımından önemlidir.

Yakîn, hevâyâ muhalefette de büyük rol oynar. Tüsterî'ye göre *sırrında, kendisiyle hevâsını alt edeceği ve organlarını bastırıp kontrol altına alacağı bir marifet veya yakîn bulunmayan kimsenin aklını düşman tedbir eder (idaresine alır), nefis de onda cehâletle hükmünü yürütür.*²⁰⁹⁸ Henüz yakîn elde edememiş kişi, sırrı yakîni ârif oluncaya kadar organlarını hevâyâ tâbi olmaktan korumalı ve susmalıdır. Yakîn oluştuktan sonra ise ilmin ahkâmıyla muâmelede bulunmalıdır. Bu şekilde hevâyâ muhalefet gerçekleşmiş olur.²⁰⁹⁹

Yakîn, kesin, şüphe götürmeyen bilgidir. Kavramın zıddı ise *zan*, *rayb*, *şüphe*, *şektir*.²¹⁰⁰ Kuşeyrî, yakînin zannı yok ettiği gibi, zannın da yakîni zayıflatıp zamanla

²⁰⁹⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 20b; 95b, Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 178b-179a.

²⁰⁹⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. vr.19b.Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 177b-178a.

²⁰⁹⁸ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 194a-b.

²⁰⁹⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 69a, 98a.

²¹⁰⁰ Birbirinin müteradifi olarak verilen bu üç kavramın arasında ince anlam farkları bulunmaktadır. Yakîn olmayan her şeyi ifade eden kavram raybdir. Yani rayb endişe, korku, tasa, ihtimal, şüphe, şekk,

yok edeceğini belirtir.²¹⁰¹ Bununla birlikte zan ile yakînin arasını ayırt etmek çok da kolay değildir. Tüsterî'ye göre zanla yakînin arasını ancak fakih bir âlim;²¹⁰² Sicillî'ye göre ise hakîm temyiz edebilir.²¹⁰³ *Yakîni* dinin dört unsurundan biri olarak gören Tüsterî bu kavramın zıtlarını asla dinden kabul etmez.²¹⁰⁴ Yani yakîn ile *zan*, *rayb*, *şüphe* ve *şekkin* birlikte yer alması da söz konusu değildir. Bu yüzden yakînin bu zıtlarından arındırılması gerekir. Bu da taharet türlerinin en önemlilerindedir.²¹⁰⁵ En ufak bir şüphe, kulun Cenâb-ı Hak'tan mahcûb olmasına sebeptir. Bu durumu ehl-i ilmin dilinden aktaran Tüsterî şöyle der: “*Sana yanında bâtil bulunmayan bir hakla ve içinde şekk bulunmayan bir yakînle (kesinlikle) söylerim ki ehl-i ilim şöyle demiştir: En basit bir vakitte, harekâtında ve sükûnunda, en ufak bir şüphe üzerinde kalan kimsenin kalbi Allah'tan mahcûbdur (perdelidir). Şüphe, iyilikte ve günahta, tâatta ve masiyette, zikirde ve nisyanda, imanda ve küfürde (mevcut olabilmekte)dir.*”²¹⁰⁶

Tüsterî, Hz. İbrahim (a.s.)'in ve İsa'(a.s.)ın kavminin itmi'nan talebi ile Cenâb-ı Hak'tan mucize taleblerini, yakîn noktasından değerlendirmiştir. Hz. İbrâhim yakînin artmasını ümid ederek Cenâb-ı Hakk'a “***Ey Rabbim! Ölüyü nasıl dirilttiğini bana göster, demişti.***” (Bakara 2/260) Bu ayet-i celîle ile ilgili ‘Hz. İbrahim imanında şüphede miydi de Rabbisinden imanı sahih olsun diye -imanını tashih edecek- bir

kaygı, vesvese, zan, tahmin gibi her türlü belirsizlik ve kararsızlığı kapsar. Belirsizliğin azalması *şüphe*, ihtimalin ikiye düşmesi ise *şektir*. Kur’ân da geçen *lâ rayb* ise endişeye mahal kalmadan ortaya çıkan gerçek, yani *yakîn* demektir. Kur’ânda “Allah hakkında şekkiniz mi var?” ayetinde Allah hakkında tereddüde düşenler “var mı, yok mu” diye iki ihtimal arasında kaldıkları için şek ifadesi kullanılmıştır. Bkz. Yakıt, İsmail, “Semantik Analizler Işığında Kur’ân’da “Reyb” ve “Yakîn” Kavramları”, 17-18 *Mayıs Kur’ân ve Dil- Dilbilim ve Henmeötik- Sempozyumu*, Erzurum ts., s. 52-53.

²¹⁰¹ Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 2/16.

²¹⁰² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 10a, 47a.

²¹⁰³ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 167a.

²¹⁰⁴ Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 236a. Sehl dedi ki: “***Bu dinin erkânı dördtür: sıdk, yakîn, rıza ve muhabbet. Bunların zıtları ise dinden değildir. Sıdkın alâmeti sabırdır. Yakinin alâmeti nasihati kabul etmektir, rızanın alâmeti hilafı terktir. Muhabbetin alâmeti îsârdır.***”

²¹⁰⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 58.

²¹⁰⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 114a.

âyet/mucize göstermesini istedi,' şeklindeki soruya Sehl b. Abdullah şöyle cevap verdi: "Onun bu sorusu şüpheden kaynaklanmamıştı. Sadece var olan imanına, yakînin ziyadesini istiyordu. Baş gözüyle görebilmek için perdenin kaldırılmasını istedi. Yakîn nûru ile Allah'ın kudretine olan yakîni ve yaratılışında temkin artması için perdenin kaldırılmasını istedi. Görmez misin ki: "Yoksa inanmadın mı?" (Bakara 2/260) sorusuna nasıl da "belâ- **elbette**" diyerek cevap verdi. Şüphede olsaydı "belâ" diye cevap vermezdi. "Elbette" dediği halde Allah Teâlâ onun şüphede olduğunu ve şüphesini gizlediğini bilir ve bunu ortaya dökerdi. Çünkü bunlar ona gizli kalacak şeylerden değildir. Dolayısıyla Hz. İbrahim'in itmi'nân talebi, yakîninde ziyadelik isteği anlamındadır."²¹⁰⁷

"Aynı şekilde maide sahipleri de kendilerine sofraya indirilmesi ile itmi'nân talep ettiler. Bu durum nasıl yorumlanır?" şeklindeki soruya ise şöyle cevap verdi: "İbrahim (a.s.) mü'min olduğunu bildirdi. İmandan sonra ilave olarak itmi'nân istedi. Maide sahipleri ise kalpleri tatmin olduktan sonra inanacaklarını söylediler. Onlar 'İnen sofradan yiyelim, kalplerimiz mutmain olsun, bize doğru söylediğini (kesin olarak) bilelim ve ona gözlerimizle görmüş şahitler olalım istiyoruz" demişlerdi. Yani sofrayı görüp mutmain olmaları, Hz. İsa'ya inançlarının başlangıcı olacaktı."²¹⁰⁸ Dolayısıyla İbrahim (a.s.), iman üzere şeksiz talebde bulunup mucize yakînini artırırken, İsa (a.s.)'ın kavminin imansız üstelik şüpheyle âlûde kalpleriyle talep ettikleri mucize, yakînlerini artırmamıştır.

Netice olarak, yakîni tasavvuf yolundaki en önemli rükünlerden biri olarak gören Tüsterî kavramın üç mertebesi olan ilme'l-yakîn, ayne'l-yakîn ve hakka'l-yakîni, mükâşefe, muayâne ve müşâhede şeklindeki üç merhale üzerinden anlatmıştır. Vehbî olabileceği gibi ilim, marifet, mücâdele, rızık endişesi taşımamak, sabır ve rıza ile elde edilebileceğine dikkat çekmiştir. Kalpte yakîn nurunun inkişâf etmesiyle şüpheler izâle

²¹⁰⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 37.

²¹⁰⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 37.

olacak; iman ve yakîn nurları birleşince muâyene ve kudret kapıları aralanacak; müşâhede ile Cenâb-ı Hakk'a visâl ve O'nda sükûn gerçekleşecektir.

14. Zikir

Sözlükte bir şeyi anmak, hatırlamak, yâd etmek anlamlarına gelir.²¹⁰⁹ Zikir korku veya sevginin çokluğu sebebiyle gaflet meydanından müşâhede alanına çıkıştır. Zikrin hakikati zikredilenden (Allah) başkasını unutmaktır. Zikir, kulun, Rabbine yaklaşmasını sağlayan bir ibadettir. Seyr ü sülûkte riyâzetin en önemli esaslarından biridir.²¹¹⁰ Kuşeyrî'nin şeyhi Ebu Ali Dekkâk zikrin velilik nişanı olduğunu söyler. “Bir kimse zikre muvaffak olursa ona velilik menşuru verilir. Zikirden mahrum bırakılan kimse ise velilikten azledilmiştir.”²¹¹¹

Kur'ân-ı Kerîm'de, “*Ey iman edenler Allah'ı çok zikrediniz,*” (Ahzâb 33/41) âyetiyle zikir mü'minlere emrolunmakta “*Beni zikredin ki ben de sizi anayım.*” (Bakara 2/152) buyrulmaktadır. “*Onlar ki ayakta, otururken ve yatarken Allah'ı zikrederler.*” (Âl-i İmrân 3/191) âyetiyle selim akıl sahiplerinin sürekli zikrettiği belirtilirken, Nisâ sûresi 142. âyetinde münâfikların Allah'ı çok az hatırladıkları kaydedilmektedir.

Resûlullâh (s.a.v) Efendimizin de zikrin önemini anlatıp ümmetini teşvik ettiği birçok hadis-i şerîf vardır: “Amellerinizin en hayırlısı, Rabbiniz katında en temiz, derecenizi en çok yükselten, altın ve gümüş infak etmekten ve düşmanla boğaz boğaza mücâdele ederek sizin düşmanı, düşmanınızın sizi şehid etmesinden daha faziletli olanı nedir, size haber vereyim mi?” diye sorunca ashâb, “Evet, bu ne imiş, haber ver yâ

²¹⁰⁹ Uludağ, *TTS*, s.385.

²¹¹⁰ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 248.

²¹¹¹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 221 [301].

Rasûlüllah” dediler. Resûlüllah (s.a.v.), “Allah Teâlâ’yı zikretmektir” buyurmuştur.²¹¹²

Başka bir hadis-i şerifinde de zikir meclislerini cennet bahçelerine benzetmiştir.²¹¹³

Allah Teâlâ zikri, varlıklar için yaşam ve kıyam vesilesi kılmıştır. Peygamber efendimiz dünyanın zikir sayesinde kâim olduğunu “Yeryüzünde Allah Allah denildikçe kıyâmet kopmayacaktır,” hadisi ile beyan buyurmuşlardır.²¹¹⁴ Tüsterî de meleklerin yaşamlarının ve kıyamlarının zikirle olduğunu ifade eder. O, “*Sûr’a üflenince, Allah’ın diledikleri müstesna olmak üzere göklerde ve yerde ne varsa hepsi ölecektir,*” âyetinin tefsirinde kıyâmet gününde meleklerin nasıl can vereceğini de izah eder. “Meleklerin ölümü, sûra üfürülmesi ve Azrâil’in nez’i yani can almasıyla değil; meleklerle zikri bırakmaları emredilmesi suretiyle gerçekleşir. Çünkü Allah Teâla Âdemoğullarını nefesleri ile yaşattığı gibi melekleri zikirle yaşatır, ihyâ eder. **“Onlar, bıkmıyarak usanmaksızın gece gündüz (Allah’ı) tesbih ederler.”** (Enbiya 21/20) ayeti bunun delilidir. Onlardan zikri çekince melekler ölürler.”²¹¹⁵

Sırrın, rûhun, kalbin hayatı da zikre mebni kılınmıştır. Tüsterî’nin, “*Allah azze ve celle sırrı yarattı ve onun hayatını zikirle kâim kıldı*”²¹¹⁶ “*Rûhun hayatı da zikirledir. Zikrin hayatı zâkirledir. Zâkirin hayatı mezkûrladır.*”²¹¹⁷ “*Ölü kalbin hayatı ve diriliği, ölümsüz diriyi (Allah’ı) anmakla mümkün olacaktır,*”²¹¹⁸ gibi sözleri bu hakikati dile getirmesi bakımından önemlidir.

Sûfiler zikri tasavvufun en temel rükünlerden biri olarak kabul etmişlerdir. Zikirsiz geçen her anı kendileri için uğursuz saymışlardır. Nitekim Rabia el-Adeviye,

²¹¹² İbn Mâce, Edeb, 53; Tirmizî, Daavât, 6; Malik, *Muvatta*, Kur’ân, 24; İbn Hanbel, *Müsned*, 1/190.

²¹¹³ Tirmizî, Daavât, 82; İbn Hanbel, *Müsned*, 3/150.

²¹¹⁴ Müslim, İman, 66.

²¹¹⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 135.

²¹¹⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 76a-b; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 115.

²¹¹⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 164.

²¹¹⁸ Mahmûd, *eş-Şeyhü'l-Emîn Abdullah et-Tüsterî*, s. 101.

“İlâhî, ben dünyayı orada seni zikretmek için, seni anmak için seviyorum. İlâhî senin zikirle dilim ıslanmayarak geçirdiğim her an meş’ûmdur/uğursuzdur.” demiştir.²¹¹⁹

Kur’ân-ı Kerim’de zikirle alakalı çok sayıda ayet yer almaktadır. Ayetlerde Allah’tan gafil olmamak, hatırlamak anlamlarının yanında *namaz* ve *Kur’ân* da zikir olarak ifade edilmiştir. Tüsterî, “*Ancak Allah’tan gelmiş bir öğüt ve apaçık bir Kur’ân’dır.*” (Yâsîn 36/69) âyetinin tefsirinde Kur’ân-ı Kerîm’i, *zikir* ve *tefekkir* olarak açıklar.²¹²⁰ Yani mü’minlerin işittiklerinde, huşû’ hâsıl olup, va’d ve va’dî gayben müşâhede edebilecekleri, gayben tanık olabilecekleri zikir, Kur’ândır.²¹²¹ Kur’ân’ı tilavet eden mü’min zikri değil de mezkûru müşâhede ettiği vakit kalbi mâsivâyı terkeder, Mevlasından başka hiçbir şeyi görmez olur. Şeytan da o mü’minin esirlerinden bir esir olur.²¹²²

Yine Tüsterî âyetlerde geçen tesbîhleri, *zikir* ve *zikirle müşâhede* olarak tefsir etmiştir. Hz. Peygamber’e hitâben, “*Gecenin bir kısmında ve yıldızların batışından sonra da O’nu tesbih et.*” (Tûr 52/49) buyruğundaki tesbîh et” ifadesinden murâd, sabah akşam, her vakit sana iyilikten ve seni korumaktan gafil olmayan zâtın *zikrinden* gâfil olmadır.²¹²³ “*Yüce Rabbinin adını tesbih et!*” (A’lâ 87/1) âyetindeki *tesbîhin* ise zâhiri anlamı Allah Teâla’nın zıt ve benzerlerden tenzih edilmesi; bâtında ise namazda başkasını müşâhede değil, zikirle Allah’ın müşâhedesidir.²¹²⁴

Sehl b. Abdullah zikri çok yönlü ele almış; farklı açılardan tanım ve değerlendirmeler yapmıştır. Kendisine “zikrin ne olduğu” sorulduğunda “*Zikir; ilmin ortaya koyduğu Allah’ın seni müşâhede etmekte olduğu gerçeğini anlaman, senin de kalbinle O’nu kendine yakın olarak görüp O’ndan hayâ etmen, sonra O’nu gerçek*

²¹¹⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 182.

²¹²⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 130.

²¹²¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 162.

²¹²² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 108.

²¹²³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 155.

²¹²⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 192.

manada nefesine tercih etmelidir,²¹²⁵ demiştir. Bu tanım zikri ilm-i kıyâm, kurbiyet, hayâ ve îsâr üzerinden anlatmaktadır.

Allah'a ve resulüne itâat, Allah'tan korkmak da zikirdir. "**Zikir**, sırda/bâtında takvâ, alaniyette/zâhirde peygamber (a.s.)'a uymada Sünnet dışında hareket etmemektir"²¹²⁶ "**Zikir**, tâattır,"²¹²⁷ gibi sözleriyle bu mana açığa çıkar.

Emre ittibâ zikir olduğu gibi nehiyden kaçınmak da kul için bir **zikirdir**. "*Dünya mel'undur, içindekiler de mel'undur. Zikrullah ve Allah'ın zikrine vesile olan şeyler müstesnâ*"²¹²⁸ hadis-i şerifini Tüsterî şöyle izah eder: "**Burada zikir haramdan el çekmektir (zühd fil haram).**"²¹²⁹ Bu da kişinin karşısına bir haram çıktığında hemen Allah'ı zikretmesi/hatırlaması, O'nun kendisine muttali olduğunu bilip derhal bu haramdan kaçınması şeklinde gerçekleşir.²¹³⁰

Allah'ı zikretmek Allah Teâlâ'ya kurbiyet sebebi ve kul için de sevinç, huzur, lezzet ve haz sebebidir. "**Sen şimdi Rabbini hamd ile tesbih et ve secde edenlerden ol!**" (Hicr 15/98) âyetinin tefsirinde şöyle ifade edilir: "Sanki Allah Teâlâ, Resûlullah efendimize şöyle buyuruyor: Ey Resûlüm, cehâletleri ve hasetleri sebebiyle küffarın söyledikleri gönlünü daraltıyorsa bizi zikret. Çünkü senin sürûrun bizim zikrimizle ve bizim müşâhedemizledir."²¹³¹

Yine "*Size, 'Lezzet nedir?' denilirse 'zikir' deyiniz,*" sözüyle de Tüsterî, saf ve ihlâslı bir zikirle hasıl olacak manevi tat, haz ve zevke işaret etmektedir. İlgili sözün şerhinde zikirdeki lezzeti, Ebû'l-Kâsım es-Sicillî "zikrin var olan lezzetinden (uzaklaşıp) mezkûr ile meşguliyettir," diye açıklar.²¹³²

²¹²⁵ Serrâc, *Lüma'*, s. 200 [253].

²¹²⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 127a; Tüsterî, *el-Muâraza ve 'r-Red*, vr. 225b.

²¹²⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 58a; *Tefsîr*, s. 127.

²¹²⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 28b.

²¹²⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 80b, 138a.

²¹³⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 70.

²¹³¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 89.

²¹³² Tüsterî, *el-Muâraza ve 'r-Red*, vr. 238a-b.

Görüldüğü gibi Tüsterî'ye göre *zikir* sadece belli kelimeleri, belli sayıda tekrar etmek değildir. Tüsterî'ye göre *zikir* üç makâmıdır. **Birincisi** dil ile zikirdir. **İkincisi** kalp ile zikirdir. **Üçüncüsü** Allah ile muttasıl zikirdir.²¹³³ Bursevî de benzer bir şekilde zikir üç kısma ayırmıştır: “Evvelkisi zikr-i lisân, ikincisi zikr-i kalp, üçüncüsü zikr-i sırdır. Zikr-i lisân ve zikr-i kalp kâl ile telkin olunur. Lâkin zikr-i sır, hakikatte sır olup kâl ile tefhim olunmaz. Sadren an sadrin, hâlen telkin olunur.”²¹³⁴

Bursevî'nin de ifade ettiği gibi telkin ile gerçekleşen dil ve kalp zikri *Allah ile muttasıl, sır zikrine* vesile olmaları açısından önemlidir. Dil ile zikredenleri Tüsterî, “*Dilini Allah'ın zikriyle ıslatmış (nemlendirmiş, rutubetlendirmiş), kula ne mutlu!*”²¹³⁵ diyerek tebciî etmiş; muhsinleri, “*Dilleri Allah'ı zikretmekten daima rutubetlidir (yaştır). Öyle ki O'nu unutmazlar. Kalpleri O, onlarla beraber olduğu halde tutkundur, zâkirdir,*”²¹³⁶ diye vasıflandırmıştır. “*O'na ancak güzel sözler yükselir (ulaşır). Onları da Allah'a amel-i sâlih ulaştırır.*” (Fâtır 35/10) âyetinde *güzel sözü*, zikir olarak tefsir eden müfessirimiz, dil ile zikirde önemli bir hususa dikkat çekmiştir. Dil zikrini yükseltecek ve ihlâsa ulaştıracak şeyler *ilim*, *ilim ile amel* ve *Sünnet'e ittibâdır*.²¹³⁷ . Yolun başındaki zâkir bu hususlara da dikkat ederek dili ile zikre devam ederse belli süre sonra zikir kalbe sirayet edecektir.

Zikirde asıl olan kalptir. Kalp murâkabesinden gafil olarak zikr-i kesîr yapılması uygun görülmez.²¹³⁸ Sicillî'ye göre kalpte daimi zikir sıddıkların kalp amellerinin mirasıdır.²¹³⁹

Dil ve kalp ile yapılan zikri, hakîkî zikir için bir merhale olarak gören Tüsterî, dil ve kalp zikrini âmm/umumî ve maktûu'z-zikir (kesintili zikir) olduklarını belirtmiş

²¹³³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 5a-b.

²¹³⁴ Mustafa Rasim Efendi, *Istulâhât-ı İnsân-ı Kâmil*, s. 532

²¹³⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 102b-103a.

²¹³⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 128b.

²¹³⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s.128.

²¹³⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 102.

²¹³⁹ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 159b.

ve bu tür zikirlerde doğabilecek mahsurlara işaret etmiştir. Bu manada “*Lisan ile zikir, hezeyan; kalp ile zikir vesvesedir,*” demiştir. Beyazid Bistâmî tarafından eleştirilen bu söze İbn Sâlim, “Tüsterî, bu sözüyle kişinin zikirle değil, mezkûr yani zikrettiği Allah ile kâim olması gerektiğini anlatmak istemiştir,” şeklindeki ifadeleriyle savunma yapmıştır.²¹⁴⁰

Tüsterî, Allah ile *muttasıl zikir* olarak ifade ettiği üçüncü tür zikrin, *zikr-i mevsûl* yani muttasıl, kesintisiz zikir olduğunu belirtir. Bu tür zikir, “*organlar fiil halinde iken Allah Teâla'nın kendisini gözetip kolladığını (üzerinde kâim olduğunu) hatırlayarak yapılan zikirdir. Bu zikir, farz zikir türü olup aynı zamanda hâstır. Bu zikrin ehli ancak Allah'ın emrettiği şeyi yapar, yasakladığı şeye son verir (bırakır).*”²¹⁴¹

Bu tür zikir aynı zamanda Allah'ı, Allah ile zikretmektir. Bu bağlamda müfessirimiz, Allah'ı, Allah ile zikreden kimsenin Allah'ı, zikrullah ile zikreden kimse gibi olmadığını belirtir. “*Biz onları özellikle âhiret yurdunu düşünen ihlâslı kimseler kaldık.*” (Sâd 38/46) âyetindeki izahına göre AllahTeâlâ İbrahim, İsmail ve İshak (a.s.)'ı dünyayı değil, sırf kendisini düşünen, zikreden, ihlaslı kimseler kılmıştır. Zikrederken kendilerini görmemişler bilakis O'nunla, O'nu zikretmişlerdir.²¹⁴²

Zikrin nihâi noktası diyebileceğimiz bu tür zikrin bir diğer özelliği de zâkiri müşâhedeye ulaştırmasıdır. Zikrin en alt derecesinin ilim olduğunu belirten Tüsterî'ye²¹⁴³ göre “*Zikrin kemâli müşâhede bilgisidir. (el-ilim bi'l-müşâhede)*”²¹⁴⁴ Yani Peygamber (sav)'ın “O'nu görüyormuşsun gibi Allah'a ibadet et. Çünkü her ne kadar sen O'nu görmesen de O muhakkak seni görmektedir,” hadisi gereğince gizli açık

²¹⁴⁰ Serrâc, *Lüma*, 460.

²¹⁴¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 5a-b, 149b-150a.

²¹⁴² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 132

²¹⁴³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 1b.

²¹⁴⁴ Kelâbâzî, *Taarruf*, s. 114.

her hâl ü kârda Allah Teâlâ'yı murâkabe etmektir. İclâl ve tazim ehlinin mertebeleri bu şekildedir.²¹⁴⁵

İbn Salim de hocası Tüsterî'ye benzer zikir taksimi yapar. Ona göre zikir üç türdür: Birincisi, dille zikirdir, bunun bire on sevabı vardır. İkincisi, kalple zikirdir, bunun bire yedi yüz sevâbı vardır. Üçüncüsü, sevabı ölçülüp tartılamayan bir zikir türüdür ki o da, Hakk'a yakınlık sebebiyle muhabbet ve hayâ ile dolmaktadır.²¹⁴⁶

Tüsterî, zikri, *helal olup nâslarda emir olan zikir ve haram olan zikir* olmak üzere de ikiye ayırır. Naslarda emredilen zikir bellidir. Allah'ı anmak, namaz kılmak, Kur'ân okumak gibi. Haram olan zikir ise harama muhabbet besleyerek; haram olduğunu bilerek; işlemenin haram olduğuna itikâd ederek kalplerin haramı zikridir.²¹⁴⁷ Bunu Tüsterî "*Kalplerin haramı anması (zikri) kalplere haramdır,*"²¹⁴⁸ sözüyle ifade eder.

Ehl-i zikir de iki çeşittir: Hakîkî zâkirler ve zikir müddeîleri.

a. Hakîkî zâkirler: Gerçek zikir ehli, kalplerinde vecd olarak buldukları muhabbet ve hareketlilikle birlikte Allah korkusunun kendilerini bırakmadığı kimselerdir. Yani onlar ehl-i hafvtırlar. Bu kimseler Allah, âhîret, ilim ve Sünnet içindirler.²¹⁴⁹ Bu zikir ehlinin zikri, *kurbiyet, hayâ, hayf, îsâr, marîfet, hazer* ile gerçekleşir. Bu kimseler Allah Teâla'nın kendilerini gördüğünü, kendisine şahit olduğunu bilirler. Kalpleri ile O'nu kendilerine yakın görerek O'ndan hayâ eder ve sonra O'nu nefislerine ve bütün hallerine tercih ederler.²¹⁵⁰ "*Allah'tan gayrısıyla mümazece etmediği sürece onların kalpleri müşâhede halindedir.*"²¹⁵¹

²¹⁴⁵ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 153b-154a.

²¹⁴⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 127, Serrâc, *Lüma'*, 253.

²¹⁴⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 154b.

²¹⁴⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 78b.

²¹⁴⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 85.

²¹⁵⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 127; Mahmûd, *eş-Şeyhü'l-Emîn Abdullah et-Tüsterî*, s. 102-103.

²¹⁵¹ Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 225b.

Tüsterî, köşelerine çekilip, gönülden zikre tâlib olarak, *Allah'ı hakiki manada zikredenlere* dünya ve âhirette verilecek şeyleri sıralar. Dünyada onlar için üç şey vardır: (1) Kalplerinden dünyaya dair tüm sıkıntı ve düşünceler sökülüp atılır. (2) Allah yeryüzü hayvanlarına onların bedenlerini haram kılar. (3) Her kimin bedeni yeryüzü hayvanlarına haram kılındı ise Allah onun bedenini cehenneme de haram kılmıştır. Çünkü yeryüzü hayvanları onları yediği halde çocukların bedenlerini Allah cehenneme haram kılmıştır. Bunları ise yeryüzü hayvanları yemez. Bu kimseler için cennette de üç şey vardır: (1) İnsanlar hesap verirken onlar, cennette güven içinde olanlar (âminîn) ile beraber yüce derecelere yükselirler. (2) Ehl-i beytlerine, akrabalarına, komşularına ve tanıdıklarına şefaât ederler. (3) Üçüncüsü, Rabbisinden, annesini, ehlini (eşini), evladını derece bakımından onunla beraber kılmasını isterler.²¹⁵²

Yine hakîki zâkirde kudret zuhûr eder. “Ölüleri diriltmek istese (hemm) bunu yapabilir ve önündeki bir hastaya elini dokunsa o hasta iyileşir.”²¹⁵³

b. Zikir iddiasında bulunanlar: BunlarTüsterî'nin halkın en şerirleri olarak gördüğü müddaîlerdir. Ki onlar her hâl ü kârda neşât, sürûr ve ferah iddiasındadırlar. Bunlar gerçek zâkirlerin tam aksine düşman, dünya, cehâlet ve bid'at içindirler.²¹⁵⁴ Diğer konularda olduğu gibi zikir iddiasında bulunsalar da zâkir değildirler.²¹⁵⁵

Zikirde elfâz-ı zikir, sayı, zaman ve yer mürîdin durumuna göre önem arzedebilir fakat asıl değildir. Aslolan mezkûr ile meşgul olmaktır. Bu sayılanlara hakîkî zikre vesile oldukları ve tasavvufî eğitimde de tedricilik ilkesi bulunduğu için yer verilmiştir. Müşâhedeyle neticelenecek zikr-i mevsûl için ilim, dil ve kalp zikri gerekir. Tüsterî'nin bir mürîdine yaptığı zikir telkinini Hücvîrî şu şekilde anlatır: “Tüsterî bir mürîdine bütün bir gün boyunca “Allah, Allah” demek için gayret et, der. İkinci ve

²¹⁵² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 150a.

²¹⁵³ Sülemî, *Ziyâdâtü Hakâiki't-Tefsîr*, s.132.

²¹⁵⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 85.

²¹⁵⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 70; Serrâc, *Lüma'*, 253.

üçüncü gün de aynı şeyi söyler. Derken mürîde bu şekilde zikretmek kolaylaşır. Tüsterî, “Şimdi geceleri de gündüze ekle”, der, mürîd söyleneni yapar. Nihâyet mürîd gece rüyasında bile bu kelimeleri söylediğini görür hale gelir. O bakımdan bu âdet artık onun tabiatı haline gelmişti. Bunu müteakip Sehl, mürîde “Şimdi bundan vazgeç, yani Allah, Allah kelimelerini dille söylemeyi terk et. Hakk’ı hatırlamakla meşgul ol”, der. Mürîd emre uyararak söyleneni yapar, hatta bütün vakti bunun içinde istiğrak halinde geçer.”²¹⁵⁶

Zikrin, kişiyi dilin afetlerinden korumada önemli bir rolü de vardır. İnsanların başlarına gelen sıkıntılar çoğunlukla dilleri sebebiyledir. Efendimiz Muaz b. Cebel’i “İnsanları, burunları üzerine sürten, dillerinin biçtiklerinden başkası (değildir),” sözüyle dil konusunda uyarmıştır. Abdullah b. Mes’ud da “Uzun süre hapse, dilden daha muhtaç bir şey yoktur. (Hiçbir şey uzun süre hapse dilden daha müstehak değildir.)” demiştir. Kul dilin bu afetinden zikir sayesinde kurtulabilir. Hadîs-i şerifte “Her kim Allah’ı zikretmediği bir saat geçirirse kıyâmet gününde onun için hasret olur,”²¹⁵⁷ ve “Âdemoğlunun bütün kelâmı aleyhinedir, lehine değildir. Ancak marufu emretmek, münkeri nehyetmek ya da Allah’ı **zikir** müstesna,”²¹⁵⁸ buyrulmuştur.

Müfessirimiz, âyet ve hadislerdeki bazı ifadeleri *zikir* olarak tefsir etmiş, işârî yorum yapmıştır. “**Allah’ın rahmetinin eserlerine bir bak**” (Rûm 30/50) âyetindeki *rahmet*, “Zâhirde yağmur, bâtında ise kalplerin zikir ile yaşamıdır.”²¹⁵⁹ “**O ölüleri diriltir**” (Şu’râ 42/9) âyetinde *ölü*, zikretmeyen kalptir. Ehl-i hakkın kalpleri Allah’ın zikri ve müşâhedesi ile diriltilecektir.²¹⁶⁰ “**Yoluna gücü yetenlerin ona azık ve binit bulsunlar**” (Âl-i İmran, 3/97) âyetindeki *azık* zikir, *binit* de sabırdır.”²¹⁶¹ “**Onda temizlenmeyi seven adamlar vardır.**” (Tevbe 9/108.) âyetinde *temizlenmek* içte ve dışta

²¹⁵⁶ Hücvîrî, *Hakikat Bilgisi Keşfü'l-Mahcûb*, s. 259.

²¹⁵⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 3b-4a.

²¹⁵⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 4a, 11b-12a.

²¹⁵⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 122.

²¹⁶⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 138.

²¹⁶¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 33.

Allah Teâlâ'yı zikretmek ve ona taat etmektir.²¹⁶² **O'na ancak güzel sözler yükselir (ulaşır). Onları da Allah'a amel-i sâlih ulaştırır.** (Fâtır 35/10) âyetinde *güzel söz* ve amel-i sâlih'in zâhiri anlamı duâ ve sadakadır. Bâtını ise ilim ile amel ederek Sünnet ile yönelerek yapılan **zikirdir.**²¹⁶³ Resulullah (s.a.v.)'in, "İman, güzel söz söylemek ve yemek yedirmektir," hadisindeki *güzel söz*, zikrullahtır.²¹⁶⁴ **"Rabbim, beni sıdk (ve selâmet) girişi ile girdir. Sıdk (ve selâmet) çıkışı ile çıkar ve tarafından bana hakkıyla yardım edici bir huccet(-i kâhire ve kudret-i kâmile) ver."** (İsrâ: 17/80) âyetinin anlamı ise "Ya Rab! Senin katından bana bir lisan ver de hep seni zikredebeyim. Senden başkasını hiç zikretmeyeyim," demektir.²¹⁶⁵

Arş'ı yüklenen ve onun çevresinde bulunan meleklerin **"O halde tevbe edenleri ve bağışla"** (Ğâfir 40/7) şeklinde yaptıkları duâyaya mazhar olanlar mü'minlerin en önemli vasıflarından biri de gaflet üzere olmayıp zikretmek, zikirten hoşlanmak olarak belirtilmiştir.²¹⁶⁶

Hz. Meryem'in tuttuğu oruç da Allah'ı zikir hariç dünya kelamı konuşmama şeklinde idi. **"Ben, çok merhametli olan Allah'a oruç adadım;"** (Meryem 19/26) âyeti hakkında sorulduğunda Tüsterî, Allah'ın **zikri** hariç hiçbir şekilde konuşmama, susma şeklinde samt orucu hakkında bilgi vermiştir.²¹⁶⁷

Zikrin zıddı gaflet ve nisyandır. Müfessirimizin ifadesiyle, *gaflet*, vakti batâletle harcamaktır.²¹⁶⁸ Kalp evleri, zikirle mâmur, gafletle harâb olur. Allah kime zikri ilhâm ederse onu zulümden kurtarır. O kimse hep âyetle yani zikirle konuşur.²¹⁶⁹ Gaflet kişinin önüne çıkıp hakikati görmesini engelleyen duman gibidir. **"Şimdi sen, göğün,**

²¹⁶² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 74.

²¹⁶³ Tüsterî, *Tefsîr*, s.128.

²¹⁶⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 195.

²¹⁶⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 96.

²¹⁶⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 136.

²¹⁶⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s.99.

²¹⁶⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 97.

²¹⁶⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 116.

açık bir duman çıkaracağı günü gözetle.” (Duhân 44/10) âyetindeki duhân, dünyada kasvet-i kalp ve zikirden gâfil olmaktır.²¹⁷⁰ Hz. İsa (a.s.) da şöyle demiştir: “Allah’ın zikri dışında çok kelimeler etmeyin. Aksi takdirde kalpleriniz katılaşırlar. Çünkü katı kalp Allah’tan uzaktır.”²¹⁷¹

“Gafillerden olma!” (A‘râf 7/205) âyetinin tefsîrinde zikir ve gaflet bağlantısını kuran müfessirlerimiz, nefesi de zikirle bağlantılı olarak ele alıp, sûfnin alıp verdiği nefesleri denetim altında tutması ve her ânı değerlendirmesini önemli bir tasavvufî uygulama olarak kabul eder.²¹⁷² Ona göre, Allah Teâlâ’yı zikretmeksizin bir nefesten diğer nefese geçen kimse, o anını zayi eder. Vaktini zayi eden kimsenin de maruz kalacağı en basit şey, mâlâyânî şeylere dalıp kendisine fayda veren şeyleri terketmesidir.²¹⁷³ Tüsterî’nin şu sözleri de bu konuya izah getirmesi açısından önemlidir: *“Size hakkı söylüyorum, batıl değil. Yakîni/kesin olanı söylüyorum, şek değil. Biliniz ki bir tek nefesini Allah’ı zikretmeden veren her kimse Allah’tan gafilidir. Havâssın gafleti, eşyaya sükûndadır. Avâmın gafleti, eşya ile iftihâr etmektedir.”*²¹⁷⁴

Tüsterî gafleti hakikattan habersiz olmak anlamında da kullanır. *“Halk ancak gafletle yaşar (gafletsiz yaşayamaz). Cennete (de) ancak rahmetle girer. Sıddıkların gafleti ise, mezkûru bırakıp zikirle meşgul olmalarıdır,”*²¹⁷⁵ sözündeki halk ile ilgili söz konusu gaflet onlara bir lütuftur. Sicillî bu sözdeki avâmın gafletini şöyle açıklar: *“Tüsterî’nin, halk ancak gafletle yaşar, sözünün anlamı, hakîkatın hakâikından gafletle yaşarlar. Hakikat, Hârîse’nin anlattığıdır.”*²¹⁷⁶ Hakîkatın hakîkatı, halktan gizlenmiştir

²¹⁷⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 141; Sülemî, *Ziyâdâtü Hakâiki’t-Tefsîr*, s. 169-170.

²¹⁷¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 150.

²¹⁷² Uludağ, Süleyman, “Nefes”, *DİA*, 32/522.

²¹⁷³ Sühreverdî, *Avârif*, s. 316 [674].

²¹⁷⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 70.

²¹⁷⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 70b.

²¹⁷⁶ Resûlullah, “İmanın hakikati nedir”, diye sorduğu vakit Hârîse, “Dünyadan el-etek çekince gündüzlerim susuz, gecelerim uykusuz hale geldi. Rabbimin arşını açıkça görür gibi oldum. Birbirini ziyaret eden cennet ehli ile yekdiğerine düşman kesilen cehennem ehlini görür gibiyim,” demişti. Hârîse,

(guyyibet). Çünkü eğer onlara hakâik açılrsa (keşfolunsa) elbette akılları başlarından giderdi ve çalışamazlardı. Halkın bu manadaki gafleti rahmettir. “*Sıddıkların gafleti*” ise yakınlık halavetinin varlığı ile ve onların, O’nu zikrinden evvel, Mezkûr’un (Allah Teâlâ’nın) onları zikrini müşâhede etmekten uzak olarak yaptıkları zikir ile. ²¹⁷⁷ Yani Allah da kullarını zikreder/hatırlar. Âyet-i kerimede “*Siz beni zikredin ben de sizi zikredeyim*” (Bakara 2/152) buyrulmuştur. Sıddıkların gafleti Allah’ın onlara olan zikrinden gafil olarak yaptıkları zikirdir.

Zikrin karşıtı olan diğer bir kavram ise *nisyân*dır, unutmak demektir. Zikrin, nisyândan temizliğini tahâret türleri arasında sayan ²¹⁷⁸ Tüsterî, tâbiînden birinin sözüne dayanarak Allah’ın kitabında iki türlü unutmanın olduğunu belirtir. Birincisi bilerek unutmaya yani verilen sözü terktir. Tüsterî, cennette vaki olan ilk unutmaya ifade ettiği, Hz. Âdem’in nisyânını bu türden sayar. Diğerisi ise hatırdan gitmektir. “*Balığ unuttum.*” (Kehf /63) âyetinde olduğu gibi. Yani onu hatırlayamadım, demektir. Hz. Musa’nın Hızır’a “*Unuttuğum şeyden dolayı beni muâheze etme;*” (Kehf 18/73) demesi de bu türdendir. ²¹⁷⁹

Kuşeyrî, nisyânın masiyet olduğu konusunda Sehl’in şu sözünü nakleder: “Allah Teâlâ’nın şöyle hitap etmediği hiçbir gün yoktur: ‘Kulum! Bana karşı insafı ve adil davranmıyorsun! Ben seni zikrediyorum, ama sen beni unutuyorsun/nisyan ediyorsun, zikretmiyorsun. Seni kendime çağırıyorum. Lakin sen başkalarının dergâhına gidiyorsun! Ben senden bir sürü belâyı def ediyorum, fakat sen günah üzerinde ısrar ediyorsun! Ey Âdemoğlu yarın kıyâmette huzuruma çıkınca mazeret olarak ne

“Dünyadan el-etek çekince Allah kalbimi nurlandırdı da daha evvel bana gâib olan hususlar gözle görünür gibi bir vaziyete geldi,” diye durumunu haber vermiştir. Bu konuda Resûlullah, “Bir kimse Allah’ın kalbini nurlandırdığı bir şahsı görmek isterse Hârise’ye baksın buyurmuştur. Bkz. Kelâbâzî, *Taarruf*, s. 14-15 [57-58].

²¹⁷⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 10b, Sicillî, *eş-Şerh ve ’l-Beyân*, vr. 195b.

²¹⁷⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 101a.

²¹⁷⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 28.

söyleyeceksin?”²¹⁸⁰ Tüsterî’ye göre böyle Kerîm bir Rabbi unutmaktan/nisyandan daha çirkin/büyük bir masiyet yoktur.²¹⁸¹ Sonra bu masiyetten diğer masiyetler teşa’ub eder. *Şayet bir adam Allah’ı unutarak (nâsiyen) namaz kılsa Allah’a âsî olur. Bununla birlikte adam farzlar dışında namaz kılmadan, oruç tutmadan, herhangi bir şey tasadduk etmeden (sadece) otursa da sonra Allah’ı zâkir olsa kesinlikle itâatkâr (mutî’) olur.*²¹⁸²

Nisyânın kalbe ve akla vereceği bir takım zararlar vardır. Mü’min zikir sayesinde bu zararlardan sâlim olur. Tüsterî’nin “Üç şey kulun kalbini ve aklını götürür: Cehâlet, masiyet ve *nisyan*. Üç şey de ona aklını ve kalbini geri getirir: İlim, tâat ve *zikir*,”²¹⁸³ sözü bu nisyânın zararını dile getirme ve cehâletle masiyet arasındaki irtibata dikkat çekme açısından önemlidir. Şöyle ki “insanın tab’ı/tabiatı-yapısı cehâlettir. Cehâletin tab’ı nisyandır (unutmaktır). Nisyânın tab’ı masiyettir (günah işlemektir). O halde her kim bu durumdan kurtulmak isterse, cehâletin yerine ilme, mâsiyetin yerine tâata, nisyânın yerine *zikre* talip olmalıdır. Her kim amelini *zikirle* bağlarsa (birleştirirse) ona tevekkül verilir. Kim de *zikrini* tâatla bağlarsa bu onun için şükür olur. Kime şükür verilirse peşinden mezîd gelir.”²¹⁸⁴ Bu açıklama aynı zamanda *zikir*, *tevekkül*, *şükür*, *mezîd* irtibatına dikkat çekmektedir. Yani zikrin mirası *tevekkül* ve *şükürdür*. Şükür sayesinde de ilâ nihâye bir lütuf söz konusudur.

Sehl b. Abdullah “*İlim sebebiyle olan zikir sükûn; akıl sebebiyle olan zikir tuma’niyettir,*” demiştir. “Bu nasıl olur” denildiğinde “*Kul Allah’a itâatta bulunduğu vakit zâkirdir. Hatırına bir şey geldi mi kâtı’dır, yani zikrini keser. Nefsinin filinde*

²¹⁸⁰ Attâr, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, s. 349; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 224.

²¹⁸¹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 225.

²¹⁸² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.106a.

²¹⁸³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.48b-49a, 84a, 61b.

²¹⁸⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 84b.

olup, kalbine, kendisini zikre ve tâata delâlet eden bir şey geldi mi bu akıl mevziidir,” diye cevap vermiştir.²¹⁸⁵

Zikir ve muhabbet arasında irtibat vardır. Sûfîlerin çoğu zikri muhabbetin semeresi ve göstergesi olarak görmüşlerdir. Zira seven sevdiğini hatırandan çıkaramaz. Allah'ı seven kişilerin alâmetleri maiyyet sırrına ererek dillerinin Allah'ı zikretmesidir. Onlar Allah'ı unutmazlar.²¹⁸⁶

Kendisiyle Arş'a ulaşılan zikirde hamd ve övgünün kemâli vardır. Ki bu kişinin bütün halleri Arş'a ve Arş'ın sahibine mevsul olur. O, Arş'ın, Kürsî dünya âhiret cennet ve cehennemi sarıp kuşattığı ihata ettiği bilgisidir.²¹⁸⁷

Zikir, duâ yerine geçer mi? Tüsterî'ye göre zikir duâ yerine geçer hatta duânın en eslemidir. Çünkü kul zikretmek suretiyle kendi ihtiyarını terkeder. Bazen insan, **“İnsan hayrı istediği kadar şerri de ister,”** âyetinde de ifade edildiği gibi duâsında farkında olmadan helakine sebep olacak şeyler ister. İhtiyârı ve duâyı terkedip zikreden kimseye reğâib bolca verilir. Ayrıca bu insan kendi iradesi sebebiyle karşılaşacağı afetlerden emin olur. Nitekim Peygamber efendimiz de şöyle buyurmuştur: “Benim zikrim kimi benden istemekten alırsa, isteyenlere verdiğimin daha üstününü ona vermişimdir.”²¹⁸⁸

Zâkirin riayat etmesi gereken hususlar vardır. İlk olarak zâkir Allah arasındaki muâmeleyi bilmelidir. Bununla birlikte şeytanın vesvese ve desiseleriyle halini kaybetmekten korkmalıdır.²¹⁸⁹ Ucubdan sakınmalı ve nefsini sürekli kusurlu görmelidir.²¹⁹⁰ Ayrıca, Allah Teâlâ'nın zikrinden uzaklaştıracak şeyleri bilmeli ve onlardan kaçınmalıdır. Kulu Allah'ın zikrinden uzaklaştıracak şeyler ise şunlardır:

²¹⁸⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 85.

²¹⁸⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 2b.

²¹⁸⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 6a.

²¹⁸⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 94.

²¹⁸⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 69a.

²¹⁹⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 53.

Dünya hayatının çekiciliğine güvenerek aldanmak, şeytanın vesveselerine kapılmak, Rahmân'a muhalefet etmek, nefsin ümniyelerinin peşine düşmek, tabii alışkanlıkları devam ettirecek şeyler yapmak.²¹⁹¹

Tüsterî'ye göre çok zikir/tezekkür etmek kalbin saflığından ve berraklığından dolayıdır.²¹⁹² Allah'ı zikrinden boş, mâsivânin yer aldığı kalbe şeytanın vesveseleri hücum edecek ve o kalp gafletten harâb olacaktır.²¹⁹³ “**Kim Rahmân'ı zikretmekten gafil olursa, yanından ayrılmayan bir şeytanı ona musallat ederiz.**” (Zuhrûf 43/36) âyetide ifade edildiği üzere Allah Teâlâ, bu kalbe, onu hak yoldan saptırmak üzere bir şeytan musallat edecektir.²¹⁹⁴ O, talebelerine, “Sözünüz zikir, susmanız tefekkür olsun!”, diye tavsiyede bulunmuştur.²¹⁹⁵

Netice olarak Tüsterî'ye göre, dünya, melaike, rûh, sır ve kalbin yaşam vesilesi kılınan zikir tasavvufun temel esaslarından biridir. Tüsterî, zikrin üç mertebesinden söz etmiştir. Dil ile zikir, kalp ile zikir ve Cenâb-ı Hakla muttasıl zikir. Asıl olan üçüncü Allah'ı Allah ile zikretmektir. Burada zâkir zikirle değil mezkûrla meşgul olur ve müşâhede ile neticelenir.

15. Edeb

Edeb, “İyi ahlak, güzel terbiye, utanma, zerafet, usluluk, insanlara kavlen, fiilen güzel davranışta bulunmak”²¹⁹⁶ gibi anlamlara gelir. Cenâb-ı Hakk'ın, canlarını ve mallarını satın alıp karşılığında Cennet'i vadettiği kullar hakkında “**...onlar Allah'ın koyduğu sınırları gözetirler**” (Tevbe 9/112) buyrulmuştur. Bu yüzden sûfiler edebi, Allah'ın koyduğu sınırları koruyarak ölçülü bir yaşam sürmek, bu bağlamda da zâhir ve bâtını tebiye etmek anlamında kullanmışlardır. Sûfilerden bazıları da *edebi*, “*kuvve ve*

²¹⁹¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 103.

²¹⁹² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 15b-16a.

²¹⁹³ Mahmûd, *eş-Şeyhü'l-Emîn Abdullah et-Tüsterî*, s. 102.

²¹⁹⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 140.

²¹⁹⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 68b, 91a; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 68.

²¹⁹⁶ Cebecioğlu, *TTDS*, s. 139.

kabiliyette olanı fiile çıkarmak,” şeklinde de tanımlamıştır. Zira hadis-i şerifte “*Rabbiniz bedenleri, ahlâkı, rızık ve ecelleri takdir edip tamamlamıştır,*” buyrulmuştur. Bu anlayışa göre seciye, huy, tabiat Cenâb-ı Hakk’ın ezelde kişiye takdiri ileldir. Beşerin bu seciyeleri yaratmaya kudreti yoktur. Bu durum ehl-i tahkik tarafından çakmakta ateşin bilkuvve halinde bulunmasına benzetilmiştir. Çakmakta var olan ateşin fiile dönüşmesi yani yanması için hareket gerekir. Ateşe dönüşecek olan maddenin var edilmesi Allah’ın fiilidir. Onun meydana çıkması da kulun irade ve kesbi ile gerçekleşir. Kulda da *güzel ahlak, edeb ve terbiye*, ilim kesbi, irade, riyâzet, gayret ve eğitim ile ortaya çıkar.²¹⁹⁷

Hz. Muhammed (s.a.v.), “*Beni Rabbim terbiye etti, O beni ne güzel terbiye etti,*” buyurmuştur. Tüsterî’ye göre bu hadis-i şerif Hazret-i Peygamber’in derecesinin yüceliğine delâlet eder. Bu yüce derecesi sebebiyle onu te’dib edebilecek bir beşer olamayacağı gibi onun edebinden daha üstününün bulunması da mümkün değildir. O (s.a.v.), en güzel edeb ve en yüce ahlâkın madenidir. Çünkü tüm yüce meziyetlerin menbaı Allah’ın yeryüzündeki misyonu olan peygamberlerde bulunur. İnsanlar da bu meziyetleri direk peygamberlerden alırlar. Müfessirimizin ifadesiyle Peygamber (s.a.v.), Kur’ân edebi ile edeblenmiş, iyi bir eğitim almış, Allah Teâlâ’nın çizdiği hududu çiğnememiştir. Yine O’ndan aldığı bu eğitim sayesinde Allah’tan bir rahmet ile kullarına yumuşak davranmıştır.²¹⁹⁸ Bu yüzden de “*Ve sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin,*” (Kalem 68/4) şeklindeki ilâhî hitaba mazhar olmuştur.

Tüsterî *edebi*, Cenâb-ı Hakk’ın kullarını yükümlü tuttuğu yedi esastan birisi olarak kabul eder. Bunları kendine vazife bilip, gerekli gören ve bunlarla amel eden kimsenin imanı kâmil olur, akli tam olur, hayatından zevk alır, Rabbisine tâatının lezzetini tadar.²¹⁹⁹ Yine edeb din ve dünyanın devamı için gerekli olan üç şeyden biridir.

²¹⁹⁷ Sühreverdî, *Avârif*, s. 164, 165 [350-351]; Gazzâlî, *Ravzatü’l-Tâlibîn ve Umdetü’s-Sâlikîn*, s. 14.

²¹⁹⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 174.

²¹⁹⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 75b. Bu yedi şey şunlardır: Emir ve nehiy, Sünnet, edeb, tergîb, terhîb, siat.

Zıddı olan hark yani edeb dairesinden çıkmak, hürmetsizlik etmek de din ve dünyanın helâkine vesiledir.²²⁰⁰ Ayrıca *edeb*, hakikatin tâlibi olan bu yolun yolcusuna başlangıçta tevbeden sonra gerekli olan ilk şeydir ve *edeb* tevbenin kabulüne de vesile olacaktır.²²⁰¹ Tevbe gibi diğer makamlar için de edeb şarttır. Zira, “*Tasavvuf erbabının katettiği makâm ve hâller, değerli ve azîzdir. Fakat bu mahallerde edebe riayet çok daha şerefli ve azîzdir.*”²²⁰²

“*Edebin en alt mertebesi cehâlet anında durmaktır.*”²²⁰³ Yani kişinin bilmediği hususlara müdahil olmayıp beklemesidir. “*Edebin sonu ise şüphe anında durmaktır. Durum kendisine netleşinceye kadar hiçbir şey hakkında hükmetmemektir.*”²²⁰⁴ Her iki durumda da *edeb* teenni ve sabırla hareket etmenin adıdır.

Zâhir ve bâtının terbiyesini ifade ettiği için *edeb*, insan hayatında geniş bir uygulama alanı bulur. Sehl b. Abdullah, yiyecektekenden içeceğe, uyumaktan konuşmaya, tazarrudan istiğâseye her şeyde bulunması gereken edebe işaret etmiştir. Kendisine, “Edeb nedir?” şeklinde yöneltilen soruyu “*Yiyeceğiniz arpa, tatlıınız hurma, katığınız tuz, yağınız yoğurt, elbiseniz sûf, eviniz mescitler, ışığınız güneş, lambanız ay, temizliğiniz su, bahânız nezâfet, zinetiniz hazer, ameliniz rızâ, azığınız takvâ, yemeniz geceleyin (oruç), uyumanız gündüzleyin (gece ibadeti), sözünüz zikir, susmanız ve himmetiniz tefekkür, bakışınız ibret, sığınağınız ve yardımcınız Mevlanız olsun. Ve ölünceye kadar bunda sabredin,*”²²⁰⁵ şeklinde yanıtlamıştır. Yine ona göre yemenin edebi, helalden, vücudu ayakta tutacak kadar, edeble yemek ve nimet verene şükretmektir.²²⁰⁶ Allah hakkında konuşmanın edebi izinsiz, hürmetsiz konuşmamak ve

²²⁰⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 57.

²²⁰¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.149a.

²²⁰² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 85.

²²⁰³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 116b.

²²⁰⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 70a.

²²⁰⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s.68.

²²⁰⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 110.

O'nun hakkında bilmediği şeyleri söylememektir.²²⁰⁷ “Her şeyde edebi gözetmek gerekir. Fakat dört şey vardır ki bunlarda kemâl-i edeb gerekir: Tevbe, nefsi şehvetlerden men etme, samt ve halvet.”²²⁰⁸

Edebin gösterilmesi gereken en önemli yer ilâhî huzurdur. Tüsterî, Hz. Peygamber'in miracdaki edebini, ilgili âyetlerin tefsirlerinde anlatır: “**Gözü kaymadı ve sınırı aşmadı.**” (Necm 53/17) Nefsinin şevâhidine ve nefsini müşâhedeye meyletmedi. O, ancak bütün külliyeti ile Rabbisini müşâhede ediyordu. Kendisi üzerinde zuhûr eden ve bu mahalde sebâtını îcâb eden sıfatlara tanıklık ediyordu. “**Andolsun o, Rabbinin en büyük âyetlerinden bir kısmını gördü.**” (Necm 53/18) Yani sıfatlarından izhâr ettiği ayetlerini gördü. Bunlarla meşhûdundan uzaklaşıp gitmedi ve mabûdunun mücâveretinden ayrılmadı. Bunlar onun ancak muhabbetini, şevkini ve kuvvetini artırdı. Allah Teâlâ O'na tecelli ve büyük nurlara tahammül gücü, kuvveti verdi. İşte bu, O'nun diğer peygamberlere tafdîlidir. Bilmez misin ki, Musa (a.s.) tecelli anında donup kaldı. Zaaf içinde şuurunu kaybetti. Peygamber (s.a.v.) yüzyüze müşâhededinde orayı baştanbaşa gezdi dolaştı. Hâlinin kuvveti, makam ve derecesinin yüceliğinden ötürü sabit kaldı.”²²⁰⁹

Gazzâlî de Hz. Peygamber'in mirac esnasındaki kendisine mahsus edebinden bahseder. Burada Tüsterî'nin değerlendirmesine de yer verir. Hz. Peygamber mirac yolculuğu esnasında ve huzurda gerekli edebe riayet etmiştir. Zira O, zâhirî ve bâtnî edebin madenidir. Allah Teâlâ Necm Sûresi 53/17-18 âyetlerinde Muhammed (a.s.)'ın mukaddes kalbinin masivâdan yüz çevirip Cenâb-ı Hakk'a yönelişini anlatır. Peygamber (a.s.) bu yolculuğunda yerleri, gökleri, dünyayı ve âhîret yurdunu bütün hazlarıyla birlikte arkasında bırakmış, Hazret'e gidiyorum duygusuyla huzura yolculukta edebin iktizasını yerine getirmiştir. “Mâzâğal basar”, ifadesi onun i'râz

²²⁰⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 66.

²²⁰⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 94a; Tüsterî, *el-Muârâza ve 'r-Red*, vr. 213b.

²²⁰⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s.156.

açısından hâlini, “kâbe kavseyn” ise ikbâl hâlinin neticesinde tecellilere mazhar oluşunu ifade etmektedir. Hz. Peygamber nefsi inbisat etmesin, azmasın diye Cenâb-ı Hak’tan hayâ ederek, O’nu yücelterek, nefisini dürüp fakrını ve aczini ön plana çıkararak huzura yürümüştür. Çünkü nefis, rûha ve kalbe mevhibeler geldiğinde önce kulak kesilir. Belli ölçüde bağışlara ulaştığında kendini müstağni görür ve azar. Gazzâlî nefsin bu halini “fartu’l-bast” olarak ifade eder. Bu durum nefsin ifrat derecesinde sevinmesi, şımarıp kendini ön plana çıkarmasıdır. Cenâb-ı Hak’la konuşmasında Musa (a.s.)’ın da gözü kaymamış, edebinden kaybettiğine dönüp bakmamamıştır. Lâkin nefsi kulak kesilip, pay almıştır. Nefis haz alınca müstağni olmuştur. Ve nâil olduğu tecelliler üzerinde dolup taşmıştır. Fart-ı basttan ötürü “erinî enzur ileyk” demiştir. Buna sabır ve sebata da güç yetirememiştir. Yani iltifat neticesinde Musa’nın (a.s.) nefsinde bast oluşmuş ve “erinî” demiştir. Muhammed (a.s.) ise böyle bir şey söylememiştir.²²¹⁰

Allah’ın mükellef kıldığı vazifeleri yerine getirmede Allah’ın edeblerine riayet edebilmek, dereceleri yüksek olan insanların şiarıdır.²²¹¹ Bu kimselerin edeb vesilesiyle elde edeceği çok sayıda kazançları vardır. Bunlardan bazıları şu şekilde sıralayabiliriz:

- Allah ile ilgili hukukunda kendisine *edep* ilham edilen ve bunu icrâ eden kimsenin kalbi temizlenir, saadetle rızıklandırılır.²²¹²
- Kul, *edible* Cenâb-ı Hak’a tâatın haz ve lezzetini tadar. Edeble kulluk etmek, imânının kemâl mertebesine ulaşmasını kolaylaştırır.
- Edebli kişi tehennî içinde bir hayat yaşar, yaşamından zevk alır ve akli tam olur.²²¹³
- Edeb, kişiyi nefsinin hevâsına uymaktan kurtarır. Tüsterî bunu şöyle dile getirir:
“Nefsine edebi ilzâm eden kimse nefsinin hevâsından kurtulur. Çünkü Nefsini edeple kahreden kimse Allah’a ihlâsla ibadet eder. Kul nefsinin toprağa defnettikçe kalbi

²²¹⁰ Gazzâlî, *Ravzatü’l-Tâlibîn*, s. 15-16.

²²¹¹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 285 [373].

²²¹² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 68.

²²¹³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 75b.

semaya hatta Arş'a yükselir."²²¹⁴ Bu söz, aynı zamanda ihlâsın temelinde, oluşmasında ve kıyamında *edeb* olduğuna işaret eder.

Hz. Peygamber gibi mü'minlerin de Cenâb-ı Hakk'ın ahlâkı ile ahlaklanmaları mümkündür. Kulların rahmet sahibi, lütufkâr ve firâsetli olmaları Allah Teâlâ'nın edebinden birer edebdir. Kendi güç ve kuvvetine itimad ettiği zaman kulda gazab ve hiddet oluşur. Güç ve kuvvetine güvenmediği zaman ise kişinin nefsinde zaaf meydana gelir. Sonra bundan dolayı rahmet ve lütuf tevellüd eder. İşte bu, Rab Teâlâ'nın ahlâkı ile ahlaklanmaktır. Allah Teâlâ Davud (a.s.)'a vahyederek, "Benim ahlâkım ile ahlâklan. Zira ben Sabûrum," buyurmuştur.²²¹⁵

Allah Teâlâ, Kur'ân-ı Kerim'de yer alan bazı emir ve nehiyleri ile bizzat kendisi kullarını en latîf edeble te'dip etmiştir.²²¹⁶ Bu bağlamda müfessirimiz, Hucurât Sûresinde yer alan bazı ayetleri şu şekilde değerlendirir:

"Ey iman edenler! Allah'ın ve Resûlünün önüne geçmeyin." (Hucurat 49/1) ayeti Hz. Peygamber (s.a.v) söz söylemeden söz söylememeyi, O'nu can kulağıyla dinlemeyi, sözlerini dinlerken O'na yönelmeyi, O'na hürmette kusur etme konusunda *Allah'tan korkmayı Seslerinizi Peygamber'in sesinin üstüne yükseltmeyin.*" (Hucurat 49/2) âyetinde O'nu anlamaya çalışarak Resulullah ile muhatab olmayı, huzurunda sesi yükseltmemeyi salık vermektedir. **"Birbirinizin kusurunu araştırmayın,"** (Hucurat 49/12) âyetinde gizlenen ayıpların araştırılması yasaklanmıştır. Çünkü kişi, araştırdığı başkasına ait bir kusur ile kendisi de mübtela olabilir. Hz. İsa (a.s.) da Allah'ın zikri dışında çok kelam etmenin kalbi katılaştıracağını ve Allah'tan uzaklaştıracağını haber vermiştir.²²¹⁷

²²¹⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 69.

²²¹⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 174.

²²¹⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s.92, 148.

²²¹⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 150.

Tüsterî'ye göre *firaset*, Allah'ın edebi ile edeblenmektir. Bunu “*Mü'minin firâsetinden sakınız, çünkü o Allah'ın nûru ile bakar,*” hadisindeki *firâset* edebullâhtır. O da her şeye küçüğüyle büyüğüyle tahammüldür. Bu da ancak ilim genişliği ve her sözünü asıl üzere, yani kitap Sünnet üzere söylemekle mümkündür. *Firâset*, müddâî için mümkün ve sahîh olamaz.²²¹⁸

Edeb, güzel ahlâk üzerinden anlaşılabilir bir kavramdır. Kişinin edebinin kemâli ancak güzel ahlâkın tekâmülüyle mümkün olur. Tüsterî, “*Kime hulk-ı hasen verilmişse ona makâmların en ulusu verilmiş demektir. Çünkü onun dışındaki makâmlar âmme ile irtibât demektir. Hulk-ı hasen ise sıfatlarla ve na'tlarla irtibattır,*”²²¹⁹ demiştir. Gazzâlî'nin aktarmış olduğu şu söz de edebî esmâ ve sıfât ile ilgisine işaret etme bakımından Tüsterî'nin düşüncesini anlamamıza yardımcı olur: “*Denilmiştir ki, Hak Sübhânehü şöyle buyurur: Sıfatlarım ve esmâm ile kimi bütünleştirirsem onu edeble bütünleştiririm. Çünkü edeb, sıfât ve esmânın gereğidir.*” Yani bunlar kimde yer ederse o kimsede edeb yer etmiş olur.²²²⁰

Tüsterî, ahlâkî davranışları üçe ayırır:

a) Akıl iktisabı olan ahlâkî davranışlar: Sıkıntıya tahammül, yaratılanlara karşı rıfkla muâmele etmek, yumuşak ve kibar davranmak; ref'i durumunda hevâsına meyletmekten sakınmak.

b) Marifet iktisabı olan ahlâkî davranışlar: İlim, hilm ve tevâzu.

c) Teabbüdün gereği olan ahlâkî davranışlar : sekînet, vakar ve insaftır.²²²¹

Kıyâmet günü kula hesabı sorulacak şeylerden biri de nefis hakkıdır. Nefsin hakkı, nasihat ve edeptir.²²²² Nefsi te'dib ederken evvela sahibine edeb gerekir. Çünkü

²²¹⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 48b, 81b. Sicillî *firasetin* iddia ile değil ittiba ile sahîh olacağını ifade eder ve ekler: *Firasetin* aslı haktan basiret nurudur. O doğruluk ve helale yapışmak suretiyle ilim ile amel etmenin mirasıdır, meyvesidir.” Bkz. Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 168a.

²²¹⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 174.

²²²⁰ Gazzâlî, *Ravzatü't-Tâlibîn ve Umdetü's-Sâlikîn*, s. 14.

²²²¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 183.

ancak nefisini edeble yenmesini bilen, Allah'a ihlâsla amel edebilir.²²²³ Yani nefis terbiyesi, zorbalıkla değil güzel muâmele ile yapılmalıdır. Diğer amellerde olduğu gibi nefis terbiyesinde de riyadan sakınmak, Allah rızâsını esas almak gerekir. Çünkü riya edebi ifsad eder.²²²⁴ Yine nefsi te'dip etmek, ancak nefsi ve kötülüklerini bilmekle sahih ve mümkün olur.²²²⁵ Nefisini terbiye edemeyen kimse ise birçok şeyden mahrum kalır. Öncelikle onun ilminden istifade edilmez. Kalbi katılaştır ve kalbinde nifak artar.²²²⁶ Allah'ın bağışlaması durumu hariç ameliyle hiçbir hayra ulaşamaz.²²²⁷ Yine Allah Teâlâ affetmediği sürece âhirette azabı hak eder.²²²⁸

Abdurrahman es-Sicillî, insanların edebi tahsil etmelerinin de birbirinden farklı olduğuna işaret eder. Ona göre evliyâ ve siddıkların *terbiyesi*, Allah'ı yüceltmek, O'ndan hayâ etmek, yalnızken halvette ve halkın arasında Allah'ın hakkını yerine getirmek ve saygı göstermek suretiyle gerçekleşir. Mürîdlerin terbiyesi ise açlık, susuzluk, susma, uykusuzluk, halvet ve nefse yardımı kesmek suretiyle gerçekleşir. Kırk yaşına kadar nefisini terbiye edemeyen kimsenin tevbe etmesi zorlaşır, tevbe etse bile tekrar yapma konusunda zaafa düşer. Ancak Allah Teâlâ'nın kendilerine ilm-i hâlini bildirmek suretiyle yardım ettiği ve bağışlamak suretiyle imdadına yetiştiği kimseler hariç.²²²⁹

Nefis edeble yola geldiği gibi kalp de diğer organları edeble dize getirir. **“Göklerin ve yerin orduları Allah'ındır.”** (Fetih 48/8) Âyetinin tefsirinde kalbi

²²²² Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr.158b-159a.

²²²³ Serrâc, *Lüma'*, 164.

²²²⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 43a.

²²²⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 85a.

²²²⁶ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 164b.

²²²⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 94a.

²²²⁸ Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 213b; Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 94b.

²²²⁹ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr.164b.

Allah'ın ordularından biri olarak gören Tüsterî, şayet Allah kalbi, organlara musallat kılırsa onları edeb yuları ile bağlayıp ibadete ilzam edeceğini bildirir.²²³⁰

Yine Tüsterî edebî, kemâl noktaya ulaşmış, saf ve katıksız şeklinin ancak peygamberler ve sıddıklarda tahakkuk edeceğini belirtmiştir. Çünkü edebî korumaktan daha zor bir şey yoktur.²²³¹ Bunu ancak onlar başarabilir. Ayrıca hevâdan da ancak peygamberler ve bazı Sıddıklar kurtulur.²²³²

Netice olarak Tüsterî, din ve dünyanın kıvamı için gerekli gördüğü edebî mü'minin hayatının her aşamasına ve sâlikin sülûkünde katettiği her makam ve dereceye yerleştirmiştir. Güzel ahlâkı da edebî çerçevesinde değerlendiren Tüsterî'ye göre Muhammed (a.s.) başta olmak üzere bütün peygamberler güzel ahlak ve edebî madenidirler. Çünkü onları Cenâb-ı Hak te'dib etmiştir. Allah Teâla aynı zamanda Kur'ân'da yer alan emir ve nehiyleriyle diğer kullarını da te'dib eder. Dolayısıyla kullar hem âyât-ı beyyînâta hem de Resûlünün Sünnet'ine uymak suretiyle Allah'ın edebî ile edebîleşmiş olurlar.

16. Üns

Sözlükte *üns*, “ülfet etmek, cana yakın olmak, ahbab canlı olmak, sıcak ilgi” anlamlarına gelmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de, “**Kullarım sana, beni sorduğunda (söyle onlara): Ben çok yakınımdır.**” (Bakara 2/186) buyrulmuştur. Tasavvufta, ayette ifade edilen yakınlığın mirası olarak kalpte neş'et eden; recâ ve bast hâlinin üstünde ve onlardan daha güçlü bir neşe, huzur, sükûn hali için kullanılmıştır.²²³³

Tüsterî konuyla ilgili *üns* ve *isti'nâs* kavramlarını kullanır. Ona göre *üns*, organların akılla, aklın ilimle; organların, akıl ve ilmin kulla; kulun da Allah'la yakınlık

²²³⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 147.

²²³¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 68.

²²³² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 186.

²²³³ Uludağ, *TTS*, s.361.

kurmasıdır.²²³⁴ Serrâc *üns* ehlini üç dereceye ayırır. “Günahtan uzaklaşıp, Allah’a itâata ünsiyet duyan ve gafletten kaçanların ünsü” olarak ifade ettiği, birinci derece ünsü Tüsterî’nin tanımı ile açıklar. “*Ünsün bidâyetteki hâli nefis ve organların akıl ile ünsiyetidir. Akıl ve nefis, şeriat ilmiyle; akıl, nefis ve organlar Allah’a ihlâs ile amel etmek üzere ünsiyet peyda edince kul da Allah ile ünsiyete ererek O’nunla sükûnet bulur hâle gelir.*”²²³⁵

Bu ifadelerde Tüsterî Allah’la *ünse* erişinceye kadarki ünsiyet mertebelerini açıklamıştır ki bu manada akıl ile başlaması dikkat çekicidir. Ona göre akıl, ilm-i ilâhinin tevdi edilmesi için insana verilmiştir. Dolayısıyla akıl, ilim, organlar ve kul arasında oluşacak ünsün neticesinde, diğer bir ifade ile ilim ve ihlaslı ameller ile Allah’la yakınlık; bu yakınlığın neticesinde de kalpte gönül huzuru, sükûn, sevinç hâsil olacaktır.

Kulun Cenâb-ı Hak ile *ünsü* neticesinde de, sâdıklar²²³⁶ ve âriflerle yeryüzündeki her şey yakınlık kurar. Bunun sebebi ise kalplerini mamur eden ünsleridir. Bu yüzden melekler bu kalpleri tavaf da ederler.²²³⁷ Yani, “*kulun kalbi Mevlâsıyla sükûnet bulup O’nunla itmi’nâna erince kulun hâli kuvvet bulur. Kulun hâli kuvvet bulunca da her şey artık onunla ünsiyet eder.*”²²³⁸

Allah’ın yeryüzünde öyle kulları vardır ki hayvanlar bile onlara ünsiyet eder. Çok daha ilginç olanı kullar *üns* derecesine yükselirse yanındaki bu hayvanlar birbirlerine de ünsiyet ederler. Kullara, zahirde, ilk ünsiyet edenler kuşlar ve vahşi hayvanlardır. Sonra yırtıcı hayvanlardır. Yırtıcılar *ünsiyet* edince kuşlar ve vahşi

²²³⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 139b, 241a; Harkûşî, *Tehzîbü’l-Esrâr*, s. 60; Attâr, *Tezkire*, s. 351.

²²³⁵ Serrâc, *Lüma’*, 60 [64].

²²³⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 145b.

²²³⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 155. Tüsterî, zahirde ve bâtında güzel kılınan namazın da melek ve cinlerin isti’nâsına vesile olduğunu belirtir. Ona isti’nâs eden cin kardeşleri, sefere çıktığında onunla birlikte yolculuk yapar, sefere çıkarlar. Onu kendilerine tercih ederler. Bkz. Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 140a; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 114.

²²³⁸ Serrâc, *Lüma’*, 61 [65].

hayvanlar giderler. Fakat kul üns mertebesine yükseldiğinde çevresi harem hükmüne döner. Nasıl ki harem bölgesinde Allah'ın kulları birbirlerine zarar vermezlerse, üns sahibi kulun yanında hayvanlar birbirlerine zarar vermezler ve vahşiler yırtıcılarla *isti'nâs* ederler, yırtıcılar vahşilerle *isti'nâs* ederler.²²³⁹

Tüsterî, hullet ve musâhabeti de üns çerçevesinde değerlendirir. Ona göre ünsiyet kurulacak, hullet ve musâhabet edebilecek yegâne varlık Allah Teâlâdır. Kıyâmet günündeki pişmanlığın dile getirildiği “*Yazık bana! Keşke falancayı (bâtil yolcusunu) dost edinmeseydim!*” (Furkan 25/28)²²⁴⁰ âyetinin tefsirinde Tüsterî, hulletin en sahih olanının, nedamet ve pişmanlık doğurmayan olduğunu; bunun da ancak Allah ile *ünsiyet* ve halktan uzlet etmekten ibaret olduğunu belirtir.²²⁴¹ Yine “*Öyle biriyle ünsiyet et ki, sana lâzım olan her şey onun yanında bulunsun,*”²²⁴² şeklindeki tavsiyesinde de kula lazım olan her şeyi kendisinin yanında bulabileceği yegâne varlık Allah Teâlâ olduğu için sadece O’nunla ünsiyet edilmesi gerektiğine işaret vardır. Kendisine “Ey Sehl, seninle dost olmak istiyorum” diyen bir adama Sehl b. Abdullah, “*Olur, ama ikimizden birimiz ölürsek geride kalan kimle arkadaş olacak?*” diye sorar. Adamın “Allah ile!” demesi üzerine Sehl: “*O halde (ikimiz de) şimdiden Allah ile dost olalım!*” der.²²⁴³

Tüsterî, insanlarla ünsiyet kurulması durumunda da dikkat edilmesi gereken hususlara işaret etmiştir: Aralarında ünsiyet ve musâhabet bulunan kimselerin birbirlerine her konuda muvafakat sağlaması gerekir. Sehl, bu durumu yanına girdiğinde yılan gördüğü için korkup geri çekilen bir mürîde söylediği, “*Eğer vahşi hayvanlardan korkan kimselerden isen bana arkadaş olma!*” sözleriyle ifade eder.²²⁴⁴

²²³⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 139b-140a.

²²⁴⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 114.

²²⁴¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 114.

²²⁴² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 139b; Harkûşî, *Tehzîbü'l-Esrâr*, s. 62; Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 351.

²²⁴³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 114; Gazzâlî, *İhyâ*, 2/223.

²²⁴⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 142; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 296.

Her konuda olduğu gibi insanlarla üns konusunda da Cenâb-ı Hak'tan yardım istemek gerekir, Tüsterî'ye göre Musa (a.s.)'ın, “**Rabbim! Doğrusu bana indireceğin her hayra (lütfuna) muhtacım,**” (Kasas 28/24) duâsının anlamı şudur: “*Ya Rabbi! Beni ehl-i muhâlefetin vahşetinden/soğukluk-yabanlığından, ehl-i muvâfakatın ünsüne döndür.*” Allah Teâlâ, Hz. Musa'yı bu duâsı sebebiyle Hz. Şuayb ve evladının sohbeti, hulleti ve onlarla ünsiyet ile rızıklandırmıştır.²²⁴⁵

Allah'ın kullarıyla ünsiyet kurulacaksa sıddıklar ve ârifler seçilmelidir.²²⁴⁶ Çünkü onlar kişinin yaptıklarını başa kakmazlar. İnsanlardan zuhûr eden kötü fiillere hüsnü zan edip onları her hâlükârda mazur görürler.²²⁴⁷

Kendilerinden fitne zuhûr eden kimselerle ünsiyet ve musâhabet edilmemelidir. “**Sonra şüphesiz Rabbin, eziyet edildikten sonra hicret edip, ardından da sabrederek cihad edenlerin yardımcısıdır.**” (Nahl 16/110) âyetindeki hicret, müsabebetlerinde fitne zuhûr eden kimselerden ayrılmaktır. Hayır ehline mülâzemet konusunda nefisle savaşmak da *mücâhede/cihad* olarak görülmüştür.²²⁴⁸ Aynı şekilde gaflette olan zâlimler, dalkavuk, ikiyüzlü olan âlimler, câhil olan mutasavvıflarla ünsiyet kurulmamalıdır.²²⁴⁹ “Asilerle üns olur mu?” sorusuna Tüsterî “*(Asileri bırak), masiyeti düşünenlerle bile üns olmaz*” diye cevap vermiştir.²²⁵⁰

Sonuç olarak ifade edebiliriz ki Tüsterî *ünsü* kulda akıl, ilim, amel bağlantısı üzerinden anlatır. Üns, ihlâslı amelin neticelendirdiği ilâhî kurbiyetin sonucunda oluşur. Ona göre hullet, muhabbet ve musâhabete lâayık tek varlık Allah Teâlâ'dır. Kalbinde Cenâb-ı Hakka yakınlık sebebiyle *üns* yerleşen bir kula ise yeryüzündeki bütün varlıklar ünsiyet ederler.

²²⁴⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 118.

²²⁴⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 128a.

²²⁴⁷ Kelâbâzî, *Taaruf*, s. 20 [61].

²²⁴⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 93.

²²⁴⁹ Gazzâlî, *İhyâ* 2/172.

²²⁵⁰ Harkûşî, *Tehzîbü'l-Esrâr*, s. 62.

17. Muhabbet

Muhabbet sözlükte sevmek, heyecanlanmak, tercih etmek, ilgi ve rağbet gibi anlamlara gelir. Tasavvuf literatüründe ise muhabbet “kulun gözüyle Allah’ın kendisine verdiği nimetlere; kalbiyle kendisine olan yakınlık, inâyet, hıfz ve yardımına; îmân ve yakîn ile hidâyet ve inâyet nasîb etmesine bakarak Allah’ın kendisini sevdiğini görüp kendisinin de O’nu sevmesidir.”²²⁵¹ Kur’ân-ı Kerîm’de, “***Ey mü’minler, içinizden kim dininden dönerse, bilsin ki Allah öyle bir kavim getirir ki, Allah onları sever, onlar da Allah’ı severler,***” (En’âm 96/54) buyrulmuştur. Hadîs-i Kudsî’de şöyle buyrulmuştur: “Kulum, bana, üzerine farz kıldığım şeyleri edâ ederek yaklaştığı kadar başka hiçbir şeyle yaklaşamaz. Kulum nâfile ibâdetleri yaparak da devamlı bana yaklaşır. Hatta o kadar çok yaklaşır ki, artık ben onu severim. Bir kimseyi sevdim mi, onun kulağı, gözü, eli ve destekleyicisi olurum,”²²⁵²

Sûfilerin âyet ve hadisleri referans alarak ele aldıkları *muhabbet*, Tüsterî’ye göre dinin erkânından olup²²⁵³ âbidlerin makamlarından biridir.²²⁵⁴ O, bu konuda *meveddet-vüdd*, *muhabbet* ve *şevk* kavramlarını kullanır. *Meveddet* ve *muhabbet* ile ilgili bilgi verir; şevkin müntehasının anlatılamayacağını, onu vasfedebilecek kimse bulunmadığını ifade eder.²²⁵⁵

Sehl b. Abdullah’ın *muhabbet* tanımları ve konuya dair temel değerlendirmeleri şu şekildedir:

Muhabbet “*kulun, Allah’ın müşâhedesinden gayenin ne olduğunu anladıktan sonra, Allah’ın, kulunun kalbini kendisine ısındırması ve bağlamasıdır (kendisini sevdirmesidir).*”²²⁵⁶

²²⁵¹ Serrâc, *Lüma’*, 54 [57].

²²⁵² Buhârî, *Rikâk*, 38.

²²⁵³ İsfahânî, *Hilye*, s. 196.

²²⁵⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.114a.

²²⁵⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.17b, 71b.

²²⁵⁶ Harkûşî, *Tehzîbü’l-Esrâr*, s. 45.

“Allah onları sever, onlar da Allah’ı severler” (Mâide 5/54) âyeti gereği ehl-i tahkîk muhabbetin önce Allah’tan başladığını kabul etmişlerdir. Tüsterî’ye göre de, önce Allah Teâlâ’nın kuluna muhabbeti söz konusudur. Bunun yanında kulun O’nu sevmesi de yine Allah’ın kulunu kendisine bağlaması ve ısındırması suretiyle gerçekleşir. Yani seven de sevdiren de Yüce Allah’tır.

Muhabbet, “*tâat ile kucaklaşmak ve muhalefetle zıtlaşmaktır (O’na muhalefetten uzak durmaktır).*”²²⁵⁷ Muhabbet, “*kalplerin Allah’a muvâfakat göstermesi ve bu muvâfakata iyice sarılması, Allah’ın zikrine devam ve münacâttan tat alarak aşırı sevgi ile Allah Resûlü’ne uymasıdır.*”²²⁵⁸

Muhabbet, Allah’ın “**De ki: Eğer Allah’ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin**” (Âl-i İmrân 3/31) buyruğu gereğince Sünnet’e iktidâdır.”²²⁵⁹ Yani muhabbet Sünnet’e iktidâyı gerektirir. Sehl “*Allah’ı sevmenin alâmeti, Allah’ın Resulüne uymaktır. Hz. Peygambere (s.a.v.) uymanın alâmeti ise dünyadan gönlü çekmektir*”²²⁶⁰ der.

Tüsterî, “**Onlar için çok merhametli olan Allah, (gönüllerde) bir sevgi yaratacaktır.**” (Meryem 19/96) âyetindeki *vüdd*/sevgi ifadesini “*esrârın vasıtasız olarak edinildiği mükâşefe*” olarak tanımlar. Bu gizlide ve açıkta Allah’ı tasdik eden veya Allah’a verdiği sözü tutan vadini yerine getiren kimselere Allah’tan verilmiş bir makâmıdır.²²⁶¹

Mü’minlere farz olan muhabbetler vardır. Tüsterî’ye göre muhabbetullâh farzdır. Peygamber sevgisi farzdır. Ehl-i beyt sevgisi farzdır. Kişi ashab ve ehl-i beyt sevgisinin

²²⁵⁷ Hücvîrî, *Hakikat Bilgisi Keşfu’l-Mahcûb*, s. 374-375, Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 321 [407]. Bu, muhabbetin hüküm ve icaplarından. İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü’s-Sâlikîn-Kurânî Tasavvufun Esasları*, s. 931. Tüsterî’nin bu sözü Harkûşî’nin eserinde [مباينة الطاعة، ومباينة الفاقة.] şeklinde yanlış kaydedilmiştir. Bkz. Harkûşî, *Tehzîbü’l-Esrâr*, s. 39.

²²⁵⁸ Serrâc, *Lüma’*, s. 54 [58].

²²⁵⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.17b, 71b.

²²⁶⁰ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, [3/357].

²²⁶¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 99.

gereği olarak ashabın kusurları hakkında susmalı ve onların fazailini ortaya çıkarmaya çalışmalıdır. Zira Hz.Peygamber'in (a.s) ashabının kusurları hakkında susmak farzdır. Onların faziletlerini ortaya çıkarmak da farzdır.²²⁶²

Allah sevgisinin alâmeti nedir? “*Muhabbetullahın alâmeti, sevgilinin kelâmını yani Kur’ân’ı sevmektir. Kur’ân ve Allah sevgisinin alâmeti, Peygamberi (s.a.v) sevmektir, Peygamberi (s.a.v.) sevmenin alâmeti onun Sünnet’ini sevmektir. Sünnet’i sevmenin alâmeti, kişinin âhireti sevmesidir. Âhireti sevmenin alâmeti, dünyaya buğz etmektir; dünyaya buğz etmenin alâmeti ise kişinin dünyadan ancak kendisine yetecek ve onu âhirete ulaştıracak kadar azık almasıdır.*”²²⁶³ Görüldüğü gibi Tüsterî’nin anlayışında *muhabbetullah*, Kur’ân, Peygamber, ukbâ sevgisiyle kemâl ve sıhhat bulmaktadır. Ayrıca Tüsterî, “*Ekmeği seven Rabbi sevmez. Dirhemi seven dini sevmez. Dünyayı seven âhireti sevmez. Yeryüzünü seven yerin altını (kabri-ölümü) sevmez,*”²²⁶⁴ sözüyle, birlikte yer alamayacak sevgileri sıralamıştır.

Yine Tüsterî’ye göre, *muhabbetullâhın* en önemli alâmetlerinden biri îsârdır. Zira *muhabbet* Allah Teâlâ’yı her şeye tercih etmek suretiyle gerçekleşir.²²⁶⁵ Seven kişi sevdiğini, kendisine tercih eder.

Diğer bir muhabbet göstergesi ise taatlara yapışmak, menhiyyatı terketmektir. Tüsterî, itâatten ziyade yasaklardan kaçınmayı muhabbet için daha lüzumlu görür. Çünkü güzel ve sevap getirici amelleri günahkarlar da âbidler de yapar. Fakat günahlardan ancak Allah’ın istediği hayatı yaşayan,²²⁶⁶ O’nun kurbiyetini kazanmış ve kalb-i selîm sahibi olanlar sakınabilir. ²²⁶⁷ Tâatla amel eden herkes Cenâb-ı Hakk’ın muhabbetine nail olamaz. Allah’ın yasaklarından kaçınan kimse Allah’ın sevgili kulu

²²⁶² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.17a.

²²⁶³ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/1050 [3/224]; Gazzâlî, *İhyâ*, 4/323.

²²⁶⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.19b; Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/1129 [3/291].

²²⁶⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 130a, 234b; Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, 236a.

²²⁶⁶ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 351.

²²⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, *Sıfeti's-Safve*, 4/66.

olabilir.²²⁶⁸ Çünkü Allah'ın yasaklarından bir zerreyi terk etmek, ömrü boyunca Allah'a ibadet etmekten daha üstündür.²²⁶⁹

Muhabbetin alâmetlerinden bir diğeri ise sevenin, sevgilisinden razı olup ondan gelen ezâ ve belâlardan şikâyetçi olmamasıdır. Talebelerinin aktardığına göre Tüsterî bir hastalığa yakalanmıştı. Aynı hastalıktan şikayetle kendisine gelen kimseleri tedavi ettiriyor fakat kendi hastalığını tedavi etmiyordu. Bunun sebebini kendisine soranlara şöyle cevap veriyordu: “*Dosttan gelen darbe acıtmaz.*”²²⁷⁰

Ebu Tâlib el-Mekkî, Beyazid-i Bistâmî ile Tüsterî'nin rızâ makamında muhabbet ehli makamına çıkarıldıklarını söylediklerini ve bu makâmdaki hallerinden bahsettiklerini ifade eder.²²⁷¹ Mekkî muhabbet makamını işlerken Allah'ın muhabbet ehli dostlarına lutfettiği özel sırlı hallerden ve tasarruflardan da söz eder. Bunların arasında Sehl b. Abdullah ile ilgili bazı durumlar vardır. Örneğin Tüsterî'nin Kâf Dağına çıktığı, Nuh (a.s.)'in gemisini gördüğü ve onun özellikleri hakkında bilgi verdiğini belirtir. İrem şehri ile ilgili olarak da; “Bu şehirde taştan yapılmış bir takım sandukalar vardır. Her sandukanın uzunluğu on zira'dır. Onların içinde peygamberlerin kabirleri vardır. Bu kabirlerin içindeki cesetler günümüze kadar bozulmadan kalmıştır. Ancak onlar, kullardan gizlenmiştir. Sehl (r.a.) bu kabirleri her cuma ziyaret ediyordu. Sehl mahbuplardan/Allah tarafından seçilen ve sevilen has kullardan birisidir. Bu anlattıklarımız, Allah'ın büyük kudretiyle kolayca gerçekleşecek ayet ve kerametlerdir.”²²⁷² Ayrıca Mekkî, Tüsterî'nin “*Allah'ın öyle kulları vardır ki, kendisi Basra'da ayakta dururken, bir ayağını kaldırıp Kaf dağının üstüne koyabilir*”²²⁷³ sözünü zikreder.

²²⁶⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/331.

²²⁶⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 166.

²²⁷⁰ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, [3/284].

²²⁷¹ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/1151 [3/321].

²²⁷² Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/1134-1135 [3/294-295].

²²⁷³ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/1133 [3/293].

Muhabbet, *rızâ* ile birlikte *zikir* ve *şükür* ile de irtibatlı bir kavramdır. Allah'ı seven kişilerin alâmetleri maiyyet sırrına ererek dillerinin Allah'ı zikretmesi, O'na şükür ve O'nu delicesine sevmeleridir ki onlar Allah'ı unutmaz, organları onunla meşguldür, Allah Teâlâ'nın hoşnut olacağı şeylerle dirilmiştir. O kişiler Cenâb-ı Hak'ka muhabbet ederler ve O'nun katında razı olunmuşlardır. Semâvâtın melekûtunda, melekler katında lehlerine şahitlik edilir. Bu kullar için melekler duâ eder.²²⁷⁴ Allah Teâlâ'nın Musa (a.s.)'a muhabbetini ilkâ etmesinin sebebi de Musa (a.s.)'ın rızasıdır. Rivayete göre Allah Teâlâ Musa (as)'a şöyle vahyetmiştir: “Bilir misin ben niçin sana muhabbetimi attım?” Musa (a.s.)'ın, “Hayır ya Rabbi!” cevabı üzerine Cenâb-ı Hak “Çünkü sen, benim rızamı, memnuniyetimi arzuluyorsun. Ya Musa, beni hatırla ve asla beni zikretmeyi unutma. Himmetin zikrim olsun. Çünkü senin istikâmetin banadır,” buyurmuştur.²²⁷⁵

Ehl-i bid'atten uzak durmak da muhabbet alâmetlerindedir. “*Muhabbetullâh makamına erişmiş bir mü'min, bid'atçı kimselerle dostluk kurmaz, onlara yakîn ve sevecen davranmaz. Onların sohbetinden hoşlanmaz. Onlara karşı koyar. Onlarla samimi olmaz, yeyip içmez, oturup kalkmaz, musâhabe etmez. Onlara kendi adavetini buğzunu gösterir. Bir bid'atçıya yağcılık eden kimseden Allah Sünnetlerin halavetini selbeder/çekip alır. Dünyada izzet ve araz talebiyle bir bid'atçıye sevgi gösteren kimseyi Allah bu izzet ile zelil kılar, bu zenginlik ile fakirleştirir. Bir bid'atçıya gülen kimsenin kalbinden Allah iman nurunu söküp alır. Tasdik etmeyen kimse tecrübe etsin.*”²²⁷⁶

Allah Teâlâ'nın sevdiği kullarına muâmelesini ve bu kulların özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

²²⁷⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 2b.

²²⁷⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 45.

²²⁷⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s.164.

- Muhibler, Cenâb-ı Hakk'ın öyle kullarıdır ki kusur işlediklerinde kendilerine istiğfâr etmeyi; nimet anında da şükretmeyi onlara ilham eder.
- Onların niyyetleri ancak Allah Teâlâ'nın kendi üzerlerindeki nimetlerini keşfetmektir. Bu nedenle şükürleri devam eder, mezîdleri sürer.²²⁷⁷
- Allah Teâlâ'nın muhabbet ettiği kullara “doğru konuşan dil (sâdık lisan), razı olmuş kalp, sabırlı beden/dirençli beden” verilir. Bunlar Allah'ın sevdiği kullara mahsus olmak üzere verilen hazine niteliğindeki nimetlerdir.²²⁷⁸
- Allah Teâlâ'nın sevdiği kullar, Allah'ın sevmediği şeyi talep etmezler. Bu kulların yaptıkları tüm duâları kabul edilir; bütün istekleri yerine getirilir. Hatta onlar kıyâmeti koparmamasını Allah'tan dileseler, Allah kıyâmeti koparmayacaktır. Eğer zâlimler aleyhinde bedduâda bulunsalar, yeryüzünde bir zalim bile kalmayacaktır. Fakat bu kullar Allah'ın sevmediği ve istemediği şeyi istemedikleri için böyle durumlar söz konusu olmaz.²²⁷⁹
- Onlar Allah Teâlâ'nın hoşnut olmayacağı bir şeye girmezler. Sehven yanlış yaptıklarında tevbe ederler ve sözlerinden dönmek için ellerinden geleni yaparlar. Tüsterî tevbe-i nasuh ile muhabbet arasında bağlantı kurduğu şu sözünde de bu hakikati dile getirir: “*Tevbe-i nasûh dönmemektir. Tevbe eden kişi sevilenler (ehibbe) cümlesinden olmuştur. Ve seven sevgilinin sevmediği bir şeye girmez.*”²²⁸⁰
- Allah'ın kullarına nasihat ederler.²²⁸¹
- Dünyadan az ile yetinirler. Seher vakitlerinde istiğfâr ederler. Süfyan-ı Sevrî'den hikâye edildiğine göre Uzeyr (a.s.), Allah Teâlâ'ya, “İlahî! Meveddetinde saf kıldığın, samimi davrandığın kimselerin alâmeti nedir?”

²²⁷⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 90.

²²⁷⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 16a.

²²⁷⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/356.

²²⁸⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 171.

²²⁸¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 61.

diye sorduğunda Allah Teâla şöyle buyurmuştur: “Basit rızık ile onları ikna ederim, kanaat ettiririm. Büyük tehlike için onu harekete geçiririm (yani kıyâmet günü için hazırlanırlar). Az yerler, çok ağlarlar. Seher vakitleri bana istiğfâr ederler. Benim için füccâra buğzederler.”²²⁸²

- Allah Teâlâ kendi sevdiklerini, insanlara da sevdilir. (*Ey Musa! Sevilmem*) ve benim nezaretimde yetiştirilmen için **sana kendimden sevgi verdim**. (Tâhâ 20/39) ayetine göre Cenâb-ı Hak kullarının kalplerinde sevimliyi Musa (a.s.)’a lutfetmiştir.²²⁸³

Allah Teâla kulunun sırrında kendisinden gayrinin muhabbetinin bulunmasını istemez. Tüsterî’ye göre Hz. İbrahim beşeriyet icabı oğlunu sevince Allah’ın fazl ü ismeti onu engellemiş ve doğrultmuştur. Aslında Allah Teâlâ’nın İsmail’i (a.s.) boğazlamasını emretmesinden muradı onu kurban etmek değildi. Maksat en güzel yollarla İbrahim (as)’ın sırrını, Allah’tan gayrisinin sevgisinden kurtarmaktı. İbrahim (as)’ın sırrı mâsivâdan kurtulup yalnız Cenâb-ı Hakk’a yönelince, Allah İsmail’e (a.s.) bedel olarak büyük bir kurban göndermiştir.²²⁸⁴

Müfessirimiz, ariflerin muhabbetullah ile mamur olan kalplerini Beyt-i Mamur’a benzetir ve o kalpleri meleklerin tavaf ettiklerini belirtir.²²⁸⁵ Yine dünyada Allah’a muhabbet ve aşk içinde yaşayıp bu sebeple vefat eden kimseleri, **“Yüzler vardır ki, o gün ısl ısl parılayacaktır. Rablerine bakacaklardır (O’nu göreceklerdir).”** (Kıyâme 75/22-23) âyetine yaptığı izahta **“Her kimi muhabbetullah öldürürse onun diyeti ru’yetullâhtır”** sözleriyle müjdeler.²²⁸⁶

Birçok sözünde *muhabbet* ile *havf* ve *recâ* arasındaki irtibata dikkat çeken Tüsterî, sıddıklar için *havfi* arza, *recâyı* binaya ve *muhabbeti* de her ikisinin üstünde yükselen

²²⁸² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 111.

²²⁸³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 102.

²²⁸⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 131.

²²⁸⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 155.

²²⁸⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 182.

çatıya benzetmiştir.²²⁸⁷ Yani muhabbet, havf ve recânın üstüne kurulur. Tüsterî'ye “Allah’ı seven muhib O’ndan korkar mı?” diye sorulduğunda “*Evet, en güçlü korku muhiblerin (muhabbet ehlinin) korkusudur.*” demiş, “Peki onların korkusu nedendir?” denildiğinde “*inkitâındandır*” diye cevap vermiştir.²²⁸⁸ Yani sıddıklar kendilerinin Hak’tan kopmaktan ya da muhabbetin kendilerinden kopuvermesinden korkarlar. Aynı hakikati Tüsterî’nin hocası Zünnûn el-Mısırî de “Sevenin kalbinde havf olgunlaşmadığı müddetçe muhabbet bardağından içmesi mümkün değildir. Allah’ı seven kimsenin cehennem ateşinden korkusu, Yüce Allah’tan ayrılık korkusu yanında büyük bir deniz yanında bir su damlası mesabesinde dir,”²²⁸⁹ sözüyle dile getirmiştir.

Muhabbet bazı makam ve hallerin semeresi olarak ortaya çıkabilir. Bazen recâdan, bazen havf ve hayâdan neş’et eder. Sehl’e göre hayâdan sonra doğan muhabbet, havftan doğan muhabbetten daha efdaldir. Bu muhabbetin adı şevktir.²²⁹⁰

Tüsterî’ye göre avam halkı mahvolmaktan engelleyecek bir *havf* ve onları hüdâya teşvik/tergib edecek bir *recâ* veya kendisiyle âhireti dünyaya tercih edecekleri bir *muhabbete* sahip olmaları gerekir.²²⁹¹ “*Kim Allah’ı azameti ve adaleti ile (Azîm ve Âdil olarak) tanırsa O’ndan korkar. Korkusunun belirtisi yasaktan kaçınmadadır. Kim Allah’ı cûd ve keremi ile (Cevâd ve Kerîm olarak) tanırsa O’na ümit besler. Recâsının belirtisi O’na hizmet ve tâattadır. Kim Allah’ı fazlı ve geniş rahmeti ile (Mütefaddıl ve Vâsiu’r-rahmet olarak) tanırsa O’na muhabbet eder. Muhabbetinin belirtisi O’nu nefesine, rûhuna, ailesine ve malına tercih (îsâr) etmesidir. Kendisinde bu belirtiler görülmeyen kimse müddaîdir.*”²²⁹²

²²⁸⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 127b, Tüsterî, *el-Muâraza ve ’r-Red*, vr. 226b.

²²⁸⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 135a, Tüsterî, *el-Muâraza ve ’r-Red*, vr. 233a.

²²⁸⁹ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, 2/617 [2/360].

²²⁹⁰ Tüsterî, *el-Muâraza ve ’r-Red*, vr. 216b.

²²⁹¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 9a.

²²⁹² Tüsterî, *el-Muâraza ve ’r-Red*, vr. 234b.

Diğer makamlarda olduğu gibi muhabbet makamında yolunun iddiaya uğraması müridi yolda bırakır. Muhabbet makabına ulaşan kulun önüne çıkan ilk engel, kendisinde bir şeyler olduğunu iddia etmesidir. Bu da onların yolun devamını yürütmesine manidir. Dolayısıyla mübtedîler daha yolun başında iddiaya yeltenince bu yoldan tamamıyla mahrum olurlar.²²⁹³

Tüsterî uyuklama (*nuâs*) ve uykunun (*nevm*) havf, recâ ve muhabbete tesirine de değinir. “*Nuâs dimağdan iner, bu arada kalp hayydır. Nevm ise kalbe zâhirden hulûl eder. Nevm ile havf, recâ, muhabbet ve şevk (çekip) gider. Nuâs, fikri ve tedbiri (alır) götürür. Çünkü nevmin hükmü nefsin hükmüdür. Nuâsın hükmü rûhun hükmüdür.*”²²⁹⁴

Tüsterî, hanımların çoğunun erkeklere nazaran muhabbete daha meyilli olduklarını “*Müteabbid kadınların çoğunun muhibbât olduklarını görürsün,*”²²⁹⁵ sözüyle ifade etmiştir.

Kişi ya Allah’ın ya düşmanın habîbidir. Allah’ın habibi olamayan bir kul düşmanın dostudur. Kaynaklarda Sehl et-Tüsterî’nin, dostu olsun olmasın, konuştuğu insanlara “*Ey dost!*” veya “*Yâ habîb!*” diye hitap ettiği nakledilmiştir. Kendisi bunun sebebini şöyle izâh etmiştir: “*Dinleyenin kulağında bir sır vardır. ‘Ey dost!’ diye hitap ettiğim kimse ya mü’mindir, ya da münâfık... Eğer mü’min ise, o, Allah’ın dostudur, habîbidir. Eğer münâfık ise o, şeytanın dostudur.*”²²⁹⁶

Sonuç olarak tasavvufî tecrübenin belkemiği mesabesinde olan *muhabbet*, zikir, rıza, havf, recâ, hayâ ile irtibatlı bir kavram olup Kitap ve Peygamber muhabbetiyle kemâle erer.

²²⁹³ İbnü’l-Cevzî, *Sıfatü’s-Safve*, 4/66.

²²⁹⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 107b-108a.

²²⁹⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 135a.

²²⁹⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/338.

18. Duâ

Duâ, “isteme, yalvarma, niyâz” gibi anlamlara gelir. Duâ ihtiyaçların anahtarı, darda kalanların rahatladığı yer, muhtaçların sığınağıdır.²²⁹⁷ Sûfîler, duâyı “Allah ile kul arasında haberleşmedir, günahları terk etmektir, sevgiliye sunulan iştiyak lisanıdır, Hak Teâlâ'nın huzuruna haya dili ile çıkmaktır,” gibi cümlelerle tanımlamışlardır.

Sehl b. Abdullah'a göre duâ, Allah'a yükselen güzel sözler cümlesindedir.²²⁹⁸ O, duâyı, “*Mâsivâllahtan teberrîdir,*”²²⁹⁹ diye tanımlar. Bu tanımları başka bir sözünde şöyle açıklar: “*Teberrî, uzak durmak, temizlenmek, kurtulmak demektir. Kişinin kendisine yaptığı duânın manası, kalbinde Allah'tan başkasının olmamasıdır. Bu da kulun Allah'tan başka her şeyin bir vesvese olduğunu bilmesi ile gerçekleşir.*”²³⁰⁰

Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyrulur: “***Kullarım sana, beni sorduğunda (söyle onlara): Ben çok yakınım. Bana duâ ettiği vakit duâ edenin isteğine karşılık veririm. O hâlde (kullarım da) benim davetime uysunlar ve bana inansınlar ki doğru yolu bulalar.***” (Bakara 2/186) Sehl b. Abdullah'a göre Allah Teâlâ'nın davetine icâbet duâ ile mümkündür.²³⁰¹

Yine, “***Rabbiniz şöyle buyurdu: Bana duâ edin, kabul edeyim.***” (Gâfir 40/60); “***Rabbimize yalvara yakara ve gizlice duâ edin,***” (A'râf 7/55) “***Allah'a korkarak ve (rahmetini) umarak duâ edin.***” (Araf 7/56); “***En güzel isimler (el-esmâü'l-hüsna) Allah'ındır. O halde O'na o güzel isimlerle duâ edin.***” (Araf 7/180) gibi âyet-i celilelerde, Allah kullarının kendisine duâ etmesini bizzat kendisi emir ve tavsiye buyurmaktadır. Tasavvuf erbabına göre münâcât ve duâ, kulun kemâl-i marifetine ve Allah'a yakınlığına delâlet eden yüce bir derecedir. Sehl b. Abdullah da duânın önemini şu sözleriyle dile getirir: “*Allah insanları yarattı ve onlara: “Bana münâcâtta*

²²⁹⁷ Cebecioğlu, *TTDS*, s. 134.

²²⁹⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 128.

²²⁹⁹ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 168b; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 76.

²³⁰⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 99b.

²³⁰¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 33.

*bulununuz, eğer bunu yapmazsanız bana nazar ediniz (kalplerinizle beni murâkabe ediniz). Eğer bunu yapmazsanız bana kulak veriniz (itâatkârlara yapılan va'di, asilere yapılan va'di dinleyiniz). Eğer bunu da yapmazsanız kapımda bekleyiniz. Eğer bunu da yapmazsanız ne ihtiyacınız varsa bana arzediniz (başkasına değil.)”*²³⁰² Kulun kemâli de bu sayılan şeylerle yani münâcât, murâkabe, istimâ‘, intizâr, ihtiyacı arzıyla gerçekleşir. Yine ameller tevfiik ile gerçekleşir, *tevfiik* ise Allah’tandır. Bunun anahtarı da *duâ* ve yalvarma ve yakarmadır.²³⁰³

Sûfilerden bazıları söz, fiil ve hâl ile olmak üzere üç türlü *duâ* yapma şekli olduğunu ifade ederler. Dille *duâyı* halk, fülle *duâyı* zâhidler, hâl ile *duâyı* ise arifler yapar.²³⁰⁴ Tüsterî ise *duânın* iki şekilde yapılabileceğini belirtir: Dil ile ve hâl ile. Ona göre, “*Kabul edilmesi ihtimali en fazla olan duâ, hâl ile yapılan duâdır. Hâl ile yapılan duâ ise kulun darda kalıp duâdan başka bir çıkar yolunun bulunmamasıdır.*”²³⁰⁵

Tüsterî, mutlaka kabul edileceği ümit edilen *duâları* zikreder. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

- a) Mü’minin yaptığı *duâ*. Bu kesinlikle müstecâbdır. Çünkü Allah Teâlâ “***Rabbimiz şöyle buyurdu: Bana duâ edin, kabul edeyim,***” (Ğâfir 40/60) buyuruyor. *Duâ* eden mü’min kula Allah Teâla aynen icâbet eder. Fakat kul bu durumu bilmez. Allah Teâlâ’nın mü’minin *duâsına* icâbeti de ya ondan bir kötülüğü def etmek suretiyle gerçekleşir. Ya da bu *duâ* sebebiyle ona bir hasene yazmak suretiyle.²³⁰⁶
- b) Muzdarrın *duâsı*. Tüsterî’ye “Muzdar (darda kalan) kimdir?” diye sorulduğunda cevabı şu olmuştur: “*Elini kaldırdığında tevâhîdden başka kendisinin bir hasenesini görmeyen ve tehlikede olduğu kanısında olan kimsedir.*” Yani (durumundan) emin olmayandır. Diğer bir izahında ise darda kalan, “*havl ü kuvvetten ve mezmûm*

²³⁰² Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 264 [352].

²³⁰³ Sülemî, *Tabakâtü’s-Sâfiyye*, s. 211.

²³⁰⁴ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s.269 [357].

²³⁰⁵ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s.264 [352].

²³⁰⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 136.

vesilelerden teberrî etmiş kimsedir” demiştir. Neml Sûresi 62. âyeti gereği Allah, duâ ettiğinde muzdar kişinin sıkıntısını giderecektir.²³⁰⁷

- c) Mazlûmun duâsı. Sehl b. Abdullah, muzdar ve mazlûmun duâsının, duâyı yapan ister kâfir olsun, ister mü'min, kesinlikle icâbet olunacak iki duâ olduğunu belirtir. Mazlûmun duâsı hicabın ötesine ref edilir ve perdesi yoktur. Allah Teâlâ bu durumdaki kimse için şöyle buyurur: “İzzetim ve celâlim hakkı için elbette ve elbette ileride de olsa, bir süre sonra da olsa sana yardım edeceğim!”²³⁰⁸
- d) İsm-i A'zam'la yapılan duâ.
- e) Peygamber (a.s.)'ın hadislerinde duânın kabul edileceğine dair haber verdiği, gece ve gündüzün belli vakitlerinde yapılan duâ.
- f) Kardeşin kardeşe arkasından yaptığı duâ.
- g) Ana-baba duâsı.²³⁰⁹

Sehl b. Abdullah, duâyı amelden üstün görmüştür.²³¹⁰ “Duâ en üstün ameldir,” sözünü, “*Çünkü duâ tazarru'dur, ilticâdır, fakr u fâkatı ızhârdır*”²³¹¹ şeklinde izah etmiştir.

Duâ ve zikir arasındaki irtibata da işaret eden Tüsterî, duâların en selâmetlisinin zikir olduğunu düşünür. İnsan tabiatı icâbı aceleci bir varlıktır ve bunun sonucu olarak kendisi için hayrı istediği kadar şerri de ister.²³¹² Duâsında kendi ihtiyârını kullanır ve bu durumda bir takım afetlerle de yüz yüze kalabilir. Bu sebeple duâ etmek yerine Allah Teâlâ'yı zikretmek kişi için daha emniyetlidir. Böylece hem haceti giderilir, hem de maruz kalabileceği sıkıntılardan emin olur.²³¹³

²³⁰⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 116.

²³⁰⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 117.

²³⁰⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 49 a,b.

²³¹⁰ Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, s. 1221.

²³¹¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 131b Tüsterî, *Tefsîr*, s. 136; Harkûşî, *Tehzibü'l-Esrâr*, s. 183.

²³¹² İsrâ 17/11.

²³¹³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 94.

Tüsterî'ye göre kulun çok zikir, çok duâ ve tazarru'a muvaffak olması kalbinin saflığından ve berraklığından dolayıdır.²³¹⁴ *“Dilini Allah'ın zikriyle ıslatmış kula ne mutlu!”*²³¹⁵ *Bu muhsinlere ait vasıflardandır. O Muhsinler, Allah'ı unutmazlar. Kalpleri Allah Teâlâ kendileriyle beraber olduğu halde zâkirdir.*²³¹⁶

Müfessirimiz duânın nasıl yapılması gerektiği hususunda da malumat verir. Bir duâda suâl-i zaruret, izhâr-ı fakr, ihtiyar-ı farz bulunmalıdır. Yusuf (a.s.)'ın, *“Ey Rabbim! Mülkten bana (nasibimi) verdin ve bana (rüyada görülen) olayların yorumunu da öğrettin. Ey gökleri ve yeri yaratan! Sen dünyada da âhirette de benim sahibimsin. **“Beni müslüman olarak öldür ve beni sâlihler arasına kat!”*** (Yûsuf 12/101) âyetinin tefsiri şu şekilde yapılmıştır: *“Bu âyette üç şey vardır: Suâl-i zaruret, izhâr-ı fakr, ihtiyar-ı farz. Bunun manası şudur: İşimi sana ısmarlamış ve durumumu sana havâle (tefvîz) etmiş olduğum halde beni öldür. Hiçbir şekilde nefsim dönüşüm, hiçbir sebebe tedbirim olmasın. Beni bu halde öldür.”*²³¹⁷ Ayrıca kul duâda korku ve ümid arasında olmalıdır. Tüsterî, kendisine yöneltilen ashâb-ı suffe hakkında olduğunu düşündüğümüz *“(Onlar) duâlarında nasıldılar? Şeklindeki soruyu şöyle cevaplamıştır: “Onların duâları, O'na **rağbet** ve **rehbetle** birlikte (O'ndan umarak ve korkarak) hallerini bil(dir)erek O'na olan fakr u fâkatlerini izhârdan ibaretti.”*²³¹⁸

Tüsterî, meleklerin yeryüzündeki bazı insanlar için yaptığı duâlara da işaret etmiştir. Özellikle Allah'a şükreden, O'nu zikreden ve O'nun muhabbetiyle dolu kullar için melekler duâ ederler.²³¹⁹ Müfessirimize göre meleklerin kendisi için duâ etmesini isteyen kimse, bu sayılanlara ve Allah'ın razı olduğu amellere ısrarla devam etmelidir.

²³¹⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 15b-16a.

²³¹⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.102b-103a.

²³¹⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.128b.

²³¹⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 83; Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 145a.

²³¹⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 64a-b.

²³¹⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 2b.

Allah Teâlâ, rızası doğrultusunda amel eden bu kullarını meleklerine metheder, onlarla övünür. Melekler de bu mahlûkat içinde o kimseler için hususi duâ ederler.²³²⁰

Tefsir’de izahı yapılan bazı duâ ayetleri ve tefsîrleri şu şekildedir:

“Ve şöyle niyaz et: Rabbim! Gireceğim yere dürüstlükle girmemi sağla” (İsrâ 17/80) Yani *“risâleti tebliğe sıdk girişi ile girdir. Bu sıdk girişi de benim kimseye meylimin olmaması ve tebliğin hudûdunda ve şartlarında kusur etmememdir. Ve beni bu vazifeden senin rızânı taleb üzere selâmetle çıkar.”*²³²¹

“Bana tarafından, hakkıyla yardım edici bir kuvvet ver.” (İsrâ 17/80) Yani kullarına hevâ değil de hakkın otoritesi galib gelmesi için beni Ceberût’un elbisesi ile süsle. (Bana Ceberût elbisesi giydir.) Bir başka sefer de âyetteki “sultân” kelimesini, Senden başkası hakkında ve başkası adına değil de, Senin adına konuşan, nutkeden bir dil ver, şeklinde yorumlamıştır.²³²²

Musa (a.s.)’ın **“Rabbim! Doğrusu bana indireceğin her hayra (lütfuna) muhtacım”** (Kasas 28/24) duâsının bulunduğu âyeti Tüsterî *“Allah’a iftikar ve tazarru ile yalvararak münacaat etti. Ve dedi ki: ‘(Ya Rabbi) kuşkusuz ben, beni alıştırdığın ve sürekli olan güzel ihsânın sebebiyle şefkatine muhtâcım. Ve bana riâyet ve kelâet (gözetme ve koruma) nazarınla bakmana muhtacım. Beni ehl-i muhalefetin yabanlığından, vahşetinden, soğukluğundan ehl-i muvâfakatın ünsüne döndür.’ Bunun üzerine Allah Teâlâ onu Hazret-i Şuayb ve evladının sohbeti ile rızıklandırdı”*²³²³ şeklinde tefsir etmiştir.

“(Rabbimiz!) Ancak sana kulluk ederiz” (Fatiha 1/5) Yalnız sana boyun eğer, yalnız sana itâat eder, itiraf ederiz. Seni birler ve sana hizmet ederiz. Bundan abd ismi türemiştir. **“Ve yalnız senden medet umarız.”** (Fatiha 1/5) Yani sana yönelik olarak bizi

²³²⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 2a.

²³²¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 96.

²³²² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 96.

²³²³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 118.

sorumlu tuttuğun şeylere karşı yalnız senden yardım dileriz. İlim ve ihlâs senin içindir. Biz buna ancak senin yardımın ve desteğin ile güç yetirebiliriz. Çünkü bizim gücümüz kuvvetimiz yoktur, ancak senden güç ve kuvvet alırız.²³²⁴

Fâtiha sûresindeki **“bizi hidâyete erdir,”** kavli ile ilgili olarak Sehl’e “Allah Teâlâ bizi doğru yola hidâyet etmedi mi?” diye soruldu. Dedi ki: *“Evet, bizi hidâyete erdirdi. Fakat **“katımızda dahası da vardır”** (Kâf, 50/35) buyruğu üzere hidâyetin ziyâdesini istedi. Dolayısıyla **ihdinâ** kavlinin manası, yardım ve imkân sağlamakla bizi destekle, demektir.”* Sehl başka sefer de şöyle dedi: *“**İhdina**”nın manası bizi sana giden yol olan İslam dinine senden bir maunetle, yardımınla irşad eyle. O maûnet basîrettir. Biz ancak seninle mühtedi oluruz, yola geliriz. **“Umarım, Rabbim beni doğru yola iletir”** (Kasas, 28/22) Yani kendisine giden yola irşad eder.*²³²⁵

Mü’minler Allah Teâlâ’ya dünyada olduğu gibi cennette de duâ ederler. Onların Cenâb-ı Hakk’a iftikâr hali ne dünyada ne de âhirette düşer. Her ne kadar izzet, emniyet, güven ve zenginlik yurdunda olsalar da onun rızâsına şevklerinden ötürü onlar cennette de O’na son derece muhtaçtırlar ve münâcâtta bulunurlar. Tahrîm Sûresinde yer alan **“Ey Rabbimiz! Nûrumuzu bizim için tamamla”** (Tahrîm 66/8) duâsı sadece bunlardan biridir. Ve bu duânın anlamı şöyledir: *“Senin görmekle bizi rızıklandır. Zira bu, nurların münevviridir ve tâliblerin gâyesidir,”* şeklindedir.²³²⁶

Netice olarak ifade edebiliriz ki, duâ hem dünyada hem de cennette kulların Cenâb-ı hak ile iletişim vasıtasıdır, kulun hâcetini yaratıcısına arz vesilesidir. Allah kullarına duâ etmelerini emir buyurmuş kabulünü de kendi üzerinde kulunun hakkı olarak görmüştür. Kul duâ etmekle öncelikle emre icâbet etmiş olur. Tüsterî hal ile ve kâl ile olmak üzere iki duâdan bahseder ve hal ile yapılan duâyı kabule daha yakın görür. Duânın kabulü için de öncelikle kulun kalbini mâsivâdan temizlemesi, kalbinde

²³²⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 23.

²³²⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 23.

²³²⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 171.

Allah'tan başkasının olmaması gerekir. Bununla birlikte aczini idrak ve itiraf etmeli; sâlih amellere devam etmelidir.

19. Sıdk

Sıdk, “doğruluk; verilen hükmün olguya uygun bulunması”²³²⁷ demektir. Sûflere göre sıdk, “hâsıl olmak ve var olmak bakımından bir şeyin bizzat hakikatinin adıdır.” Yine, “gizli ile aşikarın eşit olması; korktuğun ve kendisinden umduğun kişinin yanında hakkı söylemektir.”²³²⁸

Sıdkı, iman ve tasdik makamlarından sayan Tüsterî'ye göre iman, islamdan efdaldır; imandaki takvâ, imandan efdaldır. Takvâdaki yakîn, takvâdan; yakîndeki *sıdk* yakînden efdaldır. Sözkonusu makamların efdaliyet sıralaması aşağıdan yukarıya doğru islam, iman, takvâ, yakîn, sıdk iken, bunların ehli ise Müslüman, mü'min, müttakî, mûkin, sıddık şeklindedir. Allah'a iman kalpte sabittir. Kendisinde *sıdk* bulunan yakîn sağlamdır, yani kökleri derindedir. Kalpteki sıdk organlara da sirayet eder. Bu manada gözün sıdkı, mahzûrata bakmamak; dilin sıdkı mâlâyânîyi terk etmek; elin sıdkı haramı tutmayı bırakmak; ayakların sıdkı fuhşiyata gitmemek suretiyle gerçekleşir.²³²⁹

Sıdkı, dinin rüknü²³³⁰ ve Allah'ın kitabının üzerine kurulduğu beş esastan biri olarak kabul eden müfessirimiz²³³¹ sıdkın hakikatının, geçmiş olanlara sürekli bakmak, kalanlara bakmayı bırakmak olduğunu belirtir.²³³²

Abdülvâhid b. Zeyd'in (ö. h. 177) “*sıdk* amelde Allah'a vefa göstermektir,” şeklindeki tanımını aktaran Tüsterî *sıdkı*, “*hâtime korkusu*” olarak tanımlar. Yani *sıdk* kötü sondan korkmaktır.²³³³ O, bu tanımıyla sıddığın sıdkının ancak bu havf ile tamam

²³²⁷ Uludağ, *TTS*, s. 312.

²³²⁸ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn-Kurânî Tasavvufun Esasları*, s. 718-719, 722.

²³²⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 127.

²³³⁰ İsfahânî, *Hilye*, s. 191.

²³³¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 148. Tüsterî şöyle demiştir: “*Allah'ın kitabı beş esas üzerine kuruludur (beş esas üzerinde durur): sıdk, istihâre, istişâre, sabır ve şükür.*”

²³³² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 127.

²³³³ Tüsterî, *Tefsîr*, s.126.

olacağını anlatmak ister. Başka bir ifade ile sû-i hâtimedden *havf* ve hüsn-i hâtimeyi *recâ* etmedikçe sıdkı tamam olmaz.

Sıdkı, *sabır*, *havf* ve *recâ* birlikteliğiyle izah eden müfessirimiz sabrı, *sıdkın* tanık ve şâhidi olarak görür. Sabırla birlikte olan *sıdk* hem dünya hem âhiretin hayrıdır. Sabırsız *sıdk* inkıtaa uğrar.²³³⁴ İhlâs muhlislere, tevbe tevbekârlara zor geldiği gibi *sıdk* da sıddık ve sâdıklara zor gelir. Çünkü tevbe, ihlâs, sıdk konusunda emr-i ilâhiye itâat için rûhu bezletmek gerekir ki nefsin bu konularda nasibi kalmasın. Bunun için de sabır gerekir.

Yine *sıdkı*, ehl-i sıdk ve onun kalbindeki korku ile ümit üzerinden anlatan Tüsterî, “*sıdk, kişinin sırrında, yeryüzünde kendisinden başka, Allah Teâlâ’nın ubûdiyyetle sorumlu tuttuğu kimse olmadığı duygusunun bulunmasıdır,*” der ve ekler: “(*Sıdkın*), *recası korkusudur, korkusu da intikalidir.*” Tüsterî’nin bu sözle ne demek istediği kendisine sorulan Ahmed b. Metta şöyle izah eder: “*Sıdk*, onların (ehl-i sıdkın) recâsı ve talebidir. Ve onlar taleplerinde sâdik olmamaktan ve dolayısıyla Allah’ın kendilerinden kabul etmemesinden korkarlar. Nitekim Allah Teâlâ buyurur: “***Ve Rablerine dönecekleri için yapmakta oldukları işleri kalpleri çarparak yapanlar;***” (Mü’minûn 23/60)” Yani onlar reddolunmak endişesiyle korkulu bir şekilde taat ederler. Tüsterî’ye göre ehl-i sıdkın bu hallerini ve taatlerini gören Cenâb-ı Hak, onların işlerini üstlenir ve onlara kifâyet eder. Artık onlar marifetle konuşurlar. Ve Allah, kıyâmet günü onlara “Kim için? Ne için ibadet ettiniz?” diye sorduğunda “Yalnız senin için amel ettik ve yalnız seni kastettik,” derler. Bunun üzerine Allah Teâlâ “Doğru söylediniz,” buyurur. Ehl-i sıdk için müşâhede esnasında Allah’ın onlara “doğru söylediniz” (*sadaktüm*) buyruğu kendilerine cennet nimetlerinden daha lezzetlidir.²³³⁵

Âyette haklarında “***O kimseler ki Allah’a verdikleri sözde sakadat gösterdiler,***” (Ahzâb 33/23) buyrulan ehl-i sıdk için *sâdik* ve *sıddık* kavramları tabir olunur. *Sâdik*

²³³⁴ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 196b.

²³³⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 126.

sözlerinde doğru olan kişiyi ifade ederken *sıddık*, söz, fiil ve hâlinde kendisine sıdk galib gelen kimsedir.²³³⁶ Tüsterî sâdik ve sıddıkların ortak özelliklerini şöyle sıralar: Hâllerini bilirler, imanlarını korur, düşmandan hazer ederler. Rablerini nefislerine tercih ederler ve amellerinde ihlâs üzeredirler.²³³⁷ Allah Teâlâ'nın, **“Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve doğrularla/sâdiklarla beraber olun.”** (Tevbe 9/119) âyetinde işaret edilen sâdikların her birinin melek ve cin taifesinden bir tâkipçisi vardır ve namaz vakitleri girince kendilerine haber verirler, uyumuş ise onu uyandırır. Bu durum aynı zamanda sâdik kişinin sıdkının alâmetidir.²³³⁸ Sâdiklar mâsivâyı umursamazlar. Ayrıca onlardaki *sıdk*, vahşi hayvanların ve kuşların onlara isti'nâsına ve birbirlerine eza vermemelerine sebep olur.²³³⁹

“Rablerinin huzuruna varacaklarından yürekleri çarparak zekâtlarını verirler.” (Mü'minûn 23/60) âyetiyle sıddıklara işaret edildiğini söyleyen Tüsterî,²³⁴⁰ “Sıddıklar kimlerdir?” sorusunu, *“Nefeslerini tesbîh ve takdîsle sayıp, organlarını ve havâssını/beş duyularını koruyan ve dolayısıyla sözleri ve fiilleri sıdk, zâhir ve bâtınları sıdk, eşyaya girişleri ve eşyadan çıkışları sıdk ile olan ve dönüşleri Muktedir, Melik katında mak'ad-i sıdka olan kimselerdir.”*²³⁴¹ şeklinde cevaplar.

Tüsterî, sıddıklardan sıklıkla söz eder. Sözleri, fiilleri ve halleri sıdk üzere olan bu kimseler doğru veya yalan yere de olsa Allah adına yemin etmezler; gıybet etmezler ve onların gıybetleri de yapılmaz. Verdikleri sözde dururlar, az konuşurlar, asla şaka yapmazlar. Yeme içme konusundaki edebe dikkat ederler, karınlarını tıka basa doldurmazlar.²³⁴² Günahlardan kaçınırlar.²³⁴³ Kötü sondan, Allah'ın onları kendi

²³³⁶ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 211 [292].

²³³⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 57b-58a, 69b.

²³³⁸ Hücvîrî, *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcûb*, s.364-365. Serrâc, *Lüma'*, 172.

²³³⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 145b.

²³⁴⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/172.

²³⁴¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 61.

²³⁴² Sülemî, *Tabakâtü's-Sâfiyye*, s. 209.

²³⁴³ Sülemî, *Tabakâtü's-Sâfiyye*, s. 209; Mahmûd, *eş-Şeyhü'l-Emîn Abdullah et-Tüsterî*, s. 68.

tedbirlerine bırakıvermesinden korkarak ve sıdk üzere olmayı ümid ederek yaşarlar. Mâsivâyı terkederler. Allah'a mütevekkildirler.²³⁴⁴ Yaşamları imanlarıyladır. İlm-i kıyâmla ve kullukla meşgul olurlar. Sünnet'i ikâme edip ihlâsa yapışırlar. Kendilerine ihlâs bilgisi verilmiştir.²³⁴⁵ Hakiki sıddık, yeryüzünde Allah'ın, kendisinden başka kulu yokmuş gibi hareket eder. Allah Teâlâ, emir ve nehyi ile kendisinden başka kimseye hitap etmediğini düşünür. Allah Teâlâ da sıddıkları bu hal üzere gördü mü onların işlerini üstlenir, onların veliyyü'l-emirleri olur. Onlara kifâyet eder, onları korur ve himaye eder. Allah'ın kaderi kendisine zuhûr etmedikçe hiçbir kul buna nâil olmaz. O'nun tümü mülkünde olur, kendisine yakîn münkeşif olur. Allah ona gaybı muâyeneyi açar, işte peygamberler böyledir. İlimleriyle (amel eden) âlimler de böyledir.²³⁴⁶ Onlar gizlidirler. Gereksizlikçe insanlara kendilerini belli etmezler. Allah Teâlâ sıddıklara bitmez tükenmez ilim hazinesi vermiştir.²³⁴⁷ Marifetullah ile konuşurlar.²³⁴⁸ Onların kalplerinde şu üç şey vardır: *vera' ilmi (vera'ı bilmek), ihlasta niyet, üzerinde zemm adı bulunan bir şeyi organlarından ihraç etmek (çıkarmak).*²³⁴⁹

Tüsterî, sıddıkların nefislerinin konuşmalarına kulak verip dinlemelerini onların ilk hiyaneti olarak değerlendirir. Zira onların zikirle meşgul olmaları gerekirken kendi iç seslerini dinlemeleri onları yollarından alıkoymaktadır.²³⁵⁰

Sıdktan mahrum olacak kimseler ise şunlardır: Öncelikle *kendisini ilgilendirmeyen konularda konuşan kimse sıdktan mahrum olur.*²³⁵¹ Yine nefesine ve başkasına müdahane ve yağcılık yapan kişi sıdktan mahrum edilir. Riyâ, haram, suht, mekr, şüphe ve cehli bırakıp sâlih amel için ilim talep etmeyen, peygambere ittibâ ile

²³⁴⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 147b.

²³⁴⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 9a, 9b.

²³⁴⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 12b, 13a.

²³⁴⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 127.

²³⁴⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 126-127.

²³⁴⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 9b-10a; Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 194b; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 63.

²³⁵⁰ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 213, İbn Cevzî, *Medâricü's-Sâlikîn-Kurânî Tasavvufun Esasları*, s.721.

²³⁵¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 41a; Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr.172b-173a.

halkın salahı için çalışmayan, Rabbisine ihlâslı olmayan kişi ne imanın tadını tadabilir ne de sıdkın kokusunu alabilir.²³⁵²

Netice olarak *sıdk*, iman ve tasdik makamlarında *islam*, *iman*, *takvâ*, *yakîn*, *sıdk* sıralamasında yer alır ve imanın en kökleşmiş halini ifade eder. Bütün makam ve hallerin sıhhat ve geçerliliği için gereklidir. *Sabır*, *havf*, *recâ*, *ihlâs* ile yakın irtibatlıdır. Ehl-i sıdk, *sâdıklar* ve *sıddıklar* olarak Kur’ân’ı Kerîm’de haklarında övgüyle söz edilen kimselerdir. Onların en büyük arzuları, kalp, dil ve fiillerinde daimi *sıdk* üzere oluşturmaktır. Bu sebeple onlar, yeryüzünde Allah’ın kulu sadece kendileriymiş gibi ihlâsla ibadet ederler.

20. Fütüvvet

Birçok ahlakî meziyeti bünyesinde barındıran bir kavram olduğu için çok sayıda *fütüvvet* tarifî yapılmış, çoğunlukla *güzel ahlâk*, *mürüvvet*, *edeb*, *îsar* gibi kavramlarla bağlantısı kurularak tanımlanmış ve işlenmiştir. Tüsterî, kaynaklarda, ıstılâh olarak fütüvvetten bahsedenlerin ilkleri arasında kaydedilmiştir.²³⁵³ Sünnet’e ittibâ hususundaki hassasiyetini her fırsatta vurgulayan Tüsterî de *fütüvveti*, “Sünnet’e uymaktır” şeklinde tanımlar. Onun bu tanımı yapılan bütün fütüvvet tanımlarını kapsar niteliktedir. Çünkü güzel ahlâk, aşılması gereken tüm makam ve hâller Peygamber (a.s.)’ın Sünnet’inde meknûzdur. Kuşeyrî’nin hocası Ebu Ali Dekkâk da *fütüvvetin* kâmil manada ancak Resûlullah Efendimiz’de bulunduğunu ifade etmiştir.²³⁵⁴

²³⁵² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.147a.

²³⁵³ Kaynakların verdiği bilgiye göre bir ıstılâh olarak fütüvvetten bahsedenlerin ilki Ca’fer-i Sâdık’tır. Sonra Fudayl b. İyâz, Ahmed b. Hanbel, Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ve Cüneyd-i Bağdâdî gelir. Bkz. Ebu Tâhir Muhammed b. Yakup el-Fîrûzâbâdî, *Basâiru Zevi’t-Temyîz fî Letâifi’l-Kitâbi’l-Azîz*, tah. Muhammed Ali en-Neccâr, Kahire, 1412, 4/171; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü’s-Sâlikîn-Kurânî Tasavvufun Esasları*, 2/325 [775].

²³⁵⁴ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 228 [307].

Sûfiler, *fütüvvet* makamını Kur’ân-ı Kerim’de geçen “fetâ”²³⁵⁵ kelimesinden hareketle ele almışlar ve iki boyutta değerlendirmişlerdir. Birincisi Allah’a karşı fütüvvet ve ikincisi ise mahluka karşı gösterilen fütüvvettir.

Kur’ân-ı Kerîm’de, Ashâb-ı Kehf hakkında “gençler” (*fitye*), Yusuf (a.s.)’ın zindandaki arkadaşları hakkında “iki genç” (*feteyân*) tabirleri kullanılmıştır. Tüsterî’ye göre “*Hakikaten onlar, Rablerine inanmış gençlerdi*” (Kehf 18/13) ayetinde Ashab-ı Kehf’e “*fitye*” denilmesinin birinci sebebi, Rablerine vasıtasız olarak iman etmiş olmalarıdır.²³⁵⁶ Yani onlar “*iman, iz’ân ve vicdanî meselelerde daima vasıtasız bir ilâhî mevhibeye erişmiş ve ulaşmışlardır.*” İbrahim Hakî Bursevî de bu ayetin tefsirinde bu hakikati şu cümleleriyle dile getirir: “Âyetin beyanından anlaşılın odur ki, mağara ashabına *fitye* denilmesinin nedeni, onların imanlarının melekûfî bir ilham, lâhûfî bir incizâb (manevî bir cezbe) ile olup, işaret yoluyla ve herhangi bir delil yoluyla olmamasıdır. (Yani akıl veya istidlâl gibi bir vasıta ile îmana gelmiş değillerdir.)”²³⁵⁷ Tüsterî’ye göre onlara *fitye* denilmesinin ikinci nedeni; nefislerinden alakaları ıskat ederek O’na gitmeleridir.²³⁵⁸ Netice itibariyle *fitye*, manevî bir hidâyetle Allah’a inanan, emrine boyun eğen, O’na yönelen, nefsin kayıtlarından kurtulan, nefesine hâkimiyet sağlayan, Cenâb-ı Hak’ta fenâ sırrına eren kimsedir. Bu tür fütüvvet Yüce Allah’a ve O’nun rızâsına yönelik türden bir fütüvvet olup Tüsterî’nin ifadesiyle ehli için imanlarındaki basireti arttırmaya vesile olmuştur.²³⁵⁹

Yusuf (a.s.)’ın zindandaki arkadaşları ise davaya girişmemeleri ve kendileri hakkında her hususta arkadaşlarına yani Yûsuf (a.s.)’a müracaat etmeleri sebebiyle Allah Teâla onlar hakkında “*feteyân/iki genç*” diye buyurmuştur.²³⁶⁰ Burada ise

²³⁵⁵ Nisâ, 4/25; Yûsuf, 12/30, 36, 62; Kehf, 18/10, 13, 60, 62.

²³⁵⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 97.

²³⁵⁷ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, 5/221.

²³⁵⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 97.

²³⁵⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 97.

²³⁶⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 87.

arkadaşlarını kendilerinden daha üstün ve ehil görme, dostla istişare, iddia değil itibâ, sözünü dinleme, iyilerle sohbet, ilimle marifet arayışı söz konusudur. Bu iki arkadaşın durumunu ise fütüvvetin ikinci boyutu olan mahlûkata yönelik fütüvvet olarak değerlendirmek mümkündür.

Sülemî, *el-Fütüvve* isimli eserinde fütüvvet ehlinin özelliklerini sıralarken bazılarını Tüsterî'nin sözleriyle delillendirir. Sülemî'nin ifade ettiği bazı özellikler ve Tüsterî'nin ilgili sözleri şu şekildedir:

“Allah Teâlâ'nın rızık konusundaki teminatına güvenmek fütüvvettedir. Sehl şöyle söylemiştir: *“Allah Teâlâ kendisi için rızık garanti etmişken her kim rızık ihtimam eder, tasalanırsa o kimsenin Allah katında bir kadr ü kıymeti yoktur.”*²³⁶¹

“Uzuvları korumak ve onların amacına uygun şeylerle işigali suretiyle kalbin salâhını talep etmek fütüvvettedir. Sehl b. Abdullah et-Tüsterî şöyle demiştir: *“Herhangi bir kul organlarını muhâfaza ederse Allah da onun kalbini korur. Allah Teâlâ, kalbini koruduğu her kulu emîn kılar. Allah Teâlâ emîn kıldığı her kulu kendisine uyulan bir imam kılar. Allah Teâlâ kendisine uyulan bir imam kıldığı her kulu mahlûkatına hüccet kılar.”*²³⁶²

“Kulun hallerini ve nefeslerini gözetmesi/murâat ve onları zayi etmemesi fütüvvettedir. Bu nedenle Sehl şöyle demiştir: *“Vaktin en azîz, en değerli şeydir. Eşyanın en değerlisidir. Onu en azîz şeyle doldur.”*²³⁶³

“İnsanlarla ilişkilerinde âdâbı muhafaza etmek fütüvvettedir. Nitekim Sehl şöyle demiştir: *“Düşmanlarına karşı adaletle, dostlarına karşı kerem ve vefâ ile davran.”*²³⁶⁴

²³⁶¹ Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, *el-Fütüvve*, Amman 2002, s. 22.

²³⁶² Sülemî, *el-Fütüvve*, s. 28.

²³⁶³ Sülemî, *el-Fütüvve*, s. 37.

²³⁶⁴ Sülemî, *el-Fütüvve*, s. 60.

“Ahvâli setretmek fütüvvettendir. Sehl şöyle der: “*Nefsin cevheri beş şeydedir: İstiğnâ izhâr eden fakîr, tokluk izhâr eden aç, ferah izhâr eden mahzun, arasında düşmanlık bulunan bir insana muhabbet izhâr eden bir adam, gündüz sâim gece kâim olup zaaf izhâr etmeyen adam.*”²³⁶⁵

“Dünyalık varlığa tama etme konusunda hile etmemek fütüvvettendir. Sehl b. Abdullah merhûma hizmet eden yaşlı bir kadın vardı. Bir illete tutuldu. Ona “tedavi olsana!” denildi. O dedi ki: şayet kulağıma meshetmekle şifa bulsam, kulağıma meshetmem. Rab Teâlâ kendisine gidilen (*mezihûb ileyh*) (olarak) ne güzeldir.”²³⁶⁶

“Kulun her vakit yalnız vaktine (hâline) ihtimam etmesi fütüvvettendir. Aynı şekilde Sehl’e soruldu: Fakîr ne zaman nefsinden (yana) müsterih olur, rahata kavuşur? Dedi ki: “*İçinde bulunduğu vakitten başka kendisi için hiçbir vakit görmediğinde müsterih olur.*”²³⁶⁷

O halde denilebilir ki Tüsterî’ye göre rızık konusunda endişelenmeyerek tevekkül etmek, kalp ile organlar arasındaki üns; insanlara insaf ile muâmele etmek; hâlini gizlemek; ibtilâyâ sabretmek; ibnü’l-vakt olmak fütüvvet cümlesindedir.

Netice olarak fütüvvet iman ile birlikte asaleti ve yüce gönüllülüğü içinde barındıran bir kavramdır. Nefsin ve hevânın yularlarından kurtularak; cömertçe; sabır, îsâr, insâf, adâlet, ferâgat, samimiyet üzere bir hayat sürmektir. Tüm bunları da en mükemmel bir surette Sünnet-i seniyyede bulmak mümkündür. Bu manada Sünnet kayıtlarına bağlanmak, Resûlullah’a ittibâ ve iktidâ etmek *fütüvvetin* ta kendisidir.

21. Murâkabe

Sözlükte, korumak, kollamak, seyretmek, gözlemek, sakınmak, denetlemek anlamlarına gelen murâkabe tasavvuf ıstılahında “Allah’ın her zaman her yerde hâzır ve nâzır olduğunu, kendini görüp işittiğini bilinç olarak yaşamak” şeklinde

²³⁶⁵ Sülemî, *el-Fütüvve*, s. 61.

²³⁶⁶ Sülemî, *el-Fütüvve*, s. 39.

²³⁶⁷ Sülemî, *el-Fütüvve*, s. 51.

tanımlanmıştır.²³⁶⁸ “Allah Teâlâ’nın kendisine muttali olduğunu kalbi ile zikrinin kula galib olup kulun her halde O’na dönmesi, O’nun cezasının satvetlerinden her nefeste korkmasıdır.”²³⁶⁹ Kısaca “Kulun, bütün ahvâlinde Allah Teâlâ’nın kendisine muttali olduğunu bilmesidir.” Sadece “ilim” olduğu için müşâhede ve mükâşefenin altında kabul edilmiştir.²³⁷⁰

Tüsterî’ye göre muhâlefetten sakınlara sunulmuş iki nimetten biri murâkabedir.²³⁷¹ “*Murakâbe, söz ve fiilde isabet, eşyanın hakikatini idrak anlamlarına gelen hikmetin bir sermayesidir.*”²³⁷²

Murâkabe ile aynı kökten gelen ve ism-i fâil olan *Rakîb*, görüp gözeten anlamına gelir. Hem Allah (c.c.) için hem de kullar için kullanılır. *er-Rakîb* (c.c.), Esmâ-i Hüsnâ’dan olup kullarını hıfzeden, hallerini bilen, nefeslerini sayan, onların hallerinden hiçbir şey kendisine gizli kalmayan,²³⁷³ bütün varlıkları gözleyen, bütün işler murâkabesi altında olup her lahza şâhid ve nâzır olan Allah’tır.²³⁷⁴ İbn Atâullah İskenderî, “Cenâb-ı Hakk’ın *er-Rakîb* ismini gafiller zikrederse uykularından uyanırlar, uyanıklar zikrederse uyanıklıklarında devamlı olurlar, ibadet ehli zikrederse riyadan kurtulurlar,” der.²³⁷⁵ Kur’ân-ı Kerîm’de, “***Ben onlara, ancak bana emrettiğini söyledim: Benim de Rabbim, sizin de Rabbiniz olan Allah'a kulluk edin, dedim. İçlerinde bulunduğum müddetçe onlar üzerine kontrolcü idim. Beni vefat ettirince artık onlar üzerine gözetleyici yalnız sen oldun. Sen her şeyi hakkıyla görensın.***”

²³⁶⁸ Cebecioğlu, *TTDS*, s. 343.

²³⁶⁹ Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *Şerhu Esmâil’lahi’l-Hüsnâ*, Beyrut 1986, s. 165.

²³⁷⁰ Suâd el-Hakîm, *el-Mu’cemü’s-Süfîyye*, s. 727.

²³⁷¹ “*Korkanların içinden Allah’ın kendilerine lütufda bulunduğu iki kişi şöyle dedi: Onların üzerine kapıdan girin; oraya bir girdiniz mi artık siz zaferi kazanmışsınızdır. Eğer mü’minler iseniz ancak Allah’a güvenin.*” (Mâide 5/23) âyetinde geçen nimeti Sehl, havf ve murâkabe olarak tefsîr etmiştir. Bkz. Tüsterî, *Tefsîr*, s. 58.

²³⁷² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 43.

²³⁷³ Kuşeyrî, *Şerhu Esmâil’lahi’l-Hüsnâ*, s. 165.

²³⁷⁴ Tatlısu, *Esmâü’l-Hüsnâ Şerhi*, s. 125.

²³⁷⁵ İbn Atâullah el-İskenderî, *Miftâhu’l-Felâh ve Misbâhu’l-Ervâh*, s. 36.

(Maide 5/117) ve “*Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan ve ikisinden birçok erkekler ve kadınlar üretilen Rabbinizden sakının. Adını kullanarak birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah’tan ve akrabalık haklarına riayetsizlikten de sakının. Şüphesiz Allah sizin üzerinizde gözetleyicidir.*”

(Nisa 4/1) âyetlerinde geçen *er-Rakîb*’den murâd Allah Teâlâ’dır.

“*O, bir söz atmaya dursun, mutlaka yanında bir rakîb (gözcü melek) vardır,*”

(Kâf 50/18) âyetindeki *Rakîb* ise kulun amellerini yazan melektir. Âyetteki *Rakîb*’i “ondan ayrılmayan, hâzır, muhâfız” olarak açıklayan Tüsterî’ye göre meleklerin ve Cenâb-ı Hakk’ın murâkabesi şöyledir: Melek hayrı ve şerri ancak kalbe mesken olduğu zaman bilebilir. Yani kul bir hayra azmettiğinde kuldun bir nûr ve hoş bir koku zuhûr eder. Şerre azmettiğinde ondan zulmet ve pis koku neş’et eder. Melek zamîrdeki hayrı ve şerri bundan sonra bilir. Allah Teâlâ ise, “...*Allah sizin üzerinizde tam bir Rakîbdir.*” (Nisâ 4/1) âyeti gereği kulunun hayrını ve şerrini her hâl ü kârda bilir. Bu yüzden kul sadece Cenâb-ı Hak’tan korkmalıdır.²³⁷⁶

Rakîb kavramı, mü’minler için kullanıldığında ise iki manaya gelir: **Birincisi** kulun nefisinden gâfil olmayıp, kalbini, ahvâlini teftiş edip vakitlerini *murâkabe* etmesi, eksikliğini fazlasını görmesidir. **İkincisi** ise kalbinde Cenâb-ı Hakk’ı *murâkabe* etmesi ve kendisinin murâkîbının Allah olduğunu bilmesi ve O’nun hukukuna riayet etmesidir.²³⁷⁷ Tüsterî’ye göre bir kalp Hakk’ın kendisinin şahidi ve murâkîbı olduğu bilgisinden daha üstün daha şerefli bir bilgi ile süslenmemiştir.²³⁷⁸ Ayrıca kalbine gelen hatarât esnasında Hakk’ı murâkabe eden kişiyi, Allah Teâlâ organlarının harekâtında koruyacaktır.²³⁷⁹

Tüsterî, Allah’ın, *ehl-i murâkabe* sayesinde yeryüzü ahâlisinden belâyı def ettiğini söyler. Onların en önemli özellikleri az olanı asla göz ardı etmemeleridir. Yani

²³⁷⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 151.

²³⁷⁷ Kuşeyrî, *Şerhu Esmâi’llâhi’l-Hüsnâ*, s. 165.

²³⁷⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 43.

²³⁷⁹ Harkûşî, *Tehzîbü’l-Esrâr*, s. 87.

azı küçümsemez ve basite almazlar.²³⁸⁰ Yine onlar dünyalıkları ellerinden kaçırmaktan korkmazlar. Onların korkusu ancak âhiretle ilgili ziyana uğramak ve kaybetmektir.²³⁸¹

Tüsterî'nin murâkabe hakkındaki diğer değerlendirmeleri şu şekildedir:

Murâkabe, kilitli kalplerin anahtarıdır. “*Onlar Kur’ân’ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalpleri kilitli mi?*” (Muhammed 47/24) âyetinin izahına göre, “*Allah Teâlâ kalpleri yaratmış, onlar üzerine kilitler vurmuştur. İman hakikatlarını kalplerin anahtarları kılmıştır. Bu anahtarlarla evliya, peygamberler ve siddıkların kalpleri açılır. Zâhid, âbid ve âlimler dünyadan kalpleri kilitli olarak çıkarlar. Bunun sebebi kalp anahtarlarını akılda aramaları ve yolu şaşkınlardır.*”²³⁸² Yine iman anahtarları yanında olmalarına rağmen, onların kalplerinin kilitli kalmasının sebebi, ilmi ketmetmeleri; kendilerine nasihat etmeyip, başkalarında münkeri görmeleri ve onları bu münkerden vazgeçirmemeleridir.²³⁸³ Halbuki onlar bu anahtarları tevfiğ ve fadl yolundan isteselerdi; Allah Teâlâ'nın kendilerini koruyup gözettiğini, organlarını murâkabe ettiğini; amelin ancak murâkabe ile beraber ihlasla²³⁸⁴ kâmil olacağını bilselerdi kalplerinin kilitleri açılacaktı.²³⁸⁵

Murâkabe, mücâdele ve mücâhedede mü'minin kılıcıdır. Tüsterî, “*Eğer mü'minlerden iki grup birbirleriyle vuruşurlarsa aralarını düzeltin*” (Hucurât 49/9) âyetinin bâtinî yorumunda murâkabeyi, hevâ ve şehvet ile muhârebede kullanılacak kılıca benzetir. Tab‘, hevâ ve şehvet; rûha, akıl ve kalbe zulmeder, haksız davranırsa rûh, kalp ve aklın galib gelmesi için kul mütâlaa okları ve muvâfakat nurlarıyla birlikte murâkabe kılıcıyla savaşmalıdır.²³⁸⁶

²³⁸⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 148.

²³⁸¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 147b; Harkûşî, *Tehzibü'l-Esrâr*, s. 87.

²³⁸² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 145.

²³⁸³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 15a.

²³⁸⁴ *Kelâmü Sehl*'de murâkabe ile birlikte rıza ile amellerin kâmil olacağını ifade eder. Bkz. Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 152a, 15a.

²³⁸⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s.145.

²³⁸⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 149.

Tüsterî'ye göre *murâkabe* ehli olmak için halvet şart değildir. “*Halk arasında olup da Allah dışındaki şeyler kalbini meşgul etmeyen, mâsivânın kendisini Allah’tan alıkoyamadığı âlimler murâkabe ehlidirler.*” Abdurrahman es-Sicillî de, halk içinde olmasına rağmen Allah Teâlâ’yı *murâkabeden* geri durmayan âlimin meşguliyet ve taallukunun ancak Allah ile olduğunu belirtir. Bu durumda onun kalbine hikmet pınarları açılır ve murâkabe ile yalnız hakkı söyler. Ayrıca Sicillî Tüsterî’nin “*Benim otuz senem vardır ki Allah ile konuşurum. Hâlbuki insanlar kendileri ile konuştuğumu zannetmekteler,*” şeklindeki sözünü aktarır ve “O, Allah Teâlâ’yı murâkabe ile birlikte huzur müşâhedesi hâlinindedir.”²³⁸⁷ diyerek onun da murâkabe ehlinden olduğunu belirtir.

Risâle-i Kuşeyriye Şârihi Arûsî de, kalbî zikirle ulaştığı ihsân mertebesinde hareketle Tüsterî’nin murâkabe ehlinden olduğunu kaydeder. Şöyle ki sûfiler *murâkabe* ile Cibril hadisinde geçen *ihsan* arasında da bağlantı kurmuşlar ve ihsân ile tâattan murâkabeyi anlamışlardır. Bu manada Arûsî, Sehl’in henüz küçük yaşlarda, dayısının telkiniyle başladığı “*Allah benimledir, Allah şahidimdir, Allah nâzırımdır,*” ifadeleriyle yapmış olduğu kalbî zikirle, ihsan mertebesine ulaştığını ifade eder. Dayısı ondan bu zikir ifadelerini, elbiselerini değiştirirken önce üç, daha sonra yedi nihâyetinde onbir defa söylemesini, hayatı boyunca devam ettirmesini ve dilini hareket ettirmeden kalbi ile tekrar etmesini ister. “*Allah benimledir,*” yani beni korur ve gözetir; “*Allah nâzırımdır*” yani benim harekâtımı ve sekenâtımı bilir, “*Allah şahidimdir*” yani beni ve ef’âlimi görür demektir. Sehl, dayısının sözünü tutmuş nihâyetinde kalbinde bir halavet bulmuştur. Yani o, bu yapmış olduğu zikir sayesinde ihsân derecesini elde etmiştir. Bu da Allah Teâlâ’yı, amelleri işlerken murâkabe etmek demektir.²³⁸⁸

²³⁸⁷ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 188b.

²³⁸⁸ Arûsî, *Netâicü'l-Efkâr*, s. 169-170.

İlm-i kıyâm bilgisi cihetinden ihsân murâkabe olduğu gibi kalbî zikir de murâkabe olarak değerlendirilmiştir. Tüsterî, “*Zikrin hakîkatı, Allah’ın seni gördüğü, sana şahit olduğu bilgisini gerçekleştirmektir,*”²³⁸⁹ sözüyle zikir-murâkabe bağlantısına işaret etmiştir. Bu bağlamda ehl-i tasavvuf da “Devâm-ı nefy-i hâtır, devâm-ı zikre sebeptir. Ve devâm-ı zikir murâkabeye sebeptir,”²³⁹⁰ demişlerdir. Kuşeyrî de sufî nazarında murakabenin, Allah Teâlâ’nın kendisine muttalî olduğunu kalbi ile sürekli zikretmesinin kula galib olması durumu olduğunu bildirir.²³⁹¹ Sehl özellikle kalbî zikri önemser ve dil ile zikrin çok yapılmasını kalbin murakâbesinden gaflete sebep olduğunu belirtir.²³⁹² Ayrıca Tüsterî’ye göre, “*inkisâr-ı kalp ve intizâr-ı makt ile beraber gafletten zikre rücu’dur,*”²³⁹³ diye tanımladığı *inâbe, murâkabeden* ibarettir.²³⁹⁴

Nefisle mücâdeleyi mezhebinin temeli edinen Tüsterî, açlık ve *murâkabe* arasında irtibat kurar. Şöyle ki açlıkla kişiye, Allah’ın hakkını eda edeceği *murâkabe* ilmi verilir. Çok yemekle de murâkabeyi kaybeder.²³⁹⁵

Hâris el-Muhâsibî, “Bâtınını murâkabe ve ihlâsla düzeltenin zâhirini Allah, mücâhede ve Sünnet’e tâbi olmakla süsler”²³⁹⁶ derken Tüsterî, müttakîlerin sadece Allah’ın emri ile hareket etmelerinin zâhirde Sünnet’e ittibâ, bâtında Allah’ı murâkabe ile gerçekleştirdiğini ifade eder. Allah’ın kerametlerin hepsini kullarından öncelikle müttakîlere tahsîs ettiğini söyleyen Tüsterî, Allah’ın onların durumlarını “***O’ndan (emir almazdan) önce konuşmazlar. Onlar, sadece O’nun emri ile hareket ederler***” (Enbiyâ

²³⁸⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 71.

²³⁹⁰ Mustafa Râsim Efendi, *Istulâhât-ı İnsân-ı Kâmil*, s. 1040.

²³⁹¹ Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *et-Tahbîr fi’t-Tezkîr*, tah. İbrahim Besyûnî, Kahire 1968, s.63-64.

²³⁹² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 102.

²³⁹³ Zümer Sûresi 54. Âyetin inâbeye işaret ettiğini görmekteyiz. Tüsterî, *Tefsîr*, s. 132.

²³⁹⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 71b.

²³⁹⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 70a, 195a-b, 195b, 96a.

²³⁹⁶ Sülemî, *Tabakâtü’s-Sâfiyye*, s. 30.

21/27) âyetiyle vasıfladığını belirtir ve onların bu durumları zâhirde Sünnet'e ittibâ, bâtında Allah'ı murâkabe sayesinde.²³⁹⁷

Kul kıyâmet günü Allah'ı murâkabe konusunda da muhasebe edilecektir. “(Resûlüm! Onlara) de ki: **Size bir tek öğüt vereceğim: Allah için ikişer ikişer ve teker teker ayağa kalkın, sonra da düşünün! Arkadaşınızda (peygamberde) hiçbir delilik yoktur! O ancak şiddetli bir azap gelip çatmadan evvel sizi uyaran bir peygamberdir.**” (Sebe 34/46) âyetinin anlamı şudur: “Kıyâmet günü hesap dört şeye râci'dir: Sözde doğruluk, amellerde ihlâs, her hâl ü kârda Allah ile beraber istikâmet. Yine her hâl ü kârda Allah'ı murâkabe Allah'ı gözetmek.”²³⁹⁸

Kıyâmete yakın murâkabe ilmi çekilip alınacaktır. Murâkabenin yerine hadisünnefs yani nefsin kendi kendine konuşması ve vesvesesi geçecektir.²³⁹⁹

Özet olarak Tüsterî'nin *kalbî zikir, ihsân ve ilm-i kıyâm* üzerinden izah ettiği *murâkabe*, başlangıçta kulun çabası sonucu kendi ahvâlini, nefsini, organlarını, vaktini koruyup gözetlemesi olup bu durum, onu Allah'ın hukukunu gözetmeye sevkedip günahlardan uzaklaştırırken; ihsân mertebesine ulaşması ve kalpte kesintisiz zikir neticesinde ilm-i kıyâm ile sonuçlanır. Cenâb-ı Hakk'ı murâkabe olarak ifade edilen bu mertebede kul kurbiyetin hazzını ve zevkini yaşar ve mâsivâdan uzaklaşır.

22. Hüzün

Hüzün, “elden kaçana üzülmeye, elde edilmesi imkansız olandan ötürü tasalanma” olarak tanımlanmıştır.²⁴⁰⁰

Hüzün tasavvuf ehlinin kullandığı Kur'ânî kavramlardandır. Âyet-i celîlede, Tebük seferine katılmayanlar hakkında “**Hüzünden gözleri yaş dökerek dönen**

²³⁹⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 104.

²³⁹⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 128.

²³⁹⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 38a-b; İsfahânî, *Hilye*, 4/348.

²⁴⁰⁰ Uludağ, *TTS*, s. 176.

kimseler,” (Tevbe 9/92)²⁴⁰¹ buyrulmuştur. Aynı şekilde “**(Cennette şöyle) derler: Bizden hüznü/tasayı gideren Allah'a hamdolsun. Doğrusu Rabbimiz çok bağışlayan, çok nimet verendir.**” (Fâtır 35/34) buyrulmaktadır. Tüsterî *Tefsîr'de* âyette geçen hüznü, “ayrılık tasası” olarak açıklanmıştır.²⁴⁰²

Sûfilerin çoğu sülûkte hüznü gerekli ve faydalı görmüşlerdir. Üstâd Ebû Ali Dakkâk, Allah'a giden yolda hüznü olmayanların senelerce katedemedikleri mesafeyi, hüznü sahibinin bir ayda katedeceğini belirtmiştir. Süfyân b. Uyeyne “Ümmet içinde hüznü birisi ağlasa, bu ağlama sebebiyle Allah Teâlâ o ümmete merhamet eder” demiştir. Bişr b. Hâris ise diğer makamların içinde hüznü padişaha benzetmiştir.²⁴⁰³ Hüznü öven ve gerekli gören bu tasavvuf erbabının yanında lüzumsuz görenler de olmuştur. Örneğin İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, Kur'ân'da hüznüyle ilgili âyetlerin olumsuz yönüne işaret ettiğini ileri sürerek hüznü gerekli ve faydalı bir hâl olarak görmemiştir. Ayrıca hüznüyle ilgili hadis rivayetlerinin doğru yorumlanmadığını, bazı hadislerin de sahih olmadığını ileri sürmüştür.²⁴⁰⁴

Tüsterî, hüznü gerekli gören sûfilerdendir. Özellikle Kurân hâmillerine ve ehl-i tasavvuftan mübtedîlere hüznü ve ağlamayı gerekli gören müfessirimiz, Abdullah b. Mesûd'un hâmil-i Kur'ân olanların mahzûn olması gerektiğine dâir sözünü aktarır. Kur'ân hâmillerine, insanlar sevinirken hüznü olmaları, onlar gülerken ağlamaları yaraşır.²⁴⁰⁵ Ayrıca kişinin iman üzere Allah'a kavuşması kesin olmadığı için kulun sürekli hüznü üzere olması gerektiğini şu cümlelerle ifade eder: “*İbtîlâ, hastalığa benzer. Bir adam vardır yüz yıl veya daha az veya daha fazla hasta olarak yaşar. Ve bu*

²⁴⁰¹ “Ashab-ı kiramdan, çok fakir olan bir grup Tebük seferine katılmak istemiş fakat yiyecek, giyecek ve binek bulamamışlardı. Bunları temin etmesi için Peygamber (s.a.)'e başvurular. O da onları bindirip sevkedecek bir şey bulamadığını bildirince, üzüntülerinden ağlayarak geri döndüler. İşte yukarıdaki ayette bunlara işaret edilmektedir.” Bkz. Diyanet Vakfı Meali.

²⁴⁰² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 129.

²⁴⁰³ Kuşeyrî, *er-Risâle*, [228].

²⁴⁰⁴ İbnü'l- Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn-Kurâni Tasavvufun Esasları*, s. 459-460.

²⁴⁰⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 20.

hastalığından dolayı ölmez. Bir başka adam vardır bir saat hasta olur ve ölür. Aynı şekilde bir kişi vardır ki yüz yıl Allah'a isyanla yaşar, sonra bir hayır ile son nefesini verir. Bir başkası bir günah söz söyler ve bunun üzerine ölür ya da kendisini ilgilendirmeyen küçük bir şeye dalar ve bu onu küfre çekip götürür, dolayısıyla helak olur. İşte bu yüzden hüznün sürekli, tehlike büyüktür, belâ çetindir."²⁴⁰⁶

*"Uzun uzun düşünerek hüznün kapısını çal. Açılmasını bekle!"*²⁴⁰⁷ diyen Tüsterî'nin anlayışında tefekkürün hüznü girizgâh olduğu görülmektedir. Ona göre hüznün kalpte yer alan bir cevherdir. **"İki denizi birbirine kavuşmak üzere salıvermiştir."** (Rahmân 55/19) ayetinde iki denizden birinin kalp, diğerinin nefis olup, *hüznün*, iman, marifet, tevhîd, rızâ, muhabbet, şevk, fakr ile birlikte kalpte yer alan bir cevherdir.²⁴⁰⁸ Ayrıca *hüznün* kulun dünyaya meylini azaltıcı bir unsurdur. *Hüznün* sebebiyle kişi durgunlaşır, az yer, az içer. Böylece nefis kuvvet bulmaktan ziyade, zaafa uğrar.

Kulun hüznünden faydalanabilmesi için şu hususlar gerekir:

- Hüznün dünyayı ve içindekileri kaybetmekten dolayı değil; âhîret için, ukbâ nimetlerini kaçırma endişesiyle, Allah için olmalıdır.
- Hüznün kişiyi Allah'ı anmaktan alıkoymamalıdır. **"(Resûlüm!) Onlar iman etmiyorlar diye neredeyse kendine kıyacaksınız!"** (Şuarâ 26/3) âyetinin bâtinî yorumu, *"Sen onların iman etmelerine hırs ederek bizi bırakıp onlarla nefsinin meşgul ettin. Senin görevin ancak tebliğdir. Dolayısıyla onların durumuna üzülme ve hüznün seni bizden alıkoymasın,"* şeklindedir.²⁴⁰⁹
- **"Ben gam ve kederimi sadece Allah'a arz ediyorum"** (Yûsuf 12/86) âyetinde de ifade edildiği gibi hüznülenen kişi Allah'tan başkasına hâlini şikâyet etmemeli,

²⁴⁰⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 88a.

²⁴⁰⁷ Numan Paşa, *Kelimâtü'l-İmâmi'r-Rabbânî*, vr. 61a.

²⁴⁰⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 159.

²⁴⁰⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 115.

durumunu O'na arz etmeli ve O'nunla teselli bulmalıdır. Tüsterî belâyı verenin de kurtaracak olanın da sadece el-Ferd olan Allah olduğunu söyler.²⁴¹⁰

Herevî, hüznü avâmın, irâde ehlinin ve havâssın hüznü olmak üzere üç derecede ele almıştır: Avâm, hizmette kusur, cefaya düşmek ve vaktini ziyan etmekten dolayı üzülür. Ehl-i irade vaktin tefrikaya bağlı olmasına, nefsin şuhûddan alıkonmasına ve üzüntüden dolayı teselli bulmaya üzülür. Havassın makamında ise hüznün bulunmaz.²⁴¹¹ Havâsta hüznün bulunsa dahi kendi nefisleri için değil diğer insanlar için üzülürler.²⁴¹² Yâkup (a.s.)'ın hüznü ve ağlaması bunun güzel örneğidir.

Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan Yakup (a.s.)'ın Yusuf (a.s.) için hüznünü anlatan ayetlerin yorumlarında Tüsterî farklı değerlendirmeler yapar:

“(Oğulları:) «Allah'a andolsun ki sen hâlâ Yusuf'u anıyorsun. Sonunda ya hasta olacaksın ya da büsbütün helâk olacaksın!» dediler.” (Yûsuf 12/85) Öncelikle âyette geçen “hastalık (maraz), üzüntüsünden beden ve durumunun bozulmasıdır. Yakup (a.s.)'ın hüznü Yûsuf'tan ayrılık sebebiyle değildi. O, Yûsuf'un dîni hakkında endişe ediyordu. Zirâ Süfyan'dan şöyle dediği hikâyeye edilmiştir: Yakup (a.s.)'a müjdeci gelince ona, “Yusuf'u hangi din üzere bıraktın?” diye sormuştur. “İslam dini üzere!” cevabını alınca Yâkup (a.s.) “Şimdi nimet tamam oldu”²⁴¹³ demiştir. Çünkü Yûsuf kendi dini

²⁴¹⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 87b.

²⁴¹¹ Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn:Tasavvufta Yüz Basamak*, çev. Abdürrezzak Tek, Bursa 2008, s.84.

²⁴¹² Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 204.

²⁴¹³ Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyrulmuştur: *“İbrahim'in dininden kendini bilmezlerden başka kim yüz çevirir? Andolsun ki, biz onu dünyada (elçi) seçtik, şüphesiz o ahirette de iyilerdendir. Çünkü Rabbi ona: Müslüman ol, demiş, o da: Âlemlerin Rabbine boyun eğdim, demişti. Bunu İbrahim de kendi oğullarına vasiyet etti, Yakub da: Oğullarım! Allah sizin için bu dini (İslâm'tı) seçti. O halde sadece müslümanlar olarak ölünüz (dedi). Yoksa Ya'kub'a ölüm geldiği zaman siz orada mı idiniz? O zaman (Ya'kub) oğullarına: Benden sonra kime kulluk edeceksiniz? demişti. Onlar: Senin ve ataların İbrahim, İsmail ve İshak'ın ilâhı olan tek Allah'a kulluk edeceğiz; biz ancak O'na teslim olmuşuzdur, dediler. Onlar bir ümmetti, gelip geçti. Onların kazandıkları kendilerinin, sizin kazandıklarınız sizindir. Siz onların yaptıklarından sorguya çekilmezsiniz”* (Bakara, 1/130-134)

üzere ölürse ebedî hayat olan âhirette ona kavuşacağını biliyordu. Ama dini değiştirdi ise asla onunla bir araya gelemeyecek, ebedî ayrılık söz konusu olacaktı.”²⁴¹⁴

Ayrıca müfessirimiz, Yâkup (a.s.)’ın, Yûsuf (a.s.)’tan ayrılık neticesinde kalbinde bulunduğu *vecd* sebebiyle keşfe mazhar olduğunu belirtir ve “*Bir mahlûktan ayrılığının vecdi bu şekilde olursa, Hakk’ın firâkının vecdi nasıl olur!*” der ve ekler: “**Ben gam ve kederimi sadece Allah’a arz ediyorum.**” (Yûsuf 12/86) âyeti de işaret ettiği gibi Yâkup, bes ve hüznünü başkasına değil ancak Allaha şikâyet etmiştir.²⁴¹⁵

Âkıbetinden emin olmadığı için insanın, sürekli hüznü üzere olması gerektiğini savunan ve meşru bir sebep olmadan sevinmeyi uygun görmeyen müfessirimize göre sevinç duyulacak bir sebep bulunmaksızın şımarıp sevinen kimse, sonu olmayan kesintisiz bir hüznü kendine çeker.²⁴¹⁶ Kur’ân’da Kârûn ile ilgili “**Şımarma! Bil ki Allah şımarıkları sevmez**” (Kasas 28/76) buyrulmuştur.

Hüzün, havf, hazer, işfak, huşû‘ ve ihbât gibi korku ve endişe anlamı içeren kavramlarla irtibatlıdır. Hüznü ne türden olursa olsun korku ve endişenin mirasıdır. Kendisini endişeye düşürecek şey hakkında bilgisi yoksa kişinin çekinme hâli *hazerdir*. Yani eğer bir belanın nereden ve nasıl geleceğini bilmiyorsa hazer etmesi gerekir ve bu durumda da kişi daimî bir hüznü içindedir. Fakat belâ hakkında bilgiye sahip olursa bu durumda *havf* söz konusu olur.²⁴¹⁷

Tüsterî ve Muhâsibî hüznü birlikte kemedden de söz ederler. Kalpteki hüznün, şehvetleri öldüren en güçlü şey olduğunu belirten Muhâsibî’ye göre kalbin canlılığını (sağlayan) en önemli şey de hüznünden sonra kemedir. Sözlükte keder, üzüntü, tasa, kalp kırıklığı, matlık ve donukluk gibi anlamlara gelen kemedi, çatısı oluksuz bir eve benzeten Tüsterî, kemedi, hüznün neticesinde ortaya çıkan ağlamaktan (bükâ) daha

²⁴¹⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 82-83.

²⁴¹⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 82-83.

²⁴¹⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 119.

²⁴¹⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 104a.

efdald görür. Şöyle ki Sehl'e, "Ağlama mı efdaldır, kemed (kalp kırıklığı) mı?" diye soruldu. Dedi ki: "*Kemed (efdaldır).*" Sonra dedi: "*Kemed, çatısı oluksuz eve benzer. Her yağmur yağdığında ev, suyu emer içine alır, su evden çıkacak bir oluk bulamaz. Nihâyet bu ev çürür. Kemed de (üzüntü de kalp kırıklığı da) böyledir, sahibini öldürür. Ağlayan kimsenin durumu ise oluşu bulunan (oluklu çatılı) bir eve benzer ki su oluktan çıkar (gider). Bu sayede onun evi çürümez (bozulmaz).*" Kemed'in oluşu nedir? Diye soruldu. Dedi ki: "*Ölümdür. Şevk (olduğu) da söylenir. Şevk de aynı şekilde ölümdür.*"²⁴¹⁸ Tüsterî burada ev sahibinin ölümüyle nefsin ölümünü kastetmektedir. Ağlamadan nefesine üzüntüyü, tasayı, hüznü tattıran kişinin nefsi ölür.

Netice olarak havf makamlarıyla irtibatlı olan *hüzün* husûsen kurrâ ve mübtedîlere, umûmen bütün kullara gereklidir. *Hüzün* dünya için olmamak kaydıyla Allah rızası için ve ukba endişesiyle olduğu sürece kulu terakki ettirici, nefsi engelleyici ve takdire şâyân kabul edilmiştir.

VII. TÜSTERÎ'NİN TASAVVUF ANLAYIŞININ ESASLARI/USÛLLERİ

Tasavvufta sufilerin riayet etmeleri gereken birinci derece temel esaslar *asıl-usûl*, ikinci derecedeki esaslar ise *fer'-füru* kavramlarıyla ifade edilmiştir. Sûfiler mezhep ve meşrepleri için farklı usuller belirlemişlerdir. Örneğin Nasrâbâzi, meşrebinin usullerini "Kur'ân ve hadise sımsıkı bağlanmak, hevâyı, hevesi ve bid'atları terketmek, şeyhlere saygı göstermek, halkın hatalarını hoş görmek, dostlarla iyi geçinmek ve onlara

²⁴¹⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 129b-130a, Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 228a-b. Şârih Abdurrahman es-Sicillî de Tüsterî'nin bahsettiği *kemedin* haşyet ağlamasının oluşu olduğunu belirtir: "Tahlît ağlaması (yani amel-i sâlihe seyyi' karıştırarak halt etmekten dolayı, yani günahattan dolayı ağlama), kasvetten (kalp katılığından) efdaldır. **Haşyet** ağlaması tahlît ağlamasından efdaldır. Kemed **haşyet** ağlamasının oluşudur. Ağlamada bir merhale daha kalmıştır ki o da irtiyah ağlamasıdır. Bu, mukarrebîne mahsustur. Bunun ehli üç makam üzeredir: iclâlden dolayı ağlama, tazimden dolayı ağlama, mehabetten dolayı ağlama. Bu (sonuncusu herhalde) meleklerin, enbiyanın ve bazı siddıkların ağlamasıdır. Bu (ağlamanın) bir damlası sayesinde ümmete merhamet olunur. Ömründe bunu bir kez bulanlara ne mutlu! Bkz. Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 228b.

hizmet etmek, güzel huy sahibi olmak, evrâda devam etmek, te'vile ve ruhsatlara yanaşmamak" şeklinde sıralamıştır.²⁴¹⁹

Tüsterî ise tasavvuf anlayışını temelde üç esas üzerine dayandırır. Bunu şu sözüyle ifade eder:

*"Mezhebimizin asılları üçtür: 1. Helâl yemek, 2. Ahlakta ve fiilde Resûlullah'a iktidâ, 3. Bütün amellerde niyeti ihlâs üzere yapmak."*²⁴²⁰

Başka bir sözünde ise *"Bu işin asılları da fer'leri de tamamen Sünnettir. Sünnet de Peygamber (a.s.)'a iktidadır."*²⁴²¹ diyen Tüsterî'ye göre Peygamber'e iktidâ eden kimse Kur'ân'a uyar, helal yer, ihlâslı olmaya gayret eder.

Tüsterî, bu kapsamda değerlendirilebilecek esaslar da saymıştır. Örneğin bir sözünde, Cenâb-ı Hakk'a güvenmenin, az yemenin, mahlûktan Allah'a kaçmanın bu işin aslı olduğunu belirtirken²⁴²² diğer bir sözünde ise tasavvuf anlayışının şu temeller üzerine kurulduğunu ifade eder: *"Allah'ın kitabına sınıksız yapışmak, Resulullâh'a uymak, helal yemek, ezâ vermekten el çekmek, günahlardan çekinmek, tevbe etmek, hakları eda etmek."*²⁴²³

1. Ahlâkta ve Fiilde Resulullâh'a İktidâ

*"Allah'tan başka yardımcı, Resûlullah'tan başka delil yoktur"*²⁴²⁴ diyen Tüsterî'nin tasavvuftaki en temel prensibi Resûlullah'ın Sünnet'ine iktidâ etmektir.

²⁴¹⁹ Süleyman Uludağ, "Asıl", *DİA*, 3/474.

²⁴²⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, 165; "أصول مذهبنا ثلاث: أكل الحلال، والافتداء بالرسول صلى الله عليه وسلم في الأخلاق والأفعال، وإخلاص النية في جميع الأعمال"

²⁴²¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 18a.

²⁴²² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 92a. Kaynaklarda, Tüsterî'nin mezhebinin dayandığı esaslarda farklılıklar bulunmaktadır. Beyhakî, bunların beş asıl olduğunu söyler ve *"Kur'ân'a yapışmak, Hz Peygamber'e uymak, helal yemek, günahlardan sakınmak ve hakları edâ etmek"* şeklinde sıralar. Bkz. Ebubekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Abdullah b. Musa el-Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühdi'l-Kebîr*, tah. Şeyh Âmir Ahmed Haydar, Beyrut, 1996, 3. baskı, 2/344.

²⁴²³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 73; Attâr, *Tezkire*, 399; İsfahânî, *Hilye*, 10/190; Serrâc, *Lüma'*, 199 [252].

²⁴²⁴ İsfahânî, *Hilye*, 10/190.

Sünnet'i, “Allah Resûlü’nün ve O’nun ashâbının takip ettikleri yol”²⁴²⁵ olarak tanımlayan Tüsterî, Resulullah’a iman, ittibâ ve iktidâyı, Allah’a, Kitâbına ve Resulüne itâat olarak değerlendirmektedir. Çünkü Allah Teâlâ Kur’ân’ı, Muhammed (s.a.v.)’e indirmiş ve O’nun kalbini tevhîdi ve Kur’ân’ı için maden kılmıştır. Mü’minlere Kur’ân’ı tebliğ için O’nu görevlendirmiştir. Dolayısıyla ona itâat eden Allah’a ve Kur’ân’a itâat etmiş olur.

Kur’ân-ı Kerim’de ve hadis-i şeriflerde Hz. Peygamber’e itâat ve iktidâ ile ilgili pek çok emir ve tavsiye bulunmaktadır. Âyet-i celîlelerde **“Ey Muhammed, de ki: Allah’ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah affeder ve merhamet eder.”** (Âl-i İmrân 3/31); **“Sizin için Allah’ın Resulü’nde güzel bir örnek vardır.”** (Ahzâb /21) buyrulmuştur. Yine **“(Ey mü’minler!) Allah’a ve Resûlüne iman edesiniz, Resûlüne yardım edesiniz, O’na saygı gösteresiniz** (Fetih 48/9) âyeti Resûlullah’a kalble tazim ve bedenle itâati gerekli kılmaktadır.²⁴²⁶

Sözlerinde Hz. Peygambere itâatın önemine sık sık vurgu yapan Tüsterî’ye İslâm’ın kanunları sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: **“Alimler bu konuda çok şey söylemişlerdir. Fakat o (şerâiu’l-İslâm) iki kelimedir: “Peygamber size ne verdiyse onu alın, size ne yasakladıysa ondan da sakının.”** (Haşr 59/7) Yine şöyle demiştir: **“O ((şerâiu’l-İslâm), tek bir kelimedir. “Kim Resûl’e itâat ederse Allah’a itâat etmiş olur.”** (Nisa 4/80)²⁴²⁷

Müfessirimize göre Muhammed (a.s.)’a iman, imanın şartıdır, onsuz kulun imanı kabul olmaz.²⁴²⁸ Aynı şekilde amelin de sıhhat ve salâhı için Sünnetle kayıtlı olması

²⁴²⁵ Mekkî, *Kütü’l-Kulûb*, 2/1309 [3/594].

²⁴²⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 147.

²⁴²⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 87.

²⁴²⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 198. **“İnkâr edip de (insanları) Allah yolundan alıkoyanlar var ya, işte onlara, yapmakta oldukları bozgunculuklar sebebiyle, azaplarını kat kat artıracamız.”** (Nahl 16/88) âyetindeki ziyadeliği Câbir b. Abdullah’ın Peygamber (a.s.)’a sorduğunu ve O’nun şöyle buyurduğunu aktarır: Ziyâde, Allah ve Resûlünü inkar edenlerin başları üzerinde Arş’ın altından çıkacak beş nehirdir. Üçü

gerekir. Zira “*sâlih amel, riyâdan hâlî, Sünnet ile mukayyed olan ameldir.*”²⁴²⁹ Müfessirimiz, “*Dini yalnız Allah’a has kılarak O’na yalvarın, O’ndan talebde bulunun,*” (Â’raf 7/29) âyetini açıklarken, içten taleb edilecek şeyin niyetle *ihlâs*; dıştan taleb edilmesi gerekenin ise *iktidâ* fiili olduğunu belirtir. Çünkü tüm işlerinde iktidâsı Hz. Peygamber’e olmayan kimse dalalet içindedir, sapmıştır.²⁴³⁰

Resûlullah’ın tuttuğu yol olan Sünnet, en selâmetli yoldur. Bu yolda O’na *iktidâ* ve *ittibâ* etmek, O’na *itâat* etmek demektir. “*Kim Allah’a ve peygambere itâat ederse işte onlar Allah’ın kendilerine lütufta bulunduğu peygamberler, siddıklar, şehitler ve salih kişilerle beraberdirlere,*” (Nisâ 4/69) âyetinin tefsirine göre ise kul farzları yerine getirmekle Allah’a; Sünnet’ine uymakla Hz. Peygambere itâat etmiş olur.²⁴³¹ Sünnet ise, mü’minin dünyada yapışacağı en sağlam kuldür.²⁴³² Sünnet’in dünyadaki durumu cennetin ahiretteki durumu gibidir. Nasılki cennete giren kimse ebedî kurtuluşa nail olmuştur, aynı şekilde dünyada Sünnet’e yapışan kimse âfetlerden kurtulup selâmete erişmiş demektir.²⁴³³

Tüsterî Sünnet’e ittibâyı makam olarak değerlendirir ve ona göre Sünnet en yüce makamdır, hatta asıl makamdır. Çünkü *havf, recâ, muhabbet, şevk, zühd, rıza, tevekkül* gibi makamların bir sonu ve nihâyeti vardır. Ama Sünnet’in nihâyeti ve sonu yoktur. Mettâ b. Ahmed’e göre Tüsterî’nin düşüncesindeki Sünnet’in nihâyeti olmamasının manası, Hz. Peygamber (a.s.) en yüce ahlâk üzere olduğu için *havf, muhabbet, şevk, zühd, rıza, tevekkül* makamlarını onun gibi hiçbir kulun yaşamasının söz konusu olamayacağıdır.²⁴³⁴ Bununla birlikte sâlik, sülûkte katedeceği makam ve hâllerin

gece, ikisi gündüz olmak üzere onlar orada buldukları sürece ateş olarak akacaklardır. Bkz. Tüsterî, *Tefsîr*, s. 92.

²⁴²⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 98.

²⁴³⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 65.

²⁴³¹ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, [3/357].

²⁴³² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 123.

²⁴³³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 98.

²⁴³⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 98.

hepsinde ancak Hz. Peygamber'e ittibâ ettiği zaman o makam ya da hâlin hakkını en güzel şekilde eda etmiş olur. Resûlullah'a ittibânın gereğini bir çok makamla ilgili olarak zikreden Tüsterî, özellikle *takvânın* Resulullah'a uymakla sıhhat bulacağını; yine bütün amellerin *ihlâssız* hebâ olacağını ihlâsın da ancak Sünnet ile tamam olacağını ifade etmiştir.²⁴³⁵ Yine müttakî, sıddık, sâdik, ârif gibi bu yolun yolcularının en önemli vasıflarının Resûlullah'a itâat etmeleri olduğunu belirtmiştir.

Tüsterî, "***De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin***" (Âl-i İmran 3/31) âyetinin izahında *muhabbeti* "Sünnet'e iktidâdır" diye tanımlar. Onun bu tanımı, hem ittibânın muhabbetullahdaki derecesine gösterge olması hem de muhabbetin ittibâyı gerektirdiğine işaret etmesi noktasında son derece önemlidir.²⁴³⁶ Çünkü itâat muhabbete, aynı zamanda da imana delâlet eder. Zira Peygamber'e iktidâ Peygamber sevgisinin; Peygamber sevgisi Kur'ân sevgisinin; Kur'ân sevgisi Allah sevgisinin; Allah sevgisi ise imanın göstergesidir.²⁴³⁷ Diğer yandan Resûlullah'a itâat edip dünyada bid'atlerden uzaklaşarak O'nun ahlakı ile ahlaklanan kulunu, Allah sever. Kıyâmet gününde ise o kul Hz. Peygamber (s.a.v.) ile, O'nun makâmında beraber olma şerefine nâil olur.²⁴³⁸

Müfessirimiz Kur'ân'daki bazı ayetleri Resûlullah'a itâat, ittibâ ve iktidâ ile irtibatlandırarak izah etmiştir.

Ey inananlar! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun," (Tahrîm 66/6) ayetindeki cehennemden korunmak ancak Allah'a itâat ederek Sünnetlere ittibâ ederek mümkündür.²⁴³⁹

"Şimdi (düşünün bakalım), yüz üstü kapanarak yürüyen mi (varılacak) yere daha iyi erişir, yoksa doğru yolda düzgün yürüyen mi?" (Mülk 67/22) ayetinde

²⁴³⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 54, 71, 104.

²⁴³⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 17b.

²⁴³⁷ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 1/174 [1/245].

²⁴³⁸ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, [3/357].

²⁴³⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s.171.

yüzüstü kapanarak yürüyen kitap ve Sünnetsiz nefsinin hevâsı önünde olduğu halde yürüyen; doğru yollu, düzgün yürüyen ise İslam'ın şerâiini izleyen, peygamberlere iktidâ eden kimsedir.²⁴⁴⁰

“Kim benim hidâyetime uyarsa o sapmaz ve bedbaht olmaz.” (Tâhâ 20/123) âyetinde geçen *hidâyet* iktidâ, Kitap ve Sünnet'e mülâzemet olup, bu hidâyete yapışanların Allah hidâyetini artıracaktır. Yani **“Allah, doğru yola gidenlerin hidâyetini artırır.”** (Meryem 19/76) âyeti gereği onların Allah'a imanları ve Hz. Peygambere iktidalarındaki basiretleri artacaktır.²⁴⁴¹

Yine Allah Teâlâ'nın, yeryüzünde haksız yere böberlenenleri âyetlerinden uzaklaştırma tehdidi, (A'râf 7/146) Kur'ân'ı kavramaktan ve Resûle iktidâdan mahrum etme anlamındadır.²⁴⁴²

Bir mü'minin Sünnet'in halavetini tadabilmesi için nefsinin Resûlullah'ın mülkünde görmesi, kendisini O'nun velâyetinde bilmesi gerekir. Bunun temelinde hadis-i şeriften mülhem şu düşünce yer almaktadır: Resûlullah (a.s.) bir mü'mine nefsinden, malından, ailesinden, evladından ve bütün insanlardan daha sevimli ve sevgili olmalıdır.²⁴⁴³ Zira **“Hz. Peygamber, mü'minlere kendi canlarından daha yakındır,”** (Ahzâb 33/6) buyrulmuştur. Mü'minlerin de O'na karşı durumu aynı olmalıdır.

Hız. Peygamber'e itâat edenler dünya ve ukbâda bir çok menfaati elde ederler. Bunlardan bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

- ✓ Öncelikle bu ittibâları onları Hız. Muhammed'in ümmetinden olma şerefine nâil kılar.²⁴⁴⁴

²⁴⁴⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 173.

²⁴⁴¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 100, 103.

²⁴⁴² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 67.

²⁴⁴³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 126.

²⁴⁴⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 168.

- ✓ Farzlarını Sünnet'e ittibâ ile eda eden kul imanın hakikatine ulaşır ve kendisine sıddıklara keşfolunun âyetler açılır.²⁴⁴⁵
- ✓ *Tevhîd* ile birlikte *ittibâ*, kulun Cenâb-ı Hak ile *ittisâline* ve kurbiyete vesile olur. Ayrıca Sünnetle birlikte emir, nehiy, farz, edeb, terğîb ve terhîbe yapışan kimselerin imanı ve akli kemale erer, hayatı bereketlenir. Bu kimseler Allah'a ibadetin tadına varır.²⁴⁴⁶
- ✓ Resûlullah'a uymak suretiyle kişi nefsinin hilelerinden kurtulur.²⁴⁴⁷
- ✓ Bid'atlerden uzaklaşmak suretiyle ilahî rıza ve muhabbete nâil olup fitnelerden kurtulurlar.
- ✓ Mustafâ (a.s.)'ın Sünnet'ine ittibâ eden kimseler, Arş'ı yüklenen ve Arş'ın çevresinde bulunan meleklerin duâ ettikleri kimseler zümresine girerler.²⁴⁴⁸
- ✓ Sünnet'e ittibâ yeryüzünde mü'minlerin cenneti olduğu gibi âhirette de onların cennete kabul edilmelerine vesile olur. Allah'ın birliğini kabul edip Peygamber'in Sünnet'ine uymaları sebebiyle bu mü'minlerin kalbleri aydın olacak ve zemininden ırmaklar akan cennetlere gireceklerdir.²⁴⁴⁹

Bir kulun Peygambere itâat üzere bir yaşam sürmesi, Cenâb-ı Hak'tan te'yid üzere bulunduğu delilidir. Zira "***Rabbinden apaçık bir delil üzerinde bulunan kimse, kötü işi kendisine güzel görünen ve heveslerine uyan kimse gibi olur mu?*** (Muhammed 47/14) ayetinde işaret edildiği üzere Rabbisinden apaçık bir delil üzerinde bulunan kimse Sünnetlere yapışır, iktidâyı terketmez.²⁴⁵⁰

Sözlerinde zaman zaman dönemini ve insanlarını eleştiren Tüsterî, Sünnetlerin yaşanmaz hale gelip günah ve bid'atlerin yayıldığı toplumlarda insanların oralardan

²⁴⁴⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, 2/91.

²⁴⁴⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 25; İsfahânî, *Hilye*, 10/190.

²⁴⁴⁷ İsfahânî, *Hilye*, 10/190.

²⁴⁴⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 136.

²⁴⁴⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 106, 135.

²⁴⁵⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 145.

ayrılıp itâatkar insanların yurtlarına gitmeleri gerektiğini “**Şüphesiz, benim arzım geniştir. O halde (nerede güven içinde olacaksınız orada) yalnız bana kulluk edin,**” âyetinin tefsirinde ifade etmektedir. Zira Hz. Peygamber de “ümmetin fesâdı zamanında dini sebebiyle başka yere göçen kimse için Allah yolunda yetmiş şehit ecri vardır,” (Ankebût 29/56) buyurmuştur.²⁴⁵¹

Özetle ifade edersek, “*Kitap ve Sünnet’in kabul etmediği her türlü vecd ve keşif batıldır*” diyen²⁴⁵² Tüsterî, Peygamber’in Sünnet’i çizgisinde bir tasavvuf anlayışı ortaya koymuştur. Görüşlerinde çoğunlukla ayetlerle birlikte hadisleri referans almış, mezhebinin ve meşrebinin temeline Sünnet’e iktidâyı yerleştirmiştir.

2. Helal Yemek

Kur’ân-ı Kerîm’de, “*Ey Peygamber! Temiz olan şeylerden yeyin; güzel işler yapın. Ben sizin yaptıklarınızı hakkıyla bilmekteyim,*” (Mü’minûn 23/51); “*Bugün size temiz ve iyi şeyler helâl kılınmıştır,*” (Mâide 5/5) “*Artık elde ettiğiniz ganimetten helâl ve temiz olarak yiyin,*” (Enfâl 8/69) buyrulmuştur. Ayetlerde geçen *tayyib* ve *tayyibât* ifadeleri ile *rızıkın helâli, sâfisine* işaret edilmiştir.²⁴⁵³

Tüsterî’ye göre yaşamın idâmesi için iki tür *rızık* mevcuttur. Biri insanoğlunun rûh, akıl ve kalbinin gıdası olan zikirdir. Bu, aynı zamanda meleklerin yaşam vesilesidir. Allah Teâlâ bu zikri imsak ettiğinde ölürlür. Diğer rızık ise yenilen ve içilen türden şeylerdir. Bu tür rızık insan tab‘ının faydasına, beden ve nefsiyle ilgili olup *helâl* ve *haram* bu türde söz konusudur. *Helâl*, Allah Teala’nın rızık olarak verip kulun istifadesine sunduğu; *haram* ise Allah’ın rızık olarak verip yasakladığı, cehennemin nasibi olan kısımdır.²⁴⁵⁴ Yine Sehl’e: “Helal azığın ne olduğu?” sorulduğunda şu cevabı vermiştir: “*Başında Allah Teala’ya isyan edilmeyen, sonunda Allah (cc) unutulmayan,*

²⁴⁵¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 120.

²⁴⁵² Serrâc, *Lüma’*, s. 99 [116, 352]; Gazzâlî, *İhyâ*, 2/302.

²⁴⁵³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 58.

²⁴⁵⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 128.

yenilirken Allah'ın adı zikredilen ve bitirildiğinde de şükürü yerine getirilen yiyecektir!"²⁴⁵⁵

Şâri‘ Teâlâ, kitâbında kullarına helâl ve haramları açıklamıştır. Müfessirimizin ifadesine göre “Kur’ân’daki her bir âyetin dört manası vardır: Zâhir, bâtın, matla‘ ve had.” Buradaki hadlerden maksat helâl ve harâmıdır. Yani Allah Kur’ân’da muhkemi müteşabihi, helâli haramı, emri ve nehyi açıklamıştır. Hatta Kur’ân’ın beşte birinde helaller, diğer bir beşte birinde haramlar açıklanmıştır. Ârif mü’min, Allah’ın helalini kendisine helâl; haramını kendisine harâm gören kimsedir.²⁴⁵⁶

Tüsterî, dünyadan istifade edilecek şeyler hususunda *helâl* ile birlikte *sâfi* ve *tayyib* ifadelerini de kullanmış, aralarındaki farkı şu tanımlarla ortaya koymuştur: *Helâl*, kendisiyle Allah’a isyan edilmeyen; *tayyib* ve *sâfi* ise Allah’ın unutulmadığı nimettir.²⁴⁵⁷ Yani O, helâl ile birlikte helâlin de sâf ve temiz olanından söz etmiş; malın helâllik bakımından safiyeti için riya, haram, suht, gulûl, mekruh, şüphe ve cehaletten arınması gerektiğini ifade etmiştir.²⁴⁵⁸ Yine helal yemek ancak ezadan el çekmek suretiyle safiyete kavuşacaktır. Bununla birlikte ezâdan el çekip helal yemeyi başarabilmek de çok kolay değildir.²⁴⁵⁹

Her konuda haram ve helâle riayet etmek gerekir. Fakat dünyadan istifade en fazla yeme içme hususunda olduğu için müfessirimiz özellikle helâl yemenin gerekli olduğunu vurgulamış, kulluğun, ibadetlerin sıhhatini helâl yemeye bağlamıştır. “*Tevhîd tâattır, tâat ise helâl yemektir*” sözüyle kulluğun en önemli göstergelerinden birinin helal yemek olduğunu vurgulamış ve *iman, tâat, helal yeme* ilişkisine işaret etmiştir.²⁴⁶⁰

²⁴⁵⁵ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, [4/103].

²⁴⁵⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 16-18.

²⁴⁵⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 32a, 100b, 120a; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 72.

²⁴⁵⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 33a.

²⁴⁵⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 117a; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 128.

²⁴⁶⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 100b, 120b, 156b.

Ayrıca bu yola giren sâlikin imanın hakikatine ve siddıkların mertebelerine ulaşması için farzları Sünnet'e ittiba ederek yerine getirip vera' ile yemesi şarttır.²⁴⁶¹ Sülûkte katedilen *tevbe*, *havf*, *yakîn*, *zühhd*, *vera'* gibi makamların helâl yeme ile irtibatlı olup bu makamların sahihliği için rızkın helâlinden yemek gereklidir. *Tevbe* ile yola giren mübtedîye *tevbesinin* sıhhati için *samt*, *samtın* gerçekleşmesi için *halveti* gerekli gören Tüsterî, *halvetin* sıhhatini helal yemeye, helal yemenin sıhhatini de Allah'ın hakkını yerine getirmeye bağlamıştır.²⁴⁶² *Havf* yani Allah korkusunun kalbe yerleşmesi için de yine helâl yemek gereklidir.²⁴⁶³

Helâlinden yiyip içmenin kulun *yakîni* elde etmesinde de önemli rolü vardır. Çünkü yiyeceği şüpheli şeylerden olan kimse geçtiği makamlarda akılla düşmanı birbirinden ayırt edemez. Ancak helâl yediği vakit *yakîn* makamında sâkin olur.²⁴⁶⁴ Aynı şekilde helal yemek kulun marifet kesbine de katkı sağlar. Zira "Allah" lafzının *ism-i azam* olduğunu belirten Tüsterî'ye göre, ondaki sırrın ve hakikatin fehmi ancak yaşamı sürdürece kadar, helâlinden yemekle mümkün olabilecektir.²⁴⁶⁵

Helal yemenin nefis terbiyesindeki rolü de göz ardı edilemez. Hatta helali terketmek suretiyle nefse muhalefet etmek en üstün ibadettir.²⁴⁶⁶

Allah Teâlâ dünyada faydanılabilecek şeyleri helâl ile sınırlamıştır. Bununla birlikte helâlde de sınır gözetmek, ölçülü davranmak gerekir. Zira helalin fazlası *vesveseye* sebep olacaktır. Ayrıca kullar helâl de olsa fazlasına kaçtıklarında bundan hesaba çekileceklerdir.²⁴⁶⁷

Helâli terketmenin aklın ve kalbin üzerinde de tesiri vardır. Zira himmeti helali de terk etmek olan kimsenin, akli olgunlaşacak, kalbine haşyet verilecek, kalbindeki bu

²⁴⁶¹ Gazzâlî, *İhyâ*, 2/91.

²⁴⁶² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 140b; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 74.

²⁴⁶³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 2a; Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/652.

²⁴⁶⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 20b, 95b; Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr.178b-179a.

²⁴⁶⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 22.

²⁴⁶⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 32b-33a, 98a.

²⁴⁶⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 104b, 120a; Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 182a.

haşyetle vera‘ sahibi olacaktır.²⁴⁶⁸ Helâlin terkinini en faziletli şey olarak gören Tüsterî, helal talebi hususunda insanları üçe ayırır: Birincisi, helali de ölçüye riayet ederek yiyenler. İkincisi helali alıp onunla Allah’ı tercih edenler. Üçüncüsü ise ilimle ve Sünnet’e iktidâ ederek helali alanlar. Bunu Allah için yaptıkları müddetçe kınanmaz ve levmedilmezler.²⁴⁶⁹

Görüldüğü gibi itidâl derecede helâl yemek için öncelikle ilim ve Allah rızası gerekmektedir. Bu konuda üçüncü olarak en önemli ölçüt de Hz. Peygamber’e iktidâdır. Çünkü Sünnet’e iktida ile değil de şehvetle helali alan yiyen kimse musır olacaktır.²⁴⁷⁰ Aynı şekilde “Bu gün ne yerim, ne içerim?” diye düşünen kimse de tûl-i emeli sebebiyle ısrarcıdır.²⁴⁷¹ Müfessirimize göre yeme içme konusunda *helâlin* diğer bir ölçüsü, kıvâm miktarı yani kişinin kendisiyle nefsinin ayakta tutabildiği, kalbini hıfzedebildiği miktarda yemesidir.²⁴⁷²

Helâlden fazla olanı ya da şüpheli olanı terk etmeyi tasavvuf erbabı *zühd* ve *vera‘* kavramlarıyla ifade etmişlerdir. Müfessirimiz, *zühdüin* ancak helal hususunda olacağını, haramın terkinin zaten mü’minlere farz olduğu için haramda zühd olmayacağını ifade eder. Mahlûkâtın en hayırlısı da helâlden yeteri kadar alıp fazlasını terkeden kimsedir.²⁴⁷³

“Cennet nefsin hoşuna giden şeylerle çevrelenmiştir,” hadisindeki nefsin hoşuna giden şeyleri *helâl* olarak şerheden Tüsterî, insanların fazlaca helali alıp aldandıklarını ve bu sebeple cehenneme girdiklerini ifade etmiş; helalinden bile olsa, fazladan, üç günden çok yiyen kimsenin aklından zoru olduğunu, ona akıllı denemeyeceğini ve

²⁴⁶⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 34a, 120a.

²⁴⁶⁹ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 185b.

²⁴⁷⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 14b, 22a.

²⁴⁷¹ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 178b-179a.

²⁴⁷² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 110.

²⁴⁷³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 32b, 132b, 135b.

onunla istişare edilemeyeceğini söylemiştir. Çünkü o kimse ile yapılan istişareyle hidâyete ve rüşde muvaffak olmak mümkün olmayacaktır.²⁴⁷⁴

Mü'minlerin helâl ve sâfî helal konusunda gösterdikleri titizlik onlar için kalb-i selîm, lisân-ı sâdık ve fiil-i mahmûd kazanımlarına vesile olacaktır.²⁴⁷⁵ Bu şekilde de kişinin kazanacağı ahlâk-ı hamîde ve huzur-ı kalb ile ferdî ve ictimâî hayatta hayat-ı tayyibeyi yaşaması kolaylaşacaktır.

Yiyeceği, içeceği ve giyeceği helal olmayan kimsenin ise kalbinden ukubetlerin kaldırılmayacağını belirten Tüsterî,²⁴⁷⁶ bu kimsenin imanının kabre kadar eşlik etmeyeceğini ve ölürlen kelime-i şهادeti söyleyemeyeceği konusunda endişesini ifade etmektedir.²⁴⁷⁷

Netice olarak helâl yemeyi dinin yedi aslından birincisi²⁴⁷⁸ olarak kabul eden müfessirimiz, *iman, tâat, ihlâs, takvâ, vera', zühhd, marifet, yakîn* gibi bir çok kavramla irtibatı üzerinden konuyu ele almıştır. Tevhidin yegane göstergesi olan tâatın ölçütü olarak helâl yemeyi göstermiş ve bunu mezhebinin üç temel aslından biri olarak kabul etmiştir.

3. İhlâs

Tüsterî'nin tasavvuf anlayışına temel kabul ettiği üç asıldan biri de ihlâstır. Bu konuyla ilgili görüşleri Makamlar bahsinde ele alınmıştır.

VIII. TÜSTERÎ'DE NEFİS TERBİYESİ: MÜCADELE VE RİYÂZET

Nefis, Tüsterî'nin en çok üzerinde durduğu konulardan birisidir. O, nefsin tanımını ve mahiyetinden ziyade tabiatı üzerinde durmuş, isim ve hallerinden bahsetmiştir. Kötülüğü emredici ve şerrin kaynağı olması hasebiyle nefisle mücâdelenin önemini vurgulamış; âyet ve hadislerdeki uyarılar doğrultusunda nefsin terbiyesinin gerekli

²⁴⁷⁴ Sicilli, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 185a.

²⁴⁷⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 32b.

²⁴⁷⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 33b.

²⁴⁷⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 100b.

²⁴⁷⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 33a.

olduğunu kabul etmiştir. Diğer bazı sufiler gibi tasavvufu, bir yönüyle nefis terbiyesi olarak telakki etmiş; nefsi terbiye etmek için gösterilen tüm gayretleri Allah'a yapılan en üstün ibadet olarak kabul etmiştir.

1. Nefisle Mücadele ve Riyâzet

Daha önce ifade ettiğimiz gibi Tüsterî'ye göre nefsin iki yönü vardır. Birincisi, rûh ile bağlantısı olan ve ondan istifade edebilen *nefsin zirvesi*; ikinci yönü ise nefsin kesif yönü olarak da ifade ettiği *esfel yönü*. *Nefisle mücadele* dediğimiz zaman Tüsterî'nin kasdı nefsin esfel yönünün tabiatı icabı sahip olduğu mezmûm sıfatları ile mücadeledir. Şehevi arzulara, oyun eğlenceye düşkünlüğü, tuzak ve hile kurma becerisi, kibirlenmesi, nefsin bu esfel yönünde hayvanî, şeytanî tabiatların cem olduğunu göstermektedir. İnsanın iki düşmanından biri ve Allah ile kul arasında bir hicap olan *nefis* bu sayılanların dışında *küfür*, *riya*, *nifak* gibi olumsuz sıfatları yapısında barındırır. Dünyaya karşı düşkündür. Güç ve kuvvet iddiasında bulunur. Nehiy dairesinde hareket eder, emirleri yerine getirmede gevşeklik gösterir, daima kötülüğü emreder. *Nefis* ve *şeytan* mübtedînin aşması gereken akabelerin en önemlilerindedir. Bu akabeleri geçebilen, Allah'tan hayırlara nail olabilir.²⁴⁷⁹ Şeytandan gelecek kötülükler bile insana nefis aracılığıyla gelir. Bu yüzden öncelikli mücadelenin nefse karşı yapılması gerekir.

“Bizim uğrumuzda mücâhede edenleri elbette ki, doğru yollarımıza ulaştıracağız,” (Ankebût 29/69) âyetiyle mücâhede edenlere vaadde bulunulmuştur. Tüsterî'nin ve görüşlerinin takipçisi olan Sehliyye'nin tasavvuftaki usûlü, *nefisle mücahede*, *riyâzât* ve *çile çekme* olarak belirtilmiştir. Nefisle mücahede reddeden bazı sufilerin aksine Tüsterî “mücâhede, müşâhedenin illeti ve sebebi” olarak görmüş; Hakk'ı idrâk ve O'na kavuşmak için talebin büyük tesiri olduğundan bahsetmiştir.²⁴⁸⁰

Tüsterî nefisle mücadele konusunda *muhâsebe*, *muhâlefet*, *mükâbede* ve *mücâhede* kavramlarını kullanmıştır. Nefsin kötü huylardan mücâhede ile arındırılması

²⁴⁷⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 40b.

²⁴⁸⁰ Hücvîrî, *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcûb*, s. 314-315.

esnasında, güzel huylarla bezendirilmesi ve yüce makâmlara eriştirilmesi için verilen uğraşı ifade eden *riyâzet* ve nefsin kir ve paslardan temizlenmesi anlamında kullanılan *tezkiye* anlam olarak bulunmakla birlikte kavram olarak Tüsterî'nin sözleri içinde yer almamaktadır.

Tüm hallerinde nefsin ayıplarını bilmek için şart koşulan *muhâsebe*²⁴⁸¹ nefis ile hesaplaşmayı ifade eder. Tüsterî'ye göre *muhâsebe* ilm-i kıyâmdan sonra kulun memur olduğu ilk şeydir. Bu yüzden bu yolun yolcuları nefislerini muhâsebeyi kendilerine gerekli görmüşler ve Allah Teâlâ'nın kendilerine nâzır olduğu bilgisini elde edinceye kadar *muhâsebe* üzere olmuşlardır. Bu ilmi elde ettiklerinde ise muhâsebenin yerini *murâkabe* alacağı belirtilmiştir.²⁴⁸²

Allah'ı, emrini ve eyyâmullahı bilen alimlerin ilk mertebesi olarak görülen *muhalefet*²⁴⁸³ Allah'ın nehyettiklerini terk etme hususunda nefse karşı gelmek, aykırı davranmaktır. *Mükâbede*, emirleri edâ etme hususunda nefse katlanma, tahammül ve sabırdır. Muhalefetle nefis kaybolup gider; mükâbede ile hevâ yok olur ve şehvetin yerini tâatlar alır.²⁴⁸⁴ Sözlükte, “vuruşmak, dövüşmek, harb etmek” anlamlarına gelen *mücahede* ise muhasebe, muhalefet ve mükâbedeye göre daha kapsamlı olup onların anlamlarını da içeren bir kavramdır. Allah, peygamber, din düşmanlarıyla savaş meydanlarında yapılan cihad için kullanıldığı gibi şeytan, nefis, hevânın istek ve arzularına muhalefet etmek de mücâhededir.

Hiz. Peygamber'in “*Küçük cihaddan (savaş) büyük cihada (nefisle mücâhede-kalbin cihadı) döndük*”²⁴⁸⁵ ve “*Mücâhid, nefsiyle cihat edendir,*”²⁴⁸⁶ gibi hadisleri nefisle yapılan mücâdelenin daha zor olduğunu ifade etmektedir. Tüsterî de hadis-i

²⁴⁸¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 29b.

²⁴⁸² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 71a, 187a.

²⁴⁸³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 65a.

²⁴⁸⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 162, 167.

²⁴⁸⁵ Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, s. 424,425.

²⁴⁸⁶ Tirmizî, *es-Sünen*, Fezâilül-cihâd, 2.

şeriflerde ifade edilen bu hakikati, “Allah’a yapılan bütün tâatlar nefsin cihadıdır. Kılıç cihadından daha kolay bir cihad yoktur. Nefse muhalefetten daha çetin, zorlu bir savaş yoktur,”²⁴⁸⁷ sözüyle dile getirmiştir. Yine “Benim malım var. Gücüm de var, cihad etmek istiyorum. Bana ne buyurursunuz?” diyen bir kimseye Sehl, “Mal dediğin ilimdir. Kuvvet dediğin niyettir. Cihad dediğin nefisle mücahededir,” diye karşılık vermiştir.²⁴⁸⁸

Mücâdelenin temelinde nefsi ve tabiatını tanımak; insana verebileceği zararları bilmek yani *ilim* yer almalıdır. Zira, kişinin düşmanını tanıması, mücadelesinin sağlıklı ve başarılı olmasını sağlayacaktır. Müfessirimiz, “*marifetü’n-nefs*” olarak ifade ettiği nefsi bilme va tanıma hadisesinin şeytanı bilmekten daha gizli, daha zor olduğuna işaret etmektedir. Nefsini tanıyan düşmanı yani şeytanı tanır. Yine nefsin tanıyan, tanıdığı nisbette Rabbini de tanır.²⁴⁸⁹ Nefsi bilip tanıyan aldanmaz. Yani onunla konuşmaz ve onu dinlemez. Böylelikle hadîsü’n-nefisten de selâmet bulur. Ayrıca ondan bir şey kabul etmez.²⁴⁹⁰ Nefsini bilmekten yoksun olan kimseyi ise nefsi, tedbiri altına alır.²⁴⁹¹

Kişinin nefsiyle mücadelesi hakikatte rûh, akıl ve kalbin, nefis, hevâ ve şehvetle mücadelesidir. Yani kulun öncelikle akli olmadan nefsiyle mücadele etmesi mümkün değildir. Yine bu uğraşında kalbin ve rûhun da büyük rolü vardır. Bu cihad murâkabe kılıçlarıyla ve muvâfakat nurlarıyla gerçekleştirilmelidir. Yani rûh, akıl ve kalbin savaşı kazanabilmesi için nefis ü hevâyı kontrol altında tutmaları, bazen karşılıklı anlaşip uygun bir yol takip etmeleri, yeri geldiğinde de zor kullanmaları gerekir.²⁴⁹² Bu konuda Tüsterî kendisinin başlangıçta nefsiyle yaptığı mücadelesine dair şu örneği verir: “*Ben ilk günlerimde Allah için bazı işler yapması konusunda nefsimden talebde bulundum; o*

²⁴⁸⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 72.

²⁴⁸⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 93.

²⁴⁸⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.57b, 124b; Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 189a.

²⁴⁹⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, s. 48a.

²⁴⁹¹ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 194a-b.

²⁴⁹² Tüsterî, *Tefsîr*, s.195.

âcizlik ve gevşeklik gösterdi. Ben de bir sene su içmeyeceğime, bir sene hiç uyumayacağıma kesin karar verince, bu isteklerimi yerine getirdi.”²⁴⁹³

Nefsin kesif yönü olarak ifade ettiği esfel yönü ise, karın ve fercle ilgili şehvî arzuları sebebiyle hayvânî tabiata; oyun ve eğlenceye düşkünlüğü sebebiyle şeytanî tabiata; tuzak ve hilelere düşkünlüğü sebebiyle sihirbazların tabiatına; büyüklenme ve kibir olduğu için İblîs’in tabiatına meyleder. Hastalık olarak da ifade edebileceğimiz bu mezmûm tabiatların her birinden korunma, onlarla mücâdele ve tedavi yolları da farklı farklıdır. Hayvanî meyillerden korunmanın yolu, iman ile mukayyed ve mühezzeb olmaktır. Şeytânî meyillerden namaz, tesbîh ve takdîs ile korunulur ki bu, meleklerin tabiatıdır. İblisvârî meyiller ise Allah’a ilticâ ile tedavi edilir. Sihirbazların meyillerinden ise selâmet, doğruluk, nasihat ve tefadül ile korunmak mümkündür.²⁴⁹⁴

Tüsterî sözlerinde, nefsin hangi durumlarda itâatkâr olacağını, hangi durumlarda zaafa uğrayacağını ve nefs-i emmâre iken nefs-i mutmainne derecesine nasıl gelebileceğini anlatmaktadır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

- ✓ Nefis kendisine muhalefet edildiğinde boyun eğer. **“Yeryüzünü size boyun eğdiren O’dur.”** (Mülk 67/15) ayetindeki arzdan murâd, nefistir. Allah nefisleri boyun eğmiş olarak, zelil bir sûrette yaratmıştır. Dolayısıyla nefsin isteklerine, karşı durulduğunda nefis uyumlu hale gelecektir. Nefsine muhâlefet edip boyun eğdiren kimse bu şekilde onu fitnelerden, mihnetlerden kurtarmış olur. Tam tersi nefsine itâat edip boyun eğen ise zelil ve helak olur.²⁴⁹⁵
- ✓ Taatlere sarılmak nefsin belini büker.²⁴⁹⁶
- ✓ Kişinin kendi güç ve kuvvetine itimad etmekten vazgeçip Rab Teâlâ’nın ahlâkıyla ahlâklandığında nefis zaafa uğrar.

²⁴⁹³ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, , 2/1134-1135 [3/294-295].

²⁴⁹⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, 35b, 36a; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 82; İsfahânî, *Hilye* 10/206-207.

²⁴⁹⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s.173-174

²⁴⁹⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 72.

- ✓ Nefis ile baş etmek için onu meşgul etmek gerekir. Çünkü olumsuz her şey boş olanın başına gelir. Tüsterî, nefsin *asıl* ile meşgul edilmesini tavsiye eder. *Asıl* ise Allah'ın emirlerine teslim olup uymak ve masivadan uzaklaşmaktır.²⁴⁹⁷
- ✓ Sünnet üzere yaşamak, tevhîdi ikâme ve rûhun ittisâli bulunan ilim de nefisle mücadelede son derece önemlidir. Rûhun îsâlinin ittisâli bulunan ilim, Allah'ın onun üzerinde kâim olduğu, kendisini koruyup kolladığı bilgisine sahip olmak ve hakkındaki hükmüne rızâ göstermektir.²⁴⁹⁸
- ✓ Nefsi kahreden diğer bir şey ise edeb ve ihlâstır. Nefsi bir puta benzeten Tüsterî, “*nefsine tapan kimse puta tapmıştır,*” der.²⁴⁹⁹ Kişi nefisine tapmaktan, hevasına tabi olmaktan ancak nefisine edebi ilzam etmekle kurtulur. İhlâsla da Rabbine itâat eder.²⁵⁰⁰ Nefse en ağır gelen şey ise ihlâstır. Çünkü nefsin bunda nasibi yoktur.²⁵⁰¹ Ayrıca nefis Allah için ihlâsa girince kalbin ve aklın sultanı altına girmiş olur.²⁵⁰²
- ✓ Allah'a ve resûlüne tabi olmak da kulu nefse tâbi olmaktan alıkoyar. “***(Resûlüm!) Sen, sana vahyolunana uy ve Allah hükmedinceye kadar sabret. O hakimlerin en hayırlısıdır.***” (Yûnus 10/109), âyeti hükmünce ittibâyaya sabır nefsin tedbirini terketmektir. Bu durumda kişi nefsin düşüncesizliğinden âcilen, muhâlefet utancından gelecekte (êcilen) kurtulacaktır.²⁵⁰³
- ✓ Zikri değil de mezkûru müşahede ederek Kur'ân-ı Kerîm okumak. Bu durumda kalb masivadan yüz çevirir, mevlasından başka hiçbir şeyi görmez müşahede etmez. Şeytan da esirlerinden bir esir olur ve nefse yol bulamaz.²⁵⁰⁴

²⁴⁹⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 181.

²⁴⁹⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 165.

²⁴⁹⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 116a, 125b.

²⁵⁰⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 70.

²⁵⁰¹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 78.

²⁵⁰² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 73.

²⁵⁰³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 77.

²⁵⁰⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 108.

- ✓ Nefsi dize getiren şeylerden birisi de hiç kuşkusuz ilim öğrenip, onu cehalet girdabından kurtarmaktır. Hz. Peygamber’in “*Nefsinizi aç ve çıplak bırakınız*” sözünün anlamı, nefsinizi ilme acıktırınız ve cehaletten soyunuz, demektir.²⁵⁰⁵
- ✓ Tüsterî’nin nefis mücadelesinde önerdiği şeylerden biri de nefsin peşinden gitmemek, yani onu öne geçirmemek, arkada bırakmaktır. Tüsterî bunu nefsi gölgeye benzeterek anlatır. Gölgeyi izler, gölgen önünde olduğu halde yürürsen asla ona yetişemezsin. Ama gölgeyi arkada bırakırsan o gölge seni takip edecektir.²⁵⁰⁶
- ✓ Yine bu mücadelede nefsin zebh/kurban edilmesinden söz eder. Zaman zaman yaşadığı dönem hakkında bilgi veren, o dönem insanlarını eleştiren Tüsterî, kurtuluşun ancak nefsi kurban edip onu *vera*‘ ve *cehd* ile öldürmek suretiyle mümkün olduğunu söyler.²⁵⁰⁷ Tüsterî’nin ve diğer sûfîlerin nefsi öldürmekten kasıtları onu yok etmek değildir. Zira nefsin öldürülmesi ve yok olması mümkün değildir. Bu mecazî bir anlatımdır. Kurban edilmesinden maksat ahlâk-ı habîseyi bünyesinde barındıran emmâre ve levvâme nefsin, mutmainne ve sâfiye nefse dönüşüm macerasıdır. Aslında ölen ve kurban edilen, nefisteki olumsuz yönlerdir.
- ✓ Nefis tezkiye yöntemlerinden biri de kişinin dünya konusundaki düşünceleri bırakıp ahiret işlerine yönelmesidir. “*Ancak Nefsini kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiştir,*” (Şems 91/9) şeklindeki nefis tezkiyesi ile ilgili ayeti müfessirimiz, “meâdındaki durumuna bakmakla rızıklandırılan kimse kurtuluşa ermiştir,” şeklinde izah eder.²⁵⁰⁸

²⁵⁰⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 98.

²⁵⁰⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 70b.

²⁵⁰⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 64a.

²⁵⁰⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 195.

İnsan hayatında kırk yaş önemli bir evre olarak kabul edilmiştir. Kişi kırk yaşına girmeden nefsi ile mücadelesini yapması gerekir. Zira kim “*kırk yaşını doldurmuş olup da bundan evvel halini bilme yolunda nefsinin açlık ve uykusuzlukla te'dib etmemiş ise bundan sonra ancak kalb kasaveti ve nifakı artar. Tevbesini koruması zor olur.*”²⁵⁰⁹

Netice olarak ifade edebiliriz ki kul *marifet, muhâsebe, muhâlefet, mükâbede* ve *mücâhede* ile nefis mücadelesini sağlıklı bir şekilde yürütebilirse bunun neticesinde önce teabbüde suhûlet elde eder. Yani kolaylıkla kulluğunu icra edebilir hale gelir ve ibadetlerini yapmak ona ağır gelmez. Ardından âbidlerin makamlarına girer. Daha sonra ise velayet dairesine girer, Allah Teâlâ ona evliyâ ve asfiyasına tattırdığını tattırır.²⁵¹⁰

2. Mücahede ve Riyâzetinin Esasları

Mücâhede ve riyâzetin temel amacı nefsi, bedenî ve dünyaya ait istek ve arzulardan arındırıp mânevî lezzetlere yöneltmek olup tasavvuf literatüründe, kabul edilen ekser görüşe göre dört esası vardır: Açlık-az yemek (*cû'/killet-i taâm*), az konuşmak (*samt/killet-i kelâm*), az uyuyup geceyi ibâdetle geçirmek (*killet-i menâm*), halvet (*çile, erbaîn*).²⁵¹¹

Riyâzetin sağlıklı; maksadın hasıl olması için bu dört esas uygulanmadan önce gerekli olan hususlar vardır. Öncelikle mürîd, ahlak-ı habîse ve ahlâk-ı hamîde denen, dinin güzel ve çirkin kabul ettiği huyları öğrenmelidir. Ayrıca nefsinin tanımaya çalışmalı ve kusurlarını bilmelidir. Ardından zâhir ve bâtınını murâkabe edebilecek, âhîret ilimlerini bilen bir şeyhin terbiyesine girmelidir. Tüm bunları kendi irade ve isteğiyle yerine getirmelidir. Sonra kişiyi siddik ya da abdâl mertebesine yükseltecek dört esası uygulamaya geçmelidir.

Tüsterî bu esaslardan “riyâzet usul ve yöntemleri” olarak söz etmez. “Bütün hayırların bünyesinde cem olduğu, kendileriyle abdâl ve siddik mertebelerine ulaşılan

²⁵⁰⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 94a; Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 164b-165a.

²⁵¹⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 163.

²⁵¹¹ Gazzâlî, *İhyâ*, 3/76.

dört şey” olarak bahseder. *İhmâs-ı butûn* ya da *cû‘* şeklinde ifade ettiği açlık, *i‘tizâl ani’l-halk* olarak ifade ettiği halvet, *seheru’l-leyl* olarak ifade ettiği gece ibadeti ve uykusuzluk; *samt* olarak ifade ettiği az konuşmaya mübtedî en az iki yıl süreyle devam etmelidir.²⁵¹²

Tüsterî, *Kelâmü Sehl*’de bu dört esası açıkladığı iki sözünde ise “açlık” yerine şehvetleri terk (*terkû’ş-şehvât*) ifadesini kullanmış ve bu dört esastan her birinin sâlike kazandıracığı faydaları sıralayıp bu şekilde bedîl ve sıddık makamına ulaşabileceğini, çünkü bu kimseye kendisinin menfaatine ve zararına olan din ilmi ve türlü türlü ilimlerin verileceğini söylemiştir.²⁵¹³

2.a. Killet-i Taâm (Cû‘)

Dünyada *hayat, akıl ve kuvvetin* ikâmesi yeme ve içmeye bağlanmıştır. Yani insanın yaşaması, akıl sağlığının yerinde olması, güç ve tâkat toplaması için yemesi içmesi gerekir. Tasavvuf ulularının ve Tüsterî’nin tercih ettiği görüşe göre, hayatı ve akli tehlikede olan bir kimsenin yeyip içmesi, oruçluysa orucunu açması, fakirse gıdasını temine çalışması gereklidir.²⁵¹⁴

Kur’ân-ı Kerîm’de “*Andolsun ki sizi biraz korku ve açlık, ... ile deneriz. (Ey Peygamber!) Sabredenleri müjdele!*” (2/155) buyrularak insanın imtihan ve kazanç sahalarından birinin de açlık olduğuna işaret edilmiştir. Allah Teâlâ’nın kula yönelmesinin açlık, hastalık ve belâ ile olduğunu belirten Tüsterî, açlığın faziletine, nefis terbiyesinde açlığın önemine vurgu yapan bir çok söz sarfetmiştir. Nefsini açlıkla

²⁵¹² Tüsterî, *Tefsîr*, 77. Bursevî de kulun bu dört esasla abdâl derecesine yükselmesini şöyle anlatır: “Abdâl o kadar güçlüdür ki, daha önce belirtildiği gibi kendi makamlarına bir bedel bırakıp diledikleri yere gidebilirler. Bu kuvvet kötü huyları iyi ahlaka tebdil etmekten hâsıl olur. Bunu biraz daha açıklarsak şöyle diyebiliriz: Hak yolunda dört erkân vardır ki; Hakk’ı, nefsi, dünyayı ve şeytanı bilmek bu dört erkânı bağlıdır. Bunlar; susmak, halktan uzak kalmak, açlık ve uyumamaktır. İnsan halktan ve kendinden ayrılp bunları anmasa ve Allah’ı zikretmekle uğraşsa ve cisim gıdasından yüz çevirse ve uyumasa, bu dört hasletin toplanmış olması sebebiyle beşerliği melekliğe, kulluğu efendiliğe, akli duyguya, gaybî şehâdete ve batını zahire döner. Yani onların yerine bunlar geçer.” Bkz. Bursevî, *Kitabu’l-Hitâb*, s. 313.

²⁵¹³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 54a, 91a,

²⁵¹⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, 3/89.

tedib etmeyen kimsenin necât bulamayacağını söylemiştir. Ona göre din ve dünya için açlıktan daha menfaatli bir şey yoktur. İnsanoğluna gelecek tüm afet, belâ ve fisk ü fücurun başında tokluk; gökten yere inen bütün iyiliklerin, hayırların başında açlık bulunmaktadır. Açlık, kulu vesveselerden kurtarır ayrıca Allah'ın teveccühünü kazanmaya vesile olur.²⁵¹⁵

Tasavvufta açlık, *sabır*, *rızâ*, *kanaat*, *tevekkül*, *fakr* gibi kavramlarla irtibatlı olup bu makamlara ulaşmak ve aşmak için gereklidir. Ayrıca amelin hâlis, ibâdetin sahih olmasında da rolü vardır. Açlık (*cu'*) kavramından kasıt hiçbir şey yememek değil, insanın akıl, rûh ve kalb sağlığını tehlikeye düşürmeyecek miktarda, ölçülü yemektir. Zira mideyi tıka basa doldurmak da gıdasız kalmak gibi zarar vericidir. Peygamber Efendimiz bunun ölçüsünü, “Midenin üçte birisi yemek içindir. Binaenaleyh bundan fazlasını yiyen kişi ancak sevaplarından yemiş olur,” sözüyle vermiştir.²⁵¹⁶

Manevi terbiye yolunu tutan kimseler *karnı boşaltmak* (*ihmâs-ı butûn*), *yemeği azaltmak* (*killet-i taâm*) ve *açlık* (*cû'*) gibi tabirlerle ifade ettikleri açlığı, nefis terbiyesinin temel esaslarından biri olarak kabul etmişlerdir. Çünkü yeme ve içme nefsin güçlenmesine, azgınlık sıfatlarının artmasına da vesile olur. Bu yüzden Tüsterî ile takipçilerinden İbn Sâlim ve Ebû Tâlib el-Mekkî de dahil olmak üzere bir çok sûfî, nefsi güçsüzleştirmek ve dünyaya olan meylini azaltmak için nefse açlık duygusunu tattırmayı önemli ve gerekli bulmuşlardır.

Tüsterî'yi ve diğer tasavvuf erbabını açlığı prensip edinmelerine; oruç ibadetiyle birlikte yemeği azaltma konusunda titiz davranmalarına iten pek çok sebep vardır. Bunlardan bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz:

- ✓ Öncelikle ilim ve hikmetten mahrum olmamak. Tüsterî'nin “*Allah Teâla dünyayı yarattığı zaman isyan ve cehaleti tokluğun içine, ilim ve hikmeti de açlığın içine*

²⁵¹⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, 3/83.

²⁵¹⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, 3/83.

*iskân etmiştir,*²⁵¹⁷ ifadeleriyle anlatmaya çalıştığı hikmet ve açlık ilişkisini hocası Zünnûn el-Mısrî “Yemek ile dolu bir mideye hikmet yerleşmez,”²⁵¹⁸ sözüyle ifade etmiştir. İşte sûfiler eşyanın hakikatini bilmek anlamına gelen hikmetten mahrum kalmamak için karnı tika basa doldurmayı uygun bulmamışlardır.

- ✓ Vesveselerden kurtulmak. Tüsterî’ye göre kim nefsini aç bırakırsa açlığı nisbetinde kanı noksanlaşır. Açlıkla noksanlaşan kanı miktarınca da kalbten vesvese kesilir.²⁵¹⁹ Tüsterî takipçilerinden olan Ebû Talib el- Mekkî ve sonraki dönemde Gazzâlî açlıktan maksadın kalbe giden kanı azaltmak, kalbin yağını eriterek kalpteki kasavet yerine rikkat kazandırmak olduğunu ifade etmişlerdir. Bu şekilde kalp nurlanacak, şeytanın gireceği yollar daralacaktır.
- ✓ Nefsin düşüncesizliklerinden ve zararlarından emniyette olmak. Aç kalan nefis güçsüzleşecek, dünyaya meyli azalacaktır. Böylece de Allah’a isyan etmekten ve günah işlemekten kurtulacaktır. Zünnûn el-Mısrî, “Ne zaman doyuncaya kadar yeyip kanıncaya kadar içtiysem ya Allah’a isyan etmişimdir ya da O’na isyan etmeyi aklımdan geçirmişimdir,”²⁵²⁰ demektedir. Tüsterî ise “*Yemekle dolu bir mideden çok şarapla dolu olan bir mideyi arzu ederim,*” der ve sebebini şöyle açıklar: “*Çünkü mide şarapla dolu olunca, akıl istirahat eder, şehvet harareti söner, arzu ateşi ölür. Böylesinin elinden ve dilinden halk emin olur. Fakat midenin helal yemekle de olsa dolu olması insanda fuzuli şeylere karşı bir arzu meydana getirir, şehveti kuvvetlendirir, zevk aldığı şeylerle tatmin olmak için başkaldırır.*”²⁵²¹

²⁵¹⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 65; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 141 [230].

²⁵¹⁸ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 433 [98].

²⁵¹⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 90b; Sicillî, *eş-Şerh ve ’l-Beyân*, vr. 160b.

²⁵²⁰ Sühreverdî, *Avârif*, s. 193 [410].

²⁵²¹ Hücvîrî, *Hakikat Bilgisi Keşfu ’l-Mahcûb*, s.409.

- ✓ Allah'ı zikir ve O'na ibadetten mahrum kalmamak. Çok yemek yiyen kişinin kendisinde meydana gelecek tembellik ve rehavet sebebiyle uykusu gelecektir. Bu durumda da Allah'ı zikir ve ibadet konusunda tembellik gösterecektir.²⁵²²
- ✓ İlâhî lezzetleri tatmak ve evliyanın gönüllerinde buldukları vecdi bulmak. Dünya lezzetlerinden uzaklaşan kimseye melekût aleminin kapıları açılacaktır. Kırk gün yemek yemeden oruç tutan kimse varlık aleminde tasarruf gücü elde edecek yani kendisinden zuhûru'l-kudret diye ifade edilen kerametler sadır olacaktır.²⁵²³
- ✓ Bünyede huzur ve istikrarı sağlamak. Bedende *kalb, rûh, nefis, akıl* ve diğer *organlar* birbirleriyle irtibatlıdır. Nefisten kaynaklanan bir huzursuzluk diğerlerini de etkiler. Kalbin huzur ve sükûnu için organların sekînetine, nefsin itâatine ihtiyaç vardır. Organların harekâtında da mide merkezi rol oynar. Hocası Tüsterî gibi düşünen İbn Sâlim de insan bünyesinin ve kalbin huzuru için açlığın tesirini şöyle anlatır: “Midene, tokluktan yana payını tam olarak verirsen, diğer bütün organlar da kendi paylarına düşen oyalanma ve eğlenceyi isteyecekler; nefsin de azgınlaşıp seni tehlikeye sürükleyecektir. Midenin payını tam olarak vermediğin takdirde, diğer organlar da kendi paylarını tam olarak istemeyecekler ve böylece kalp de istikamet üzere olacaktır.”²⁵²⁴
- ✓ Hastalıklara karşı korunmak ya da tedavi olmak. Az yemeği ve acıkmadan yemek yememeyi bir çok hastalığa şifa sebebi olarak gören Sehl b. Abdullah, nefisini aç bırakmak sûretiyle delinin bile iyileşip sağlığına kavuşabileceğini ifade etmektedir.²⁵²⁵
- ✓ Yeme içmede edebe riayet etmek. Allah Teâlâ, **“Yeyin, için, fakat israf etmeyin. Çünkü Allah israf edenleri sevmez** (A'râf 7/31), **“Ey Peygamber! Temiz olan**

²⁵²² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.32a, Tüsterî, *Tefsîr*, s.103

²⁵²³ Sühreverdi, *Avârif*, s. 135 [271]

²⁵²⁴ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 3/1391 [4/123].

²⁵²⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 90b-91a; Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 160b; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 103.

şeylerden yeyin; güzel işler yapın,” (Mü’minûn 23/51), gibi ayetlerde kullarına ikram ettiği rızık, belli edeblere riayet ederek yemelerini istemektedir. Ahmed b. Hanbel ikinci ayet-i celfleye göre, salih amelden önce zikredildiği için yemek ve içmenin de dinden sayıldığını ifade etmiştir. Tüsterî ise yemek yerken edebi gözetmek ile amellerde edebi gözetmek arasında irtibat kurmuş, yemeği âdâbı üzere yiyen kimsenin amellerindeki edebinin de güzel olacağını belirtmiştir. Örneğin, yemeğini edebine riayet ederek yiyen kişi namazını da hakkıyla eda eder. Yemek yeme konusunda lakayd davranan kimse amellerinde de lakayd olur. Yani o kimse midelerini doldurarak tembelleşecek, taatlarını yerine getirme konusunda da tembellik ve rehâvet gösterecektir.²⁵²⁶

Sûfiler yeme içme adabına dair belli kurallar tesbit etmişler ve bu edebleri gözetme konusunda hassas davranmışlardır. Bu kuralları da şu şekilde sıralayabiliriz:

- ✓ Rızık helâlinden, vera‘ ile yemek.
- ✓ Mideyi tıka basa doldurmamak. Çok yiyen kişi her şeyden önce Allah Teâla’nın buğzuna maruz kalacaktır. Çünkü Peygamber (s.a.v) “Allah Teâlâ’nın, yemekle dolu bir mideden daha çok nefret ettiği bir kap yoktur,” buyurmuştur.²⁵²⁷
- ✓ Mü’min yeyişi ile yemek. Yerken münâfiklara benzememek. Peygamberimiz, “Mü’min bir mide ile yer, münâfik ise yedi mide ile yer!”²⁵²⁸ buyurmuştur. Tüsterî, hadisi “*Münâfiklar şu maksatlar için yemek yerler; oburluk, tamah, hırs, arzu, gaflet ve alışkanlık*” şeklinde izah etmiştir.²⁵²⁹
- ✓ *Kivâm* miktarı yani kişinin kendisiyle nefsinin ayakta tutabileceği, kalbi hıfzedebileceği miktarda yemek.²⁵³⁰ Nitekim Tüsterî’ye göre beş tür yemek vardır: “*Zaruret, kivâm, kût, malum, fakr*. Altıncısı *halttır* ki bunda hayır yoktur.” *Zaruret*,

²⁵²⁶ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, s. [4/151].

²⁵²⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.32a, *Tefsîr*, s. 103.

²⁵²⁸ Buhari, *Et’ime*, 12; Müslim, *Eşribe*, 182.

²⁵²⁹ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, [4/102,103].

²⁵³⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 110.

ölmeyecek kadar yemektir. *Kıvâm*, nefsi ayakta tutacak, kalbi hıfzedecek miktarda yemek; *kût*, helal gıdalarla beslenmek, *malum*, belli vakitlerde belli miktarda yemek ve fakr, ihtiyaç hissettiği her anda bulduğu şeylerden yemek, atıştırmak. *Tahlîl* ise helal ve haram demeden bulduğu, nefsinin istediği her şeyi yemektir. ²⁵³¹

- ✓ Hayatı ve akli tehlikeye düşürecek açlık uygulamalarından uzak durmak. Mekkî'nin nakline göre Ebu Muhammed Sehl, Abbâdân halkından az yemek yemekle yetinmek yolunu seçenlere şöyle demiştir: “*Aklınızı korumaya özen gösterin; onları yağ, et (yağlı et) ve güzel yiyeceklerle buluşturun! Çünkü Allah Teala'nın veli kulları eksik akıllı değillerdir!*”²⁵³² Yine kişinin hayatı ve akli tehlikeye girdiği anda, yemesi ve içmesi gerekir. Oruçlu ise orucunu bozmalı, fakir ise yemeği elde etmek için çalışıp çabalamalıdır.²⁵³³
- ✓ Nimeti değil nimet vereni görüp O'na şükretmek ve verdiği nimetle nimet verene isyan etmemektir. Bu sonuncusu şükren en alt derecesidir.²⁵³⁴
- ✓ Hem sabra hem de şükre sebep olması için belli süre aç kalmak sonra yemek. Sürekli aç kalan nefis belli bir süre sonra açlığa alışacaktır. Bu sebeple tasavvuf uluları nafile oruçta da savm-i visal değil savm-i Dâvud'u efdal görmüşlerdir. Zira Hazret-i Peygamber “En faziletli oruç, kardeşim Dâvud'un orucudur. O bir gün oruç tutar, bir gün yerdî,” buyurmuştur. Bu durumda kul Allah'tan müstağni de olmaz. Acıktığında kendisini doyuranın O olduğunu bilir. Bu yüzden Tüsterî, “*Acıktığınız vakit sizi açlıkla imtihan eden zâttan tokluk taleb ediniz. Doyduğunuz vakit de sizi doyumla imtihan eden zattan açlık isteyiniz. Aksi takdirde aşırı gider ısrarcı*

²⁵³¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 1a, 19a; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 65.

²⁵³² Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 2/660, [2/405, 4/125]

²⁵³³ Gazzâlî, *İhyâ*, 3/89.

²⁵³⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 110.

davranır azarsınız,” demiş ve “Gerçek şu ki, insan azar. Kendini kendine yeterli gördüğü için azar.” (Alak 96/6-7) âyetini okumuştur.²⁵³⁵

- ✓ Şüpheli şeyleri yememek. Tüsterî bu konuda titizlik gösteren kimseyi müjdelemiştir. Zira onun ifadesine göre herhangi bir beldeye gidip de helal bir şey bulamayan ve şüpheli şeyler yememek için geceyi aç geçiren kimsenin mizanına, kıyâmet günü, o belde halkının sâlih amellerinin sevabı konulacaktır.²⁵³⁶
- ✓ Rızkı paylaşarak yemek. Tüsterî, “*Şüphesiz ki, Allah, adaleti ve ihsanı emreder...*” (Nahl 16/90) âyetindeki *adli*, bir lokmayı arkadaşınla eşit olarak bölüşme; *ihsanı* ise, yiyecek hususunda onu kendine tercih etmektir diye açıklamıştır.²⁵³⁷

Tüsterî'nin yeme tarzı

Tasavvufî tecrübeye küçük yaşlarda “*Allah benimledir, Allah nâzırımdır, Allah şahidimdir,*” şeklindeki zikirlerle başlayan Tüsterî, Muhammed b. Sevvâr'ın, “*Ey Sehl! Allah bir kimseyle birlikte bulunur, ona nazar kılar ve yaptıklarına şahit olursa, acaba o kişi Allah'a âsî olabilir mi? Günahtan sakın!*” şeklindeki nasihatini üzerine halvete girmiş ve nafile orucu tutmaya başlamıştır. Altı yaşından on iki yaşına kadar arpa ekmeğiyle iftar ettiğini ifade etmiştir. Abbâdân dönüşü yani on altı yaşlarındaki riyâzet hayatını şu cümlelerle anlatır: “*Sadece bir dirhemlik bir farak arpa ile iktifa edecek kadar gıdamı azalttım. Bu arpa öğütülüyor ve benim için pişiriliyordu. Her gece seher vakti bir ukıyye²⁵³⁸ katıksız saf arpa ekmeği ile tuzsuz ve katıksız iftar ederdim. Bu bir dirhem bana bir sene kâfi gelirdi. Sonra sırasıyla üç, beş, yedi, yirmi beş gecede bir iftar yapmaya azmettim. Yirmi sene böyle yaptım.*”²⁵³⁹

²⁵³⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 65.

²⁵³⁶ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, 3/1491 [4/207].

²⁵³⁷ Hücvîrî, *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcûb*, s.410.

²⁵³⁸ Bir, bir buçuk kilogram arası.

²⁵³⁹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 401 [108]; Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 339.

Tüsterî'nin manevî hayatının teşekkülünde tuttuğu nafil oruçların ayrı bir yeri vardır. Beş yaşlarında başladığı nafil orucu ömrü boyunca devam ettirmeye özen göstermiştir. Kaynaklar onun doğduğu gün de vefat ettiği gün de oruçlu olduğu, orucunu Cenâb-ı Hakk'ın huzurunda açtığı şeklinde bilgi vermektedir.²⁵⁴⁰

Tüsterî'nin oruç ibadetinde bazı hususlar dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki iftar ve sahurda yediği yiyecek miktarına ölçü koyup zamanla azaltmasıdır.²⁵⁴¹ Çünkü gündüz açlıkla zayıf düşen nefis, iftarda arzu ettiği şeyleri yemekle tekrar eski haline dönecektir. Böylece maksat hasıl olmayacaktır. Ayrıca nafil oruç Sünnet olduğu gibi az yemek de Hz. Peygamber'in Sünnet'idir. Yani az yiyen kişi nefisini terbiye ettiği gibi Sünnet'e ittibâ etmiş; birden fazla ibadeti cem etmiş olmaktadır.

İkinci husus, üç, beş, yedi gecede bir iftar etmek suretiyle öğünlerin arasını açmasıdır. Bu şekilde bedenın yavaş yavaş açlığa alıştırılması söz konusudur. Tüsterî'nin takipçileri İbn Sâlim ve Ebû Tâlib el-Mekkî de aynı metodu benimsemişlerdir. Örneğin İbn Sâlim, talebelerine alıştıkları yemek miktarından her gün bir kedi kulağı kadar azaltılmasını önermiştir.²⁵⁴² Bu uygulamalarda tedricilik dikkat çekicidir.

Diğer bir husus ise, Tüsterî'nin yiyecek olarak nefsin hoşuna gitmeyecek türden yiyecekler tercih etmesidir. Örneğin katıksız ve tuzsuz arpa ekmeği, Arabistan kirazının yaprakları, saman yediği dönemler olmuştur. Başlangıçta şebk (sedir) denilen ağacın yapraklarını; üç sene müddetle incirlerin kırıntılarını yediği nakledilirken kendisi de şu bilgileri verir: “Bir müddet Arabistan kirazının yapraklarıyla beslendim. Üç sene

²⁵⁴⁰ Hücvîrî, *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcûb*, s.384.

²⁵⁴¹ Bu konuda Cüneyd-i Bağdadî de Tüsterî'ye benzer bir görüş benimsemiştir. Nitekim Sehl'in vefatından sonra Basralı sûfiler Ebû'l-Kasım Cüneyd'in yanına geldiklerinde, Cüneyd (r.a.) onlara: “Oruç konusunda nasıl bir yol takip ediyorsunuz?” diye sordu; Basralı sûfiler: “Gündüzlerimizi oruçlu olarak geçiriyoruz, akşam olunca da küfelerimizi dolduruyoruz!” cevabını verdiler, o zaman Cüneyd: “Ah, ah! Keşke küfeleri doldurmasaydınız, yani iftar vakti olarak bilinen vakte bağlı kalmasaydınız manevi terbiyedeki haliniz çok daha iyi olurdu!” dedi. Bkz. Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, 3/1378 [4/101].

²⁵⁴² Serrâc, *Lüma* ' , s. 369 [501]; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 141 [230].

boyunca ince saman yedim. Sonra yine üç yıl süreyle yıllık üç dirhem azıkla geçindim.” Bunun nasıl olduğunu kendisine sorduklarında şöyle dedi: “Her sene iki dânika hurma ve dört dânika yağ alır, sonra bunları karıştırıp üç yüz altmış tane yuvarlak parçaya ayırır, her parçayla bir akşam iftar ederdim.” Kendisine: “Peki şu anda nasıl yapıyorsun?” diye sorduklarında, Hazret: “*Bir sınırlama olmadan serbestçe yiyorum!*” demiştir. alimler onun “*Hudutsuz ve vakitsiz yerim*” sözüyle açlık neticesinde bulduğu vecd ve gönlüne gelen varidatları kastettiğini kaydetmişlerdir.²⁵⁴³

Sehl b. Abdullah’ın on altı yaşında hac yolculuğu esnasında unla kızartılmış ciğeri yanına alıp acıktığı zaman ondan biraz koklaması bu bâbda bir örnektir.²⁵⁴⁴

Tüsterî’nin açlıkla ilgili üzerinde durduğu hususlardan bir diğeri de uzun süre oruç tutup nefsi sürekli açlığa alıştırmamaktır. Çünkü sürekli oruç tutan bir bünyeye belli süre sonra oruç tutmamak zor gelmeye başlayacaktır. Bu yüzden bazı sûfiler Dâvud orucunu tercih etmişlerdir. Çünkü hadis-i şerifte “En efdal oruç, kardeşim Dâvud’un orucudur. O bir gün oruç tutar, bir gün yerdî,”²⁵⁴⁵ buyrulmuştur. Çünkü savm-ı Davud, nefsin zoruna giden bir oruçtur. Sehl b. Abdullah’ın, “*Karnınızı doyurunca sizi toklukla sınyandan açlık isteyiniz. Aç olduğunuz zaman da sizi açlıkla imtihan edenden tokluk isteyiniz. Değilse bunlardan birine alışveriş ve tuğyana düşersiniz,*” sözü de bu konuya işaret etmesi açısından dikkat çekicidir.²⁵⁴⁶

Tüsterî’nin tuttuğu oruçlarda dikkat çeken başka bir husus, üç, beş, yedi, yirmi beş günde bir iftar etmesine hatta Ramazan’da diğer ayın hilali görününceye kadar yemek yememesine rağmen Sünnet’i ihlal etmemek için her akşam su ile orucunu açmasıdır.²⁵⁴⁷

²⁵⁴³ Mekkî, *Kütü’l-Kulûb*, 1389-1390 [4/120-121, 144]; Gazzâlî, *İhyâ*, 3/97; İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, s. 255.

²⁵⁴⁴ Serrâc *Lüma’*, s. 156 [190].

²⁵⁴⁵ Buhari, *Teheccüd*, 7.

²⁵⁴⁶ Serrâc, *Lüma’*, s. 153 [185].

²⁵⁴⁷ Sühveredî, *Avârif*, s. 193 [414]; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 141 [230]; Serrâc, *Lüma’*, 152 [184].

Ebu Tâlib el-Mekkî, kırk gün açlığa dayananlar arasında İbrahim et-Teymî ve Haccâc el-Ferâfisa'yı zikrederken Tüsterî ve çok sayıda zevâtın yirmi-otuz gün aç durabildiklerini kaydetmiştir.²⁵⁴⁸ Müfessirimiz de dahil olmak üzere sûfiyyeden bazı zevâtın açlık konusunda bu şekilde bir yol tutmalarını, bu zâtların kendi şahıslarına mahsûs bir durum olarak değerlendirmek yerinde olacaktır. İbn Sâlim ile Serrâc arasında geçen şu diyalog da bu düşünceyi desteklemesi açısından önemlidir: “Serrâc diyor ki, açlıkla ilgili olarak İbn Sâlim: “Açlığı prensip edinenin yemek miktarını iki tavşan kulağından daha aza indirmemesi gerekir,” diye konuşunca ben: “Dün sen bize Sehl b. Abdullah’ın yemek yemediğini söylemiştin” diye itiraz ettim. Dedi ki: “Sehl yemeyi terketmemişti. Aksine yemek onu terketmişti. Çünkü kalbine doğan vâridat, kendisini yemek yeme düşüncesinden alıkoyuyordu.”²⁵⁴⁹ İbn Sâlim’in bu açıklamaları Tüsterî ve onun durumundaki zevâtın, rızk-ı manevî ile doyum içinde oldukları için rızk-ı sûriye ihtiyaç hissetmediklerine işaret etmektedir. Nitekim Tüsterî’ye göre gıda “ölümsüz diriye zikretmektir.” Bir defasında Sehl b. Abdullah et-Tüsterî’ye “Mü’minin azığı yani zaruri gıdası nedir?” diye sorulunca; Hazret: “Allah Teâlâ’dır!” diye cevap verdi. Soruyu soran: “Ben bedeni ayakta tutan azığı sormuştum!” deyince, Sehl: “Zikir” dedi. Soru sahibi : “Ben bedenim gıdasını soruyorum!” deyince, Sehl: “ilimdir!” diye karşılık verdi. Bu sefer soran kişi: “Yani bedenim yiyeceği yemek nedir? diye soruyorum!” deyince, Sehl: “Bedenden bana ne! Bırak onu, eskiden beri onun ihtiyaçlarını gideren şimdi de onunla ilgilenir!” demiştir.²⁵⁵⁰

Açlık konusunda müteşeddid oldukları ileri sürülen bu zevât, açlık sürelerini çok uzatmalarıyla, temelde Sünnet’e uymadıkları gerekçesiyle eleştirilmişlerdir. Bu uygulama Peygamber ve sahabe hayatı delil gösterilmek suretiyle ve teyid-i ilâhi ve keramet düşünceleriyle meşru zemine taşınmaya çalışılmıştır. Örneğin Tüsterî hakkında

²⁵⁴⁸ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 3/1377 [4/99].

²⁵⁴⁹ Serrâc, *Lüma'*, s. 185 [232].

²⁵⁵⁰ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, [4/103].

“her on beş günde bir defa yemek yedi. Ramazan ayı gelince, bayrama kadar hiçbir şey yemezdi,” diye bilgi veren Hücvîrî, “Bu, beşer tâkatının imkânı haricindedir. İlahî bir meşrep (ve destek) olmadan bu işi yapmak mümkün değildir. Bu bir te’yiddir ki, bunun kendisi gıdanın aynısıdır (te’yid-i gıda). Birinin gıdası dünyanın taâmı, diğerinin gıdası Mevlâ’nın te’yididir,” der ve bu şekilde uzun süre yemeyen zevâtla ilgili örnekler verir.²⁵⁵¹

Ayrıca Tüsterî de açlığı Allah Teâlâ’nın yeryüzündeki sırlarından bir sırrı olarak görmüş ve onu ifşa eden ya da zayi eden kimseye emanet edilemeyeceğini belirtmiştir.²⁵⁵² Tüsterî’nin yediği zaman zayıflayıp yemediğinde şişmanlaması; uzun süre bir şey yemeden vecd ile kuvvet bulması²⁵⁵³ işte bu sır sebebiyle olsa gerektir ve Hücvürî’nin yukarıdaki düşüncesini desteklemektedir. Allah’ın has kullarına mahsustur. Diğer bir ifadeyle sûrî gıdaya fazla ihtiyaç hissetmeden rızk-ı manevî ile yaşamını sürdürmesi siddıklara ait bir yaşamdır.

Görüldüğü gibi kişinin maddi gıdaya ihtiyacı, derecesiyle ilişkilidir. Bu yolda merteye yükseldikçe yeme içmeye ihtiyacı azalmaktadır. Nitekim Tüsterî, mü’minlerin öğünden öğüne, salihlerin ayakta duracak kadar, siddıkların da zarureten yemek yediklerini belirtmiştir.²⁵⁵⁴ Ona göre siddıkların hakikatte maddi gıdaya hiç ihtiyaçları olmadığı halde az, zaruret miktarı yemelerinin sebebi doğabilecek tehlikeleri bertaraf etmektir. Çünkü kişinin açlıkla şöhret bulup halk içinde bilinir hale gelmesi, kerametın yayılması hem kendisini riyâ tehlikesine düşürebilir hem de toplumda fitneye sebep

²⁵⁵¹ Hücvîrî, *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcûb* s.385.

²⁵⁵² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 65

²⁵⁵³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 88; Nebhânî, *Câmiu Kerâmâti'l-Evliyâ*, s. 35; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 140; Serrâc, *Lüma* ‘, 185 [232].

²⁵⁵⁴ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 3/1379 [4/103]. Yine Tüsterî’ye, “Günde bir kez yemek yiyen kişi hakkında sorulduğunda; “Bu siddık olanların yeme şeklidir” diye cevap vermiştir. Günde iki kez yiyen kimse hakkında sorulduğunda “Bu mü’minlerin yeme şeklidir” demiş ve günde üç öğün yemek yiyen kişi hakkında sorulduğunda ise, “Söyleyin, ailesine ona bir yemlik yaptırınlar,” demiştir. Bkz. Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 142.

olabilir. Bu konu ile ilgili Serrâc Basra'da, savm-ı dehr (yıl orucu) tutan, cuma gecelerinin dışında ekmek yemeyen, aylık yiyeceği bir dirhem altında olan Ebu'l-Hasan el-Mekkî isminde bir kimseye İbn Salim'in küsüp onu şu sözlerle eleştirdiğini aktarır: "Orucunu bozup ekmek yemedikçe ona selam vermeyeceğim. Çünkü o, artık iyice yemeği terketmekle meşhur oldu."²⁵⁵⁵

Sonuç olarak ifade edebiliriz ki sufilerin yemeği azaltmak suretiyle yaptıkları nefsi terbiye uygulamaları vardır. Bu konuda en temel ölçüleri, şariat dairesinde, akli ve bedeni muhafaza edecek şekilde yemektir. Kur'ân ve Sünnet'in sınırlarını aşan; insanın aklına, yaşamına, ibadetine zarar verecek yeme şekilleri hakikî sufilerce kabul görmemiştir. Tüsterî'nin kendisinin yetmiş gün kadar yemeyip vecd ile kuvvet bulurken arkadaşlarına ve müridlerine zayıf düşüp ibadetten geri kalmamaları için her cuma et yemelerini emretmesi;²⁵⁵⁶ kendi iradeleriyle nefislerini açlıkla terbiye etmek isteyen kimselere "Aklınızı korumaya özen gösterin; onları yağ, et (yağlı et) ve güzel yiyeceklerle buluşturun! Çünkü Allah Teala'nın veli kulları eksik akıllı değillerdir!"²⁵⁵⁷ demesi kişinin manevi derecesine göre maddi gıdaya ihtiyaç duyduğunu göstermektedir.

²⁵⁵⁵ Serrâc, *Lüma'*, 155 [187].

²⁵⁵⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 88. Tüsterî ve bazı müridleri et yemezken gelen misafirlerine et pişirildiğine dair şu bilgi mevcuttur: "Abdurrahîm İstahrî, Abbâdân'da bir hangahta konakladı. Her gece önüne yemek koyuyorlardı. Ertesi sabah yemeği aynı vaziyette kaldırıyorlardı. Böylece hiçbir şey yemeden yirmi bir gün geçti. Bu haber insanların arasında yayıldı. Akın akın yanına geldiler. Abdurrahim durumu bu vaziyette görünce ribatı terketti. Sehl'e gitti ve senin konuğunum, dedi. Sehl, yemek olarak ne istersin? dedi. Sana anlatacağım şekilde hoş bir sekbaciyye (sirke ile pişirilen et) dedi ve tarifini verdi. Sehl, dedi ki: Arkadaşlarımız et yemezler fakat onlar senin için bunu hazırlayacaklar. Sehl emretti ve istediği şekilde o yemeği hazırladılar. Abdurrahim, onu tenceresiyle önüne getirin, dedi. tencereyi önüne koyduklarında ansızın bir dilenci geldi. Olduğu gibi tencereyi ona verdi. Ertesi gün Sehl, bugün ne istersin? dedi. Aynı şekilde sekbaciyye, dedi. Sehl hazırlanmasını emretti hazırladılar ve tencereyi olduğu gibi önüne getirip koydular. Sehl, dilenciler onu rahatsız etmesin diye kapıya bir adam koydu. Abdurrahim durumu anladı ve dilencileri engellemek mübah değildir, dedi. Sehl kapıdaki bekçiyi çağırdığı anda başka bir dilenci çıkageldi. (Bunun üzerine Abdurrahim) tencereyi olduğu gibi ona verdi. Üçüncü gün tekrar sekbaciye pişirdiler. Onlar Tencereyi ona getirmeden önce Abdurrahim çıktı ve Şiraz'a yöneldi. otuz gün boyunca bir şey yememişti." Bkz. Deylemî, *Sîretü 'ş-Şeyhi 'l-Kebîr*, s. 205-208.

²⁵⁵⁷ Mekkî, *Kütü 'l-Kulûb*, [4/125].

Çok fazla yiyeceğe ihtiyaç duymadan yaşam sürmek Allah'ın has kullarına mahsus olup, sıddıklara ait yaşam türüdür. Bunu umumileştirmek ya da taklid yoluyla uygulamaya kalkmak isabetli olmayacaktır.

2.b. Killet-i Kelâm (Samt)

“Dilini tutmak, diline sahip olmak” gibi deyimlerle de ifade edilen susmanın nefis terbiyesinde önemli rolü vardır. Tüsterî, herhangi bir konuda görüş beyan etmeyip susmak için “*sükût*”; nefsi terbiye etmek amacıyla susma için “*samt*” kavramını kullanmıştır.

Hazret-i Peygamber, “*Kim Allah'a ve âhiret günene inanırsa hayır söylesin yahut sussun!*” buyurmuştur. Tüsterî, *hayır* söylemeyi “dünya ve ahirette her şerefin aslı” olarak görür. Ona göre *hayır söz*, Kelâm-ı İlâhîden ve hadislerden, itâat etmek ve amel niyetiyle öğrenilen ilmin, fikir dünyasından süzülerek dilden dökülmesidir. Bunu şöyle izah eder: “*Kelâmın aslı zihne gelen fikirlerdir. Fikirlerin aslı ilim; ilmin aslı Allah'tan Resûlüne gelen vahiydir, o da Kitap ve Sünnet'tir. Her kimin amelleri bunun dışında ise o cahildir, cahiller ise ölüdür.*”²⁵⁵⁸ Asılla, yani Kitap ve Sünnet'ten elde ettiği geniş ilimle söz söyleyen kişi ise Allah'ın edebi ile edeblenmiş firaset ehlidir.²⁵⁵⁹

Tüsterî'ye göre insanların konuşmaları farklı farklıdır. En hayırlısı ehl-i sıdkın konuşmasıdır ki dört türdür: Allah hakkında, Allah ile, Allah için ve Allah ile birlikte (fillâh, billâh, lillâh, meallâh) konuşurlar. Masivâ ve mâlâyâni onların kelimelerine girmez.²⁵⁶⁰ Sıddıkların öyle konuşmaları vardır ki hem kendileri hem de dinleyenleri bir çok afetten kurtuldukları gibi onların kafa ve gönülleri hakâik nurları ile dolar. Tüsterî sıddıkların hem insanlarla hem Cenâb-ı Hakla konuşmalarına dair şu bilgileri verir: “*Allah azze ve celle Sıddıklara nutuktan öyle bir şey vermiştir ki şayet konuşsalar deniz onların nutkundan tükenir. Hiçbir kul yoktur ki onun marifet üzere Allah ile konuştuğu*

²⁵⁵⁸ Tüsterî, *el-Muâraz ve'r-Red*, vr. 225b.

²⁵⁵⁹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.82a.

²⁵⁶⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 73; Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 37a.

bir dili (lisanı) olmasın. Siddıklar dünyada selâmetten efdal bir şey elde etmezler.” Tüsterî'nin bu sözündeki “*Onlara nutuktan vermiştir,*” ifadesinin Abdurrahman es-Sicillî'ye göre anlamı “ilm-i kulûbdan, hikmet-i guyûbdan, tertîb-i ahvâlden, marifet-i makâmat ve derecâtan, hakâik-ı maâriften, merâtib-i ehl-i yakîn ve't-tevhîdden, ilm-i nüfus ve'l-âfât ve'l-adüvv ve'd-dünyâdan” vermiştir demektir. Halk ile nutukları bunlardır. Cenâb-ı Hak ile olan nutukları ise temellük, tezellül, iftikâr ve huzû dili iledir. Yine Sicillî'nin ifadesiyle onlar, sapmaktan (zeyğ), ru'yet-i ahvâlden, da'vâdan; nefis, düşman ve dünya ile aldanmaktan selâmettedirler.²⁵⁶¹

Ehl-i sıdkın dışında başka bir grup vardır ki kendi içlerinde (kendi kendilerine) konuşurlar. Böylelikle dedikodu, iftira, yalan gibi dilin afeti olan günahlardan kurtulurlar. Diğer bir grup daha vardır ki bunlar kendilerini unuturlar, başkaları hakkında konuşurlar. Bid'ate dalıp hem saparlar hem de saptırırlar. Halkın günlük konuşmalarının çoğu bu türdür. Bu yüzden konuşmanın afeti ile yüz yüze gelirler. **Samt** işte bu tür konuşmalar konusunda susarak dili terbiye etmektir. Dilin bu tür afetlerinden korunmaları için Tüsterî talebelerine “sözü ilme bırakmalarını, zaruret miktarı konuşmalarını” tavsiye eder bu şekilde hicabın da kaldırılacağını müjdelir.²⁵⁶² “Sözü ilme bırakmak”, Hz. Peygamber'in “hayır söyle” ifadesindeki hayrın ne olduğunu bilmek demektir. Yine bu tabir nerede, ne kadar, nasıl konuşacağını bilmeyi ifade ettiği gibi, “sözü ehline ve ilmî eserlere bırakın, siz susun!” anlamına da gelmektedir.

Hakîkî sûfiler de ya hayır söylemeyi ya da *killet-i kelâm* olarak ifade ettikleri az konuşmayı özellikle sülûkün başlangıcında sâlik için gerekli görmüşlerdir. Az konuşmayı kalbin saflığıyla, çok konuşmayı da kasvetiyle irtibatlandıran Tüsterî,²⁵⁶³ bu yola giren mübtedîye tevbeden sonra *samtı* gerekli görür. Ona göre tevbesinin sıhhati ve

²⁵⁶¹ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 188b-189a.

²⁵⁶² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 73; Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 37a.

²⁵⁶³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 15b.

kabul edilmesi için susmak gerekir. Kendisini susmaya zorlamayan kimsenin tevbesi kabul olmaz.²⁵⁶⁴ Çünkü, tevbe her şeyi geride bırakıp Allah'a dönüşü ve sürerli huzurda oluşu ifade eder. İnsanlarla konuşmak ise masivayla tekrar bağlantı kurmaktır. Sülûke başlayan kimsenin bu aşamada susarak kendi halini keşfetmesi gerekir. Bu noktada samt-halvet irtibatı da ortaya çıkar. Çünkü susmayı hakkıyla icra edebilmek için de halvete girmek gerekir ve ancak bunlarla kemâl-i edeb kazanılır. Bu manada Tüsterî'nin şöyle bir sözü vardır: “*Kemâl-i edeb dört şeyle elde edilir: Tevbe, nefsi şehvetlerden alıkoyma, susma ve halvet.*”²⁵⁶⁵

Tüsterî killet-i kelâmı, *zikir* ve *tefekür* ile de irtibatlandırır. Talebelerine, “*Sözünüz zikir, susmanız tefekür olsun,*”²⁵⁶⁶ şeklindeki tavsiyesi Hz. Peygamber'in “Ya hayır söyleyin yahut susun!” buyruğunu izah eder mahiyettedir. Yani Tüsterî'nin sözü *en hayırlı sözün*, zikir olduğunu ifade ederken, bir sene ibadetten hayırlı olan tefekürün *samt* ile hâsıl olacağına; *samtın* ise *tefekür* ile anlam kazandığına işaret etmektedir.

Sûfiler harama düşme endişesiyle helâli ve çok yemeyi terkettikleri gibi zaruret olmadıkça konuşmayı da terketmişlerdir. Tüsterî onların ilmî meseleleri bile konuşmaktan uzak durduklarını, zarûreten konuştuklarını, bu şekilde sözün âfetlerinden emin olduklarını belirtir.²⁵⁶⁷ Abdurrahman es-Sicillî ise Tüsterî'nin ilgili sözünü şu şekilde açıklar: “Durum susmayı gerektiriyorsa sustular, konuşmaları icâb eden yerde konuştular, yarın (âhirette) sorguya çekilmekten kurtuldular.”²⁵⁶⁸

Tüsterî'ye göre bu sûfilerin, ilmî meselelerde bile konuşmaktan çekinmelerinin sebebi, kendilerini ehliyetli görmemeleridir. Çünkü dini konularda konuşulduğunda, konuşan ehil olmadığında münakaşa ve cedel ortaya çıkacak, bunun sonu husumete

²⁵⁶⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 104b, Tüsterî, *Tefsîr*, s. 74.

²⁵⁶⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 94a, 213b.

²⁵⁶⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 68b.

²⁵⁶⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.36 b. 22a.

²⁵⁶⁸ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 187b.

kadar varacaktır. Bu da gönüllerdeki ilmin zâyi olmasına, Kitap ve Sünnet'ten uzak konuşmalara, hevâlarının peşine düşmelerine sebep olacaktır. Fakat hakiki *alim* ya da *sıddık* konuştuğunda onun gönlüne hikmet pınarları açılacak; Hak ile ve Hakk'ı murâkabe ile konuşacaktır. Çünkü onlar için dünya-ahiret, boş-dolu, övgü-yergi hepsi birdir. Bu alimin insanlarla konuşması, onun Allah'ı murâkabe etmesine engel olmaz. “*Otuz yıldır Allah'la konuşurum, ama insanlar benim kendileriyle konuştuğumu zannetmektedirler,*” diyen Tüsterî'nin durumu da bunun güzel bir örneğidir.²⁵⁶⁹

Netice olarak kaynakların “az konuşan” kimse diye hakkında bilgi verdikleri Tüsterî,²⁵⁷⁰ nefse muhalefet yolunu anlatırken dilini tutmaktan da söz eder. Sıddıklık ve abdallık makamlarına erebilmek için müste'nife gereken dört şeyden biri samttır. Mürid asgari iki yıl susarak kendi halini keşfeder. Zikir ve tefekkür ile mesafe kateder.

2.c. Killet-i Menâm (Seheru'l-leyl)

Sûfiler *killet-i menâm* yani az uyumayı da nefsi terbiye yöntemi olarak benimsemişlerdir. Tüsterî bunu “seheru'l-leyl” şeklinde ifade eder. Ona göre uyku kişiye ya sû-i edebinden ya da halini az fehminden gelir.²⁵⁷¹ Talebelerine “*Yemeniz geceleyin, uykunuz gündüzleyin olsun!*”²⁵⁷² şeklindeki tenbihi ile oruç ve gece ibadetine işaret etmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de, “*Gecelerini Rablerine secde ederek ve kıyâm durarak geçirirler.*” (Furkan 25/64) âyetinde Rahman'ın has kullarının; “*Geceleri pek az uyurlardı.*” (Zâriyât 51/17) âyetiyle de müttakîlerin özelliklerinden söz edilmektedir. Sûfiler bu ve benzeri ayetleri geceyi ibadetle geçirmek ve az uyku için delil getirmişlerdir. Ayette de ifade edildiği gibi uykusuzluktan maksat tembellik ve rehâveti bir tarafa atıp namaz, zikir, tesbih ve tefekkürle geceyi ihya etmektir. Müfessirimiz, son

²⁵⁶⁹ Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 188b.

²⁵⁷⁰ Câmî, *Nefehâtü'l-Üns: Evliyâ Menkabeleri*, s. 213.

²⁵⁷¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr.108a.

²⁵⁷² Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 68b, 91a; *Tefsîr*, s. 68.

ayetteki müttakilerin az uyumalarını, *zikirden gâfil olmazlar, zikirsiz uyumazlar*, diye tefsîr eder.²⁵⁷³ Allah Teâlâ, Hz. Peygamberden de, “***Gecenin bir kısmında ve yıldızların batışından sonra da O’nu tesbih et,***” (Tûr 52/49) âyetiyle kendisini sürekli koruyan ve lütuflarda bulunan zâtın zikrinden gafil olmamasını istemiştir.²⁵⁷⁴ Bu âyetin işaretiyle de uykusuzluk (*seheru’l-leyl*) uygulaması gecenin tamamını kapsayan bir riyâzet usulü değildir. Bir kısmının ibadete, bir kısmının uykuya tahsis edilmesi gerekir. İnsanın uykuya da ihtiyacı vardır ve uyuyabilmek de ayrı bir nimettir. Zira Tüsterî şükür türlerini sayarken aralarında *uykuya şükri* de saymaktadır.²⁵⁷⁵ Yine uyuyan ve namaz vakitlerinde uyandırılan zâtlardan bahsetmiştir.²⁵⁷⁶

“*Birazı hariç, geceleri kalk namaz kıl...Şüphesiz gece kalkışı, (kalp ve uzuvlar arasında) tam bir uyuma ve sağlam bir kıraata daha elverişlidir.*” (Müzzemmil 73/2,6) ayetiyle de gecenin kendisi ve gece ibadetinin önemine işaret edilmiştir. Musa (a.s.) Allah Teala ile gece konuşmuş ve ona vahiy gece inmiştir. İbrahim (a.s.) Allah hakkındaki tefekkürüne gece başlamıştır. Muhammed (a.s) Rabbisiyle gece görüşmüş, Kur’ân’ı Kerim Kadir gecesinde indirilmiştir. Zira gece ibadet ve zikir için olduğu kadar âyette ifade edilen Kur’ân kıraatı için de en uygun vakittir. Gece, sessizliği ve sakinliği sebebiyle kulağın işittiği kırâatı kalbin fehmetmesi için en uygun vakittir. Ayıca gece ibadeti gündüz ibadetine göre riyâ konusunda daha emniyetlidir.²⁵⁷⁷

Peygamber (a.s.)’in hadislerinde de geceye ve gece ibadetine vurgu yapılmıştır: Tüsterî, “Allah Teâlâ her gece hicabı kaldırır ve buyurur: Var mı isteyen isteğini vereyim, var mı istiğfar eden onu bağışlayayım, yok mu duâ eden duâsına icabet edeyim. Kadir gecesini olunca Allah Teâlâ bu şartı kaldırır ve buyurur: Benden bağış istemeseniz de bağışladım sizi, istemeseniz de ben size verdim. Bana duâ etmenizden

²⁵⁷³ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 153

²⁵⁷⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 155.

²⁵⁷⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 22a, 96a.

²⁵⁷⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 140a.

²⁵⁷⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 180.

evvel size icabet ettim,” hadisini nakleder ve ekler: “*İşte bu, keremin son haddi yani zirvesidir.*”²⁵⁷⁸

Meşhur Hârise hadisinde Hz. Peygamber’in, Hârise’nin gece ibadetini onayladığını görmekteyiz. Hârise’nin kalbinin nurlanıp müşahede makamına geçişine vesile olan şey ise zühd ve gece ibadetidir. Şöyle ki; “Resûlullah, “İmanın hakikatı nedir?”, diye sorduğu vakit Hârise, “Dünyadan el-etek çekince gündüzlerim susuz, gecelerim uykusuz hale geldi. Rabbimin arşını açıkça görür gibi oldum. Birbirini ziyaret eden cennet ehli ile yekdiğerine düşman kesilen cehennem ehlini görür gibiyim,” demişti. Hârise, “Dünyadan el-etek çekince Allah kalbimi nurlandırdı da daha evvel bana gâib olan hususlar gözle görünür gibi bir vaziyete geldi,” diye durumunu haber vermiştir. Bu konuda Resûlullah, “Bir kimse Allah’ın kalbini nurlandırdığı bir şahsı görmek isterse Hârise’ye baksın buyurmuştur.”²⁵⁷⁹

Tüsterî, üç türlü gece uyanıklığından söz eder. Allah Teâlâ, salih kullarını uykusuzlukla dener. Bu durumu bilen kulun geceleri kendi iradesi ve gayretiyle uyanık kalması birinci tür seherdir. Bunu Allah için, geceyi ibadetle ihya etmek ve ubûdiyet niyetiyle yapmalıdır. Çünkü Allah Teâlâ kullarına, yemelerinin giyimlerinin uyumalarının, uyanık ve aç kalmalarının, kısacası bütün hareket ve sekenatlarının kendisi için olmasını farz kılmıştır. Ancak bu durumda, Cenâb-ı Hak’tan sevaba nail olur ve bereket bulur.²⁵⁸⁰

İkincisi, “kıyâmullâhi aleyh” bilgisine sahip kişinin uykusuzluğu. Yani Tüsterî’nin ifadesiyle “*Allah’ın kendisini gözetip kolladığını (kıyâmını) bildiği vakit kişinin uykusu kaçır.*” Sicillî bu uyku kaçma hadisesini kulun kalbine gelen ilhamlara

²⁵⁷⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 40.

²⁵⁷⁹ Kelâbâzî, *Taarruf*, s. 14-15 [57-58].

²⁵⁸⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 25b, 30 b, 119a, Tüsterî, *el-Muâraza ve’r-Red*, vr. 239b-240a

bağlar. Bu kullar Allah'tan kendilerine gelen ile şeytandan geleni bilebilirler. Dolayısıyla en doğru marifet bilgisini elde edebilmek için uykuları kaçar.²⁵⁸¹

Üçüncüsü ise Tüsterî'nin bir şiirinin şerhinde işaretlenmiş yer alan müştakların uykusuzluğudur. *Tefsîr*'de Bilâl-i Habeşî ve Suheyb-i Rumî'nin örnek verildiği bu müştâkları ne gece, ne gündüz uyku tutar. Anlatıldığına göre Suheyb'i bir kadın satın alır, onun bu halini görünce, "Gece uyumadıkça senden razı olmam. Zira sen uyumayınca zayıf düşüyorsun, işlerimle ilgilenmeye mecâlin kalmıyor," der. Bu sözleri dinleyen Suheyb ağlar ve Suheyb cehennemi andığında uykusu kaçar, cenneti hatırladığında şevki gelir, Allah'ı andığında şevki uçar gider," diye karşılık verir.²⁵⁸²

Tüsterî'ye göre salihlik ve siddiklik mertebesine ermek için uygulanan gece uykusuzluğu sayesinde nefis, tabiatına meyiletmez olur.²⁵⁸³ Yani nefsü't-tab'a değil nefsü'r-rûha yönelir ve ondan istifade etme yoluna gider. Nefsin tabiatı olan cehâlet yok olur gider. Bununla birlikte kalbi ilim ile hayat bulur. Sâdık ve siddıkların mezhebinin usulüne göre, killet-i nevm ile bu faydaların hasıl olması için sâlikin dikkat etmesi gereken hususlar vardır. Bunlardan birincisi gece kalkışı ve ibadeti, beynehû ve beynallâh olmalıdır. Çünkü nafîle ibadetlerde esas olan gizliliklerdir. Açıkta yaptığında kişi riya tehlikesi ile karşı karşıya kalabilir. Başka bir husus, halka eziyetten el çekmeli onlara eliyle diliyle zarar vermemelidir. Yani insanlar kendisinden emniyette olmalıdır. Bu konuda Tüsterî şöyle der: "*Gündüzünü oruçlu, gecesini uykusuz geçiren ve (fakat) bu halka eziyet edip kötü davranmaktan nefsinin korumayan her kimsenin kalbi (doğruya) hidâyet edilmez, ibadetinin tadını alamaz ve (ibadetinin) çoğundan faydalanamaz.*"²⁵⁸⁴

Diğer önemli husus ise dava illetine yakalanmaktan sakınmalı ve bu konuda Allah'ın yardımını istemelidir. Çünkü bütün amelleri iptal ettiği gibi, dava iddiası, geceyi

²⁵⁸¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 134b, Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 192a-b.

²⁵⁸² Tüsterî, *Tefsîr*, s. 40.

²⁵⁸³ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 54a, 91a; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 211.

²⁵⁸⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 14b.

ibadetle geçirmenin de hayrını bırakmaz. Davayı en büyük hicap olarak gören Tüsterî, Kudüs'te yaşayan, sayıları binleri bulan sıddıklardan söz eder. Geceleri onların zikir seslerinden Beyt-i Makdis'te mizablardan akan su sesleri duyulmazken, muhabbet ve tevekkül davaları onları öldürmüştür. Yani yüreklerinde taşıdıkları dava hastalığıyla onların nefisleri ölmek yerine hayat bulmuş, kalpleri ölmüştür.²⁵⁸⁵

Açlık ve uykusuzluğun *havf*, *recâ*, *muhabbet* ve *marifetle* irtibatı vardır. Zira yaşamlarında, helake düşmekten sakındıracak *havf* ve onları hüdâya teşvik edecek *recâ*, ahireti tercih ettirecek *muhabbet* ve kendilerine lütfen verilmiş bir *marifet* olan kimseler için açlık ve gece uykusuzluğu çok basit gelir.²⁵⁸⁶ Tüsterî korku, ümit ve aşkın uykuyu kaçırdığını başka bir sözünde de şu şekilde açıklar: “*Nüâs beyinden iner kalb bu arada diridir. Nevm ise kalbe zahirden hulûl eder. Havf, recâ, muhabbet ve şevk uykuyu giderir. Düşünce ve tedbir de nüâsı giderir. Çünkü nevmin hükmü nefsin hükmüdür. Nüâsın hükmü rûhun hükmüdür.*”²⁵⁸⁷ Peygamberlerin ve sıddıkların durumu ise daha farklıdır. Peygamberlerin (salevatullahi aleyhim) gözleri uyur, fakat onların vahiy mevzileri olan kalpleri uyumaz. Sıddıklar da aynı şekilde gözleri uyur, hâllerinin mevzii uyumaz.²⁵⁸⁸

Netice olarak, geceleri zikir ve ibâdetle geçirip sabah namazını yatsının abdesti ile kıldığı ifade edilen Tüsterî'ye göre²⁵⁸⁹ gece uykusuzluğu nefsin ölüm, kalbin diriliş vesilesidir.

2.d. Halvet (İ'tizâl ani'n-nâs)

Zaman zaman eş anlamlı kullanılan *halvet*, *uzlet*, *inzivâ*, *vahdet* gibi kavramlar, aralarında küçük nüanslar bulunmakla birlikte *yalnız yaşamak*, *tek başına olmak*, *insanlardan uzaklaşmak* gibi anlamlara gelir. Tasavvufta ise “Ne bir meleğin ne de

²⁵⁸⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 117.

²⁵⁸⁶ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 9a.

²⁵⁸⁷ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 107b-108a.

²⁵⁸⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 108a.

²⁵⁸⁹ Nebhânî, *Câmiu Kerâmâti'l-Evliyâ*, s. 35.

diğer herhangi bir kimsenin bulunmadığı bir halde ve yerde Hak ile sırren (manen) konuşmak, sohbet etmek, masivadan ilgiyi kesip tamamen Allah'a yönelmek ve kendini ibadete vermek" gibi manaları ifade etmektedir.²⁵⁹⁰ Sonraki dönemlerde *çile çıkarmak*, *erbeîne girmek*²⁵⁹¹ gibi tabirler de halvet uygulamaları için kullanılmıştır.

Halvet, zor bir yaşam tarzı olduğu için yakîni güçlendikten sonra kişinin bu uygulamaya girişmesi gerekir. Bununla birlikte müride bu yolda vazifelerini ifasında bir çok yönden kolaylık sağlayacaktır. Bu yola giren müriden halkın içinde bulamadığı haz ve lezzeti Hakk'ın yanında bulması beklenmektedir. Başlangıçtaki bir mübtedi için lüzumlu olduğu kadar velâyet erbabı için de gereklidir. Tüsterî'nin görüşüne göre bir velînin halk içinde bulunup onlarla muhalata etmesi zillet, tek başına yaşaması izzettir.²⁵⁹²

Tüsterî, kendisinin halvet hayatının başlangıcı ile ilgili olarak şunları söyler: “Bir gün dayım bana, “Sehl! Allah bir kimseyle birlikte bulunur, ona nazar kılar ve yaptıklarına şahit olursa, acaba o kişi Allah'a âsî olabilir mi? Günahtan sakın!” dedi. Böylece ıssız, sessiz sedasız yerlerde halvete çekilmeye başladım,”²⁵⁹³ Tüsterî'nin sözünü ettiği bu hadise henüz küttaba başlamadan önce beş-altı yaşlarında gerçekleşmiştir.

Tüsterî, iki türlü halvetten söz eder. Birincisi *bedenen halvettir* ki kişinin insanlardan uzaklaşması şeklindedir. Bu tür halvette sâlik kendisi ile başbaşa kalır, cem-‘i himmet fırsatı bulur. Tevbenin sıhhati sükûta; sükûtun sıhhati de halvete bağlıdır.

²⁵⁹⁰ Uludağ, *TTS*, s. 156.

²⁵⁹¹ Eraydın, tasavvufun sonraki dönemlerinde yaygınlaşan *erbaîn* kavramından ilk defa İbn Hafif ve Tüsterî'nin bahsettiklerini fakat uygulama şeklinin olmadığını belirtir. Bkz. Eraydın, Selçuk, “Çile”, *DİA*, 11/270. Tüsterî'de *erbaîn* kavramı geçmektedir. Fakat o, bu kavramı halvetten ziyade bir amele, bir fiile kırk gün devam edip alışkanlık haline getirme konusunda kullanmıştır. Örneğin kırk gün tevbe etmek gibi.

²⁵⁹² Süleyman Uludağ, “Uzlet”, *DİA*, 42/257.

²⁵⁹³ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 401 [108]; Mahmûd, *eş-Şeyhü'l-Emîn Abdullah et-Tüsterî*, s. 15-18.

Halvetin sıhhati ise Allah'ın yardımı, organları muhafaza ve Cenâb-ı Hakk'ın hukukuna riayetle gerçekleşir.²⁵⁹⁴

Bu tür halvetin, sayılanlar dışında sâlike sağlayacağı pek çok faydası vardır.

Bunlardan bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

- ✓ Halvet ile kul sadece kendisi ile başbaşa kalır. Böylece dinî ve dünyevî hususta başına gelebilecek afetlerden ve insanlarla meşgul olmaktan kurtulur.²⁵⁹⁵
- ✓ Tevbe ile yola giren bir kulun kemâl-i edebî²⁵⁹⁶ kazanmasında halvetin büyük rolü vardır. Zira bu dünyada nefsinin terbiye edemeyen kimse ahirette azabı hak edecektir.²⁵⁹⁷
- ✓ Halvet Hz. Peygamber'in Sünnet'i olması sebebiyle halvete giren Sünnet'e ittibâın semerelerini hak eder.
- ✓ Allah Teâlâ, kendisiyle kulu arasındaki hususlarda, kulunun kalbine ilim açar.
- ✓ Kişi kendisini ve amellerini gözden geçirme ve tefekkür fırsatı bulur.²⁵⁹⁸
- ✓ Halvetin kuldaki en önemli faydalarından biri de Cenâb-ı Hak ile hullet, ünsiyet ve marifetullah kesbindeki katkısıdır.²⁵⁹⁹

İkinci halvet türü ise *kalbin halveti* olup kalbin ilm-i kıyam bilgisine sahip olmasıdır. Müşâhede ile hicaplardan halâs olmak anlamına gelen *ihlâsın* gerçekleşmesi şeklinde neticelenir. Tüsterî'nin ifadesiyle, “*Kalbin halveti –ki (kalbin) selâmeti*

²⁵⁹⁴ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 140b; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 74; Gazzâlî, *İhyâ*, 4/4.

²⁵⁹⁵ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 91a-b.

²⁵⁹⁶ Sicillî'ye göre evliyâ ve siddıkların edebî Allah'ı yüceltmek, O'ndan hayâ etmek, halvette ve halkın arasında Allah'ın hakkını yerine getirmek ve saygı göstermek suretiyle gerçekleşir. Müridlerin terbiyesi ise açlık, susuzluk, susma, uykusuzluk, halvet ve nefse nusreti terk suretiyle gerçekleşir. Kırk yaşına kadar nefsinin terbiye edemeyen kimsenin tevbe etmesi zorlaşır, tevbe etse bile tekrar yapma konusunda zaafa düşer. Ancak Allah Teâlâ'nın kendilerine ilm-i hâlini bildirmek suretiyle yardım ettiği ve bağışlamak suretiyle imdadına yetiştiği kimseler harihtir. Bkz. Sicillî, *eş-Şerh ve'l-Beyân*, vr. 164b-165a.

²⁵⁹⁷ Tüsterî, *el-Muâraza ve'r-Red*, vr. 213b.

²⁵⁹⁸ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 139b.

²⁵⁹⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, s. 114.

ondadır– Allah Teâlâ'nın onun üzerinde kâim olduğunu (kıyâmını/onu koruyup gözettiğini, kolladığını, yani gördüğünü) kalbin bilmesidir. Kul bu bilgiye sahip olunca (veya bu bilgi kula eşlik edince) onun nazarında boş dolu müsavi olur ve kalbi ihlâs müşahede eder ki o, perdelerden kurtulmak demektir (hicaplardan halâs bulmak demektir).²⁶⁰⁰ Yani kalbin halveti, keşif ve ihlâs teverrüs etmektedir.

Netice olarak, Tüsterî'ye göre bu yola girip sülûkünün başlangıcında az yemek, az uyumak, az konuşmak ve halvete girmek suretiyle nefsinin terbiye etmek isteyen kimse büdelâdan bir bedîl olabilir veya sıddıkiyyet makamına yükselebilir. Şu kadar var ki her dâim, Cenâb-ı Hak katında halinin dosdoğru olması için Allah'ın tevfikini istemelidir. Bu süreç tamamlandıktan sonra kendisine dininin bilgisi; azalarında ve hallerinde kısacası bütün erkanında, zarar ve menfaat bilgisi verilecektir. Bundan sonra dini, dünyası ve ahiretinde yaşamı bu ilimler çerçevesinde olacaktır.²⁶⁰¹

²⁶⁰⁰ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 151b, 152a.

²⁶⁰¹ Tüsterî, *Kelâmü Sehl*, vr. 91a-b.

SONUÇ

Bu çalışma, hicrî üçüncü asırda yaşamış, 203/818 senesinde İnan'ın Tüster şehrinde doğup 283/896 senesinde Basra'da vefat etmiş olan Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah b. Yûnus b. İsâ b. Abdullah b. Refî et-Tüsterî'nin fikirlerini ve tasavvuftaki yerini ortaya koymak amacıyla yapılmıştır.

Tüsterî, çağdaşı olan Muhasibî, Zünnûn el-Mısırî, Cüneyd-i Bağdâdî, Bâyezîd-i Bistâmî vb. otorite isimler gibi tasavvuf kültürüne ve terminolojisine önemli katkılarda bulunmuş bir imamdır. Yaşadığı dönemden günümüze, geniş bir coğrafyada tesirinin devam etmesi, fikirlerinin kabul gördüğünü göstermektedir.

Çalışmamızın birinci bölümünde Tüsterî'nin yaşadığı sosyal çevre ile birlikte biyografisini ele aldık. Tarihi kimliğine baktığımızda, onun münzevî bir sufi olmadığı, bilakis Abbasi Devleti'nin çöküş sebeplerinin yaşandığı karmaşık bir dönemde, hilafeti ve halifeleri desteklediği görülmektedir. Sultana baş kaldırıp ümmete kılıç çekenleri ehl-i bid'at olarak nitelendiren Tüsterî gerek Tüster'de gerekse Basra'da Zenc ve Saffârî isyanlarından zarar gören halkın yanında olmuştur.

Yine bu bölümde, Tüsterî'ye atfedilen metinlerin muhtevalarını ve tasavvuf eserleri arasındaki yerlerini belirlemeye çalıştık. Onun "Türâs et-Tüsterî" şeklinde ifade edilen ve dili tamamen Arapça olan *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, *Kelâmü Sehl*, *el-Muârâza ve'r-Red*, *Risâle fi'l-hurûf* adlı eserleri, hicrî üçüncü asrın tasavvuf kültürüyle birlikte zühd döneminin mirasını da sonraki yüzyıllara taşıması bakımından son derece önemlidir. Mezkur eserlerde klasik kaynaklarda geçen pek çok tasavvufî konu ve kavram işlenmiş; nefsin ayıpları, kalbin amelleri, makamlar ve hallerden tafsilatlı bir şekilde bahsedilmiştir. Ne var ki, bu eserlerde telif döneminde görülen sistemli şekilde tasnif edilmiş bir bilgi aktarımı söz konusu değildir. Yani sayı tahdidi, sıra gözetimi, mevzu, makam ve hal ayırımı yapılmamıştır. Bunda, gerek Tüsterî'nin yaşadığı zaman diliminde tasavvufun henüz kurumsallaşmamış olmasının; ıstılahların yeni zuhûr edip

makam ve hallerden henüz söz edilmeye başlanmasının, gerekse o dönem sufilerinin hâl ehli olup kavramsal kaygı taşımamalarının payı vardır. Ayrıca bu eserlerin Tüsterî'nin kaleminden çıkmadığını da hatırlamamız gerekir.

Bu telifâtın bir çoğu, başta babasıyla birlikte uzun yıllar Tüsterî'ye hizmet etme fırsatı bulan oğul İbn Sâlim olmak üzere, Ebu Bekir es-Siczî, Ömer b. Vâsıl, Ebû Muhammed el-Cerîrî, Hasan b. Ali el-Berbehârî gibi talebelerinin Tüsterî'den naklettikleri sözlerin derlemeleri mahiyetindedir. İbn Sâlim'in talebeleri olan Ebû Tâlib el-Mekkî ve Serrâc ise bir sonraki dönemde bu aktarım vazifesini üstlenmişlerdir. Ayrıca Tüsterî'nin 200 kadar sözünü şerhederek onu anlamaya katkı sağlayan Abdurrahman es-Sicillî'yi de kaydetmek gerekir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, sahip olduğu birikimin arka planını da ortaya koyarak Tüsterî'nin düşüncelerini, ilim ve tasavvuf tarihindeki yerini belirlemeye çalıştık. Tüsterî, ilmî bakımdan müfessirlik, muhaddislik, mütekellimlik yönleri de bulunmakla birlikte, özellikle mutasavvıf olarak tanınmış bir şahsiyettir. Kur'ân'ın tamamını değilse de her sûreden belli âyetlerin tefsirlerini daha çok işârî tarzda yapmış bir **müfessirdir** ki tefsir tarihinde derlenip iki kapak arasına gelmiş ilk işârî tefsir kendisindedir. *Tefsîru'l-Kurâni'l-Azîm* isimli bu eser Sülemî'nin *Hakâikut-Tefsîr*'i ve *Ziyâdâtü Hakâiki't-Tefsîr*'i başta olmak üzere bir çok işârî tefsire kaynaklık etmiştir.

Tüsterî, özellikle dayısı ve ilk hocası Muhammed b. Sevvâr'dan hadis rivâyetinde bulunmuş bir **muhaddistir**. Tüsterî'ye göre tasavvufun usûlü de furûu da tamamen Sünnet'tir ve Sünnet Hz. Peygamber'e uymaktan ibarettir. Hadis yazımını tavsiye etmesi ve büyük hadis imamı Ebû Dâvud'un dilini öpmesi hâdisesi Sünnet'e ve hadîs râviliğine verdiği değeri göstermesi bakımından dikkate şayandır.

Tüsterî, Hz. Peygamber'e bağlılığının gereği olarak Ehl-i Sünnet akâidinin tam bir takipçisi olmuş, bu çizgiye uymayan fikir ve tavırları İslam toplumu için zararlı görmüş ve onlar hakkındaki görüş, endişe ve uyarılarını açık dille ifade etmiş **sünnî bir**

mütekellimdir. Nitekim ru'yetullah anlayışı İbn Teymiye'ye göre itikat usulünde ve Sünnet esasında en doğru ve en isabetli görüş kabul edilmiştir. Hücvârî'ye göre bütün hükümlerini câmî bir tevhid anlayışı ortaya koymuştur. Tevhid, nübüvvet, velayet, keramet, ismet gibi konuları ehl-i sünnet çizgisinde işlemiştir.

Tüsterî felsefî birikime de sahip olup Sühreverdî el-Maktûl'e göre **gerçek hakîmdir**, Bursevî'nin tabiriyle **hukemâ-i ilâhiyyedendir**. Felsefe ve kimya bilgisine sahip Zünnûn el-Mısrî'ye talebelik etmesi, Beytü'l-hikme gibi merkezlerde felsefî düşüncenin yoğunlaştığı bir devirde, halkın yeni bir ilim peşinde (*fî ilmin bedî'in*) olduğunu söylemesi, *diyânet, tıp, nücûm ve kimya* olmak üzere dördlü bir ilim tasnifi yapıp bunların âfetlerine değinmesi, rûh, nefis ya da imandan bahsederken bile sözlerinde *tab'* yani tabiat kelimesini sıkça kullanması, akıldan çokça söz etmesi, "Allah'ın zatına sarfedilmediği takdirde akıl Allah düşmanı olur" şeklinde Sokrat'tan bir söz nakletmesi gibi hususlar kanaatimizce felsefeye âşinâlığını göstermektedir.

Tüsterî'nin asıl ihtisası tasavvuf sahasındadır ki, Kuşeyrî'nin ifadesiyle **kavmin imamlarındandır birisidir**. Molla Câmî ve Köprülüzâde Numan Paşa'nın tavsifiyle diyecek olursak **Rabbânî bir imamdır**. Bursevî'nin tarifleriyle de bu yolun reislerinden ve sâdâtından olup sırr-ı nübüvvet yani ismet taşıyan has ehlullahtandır, merzûku'l-bidâye ve'n-nihâyedir. Talebesi Ebûbekir es-Siczî'ye göre abdâlların seçilmişlerindendir, evtaddandır, kutuptur. Kaynaklarda, duâsı vesilesiyle Saffârî lideri isyancı Yakup b. Leys'in şifâ bulması, elini sürdüğü bir illetlinin anında iyileşmesi, sûfîlerden biriyle bir Cuma günü uzunca bir mesafeyi tayyederek Mescid-i Nebvî'de Cuma namazı kılması gibi birçok kerâmeti kaydedilmektedir.

Onun fikir ve sülûk hayatını mayalayıp şekillendiren temel unsur, özellikle üç yaşında iken dayısı ve ilk mürşidi Muhammed b. Sevvâr'ın kendisine telkini olan "*Allâhu maî, Allâhu nâzirun ileyye, Allâhu şâhidî*" kalbî zikridir ki bu, Tüsterî'nin 80 yıllık ömrü boyunca sürdürüp geliştirdiği, **ilmü'l-kıyâm** ya da *zikru'l-kıyâm* tabiriyle

talebelerine tavsiye ettiği esaslı bir yaşam ilkesi olmuştur. Yine küçük yaşlarda bu zikrin ve Kur'ân hıfzının bir semeresi olarak –İbnü'l-Arabî'nin ifadesiyle bir çok veliye nasib olmayan- *kalb secdesi* tecrübesini yaşamıştır.

Tasavvufu insanların arasını uzlaştırıcı bir ilim olarak gören Tüsterî'ye göre Hz. Muhammed peygamber olarak gönderildiğinde, *krallar, çiftçiler, hayvancılıkla uğraşanlar, tüccarlar, zanaatkârlar, işçiler, zayıflar ve fakirler* olmak üzere toplumda yedi sınıf insan vardı. Din bu sosyal sınıflar arasında hareketliliği emretmeyip her sınıf kendi içinde bulunduğu konumda *ilim tahsil etmekle, yakîn, takvâ ve tevekkül kesbetmekle* yükümlü kılınmıştır. Tüsterî'ye göre dünya bu yedi sınıfla ayakta durduğu gibi, dinin kıvamı da –tasavvufun konusu olan– ilim talebi, yakîn, takvâ ve tevekkül ile dir.

Sonraki dönemlerde “Hakikat-i Muhammedî/Ahmedî, madde-i evvel, akl-ı kül, hakikat-ı Âdem” gibi kavramlarla ifade edilen Nûr-ı Muhammedî düşüncesinin ilk temsilcisi olarak kaynaklara geçen Tüsterî, bu düşüncesini, Peygamber (a.s.) ile ilgili ayetlerden aldığı ilham ve Hızır (a.s.)'ın bu konuda vermiş olduğu bir bilgiyle, Süfyân Sevrî'nin *amûdü'n-nûr* düşüncesine dayanarak geliştirmiştir.

Allah'ın Kitâbı'na sınıksız yapışmak onun tasavvuf usulünde yedi asıldan birincisidir. Tüsterî Ümmet-i Muhammed'den olan her velîye Kur'ân'ın ya zâhiren ya bâtınen muhakkak talim edildiği düşüncesine sahiptir. Ona göre bâtınî talim, Kur'ân'ın fahmedilmesidir ve Kur'ân'ı fahmetmenin bir sınırı yoktur. Çünkü Kur'ân Allah'ın kelâmıdır, kelâm da Allah'ın sıfatıdır.

İlim ve marifeti tasavvuf anlayışının temeline yerleştiren Tüsterî'ye göre ilim kişiye din ve dünyanın ikamesi için gereklidir. Bununla birlikte Kitap ve Sünneti referans almayan bilgi kişiyi müddei yapar. Yine Kur'ân ve hadise ters düşmemek kaydıyla basiret, vicdan, ilham ve keşif ile elde edilen bilgiyi, aynı şekilde nasla

desteklenmiş, şeriat ilkelerine ters düşmeyen işari yorumu kabul eder. Fakat bunları tek başına teşriî bir kaynak olarak kabul etmez.

Tüsterî'ye göre insan, ilm-i ilâhî'nin ızhârına vesiledir ve insan bilgisinin kaynağı ilâhî ilimdir. Bu ilim, insanda, akla tevdi edildiği için akla ayrı bir önem veren Tüsterî ilmin varlığını akla, aklın varlığını da ilme bağlamıştır. İnsanın hakikatı ile ilgili kavramlar olan rûh, nefis, akıl ve kalbin herbirinin iki yönüne ve birbirleriyle irtibatlarına işaret etmiştir.

Tüsterî tasavvuf anlayışını helâl yemek, ahlâkta ve ef'âlde Resûlullah'a iktidâ etmek, bütün amellerde niyeti ihlâs üzere yapmak şeklinde temelde üç esas üzerine dayandırmıştır. Nefisle mücadelede oruç riyâzâtı Tüsterî'nin önemseddiği bir yaşam ilkesi olmuştur. Tüsterî'nin ve görüşlerinin takipçisi olan Sehliyye'nin tasavvuftaki usûlünün, *nefisle mücahede*, *riyâzât* ve *çile çekme* olduğu belirtilmiştir.

Tüsterî'nin terminolojisi Kitâbîdir, Sünnîdir, yani Kur'ân'da ve hadîslerde geçen kavramları özellikle tercih eder. Mesela şeytan ve iblis kelimelerini de kullanmakla birlikte daha ziyade adûv kelimesini kullanır. Kendi(sine nisbet edilen) eserlerinde sûfî kavramı geçmez, ama bu mânâda fakîr, bedîl ve özellikle sıddık kelimelerini kullandığı görülür.

Tüsterî'nin sözlerine hedef olan başlıca muhalifleri ibahî ve hulûlî fırkalar, mutezile ve mürcie gibi bazı kalamî ekoller; iddia ve dava konularında ise sahte sufilerdir.

Dava, iddiâ ve müddaî kavramlarını kullanarak sahte mutasavvıflara karşı uyarıcı Tüsterî, döneminde yaşanan tasavvufa dair yanlış anlayışları sık sık eleştirmiştir. Onun bu eleştirilerinde, tasavvufun bir yandan ilim olarak teşekkül ederken diğer yandan sadece dışarıdan değil kendi içinde de tenkitlerin başladığı anlaşılmaktadır. Tasavvuf ve sûfî isimlerinin ortaya çıkıp manalarının yavaş yavaş kaybolmaya başladığı

bir süreçte bu kavramları kullanmaması ve kendisinin sûfi takımından olmadığını ifade etmesi manidardır.

Tüsterî'nin çağdaşı meşhurlarla münasebetleri bakımından denilebilir ki Zünnûn el-Mısrî, hocalarından birisidir. Kendisiyle görüşmemiş olmakla birlikte benzer kavram ve düşüncelere sahip olduğu Hâris Muhâsibî'den etkilenenler arasında sayılmaktadır. Muhâsibî'nin öğrencisi olan Cüneyd el-Bağdâdî'nin görüşlerini merak edip talebeleri vasıtasıyla haberleşmeleri kanaatimizce, biraz da Muhâsibî'ye olan saygısından ileri gelmektedir. Bâyezîd Bestâmî ile de görüşmemekle birlikte birbirileri hakkında bazı değerlendirmeleri bulunmaktadır. Ayrıca Hallâc-ı Mansûr'un ilk hocası Tüsterî'dir ki ona iki yıl kadar talebelik etmiştir.

Gazzâlî'den Sühreverdî'lere, İbnü'l-Arabî'den Bursevî'ye, Köprülüzâde Numan Paşa'dan Mehmet Feyzi Efendi'ye kadar birçok mühim simanın düşünce ve eserlerinde Tüsterî tesiri bulmak mümkündür. İmam Şâtıbî'nin dediği gibi:

“Sehl'in toprağı, yakılmış buhurdan yayılan koku gibi kokar.

Orada zühd boldur, Sehl'in sıdkı zâhirdir, aşikârdır.”

Tüsterî'nin, bazıları İngilizce'ye, Almanca'ya, İspanyolca'ya tercüme edildiği halde hiçbiri dilimize çevrilmemiş olan eserlerinin öncelikle tercüme ve tahkikine emek vererek hazırladığımız “**Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ve Tasavvufî Görüşleri**” adlı tezimizin, tasavvufu, hicrî üçüncü asrı ve Tüsterî'yi doğru anlama çabalarına katkı sağlayacağını ümit ediyoruz. İfade etmeliyiz ki, Tüsterî'nin fikirleri ve mirası sadece tasavvuf sahasına münhasır değildir. Tefsir, hadis, fıkıh, kelam ve felsefe disiplinleri açısından da ele alınıp akademik çalışmalara konu olması, bu mirasın daha iyi anlaşılmasını ve korunmasını mümkün kılacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- Aclûnî, İsmâil b. Muhammed, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs amme'stehera mine'l-Ehâdis alâ Elsineti'n-Nâs*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988.
- Affî, Ebu'l-Alâ, *Tasavvuf İslam'da Manevî Hayat*, trc. Ekrem Demirli, Abdullah Kartal, İz Yay., İstanbul 2012, 5. Baskı.
- Askalânî, Ebu'l-Fazl Ahmed b. Hacer, *Fethu'l-Bârî*, tah. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Muhibbû'd-dîn Hatîb, Beyrut, 1379.
- Askalânî, Ebû'l-Fazl Ahmet b. Ali, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Haydarabat 1326.
- Altuntaş Hayrânî, *Tasavvuf Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara, 1991.
- Ankaravî, İsmâil, *Fütûhât-ı Ayniyye*, Mevlânâ Müzesi İhtisâs Kitaplığı, no: 99.
- Annemarie Schimmel, *Mystical Dimensions of İslam, Tasavvufun Boyutları*, çev. Ergin Kocabıyık, İstanbul 2001.
- Aruçi, Muhammed, “es-Sevâdü'l-A‘zam”, *DİA*, 36/578-579.
- Arûsî, Allâme Mustafa, *Netâicü'l-efkâri'l-kudsiyye fî beyâni meânî Şerhi'r-Risâleti'l-Kuşeyriyye*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2000.
- Ateş, Ahmet, “*Kastamonu Genel Kitaplığında Bulunan Bazı Mühim Arapça ve Farsça Yazmalar*”, Oriens, İstanbul, 1952.
- Ateş, Süleyman, *İslam Tasavvufu*, Elif Matbaacılık, Ankara, 1972.
- _____, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1969.
- _____, *İşârî Tefsir Ekolü*, 2. Baskı, İstanbul 1998.
- Attâr, Feridüddîn, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, çev. Süleyman Uludağ, Semerkand Yay., İstanbul 2014.
- Avcı, Seyit, *Süfîlerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği*, Ensar Yay., Konya 2004.
- Bağdâdî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdülganî, *et-Takyîd*, tah. Kemal Yusuf Hût, Beyrut 1408.

- Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*,
Beyrut ts.
- Bâkır, Abdülhâlık, “Basra”, *DİA*, 5/108-111.
- Baydar, Mustafa, *Abbasiler Tarihinde (H. 255-270/M.869-883) Zenci İsyanı, Sebep ve Sonuçları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2007.
- Bedruddîn el-Aynî, *Şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd*, tah. Halid b. İbrahim el-Mısrî, Riyad 1999.
- Behcetî, Seyyid İbrahim, *Silsiletü'l-Âsâfiyye*, Köprülü Ktp., Ahmed Paşa, nr. 212.
- Beycürî, İbrâhîm b. Muhammed b. Ahmed, *Tuhfetü'l-Mürîd alâ Cevhereti't-Tevhîd*, tah. Ali Cuma Muhammed eş-Şafîf, Dâru's-Selâm, Kâhire 2002.
- Beyhakî, Ebubekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Abdullah b. Musa, *Kitâbü'z-Zühdi'l-Kebîr*, tah. Şeyh Âmir Ahmed Haydar, Beyrut, 1996.
- _____, *Şuabü'l-Îmân*, tah. Dr. Abdü'l-Alî Abdü'l-Hamîd Hâmîd, Hindistan 2003.
- Beyzâvî, Nâsiruddîn Ebû Saîd, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, tah. Muhammed Abdurrahman el-Mer'aşî, Beyrut 1418.
- Bilmen, Ömer Nasûhi, *Büyük İslâm İlmihali*, Bilmen Basın ve Yay., İstanbul, 1986.
- Birişik, Abdülhamid, “Kur'ân”, *DİA*, 26/418.
- _____, “Tefsir”, *DİA*, 40/ 281-290.
- Bozkurt, Nahide, “Hârûnürreşîd”, *DİA*, 16/258-261.
- Bozhüyük, Mehmet Emin, “Hurûf”, *DİA*, 18/397-401.
- Böwering, Gerhard. *The Mystical Vision of Existence in Classical Islam: The Qur'anic Hermeneutics of the Süfî Sahl at-Tustarî (d. 283/896)*. Berlin and New York, 1980.
- _____, ‘Sufi Hermeneutics and Medieval Islam.’ *Revue des études islamiques* 55–7 (1987–8), pp. 255–70.

- _____, ‘The Light Verse: Qur’ānic Text and Sufi Interpretation.’ *Oriens* 36 (2001) pp. 113–44.
- _____, ‘The Scriptural Senses in Medieval Şūfī Qur’ān Exegesis.’ In Jane Dammen McAuliffe et al., eds. *With Reverence for the Word: Medieval Exegesis in Judaism, Christianity, and Islam*, pp. 346–65. Oxford and New York, 2003.
- Brockelmann, Carl (ö.1956), *Geschichte der Arabischen Literatur Erster Band (GAL)*, Leiden, 1943.
- Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu’l-Beyân*, Eser Neşriyat, İstanbul 1389.
- _____, *Kitâbü’l-Envâr*, çev. Naim Avan, İnsan Yay., İstanbul, 1999.
- _____, *Mesnevî Şerhi Rûhu’l-Mesnevî*, haz. İsmail Güleç, İnsan Yay., İstanbul 2004.
- _____, *Kâbe ve İnsan* (Tuhfe-i Atâiyye), haz. Veysel Akaya, İnsan Yay., İstanbul, 2000.
- _____, *Kitâbü’n-Neîce*, haz. Ali Namlı, İmdat Yavaş, İnsan Yay., İstanbul 1997.
- Bûsayfî, Ferec Hasan, *Fikru ve Ahlâku’l-Ârif billâh Sehli’bni Abdillâh et-Tüsterî*, Beyrut 2008.
- Cafer, Muhammed Kemal, *mine’t-Türâsi’l-İslâmî Sehlü’bnü Abdillâh et-Tüsterî*, Dâru’l-İnsân, Kahire 1980.
- _____, *mine’t-Türâsi’s-Sûfî liSehli’bni Abdillâh et-Tüsterî*, Dâru’l-Maarif, Mısır 1974 (Ja’far, Muḥammad Kamāl Ibrāhīm. *Min al-turāth al-Tustarī al-şūfī: dirāsa wa taḥqīq*. Cairo, 1974–.)
- _____, *Rihle Beyne’l-Akli ve’l-Vicdân*, Dâru’l-Hilâl, Mısır 1980.
- Câmî, Mevlânâ Ebü’l-Berekât Abdurrahmân, *Nefehâtü’l-üns min Hazerâti’l-Kuds*, Kahire 1989 [*Nefehâtü’l-Üns: Evliya Menkıbeleri*, tr. Lâmiî Çelebi, sad. Abdülkadir Akçiçek, Huzur Yay., İstanbul 2014].
- Cebecioğlu, Ethem, ‘Prof. Nicholson’ın Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarifleri’, *AÜİFD*, XXIX, 1987.

- _____, “Hallâc-ı Mansûr”, *Ankara Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sayı 30, s. 329-350.
- _____, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto Yay., Ankara 2014.
- Cerrahoğlu, İsmâil, *Tefsir Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1988.
- Cühenî, Mâni‘ b. Hammâd, *el-Mevsûatü’l-Müeyssera fi’l-edyân ve’l-Mezâhib ve’l-Ahzâbi’l-Muâsıra*, editör: Mani‘ b. Hammâd el-Cühenî, Riyad 1420.
- Cürcânî, Alî b. Muhammed eş-Şerîf, *Kitâbü’t-Ta’rifât*, Mektebetü Lübnân, Beyrut, 1990.
- Çağrıci, Mustafa, “Kesb”, *DİA*, 25/302-303.
- Çantay, Hasan Basri, *Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, Risale Yay., İstanbul, 1988.
- Çelebi, İlyas, “Zâyirçe” *DİA*, 44/160-162.
- Demirci, Mehmet, “Hâl”, *DİA*, 15/217.
- _____, “Hakikat-ı Muhammediyye”, *DİA*, 15/179-180.
- Demirci, Mustafa, *Siyah Öfke Ortaçağ İslam Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883)*, Konya 2005.
- _____, “Zenc”, *DİA*, 44/249-251.
- Deylemî, Ebu’l Hasan Ali b. Muhammed, *Sîretü’ş-Şeyhi’l-Kebîr Ebî Abdillâh Muhammed b. Hafîf eş-Şîrâzî*, Kahire 1977.
- Diyânet İslam Ansiklopedisi, “Melâmiyye” *DİA*, 29/29-35.
- Ebû Gudde, Abdülfettâh, “Halk-ı Kur’ân Meselesi” *AÜİFD*, XX, 1975, s.307-321.
- Ebû Şâme, Ebû’l-Kâsım Şihâbüddîn Abdurrahman, *İbrâzü’l-Maânî min Hirzi’l-Emânî*, Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye ts.
- Elçibey, Ebulfeyz, *Tolunoğulları Devleti (868 - 905)*, haz. Fazil Gezenferoğlu, İstanbul 1997.
- Erginli, Zafer, “Muhâsibî”, *DİA*, 31/13-16.
- Erkaya, Musa, “Hicrî III. Asır İtibariyle Basra’da Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış”, *Fırat Üniversitesi İlahat Fakültesi Dergisi*, 13:1 (2008), s.177-195.

- Furat, A. Subhi, “Sehl-üt-Tüsterî”, *İA*, İstanbul 1966, X/321-323
- Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, Marmara Üni. İlahiyat Fak. Vakfi Yay., İstanbul, 1994.
- Fîrûzâbâdî, Ebu Tâhir Muhammed b. Yakup (ö. h.817), *Basâiru Zevi't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, tah. Muhammed Ali en-Neccâr, Kahire, 1412.
- Gaafar, M. K. I. *The Sufi Doctrine of Sahl al-Tustarî, with a Critical Edition of his Risâlat al-ḥurûf*. PhD thesis. Cambridge University, 1966.
- Garrido Clemente, Pilar. ‘El Tradado de las Letras (*Risâlat al-ḥurûf*) del Sufî Sahl al-Tustarî.’ *Anuario de Estudios Filológicos* 29 (2006), pp. 87–100.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed (505/1111), *İhyâu Ulûmiddîn*, Dâru'l-Marife, Beyrut ts.
- _____, *Minhâcü'l-Âbidîn ilâ Cennet-i Rabbi'l-Âlemîn*, tah. Mahmûd Mustafa Halâvî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1409/1989.
- _____, *Mecmûatü Resâil: Ravzatü't-Tâlibîn ve Umdetü's-Sâlikîn*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1986.
- Göktaş, Vahit, *Hicrî IV. Asır Buhârâ'da Tasavvuf Kelâbâzî Örneği*, Meydan Yay., İstanbul 2008.
- Gürsoy, Cevat Rüştü, “*Abadan*”, *DİA*, 1/ 6.
- Hakîm et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *es-Sünen*, tah. Ahmed Muhammed Şâkir ve diğerleri, Beyrut, ts.
- Hâkim en-Nisabûrî, *el-Müstedrek*, Beyrut 1996.
- Hakîm es-Semerkandî, *es-Sevâdü'l-A'zam*, İstanbul 1304.
- Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdullah, Dâru Sâdır, *Mu'cemu'l-Büldân*, Beyrut 1995.
- Harîrîzâde, Muhammed Kemâleddîn (ö.1299/1882), *Tibyânü Vesâili'l-Hakâik fî Beyânî Selâsili't-Tarâik*, Süleymâniye Ktp., İbrâhim Efendi, nr. 431.

- Harkûşî, Ebû Sa‘d Abdülmelik b. Muhammed (ö. h. 407), *Tehzîbü’l-Esrâr fî Usûli’t-Tasavvuf*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 2006.
- Hasan, H. İbrahim, *Siyasi, Dînî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, trc. İsmail Yiğit ve diğerleri, Kayıhan Yay., İstanbul ts.
- Hatîb el-Bağdâdî, *Medînetü’s-Selâm*, tah. Dr. Beşşâr Avvâd Ma‘rûf, Beyrut 2001.
- Herevî, Abdullah el-Ensârî, *Menâzilü’s-Sâirîn:Tasavvufta Yüz Basamak*, çev. Abdürrezzak Tek, Emin Yay., Bursa 2008.
- Hücvîrî, Ali b. Osman el-Cüllâbî, *Hakikat Bilgisi Keşfu’l-Mahcûb*, çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul 2014.
- İbnü’l-Adîm, Ebû’l-Kâsım Kemâlüddîn, *Büğyetü’t-Taleb fî Târîhi’l-Haleb*, tah. Süheyl Zekkâr, Beyrut ts.
- İbnü’l-Arabî, Muhyiddîn, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, Litera Yay., İstanbul 2006.
- İbn Battûta, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed (ö. h. 779), *Rihletü İbn Battûta (Tuhfetü’Nazzâr fî Garâibi’l-Emsâr ve Acâibi’l-Esfâr)*, Akademiyye el-Memleke el-Mağribiyye-Rabad h.1417, [*İbn Battûta Seyahatnâmesi* çev. A. Said Aykut, Yapı Kredi Yay., 2000.]
- İbnü’l-Cevzî, Ebu’l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed, *Sıfetü’s-Safve*, tah. Mahmûd Fâkûrî, Muhammed Ruvâs Kal’acı, Beyrut, 1399/1979.
- _____, *el-Muntazam fî Târîhi’l-Mülûk ve’l-Ümem*, tah. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1992.
- _____, *Telbîsü İblîs*, Beyrut, 1405/1985.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir, *Kitâbü’l-Musannef fî’l-Ehâdis ve’l-Âsâr*, tah. Kemâl Yûsuf el-Hût, Riyâd 1409.
- İbnü’l-Esîr, Ebû’l-Hasan İzzeddin, *el-Kâmil fî’t-Târîh*, tah. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Beyrut 1997.

- _____, *el-Lübâb fî Tezhîbi'l-Ensâb*, Beyrut, ts.
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs*, tah. Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut 1979.
- İbn Ebî Ya'lâ, Ebu'l-Hasen, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, tah. Muhammed Hâmid, Beyrut ts.
- İbn Ferhûn el-Mâlikî, *ed-Dîbâcü'l-müzehheb fî Marîfeti Ulema*, tah. Muhammed el-Ahmedî, Kahire ts.
- İbn Hallikân, Ebû Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebûbekir (ö.681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zemân*, Beyrut, ts.
- İbnü'l-Îmâd, Ebu'l-Felâh Abdülhay el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, Beyrut 1986.
- İbnü'l-Kâsîh el-Bağdâdî, *Sirâcü'l-Kârii'l-Mübtedî*, Beyrut 1999.
- İbnü'l-Kayserânî, Muhammed b. Tahir (ö.507/1113), *Tezkiretü'l-Huffâz*, tah. Hamdi Abdülmecit İsmail es-Selefî, Riyâd, 1415.
- İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, *Miftâhu Dâri's-Seâde*, Beyrut, ts.
- _____, *Medâricü's-Salikîn beyne Menâzil-i İyyâkena'büdü ve İyyâke Nesteîn*, tah. Muhammed el-Mu'tasim billah el-Bağdâdî, Beyrut 1416 [*Medâricü's-Sâlikîn-Kurânî Tasavvufun Esasları*, trc. Ali Ataç vd., İnsan Yay., İstanbul 2003].
- İbnü'l-Mülakkın, Ömer b. Ali, *Tabakâtü'l-Evliyâ*, tah. Nurettin Şeribe, Beyrut 1986.
- İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak, *Kitâbü'l-Fihrist fî Ahbâri'l-Ulemâi'l-Musannifîne mine'l-Kudemâi ve Muhaddisîn ve esmâi kütübihim*, tah. İbrahim Ramazan, Beyrut 1997. İbn Nokta, Ebu Bekir b. Muhammed b. Abdülğanî el-Bağdâdî, *Tekmiletü'l-İkmâl*, Mekke 1987.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddîn Ebû'l-Abbâs, *Mecmuatü'r-Resâil ve'l-Mesâil*, Lecnetü't-Türâsi'l-Arabî ts.
- _____, *el-İstikâme*, tah. Muhammed Reşâd Sâlih, Medine, 1403
- _____, *el-Îmân*, tah. Muhammed Nâsiruddîn Elbânî, Amman 1996.

- İhsan Abbas, *el-Arab fî Sicilya*, Dâru's-Sekâfe, Beyrut 1975.
- İlhan, Avni, "Bâtuniyye", *DİA*, 5/190-194.
- İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah (ö.430/1038), *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, Mektebetü Hâncı, Beyrut 1405.
- İz, Mahir, *Tasavvuf*, Kitabevi Yay., İstanbul 1995.
- Ja'far, Muḥammad Kamāl İbrāhīm. *Min al-turāth al-Tustarī al-şūfī: dirāsa wa tahqīq*. Cairo, 1974-.
- Kahraman, Abdullah, "Tedavi", *DİA*, 40/254-256.
- Kan, Kadir, "Vâsık Billâh", *DİA*, 42/548-549.
- Kara Mustafa, "Melâmetiyye", *İÜİFM* (Prof. Dr. Sabri Ülgener'e Armağan), İstanbul 1987, XLIII, sayı: 1-4, s. 561-598.
- _____, "Ebû Muhammed el-Cerîrî", *DİA*, 10/190.
- Kârî el-Hanefî, Ali b. Sultan Muhammed, *Şerhu Fıkhü'l-Ekber*, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, İstanbul, 1375/1955.
- Kâsım Muhammed Abbâs, *Ebû Yezîd el-Bestâmî*, Dirâsâtü Dâru'l-Medâ, Dımeşk 2006.
- Kastalânî, Ahmed b. Muhammed b. Ebu Bekir, *el-Mevâhibü'l-Ledünniyye bi'l-Minehi'l-Muhammediyye*, Mısır ts.
- Kâşânî, Kemâlüddîn Abdürrezzâk, *Letâifu'l-i'lâm fî işârâti ehli'l-ilhâm*, tashih ve ta'lik: Âsım İbrâhim el-Keyyâlî, Beyrut 2004, [*Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, İz Yay., İstanbul 2015].
- Kâtip Çelebi, Hacı Halife, *Keşfü'z-Zünûn an-Esâmî'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, Beyrut ts.
- Kaya, Mahmut, "Beytülhikme", *DİA*, 6/88-90.
- _____, "İşrâkiyye", *DİA*, 23/438-439.
- Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemü'l-Müellifîn Terâcîmü Musannifî Kütübi'l-Arabiyye*, Beyrut ts.

- Kelâbâzi, Ebû Bekir Muhammed b. İshâk, *et-Taarruf li Mezhebi Ehl-i't-Tasavvuf*,
Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2001 [*Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*, haz.
Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul 2013.]
- Kılavuz, Ahmet Saim, "Berbehârî", *DİA*, 5/476-477.
- Kılıç, Hulusi, "Basriyyûn", *DİA*, 5/117-118
- Kılıç, Mahmut Erol, "Hermes", *DİA*, 17/228-233.
- _____, "İbnü'l-Arabî", *DİA*, 20/493-516.
- Kinnevcî, Sıddîk b. Hasan, *Ebcedü'l-Ulûm*, Dimeşk 1978.
- Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, Elif Matbaası, Ankara, 1981.
- Kudâî, Ebu Abdullâh Muhammed b. Selâme b. Ca'fer, *Müsnedü's-Şihâb*, tah. Hamdi b.
Abdülmeccîd es-Selefî, Beyrut 1407/1986.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye,
Beyrut 1993.
- Kurtuluş, Rıza, "Şüşter", *DİA*, 39/276-277.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, tah. Ma'rûf Zirîk, Ali
Abdülhamîd Baltacî, Dâru'l-Hayr, Beyrut 1413/1993 [*Tasavvuf İlmine Dâir
Kuşeyrî Risâlesi*, trc. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul 1999].
- _____, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, tah. Abdülhalîm Mahmûd, Beyrut 2003.
- _____, *Letâifü'l-işârât*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2000.
- _____, *Şerhu Esmâil'lahi'l-Hüsnâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1986.
- _____, *et-Tahbîr fi't-Tezkîr*, tah. İbrahim Besyûnî, Kahire 1968.
- Lâlekâî, Ebu'l- Kasım Hibetullâh b. Hasan b. Mansûr, *İ'tikâdü ehli's-Sünne*, tah.
Ahmed Sa'd Hamdân, Riyad, 1402.
- Mahmûd, Abdülhalîm, *Şeyhü'l-Emîn Abdullah et-Tüsterî*, Dâru's-Şa'b, Kahire 1984.
- Massignon, Louis, "Hallac", *İA*, 5/167-170.
- _____, "Sâlimiye", *İA*, 10/133-134.

- _____, *Âlâmü'l-Haccâc: Şehîdü't-Tasavvufî'l-İslâmî*, Arapça'ya trc. el-Hüseyn Mustafa Hallâc, Beyrut 2004.
- _____, *Doğuş Devrinde İslam Tasavvufu*, çev. Mehmed Ali Aynî, Ataç Yay., İstanbul 2006.
- _____, *La Passion de Hallâj: Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi*, çev. İsmet Birkan, Ardıç Yay., İstanbul 2006.
- Ersoy, Mehmet Âkif, *Safahat*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 1987.
- Mekkî, Ebû Tâlib, *Kütü'l-kulûb fî Muâmeleti'l-Mahbûb*, tah. M. İ. Muhammed Rıdvânî, Mektebetü Dâri't-Türâs, Kâhire 2001, [*Kütü'l-Kulûb:Kalblerin Azığı*, çev. Dilaver Selvi, Semerkand Yay., İstanbul 2014].
- Mekkî, Ebû Tâlib, *Kütü'l-Kulûb*, tah. Âsım İbrahim el-Kiyâlî, Beyrut 2005.
- Merçil, Erdoğan, "Saffâr, Ya'kûb b. Leys", *DİA*, 35/463-464.
- _____, "Saffârîler", *DİA*, 35/464-465.
- Mizzî, Yûsuf b. Zekî Abdurrahmân Ebu'l-Haccâc, *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, Beyrut 1400/1980.
- Mustafa Rasim Efendi, *Istılâhât-ı İnsân-ı Kâmil: Tasavvuf Sözlüğü*, haz. İhsan Kara, İnsan Yay., İstanbul 2013.
- Münâvî, Muhammed Abdurraûf b. Tâci'l-Ârifin b. Alî eş-Şâfiî (ö.1031/1622), *el-Kevâkibü'd-Dürriyye fî Terâcîmi's-Sâdâti's-Sûfiyye (Tabakâtü'l-Münâvî'l-Kübrâ)*, tah. Abdülhamîd Sâlih Hamdân, Kahire, 1994.
- Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev. Abdülvehhâb Tarzî, MEB Yay., İstanbul 1994.
- Nebhânî, Yûsuf bin İsmâîl, *Câmiu Kerâmâti'l-Evliyâ*, Beyrut 1329.
- Necmüddîn Kübrâ, *Fevâihu'l-Cemâl ve Fevâihu'l-Celâl*, tah. Yûsuf Ziyâd, Kahire 1993 [*Usûlu Aşere, Risâle ile'l-hâim, Fevâihu'l-Cemâl: Tasavvufî Hayat*, haz. Mustafa Kara, Dergah Yayınları, İstanbul 1996].

- Nevevî, Yahyâ b. Şeref, *Riyâzü's-Sâlihîn*, trc. ve şerh Yaşar Kandemir ve diğerleri, Erkam Yay., İstanbul 2009.
- _____, *Büstânü'l-Ârifîn*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1994, s. 98.
- Neysâbü'rî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh el-Hâkim, *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs*, tah. es-Seyyid Mu'zam Hüseyin), Beyrut, 1397/1977.
- Nifferî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İbrahim b. Abbâd, *el-Ğaysü'l-Mevâhibi'l-Aliyye fî Şerh-i Hikemi'l-Atâiyye*, tah. Dr.Abdülhalîm Mahmûd, Mahmûd b. eş-Şerîf, Kâhire, 1119.
- Numan Paşa, Köprülüzade, *Kelimâtu'l-İmâmi'r-Rabbânî Sehlî'bni Abdillâh et-Tüsterî ve Kerâmâtühû*, Köprülü Nüshası, no. 34 Ha 121, 69vr.
- Okudan Rıfat, *İşrak Filozofu Sühreverdî Maktûl ve Eserlerindeki Üslup ve Belağat*, Basılmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üni. SBE, 2001.
- Öngören Reşat, "Sûfî", *DİA*, 37/ 471-472.
- Öngören Reşat, "Tarikat", *DİA*, 40/95-105.
- Özbalıkçı, M. Reşit "İbn Dürüsteveyh", *DİA*, 19/420.
- Özcan, Abdülkadir, "Köprülüzâde Numan Paşa", *DİA*, 26/265-267.
- Özdağ, Musa, *Feyizler Sultanı Mehmet Feyzi Efendi ve Feyizlerden Damlalar*, Kastamonu 2010.
- Özdağ, Musa, "Mehmed Feyzi Efendi'nin Manevi Kimliği ve Tasavvufî Yönü", *Mehmed Feyzi Efendi'nin Feyiz Pınarı Sempozyumu*, İstanbul 1998.
- Öztürk, Mustafa, *Kur'ân ve Aşırı Yorum Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Te'vil Geleneği*, Ankara, 2003.
- _____, "Sehl et-Tüsterî", *DİA*, 36/321-323.
- _____, "Sehl et-Tüsterî (ö. 283/896) ve Tasavvufî Tefsiri Üzerine Bazı Tesbit ve Değerlendirmeler", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2002, 3/9, s. 239-265.

- Öztürk, Yaşar Nûri, “Rasâil es-Sehl b. Abdullâh et-Tüsterî”, *İslâm Medeniyeti Mecmuası*, İstanbul 1982, 5/89-100.
- _____, *Aşk ve Hak Şehidi Hallâc Mansûr ve Eserleri*, İstanbul 1996.
- Pürcevâdî, Nasrullah, “On İki İmam Şiiliğinde Tasavvufa Muhalefet”, trc. Abdullah Kartala, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 11, sayı 1, 2002.
- Râzî, Muhammed b. Ebubekir b. Abdülkâdir, Mektebetü Lübnan, *Muhtâru's-Sihâh*, Lübnan, 1989.
- Rufâî, Ahmed b. Ali, *Hâletü ehli'l-Hakîka meallahi Teâlâ*, Beyrut 2004.
- Sâbûnî, Nûreddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebûbekir, *el-Bidâye fî Usûlü'd-Dîn*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 1991.
- Saklan, Bilal, “Kûtü'l-Kulûb”, *DİA*, 26/501-502.
- Sehâvî, Alemüddîn, *Sifru's-saâde ve Sefîru'l-ifâde*, tah. Muhammed, Ahmed ed-Dâlî, Dimeşk 1983.
- Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî El-Mervezî, *el-Ensâb*, tah. Abdurrahman b. Yahya el-Yemânî ve diğerleri, Meclisü Dâirati'l-Meârifî'l-Osmânî Haydarâbâd 1962.
- Serrâc et-Tûsî, Ebû Nasr, *el-Lüma'*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2001, [*el-Lüma' - İslâm Tasavvufu*- çev. H. Kâmil Yılmaz, Erkam Yay., İstanbul 2012].
- Serrâc, Cafer b. Ahmed b. Hüseyin, *Masâriu'l-Uşşâk*, Beyrut ts.
- Sezgin, Fuad, *Tarihü't-Türâsi'l-Arabî*, Riyad 1991.
- Sicillî, Ebû Abdurrahman, *eş-Şerh ve'l-Beyân limâ Eşkele min Kelâmi Sehl*, Köprülü Ktp. 727, 153a-205a.
- Sinanoğlu, Mustafa, “İman”, *DİA*, 22/212-214.
- Sircânî, Ebu'l-Hasan, *Kitâbü'l-Beyâz ve's-Sevâd*, tah. Bilal Orfali-Nada Saab, Brill, Leiden Boston 2012.

Siyambaş, Selahattin, *Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ve Tefsiri*, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Bursa 1993.

Suâd el-Hakîm, *Mu'cemü's-Sûfî*, Dâru'n-Nedre, Lübnan, 1981.

Suyûtî, Ebu'l-Fazl Abdurrahmân b. Ebubekir b. Muhammed, *Miftâhu'l-Cenne*, Medîne-i Münevvere, 1399.

_____, *el-Câmiu's-Sağîr*, Kâhire 1982.

_____, *Şerhu's-Şâtıbiyye*, Müessesetü Kurtuba 2004.

Sühreverdî, Şihâbeddîn Ebû Hafs Ömer, *Avârifü'l-maârif*, Beyrut 2005, [*Avârifü'l-Meârif: Tasavvufun Hakikatleri*, trc. Abdülvehhab Öztürk, Saadet Yay., İstanbul 2010].

Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *İlk Zâhid ve Sûfiler Tabakâtu's-Sûfîyye*, trc. Abdurrezzak Tek, Bursa Akademi, Bursa 2018

_____, *Hakâiku't-Tefsîr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2001.

_____, *Ziyâdâtü Hakâiku't-Tefsîr*, tah. Gerhard Böwering, Dâru'l-Meşrik, Beyrut 1995.

_____, *Fütüvve*, Dâru'r-Râzî, Amman 2002.

Şa'rânî, Ebû'l-Mevâhib Abdülvahhâb b.Ahmed b.Ali el-Ensârî (ö.973/1565). *Levâkihu'l-Envâr fî Tabakâti'l-Ahyâr (et-Tabakâti'l-Kübrâ)*, Dâru'l-Fikr, Kâhire 1374/1954.

_____, *Tenbîhü'l- Muğterrîn*, Dâru'l-Marife, Beyrut 2004. [İslam Büyüklerinin Örnek Ahlakı ve Hikmetli Sözleri, tr. Ömer Temizel, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1970].

_____, *İslam'da Kardeşlik Hukukunun Esasları*, trc. Hâmit Eker, İstanbul 1983.

Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu't-Taberî*, Beyrut 1387.

Tunç, Cihat, "Sâlimiyye", *DİA*, 36/50-51.

_____, "Salimiyye Mektebi", *A.Ü.İ.F.D.*, 36/427.

Tahânevî, Muhammed Ali b. Ali, *Keşşâfî Istilâhâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, tah. Ali Dahrûc, Farsça'dan Arapça'ya çeviren: Abdullah el- Halidî, Mektebetü Lübnan Nâşirûn, Beyrut 1996.

Tatlısu, Ali Osman, *Esmâü'l-Hüsnâ Şerhi*, Sehâ Neşriyat, İstanbul 1990.

Topaloğlu, Bekir, "Esmâ-i Hüsnâ", *DİA*, 11/404-418.

Türer, Osman, "Melâmîliğe Dair", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Aralık-1985, sayı: 39, s. 25-51.

_____, "Ebû Nuaym el-İsfahânî", *DİA*, 10/201-204.

al-Tustarî, Sahl b. 'Abd Allâh, *Great Commentaries on the Holy Qur'ân*, translated by Annabel Keeler and Ali Keeler, Royal Aal al-Bayt Institute for Islamic Thought, Canada 2011.

Tüsterî, Sehl b. Abdullah, *Kelâmu Sehl*, Köprülü Ktp. 727, 1a-152b.

_____, *Kitabü'l-Muâraza ve'r-Red alâ Ehli'l-Firak ve Ehli'd-Deâvî fi'l-Ahvâl min Kelâmi Sehl eydan*, Köprülü Ktp. 727, 205a-242a.

_____, Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah Sehl, 283/896 *el-Muaraza ve'r-red ala ehli'l-firak ve ehli'd-daavi*; thk. Muhammed Kemal İbrâhim Cafer, Dâru'l-İnsân, Kahire 1980.

_____, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, tah. Mahmud Cîretullâh, ed-Dâru's-Sekâfiyye linneşr, Kahire 2002.

_____, *Tefsîru't-Tüsterî*, tah. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2007.

Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yay., İstanbul 2001.

_____, "Asıl", *DİA*, 3/474.

_____, "Bâyezîd-i Bistâmî", *DİA*, 5/238-241.

_____, "el-Harkûşî", *DİA*, 16/167-168.

_____, "İlm-i Bâtın", *DİA*, 5/188-189.

- _____, “Hebâ”, *DİA*, 17/147.
- _____, “Hallâc-ı Mansûr”, *DİA*, 15/ 377-381.
- _____, “İşârî Tefsîr”, *DİA*, 23/424-428.
- _____, “el-Lüma’”, *DİA*, 27/259.
- _____, “Makâm”, *DİA*, 27/409.
- _____, “Nefes”, *DİA*, 32/522-523.
- _____, “Nûr”, *DİA*, 33/244-245.
- _____, “Ruh”, *DİA*, 35/192-193.
- _____, “Velî”, *DİA*, 43/24-25.
- Vassâf, Hüseyin, *Sefîne-i Evliya*, İstanbul, 1990.
- Yakıt, İsmail, “Semantik Analizler Işığında Kur’ân’da “Reyb” ve “Yakîn” Kavramları”,
17-18 Mayıs Kur’ân ve Dil –Dilbilim ve Hermenötik– Sempozyumu, Erzurum ts.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Ehl-i Bid’at”, *DİA*, 10/501-502.
- _____, “Ehl-i Sünnet”, *DİA*, 10/525-530.
- _____, “Kerâmet”, *DİA*, 25/265-268.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbâsiler”, *DİA*, 1/31-48.
- _____, “Bâbek”, *DİA*, 4/376-377.
- Yılmaz, Hasan Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2002.
- Zebîdî, Seyyid Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî (ö. 1205), *İthâfî’s-Sâdeti’l-Müttakîn bişerhi İhyâi Ulûmi’d-Dîn*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1409/1989.
- Zehebî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, tah. Şuayb Arnavûd, Müessesetü’r-Risâle 1405, 3. Baskı, 13/330.
- _____, *Düvelü’l-İslâm*, tah. Hasan İsmail Merve, Mahmûd el-Arnâvut, Beyrut 1999.
- _____, *el-İber fi Haberi men Ğaber*, tah. Muhammed es-Saîd b. Besyûnî, Beyrut ts.
- _____, *Târîhu’l-İslâm ve Vefeyâtü’l-Meşâhîri ve’l-A’lâm*, tah. Dr. Beşşâr Avvâd Maruf, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî 2003.

Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Kahire 1381/1961.

Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-irfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru İhyâu
Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1416/1995.

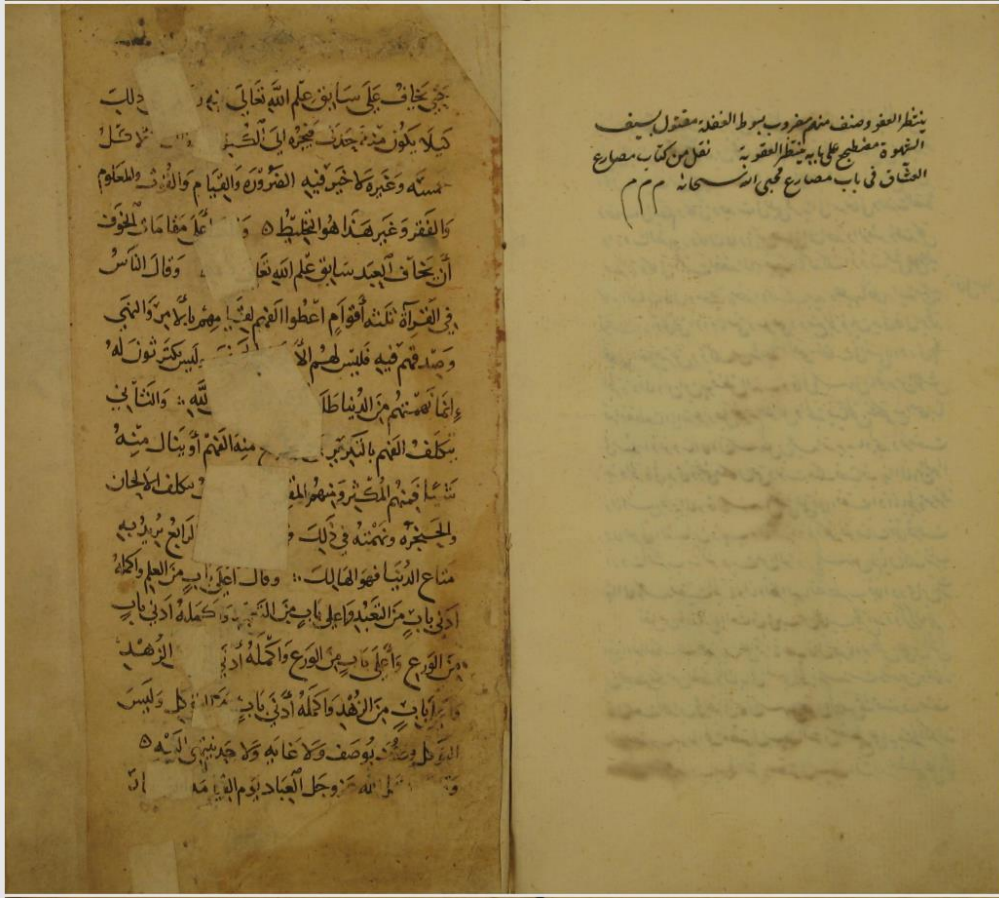
Zerrûk, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn, *Kavâidü't-Tasavvuf*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut
2005 [*İslâm Tasavvufunun Temel Esasları*, çev. Ali Pekcan-İbrahim Aydın-
Mustafa Topçu, Gelenek Yay., İstanbul 2015.

_____, *Şerhu'l-Hikemi'l-Atâiyye*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2005.

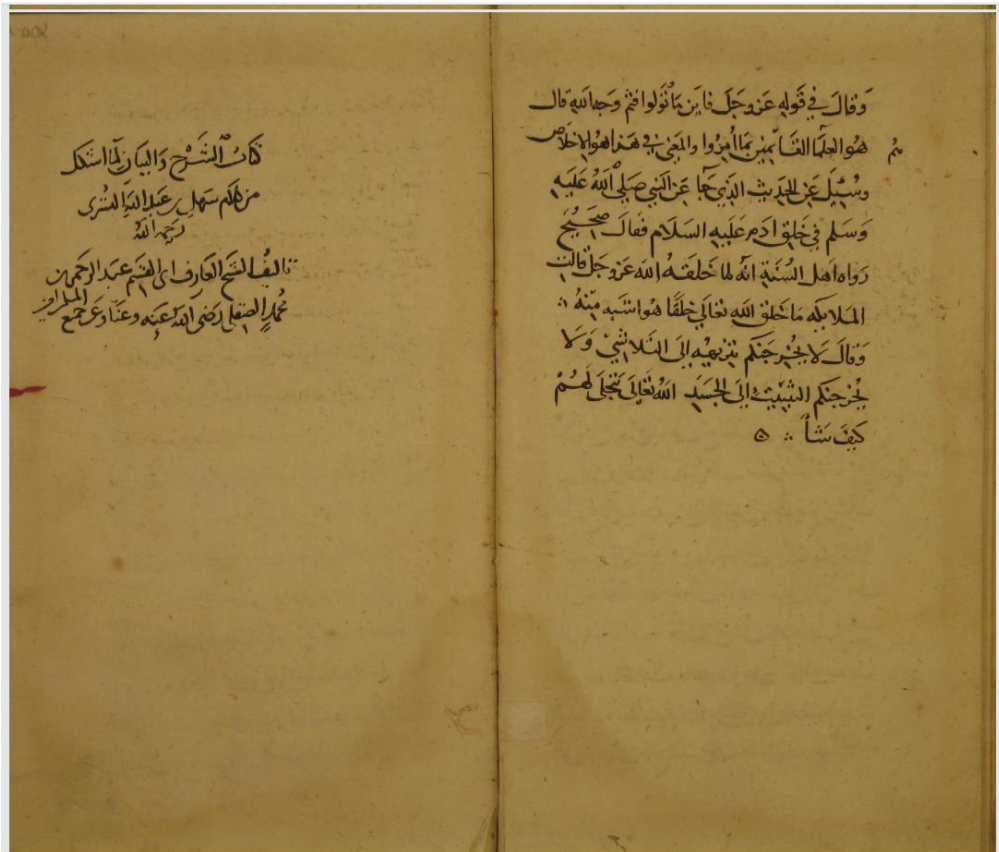
Zirikli, *el-A'lâm*, Dâru'l-ilm li'l-Melâyîn 2002.

<http://www.alukah.net/library/0/82889>

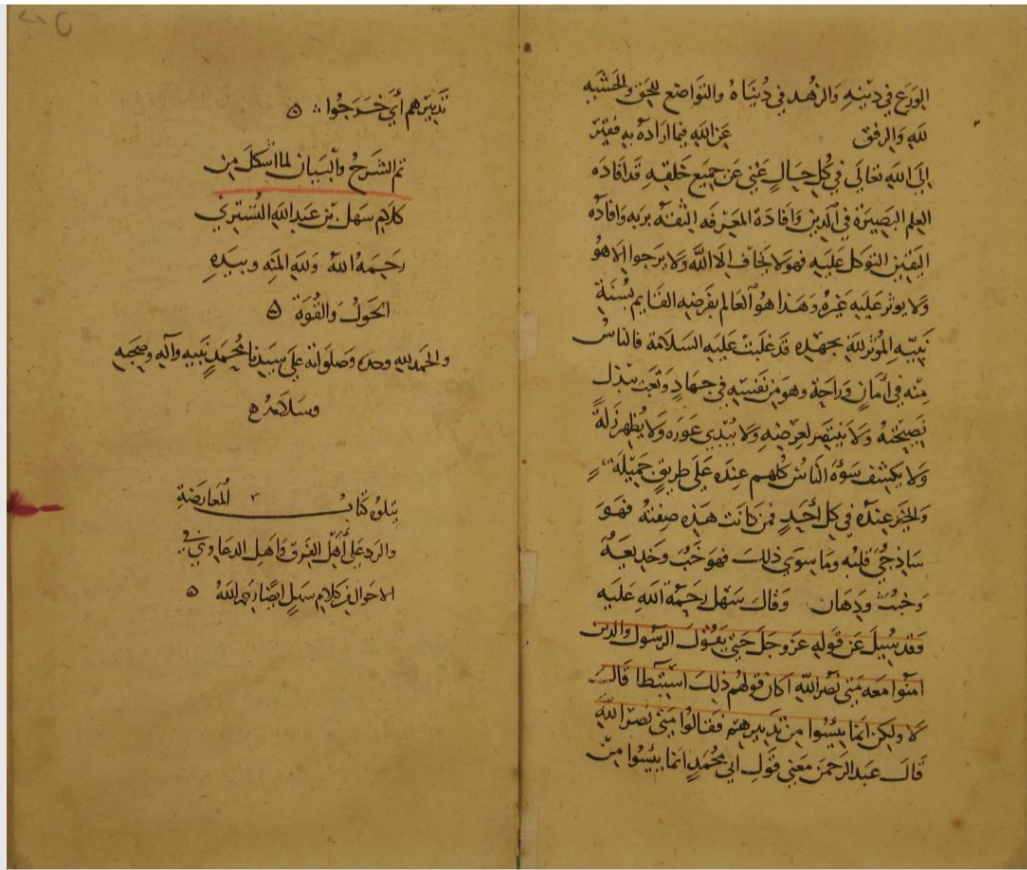
[http://www.iranicaonline.org/articles/arrajan-medieval-city-and-province-in-southwestern-iran-between-kuzestan-and-fars\)](http://www.iranicaonline.org/articles/arrajan-medieval-city-and-province-in-southwestern-iran-between-kuzestan-and-fars)

Ek 1- Kelâmu Sehl'in ilk sayfası (Köprülü Ktp. 727)

Ek 2- Kelâmu Sehl'in son, Kitâbu's-Şerh ve'l-Beyân'ın ilk sayfası (Köprülü Ktp. 727)

Ek 3- eş-Şerh ve'l-Beyân'ın son, el-Muâraza'nın ilk sayfası (Köprülü Ktp. 727)

Ek 4- el-Muâraza'nın son sayfası (Köprülü Ktp. 727)

Ek 5,6- Kelimâtu'l-Îmâmi'r-Rabbânî Sehli'bni Abdillâh et-Tüsterî ve Kerâmâtühü'nun ilk ve son sayfaları (34 Ha 121 arşiv numaralı Köprülü nüshası)

TEZ ÖZETİ

SEHL B. ABDULLAH ET-TÜSTERÎ VE TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ

FATMA GEDİK, TASAVVUF

Bu çalışma, hicrî üçüncü asırda Abbasiler devrinde yaşamış, sufi ve müfessir Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (ö. 896)'nin tasavvufî görüşlerini ortaya çıkarmak amacıyla yapılmıştır. Çalışma bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Konunun önem ve kapsamı, yöntem ve kaynakları hakkında bilgi veren *Giriş*'in ardından *Birinci Bölüm*'de Tüsterî'nin yaşadığı coğrafya ve asır, tahsil ve sülûk hayatı, seyahat ve sürgünleri, ilmî ve tasavvufî şahsiyeti, itikâdı, karakteri, menkıbe ve kerâmetleri, hocaları, talebeleri, muâsırlarıyla münâsebetleri, eserleri ve tesirleri ele alınmıştır. *İkinci Bölüm*'de ise, tasavvuf, tevhîd ve ulûhiyet, bilgi ve marifet kavramları, nübüvvet ve velâyet, insanın hakikatı ile ilgili kavramlar, makamlar gibi başlıklar altında Tüsterî'nin tasavvuf anlayışının esasları ve nefis terbiye usulü tafsilatlı bir şekilde incelenmiştir. Sonuç itibariyle, tasavvufun müstakil bir ilim olarak teşekkülünde büyük pay sahibi olan Tüsterî'nin, kendi fikrî-amelî tecrübesiyle tahkik edip yoğurduğu Kitâb ve Sünnet esaslı bir tasavvuf anlayışına sahip Rabbânî bir imam olduğu görülmüştür.

ABSTRACT

SAHL B. ABDULLAH AL-TUSTARI AND HIS MYSTICAL VIEWS

FATMA GEDİK, SUFISM

This study concentrates on the mystical views of Sahl b. Abdillah al-Tustarî (d. 896) who is an Abbasid sufi and exegete of the Qur'an. The study consists of one introduction and two chapters. In the *Introduction*, we gave information about the importance, intention, methods and sources of the subject. In the *Chapter One*, we discussed the geography and century where al-Tustari lived, his collection life, his travels and deportations, his scientific and mystical personality, his creed, his character, his manners and miracles, his teachers and his students, his relations with his contemporaries, his works and influences. In the *Chapter Two*, we studied in detail the principles of his understanding of Sufism under various headings such as tasawwuf, tawhid, knowledge, prophethood and sainthood, concepts related to human truth, maqams. As a result, it has been determined that al-Tustari has a major share in formation of Sufism as an independent discipline and has a Sufism based on Qur'an and Hadith.